

Barcode - 99999990317946
Title - Bansibolna Kavi Bhaktkavi Shri Dayarambhai Jivan Darpan
Subject - Devotional
Author - Shah,Nehalal Goverdhan
Language - gujarati
Pages - 695
Publication Year - 1963
Creator - Fast DLI Downloader
<https://github.com/cancerian0684/dli-downloader>
Barcode EAN.UCC-13

॥ श्रीकृष्णः ॥

બંસીબોલના કવિ

યાને

ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્ગવું

== જીવન દર્પણ ==

: લેખક :

અ. જોડાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ એમ. એ.
અમૃતસર.

['અણુભાષ્ય' તથા 'તામસ ઙ્ગ પ્રત્યક્ષ-મુખોધિતી'ના અનુવાદક,
'રસેશ શ્રીકૃષ્ણ', 'પુષ્ટિદર્પણ', 'ગીતા સદેશ', 'ગુહાદ્રિત સિદ્ધાન્ત',
'શ્રીદયારામભાર્ગવ આત્મજીવન', વગેરેના લેખક]

: પ્રકાશક :

નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ. હાલોઈવાળા

(ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્ગવના માહિત્યના પ્રકાશક)

હાલોઈ.

મૂલ્ય છ રૂપિયા.

: પ્રકાશક :

નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ ગાદ
(ભક્તકવિ શ્રીન્યારાયણભાઈના સાહિત્યના પ્રકાશક)
૧ ગાનુભારતી કમિલ્લીન્યારાયણભાઈ ગાર,
(સુરત)

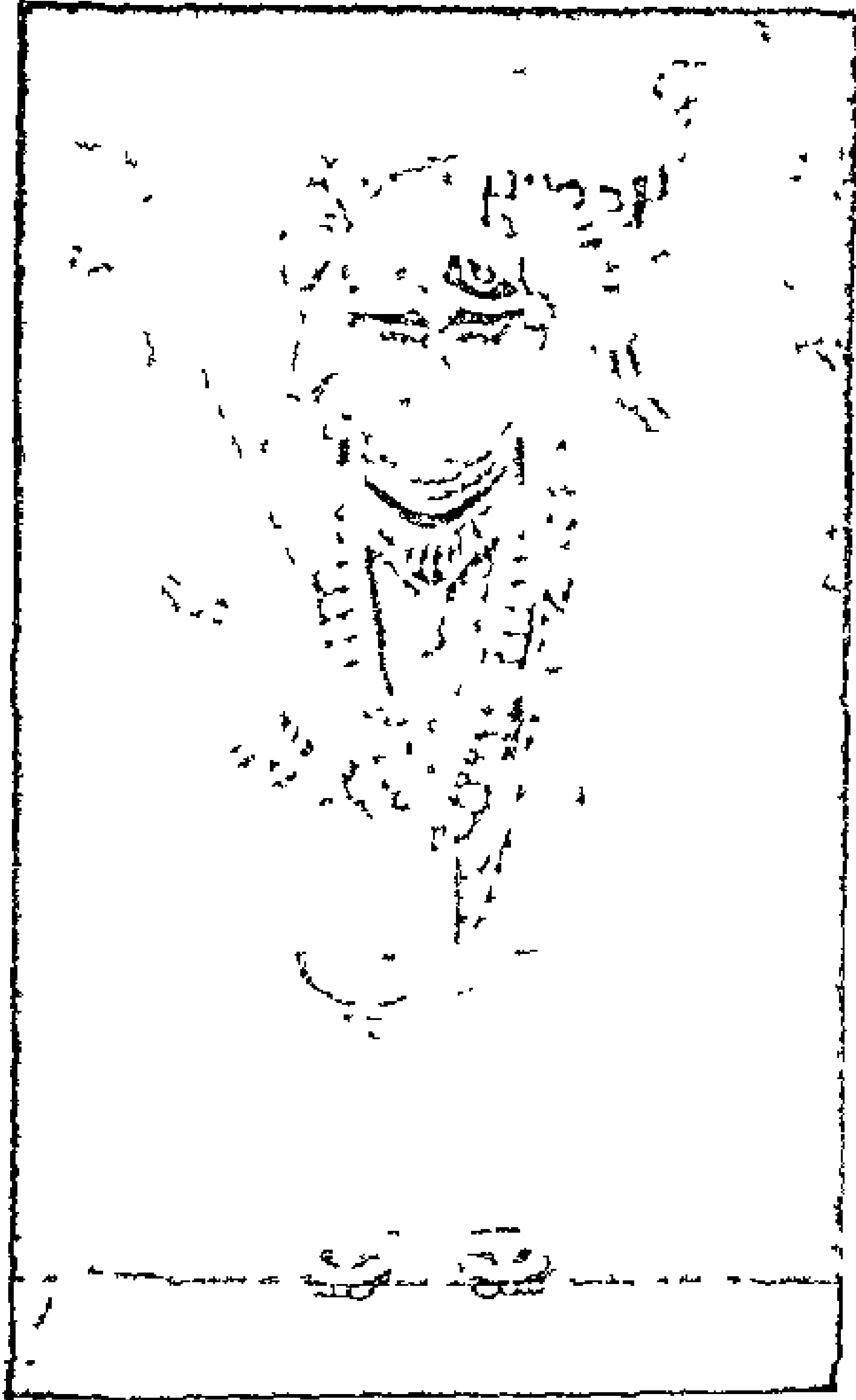
વિ. મ. ૨૦૧૬
પ્રથમાવૃત્તિ
પ્રતિ ૧૦૫૦
ક્ર. મ. ૧૬૧

[આ પ્રથના પ્રકાશ ૧ થી ૧૭ના પુનર્મુદ્રણના અર્થદ્રષ્ટ વેળાએ નવાધીન છે

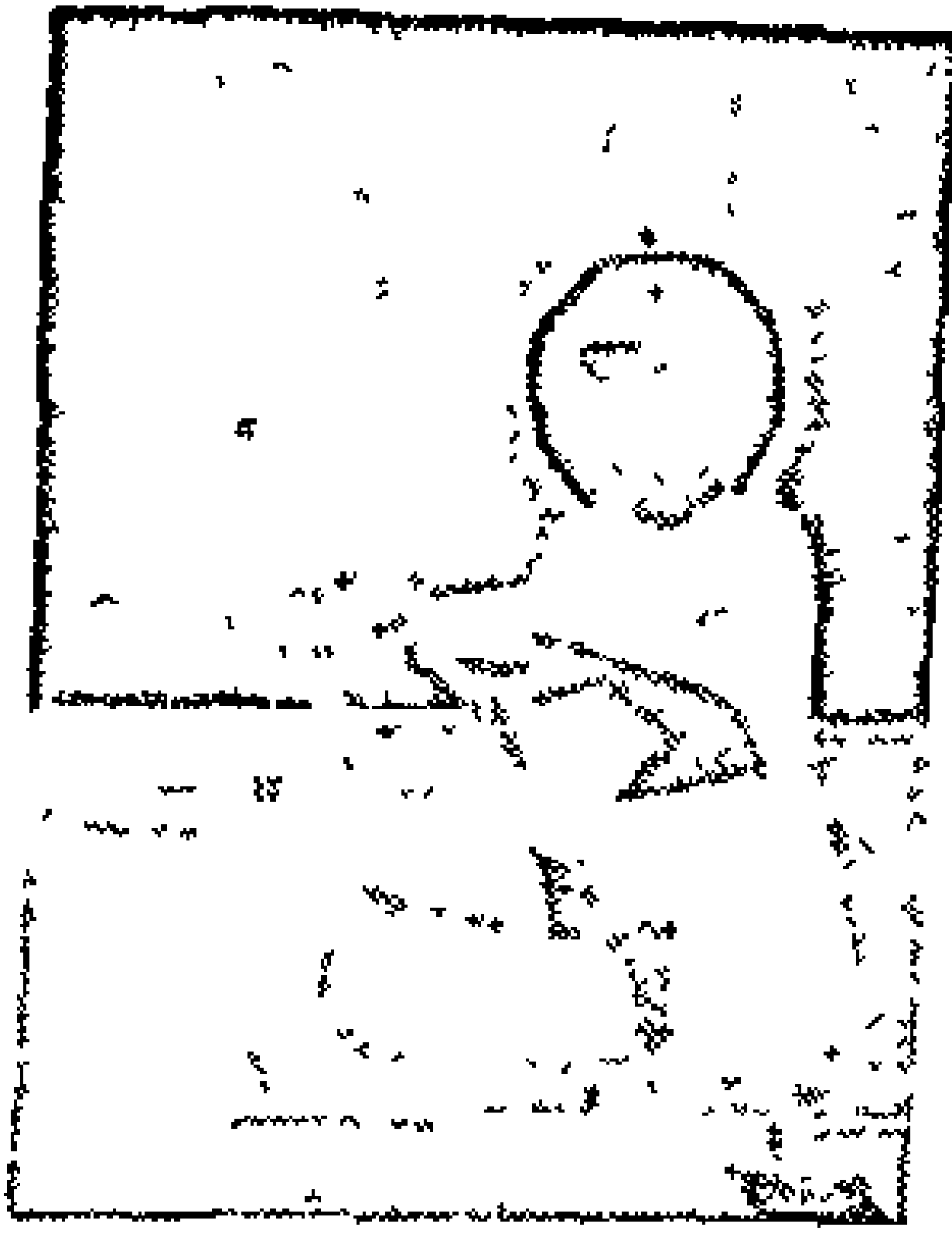
: મુદ્રક :

મૂળચંદ્રાસ કરસનદાસ કાપડિયા, શ્રી નેનનિન્ય પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, સુરત
(પૃષ્ઠ ૧ થી ૪૩૨)
મોહનલાલ મગનલાલ બહામી, શ્રી નૈનાનંદ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, સુરત
(પરિશિષ્ટ વિભાગ પૃષ્ઠ ૧ થી ૬૬)
જે. એન. રાણુ, મોહન પ્રિન્ટરી નવાપુરા, સુરત.
(દાખલ પેજ પૃષ્ઠ ૧થી પ્રસ્તાવનાથી અનુક્રમશઃક શુદ્ધિપત્રક સુધી તથા
પરિશિષ્ટ પૃષ્ઠ ૬૭ થી ૧૨૦ સુધી.)

શ્રી શુદ્ધાંત પુષ્ટિમાર્ગીય દંભવોત્તા
મ્હિ અને મેવ્ય સ્વરૂપ
શ્રીનાથજી

શ્રીકૃષ્ણપરમાનન્દં દશલીલાયુતં મદા ।
સર્વભક્તસમુદ્ધારે વિસ્તુરન્તં પર નુમઃ ॥

અર્પણ

નમો ભગવતે તસ્મૈ કૃષ્ણાયાદ્ભુતકર્મણે ।
 રૂપનામવિભેદેન, જગત્ક્રોડતિ યો યત ॥
 (શ્રીવલ્લભાચાર્યજી)

રૂપનામના વિવિધ ભેદોથી જે જગદ્રૂપે
 જગત્મા ક્રોડ કરે છે તેવા અદ્ભુત લીલા
 કરનાર ભગવાન કૃષ્ણને નમસ્કાર

આ ગ્રંથ તે રસસ્વરૂપ, આનંદધન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર
 જેમના રસસ્વરૂપને શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ પ્રકટ
 કર્યું અને ગુર્જર ભાષામાં લકતકવિ દયારામે
 કાવ્યદ્વારા વ્યક્ત કર્યું તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને
 સપ્રેમ અર્પણ

—લેખક તથા પ્રકાશક

મહાનુભાવ ભક્તકવિશ્રીએ રચેલું
અને મંડલીમાં ભજન કીર્તનોમાં
સૌથી પહેલાં ગવાતું

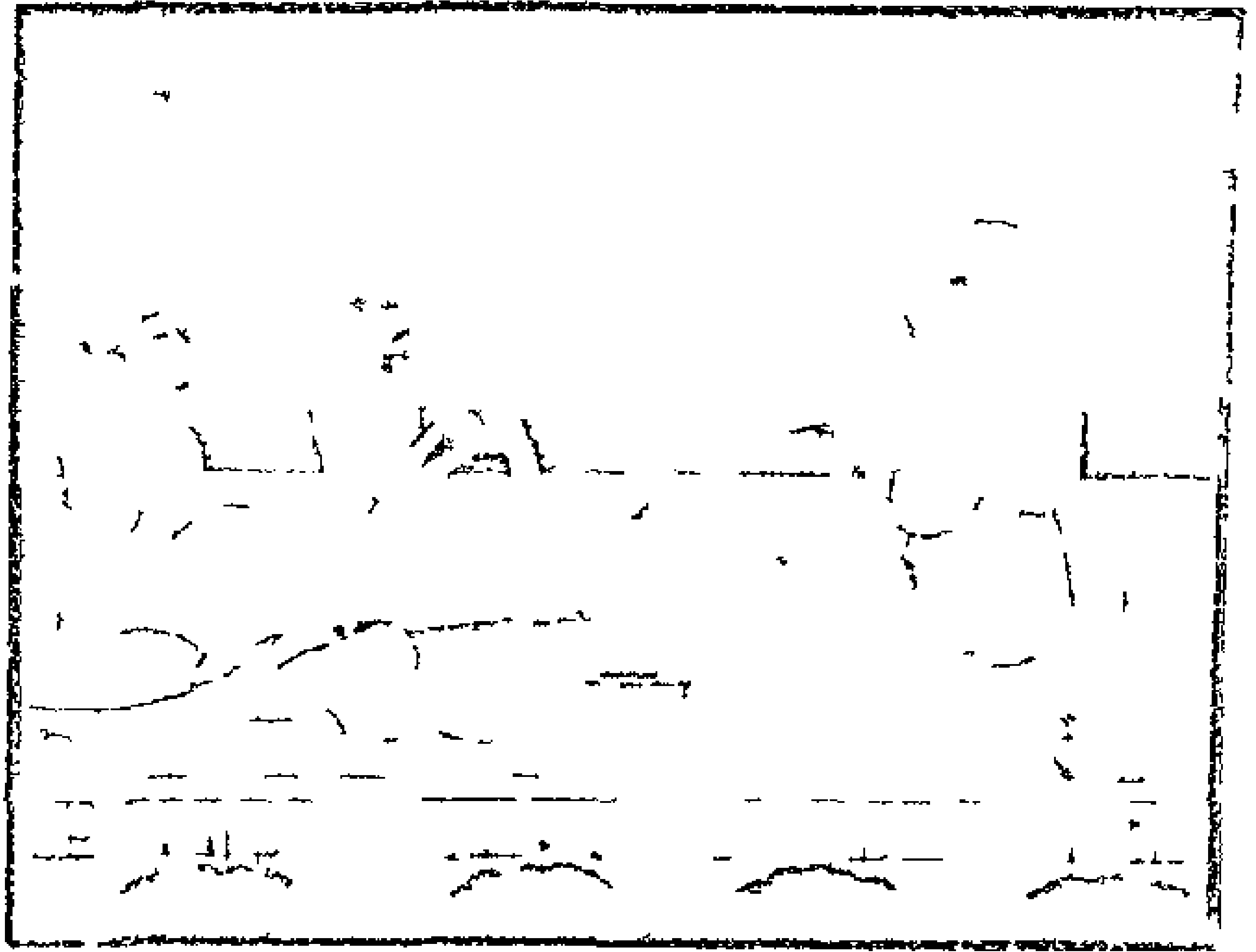
મંગલાચરણ

રૂપ-ગગ કલ્યાણ

મહામ ગલ રૂપ શ્રીગુરુદેવ શ્રીમહ પ્રભુજી,
જાકે પાપ પન્નકે પ્રથમ ગીર નાઈએ—મં ૧
નામ લેત ઉદય હોત પગ્મ આનંદ કદ,
પાપ તાપ દરત, છબ ધ્યાઈએ—મં ૨
બ્રહ્મા શિવ વિષ્ણુ પરબ્રહ્મા સો શ્રીગુરુનાઈ,
સદ્ગુણ તીરથ આદિ અંધિરજ નાઈએ—મં ૩
હયો કરે આચારજ અધિક કો ફળે નહિ,
ગુરુમેવા ચિંતામણિ ઈચ્છિત ફલ પાઈએ—મં ૪

આખંડ ભૂમંડલાચાર્ય જગદ્ગુરુ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી

શ્રી માધવ ભટ્ટ કાશ્મીરી
શ્રી વાલ્મેદરદાસ હરનાભી

શ્રીઆચાર્યજી શ્રીમહાભભુજી
અતઃ શ્રી કૃષ્ણાનંદ મેધન

મોક્ષય નિજતદ્વતં પ્રકૃન્તિ સ્ત્રીગદ્ધભાવાન્મકમ્ ।
પુરુષ ચ પુતન્નદન્વરગત પ્રાચીયિશત મ્યગ્રિય ॥
સશ્ચિપ્રાયમયોત્તમો રસમયઃ ઝળ્લો હિ તત્ માનિકમ્ ।
સ્થ તન ધિતયાત્મક પરમિતેય મદા વલ્લભમ્ ॥

આવિર્ભાવ મ ૧૫૩૭ લેઘ યા ૧૧
નિરોધાત ૧૭૮૭ આષાઢ શરદ -

તદ્વાગ્નિસર્ગો જનતાઘવિપ્લવો યસ્મિન્ પ્રતિશ્લોકમઘદ્વત્યપિ.
નામાન્યનન્તસ્ય યશોઽઙ્કિતાનિ યત્ શૃણ્વન્તિ ગાયન્તિ ગૃણન્તિ
સાધવઃ ॥

+ + + +

સરસાપિ કવેર્વાણી હરિનામાઙ્કિતા યદિ ॥
સાદરં ગૃહ્યતે તઙ્ગૈઃ શક્તિર્મુક્તાન્વિતા યથા ॥

+ + + +

ધર્માર્થકામમોક્ષેષુ વૈલક્ષણ્યં કલાસુ ચ ।
કરોતિ કીર્તિ પ્રીતિં ચ સાધુશાવ્યનિવેવણમ્ ॥

+ + + +

માધુયં અમૃતનું છે. માધુયં હરિ-બોલનું
એથી યે અધિકું મીઠું માધુયં હરિ-બંસીતું
વિશ્વનું સર્વ માધુયં હરિબંસી થકી વહે.

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ. (હરિસરિતા એકાદશમંડળ
પૃષ્ઠ. ૨૦૦)

• પ્રેમ ભક્તિની પૂર્તિ દયામૂર્તિને '
દેવીશ્રી કુમારી .નિર્મળદેવી ' શ્યામા '

卐 શ્રી 卐

વેદાન્તતીર્થ, કાવ્યતીર્થ, દર્શનભૂષણ, વેદાન્તતીર્થ
વ્યાકરણ વિચારક, વ્યાખ્યાન સરસ્વતી, અભિનવ ભારતી

[શ્રીહરિ વિરહમાલા, પરાશક્તિકા આદ્વાન, પ્રેમકી મીમા
કહાં હૈ, રસ-શ્રુતિ આદિ ૧૦૮ ગ્રંથોના સર્જિકા]

[શિખરિણી]

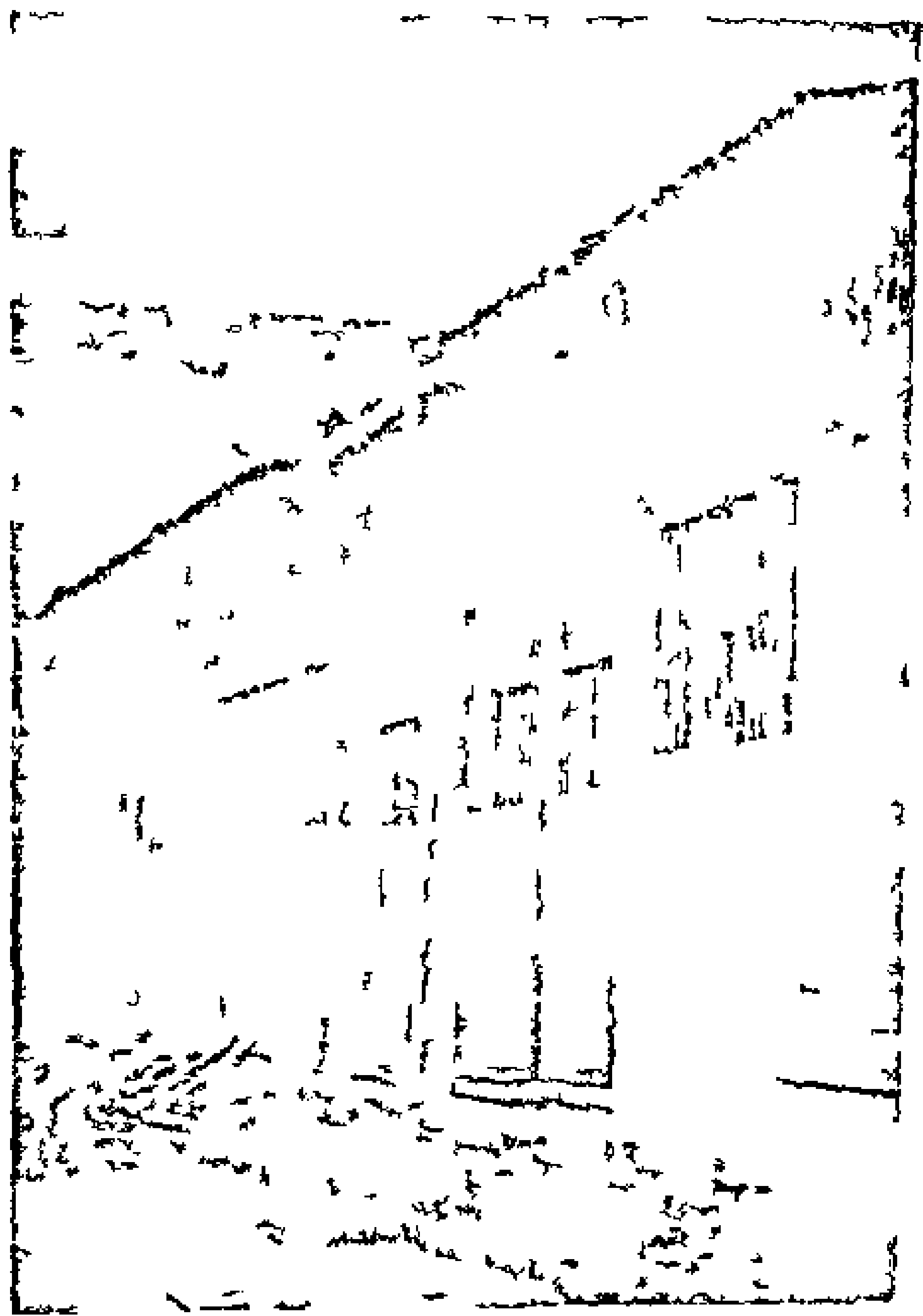
‘દયા’ યાદે છૂપી, તવ સરસ સગા ઉલટતા-
દયા-યાદે રાગે પરમ રસ ભાવે ઉમટતા
દયારામે રાગે હરિ-સ્મરણ-રાસે મધુરિમા,
દયારામે શુંજે હૃદય રસતી શ્રી-અરુણિમા ૧

卐

અહો ! જેને જન્મે સુભગ થઈ દર્શાવતીપુરી !
‘દયા’માં દર્શે ! શું તુજ કરણ સદા શુભધરી,
કુશાગ્રા “ધી” રેલી, પુનિત મન દર્ભાધિક વર્ણી
ધરાવું પ્રેમથી સુખદ તવ ક’હે રસકળી ! ૨

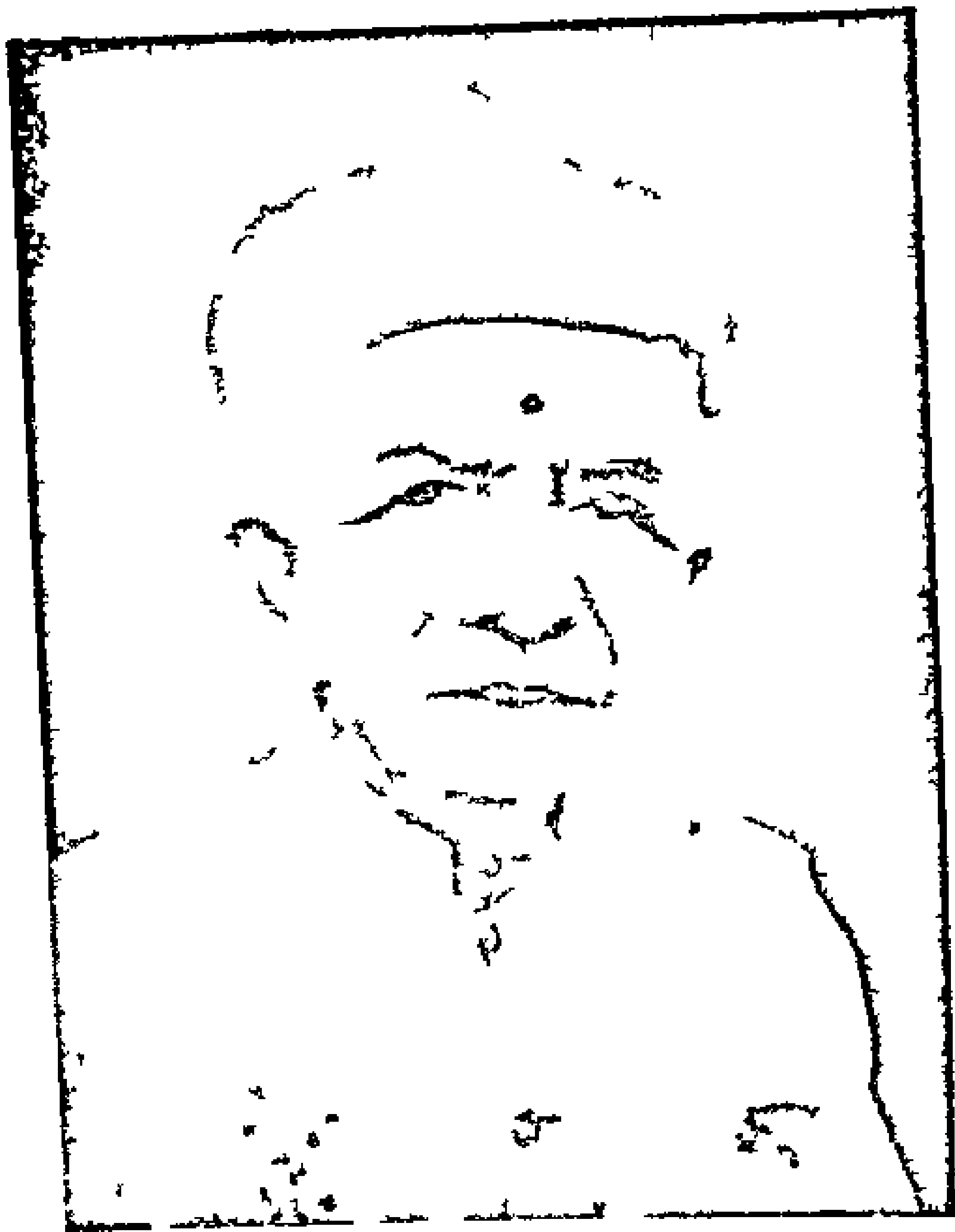
卐

મહારાસે કુજે હરિત પરિધાને સજનિયા !
અહા ! લીલાપુજે રસવસન પીળાં ધરવિયા !
અને કે’ રથાને તો અરુણનભ છાટા છિટકિયાં-
શુભાળી રંગેથી લલિત વર વાઘા સિજવિયાં ! ૩

भक्त कविश्री हयारामभाईनुं
आदीष्टन पुरातन भक्तान

સ્વ. સાક્ષર શ્રી જગજીવનદામ દયાળજી મોદી
વડોદરા

જન્મ

તા. ૧૮-૧૨-૧૮૭૧

સ્વર્ગવાસ

તા. ૪-૩-૧૯૫૪

શ્રીશંકરજ્ઞાન તથા ઉમોર્ધના નાગરીકોના પ્રયાસથી વડોદરા રાજ્યની ધારાસભામાં પ્રશ્ન ઉપરિચિત કરી માણેકજ્ઞાન મૂળા પામેની રક્ષમ મેળવી. આ રક્ષમ સરકારી જનમીનગીરીમાં રોકાઈ તેનું વ્યાજ સમિતિને મળે છે. તે સમિતિ સરકાર નિયુક્ત છે.

જ્યંતી સમારંભ શ્રીશંકરજ્ઞાન કરતા હતા, તેમાં મર્યાદિત સંખ્યા થતી હતી. સમયાનુસાર ભાવના ખીલતાં ઉમોર્ધના નાગરીકો તરફથી દર વર્ષે જ્યંતી મહોત્સવ ઊજવાય છે અને શ્રીશંકરજ્ઞાન પામેની તથા સરકારી જનમીનગીરીમાં રોકેજ્ઞાં નાણાંનું વ્યાજ આવે છે, તે સરકાર નિયુક્ત સમિતિ તરફથી હાઈસ્કૂલ વિગેરેમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશીપ વિગેરેમાં ખર્ચાય છે.

નાગરીકો તરફથી ઊજવાતા જ્યંતી સમારંભમાં બહારના સારા સારા વિદ્વાન સાક્ષરો અને ભગવદીયોને બોલાવી વ્યાખ્યાન કરાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે સંવત ૨૦૦૯ ભાદરવા સુદ ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩ તા. ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧ સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૩ આ ત્રણ દિવસનો શતાબ્દિ મહોત્સવ ઉમોર્ધમાં ઊજવાયો હતો. પ્રખર વિદ્વાનો, સાક્ષરો, કવિઓ તથા ધર્માચાર્યોના પ્રવચન થયાં હતાં. આ સમારંભના આત્મા સમા સહગત શ્રીચીમનજ્ઞાન દેસાઈ હતા. તેમણે સમારંભ માટે ૧૯૫૬માં ભવ્યયોજના તૈયાર કરી હતી; પરંતુ સફળ થઈ નહોતી.

શ્રીચીમનજ્ઞાનદેસાઈ ભક્તકવિથી દયારામભાઈનાં જ્યંતી મહોત્સવ પ્રસંગે અનુપમ કાર્ય કરતા હતા. તેમની ન પ્રાય તેવી ખોટ પડી છે.

શ્રીનારાયણદાસે શતાબ્દિ મહોત્સવ મુંબઈમાં પણ ઊજવ્યા હતા અને દરેક વર્ષે કવિશ્રીના સમાગ્ર દેડ માટે પ્રયાસો થતા હતા.

મુંબઈમાં શ્રીનારાયણદાસ રહ્યા ત્યાં સુધી દર વર્ષે જ્યંતી મહોત્સવ ઊજવતા હતા, તે કુલકુલ પાંત્રીસ વર્ષ સુધી ઊજવાયા.

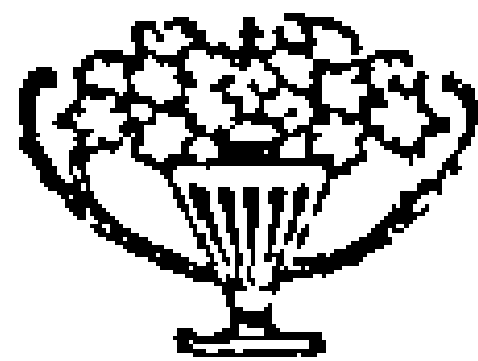
અમદાવાદના માક્ષગેનું પણ ભક્તકવિશ્રીના કાવ્યો તરફ આગી
ગીતે ધ્યાન ખેંચાયું હતું. ત્યાં પણ પ્રથમ જ્યંતી સમારંભ થતા હતા.
સાક્ષરે શ્રીનર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા, કવિશ્રી ન્હાનાલાલ, મનમોહનદાસ
દલાલ, દેરાશરી, વસંતરામ શાસ્ત્રી વિગેરેના વ્યાખ્યાનોથી ભક્તકવિશ્રીના
જીવન-કવન ઉપર સાંગે પ્રકાશ પાળ્યો ત્રીનારાયણદામે છપાવેલા ભક્ત-
કવિશ્રીના આંતરજીવનમા અમદાવાદ, મુંબઈ, વગેરે સ્થળોના જયંતી
મહોત્સવનાં વ્યાખ્યાનો છપાયા છે

આમ કવનના પ્રકાશનથી અને જયંતી મહોત્સવની યોજનાથી
ગુજરાતમા નવી રીતીથી ભક્તકવિશ્રી પ્રત્યેની સદ્ભાવના અને કાવ્યો
પ્રત્યે રસ જણાઈ રહ્યો છે દિન પર દિન વધતો જાય છે દેવી જીવે
કાવ્યોનો લાભ લઈ જીવનમાર્ગ અગળ ભગવદ્માર્ગે વાળે છે.

ભક્તકવિશ્રી દયારામભાર્ગવો જયજયકાર

નિવેદક:—

ગાવિંદલાલ જીરાલાલ પરીખ વાડિયાવાલા વડોલ

પ. સ. શ્રી ગોવિંદલાલ છોટાલાલ વકીલ
વાહ્યાવાળા હોમર્સ

શ્રી દલસુખભાઈ પરમાનંદદાસ શાહ

પ્રકાશકના મોટાભાઈ, ડબોઈ

॥ શ્રીકૃષ્ણઃ ॥

શા. દલસુખભાઈ પરમાનંદદાસનું જીવન ચરિત્ર

એમનો જન્મ રાજપીપળામાં શ્રી હરિવલ્લભ મપાગની ખડકીમાં સંવત ૧૯૪૧ ના કાર્તિક સુદ ૧૨ ને શુક્રવારના રોજ થયો હતો. તેમના પિતાશ્રીનું નામ પ્રેમાનંદ ઉદ્દે પરમાનંદ નાનશા હતું.

દલસુખગામમાં પણ તેમના માતૃશ્રી તથા પિતાશ્રીના ધાર્મિક સંસ્કાર ઉતરેલા હોવાથી આજદિન સુધી તેઓ દરેક ધાર્મિક કાર્યમાં આગળ તરી આવે છે અને ભક્ત કવિશ્રી દયાગામભાઈના સાહિત્યના પ્રકાશક શ્રી નાગાયણદાસ પરમાનંદદાસના મોટા ભાઈ છે હોઈમા ગૃહીને સાહિત્ય પ્રકાશનને. સથળ રાખી તેની વ્યવસ્થા નિસ્સાથ ભાવે કરે છે. જીવન સાદુ અને સ્વાશ્રયી છે તેમને એક બહેન રેવાબહેન છે, તે હયાત છે.

તેઓ ભક્ત કવિશ્રી દયાગામભાઈના સાહિત્યના અભ્યાસી છે, અને દયારામભાઈના ઘણા કાવ્ય કંઠસ્થ છે. તેમની કુટુંબલીલા ભગવાને સંકેલી લીધી છે જીવન સફળ કરવાની ઉત્તમ તરૂ મળી છે તેનો સદુપયોગ કરે છે. જીવન સાદુ છે અને સગળતાથી જીવન ગુજારી પ્રભુ-સ્મરણ કરે છે.

તેમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ ધોરણ પાંચ સુધી હોઈમા લીધેલું છે પણ ધધાકાય કૌશલ્યને લઈ તેમના મામાને ત્યાં અનાજ કરીયાણાની દુકાને ખેડા. લગભગ ચાગ વર્ષ મામાને ત્યાં નાદોદમાં રહ્યા બાદ હોઈ આવીયા અને પિતાની કારડની દુકાન સંભાળી.

પદ્મ વસની ઉમરે તેમનું લગ્ન તીલકવાડાના શા. હર્ષિગલાલ શંકરલાલની દીકરી જીવકોગ્મેન સાથે થયું. તેમનું લગ્ન-જીવન સુખી હતું તેમને ત્રણ પુત્ર અને એક પુત્રી મળી ચાગ સંતાન હતા, જે બાળ વયમાં જ અવસાન પામ્યા હતા.

પ્રથમથી જ વ્યાપારમાં હોશિયાર હોઈ અમદાવાદ નગરશેઠ-
માર્ફિટમાં સ્વતંત્ર કાપડની દુકાન સને ૧૯૨૧ માં ખોલી, પરં
અંગત કારણોને લઈ પોતાના વતન ડભોઈમાં પાછા ફરવું પડે
સને ૧૯૨૩ માં અનાજ ક્રીયાણાની દુકાન ખોલી અને સંવત ૨૦૦૦ ?
સોપાગી તથા કાથાનો વેપાર શરૂ કર્યો. ડભોઈ આવ્યા બાદ તેમ-
નાનાભાઈ નારાયણદાસની વતનની મિલકતની નિશ્વાર્થ ભા
આજદિન સુધી દેખરેખ તથા વ્યવસ્થા કરી બંધુ ભાવે સેવા કરી

માતા પિતાના ધાર્મિક સંસ્કાર પ્રથમથી જ જીવનમાં ઉતરે
હોઈ ડભોઈમાં શ્રી ગોવર્ધનનાથજી તથા બેઠકના મંદિરની ગાયે-
સેવા તથા સત્સંગ કાયમ કરતા હતા. ઉપરાંત સાદોદરા નાગરવાડા
લગભગ દસ વરસ સુધી તેમના સ્નેહિત્રી ઘોડુપંતદાદાની મદદ
“ રાધે રયામ અખંડ નામ સ્મરણ ”ની સપ્તાહ અખંડ કરત
તથા શ્રી ભાગવત સપ્તાહ કરાવતા.

ધાર્મિકતા હોવા ઉપરાંત લોકસેવામાં પણ અગ્રસાગ લેત
જેવાકે કુવા, વાવો ગળાવી સફ કરાવતા અને આવું બીજ
લોકોપયોગી કામોમાં રચ્યા પચ્યા રહેતા. તેમણે બે વખત શ્રીનાથદા
કાકરોલી, મથુરા, કાશી, વૃંદાવન, હરદ્વાર વિગેરેની મહાયાત્રા
કરી હતી. અને લીલા વનની યાત્રા પણ પોતાના માતૃશ્રી સા
કરી હતી. તેમના માતૃશ્રીની છબી તથા જીવનચરિત્ર મણિમા
ભાગ જયો બીજી આવૃત્તિમાં પ્રકટ થયેલ છે.

સંવત ૧૯૮૨ માં મથુરા, કાશી, જગન્નાથજી તથ
દક્ષિણમાં છેક રામેશ્વર સુધી જાત્રા કરી. ઉપરાંત છેલ્લા દસ-બ
વરસથી અતિથિ અભ્યાગતનો સત્કાર નિશ્વાર્થ તથા નિષ્કામ ભા
આજદિન સુધી કરે છે અને દરેક માસે આશરે ૩૦ જેટલા સા
સંતોને ભોજન કરાવે છે અને રોજ સવારના બહારના ગરી
લોકોને અનાજ, દોડ, રોડક દાન કરતા રહે છે. આ રીતે તેમ
આજુબ જીવન ધર્મપરાયણ, સેવાભાવી અને લોકોપયોગી બન

ગુણ છે, હજુ તેઓ કાથા સોપારીનો ધ ધો કરે છે, તે (સોપારીવાલા, તરીકે ઓળખાય છે

તેઓશ્રી હાલ સત્સંગ માટે જ્યાં લીલાભાઈ ડોકટર ગહેતા હતા તેની સામે લગભગ ૧૦૦૦ સમ ચોગસ ફૂટની પોતાની જમીનમાં “ગીતા મંદિર હોલ” બંધાવવાની ઇચ્છા ગણે છે અને તે માટે પ્રયાસ ચાલે છે. હોમોઈમા પહેલી કવિશ્રી દયાગમભાઈની જયંતી સાહોદરની વાડીમાં ઉજવવાની સખત મહેનત એમણે કરી હતી ત્યાંથી ઉજવાતી થઈ ભક્તિ કવિશ્રી દયાગમભાઈના સાહિત્ય-પ્રેમીઓમાના જુના છે અને પ્રત્યેક વર્સે દયાગમભાઈની જયંતીઓ ઉજવાય છે, તેમાં તેઓ સહુર્ધ સાગ પ્રથમથી જ લેતા આવ્યા છે

વીરભાઈ હિરાલાલ બારોટ

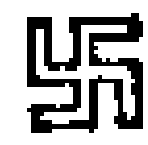
કવિશ્રી દયારામભાઈનું એક પદ—પ્રેમ

જે કોઈ પ્રેમ અશ અવતરે,	પ્રેમગ્સ તેના ઉગ્મા નરે	ટેક૦
સિંહણ કેરૂ દૂધ હોય તે,	સિંહણ સુતને જરે,	
કનકપાત્ર પાણે સહુ ધાતુ,	ફેડી ને નીસરે	પ્રેમગ્સ૦ ૧
સુક્ષ્મજોગનું સાકર જીવન,	ખગના પ્રાણ જ હરે,	
ક્ષાત્ર સિંધુનું માછવડું જેમ,	મીઠા જળમાં મરે	પ્રેમગ્સ૦ ૨
સોમવેલી ગ્સપાન શુદ્ધ જે,	બ્રાહ્મણ હોય તે કરે,	
વગળવ શીને વમન કરાવે,	વેદવાણી ઉચરે	પ્રેમગ્સ૦ ૩
ઉત્તમ વસ્તુ અધિકાર વિના મળે,	તદ્વપિ અર્થ ના સરે,	
મત્સ્યભોગી બગલો મુક્તા ફળ,	દેખી ચંચુ ના ભરે	પ્રેમગ્સ૦ ૪
એમ કોટિ સાધને પ્રેમવિના,	પુરુષોત્તમ પૂઠે ના ફરે,	
દયાપ્રીતમ શ્રીગોવર્ધનધર વર,	પ્રેમભક્તિએ વરે	પ્રેમગ્સ૦ ૫

કવિશ્રી દયારામભાઈનું એક પદ

- તારો અમુલ્ય અવસર જાય રે, ગોવિંદ ગારે;
 ગોવિંદ ગા ગોપાળ ગા, ગોપીજનવદલલ ગારે;
 જોને ક્ષણે ક્ષણે હાનિ થાય, ગિરિવરધારી ગારે. ટેક૦
- મૂરખ તું સમજે નહીં, આયુષ્ય ઓછું થાય;
 જ્યમ સુરોવરની માછલી, સમજે નહીં સલિલ સુકાય રે. ગોાં ૧
- તેનું તે ભાસે તુંને, ભોર બપોર શરીર;
 વહી જતું જાણે નહીં, જ્યમ નદીઓ કેરું નીર રે. ગોાં ૨
- અમુલ્ય લટકુ લાલતું, ચેત્યા તે પામ્યા પાર;
 ચાર દિવસની ચાદની, જાતાં નહિ લાગે વાર રે. ગોાં ૩
- માયાની મધલાળથી, કોણુ ધરાયું તું ધરાશ;
 દુગ્ધામાં બન્ને જશે, પાછળથી પરતાશ રે. ગોાં ૪
- કાલાં થોથાં ફૂટતાં, ખૂટ્યું દીપક તેલ;
 મનના મનોરથ રહી જશે, ઓરિંતો તૂટી જશે ખેલ રે. ગોાં ૫
- માયા મેલો મીઠડો, જ્યમ જવર માંડે ધી જ;
 હરિ રસાયણ ગુણ ઘણો, ઔષધ જાણીને પીજ રે. ગોાં ૬
- વૈભવ તુજને મૂકશે, કે તું મૂકી જાશ;
 એ જૂઠા કેરા સંગથી, તું સાચાં ગોથાં ખાશ રે. ગોાં ૭
- પ્રભુ પાણે હે પ્રાણિયા, કયલુમાં પ્રીત કરીશ;
 તારે ઢાંક્યું અંતર ધીકશે, ટટળીને તલખી મરીશ રે. ગોાં ૮
- અંતે આવી પણ નહિ મળે, જો કરે કોટિ ઉપાય;
 વિચાર વિહલ વણુ લજે, વૃથા વહું સહુ જાય રે. ગોાં ૯
- તને લક્ષ વાતની એક કહું, સમ ખાઈ માખાપ;
 દયા નામ શ્રીકૃણુ થકી, સમશે સહુ પરિતાપ રે. ગોાં ૧૦

સુણંતા રાત્રું હુ મધુર ગરખીઓ રસભરી,
 ઠવણંતા નાચંતી હૃદય-રસરેખા મનહરી !
 ફયેશા ! હે દેવા ! જગતજન થાઓ પ્રભુમયા
 દયા 'દેવી' હૈયે વહુવ-હરિ-દૈવી-વિભુદયા ! ૪

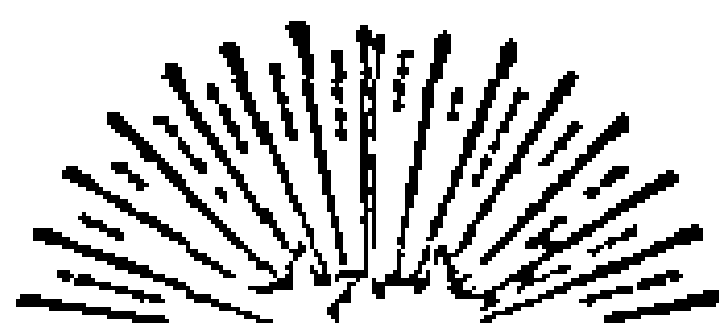
પરા પ્રેમ 'શ્રી'ની પ્રકટ રસ-શેભા પ્રજવરા !
 સદા 'શ્યામા' દ્વારે રસિકવર રાસોત્સવ વરો.
 લવિષ્યે ભૂતોના ઉભયતર છેડા વિહસજો-
 દયા ! દે દાનોમાં અભય શરણુ એ વિલસજો. ૫

નિકુંજે લાડીલા ! લલિત દિલ લાડે લિજવતી,
 વિતારું આ લોકે મનુજતન યાત્રા રસવતી.
 અહા ! એવા આશીઃ વરસ મધુરા ભક્તવર હે !
 શતાબ્દીમાળાઓ શત શત નમસ્કાર સરતી ૬

શતાબ્દી શું ફેાટી વરસ સરતાયે જગજગે;
 સુલોકે આલોકે તવ રુચિર ગાથા વ્રજજગે.
 વર્ણી ગાશે ગાથા યુગયુગ અહા ! નર્મદ નદી,
 વહંતી સહલીલા સરસ સલિલા નિર્મળ' નદી ૭

ભક્ત શિરોમણિ કવિ શ્રીદયારામભાઈને
અંજલિ

અજર અમર તુંજ નામ
દયારામ !

અજર અમર તુંજ નામ

રેવા તીરે બંસી છાડી. ગાયાં ગીત અનેક;
પ્રેમ ભક્તિના પુનિત પૂજારી ! સાચી તારી રેક.
દયારામ !

દર્શાવતીને દારે તેં તો, દાખવ્યો પુણ્યપ્રભાવ;
જીવનકવનમાં કવિવર ! ઝીલ્યો, અનુપમ ગોપીભાવ.
દયારામ !

માદવભીની પ્રેમ-ઝરંતી, ગરબીના ગાનાર;
તંબૂરામાં છાડ્યા તેં તો, રણઝલુતા ઉરતાર.
દયારામ !

ગુર્જરગિરિ ગીતનિકુંજે, રાચે ઉરઉલ્લાસ;
અંજલી આપું અંતર ફેરી, રસના પ્રેરજે રામ
દયારામ !

મૂળજીભાઈ પી. શાહ
અમદાવાદ

શ્રીકૃષ્ણ: ।

પૂર્વાર્થ

વિષય	પાનું
૧. અર્પણ	૩
૨ મંગળાચરણ	૪
૩ ભાવાન્તરિયા	
અ દેવીત્રી કુમારી નિર્મળદેવી	૬
અ મૂળજીભાઈ પી શાહ	૮
૪ અનુક્રમણિકા	૧
૫ ચિત્રોની સૂચિ	”
૬ શુદ્ધિપત્રક	”
૭ આમુખ (શ્રીગોવિન્દલાલ હ ભટ્ટ)	૬
૮ પ્રાક્ કથન (શ્રીજેઠાલાલ ગો. શાહ)	૧૩
૯ લેખકનું જીવનચરિત્ર	—
૧૦. શ્રીદયારામભાઈની પ્રેમભક્તિ (શ્રીમંગળદાસ જ. ગોરધનદાસ)	૨૫
૧૧ શ્રીદયારામભાઈને અંજલિ (ડા મ જીલાલ મજમૂદાર)	૩૩
૧૨ પ્રકાશકનું નિવેદન	૪૪
(શ્રીનારાયણદાસ પ. શાહ)	—
૧૩ પ્રકાશકનું જીવનચરિત્ર	—
૧૪. “ પ્રભુનો વસવાટ ” કવિશ્રીનું એકપદ	—

પૂર્વાર્ધ : અંથ વિભાગ ૧

પ્રકરણ	પાનું
૧. ધૂળધોયાની નજરે યાને ભૂતકાળના વિવેચકો ...	૧
૨. ઇતિહાસની આરસીમાં ...	૬
૩. ચંદીપુરીનો કવિચંદ્ર ...	૨૨
૪. ચંદીપુરીની ગોદમાં ...	૨૬
૫. સંસાર યાત્રિકનો ભોમિયો - ઇચ્છારામ ભટ્ટ ...	૫૬
૬. જીવન વિદ્યાસના પગથિયે ...	૭૪
૭. દયારામભાઈ ઉપદેશક તરીકે ...	૧૦૩
૮. ફિલસૂફ તરીકે દયારામભાઈ ...	૧૩૧
૯. ભક્તિ સિદ્ધાંતના પ્રચારક તરીકે દયારામભાઈ ...	૧૪૭
૧૦. પ્રેમરસના મીમાંસક - દયારામભાઈ ...	૧૬૨
૧૧. ગોપી દયારામ ...	૧૭૬
૧૨. “ વૈરાગ્ય ”ના કવિ - દયારામ ...	૧૮૭
૧૩. જીવન પરાગ ...	૨૦૬
૧૪. તપોવનનો સાથી ...	૨૮૬
૧૫. દિવ્ય ધામ તરફ પ્રયાણ ...	૩૦૫
૧૬. આવરણ ભંગ ...	૩૧૬
૧૭. દયારામભાઈની કાવ્યવાદીનું વિહંગાવસોધન ...	૩૨૭

અંથ વિભાગ ૨ : ઉત્તરાર્ધ

પરિશિષ્ટો	પાનું
૧. દયારામભાઈનું વંશવૃક્ષ ...	૨
૨. દયારામભાઈના સદ્ગુરુ શ્રીવલ્લભલાલજી મહારાજનું વંશવૃક્ષ ...	૩

૪. શ્રીદયારામભાઈના અંથોની યાદી (વર્ગીકરણ સહિત)	—
૫. શ્રી દયારામભાઈના અંથોનું વર્ગીકરણ (વય અમાણું)	૨૭
૬. શ્રી દયારામભાઈના અંથોનું વર્ગીકરણ (વિષયની દૃષ્ટિએ)	૩૧
૭. કવિ શ્રીદયારામભાઈ ઉપર આવેલા કેટલાક પત્રો	—
૮. કવિશ્રી દયારામભાઈનું મૃત્યુપત્ર (વીણ)	૫૦
૯. ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈનું ગદ્ય લખાણ	૫૩
૧૦. શ્રી મૂલચંદ્ર તેલીવાળાનો લેખ ...	૬૦
૧૧. સ્વ. કવિ નર્મદાશંકરના, દયારામભાઈ વિશેના નર્મગદ્યના લેખની અદ્ય સમીક્ષા...	૭૭
૧૨. ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈકૃત અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ (અનુભવ મંજરી)	૮૨
૧૩. ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું જીવનદર્શન સંવત/ સ્થિતિ/ કાર્ય/ સ્થળ/ વય'.	૯૧
૧૪. શ્રી દયારામભાઈના વાર્જિત્રોની યાદી ...	૯૪
શ્રી દયારામભાઈના સ્મરણો	
શ્રી દયારામભાઈને ભાવાંજલિઓ	
(અ) નિ. લી. ગો. શ્રી વ્રજનાથજીવલજી	
(ક) મુખિયાજી ભાઈલાલ જગનલાલ વ્યાસ	
૧૫. કવિશ્રીનો જીવન સંદેશ ...	૯૭
૧૬. શ્રી દયારામકૃત પ્રતોતરમાળા ...	૧૦૫
૧૭. સાક્ષર શ્રીગોવર્ધનરામની ભાવાંજલિ (અગ્રેજી) ...	૧૦૮
૧૮. સાહિત્ય પ્રેમીઓને નમ્ર વિનંતિ (પ્રકાશક) ...	૧૦૯
૧૯. કવિશ્રીનું કબોષમા સ્મારકની વિગત ...	૧૧૧
(શ્રી ગોવિંદલાલ છા. પરીખ)	
૨૦. આ પુસ્તકના લેખન અંગે જોયેલાં પુસ્તકોની યાદી	૧૧૫

- ૧૯ (પાછળ) શ્રીકવિત્રીના શિષ્યપુત્ર છોટાવાવ
ઉર્ફે નાથજીભાઈ ગિરિનરાકર
- ૨૦ શ્રીકવિત્રીના પરશિષ્યના પુત્ર શ્રીહિંમતવાલ ૨
જેશી અને શ્રીજગન્નાથ હિં જેશી
- ૨૧ (પાછળ) શ્રીજીવનવાલ જગન્નાથ જેશી
- ૨૨ શ્રીદયારામભાઈના અને ગુરુદેવ ગો શ્રીનંદનનાલજી મહારાજ
- ૨૩ (પાછળ) (અ) વસિયતનામાની નકલના આરભના હસ્તાક્ષર
(ઇ) શ્રીદયારામભાઈના વીવના હસ્તાક્ષર
- ૨૪ કવિત્રીના ગુરુદેવ ગો શ્રીનંદનનાલજી મહારાજની
ગોદે પધારેના શ્રીનીમ્મરાયજી મહારાજ
- ૨૫ (પાછળ) કવિત્રીના લુપ્ત સમવયસ્ક ગ્રેગણુ ગુરુ
શ્રી ગો શ્રીછોટાજી મહારાજ (રાજનગર)
- ૨૬ કવિત્રી દયારામભાઈનું નવું આરક લખન (ઉમેાઈ)
ગા) કવિત્રી દયારામભાઈ મદિર સનાતન ધર્મ પુસ્તકાલય
નાલ છોટાવાવ વખીલ વાડિયારાળા (ઉમેાઈ)
ભાઈ પરમાન દાસ શાહ પ્રગણના
સહિત (ઉમેાઈ)
ગનનાન રાવળ દયારામભાઈના

શ્રીમનનાન છો દેસાઈ (ઉમેાઈ)
નમતરામ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી
પ્રમોદપટ્ટ (રમનાની જ્ઞાનવાળ)

આ ગ્રંથમાં આવતા ચિત્રણ અને ચિત્રોની સૂચિ

૧. શ્રીનાથજી
૨. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી
૩. ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈ (ત્રિરંગી ચિત્ર)
- ૪ (પાછળ) કવિવર શ્રીદયારામભાઈના સંસ્કૃત દસ્તાક્ષર
૫. આ ગ્રંથના લેખક શ્રીજેઠાલાલ ગો. શાહનું ચિત્ર
૬. આ ગ્રંથના પ્રકાશક શ્રીનારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ
- ૭ (પાછળ) પ્રકાશક શ્રીનારાયણદાસના ધર્મપત્ની શ્રીકમળાળાઈ
૮. ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈ વ્રજભૂમિમાં
૯. (પાછળ) શ્રીદયારામભાઈના તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથ ‘ રસિક વલ્લભ ’ના પહેલા પાનાના દસ્તાક્ષર
૧૦. ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આદોર્નું પુરાતન મકાન
૧૧. (પાછળ) સ્વ. સાક્ષર શ્રીજગજીવનદાસ દયાળજી મોદી
૧૨. શ્રીહરજીરામ ભટ્ટજી ડોકોરવાલા
૧૩. (પાછળ) ઇ. ગો. મૂલચંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાલા
ઘ. શ્રીદયારામની સહી
૧૪. ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું રમારક મંદિર (હોઘાઈ)
(બહારનો ભાગ)
- ૧૫ (પાછળ) શ્રીદયારામભાઈનું રમારક મંદિર (અંદરનો ભાગ)
ગ્રંથોના બંડલ તેમજ તંબૂરાનો ફોટો
૧૬. કવિશ્રી દયારામ બાલપુરતકાલય તથા
તેની સામે એમની પ્રતિમા
૧૭. (પાછળ) શ્રીદયારામભાઈએ ઉત્તરાવધ્યામાં શ્રીસખીદાસ માંધીના
મકાનમાં નિવાસ કર્યો તે મકાન
૧૮. કવિશ્રીના પંશિષ્યો શ્રી: ને નમ: સ્તુતિ

૧૯. (પાછળ) શ્રીકવિશ્રીના શિષ્યપુત્ર છોટાલાલ
ઉર્ફે નાથજીભાઈ ગિરિનિશંકર
૨૦. શ્રીકવિશ્રીના પટ્ટશિષ્યના પુત્ર શ્રીદિમતલાલ ર
જ્ઞેશી અને શ્રીજગનલાલ દિ. જ્ઞેશી
૨૧. (પાછળ) શ્રીજીવનલાલ જગનલાલ જ્ઞેશી
૨૨. શ્રીદયારામભાઈના અને ગુરુદેવ ગો. શ્રીવલ્લભલાલજી મહારાજ
૨૩. (પાછળ) (જ) વસિયતનામાની નકલના આરંભના હસ્તાક્ષર
(ઘ) શ્રીદયારામભાઈના વીલના હસ્તાક્ષર
૨૪. કવિશ્રીના ગુરુદેવ ગો. શ્રીવલ્લભલાલજી મહારાજની
ગોદે પધારેલા શ્રીનીકમરાયજી મહારાજ
- ૨૫ (પાછળ) કવિશ્રીના લઘુ અમવચરક પ્રેરણા ગુરુ
શ્રી ગો. શ્રીહોટાજી મહારાજ (રાજનગર)
૨૬. કવિશ્રી દયારામભાઈનું નવું સ્મારક લખન (ઉભોઈ)
૨૭. (પાછળ) કવિશ્રી દયારામભાઈ મંદિર સનાતન ધર્મ પુસ્તકાલય
૨૮. શ્રીગોવિંદલાલ છોટાલાલ વકીલ વાડિયાવાળા (ઉભોઈ)
૨૯. (પાછળ) શ્રીજ્ઞમુખભાઈ પરમાનંદાસ શાહ પ્રકાશકના
મોટાભાઈ જીવનચરિત્ર સહિત (ઉભોઈ)
૩૦. સાદર શ્રીશંકરપ્રસાદ જગનલાલ રાવળ દયારામભાઈના
જીવનચરિત્રના લેખક
૩૧. (પાછળ) (ઝ) સદ્ગન શ્રીચીમનલાલ છો. દેસાઈ (ઉભોઈ)
(ઞ) ગો. વા. શ્રીવસંતરામ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી
૩૨. ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈ વિરચિત પ્રબોધપટ (રમવાની જાનગ્યાજી)

દયારામભાઈની રામાયણની લાવણી

રામ હી લછમનકા જોડા, લંકાગઢ ઈનને હી તોડા.
લાગ હો જનમાંહી લાગા, સીતાકુ રાવણુ લે ભાગા.
અરડે પદ્મ દલ મિલા, તોડના કંચનકા ઠિલ્લા.
સરેહો સાગરને સાધ્યા, કેતુ સખ સિંધુકે ખાંધ્યા.
કીયા સખ રસ્તાહી સુધર્યા, કુંદનકે ખંઢર સખ ઉતર્યા.
ચલિત વહા ખાણુ અસ્ત્રધારા, દૈત્ય વહા અસંખ્ય હી માર્યા.
રણમેં ઈદ્રજીત કડકા, ખૂડા થા રાવણુકા લડકા.
હિસીકો લછમણુને માર્યા, ચલિત વહા શોણિતકી ધારા.
વીર સંગ્રામ હુવા ઘાડા, જીતકા નિશાન હી ધાર્યા.
હુમેઝ શીશ રહિત ડોહ્યા, કે જનમેં હી રાવણુ રોહ્યા.
રણમેં રાવણુહી રોહ્યા, સીતાકા બિઝેગ હી તોહ્યા.
કરમ તો રાવણુકા ફૂટ્યાં, ચૂડા નવ લાખોકા તૂટ્યા.
'દયો' તું તેરા હી કરના, માણું મેં રામશરણુ પડનાજી.

સત્સંગનું પદ

સુખ કહ્યાં ન જાય સત્સંગનાં રે, અંગ આઠે શીતલ થાયે સુખ.
સુખ બ્રહ્મલોકથી ભારે ગણાયે રે, વૈકુંઠથી વધતાં જાય.
સુખ ઇદ્રપુરીથી અધિક છે રે, એના વેદ કરે છે વખાણુ.
આશા-તૃણા-નિંદા ને ઈર્ષ્યા રે, સત્સંગ કરે અળગાં થાય.
એવાં અડસડ તીર્થ ધરને આંગણે રે, જ્યાં હરિજન હરિગુણ ગાય.
રાજ રહુગણ અને ભરતજી, ભેટચારે, એક પળમા પૂર્ણ ગતિ થાય.
વશિષ્ઠ મુનિ વિશ્વામિત્રને સમાગમ થયો રે, સુખ શેશથી ત્રાજવે તોળાય.
સુખ ગોપી ને જનને મળ્યાં ઘણાં રે, એમણે ભક્તિ કરી છે દિવસ રાત.
'દયો' દાસ કહે છે સત્સંગ કરે, રે નેના જન્મમગણુ દુઃખ જાય.

શુદ્ધિ પત્રક

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
પ્રસ્તાવના			
૨૮	૧૭	લાધે	લાધે
૧	૧૧	રાગ્ગક્રીય	રાગ્ગક્રીય
૨	૭	થનર	થનાર
૩	૧૧	પરિશિષ્ટ એમાં	પરિશિષ્ટમાં
"	૨૭	મુધારા	મુધારાના
૭	૧૨	પિતાંવરી	પિતાંગર
૭	૨૨	કાવ્યો.	કાવ્યો
૧૩	૧૪	તેજ તેમના	તેમનાં
"	૨૮	ન હોતી	નહોતી
"	૨૬	નાતિ	નીતિ
૧૪	૪	પ્રગ્ન	પ્રગ્ન
૧૫	૭	નખશિખા	નખશિખ
૧૫	૧૧	ઝોટ્ટી	ઝોટે છે
૨૬	કૂટનોટ	કરલી	કરેલો
૨૭	૨૧	કલેશ કુડાર	કલેશ કુડાર
૨૮	૯	તણાદસનો	તણા દાસનો
૪૮	૧૫	આકર્ષાઈ	આકર્ષાતાં
૪૮	૧૮	હતાં	હતા
૫૦	૧૬	મનમથ	મન્મથ
૫૧	૨૦	દયારામને	દયારામ
૫૪	૧૦	મહોદધિતરી જન્ય છે	મહોદધિ તરી જન્ય છે
૫૫	૧૪	સાથોદરા	સામેદરા
૫૮	૧૧	જીવનપાયથ	જીવનપાયેય
૧૧૩	૨	ગર્ભના	ગર્ભની
૧૨૧	૮	કર્મથી	કર્મજી

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦૮	૬	પાન	પાત
"	૮	લક્ષ	લચ્છ
૧૩૧	(છેલ્લી લીટી)	કયા	કયાં
૧૫૨	"	આ પ્રમાણે વાક્ય વાન્યે ભક્તિની વ્યાખ્યાશાસ્ત્રિય ભક્તિસૂત્રમા	

એમ બે રથજો આપેલી છે આ બંને વ્યાખ્યાઓમાં થોડોક ફેર છે

૧૮૬	લીટી ૧૭	વ્યતેત્	ચતેત
૨૩૭	૧૯	ચુ સાંચે	ચુ
૨૮૬	૧	તપોવનનો સાથી	તપોવનના સાથી
૩૧૭	૩	મહામુદ્-૧૪	મહાવદ્-૫
"	૪	ડમોઈના મનાપૂર ચક્રાર્થી	ડમોઈના ઝાંગેલાવાગાર્થી
૩૨૬	મથાળુ	કાવ્યવાડી	કાવ્યવાડી

પરિશિષ્ટ-૧ પૃ-૨ પરિશિષ્ટ-૨ પ્રભુરામ પછી દયારામભાઈ વાંચતું

પરિશિષ્ટ	પૃષ્ઠની લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭	૨૧	ભાડુ	ખાડુ
"	૪૨	૮	વિચારનો લેણ
	૧૭	દે નથી	દેન્યથી
	૨૫	સદોષ	સદોષ
	૨૬	સર્વગુણ	સર્વગુણ
	૪૩	છોછો	ઓછો
૬	૪૭	૬	જીવકોર
	૪૮	૧૪	શ્રીસમરમ
૮	૫૦	૧૭	ઉત્તરક્રીયાન
૯	૫૩	છેલ્લી	અમ્યાસે ન તુ
૧૨	૮૫	૧૨	વાંચવા પડે કે
૧૨	૮૭	૧૯	ધત્યા દિક્ષય
૧૨	૮૮	૧૬	અધરામૃત આવી
૧૨	૯૦	૧૨	હું જ કામ

૮૪૫

સંવત ૧૮૭૦ ના ભાદ્રપદ શ ૧ ૧૧

૧૧ - ૮૫૩

||નોંધવાસ :||

સંવત ૧૯૦૦ ના માઘ કૃ

સ્થિતિ વષ ૭૫ ૭૬

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨૮	૬	પાન	પાત
„	૮	લક્ષ	લચ્છ
૧૩૧	(છેલ્લી લીટી)	ક્યા	ક્યા
૧૫૨	„	આ પ્રમાણે વાઘ્ય વાગ્યો	
		લક્ષિતની વ્યાખ્યા.. ..શાહિત્ય લક્ષિતમ્ભમા	

એમ બે રથજે આપેલી છે આ બંને વ્યાખ્યાઓમાં થોડોક ફેર છે.

૧૮૯	લીટી ૧૭	વ્યતેત	ચતેત
૨૩૭	૧૯	ચુ સાગ	ચુ
૨૮૯	૧	તપોપનનો સાથી	તપોવનના સાથી
૩૧૭	૩	મહામુદ-૧૪	મહાવદ-૫
„	૪	ફોર્મના મનાપૂર ચક્રવાતી	ફોર્મના ઝાંગલાવાગાથી
૩૨૯	મયાળુ	કાવ્યવાદી	કાવ્યવાદી

પરિશિષ્ટા પૃ-૨ પરિશિષ્ટ-૧ પ્રભુરામ પછી દયારામભાઈ વાંચવું

પરિશિષ્ટ	પૃષ્ઠની લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭	૨૧	લહુ	બહુ
„	૪૨	૮	વિચારનો લોહ
	૧૭	દે નથી	દૈન્યથી
	૨૫	સદોષ	સદોષ
	૨૬	સર્વગુણ	સર્વગુણ
	૪૩	છોછો	ચોછો
૬	૪૭	૬	જીવકોર
	૪૮	૧૪	શ્રીસમગ્ર
૮	૫૦	૧૭	ઉત્તરક્રીયાના
૯	૫૩	છેલ્લી	અધ્યાસે ન તુ
૧૨	૮૫	૧૨	વાંચવા પડે છે.
૧૨	૮૭	૧૯	ધ્યાન દિક્ષય
૧૨	૮૮	૧૬	અધરામૃત આપી
૧૨	૯૦	૧૨	હું જ કામ

મનુષ્યનાં ૭ ૧ ૧૧
ભક્ત કવિ શ્રી દયારામભાઈ

૪૦૫

૧૯૩૩ના ૧૧મીએ ૨૧

મોક્ષવાસ

સ. ૧૦ ૧૯૦૬

૧૧

श्रीगीतगोविंदकविवमस्तु ॥ धा॥ इच्छके
 लिततीविद्रित्ययमुकुलैसमेराधयातद्रो
 भावलिमोक्तिकावलियुगेवणीभ्रमंभिव
 ती॥ तत्राकादिकुचमघागफटनयोलिम
 स्तुतोर्लस्योव्यापारपुरुषोत्तमस्यददु
 स्मीतोमुदसंपदं॥ पा॥ इति श्रीगीतगोवि
 देजयदेवकंतोस्वाधीनमहव एने श्रीत
 पीतो बरो नामूषाददाःसगिः॥ संवत् १८
 ५८ विषे फाल्गु शुदी १३॥ श्रीमवारैचन्द्र
 के मध्ये चंडीग्रामवास्तव्यमह प्रभुरीमात्म
 जदयाशोकरेण लिखितं श्रीगीतगोविंदमि-

२५॥

८७

આમુખ

ભક્તિ કવિશ્રી દયારામભાઈ ઝોગગીસમા રાતકના ગુજરાતના મહાન્ જ્યોતિર્ધર છે. ભારતની અનેક ભાષાના આ અભ્યાસીએ ગુજરાતી સાહિત્યને અનિસમૃદ્ધ બનાવ્યું છે એટલું જ નહિ પણ શ્રીવશ્વભાચાર્યના પુષ્ટિમાર્ગનો ગુજરાતમાં ઘેરે ઘેર સામે પ્રચાર કર્યો છે, અને અધિકારી હોવાને દિવ્ય હોવાનો આનન્દ લેવાનું સાધન આપ્યું છે. વેદાન્તની ભિન્ન ભિન્ન ગાખાઓનો તત્ત્વપર્શી અભ્યાસ કર્યા પછી ગુદાદૈત અને પુષ્ટિમાર્ગનો કવિશ્રીએ અભ્યાસ કર્યો, લોકભોજ ગુજરાતી ભાષામાં અનેક ગ્રન્થો, દાખ્યો, ગરખીઓ વગેરે રચી રસાત્મક ભગવાનની મેવામાં, કથામાં અને કીર્તનમાં સમગ્ર હોવાન ગાજ્યું અને જગતને દિવ્ય હોવાનો આદર્શ આપ્યો. ગુદાદૈત વેદાન્તના આકર ગ્રન્થોને કવિશ્રીએ ખરોખર પચાવ્યા પછી ગુજરાતી ભાષામાં તે વસ્તુ સુંદર રીતે પ્રકટ કરી એ તેમની અપૂર્વ સિદ્ધિ છે. જેમ કવિ અખાએ ગુજરાતમા કેવલાદૈતનો પ્રચાર કર્યો તેમ દયારામભાઈએ ગુદાદૈત અને પુષ્ટિમાર્ગનો પ્રચાર કર્યો છે. તેને પરિણામે આજે બૃહદ્ ગુજરાતમાં પુષ્ટિમાર્ગ હોવાનો રહ્યો છે. આ દષ્ટિએ દયારામભાઈ ગુજરાતી સાહિત્યના અને પુષ્ટિમાર્ગના ઇતિહાસમાં વિશિષ્ટ ધ્યાન બોગવે છે.

તૈત્તિરીય ઉપનિષદે રસાત્મક બ્રહ્મનો જે ઉપદેશ આપેલો છે તેના આધારે જ શ્રીવશ્વભાચાર્યે ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપની ભાવના, તે સ્વરૂપની મેવા અને કથા, અને તે દ્વારા સિદ્ધ થતા મનુષ્યના દિવ્ય-ભગવન્મય હોવાનો આદર્શ જગત આગળ મૂક્યો છે. આ મહાન્ આદર્શ ભગવાનના અનુબ્રહ્મી અનેક દિવ્ય હોવાએ પોતાના હોવામાં બતાવ્યો છે અને હોવાન પર્યન્ત ભગવદાનન્દનુ અનુપમ મુખ બોગવ્યું છે. સુરદાસ જેવા ‘અખટસખા’ કવિઓએ તથા ચોરાશી અને બંમોળાવન વૈષ્ણવોએ પોતાના હોવામાં જ અદ્વૈત ભગવદ્રસનું પાન કર્યું છે એમ ઇતિહાસ

કોં છે, વાળી ગુણાનુકરણે થવજો રથાયામ્ એ ભાગવતના શ્લોકમાં મનુષ્ય જીવનનો જે આદર્શ આપવામાં આવેલો છે તે જ આદર્શ પુષ્ટિ સપ્રદાયના અસંખ્ય ભક્તજનોના જીવનમાં મૂર્તરૂપે પ્રકટ થયેલો છે. ભક્ત દ્વિતી દયારામભાઈ આ આદર્શ દ્રાટિના વૈખાનુષ છે.

ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપને અને રસિક ભક્તોના સ્વરૂપને સમજવાને માટે વિશિષ્ટ શક્તિની અપેક્ષા રહેલી છે. સામાન્ય લોકો રસતુ શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજી શકતા નથી. તેથી તેમને ભગવાનની રસાત્મક મેવામાં અને ભગવાનના ભક્તના જીવનમાં રહેલું રહસ્ય સમજી શકી શકતા નહિ પણ તેમાં તેમને રથૂલ કામની ગંધ જણાય છે. તેને પરિણામે રસાત્મક મેવાની અને રસિક ભક્તની ઘણી નિન્દા થાય છે ભક્ત દ્વિતી દયારામભાઈ પણ નિન્દા પ્રહારોમાંથી બચી શક્યા નહિ !

અક્ષરવ્રતા વ્રજામરં ન પર ભદ્રમઃ એ ભાગવતના શ્લોકમાં ભગવાનના સાક્ષાત્કારનો આદર્શ આપવામાં આવેલો છે. જાતી, યોગી અને ભક્ત પોતપોતાની રીતે શ્રદ્ધાનો, ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. અનુભવવાદ (Mysticism) માં આ પ્રકારનો સાક્ષાત્કાર જ હોય છે. ભક્ત દ્વિવંશીએ, સદી ભક્તોએ પ્રભુના સાક્ષાત્કારમાં યત્ન અનુભવોને મનોહર કાવ્યોમાં વર્ણવેલો છે અને તે પ્રકારનું સાહિત્ય આજે પણ પ્રશંસનીય ગણાય છે. રથૂલ દષ્ટિએ જોનાર માણસ આ ભવ્ય આદર્શને ન્યાય આપી શકતો નથી. ભક્ત અને ભગવાનનો સંગઘ જલ્દુ જ ગાઢ બને છે એ તત્ત્વ સમજાવવાને માટે ભાગવતે પતિ (ભગવાન) અને પત્ની [સત્ત્વ હવે] એ દૃષ્ટના જગત આગળ મૂકી છે અને ગોપીજનોનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. ઉપનિષદે પણ બ્રહ્મની સાથે મળી જવાની વાતને આ પ્રકારે જ સમજાવી છે. આ બધી દૃષ્ટનાઓનું તાત્પર્ય અમુક સિદ્ધાંત સમજાવવામાં રહેલું હોય છે. કાર્ડીનલ ન્યૂમેન જેવા આધુનિક વિચારકો પણ કહે છે કે દરેક પુણ્યમાં થોડું ધણું પણ સ્ત્રી-તત્ત્વ રહેલું છે. રસિકાઃ કામવર્જિતાઃ એ શ્રીવદ્ધભાચાર્યનો સિદ્ધાંત છે. દૃષ્ટનાને વાસ્તવિક માનવાની હોતી નથી. વસ્તુતઃ ભાવ જ મુખ્ય છે અને ભાવ ભાવનાથી જ સિદ્ધ થાય છે.

ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈના સમાગમમાં ઘણા વૈખણેશ આગ્યા અને તેમનું જીવન દિવ્ય પથે વહ્યું. આજે પણ તેમના અનુયાયીઓ તેમના કાવ્યોનો પુણ્ય પાઠ કરી ભગવદ્ગાનંદ મેળવે છે. કવિશ્રી ઉપર લોકોએ આશ્લેષો કર્યા, પણ તેઓ ભગવન્-માર્ગથી ભ્રષ્ટ ન થયા. તેમના જીવન વિષે એક બે સપ્રમાણ ગ્રંથો લખ્યા અને લોકોનું અજ્ઞાન દૂર થવા માણ્યું. તે ગ્રંથો ઘણા વખતથી મળતા ન હતા એટલે અભ્યાસકોને ઘણી મુશ્કેલી પડતી હતી. સદ્ભાગ્યે ‘દયારામભાઈનું આંતર જીવન’ એ ગ્રંથના વિદ્વાન લેખક અને મારા પરમ સ્નેહી પ્રિ. જેઠાલાલભાઈએ આ વિમ્તન અને સપ્રમાણ ગ્રંથ લખ્યો. અધિકારી વિદ્વાનને હાથે લખાયેલા આ ગ્રંથને આવકાર આપતાં મને સ્વાભાવિક રીતે ઘણો આનંદ થાય છે.

પ્રિ જેઠાલાલભાઈએ ગીદયારામભાઈ વિશેની બધી ય હકીકત આ ગ્રંથમાં લીધેલી છે. જૂતકાળના વિવેચકોએ વિષયની પૂર્વપીઠિકા રચી હતી. તેમણે કવિશ્રીના જન્મથી આરંભી ગોસૈકવાસ પર્યન્તના બધા ય જીવન પ્રસંગો મનોહર શૈલીમાં વર્ણવ્યા છે અને પ્રસંગોપાત યોગ્ય અવતરણો પણ આપ્યાં છે. કવિશ્રીનો ચાણોદમાં જન્મ; હમ્મઝારામ ભટ્ટજી સાથેનો તેમનો સમાગમ; જ્ઞાન, ભક્તિ અને પ્રેમ એ ત્રિવેણીમાં સ્નાન; ઉપદેશ, સાહિત્ય નિર્માણ, જીવનપરાગ, તપોવનમાં નિવાસ ઇત્યાદિ વિષયોની વિમ્તન અને સમીક્ષિત ચર્ચા ઘણી રસપ્રદ છે. કવિશ્રી વિષે જે અજ્ઞાન પ્રવર્તે‘તું’ હતું તેને દૂર કરવા ‘આવરણ ભંગ’ નામનું પ્રકરણ વિદ્વાન લેખકની ચિદ્ધિસક જુદિનો સારો પરિચય કરાવે છે. કવિશ્રીના બધા ગ્રંથોની ચર્ચા ‘કાવ્યવાડીનું વિહંગાવલોકન’ એ નામના પ્રકરણમાં કરવામાં આવેલી છે ચર્ચામાં જે સમતોલપણ જોવામાં આવે છે તે ખરેખર પ્રશસનીય છે.

ગ્રંથને અત્તે જે પરિશિષ્ટો આપવામાં આવેલાં છે તેમાં કવિશ્રી વિષે બહુ મહત્વની બાબતો આપવામાં આવેલી છે. કવિશ્રીનું વસન્દ,

ગુરુદેવનું વંશવૃક્ષ, કવિશ્રીના જન્મભાષ્ય, તેમના પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ લેખોની યાદી, અન્ય કવિઓ સાથેનો પત્રવ્યવહાર, મૃત્યુપત્ર, સ્મારક વાર્તિકો, અનુભવ મંજરી, સાદરોના અભિપ્રાયો, કવિશ્રીનું કાલક્રમાનુસાર જીવનદર્શન ઇત્યાદિ વિષયોને લીધે આ પરિશિષ્ટો મૂળ અથવા ગૌરવમાં વાસ્તવિક વૃદ્ધિ કરે છે. આખો અથ શ્રીદયારામભાઈ વિષેની બધી જ હકીકત આપે છે, એટલે આ એક જ અથથી અભ્યાસક્રાંતિ અને વૈષ્ણવોને પૂર્ણ સંતોષ થશે એમ શક્ય નથી વસ્તુતઃ આ અથને ‘દયારામ કૌશ’ કહીએ તો ખોટું નથી.

આવો ઉત્તમ અથ રચીને પ્રિ જોડાલાલભાઈએ જે સેવા કરી છે તેને માટે ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસક્રાંતિ અને વૈષ્ણવો જેટલો આભાર માને તેટલો એણે છે. દયારામભાઈના અથોને પ્રકટ કરવાનું આજીવન વ્રત પાળનાર ડોમોઈવાળા પરમ ભગવદીય શ્રીનારણદાસ પરમાનન્દદાસે આજના દિન સમયમાં આ મહાન અથ જે પ્રકટ કર્યો છે તેને માટે તેમને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો એણે છે. વૃદ્ધાવસ્થા હોવા છતાં તેમનામાં શ્રીદયારામભાઈના બધા અથો અને તે વિષેનું સાહિત્ય પ્રકટ કરવાનો જે અદ્ભુત ઉત્સાહ જોવામાં આવે છે તે તો યુવાનોને પણ શરમાવે એવો છે. તેઓ પૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવે અને કવિશ્રીના બધા અપ્રસિદ્ધ અથો પ્રકટ કરે, વૈષ્ણવો તેમને આ કાર્યમાં આર્થિક સહાય કરે એવી મારી પ્રભુ પ્રતિ પ્રાર્થના છે.

“શાકુન્તલ,”

ખારીવાવ રોડ, વડોદરા.
ચૈત્ર શુક્લ પ્રતિપદા સંવત ૨૦૧૯
તા ૨૬-૩-૧૯૬૩.

ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ.

પ્રાકૃ-કથન

એવો એક શિરસ્તો પડ્યો છે કે લેખકે પોતાના પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવનાર પુસ્તકમાં કંઈક તેના વિષે લખવું જોઈએ. હું પણ તેથી જ આ પ્રાકૃકથન લખવા પ્રેરાયો છું. કવિશ્રી વિષે જે લખવાનું છે તે પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે. તેથી અહીંયાં ખાસ વક્તવ્ય નથી. છતાં આ પુસ્તકના ઉદ્દેશ વિષે થોડુંક સ્પષ્ટીકરણ કરવું જોઈએ.

આ પુસ્તક ગુજરાતના ભક્તકવિ દયારામભાઈના જીવનચરિત્રને લગતું છે. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તેમના જીવનના પ્રસંગો આલેખીને, તેમના સમસ્તજીવનનાં આધ્યાત્મિક વિકાસની રૂપરેખા દર્શાવવા પૂરતો છે. પણ સાથે સાથે તેમની કવિતામાં પણ તેમના હૃદયનું પ્રતિબિંબ કેવી રીતે પડ્યું હતું તે પણ જણાવવાનો છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તેમની કવિતાની મીમાંસા અત્યંત અંધરૂપે જ થઈ શકે. છતાં એક પ્રકરણમાં તેનો પણ અસ્પર્શિત્વેશ કર્યો છે.

દયારામભાઈ ગુજરાતની છેલ્લી પેઢીના કવિ હતા. નરસિંહ મહેતા એ આદિ કવિ, અને દયારામભાઈ એ છેલ્લા. પછી આવ્યો નર્મદ દલપતનો યુગ, તે પણ ચાલ્યો ગયો. પછી આવ્યો ગોર્ધનયુગ, પછી નાનાલાલ યુગ અને મહાત્મા ગાંધીજીની અસર નીચેનો વર્તમાન યુગ આ દરેક યુગમાં કવિતાનો કાયાપલટ થતો ગયો છે. નરસિંહથી શરૂ થયેલી કવિતાનો પ્રવાહ વૃદ્ધિપામતો પામતો દયારામભાઈ મુઘી આવ્યો અને દયારામભાઈએ તેને ઘણો વિસ્તૃત કર્યો પણ જેમ 'સરસ્વતી' નદીનાં જળ રણમાં લુપ્ત થઈ જાય તેમ તેમના અવસાન પછી યુગ પવટાનાં પ્રાચીન કવિતાના ગંભીર જળના પ્રવાહો સૂકાતા ચાલ્યા. ગુર્જર સાહિત્ય વાડીમાં કાઈ કાઈ સ્થળે તે ઝરણું વહે છે. પ્રાચીન કાલના અન્ય કવિઓનાં કાવ્ય ઝરણાં સૂકાતાં જાય છે; પણ નરસિંહ, મીરાં, પ્રેમાનંદ અને દયારામની કવિતાના રસઝરણાં હજી પણ વહે છે એ એક આનંદની

વાત છે દ્યારામભાઈની કવિતા એટલે 'રસના મોતીડા આથમતી વર્ષા, શરદની વર્ષા, 'સ્નાતિ નક્ષત્રની શરદ પૂર્ણિમાની જતી જતી વર્ષા' મોતી વરસી જાય તેમ પ્રાચીન યુગની સમાપ્તિ વખતે દ્યારામભાઈએ મોતીડા વરસાવ્યા છે

તેમની કવિતામા વર્તમાનજીવનના પ્રશ્નોની મીમાસા નથી. તે વાસ્તવિકતાની સપાટી ઉપર ઉભા રહીને જીવનનું નિરીક્ષણ કરતા નહોતા. તે તો 'ઉર્ધ્વમૂલ' એવા આ જગતઝંપી વૃક્ષનું મૂળ નિહાળવા અને તેની ખોજ કરવા ઉર્ધ્વદષ્ટિ રાખતા અને તેમને તે 'ઉર્ધ્વમૂળ' ગીતામા જણાવેલા 'કૃષ્ણ'મા દેખાયુ તેથી તે કૃષ્ણને જ સર્વોપરિ તત્ત્વ ગ્રીહારીને કવિતાનો વિષય બનાવ્યો હતો તે પુષ્ટિસંપ્રદાયના કવિ હતા તેથી કેટલાકો તેમની કવિતાને 'સામ્પ્રદાયિક' રગથી રંગાયત્રી કહીને ટીકા કરે છે વાત ખરી છે કે તે પુષ્ટિસંપ્રદાયઝંપી વારીના વાતાવરણમા પ્રક્ટીને દૃઢિગત થઈને તે છોડ નહા નહકુચ્છુમિત બન્યો છે છતાં તેની સૌગંધ તો પવનની લહરીઓ સાથે એ વાડી બહાર દૂરદૂર ગઈ છે અને ઘણાઓને આનંદિત કરેલ છે

ડેન્ડેની 'ડીમાઈન ટ્રામેડી'મા ગેમન કૈથોલીક ધર્મની લાવના અને મીલ્ટનના 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ'મા પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મની લાવના પ્રત્યેક લીંગમા દષ્ટિગોચર થાય છે તેથી શું જગત આ કવિઓના મહા કાવ્યોને ઉવેખે છે ? હજુ મુઘી પણ તે અમર નથી ? દ્યારામભાઈની કવિતા પણ તેના આંતરિક ગુણને લીધે લોકોત્તર બની છે તે દેશ અને કાળના આવરણ ભેદીને તેની પાર રહેલ પરમ તત્ત્વને દષ્ટિમા રાખીને જ કવિતામા હૃદયના ભાવ, કંપના તથા વિચારોના રશ્મિઓ ફેંકે છે તે પરમ તત્ત્વનો જીવનમા સાક્ષાત્કાર કરવાની તમન્ના તેમની કવિતામા જુદા જુદા રૂપે વ્યક્ત થઈ છે પદ મુકુમારતા, ભાષાલાલિત્ય, સંગીતની મધુરતા વગેરેને મુદ્દર માલના આકારમા ગુંથીને—તેમના પ્રિય કૃષ્ણને તેમણે પહેરાવ્યા છે કાવ્યશાસ્ત્રીઓની કાવ્યપ્રતિની દષ્ટિ કરતા તેમની કાવ્ય દષ્ટિ જુદી હતી,

આમ છતાં કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ જણાવેલાં રસ, અલંકારો, ધ્વનિ વગેરેનો પણ ઓછાવત્તા અશે સ્વીકાર કર્યો છે. કવિતા એ એમની દષ્ટિએ પરમાત્મા કૃષ્ણની સાથે સમંધ કરાવનાર સાધન છે, એવી તેમની સમજ હતી નરસિંહ મહેતા કે મીરાંગાઈની પણ એજ સમજ હતી તેમને પોતે કવિ છે એવું ભાન નહોતું. પણ પોતે ભક્ત છે અને ભક્તજીવનનો આદર્શ ભગવતપ્રાપ્તિ એજ છે અને તે મારે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી કાવ્ય શક્તિથી, કાવ્યધારા, ભગવાનની લીલાનાં ગુણગાન કરીને જીવનને શુદ્ધ મો દ્યતું મોનુ બનાવવું તથા ભગવદ્રસની અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિમાં જ તે કવિતાનો વિનિયોગ તેમણે કર્યો. કવિવર ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ‘ગીતાંજલિ’માં પણ એજ કવિતાનું પ્રયોજન દર્શાવ્યું છે. ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ‘ગીતાંજલિ’ જગતમાં એક કૃતિ ગણાવાતું કારણ તેમાં તેમના આત્માની પરમતત્ત્વ સાથેની અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ છે કવિઓ કાન્તદર્શી છે. તેમની કવિતા પ્રત્યેક્ષણે પરપોટાની માફક સપાટી ઉપર દેખાતા અને જણમા લુપ્ત થતા સાસારિક ભાવોને ઝીલવાનું સાહસ કરતી નથી. નરસિંહ-મીરાં-દયારામની કવિતા તે પ્રકારની નથી. ‘ગીતાંજલિમાં’માં ટાગોર જાણે છે

‘માઁ અતઃકરણ. અસખ્ય વખત આમ ઓડ્યા જ કરે કે, મારે તારે ખપ છે હે મારા નાથ ! મારે તારે—અને માત્ર તારો જ ખપ છે,

દયારામભાઈ કહે છે—“ એક વર્યો ગોપીજન વલ્લભ, નહિ સ્વામી બીજો, મારે સ્વામી બીજો ”

અન્યત્ર ટાગોર પ્રિયતમ ભગવાનને કહે છે ‘હું’ આખે રમ્તે એકલો જ મારા આ સંકેત ગ્યાને આવી પહોંચ્યો છું ! પણ આ નીરવ અધકારમાં મારી પછ વાડે તે મને શોધતા હતા, દયારામભાઈ એ ભાવ નીચેની ગરબીમાં વ્યક્ત કરે છે,

ક્યાંથીતે પધાર્યાં પ્રીતમ પાછલીતે રાતે રે.

કહ્યું નથી કાઈયે પણ દીઠું છે માહરી જાતે રે (કાવ્યસંગ્રહ પૃ ૨૦૪)

ટાગોર પોતાને નવવધૂ માનીને કૃષ્ણની પ્રતીક્ષા કરતા નો કે-
રાત્રિના એકાંત નીરવમાં, પોતાના પ્રિયતમને મળવા માટે, જીવનમધ્યાના
દ્વારે ખેડેલી નવવધૂ, દ્વારની પ્રતીક્ષા કરી રહી છે ! હું જીવનના આમી !
એ પોતાના પ્રિયતમને મળવા માટે પોતાનું ઘર છોડી દેશે અને રાત્રિના
એકાન્તમાં એને મળશે, દયારામભાઈને પણ ગોપીકપે એ નવવધૂની
માફક પ્રિયતમ ટુંણને મળવાને (૫૦)—સમાર—ત્પછ દીવો; આમ કૃષ્ણને
પોતાના પ્રિયતમ માનીને સમારકપી રાત્રિમાં એકનું જીવન ગાત્યું હતું
ટાગોર એક ગીતમાં પ્રભુને ઉપાસણ આપતા કહે છે -

‘ઓ મારા પ્રીતમ ! દ્વારની બહાર, મને તરૂન એન્થો મૂળને તું
મને શા માટે ગાલ જોવરાવે છે ? દયારામભાઈની નીચેની ગળ્ગીમાં શું
આ ભાવ વ્યક્ત થતો નથી ?

મુણો ગામળા હું, તમ માટે ઘેરી થઈ જો,

માણસ ઢેરી એળમાથી ટળી ગઈ જો મુણો ગામળા

(પ્રવચસંગ્રહ ૫ ૧૬૮)

ટાગોરે ભગવાનના દર્શનમાં જીવનની સફળતા જણાવી છે .

‘ આ જીવનમાં, તારા પ્રત્યક્ષ દર્શનનું સદ્ભાગ્ય મને ન મળવાન
હોય તો પછી તારા દર્શન મેં થતા થતામાં, ભગભગ ગૂમાવ્યા હું ’

આ ભાવને દયારામભાઈની નીચેની પંક્તિઓ સાથે સંખ્યાવો

(૧) વદનકમળ જોયું જોઈ એકવાર, શ્રીનાથજીનું કમળ જોયું

કોળી કંપનું મેનું થયેનું મન, એક પવકમાં વોયું

મનુસાહેબ તેનો સફળ છે, જન્મમરણ દુષ્ણ ખોયું

X

X

X

દયાના પ્રીતમજી નું પ્રીત નથી જોહેને, માતાપિતા નામને વગોવ્યું

(કા સં ૫ ૨૩૨)

(૨) જીવતો મુણોરે, મુખ્ઈ જીવતો મુણો,

તે ભગ્યા નહીં ભગવાન, મુખ્ઈ જીવતો મુણો (કા સં ૫ ૨૪૫)

(૩) તાગે અમુવખ અવસર જાય રે, ગોવિંદ ગારે;

X

X

X

જેને ક્ષણે ક્ષણે હાનિ થાય, ગીરિવરધારી ગારે.

ટાગોરની ‘ગીતાંજલિ’માં અનેક ભાવદ્રશિકાઓ પથરાયેલી છે. તેવા ભાવો દયારામભાઈની કવિતામાં ખાસ કરીને ગરબીઓમાં જેવામાં આવે છે. ભારતના અર્વાચીન મહાકવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ગીતાંજલિની પંક્તિઓ સાથે દયારામભાઈની ગરબીઓની પંક્તિઓ સરખાવવાનું મુખ્ય પ્રયોજન એ જણાવવા માટે છે કે ઉત્કૃષ્ટ કાવિના કવિઓ સાંસારિક વિષયો અગર ભાવોને પ્રકટ કરતા નથી પણ તેમના સર્વ ભાવોનું ઉર્ધ્વોદ્ધરણ કરીને પરમાત્મામાં જોડે છે. આ એક પ્રકારનો ગીનાનો બુદ્ધિયોગ અગર શ્રીવદ્વલભચાર્યનો નિરોધ છે. કાવ્યશક્તિ તેમાં માત્ર સાધનરૂપ બને છે. દયારામભાઈની કાવ્યશક્તિ પ્રભુમા તેમના ચિત્તના નિરોધના સાધનરૂપ હતી. તે નિરોધની સિદ્ધિ કાઢીપણ સ્વરૂપમાં થાય છે. ભગવાનના શૃંગાર સ્વરૂપના વર્ણનમાં પણ નિરોધ સિદ્ધિનો અનુભવ તેઓ કરતા. એમાં પ્રાકૃતતાની ગંધ નહોતી.

આ પ્રકારની કવિતા દેશકાલથી અલિપ્ત હોય છે. વાલ્મિકી કે વ્યાસ એ કાન્તદર્શી કાલાતીત કવિઓ હતા. તેથી તેમની કવિતા અમર રહી છે. દયારામભાઈની કવિતા તે પ્રાદેશમાં મુકી શકાય. તેવા કવિઓની કવિતા ઉપર કાળનો કાટ ચડતો નથી. તે મોટા ટકાના મુવર્ણરૂપે જ ચળકે છે. તેવી કવિતાને કદી ઝાંખપ લાગતી નથી. કારણ કે તે સ્વયં પ્રકાશવાળી અતઃકરણમાં વિરાજતા પ્રભુથી પ્રેરિત હોય છે. એટલે વર્તમાનકાલીન વિવેચકોના સમીક્ષાના ગળથી તે માગી શકાય નહિ તેમની કવિતાનો વિષય ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ભગવાન છે ટાગોર, ભગવાનના વિરાટ સ્વરૂપના દર્શનમાં આસક્તિ ધરાવતા હતા. નરસિંહ, મીરાં, દયારામભાઈ સાકાર સ્વરૂપમાં કૃષ્ણમાં આસક્તિ ધરાવતા હતા ટાગોરની આસપાસ બ્રહ્મોસમાજનું વાતાવરણ હોવા છતાં, તેમની કવિતા તેથી

પર હતી એટલે તેમા સામ્રાજિકતાનો રંગ નહોતો, તેમ દયારામભાઈની કવિતા સામ્રાજિકતાની ગીમાની પાર પાંદગી છે તેમા એક જ રંગ છે અને તે કૃષ્ણ ભક્તિનો દયારામભાઈની કવિતાના વિવેચકે આ દૃષ્ટિગિદ્ધતા બરાબર સમજી લેવું જોઈએ એ દૃષ્ટિ બરાબર નહિ સમજવાના કારણે તેમની કવિતાને પૂર્ણ ન્યાય અપાયો નથી.

આ અથવા નામસંસ્કાર વિષે એ ગાંઠે ખૂબામાઠપે લખવા જોઈએ દયારામભાઈને ‘બીજીમોલ’ના કવિ, તરીકે ઓળખાવનાર પ્રાત સ્મરણીય મહાત્મા ન્હાનાલાલ કવિ હતા. અમદાવાદના પ્રેમાભાઈ હોલમા તા. ૩ ઓગસ્ટ ૧૯૨૫ને રોજ દયારામભાઈ જ્યન્તી પ્રસંગે વ્યાખ્યાન આપતા ન્હાનાલાલ કવિએ દયારામભાઈને ‘બીજીમોલના કવિ’ તરીકે સન્દર્શા હતા તેઓ જણાવે છે કે, સૌથી પહેલાં યમુનાના તટ ઉપર શ્રીકૃષ્ણે વગરમા બમી વગાડી હતી. પછીથી શ્રીવશ્વલભાચાર્યજીએ ગોકુલમા વગાડી હતી. રમ સોઈની એજ અમૃતમાં દયારામભાઈએ નર્મદાતીર વગાડી, વગી તેઓ લખે છે કે : ‘ગુર્જરી સાહિત્યને ભરી બમીનો છેજુહારો તે દયારામ જ થોડી ઝાઝેરિક છેડી છે નરસિંહ-મીરાએ ને દાઈક દાઈક છેડી છે આમીનારાયણના સાધુઓએ : વળી તેઓ ઉમેર છે કે ‘નથી એ બીજીમોલ પ્રેમાનંદની કે આમળની કે અખાની કવિતામાં; નથી દલપતમા, નર્મદામા કે ગોવધર્નમા, ગુજરાતી અર્વાચીન યુગની કવિતાના કવિએ’ક સદગત ન્હાનાલાલભાઈના વ્યાખ્યાન ઉપરથી મને ‘બીજીમોલના કવિ’ એ નામ દયારામભાઈના જીવનચરિત્રમા જોડવાને સૂચિત થયું છે.

‘હરિસહિતા’મા ‘બમી’ના માધુર્યનું વર્ણન કરતા કવિ ન્હાનાલાલ લખે છે—

માધુર્ય અમૃતનું છે, માધુર્ય હરિ જોલનું;

એથીયે અધિક મીઠું માધુર્ય હરિગમીનું

વિશ્વનું મર્મ માધુર્ય હરિગમી થકી વહે

દયારામભાઈની કવિતાએ બીજીમોલને માધુર્યનું જ વર્ણન કર્યું છે. રસાત્મક ભગવાનના અવરૂપનું દર્શન તથા લીલાઓના આનંદની પ્રાપ્તિ

માટે ભક્ત હૃદયની આરમ્ભો, વિરહવેદનાઓ, સયોગના ભાવો વગેરે વિવિધ રીતે દર્શાવ્યા છે જાંસીના જૂદાજૂદા રંધોમાંથી જૂદાજૂદા સ્વરો નીકળવા છતાં તેમાં માધુર્ય જ પ્રકટે છે, તેમ આખ્યાનો, રતવનો, પદો, ઘોળ, ગરબીઓ વગેરે રૂપ દયારામભાઈની 'જાંસી'રૂપી કવિતાનાં રંધોમાંથી દેવલ માધુર્ય-ભક્તિરસને જ વહેવડાવ્યા છે અને તેનો આનંદ અનુભવનાર ભક્તહૃદય નાચી ઉડે છે અને કવિ સાથે ગાય છે—

મધુવનમાં મોરલી વાજે છે,
એનો નાદ ગગનમાં ગાજે છે;

મધુવનમાં મોરલી વાજે છે.

X X X
હી ને રૂપાળી રે, મીઠી ને મધૂરી રે,
માવા ? તારી મોરલી હોજી.

ભક્ત કવિ શ્રી દયારામભાઈ વિષે ઘણું લખાયું છે અને ભવિષ્યમાં ઘણું લખાશે. દરેક વિવેચક કે લેખકને સૃષ્ટિને નીરખવાની પોતાની અલગ દૃષ્ટિ હોય છે. નીરખનારાઓ કાઈ પોતાના નયનોથી જુએ છે, કાઈ બીજાનાં નયનો દ્વારા. કાઈની દૃષ્ટિ દૂંટી હોય છે. કાઈની વિચારવાળી. કાઈ વળી દૂરનીથી પણ દૂર દૂર નજર નાખે છે. દયારામભાઈના જીવન કવન ઉપર ભૂતકાળમાં જે જે લેખકોએ લખ્યું, તેમાના ઘણા ખરાઓએ બીજાનાં નયનોથી તેમને નીરખ્યા હતા. તે એમનું સાચું નિરીક્ષણ નહોતું, એમ કહીએ તો ચાલે. આથી દયારામભાઈ વિષે તેઓ ભાવી પ્રગ્ત સમક્ષ કેટલાક ભ્રમો પણ મૂકતા ગયા. દયારામભાઈનું ગુદ્ધ અરૂપ તેઓ રજુ કરી શક્યા નહોતા. તેમણે દયારામભાઈની કવિ તરીકે દોરેલી છબીમાં નહોતી કેબાઓની સંમિલિતતા, કે રંગોનું સુંદર મિશ્રણ. જેમ તેમ કરીને ચિત્રેલી તે છબી હતી. કવિઓનાં કાવ્યો સરોવર જેવાં હોય છે. તેનાં જળ સર્વદા મીઠાં અને પથ્ય હોય છે. પણ તેનો ઉપયોગ કરનારને

તેનો ઉપયોગ કરનાં આવડ્યું નેઈએ. મીઠા જલના મગેવરનાં જગને ટૂંકિના ઉપયોગમાં ફેટલાક લે છે ફેટલાક તેના જલમાં રનાન કરે છે કાઈ પીવાના કામમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે, તે કાઈ મેલા કપડાં ધોવાને; તથા તેમાં ફેટલાક કચડે અને ગંદપી પણ નાખે છે આવું આવું કંઈક દયારામભાઈ વિશે જાણે કે અજાણે થયું છે. તેમાં તે લેખકો તથા યુગ પણ જવાબદાર છે. દયારામભાઈ વિશે લેખકોને વિશ્વાસનીય માહિતી મળી નહોતી. વળી મુધારાનો યુગ અને કવિ સત્તાતનધર્મના એક મુખ્ય ધર્મ પુષ્ટિમાર્ગના અનુયાયી તેથી પણ પૂર્વગ્રહ હતો. તેમજ કવિનું સંપૂર્ણ સાહિત્ય, મુદ્રણના અભાવે પ્રસિદ્ધ થયેલું નહોતું. પણ ત્યાર પછી તેમનું નંદ્રકાવેત્રું ઘણું સાહિત્ય તેમના શિષ્યો દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયું અને તેમના જીવનની ઘણી યાત્રા પ્રકાશમાં આવતી ગઈ.

ભૂતકાળમાં દયારામભાઈ વિશે ફેટલાક જીવન ચરિત્રનાં પુસ્તકો લખાયેલાં છે. પણ તેમાંના ઘણાખરામાં અધૂરી માહિતી અગર અમત્ય તેમજ દયારામભાઈને અન્યાય કરનારી લખીકતો રજૂ થયેલી આથી વર્ષો પૂર્વે તેમનું એક પ્રામાણિક જીવન ચરિત્ર, ગો. વા. મળચંદ તેલીવાળાના મૂલ્યનથી ભાઈશ્રી નારાયણદાસે સાક્ષર શંકરપ્રસાદ ગવળ પાસે લખાવીને પ્રસિદ્ધ કરેલું. તે પુસ્તક ઘણા વર્ષોથી અપ્રાપ્ય છે ત્યાર પછી દયારામભાઈની ઘણી નવી કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ થઈ, તેમ નવું શંકોદ્ધન પણ વધું આથી તે પુસ્તકનું પુનઃસંસ્કરણ કરવાનો મનોરથ ભાઈશ્રી નારાયણદાસને ઉદ્ભવ્યો મેં અગાઉ ગુજરાતવિદ્યાસભા તરફથી દયારામભાઈના રસિકવલ્લભ ‘અથ’ વિસ્તીર્ણ પ્રતાવના સાથે સંપાદિત કરી આપેલો. તેમ જ ગો. વામી મળચંદ તુલસીદાસ તેલીવાળાના સહયોગથી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન તૈયાર કરી આપેલું. આથી ભાઈ નારાયણદાસની, હું દયારામભાઈના જીવનને તૈયાર કરી આપું એવી ઇચ્છા થઈ એમની ઇચ્છાને માન આપીને લગભગ ૧૫ વર્ષો પહેલાં જૂના જીવનચરિત્રમાં ઘટતો ફેરફાર કરીને મેં તે લખા આપેલું મંજેગો

પ્રતિકૂળ હોવાથી તે પ્રસિદ્ધ થઈ શક્યું નહિ. ૧૯૬૧ની સાલમાં હું નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયો ત્યારે નારાયણદાસભાઈએ તે મેંવા પૂર્ણ કરવાનો વારંવાર આગ્રહ કર્યો. આથી તે કામનો મેં પ્રારંભ કર્યો. પાછલાં તૈયાર કરેલાં પાનાં વાંચતાં મને લાગ્યું કે તેમાં ફેરફાર જરૂરી છે તેથી તે બધાં પાનાં રદ કર્યાં અને નવેસરથી મેટર તૈયાર કર્યું. અંધ પૂર્ણ થયો ત્યારે તેનું કદ ધાર્યા કરતાં વધી ગયું એટલે અત્યારની આર્થિક ભીડના કારણે પુસ્તકનું મુદ્રણ કરવું એ જોખમભર્યું હતું. એટલે ભાઈશ્રી નારાયણદાસને મેં સલાહ આપી કે પુસ્તક છપાવવાનું બંધ રાખવું. એમાં આર્થિક મુશ્કેલી એજ મુખ્ય હતી. પણ શ્રી નારાયણદાસ તો આ બાબતમાં નિશ્ચિત સંકલ્પવાળા હતા. આથી ભગવત્કૃપાથી પુસ્તકના મુદ્રણ માટે આર્થિક સહાય પ્રાપ્ત થતી જણાઈ અને તેથી આનું પ્રકાશન સરળ બની શક્યું.

સૌથી પહેલો સહકાર પ. ભ. શેઠશ્રી હરિદાસ અચરતલાલ, શેઠશ્રી સાકરભાઈ બાલાભાઈ અને શ્રી. પ્રભુદાસ બાલુભાઈ પટવારી વડીલનો છે. તથા પ. ભ. મનજીભાઈની ભગવત્કૃપાથી મળ્યો. તેમણે સૌથી પહેલી સહાય કરી અને પછી તો અન્ય ભાવિક ભગવદીય ભાઈ બહેનોએ પણ યથાશક્તિ ઉદાર ભાવે તેમને પુસ્તકની નકલો આપવાની શરતે સહાય કરી. તે માટે હું અગત રીતે તેમનો આભારી છું. જે જે ભાઈબહેનોએ આવી સહાય આપી છે તેમના વિષેની નોંધ ભાઈ નારાયણદાસે જુદી લીધી છે.

મુખ્યત્વે તો આ પુસ્તક દયારામભાઈના જીવનચરિત્ર વિષે જ છે, છતાં તેનું નામ ‘જીવન દર્પણ’ રાખ્યું છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ કે જીવનચરિત્રમાં ઐતિહાસિક પ્રસંગો આપવામાં, તેમજ તેમની કૃતિઓની બાબતમાં કાળક્રમનો નિયમ જાળવવામાં આવ્યો નથી. વળી કેટલાક પ્રસંગો તેમના પદો ઉપરથી લેવામાં આવ્યા છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જીવન ચરિત્ર લખતાં, તેની તમામ વિગતોની ચકાસણી કરવી જરૂરી છે. દોષપિણુ

કવિના જીવનના એ પાસાં હાય છે—'જ્ઞાન' અને 'અન્નર'. 'આન્તર'માં તેના હૃદયની ભાવનાઓ તથા આત્મોનો સમાવેશ થાય છે. કવિનું 'આત્મ' જીવન 'આન્તર' જીવન છે તેની ચક્રામળીમા જ્ઞાન અનિદામિત્ર સામગ્રી કેટલીક વખત ગિનઉપયોગી તીવડે છે. તે માટે તેમના 'કાવ્યો' જ ઉપયોગી થઈ પડે, દયાગમભાષના જુદા જુદા કાવ્યોમાં તેમના હૃદયનું જ પ્રતિબિંબ જોવામા આવે છે તે જતાવડા અહિંઆ કેટલકે પ્રકન્થોમા દયાગમભાષનાં જુદા જુદા પાસા, જેમકે ઉપદેશક તરીકે દયાગમભાષ, ભક્તિમિદાન્તના પ્રચારક તરીકે, પ્રેમતત્ત્વના મીમામક તરીકે, ગોપી તરીકે વગેરે તેમના કાવ્યોના આધારે જણાવવામા આવેલ છે. દર્પણમા જેમ પદાર્થનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે રીતે જ કવિના હૃદયનું પ્રતિબિંબ દેખાડવાનો આમા પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે અનિદામિત્ર કાલક્રમ પ્રસંગ જનમવામા આવ્યો નથી તે અશક્ય અને દુઃપ્રાપ્ય છે

આ ગ્રંથના પ્રકાશનમા અનેકના ઉપકાર છે. કોનો આભાર માનુ અને કોનો નહિ ? સૌ પહેલા તે ભાણશ્રી નારાયણદાસને મારે યાદ કરવા જોઈએ. તેમણે આ પુસ્તક માટે વારંવાર માગણી કરી ન હોત તે કદાચ હું માગ આળસ ખખેરી નાખત નહિ તેમણે નનથી અને ધનથી આ કાર્યમાં મેવા આપી છે તેમની માગણીને સતોષવાનું પ્રેરકગળ આપનાર માગ જીવનસાથી મારાં ગો વાગી ધર્મપત્નીની અતઃકરણમાં રહેથી મુખ્ય દગાની રમૂતિ છે. કુ. નિર્મળદેવી, ગો વામી વસન્તરામ શાસ્ત્રીજી પામેલી દયારામભાઈની વાળીને, મારા નિવાસગ્રથાને જનણ કરતા હતાં ત્યારે માગ ધર્મપત્ની પણ, સાચી હૃદયભાવનાથી તે ગમ્યામૃતનું પાન કરતા અને તે પાણ દયારામભાઈના જીવનચરિત્ર પ્રસિદ્ધ થયેલું જોવાની ઇચ્છા ધનવતા તેમના જીવનકાળમા તે જની શક્ય નહિ. પણ રમૂતિમાં તે વસ્તુ સગ્રહાયતી હતી. તે નિવૃત્તિ સમય આવતાં જનગ્રત્યર્થ. તેની ગમૂતિએ મને આ રીતે કણ મુક્તિ મારે પ્રેરિત કર્યો એમ જો હું જણાવું તે ઔચિત્ય ભગ થતો નથી

લેખનસામગ્રી સપાદન કરવામાં કેટલીક વ્યક્તિઓનો મારે અત્રે નિર્દેશ કરવો જોઈ એ.

નિત્યલીલાસ્થ ગો. શ્રીવજનાથલાલજીનું દયારામભાઈને ઉદ્દેશીને લખાયેલું કાવ્ય અહિંયાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે પણ કવયિત્રી કે નિર્મળદેવીએ મારી વિતરિતિ સ્વીકારીને, શારીરિક પ્રતિકૂળતા છતાં સુદર ભાવાંજલિ લખી મોકલી છે તેમજ મારા મિત્ર મૂળજીભાઈ પી શાહ તથા મુખ્યાજી ભાઈલાલભાઈ એ કાવ્યો મોકલ્યાં છે ભાઈશ્રી ગોવિંદભાઈ હો. પરીખે. તે પ્રથમથી જ અથની યોજના પ્રત્યે સહભાવના દર્શાવી ને પ્રોત્સાહન તથા માર્ગદર્શન આપ્યું છે કવિત્રીના શિષ્યના પ્રપૌત્ર શ્રીજીવણલાલ જગનલાલ જોષી (એમ. એ.) ને તે કેમ ભૂલાય ? તેમણે પણ કેટલીક અંતિહાસિક માહિતી પૂરી પાડી છે : મારા વિદ્વાન્ મિત્ર અન્ય ભાઈઓમા પ્રો. ગોવિંદલાલ હ ભટ્ટ એમ. એ શ્રી મંગળદાસ જ. ગોવર્ધનદાસ તથા શ્રી મંજુલાલ રણુગોડદાસ હવે એમ. એ એ કેવલ દયારામભાઈ પ્રત્યેની શુદ્ધ ભાવનાથી પરિવ્રમ લઈને પ્રસ્તાવના માટે લેખો લખી મોકલ્યા છે. તેમનો આભાર માનતા જીવનની ધન્યતા અનુભવુ છું.

આ ઉપરાંત મારા મિત્ર પ્રાણુલાલ મોહનલાલ શાહે (રીગર્ડ મેજીસ્ટ્રેટ) પ્રેસ કોપી તૈયાર કરવાના કાર્યમાં, શ્રી નટવરલાલ ચીમનલાલ શાસ્ત્રીએ બી. એ. (ઓનર્સ.) બી એડ્; ટી. ડી. પ્રેર વાચવાના કાર્યમાં સહાય કરવા બદલ તેમનો આભાર માનું છું.

અન્તમાં એક બાબતનો ખૂલાસો જરૂરી છે. પ્રથમ પ્રકરણ અને આવરણભંગવાળા પ્રકરણમાં પહેલાના લેખકોના વિચારોની અવપતોધ લીધી છે. તે લેખકો પ્રત્યે પણ હું માન ધરાવું છું મારું વક્તવ્ય એટલું છે કે પૂર્ણિમાના ચંદ્રને ખગ્રાસનો ચંદ્ર તરીકે ઓળખાવવો જોઈ એ નહિ. હોળીના ખેત લયે થાય, તે તો શક્તિ અને સ્ફૂર્તિ લાવનાર છે પણ તે ખેત ધૂળથી નહિ પણ ગુલાલથી કરવો જોઈ એ. શિષ્ટજનોનો

આગ્રા તે એ છે કે કાશ્યપી ભાષા ન ગાય, ગમતા આવડે તે ભાષીના
 ખેન પણ નો, પણ ગુપ્તાસથી નો, ગમતી પીચકારીઓથી નો
 એટલું જ મારું કહેવાનું છે.

ધ્યારામબાઈના કાન્યો, ભમ્મિજારથી વાચનાને, આ પુસ્તક દ્વારા જે
 કાળે પણ પ્રેરણા વળગે, તે જ દૃઢતા અનુભવીશ વડના જે
 માગ તે 'ગમ કવિને'

ગોવર્ધન નિરામ,
 મહાવક્ત્રી મોમાવતી-અમનાદ
 શીરશ્ચમાનાર્થ પ્રાપ્ત્ય-ઉત્તમ
 સ્વત વર્ ૧૧, સ. ૨૦૧૬

જેઠાસાલ ગા. ગાહ

卐 શ્રીદયારામભાઈની પ્રેમભક્તિ 卐

આ પુસ્તકમાં લેખકે ભક્તકવિ દયારામભાઈના વિરાટ સ્વરૂપનું
 દર્શન કરાવ્યું છે. કવિત્રીના દ્વગ અને અક્ષર બે દેહોને લેખકે
 આવરી લીધાં છે. લેખકે કવિત્રીના કીર્તિદેહને પણ ચિરંજીવ બતાવ્યો
 છે મૃત્યુ પછી માણસ બુઝાય છે. અમર આત્મા મોક્ષ પામે છે, કે કોઈ
 બીજા દેહમાં પ્રવેશ કરે છે, કે દેહના વિલય સાથે, માણસ પોતાનું
 સર્વસ્વ આરોપી લે છે, તે તત્ત્વજ્ઞાનનો ચર્ચાર્પદ વિષય છે. પરંતુ મૃત્યુ
 પછી માણસ પોતાની પાછળ ઘણું ઘણું મૂકી જાય છે. તે, પોતે કરેલાં
 કાર્યમાં, દર્શાવેલા વિચારમાં, જન્માવેલા સંસ્કારમાં હજુ જીવે છે. તે,
 તેનો કીર્તિદેહ છે કવિના કવનમાં તેનો કીર્તિદેહ જીવત રહે છે. દીકાકાર
 તે દેહને ચૂંચે છે. તે દેહને ક્ષયિત નવી આકૃતિ, કે નવું ચેતન આપે
 છે તે, કીર્તિદેહમાંથી કદી જૂના કાર દેહનું નવીન સર્જન કરે છે. તે
 દેહ ફરી જૂના સ્વરૂપે જીવંત થઈને દીકાકારને જવાબ આપવાનો નથી,
 એટલે દોરખીતાલમાં નવાં તળિયી વિદ્યાર્થીઓ, બેડાકાપ કરી મૃત્યુતદેહની
 જે અવસ્થા કરે છે, તેવી અવસ્થા અણુસમજી દીકાકારે મૃત્યુ પામેલાં
 માણસના કીર્તિદેહની કરે છે. આવાં દીકાકારોને પણ લેખકે જવાબ
 આપ્યો છે દરેક કવિનું જીવન પોતાના સિદ્ધાંતોની મર્યાદામાં રહીને તત્કાલીન
 સમાજ વ્યવસ્થાથી અને પોતે સ્વીકારેલા ધર્મ સંબંધથી ઘડાયતું હોય
 છે. તે સિદ્ધાંતો સાચા છે, કે જૂઠા, દીકારૂપ છે કે આદરણીય, સનાતન
 છે કે અદ્વિતીય, તેનું વિવરણ પણ જીવનચરિત્ર લખનાર લેખકે કરે છે.
 પરંતુ, કીર્તિદેહના પૂર્ણ લખનારે સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. વર્ગો
 પહેલા અને જુદા જમાનામાં મૃત્યુ પામેલા માનવીના વ્યક્ત થયેલા
 સિદ્ધાંતોની ચર્ચામાં, મર્યાદા અને ઉદારતા બેને સ્થાન છે. દીકાકારોએ
 પોતાની દીકાનાં ધરેણાં ચોક્કસ સોનામાંથી ઘડવાનાં નથી. શુદ્ધ
 ચુવળને પારખવાની તેની રક્તિ ધીણું થઈ જઈ હોય તે સેખમકક્ષની
 ર.

દુઃખન બંધ કરવાની જ આવશ્યકતા મેં નહીં છે ત્રીપાગમભાર્ષદ્ય પ્રથમ
કવિ હતા અને તે પણ ભક્ત કવિ તે દાળમાં જ્યાં ત્રીપાગમભાર્ષદ્યની
કવિતા વચાતી અને ગવાતી ત્યાં કવિશ્રીનું જીવન તેના મધ્યમાં,
તેની ધર્મ પરની આરથા જોઈને, કાઈને પણ તેની કવિતામાં ચ્યૂત
શુભાર દેખાશે નહીં. ત્રીપાગમનરમ માધવરાવ ત્રિપાળી, “ કવિશ્રી
દયારામનો અક્ષરદેહ ” નામના પુસ્તકમાં પૂર્ણાત્મિતા નમે કે તેમ,
“ રમિક કવિરાજની રાસમળધી ભાવના જોવા પછી ગંગાગોપીઓના
કૃત્ત્વ રમોદ્ગોષક રમિતના સિદ્ધા રમિતપ ભક્તો જીવ-આપુઓનો
અને એ રસપ નિત્ય કૃત્ત્વનો ‘ કવિશ્રી અને પરમાપુઓના જેવો
સતત રાસ કવિની ભાવનામાં એ કે કે બે યથો હશે તેનું ચિત્ર
ભક્તિ-રસિ અતુર પુરો જાતે જ પ્રત્યક્ષ કરી શકે ”

શ્રીદયારામભાર્ષદ્યે ગુજરાતી, મરાઠી, નજ અને હિંદી ભાષામાં
અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે તેમના કવિત્વે શ્રીકૃષ્ણ હતા શ્રીમદ્ભાગવતમાંથી
તેને, ભક્તિવાદ અને ભક્તિભાવની સ્ફુરણા મળી હતી વૈષ્ણવ ધર્મનો
પુરિમાર્ગ તેમણે અપનાવ્યો હતો આ નણના સ્મરણ અધ્યયન,
મનનમાંથી—દયારામભાર્ષદ્યે અક્ષરદેહ જન્મ્યો હતો દયાગમભાર્ષદ્યની
કવિતા માત્ર પદાત્મક રચના નથી તેની કવિતા તો ભક્તિ આત્મ-
દર્શન છે તે કવિતામાં, રૂપ માત્ર સ્થૂલ રૂપે વિનાશ પામે છે.
આધિભૌતિક લૌકિક દૃષ્ટિએ સ્થૂળ હોવા છતાં આધિદૈવિક રૂપે ઓગસ
વિકસે છે રાધા રમણીય છે રાધા રગભરી છે રાધા ઉપગર્વિતા જ
પરંતુ રાધાને માત્ર સંસારમાં સાપડતી સ્ત્રીના ઉપમા જોવાની નથી.
રાધાને પીછાનવા માટે ભક્ત બનવું પડે છે રાધાએ બન્યા વિના
રેમ-શ્રીના ભક્તિના જોગી થવાનું નથી તે રાધાએ અને અનુરૂપ બન્યા
વિના રાધાની આસન્નિતિ આવરણ મેળવ્યા વિના, રાધાના તનનાટને
આણે આણમાં પ્રવેશ કરાવ્યા વિના ભક્તિના શ્રવણથી માડી આત્મ-
નિવેદનના નવ સાધના પ્રાપ્ત કર્યા છતાં—ભક્ત નરધા ભક્તિથી પાર

જઈ, એવી સ્થિતિએ નથી પહોંચી શકતો, કે જ્યાં તેને શ્રીકૃષ્ણનો એવો અનુગ્રહ મળે, કે જેવી તેની પ્રેમલક્ષિત સાધ્ય બને. રાધાને ગરબો પાતી, રાસકીડા કરતી, સુરસગ્રામમાં વ્યસ્ત થયેલી, ગોરી, ગોવાદ્મણની કન્યા જેવાની ઇચ્છા રાખનાર માત્ર માનવી છે—તે ભક્ત નથી રાધારૂપ ભક્ત હૃદય જ કૃષ્ણરૂપ થઈ શકે છે તારે રાધાને જેવાની નથી તારે રાધા બનવાનું છે. તુ રાધાને નોંધશ—તો તું માત્ર શૃંગારી જ બની રહેશે. તું રાધારૂપ બનશે—તો તને શ્રીકૃષ્ણ મળશે. ગોપીના વસ્ત્રહરણની કથા સાંભળવા તું ભાગવતનો જ્ઞાનયોગ સાંભળવા જશે તો તારી કલ્પના કલુષિત થશે. તારે તો ગોપી બનીને, સાડીરૂપી સંસારની સર્વ ઉપાધિઓને અને આવરણને ડગાવી દેવાના છે. મુરલી લીલામાં માત્ર ભરવાડની વાસણીનો સાદ નથી તે નાદ તો તારા અંતરને શ્રીકૃષ્ણ તરફ પ્રેરે છે. તે તારાથી નહીં સુણાય, કે નહીં સમજાય તો તુ ભક્ત નથી; તો તું તો માત્ર સંગીત પ્રેમી માનવી છે. શૃંગાર સમજવા માટે વાત્સાલ્યનું કામમુગ્ધ વાંચશો તો યે ચાલશે. દયારામભાઈનો શૃંગાર સમજવા માટે ભક્તદષ્ટિ ડેળવવાની જરૂર છે દયારામભાઈ લખે છે કે,

“ રાસલીલાનુ તાત્પર્ય જે સમજે તો તો નિર્દોષતા લામેછ.

અત્રૌદિક રસરાજ શૃંગાર, તે ગાતા કામ સહ નામેછ. ”

ભક્તિ, કામ ઉત્પન્ન કરતી નથી, કામને નષ્ટ કરે છે. પ્રીતિમાં પણ અમરણ છે, મૃત્તિ છે, મીઠન છે, વિયોગ છે. ભક્તિમાં પણ તે છે. શબ્દકોષમાં તો મીઠન અને વિયોગ માટે, સમોગ અને સુરતકીડા માટે જુદાં જુદાં શબ્દો સહની શકે નહીં કવિતા લખનાર તો ભક્તિમાં પણ પ્રીતિના શબ્દો જ વાપરી શકે પણ તે પ્રીતિ છે કે ભક્તિ તે લખનારનું જીવન જોઈને અને વાચનાર અને સાંભળનારની અહલ્યશક્તિ જોઈને નિર્માણ કરવાનું છે.

પ્રેમ વ્યભિચાર નથી, જ્વરપ્રીતિ નથી. આવાં શબ્દોનો અનર્થ કરવાથી ભક્તિ સમગ્ર શક્યતી નથી. ‘ભક્તિ પોપણ’ કાવ્યમાં કવિશ્રી ગાય છે કે,

“ જોમ નટદગ દોરમાં, પાનિહારીનું ખેડવા માંડ્ય,
ચિત્ત પરસ્પર જ્વરનું, વળગી રહે ત્યાંનું ત્યાંવ
તેમ મન પ્રભુમા નિત્ય દેવું, સંસારમાં સાક્ષીવત્ રહેવું;
જગત જાણે એ છે જંગમતી, રાખાડે ત્રિકમગુ તાળી ”

જ્યારે ભક્તની ઇન્દ્રિયો અતર્મુખ થાય છે ત્યારે જ તેનાથી ભક્તિનો સાચો મર્મ સમજાય છે કૃષ્ણની ગાયો તો ઇન્દ્રિયો છે. જ્યારે ઇન્દ્રિયો અંતર્મુખ થાય છે, ત્યારે સમારી જગત્ આટોપી જાય છે. કૃષ્ણનું ગોકુળ, ગોવર્ધન પર્વત અને ગોપ જાલ જ ત્યાં દેખાય છે. ગાયત્રી ઇન્દ્રિયો ત્યાંથી બીજી ગોચરભૂમિમાં જઈ શકતી નથી. શ્રીગોવર્ધનભાઈ કહે છે તેમ “ એ ગાયોનું દોહન કરનાર ભક્તો પામે તેમણે દોહેલા ગોરસનું અને ગોરસના ખનેલા પદાર્થોનું દાન કૃષ્ણ કૂંટીને પણ લે છે અર્થાત્ અતર્મુખ થયેલી ઇન્દ્રિયોમાંથી ધ્યાનવિષય થયેલા પ્રત્યયો-એકાગ્ર વિષયો વગેરેને પોતાની ભાગી આટી લે છે.” આવું સમજનારને કવિશ્રીના નીચેના શબ્દો સાચી રીતે સમજી શકાશે.

“ આપો દાધિનું દાણુ નાગરી, એ લાગ્યું મમચિત્ત;
તમારે કાળે નિત્ય હું ઊભો, અર્પો તનમન વિત્ત.

... ...

ચોરી કરું ભક્તના ચિત્તની, વળી દાધે નવનીત.”

ભક્તોનો શ્રીકૃષ્ણ-કામણુગારો અને મતમોહન અતરની કુંજમાં વાસળી વાય છે, ત્યારે તે ગોપીભાવનાથી પરાધીન રહેલી ભક્ત ગોપીઓની પાંસળાઓ ભક્તના નાદે વિધાય છે અને, હજુ તો જ્યારે તે માત્ર વેણુનાદ છે, હજુ તો માત્ર દર્શન પર એ સંગીતના મુર અથડાય છે, ત્યારે ભક્તજન બુધ્યાતુર્ય ભૂલી જાય છે, વેણુવગાડનારનો, બ્રહ્માન સ્વરૂપાનંદુ દાન દેનારનો, ઈશ્વરનો, વિયોગ તેનાથી સહન થઈ શકતો નથી, -તેની આંખો વિહ્વળ ખને છે, તેના શરીરમાં કંપ થાય છે, તેના પગલાંમાં નૃત્ય કરવાની તાલાવેલી જાગે છે-અને કૃષ્ણને

મળવાને આતુર થાય છે. શ્રી દયારામભાઈ લખે છે :

“વહાલો મારો કુંજમાં વાય છે પ્રાંસળા રે, લોલ, ૦ /
નાદે વીધી છે મારી પાંસળા રે, લોલ;
હું તો સૂણતાં ભૂલી સહુ આતુરી રે, લોલ,
મળવા થઈ છું અતિ આતુરી રે, લોલ.”

લક્ત કહે છે કે, પ્રભુએ મારામાં એવું તે શું જોયું કે મારા તરફ આવે. પત્નપાત રાખે છે અને મને દર્શન આપે છે ? સાચો લક્ત જાણી શકતો નથી કે નવધાલક્તિ પાર કરી ગયો છે. હવે તો તેને પ્રભુ સાધ્ય થયા છે. હવે તો પ્રભુ પણ તેનાં દર્શન કરવાને ઉત્સુક બને છે, તે પણ માત્ર ઈશ્વરને જુએ છે. પ્રથમ વાર સાસરે આવેલી નવપરિણીતા જેવી, વારે વારે પિયેરને યાદ કરતી સ્ત્રીના જેવી તેની સ્થિતિ નથી. હવે તો પતિમાં તે મુગ્ધ બની છે. જે સંસારમાં તે જન્મ પામી છે, જ્યાં તે ઉછરી છે, જ્યાં તેને સંસ્કાર મેળવ્યા છે, તે સંસારને તે હવે ભૂલી ગઈ છે. તેની આંખ સામે તેનો મનમોહન સ્વામિ માત્ર દેખાય છે અને સ્વામિ પણ તેનામાં ચિત્ત પરોવે છે.

“હું શું જાણું રે, વહાલો મુજમાં શું દીકું
‘વારે વારે સામું ભાજે, મુખ લાગે મીઠું.’”

પ્રભુને લક્ત પણ પ્રિય છે—સ્વામિને પત્ની પ્રિય છે તેમ અને “હું શું જાણું રે, વહાલો મુજમાં શું દીકું ?” નો જવાબ તો પ્રભુ જ આપી શકે અને જ્યારે પરમેશ્વર આવા પરમલક્ત તરફ પણ બેદરકારી બતાવે છે, બીજાં લક્તોને નવાજે છે, ત્યારે લક્ત, ગોપી પ્રભુને તરછોડતો નથી, પણ ઉલટા વહાલ ભર્યાં સંમોદનથી મર્મવચન સંભળાવે છે.

“નેન નયાવતાં નંદના કુંવર, પાધરે પંથે જા.”

પ્રેમ સમાધિએ પ્રભુ પ્રાપ્તિની છેલ્લી અવસ્થા છે. નવધા લક્તિથી પાર જઈને પ્રેમસમાધિ સિદ્ધ થાય છે.

વૈકુંઠદાસ કવિ “રાસલીલા”ના કાવ્યમાં ગાય છે,

“હરિસંગ રમતાં સઘડી નાગરી, મનોરથ પામી મન આનંદ ભરીઃ
કૌતુક નીરખી મોહી ખેચરી, કામે પીડી દેહ, ગાને વીસરી.”

જ્યાં સુધી પ્રભુની સાથે એકત્વ પામતાં દેહની ગતિ વીસરાતી નથી ત્યાં સુધી પ્રેમ સમાધિ મળતી નથી. શ્રીધ્યારામભાર્ગવ લખે છે :

“દેહાનુસંધાન રહે નહિ, સર્વેન્દ્રિય પ્રાણ અનાદિ,
ચિત્ત અતઃકરણ લુપ્ધાય, રસિકરસ સમયે પાનરસ સ્વાદીય.”

શ્રીધ્યારામભાર્ગવની ભક્તિ ભાવનામાં, શાણ્ડિલ્ય અને નારદના ભક્તિ મૂત્રોનું કવિત્વમયું પુનરુચ્ચારણ છે. ભક્તિ શરૂ થાય છે શ્રવણથી, તે દલીભૂત થાય છે કીર્તનથી અને રિથર થાય છે સ્મરણથી. કૃષ્ણ તરફ આસક્તિ નહીં હોય તો આ બંધનું સદગ નથી પરંતુ આસક્તિથી આગળ પણ જવાનું છે. માત્ર આસક્તિ બસ નથી. આસક્તિ જ્યાં સુધી વ્યસનમાં નહીં પરિણમે ત્યાં સુધી ભક્ત આગળ વધી શકતો નથી. પાદસેવન અને અર્ચન, વ્યસનમાં બળરૂપ છે. ત્યાર પછીના ચાર પ્રકાર છે—વંદન, દાસત્વ, સખ્ય અને આત્મનિવેદન. ચંદ્રને જોઈ ચંદ્રાર તેના તરફ જાડે છે તે અવસ્થા છે આસક્તિ—પાણી બહાર નીકળતાં માછલી છૂટી શકતી નથી તે અવસ્થા છે વ્યસન. સ્વાતિ નક્ષત્રમાં મેઘમાંથી પડેલા જલગિન્દુથી સંતોષ માનવો તે છે પ્રેમની અવસ્થા—શ્રીધ્યારામભાર્ગવ કહે છે :

“જળ સ્વાતિ ચાતક પ્રેમ છે, આસક્તિ ચંદ્ર ચંદ્રાર
છે વ્યસન વારિ—મત્સ, ત્રણ ઉદાહરણના દોર.”

વ્યસન શબ્દ આપણે સારા અર્થમાં વાપરતા નથી. મદિરાપાનનું વ્યસન હોણુ છૂટતું નથી. ફારસી, સુફી કવિઓ મદિરા, સાકી, સનમ એવા શબ્દો વાપરી ભક્તિરસનાં કાવ્યો લખે છે. મદિરાથી ચક્રચૂર થયેલો માણસ જેમ ભાન ભૂલી જાય છે તેવી જ રીતે ભકતે પણ પ્રભુ મેળવવા માટે સંસારનું ભાન ભૂલી જવું જોઈએ. સૂફીવાદ કે

ભક્તિવાદમાં વ્યસનવિના પ્રભુ પ્રાપ્તિ થતી અસંભવિત છે. પરંતુ ભક્તિવાદનું વ્યસન અત્યૌકિક પ્રકારનું છે. દયારામભાઈ લખે છે તે મુજબ “વારિ-વૃંસ” જેવું છે. માછલીને પાણીનું વ્યસન જીવન જ થઈ પડે છે તે વ્યસન માત્ર નશો નથી, ઘેન નથી, પણ જીવન છે. પાણીની બહાર પડતાં મત્સ્ય મૃત્યુ પામે છે.

શ્રીદયારામભાઈ ભક્તકવિ હતા અને તેમની કવિતામાં ભક્તિભાવ જોવાનો પ્રયત્ન કરવો ઘટે. આ પુસ્તકના લેખકે આવો ‘સુંદર પ્રયાસ’ કર્યો છે. જુદા જુદા પ્રકરણોમાં કવિશ્રી દયારામના જીવનનું ચરિત્ર આલેખ્યું છે. તેમની કવિતાનો આસ્વાદ પણ કરાવ્યો છે. ટીકાકારોને જવાબ પણ આપ્યો છે.

શ્રીદયારામભાઈ માત્ર ભક્તકવિ ન હોતા. તે જ્ઞાની પણ હતા. જ્ઞાનના પગથિયે ચઢીને જે ભક્ત થાય છે તે જ સાચો ભક્ત થવા સમર્થ થાય છે તે જીવનાંત મુખી અભ્યારી રહ્યા અને જ્યાં યે રસની સુંદર વાનગી કવિતામાં પીરસી રાક્યા દારણ કે તેમના શૃંગારમાં ભક્તિ-રસ ભર્યો છે તે ભક્ત હતા અને ભક્તજનો પ્રત્યે તેમને પ્રેમ હતો. તે અભિમાની ન હોતો. તે પોતાને સર્વસ્વ માનતા નહોતા. તેમનો વિનય તેમનું આત્મનિષેદન, તેમની નમ્રતા અવસાન પહેલાંનાં નજદીકના કાળમાં લખાવડાં કાવ્યોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પ્રભુને પ્રાર્થના કરતાં તે ગાય છે.

“જો માહારાં કૃત સામુ તમે જોશો, તો કરશે બરાબરી
રત્ન ગુંજા ક્યમ હોય સમતોલ, હું તો રંડ ને તમો હરિ.”

અને, ભક્તકવિની એકમાત્ર ઇચ્છા હતી કે તે પ્રભુપાદનું નિત્ય મેવન કરે. તેમને મોક્ષ નહોતો જોઈતો. તેમને નિર્ગુણ બ્રહ્મ નહોતું અપતું. ભક્તિની પરાકાષ્ટાની તેમને ઝંખના હતી અને દયારામભાઈએ ગાયું.

“શ્રી કૃદાવતની કુંજમાં, જ્યંહા કરો જુગતકિશેર વિધાન;
દાસ જ્વાની રે વિનતિ, (મૃને) ઘગી કરી રાખે નિજ પાસ ”

આ પુસ્તકના લેખક “ દિવ્ય ધામ તગ્ગ પ્રયાગ ” ના પ્રકાશનમાં લખે છે કે, “ પથારીમાંથી કવિની નજર એક દેશ તગ્ગ ગર્હ ” ત્યારે તેમના મિત્ર વસન્તરામે પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “ આપ શો વિચાર કરો છો ? ” ત્યારે કવિત્રીએ જવાબ આપ્યો “ આ મામે માટીનું દેહું જોઈને મને એમ લાગે છે કે મું મારી કવિતાની સ્થિતિ આ દેશ જેવી થશે. ” દેશને જોઈને કવિત્રી એ કહેવા માગતા હતા કે એમ દેહું ધસાઈ જઈને કાળે કરીને મૂળ અવસ્થા ગુમાવે છે, તેવું તેમની કવિતાનું સ્વરૂપ ચિત્રિત ન થાય

વસન્તરામે તો ઉત્તર આપ્યો, પણ આજે વર્ષો પછી આ પુસ્તકના લેખક પણ તેનો ઉત્તર આપી રહ્યા છે માત્ર લેખક ઉત્તર નથી આપતા પરંતુ દયારામ કવિના સુંદર કાવ્યોનું પઠન કરનાર સહિ કેઈ ઉત્તર આપે છે કે દયારામઆઈ ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં અમર થવા સર્જના છે. દેહું છૂર્ણ થાય છે, ધસાય છે, તૂટી જાય છે; પણ શરીર ઉપર જે યશ અને કીર્તિ રહી છે તે સાશ્વત્ છે. દયારામનો કીર્તિદેહ ચિરંજીવ છે.

મંગળદાસ જમનાદાસ ગોરધનદાસ

બી. એ. એલએલબી.

નં. ૬૧, નારણ નિવાસ

ગીરગામ મુગર્ધ નં-૪.

[માણ પ્રેમીડેન્સી મેજસ્ટ્રેટ]

❖ શ્રીદયારામભાઈને અંજલિ ❖

આપનાર : ડૉ. મંજુલાલ ર. મજમુદાર

એમ. એ. (વડોદરા)

દયારામભાઈનું ઉદ્બોધ :

ઉદ્બોધનું નામ સરકૃત દર્ભવતી કે દર્ભાવતી ઉપરથી, પ્રાકૃતના નયમોને અનુસરીને અત્ય તનો બોપ થતાં દમ્મવર્દ, દમ્માવર્દઃ અને પ્રતિસપ્રસારણથી આવતો ઓ થતાં દમ્મોર્દ-દમ્મોઃ એવા ક્રમથી પણ સભવે છે.

ઉદ્બોધની પ્રાચીનતા, ઉદ્બોધિગીઓને સભારી પડે તેમ નથી. (જતા, અગિયારમાં સંક્રા પહેલાંના તેના ઉદ્ભવેષો દગ્ગ મળ્યા નથી. સિદ્ધરાજની સભામાં દિગંજર આચાર્ય કુમુદચંદ્ર અને શ્યવેતાંજર આચાર્ય વાદિદેવસૂરિ વચ્ચે વાદ થયો હતો. તેમાં વાદિ દેવસૂરિનો વિજય થતા, દિગંજરોને ગુજરાતમાંથી દેશવટો મળ્યો હતો એ વાદિદેવસૂરિના ગુરુ મુનિ ચંદ્રસૂરિનો જન્મ ઉદ્બોધમાં થયો હતો એટલું જ નહિ, પણ તેમનો સ્વર્ગવાસ પણ ઉદ્બોધમાં જ સ. ૧૧૭૮માં થયો હતો.

ઉદ્બોધની રાજકીય મહત્તા મોલકીયુગથી ચાલી આવેલી છે સિદ્ધરાજે ઉત્તરમાં ઝીંઝુવાડા અને દક્ષિણ-પૂર્વમાં ઉદ્બોધ-એ બે ગ્યજોને રાજકીય વહીવટના અગત્યનાં ચાણાં તરીકે પસંદ કર્યા હતાંઃ અને તેને દિલ્લાથી સુરક્ષિત બનાવ્યાં હતા,

કહેવાય છે કે મહારાજા વિરાગદેવ વાઘેલાએ આ દિલ્લાનો સમુદ્ધાર કરાવ્યો હતો ; અને આ દિલ્લો તથા ગામ પણ તેમણે જ વસાવ્યા હતા :

❖ ઉદ્બોધમાં કવિશ્રી દયારામભાઈની જન્મજયન્તી પ્રમંગે મુખ્યવક્તા તરીકે ડૉ. મંજુલાલ રણછોડદાસ મજમુદાર એમ. એ. આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી : ભાષરવા મુદ ૧૧, તા. ૧૬-૯-૩૬. 'પ્રસ્થાન' ગામિન્યા પ્રગટ.

અને ખુદ તેમનો જન્મ પણ અહીં જ થયો હતો-પરંતુ આ હદીમત હજી વિરોધ પુરાવો માગે છે)

તેરમા સૈનામા ડોમોઈ, ગુજરાતના મહાવના 'નગગેતી' ગણનામાં આવ્યું જણાય છે મરી તેજપાળના સ ૧૨૮૮ના ગિરનાર ઉપરના શિયાવેખમાં લખ્યું છે કે પાટણ, ભરૂચ, ખભાત, ઘોળકા તથા ડોમોઈ જેવા નગરોમાં એમણે નવા મંદિરો બાંધાવ્યા હતા; તેમ જ ટ્રેવાક જૂના તીર્થોનો ઉદ્ધાર પણ કરાવ્યો હતો.

*શ્રીમદળદિલપુર, મૃગુપુર, સ્તમતીર્થ, દર્ભવતી, ધવન્લક પ્રમુખેષુ નગરેષુ ..અમિનવ ધર્મસ્થાનાનિ પ્રભૂતતીર્થોદ્ધારાથકારિતાં ।

ચૌદમા સૈદાની શરૂઆતમાં, સ ૧૩૧૧માં મદાનજ વિશાળદેવના રાજ્યમાં પુગલિત મોમેશ્વરદેવે ડોમોઈના વૈદ્યન જ અથવા વૈજનાથ દેવની પ્રગણિત રચી છે (જુઓ 'એપીગ્રા ઇન્ડિકા,' વો ૧, પૃ ૨૫)

જેવા દોહસો વર્ષથી ડોમોઈ, આપણને ખીજી રીતે યાદ ગી જાય છે શ્રીધ્યારામભાઈના જન્મસ્થાન તરીકે તથા તેમના નિવાસસ્થાન તરીકે એ ગુજરાતમાં જાણીતું થયું છે ડોમોઈ ગાયખવાડનું ભને હોય, આપણે મન તો તે દ્યારામભાઈનું જ છે અને એ ડોમોઈના અહોભાગ્ય છે કે સાહિત્યજગતમાં ગુજરાતભરનું એ તીર્થસ્થાન બની ગયું છે શ્રીધ્યારામ જન્મજયંતી જેવા મહોત્સવો એ તીર્થસ્થાનમાં મળતા સાહિત્ય મેળાઓ ૬

શ્રીધારામભાઈની જીવનદૃષ્ટિ

સાહિત્યના ઇતિહાસદ્વારે એ વસ્તુ વિચારવાની ખાસ અગત્ય છે : એક તો લેખકની જગત તરફ દૃષ્ટિ અને બીજી તેની સંસ્કારગ્રહણની શક્તિ. જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ ભક્તની દૃષ્ટિથી નીરાળા છે. જ્ઞાની દરેક વસ્તુમાં પંચતત્ત્વ અને તેનાથી પર રહેલું પરમ તત્ત્વ નિહાળે છે. એને મન કેવળ બ્રહ્મ જ સત્ય છે અને જગત તથા જગતના પદાર્થો મિથ્યા છે.

“ સાર આ સંસારમાં ન જોયો

બહુ રીતે તપાસતાં, સાર આ સંસારમાં ન જોયો. ”

એવી બુદ્ધ ભગવાનની નિર્વેદપૂર્ણ દૃષ્ટિ જ્ઞાનીની બની જાય છે.

પરંતુ ભક્તની દૃષ્ટિ જુદી છે. ભક્તોને મન જેટલું બ્રહ્મ સત્ય છે, તેટલું જ એ બ્રહ્મનું ઉત્પન્ન કરેલું જગત્ પણ સત્ય છે. કારણ કે જગતને પણ પ્રભુએ જ લીલા (રમત)ની ખાતર સરજાવેલું છે : લોકવત્તુ લીલાકેવલમ્ । વળી સત્યમાંથી સત્યની જ ઉત્પત્તિ સંભવે છે. એટલે ‘ સત્ત્વ ઈશ્વરે સર્જેલું જગત્ પણ સત્ત્વ છે. ’ તેથી આવી ભક્તની દૃષ્ટિએ નિહાળતાં, ભક્તને માધુર્યના ભરેલા પ્રભુનું આખું જગત્ પણ મધુર લાગે છે :

મધુરાધિપતેઃ અખિલં મધુરમ્ ।

આ ‘ મધુરાદિક ’માં તો પ્રભુનું ‘ દમિતં મધુરં ’ ‘ વમિતં મધુરં, ’ ‘ ગોવા મધુરાઃ, ’ ગાવો મધુરા । વગેરે ગણાવ્યું છે. એટલે જ્ઞાનીની વીતરાગ દૃષ્ટિ, પ્રભુના અખિલ સર્જનમાં વ્યાપી રહેલા માધુર્યને નિહાળવામાં નિષ્ફળ બને છે

ધ્યારામભાઈએ અને તેમના યુગના બીજા ભક્તકવિઓએ જગતને આવી મધુર દૃષ્ટિએ નિહાળ્યું હતું અને તેથી તેમણે ‘ બ્રહ્મવનના ધોળ ’માં લખ્યું છે કે :

“ જ્યાં રસમય ગિરિ ગોવર્ધન રે,
 રસમય શ્રીજમુના રાણી;
 રસરૂપ જક્ષ ને વેદ્યો રે,
 પૃથ્વી રસમય દ્યો ગાળી;
 રસરૂપ ચંદ્રમા અચલિત રે,
 રસમય છે દિવસ રેણી;
 રસરૂપ સર્વ સામગ્રી રે
 યુગલ રૂપને મુખ-દેણી. ”

આમ સસાગીની દૃષ્ટિ માત્ર માટીનો દેહ જુવે છે, ત્યારે પ્રભુલક્ષ્મી માટીના દેહમા રહેલા પ્રભુને જુએ છે. તેથીજ તેમના સમયના અસ્વચ્છ રાજકીય વાતાવરણની અસર દ્વયાગમભાર્ષ્ણી કવિતામાં જણાતી નથી. જીવનની હાડમારીથી એ કદીયે ગભરાઈ ગયેલા જણાતા નથી. માત્ર માયાના બંધનો સામે એ કવિચત્ત હયાવરાળ કાઢે છે ખરા.

“ હરિ ! હું શું કરું રે ? મારો માયા ન મૂકે કંડો. ”

ધાર્મિકતામાં પરિણામ પામતી તેમના જમાનાની સંસ્કૃતિ, જીવનને અને કવનને ધર્મસાહિત્યમાં ઉડે ઉતારતી હતી; રાજકીય ક્રાંતિ કે પરિવર્તનો તેમને માટે આગંતુક હતા; સામાજિક ક્રાંતિ આકસ્મિક હતી. એક તેમના આરાધ્યદેવની ભક્તિજન સનાતન હતી; છતાં, જીવનની અનિશ્ચિનતા તેમને વિરાગ તરફ વાળવાને બંધે, તેમને સાંપ્રત કાળનો પ્રભુમેવાનો લાલ ઉઠાવવા પ્રેરતી હતી, વૈષ્ણવો ગાતા હતા અને આજે પણ ગાય છે કે :

“આજનો હ્વાવો લીજેયે રે : કાલ કાણે દીડી છે ?

હરખે શ્રીનાથજી જુવાવિયે રે : કાલ કાણે દીડી છે ? ”

શ્રીદ્વયાગમભાર્ષ્ણી મન, હમેશા મદનમનોહર વેપવાળા ‘લલિત

ત્રિભંગ નટવર' ની છબિ ઉપર વારી જાય છે અને મન સાથે વાતચીત કરે છે :

“ દિયે ઠામે મોહિની ન જાણી ?

મોહનજીમાં, દિયે ઠામે મોહિની ન જાણી ?

ભુદ્રદિની મટકમાં : કે ભાળવાની લટકમાં,

કે શું મોહની ભરેલી એની વાણી-મોહનજીમાં

કે શું અગ અગમાં ? કે લલિત ત્રિભંગમાં :

કે શું અગ અગ થેલી રીસાણી-મોહનજીમાં

મોહનજીમાં દિયે ઠામે મોહિની ન જાણી ? ”

માટે દયારામભાઈની ગોખી, સખાને કહે છે કે :

“ તું જોને સખિ ! શોભા સબૂણા સ્યામની. ”

આમ શ્રીદયારામભાઈની કવિતા-તેમની પ્રેમવદ્ધણા ભક્તિની તરબોળ કવિતાને સમજવાની મુખ્ય કૃત્તી, તેમની જીવન પ્રત્યેની દૃષ્ટિમાથી આપણને મળી રહે છે.

કવિવર દયારામ

કવિએ કવિપણના ભાનપૂર્વક કવિતા કરી હોય તો તે તેમના ‘સતસૈયા’ (સં. ૧૮૭૨) અને ‘વસ્તુત્ત્વ દીપિકાનાં (સ. ૧૮૭૪) હિંદી કાવ્યો છે: અને તે પણ તેમની ઉજ્જતી જુવાનીમાં રચેલા છે. છત્રીસ વર્ષના કેટલા કવિએ એવા જલકારશાસ્ત્રનું જ્ઞાન જનાવનારી ૭૦૦ દૂદા રચવાની હામ ભીડી છે ? ‘અમે તમેકા મોલકી આને ’ કહેવાતી એવી હિંદી ભાષાનું, તે વખતની રાજભાષા તરીકેનું મહત્ત્વ જ્યારે ધ્યાનમાં લઈએ છીએ ત્યારે, થાય છે કે પ્રત્યેક નવા કવિને પહેલા હિંદીમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવવાના કાડ રહેતા હતા.

કવિએ ‘સતસૈયા’નો ગ્રંથ ચાણોદમાં રહીને રચ્યો જણાય છે. એ લખે છે :

‘મો (ચંડી)પુરી મધ્ય નિરાસ કવિ, દયારામ હરિદાસ:

કીમે સાતસૌ દોહરા, કૃષ્ણ - સંગંધ - પ્રદાશ’.

જો કે કવિએ તેમાં શુદ્ધિઆતુર્ય અને રસાન્નંદારશાન્તનો પરિચય
પ્રતાપવાની નેમ રાખી છે; છતાં, હિંદી મદા કવિએ ગંદ, ગિહારી, દેવ-
વગેરેની જેમ, કાઈ રાગને રીઝવવા માટે તેમણે તેમના ‘સર્વસ્યા’ની
રચના કરી નહોતી. એ લખે છે :

“પુરુષોત્તમ ગોપીશ શ્રી, કૃણુ મનોહર કવિ;
તદ્ પીત્યર્થ મુગ્ધં યદ્ નહિ રીઝવન કો ભૂપ”.

કવિની અનન્ય પ્રભુભક્તિ તેમની આ લીટીઓ ઉપરથી વ્તેષ
શકાય છે.

કવિના સમકાલીનોમા સહુગ્નનંદ મહારાજ (ઈ સ ૧૭૮૦-૧૮૩૦)
અને તેમના શિષ્ય પ્રેમાનંદજીની-પ્રેમસખી મુખ્ય છે

ગઝલકાર દયારામ

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘ગઝલ’ના ફારસી સાહિત્ય પ્રકારનાં પગરણ
માંડનાર, કવિ દયારામભાઈ-એમ જાણનાં ઘણાં વર્ષો ઉપર દયારામભાઈએ
એ ‘સાહિત્યમાં ‘ગઝલ’ના ફારસી સાહિત્ય પ્રકારનાં પગરણ માંડનાર,
કવિ દયારામભાઈ-એમ જાણનાં ઘણાં વર્ષો ઉપર દયારામભાઈએ
જાણનાં ફર, કશાપી અને સાગર-તેમના પહેલાં, ઘણાં વર્ષો ઉપર
દયારામભાઈએ, એ ‘સાહિત્યપ્રકાર’ને અપનાવ્યો હતો.

ફારસી પદ-માપવાળી ‘ગઝલ’ તથા ‘રેખના’ના જુદા જુદા પ્રકાર
એમણે પહેલવહેલાં કૃષ્ણવિહારનાં વર્ણનો કરવામાં કામ લગાવ્યા છે.
ગુજરાતીમાં ગઝલની શરૂઆત કરનાર આમ દયારામભાઈ છે, અલગત
તેની ભાષા, બહુધા ફારસીપ્રચૂર હિન્દી છે.

તેમની કેટલીક ગઝલોનો ઉપાડ, આ વસ્તુને કંઈક સારો ખ્યાલ
આપી શકશે :

- (૧) લગી હે યાદ પ્રીતમકી, તલ્લકે શુબ જાવેગા :
મુઝે તો કહો સૈયાં! મેરી, જાની કય આવેગા ?
- (૨) સીતાપતિ રામની સેવા, માણો મન મીડ્યા મેવા :

- (૩) હરમ કૃષ્ણ કહો, કૃષ્ણ કહો, તુ જગા! મેરી
યદી મતલબ કે ખાતર, કરતા હું ખુશામત મે તેરી.
- (૪) મૂનિયે છ હરિ હજરત! બહેત્રી અર્જિ હે
ગેદિન હુઈ સગ બ્યાહી, સાહેબડા ક્યા મરત હે !
- (૫) મહનમોહન પ્યારે, મોખૂન મેરા હે :
દિદાર હુવા જગમે, ક્રિયા દિલમે ડેરા હે
- (૬) એક ખૂનસુરત ગુલઝાર ગભરુ, દિવદાર સાવરા :
તારીફ ક્યા કરું ઉસકી ? વે સગ ભાતમે ભવા.

દીન વૈષ્ણવ દયારામ

દયારામભાઈના શરણના, દીનતાના અને અપરાધક્ષમાપનના પદો ગુજરાતભરમા જાણીતા છે અને ભક્તજનો તે ગાય છે. સાચા ભક્તને વ્યખંડ લાગ્યા કરે છે કે પોતે પ્રભુના પ્રેમને લાયક નથી; પરંતુ પ્રભુ અનુગ્રહ કરે ત્યારે જ તેનો ઉદ્ધાર છે, તેથી હમેશા તે પ્રાર્થના કર્યા કરે છે. અતકાળ વખતે પશ્ચાત્તાપનો અગ્નિ મનુષ્યના હૃદયને વિશુદ્ધ બનાવી, તેને શાંતિ આપે—એવા પ્રકારનું જળ દયાગમભાઈની આ અનકાલીન પ્રાર્થનાઓમા છે. તેમાં પ્રભુ પરની અડગ શ્રદ્ધા અને અનન્ય આસક્તિ જોઈ શકાય છે.

એ આખા વિભાગનો પરિચય માત્ર એક એક લીટીથી આપીને સતોપ માનવો પડે છે :

- (૧) શરણ પજો છું કે શ્રી હરિ, નથી માટે અવર સાથ વિધાસ
- (૨) દર્શન ઘોની રે દાસને, મારા ગુણુનિધિ ગિરધગ્યાવ
- (૩) હરિ! હું તુ રે કરું રે ? મારો માયા ન મૂકે કડે
- (૪) શીઠ કરે મોચના રે ? માથે શ્રીજી સરખા સ્વામી
- (૫) તું કહિયે શ્રીજી ! શરણ પચાને સનાધો

- (૬) હુ જૂઠો ગગનીગ ! લગ્ન મારી રાખ્યેથી રહેજે
 (૭) હો મનવા ! થી હરિચરણે રહેજે
 (૮) કૃપાસિંધુ કહાવો કે, કૃપા તમે કેમ ના કરો ?
 (૯) હરિ ! જેવો તેવો હું તાર તમાગે, કરુણાસિંધુ—
 (૧૦) મારે અત સમે અલગેલા ! મુગ્ધને મૂક્યો મા,
 (૧૧) અપંગે ત્રિસ આવગે, અનગેલા ત્રીજી !
 ત્યાં મુધમુધ લેજો માહરી ...
 (૧૨) દામોદર ! દુખડા કાપો કે પાવયે લાગુ
 નદલાલ નિમ્નનદ આપો કે,—
 (૧૩) સદુથી સમરથ ત્રી ગધાવરનો આગંગ
 (૧૪) મારો કર અહો કેશવરાય કે, માયાળથી મૂકાવો
 (૧૫) જો વિચારી છવ ! તારી શી વયે થશે ?
 (૧૬) વિત્ત ! તુ શિદને ચિતા ધરે

અહીં આપેલી આશરાના પદની એક એક લીટી ઉપરથી તેમજ શક્ય છે કે કવિએ એકનો એક લાવ કેટકેટલા મુંદર રાગ અને ઢાળમાં ગૂંથ્યો છે ! કવિત્વ સંગીતત્વ જ્ઞાન કેવું હતું તે જાણવા મારે આટલો પરિચય પણ પૂરતો છે

ભજનની ધૂનો આપનાર દયારામ

કવિનાં કેટલાક પદોમાં સંગીતની મુંદર ‘ ધૂનો ’ ઉપજાવેલી છે. સામુદાયિક જનજાનમા જ એવી ધૂનોની મીઠાશ આપણે પિછાની શકીએ છીએ.

- (૧) યન જન હરિદાસા, હરિદાસા
- (૨) સદુથી હરિ મોટા. હરિ મોટા, ખીજન સર્વ ગપોટા, સદુથી.
- (૩) હરિસેવા હરિમેવા, માગું હરિસેવા
- (૪) ગીતાપતિ રામની મેવા

વગેરે ‘ ધૂનો ’ નું સાહિત્ય વિસારવા જેવું નથી

દયારામભાઈની ગરબીઓ

ગુજરાતના દેશી સંગીતના અનેક પ્રકારોમાં ‘ રાસ, ’ ‘ ગરબા ’ અને ‘ ગરબી ’નો સમાવેશ થાય છે. એમાંથી ‘ રાસ ’ શ્રીકૃષ્ણના અને ‘ ગરબા ’ માતાજીના ગણાય છે એ બન્નેના સંયોગીકરણમાંથી કવિએ ‘ ગરબી ’ ઉપજારી છે ‘ ગરબા ’ કરતાં દૂંટી, છતાં એકત્રિત રસની એક જ વિચાર, એક જ ભાવના અને એક જ પ્રસંગનું આલેખન કરનારી રચના તે ‘ ગરબી. ’ અંગ્રેજીમાં તેનું સર્ગુ ખોળિયે તો તે Lyric છે. પ્રત્યેક ગરબીના ઉપાડમાં અથવા તેના શ્રુવપદમાં એક સર્વસામાન્ય કથન, જોઈ કે વિચાર હોય છે : તેનું દલીકરણ પંક્તીની કડી વડે કરવામાં આવે છે. તેના ઉદાહરણ અનેક છે :

(૧) સ્યામરંગ સમીપે ન જાઉં :

સ્યામ રંગ ક્યાં ક્યાં છે તે કવિ, પંક્તીની કડીમાં ગણાવી જાય છે.

(૨) કિયે હામે મોહિની ન જાણી ?

પંક્તી બધાં મોહિનીનાં સ્થાન કવિ ગણાવે છે.

(૩) પ્રીતડીતી રીત અતિ અટપટી—

એમાં પ્રીત કરતાં શું શું વેઠવું પડે છે તે એ ગણાવે છે.

ભક્તિમાર્ગે જોઈપ્રધાન છે. તેથી દયારામભાઈનાં કાવ્યોમાં જોઈને એક આગળ પડતો છે. તેમની પ્રતિભા, જોઈ જોતાં ઝગમગાઈ જાય છે. એ જોઈને—સુદર દરખાસને—કવિને આકાર મળતાવેત, તે શમી જાય છે; અને પંક્તી બીજા ગીત માટે, તેમને નવી જોઈની રાહ જોવી પડે છે. આવી કવિતાને ‘ ખંડલહરી ’ કવિતાનો પ્રકાર કહે છે.

આવા કારણને લીધે જ, લાંબાં ‘ આખ્યાનો ’ કે ‘ ખંડલહરી કાવ્યો ’ લખવાને અતુટ જ એવું વાતાવરણ દયારામભાઈના માનસનું નહોતું; તેમ તેમનાં બાહ્ય જગતનું પણ નહોતું. દાખલા તરીકે, કવિનાં ‘ રુદ્રમણીહરણ ’નાં ‘ મીઠાં ’ એ, શ્રાવ્ય ‘ આખ્યાન ’ કરતાં ‘ ગીતકાવ્યો ’ જ

છે, એમ કહેવું વધારે ઠીક છે; તેમના 'અગ્નિમિત્રાખ્યાન' માં આખ્યાનનાં તરવે બાહુ ઓછા જણાય છે.

વળા, બીજી એક હકીકત, તેમની દૂકી ગરખીઓની વિશિષ્ટ રચનાનો ખુલાસો આપણને કરી આપે છે 'અષ્ટછાપ' તરીકે ઓળખાતા વૈષ્ણવ કવિઓ—સુરદાસ, કુંભનદાસ, નદદાસ, પરમાનંદદાસ વગેરેનાં ગ્રંથભાષાના કૃષ્ણખાળવીલાના 'કીર્તનો' અને 'પદો'માંથી દયારામભાર્ગવે ને સારી એવી પ્રેરણા મળી સભવે છે એવા પ્રત્યેક પદમાં, કાકોગ્ગની અમુક 'લીલા' કે અમુક 'સમય' ને ઉદ્દેશીને જ કવિએ ગ્યના કચેલી હોય છે. તેમાં તેટલા પૂરતું જ સુદર અને સુગેખ આવેખન થયેલું હોય છે. તેના નિત્ય અભ્યાસથી તથા કીર્તનથી દયારામભાર્ગવની સ્વાભાવિક શક્તિ, એવા પદની ધારીની ગરખીઓ રચવામાં, વિશેષ ખાતરી નીકળી છે; અને ખરેખર, નરસિંહ મહેતા અને મીંગનાઈ પછી, દયારામભાર્ગવનું સ્થાન તે ક્ષેત્રમાં અનોખું છે. રવુનાથદાસ, રાજે, રાતિદાસ પ્રેમચંપા—વગેરે ગીતકવિઓનું ગ્યાન એ સાહિત્યમાં છે ખરું; પણ તે બીજા વર્ગમાં.

ગરખીમાં રસનાયિકાનું ચિત્ર

અને દયારામભાર્ગવે ગુજરાતનું હૃદય છત્યું છે તે તેમની ગરખીઓ વડે તેમના એક એક ગીતમાં અલંકારશાસ્ત્રમાં ગણાવેલી રસનાયિકાનું ચિત્ર ખડું થયેલું છે. ગુજરાતના સ્ત્રીહૃદયને દયારામની કવિતાએ જે છતી લીધું છે તેનું મુખ્ય કારણ એ પણ લાગે છે કે તેમના ગીતોમાં, સ્ત્રીસહજ અને સ્ત્રીસુલભ હૃદયના ભાવનું, સચોટ આવેખન તેમણે કરેલું હોય છે.

દયારામભાર્ગવમાં નિત્યનૂતન તત્ત્વ

દયારામ એટલે ગુજરાતની ગોપીઃ ગાત્રી, કહ્લોલત્રી અને ગરબે ધૂમતી : તેથી જ દરેક ગુજરાતણ, દયારામભાર્ગવની ગોપીની રિયતિમાં પોતાને મૂકે છે; અને એ ગોપીની આખત્રી, તથા ગોપીના

હૃદયથી, આખા ગીતના ભાવને અંતરમાં ઉતારે છે : પછી ગુજરાતભો સેમની ગરબીઓ પાછળ ઘેલી થાય તેમાં નવાઈ શી ?

એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે પાડિત્ય કદી હૃદયને વશ કરી શકતું નથી. હૃદય જ હૃદયને વશ કરી શકે છે. કવિએ પોતાની ગરબીઓમાં ગોપીતુ હૃદય ખુલ્લું મૂક્યું છે, અને તેથી જ ગુજરાતભોતુ હૃદય તેને વધારી લે છે.

માટે જ દયારામ એટલે ગુજરાતતુ નારીસંગીત એમની ગરબીઓ એમલે ગુજરાતને ચોક્ક અને આગણે વેરેલા કાવ્યફૂલઃ અમ્મર અને કદી ન કરમાય તેવા, તેથી જ આપણે કહીએ છીએ કે ‘દયારામભાઈ ગુજરાતી સસારમાં ગરબીઓથી જીવે છે ને જીવશે દયારામભાઈ ગુજરાતભૂતી જીમે ખેડા છે, કંઠે ટાડુકે છે અને હૃદયમાં ગુંગે છે,

જે કવિની કવિતા કદી જૂની થતી નથી તેની કવિતામાં જ સાચું જીવનતત્ત્વ રહેલું હોય છે. દયારામભાઈ તેમને ગયે દોઢમો વર્ષ થયાં છતાં જૂના નથી લાગતા કારણ કે તેમની કવિતામાં નિત્યનૂતન તત્ત્વ ભરેલું છે

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ.

પ્રકાશકનું નિવેદન

પરમકૃપાળુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીની તથા દયાળુ શ્રીમદ્વિકૃતેશ પ્રભુચરણ (શ્રીગુંસાર્ધજી)ના મહાન અનુગ્રહથી “અંસીખોલના કવિ યાને ભક્તકવિશ્રી દયારામભાર્ગવું” જીવન-દર્પણ”નું પ્રકાશન કરી ધર્માનુરાગી તેમજ ગુર્જરસાહિયાનુરાગી જનતા સમક્ષ રજૂ કરતા મને અત્યંત આનંદ થાય છે.

ગુર્જરગિરના કાવ્યસાહિત્ય પ્રતિ દષ્ટિ કરતા આપણને માલૂમ પડે છે કે સાહિત્યની મુદ્ર મેં પ્રવામા મુખ્યત્વે ભક્તપ્રિયો છે. આવા ભક્તપ્રિયોએ ગુજરાતી સાહિત્યને અત્યંત યોગ્યસવતુ કયું છે. આદિમા ભક્તપ્રિયો નરસિંહ મહેતા અને ભક્તપ્રિયો મીંગાભાઈ ઈ. મલ્લમા કવિશ્રી પ્રેમાનંદ વગેરે છે, અને અતમા ભક્તકવિશ્રી દયારામભાર્ગવું છે. ભક્તપ્રિયો દયારામભાર્ગવના નામ અને તેમની રસમય અનોદિત વાણીથી ગ્રાણ અગ્નિયુ છે. તેમના નીતિ ભક્તિ અને દિવ્ય શૃંગારના દર્શન કરાવનાર કાવ્યોએ અસંખ્ય જીવોને રસાર્દ બનાવ્યા છે, એમાં કંઈ સંશય નથી.

ભક્તકવિશ્રી દયારામભાર્ગવે પોતાના જીવન દરમિયાન પોતાની રસઝરતી કાવ્યકૃતિદ્વારા ગુજરાતી નજ, મરાઠી, મારવાડી વગેરે ભાષાઓમાં ભગવદ્ગુણાનુસાદ ગાઈમાત્ર ગુજરાતની જ નહિ પણ ભારતની ભગવદ્ગુણાનુરાગી અને સાહિત્યાનુરાગી જનતા પર મહાન ઉપકાર કર્યો છે. તેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન દૃઢ અને અનન્યમાત્રથી ભગવત્સેવા કરવામાં તથા ભગવદ્ગુણાનુસાદ ગાવામાં ગાલ્યું છે.

ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાર્ગવની વાણીનો રસસ્વાદ એક વખત જેણે ચાખ્યો હશે તેના હૃદયમદિરમાથી એનો સ્વાદ કાળાતરે પણ બુનાતો નથી. એ ચમત્કારથી ભગ્ની રસઝરતી વાણીનો જેને મોહ લાગ્યો છે,

તેને તે શ્રવણ કર્મા વિના એન પડતુ નથી. કવિશ્રીની વાણીમાં શબ્દોનું માધુર્ય, કાવ્યોમાં રહેલાં ઉત્તમ ભાવો સાંભળનારને મુગ્ધ બનાવે છે.

ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈ સારા સંગીતજ્ઞ હતા. તેમનો કંઠ સૂરીનો હતો. એટલે ત્યારે તેઓ સૂરીલા અરે મધુરસને લલકારી પોતાની દેવી વાણી લોકસમૂહને સંભળાવતા તે વખતે સાંભળનારાઓ મંત્રમુગ્ધ બની જતાં. કવિશ્રીની વાણી સાંભળવા મારે ગુજરાત ઉત્સુક રહેતું હતું. રૂબાઈ, ચાંદોદ અને વડોદરાની મહિલાઓ કવિશ્રીના ગરબા, ગરબી, ધોળ, કાવ્યો મધુર અગ્ધી ગાતી હતી, ત્યારે વાતાવરણ ગાજી ઊડતું હતું અને રૂતે ચાલનારા મનુષ્યો તે સાંભળવા ઘડીવાર થંભી જતા હતા. કવિશ્રીની ભાવવાહી ગરબીઓ કાકાલકંઠી બહેનોના મુખમાથી સરી પડતી હતી, ત્યારે લોકોના મૂંડના મૂંડ ભેગાં ધર્મ ચિત્રવત્ બની જતા. કવિશ્રીના ભક્તિરસ, જ્ઞાન અને નીતિના કાવ્યો પણ કંઈ ઓછાં નથી. ભક્તમંડળીઓમાં કવિશ્રીના એ કાવ્યો ગુંગળાઈ છે ત્યારે તે હમને ઓનાઓને સમાધિલાન બનાવે છે. એ કાવ્યોની જેને ચોટ લાગે છે તે ધાયક થઈ જાય છે અને તેની આખી જિંદગી સુધરી જાય છે; તે સંસારનું ભાન બૂલી જાય છે આજે પણ એ દેવીવાણીનો ચમત્કાર કંઈ ઓછો નથી. શ્રીદયારામભાઈની વાણી સંસ્કારી, ગુદ્ધ અને શિષ્ટ છે. ત્યાં જેવા વેર્ષ એ તેવા શબ્દો ત્યાં આરી રીતે તેમનાં કાવ્યોમાં ગોઠવાયેલા છે. એમનું કાંઈ પણ પદ લો, તેને રાગથી ગાઓ. અર્થનો વિચાર કોને અને પછી જુઓ કે તેમાં કેટલી મગ્ન પડે છે. શ્રીદયારામભાઈનાં કાવ્યો માત્ર વાંચી જવાથી પણ આનંદ મળે છે; પરંતુ તેની ખરી ખૂબી તો રાગનાલમાં ગાવાથી અથવા તો કાંઈ મધુર અવગે ગાતું હોય ત્યારે સાંભળવાથી જણાય છે.

શ્રીદયારામભાઈએ શ્રીકૃષ્ણસ્ત્રીલાના રસમાં જ વેખેદો ને ઓનાઓને તરબોળ કરી દીધાં હતા.

શ્રીદયારામભાઈનો યુગ ખરી રીતે કવિયુગ નહિ પણ સંતયુગ હતો. આમીનારાયણ અમ્બાદાસના સંસ્થાપક શ્રીમહાજનનંદ સ્વામી પોતાના

ચોગળળનો પ્રભાવ ગુજરાત, કાઠિયાવાડમાં ફર્શાવી રહ્યા હતા. તે સમ્પ્રદાયના અનુયાયી, પ્રેમાનંદ નિપ્કુલાનંદ, બ્રહ્માનંદ વગેરે કવિઓ ઉત્તમોત્તમ ભજનો બનાવી તે દ્વારા અજાનાંધકાર દૂર કરી લોકોને બાળ્ય કરી રહ્યા હતા મીરાંબાઈ, ધીમે, નિરાંત બાપુ, કપ્પીર વગેરેનાં ભજનો ભક્તમંડળીઓમાં ગામે ગામ ગવાઈ ગયા હતા. ભજનની સપ્તાહો થતી. એવા યુગમાં ભક્તકવિ શ્રીધારામભાઈ એ ગુર્જરભાષાના આદિ કવિ શ્રીનરમિદ મહેતાની માદક પોતાના કાવ્યોદ્ધારા ભક્તિરસની વૃદ્ધિ ગુર્જર સાહિત્યવાદિકામાં કરી લોકદેશને ભક્તિરસથી આર્દ્ર બનાવીને પ્રકુદ્ધ કર્યા હતા કંબાઈ વામે બહાધરયુગ્મા ઝાંગવાસાનિના ભગવદીય શ્રીવલ્લભદાસભાઈ, કપડવળમાં ભગવદીય ફૂલકુંવરગાઈ, જૂનાગઢમાં ભ રામકુંવરગાઈ, દેવગઢવારીયામાં ભ કેસગાઈ, ભરૂચમાં ભ. શ્રીજગજીવનદાસભાઈ અને ભાગવનગરમાં ભગવદીયશ્રી પ્રેશવદાસભાઈ આદિ શ્રીગોકુલેશચર્યાસક્ત ભરુચિ ભક્ત કવિરત્નો-શ્રીપુણ્ડિમાર્ગીય કવિઓ કાવ્યની પ્રમાદી વૈખણ્વસૃષ્ટિને આપી ન્હા હતા. વિક્રમની ઓગણીસમી શતાબ્દિ સંત તથા ભક્ત પુખ્તોથી ઉજ્જવલ બની હતી તે સમયમાં ભક્તકવિ શ્રીધારામભાઈનું પ્રાકટ્ય થયું હતું.

ભક્તકવિશ્રીએ પોતાની છોતેર વર્ષની ઉંમર નરમિયાન પુખ્ત થી સાહિત્ય રચ્યું છે તેમાં ગુજરાતી અને વ્રજભાષાના ગ્રંથોની સંખ્યા મોટી છે તેઓ ભગવદ્પ્રેમ અને ભક્તિવાળા હોવાથી પોતાના કાવ્યો અને ગરબીઓદ્વારા પ્રેમ અને ભક્તિના પૂર વહેવડાવ્યા છે. આ બધું શાસ્ત્રપુરાણ તથા શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય શ્રીમહાપ્રભુજીના શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદનો સિદ્ધાન્ત સરૂત ભાષામાં છે તેના રહસ્યને પોતાનાં કાવ્યોમાં સરળ ગુજરાતી અને હિંદી ભાષામાં પ્રત્યક્ષ કર્યું છે. તેમની કૃતિઓમાં ભક્તિ-પોષણ, રસિકવલ્લભ, રસિકરંજન, સંપ્રદાયસાર, સતર્કયા, વસ્તુત્ત્વ દીપિકા, કલેશકુમાર, અગ્નિમિત્રાખ્યાન, જન્દાવનવિલાસ, પ્રશ્નોત્તરમાલિકા અને અનુભવમંજરી વગેરે નાના મોટા ગ્રંથો ઉપરાંત અસંખ્ય ગરબા, ગરબી, છંદ, પ્રબંધ, સાખી, સોરઠા અને દુહા વગેરે ગણી આશરે

દોઢ લાખની સંખ્યા થાય છે. શ્રીદયારામભાઈને પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થયેલો તે તેમના પદોમાં તથા ‘અનુભવમંજરી’માં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

લક્ષ્મણકવિ શ્રી દયારામભાઈનાં કાવ્યો અને જીવનપરિચય શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રસિદ્ધ થાય તેથી અભિલાષા મારા હિતૈષી ગો. વા. પરમભગવદ્દીય શ્રીનાથજીભાઈ ગિરીજશંકર જ્ઞેશીજી હતા, તેઓ લક્ષ્મણકવિશ્રી દયારામભાઈના શિષ્ય પુત્ર હતા અને શ્રીદયારામભાઈનાં કાવ્યોનો અર્થ સારી રીતે સમજતા હતા એટલું જ નહિ પરંતુ પદો ભક્તિભાવપૂર્વક ગાતા હતા તેઓની અમજણી ઉંમર થઈ ત્યારથી શ્રીદયારામભાઈનાં જીવનકાળમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા કાવ્યો અને જીવનચરિત્રો જોયાં, કાવ્યોમાં રહેલી અગુહિ અને અર્થની વિમંગલતા જોઈ અને જીવનચરિત્ર અશ્લીલ અને આગ્રેષો ભરેલું જોયું, તેથી તેમના ઉપર અત્યંત દુઃખ થયું. તે સમયે મારી જિજ્ઞાસી ઉંમરમાં મારા પૂજ્ય ગો. વા. માતુશ્રી કદમણ્ડીવાના પ્રતાપે ૫ ભ શ્રીજ્ઞેશીજીના સપદ્ધમાં આવ્યો તેઓશ્રીનો માગ ઉપર વાતસય્યભાવ હતો તેઓશ્રીની આજ્ઞા પત્રી મુંગઈ ગયો ત્યાં વ્યાપારી લાઈનમાં નામુ લખવાની નોકરી મળી. આ સમયમાં જ્ઞેશીજી શ્રીપુષ્પિસંપ્રદાયના મુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન અને સંપ્રદાયની એવા કરવાની ધમશવાળા વે. શા. સ. શ્રીયુત મગનલાલ ગણુપતરામ શાસ્ત્રીજી એમ. એ ઉપર પત્ર લખી આવ્યો શ્રીયુત શાસ્ત્રીજીએ મને ઉત્સાહપૂર્વક આવકાર્યો તે વખતે તેઓ પત્રના કેકેનકેનેજમા પ્રાધ્યાપક હતા. તેથી સાંપ્રદાયિક પ્રશ્નોના સંશોધન, પ્રકાશન અને અધ્યયનાદિમાં તેમનો ઘણો સમય જતો હતો, તેથી તેમણે માગ કાર્ય માટે ૫ ભ શ્રીમૂળચંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાળા અને શ્રીયુત વસતરામ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રીનો મેળાપ કરાવી આવ્યો. મારું કાર્ય સફળ થતું ચાલ્યું. શ્રીભગવત્કૃપા અને ભગવદ્દીયોની દયાથી અત્યાર મુખીમાં શ્રીદયારામ કાવ્યમણિમાલાના ભાગ ૧ થી ૬, શ્રીદયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર અને લક્ષ્મણકવિશ્રી દયારામભાઈનું આત્મજીવન એ પ્રકારે આઠ પુસ્તકો પ્રકટ કરી સક્યો છું, તેમાં શ્રીદયારામ કાવ્યમણિમાળા ભાગ ૧, ૩ અને ૪ ની દ્વિતીયાવૃત્તિ પ્રકટ

કરી છે. આ કાર્યમાં ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈનાં પ્રેમીએ તરફથી ઉત્તેજન અને વિદ્વાનોએ તનમનથી સહાય કરી મને ઉપકૃત કર્યો છે.

ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર છપાવવા માટે ઉપયોગી નોંધ પ. ભ. શ્રીજ્ઞેશીજીએ તૈયાર કરેલી તે પ. ભ. શ્રીમૂલચંદ્ર તુલસીદાસ તેજીવાળાને બતાવી. પરંતુ તેમની પામે તે વખતે સામ્પ્રદાયિક સંમૂળ સાહિત્યના સંશોધન અને પ્રકાશનનું કાર્ય હોવાથી શ્રીશ કરપ્રસાદ રાવળને જીવનચરિત્ર તૈયાર કરવા ભલામણ કરી, તેથી શ્રીરાવળે જીવનચરિત્ર તૈયાર કર્યું અને સંવત ૧૯૭૬ માં હું મુંબઈ મી. યો. ટેક રોડ લાડની વાડી ઉપર રહેતો હતો ત્યારે છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું. તેને જનસમાજે આવકાર્યું. શ્રીરાવળે જીવનચરિત્ર તૈયાર કરવામાં પ. ભ. શ્રીનાથજીભાઈના જ્ઞેશીની નોંધમાથી મહેનત કરી તારવણી કરી હતી પરંતુ સંપૂર્ણ લખીકત લઈ શકાઈ નહોતી. કારણ કે ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર સમુદ્ર જેવું અગાધ હોવાથી આટલાથી શ્રીજ્ઞેશીજીને સંતોષ થયો નહિ હોવાથી તેમણે પોતાની ઇચ્છા પ્રગટ કરતાં જણાવેલું કે કોઈપણ સામ્પ્રદાયિક વિદ્વાન અને વૈજ્ઞાનિક દ્વારા વિગત જીવનચરિત્ર લખાય તો ઘણું મારું, તેથી મેં આ કાર્ય માટે સમ્પ્રદાયના મર્મજન અને લેખક પ. ભ. શ્રીજ્ઞેશીદાસભાઈને વિનંતી કરી અને તેમણે મારી માગણીને સહર્ષ કબૂલ કરી. તેઓશ્રીની ઉદ્દાવચ્ચા અને અને શરીરશક્તિ ગરાગર નહિ હોવા છતાં આ કાર્ય લાઘવીયું અને તૈયાર થયું છે. આ પુસ્તકમાં ઉપયોગી લેખનસામગ્રીનું સાહિત્ય લઈ ઉમેર્યું અને અમદાવાદ વચ્ચે ઘણી વખત મારે આવવું જવું પડ્યું. મારી શારીરિક શક્તિ પણ પહેલાંના જેવી નહિ હોવા છતાં મારા પરમ હિતૈથી શ્રીજ્ઞેશીજીની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવા ભગવાને મને શક્તિ આપી. મોટા ખર્ચે અને મહેનતે આ કાર્ય પ્રમુદ્ધ રૂપથી પૂર્ણ થયું છે.

મારા જીવનકાળ દરમિયાન ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનાં કાવ્યો, અને જીવનચરિત્ર લગભગ બેતાલીસ વરસે અનેક સાધનોથી ભરપૂર નવેસર લખાવીને અને અંતમાં આ પુસ્તક પ્રકટ કરી તે દ્વારા ભક્તકવિશ્રીની

તેમજ ધર્માનુરાગી તથા ગુર્જરસાહિત્યાનુરાગી જનતાની યત્નિચિત્ત સેવા દ્વારા મારી ફરજ બગ્નવવાની પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ મને નિમિત્ત બનાવી શક્તિ અને અનુકૂળતા આપી છે તેમાં મારા ઉપર પ્રભુની મહાન કૃપા હોવાનું માનું છું.

૫. ભ. શ્રી જ્ઞેશીજી અત્યારે વિદ્યમાન હોત તો આ પ્રકાશનના લેખનકાર્ય માટે ૫. ભ. શ્રી. જ્ઞેઠાલાલભાઈને અત.કરણપૂર્વક અનેક આશીર્વાદ આપ્યા હોત ભગવદ્દીયનાં જીવન દિવ્ય હોય છે તેઓ અત્યારે પણ દિવ્ય ભગવદ્ધામમાં ગિરાજમાન છે, તેથી મને શ્રદ્ધા છે કે તેમનો પુણ્યાત્મા દિવ્યધામમાં પણ આ કાર્યથી સંતોષ પામશે.

બગીચામાં ખીસેલાં સુંદર પુષ્પો પ્રભાતના અરુણોદય સમયે મધમધતી સુવાસ પ્રસરાવે છે અને તે પ્રમાણે ભક્તકવિ શ્રીધ્યારામભાઈના કાવ્યપુષ્પોની સુગંધી સદાકાળ, ખીસેલાં સુવાસિત પુષ્પો જેવી છે અને રહેશે પુષ્પોની ઉપમા ઓછી પડે છે કારણ કે પુષ્પો તો દરમાય છે પરંતુ આ કાવ્યપુષ્પો તો સદાકાળ તાગ્નં પુષ્પ જેવાં ખીસેલાં અને સુગંધીમય જ રહે છે અને ભાગ્યશાળી આત્મા, આ પુષ્પોની સુવાસ લઈ જીવનપથ ઉજ્જવળ બનાવી મનુષ્યજન્મ સફળ કરી, પ્રપંચ વિઘ્નિતિ-પૂર્વક ભગવદ્શક્તિ કેળી, ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરી જીવન સાર્થક કરે છે.

આ પ્રમાણે ભક્તકવિશ્રી ધ્યારામભાઈનાં કાવ્યો તે ભગવદ્ ગુણગાન છે, શ્રીગોકુલલીલા નંદાવયતી અને વૃન્દાવનની, મથુરાલીલા અને દ્વારકાલીલા વગેરે ભગવાનની દિવ્યલીલાનાં ગુણગાન ભક્તકવિશ્રીએ કાવ્યમા કર્યા છે તે પરમકૃત્યાણુદાતા છે, મંગલકૃપ છે.

કાવ્યોપુષ્પોની પેઠે આ 'જીવનદર્પણ' પણ અનુપમ સુગંધમય છે. આ પ્રકાશનમાં શ્રીધ્યારામભાઈનાં કાવ્યોનો મર્મ સમજવાને ઉપયોગી પ્રયાસ તેના વિદ્વાન લેખકે કર્યો છે.

મીસરીની કલ્પિત પ્રસાદી હાથમાં આપે તો તે ભાવપૂર્વક પ્રસાદ તરીકે લેવી એ જ કાર્યમહત્ત્વનું છે. એ મીસરી ક્યાં તૈયાર થઈ, ક્યારે

અને ક્યાં ગેરરી પાછી, પશ્ચનાર કોણ ? એવી પ્રશ્નિયા માટે કોઈ ધ્યાન આપતું નથી. પરંતુ કૃષ્ણ મીસરીને મહાપ્રસાદના સ્વરૂપમાં લઈ ને માને છે. આ પ્રમાણે આ પ્રકાશનમાં રસાસ્વાદ લેવા એવું મહાપ્રસાદ રૂપ કૃષ્ણકાવ્યો ભારોભાર ભર્યાં છે. મીસરીની કૃષ્ણ પ્રસાદીની જેમ જનસમાજ આ સ્વાદ લેશે તે લેખકનો તથા મારો પ્રયાસ સફળ થયો માનીશ.

ભગવાનપૂર્ણ પુરુષોત્તમે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં આ વાતનો નિર્દેશ કર્યો છે.

યા નિશા સર્વ ભૂતાનાં
તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી

યસ્યાં જાગ્રતી ભૂતાનિ
સા નિશા પश्यतो मुनेः

અ. ૨. શ્લોક ૬૮

“સર્વ પ્રાણીની રાત્રિ તેમાં સંયમી જાગે છે. જેમાં પ્રાણીઓ જાગે છે તેને મૂની અંધારીરાત પેડે દેખે છે.” આ ન્યાયે ભક્ત કવિશ્રીના જીવન ઉપર આક્ષેપો કરનારની સ્થિતિ દર્શાવતી છે. તેમની દૃષ્ટિનો દોષ છે.

દેવી અને આમુરી સંપત્તિ, સૃષ્ટિના આદિકાળથી ચાલતી આવે છે. આજ કારણે ભગવાનનાં અને સંત, મહંત અને ભક્તોની, આમુરી સંપત્તિવાળા નિદા કરતા જ આવ્યા છે. પરંતુ જનસમાજ આમુરી સંપત્તિવાળા નિદા કરતા જ આવ્યા છે. પરંતુ જનસમાજ અવળે માર્ગે ફેરાય નહિ, તેથી જીવનચરિત્ર શુદ્ધ સ્વરૂપમાં બહાર પાડવું અને કાવ્યોની અશુદ્ધિની ગેરસમજ દૂર કરવી એ હેતુ પરમ ભગવદીય શ્રીનાથજીભાઈએ જણાવેલો હતો. તેઓશ્રીની આજ્ઞાનુસાર કાવ્યો શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રગટ કર્યાં અને જીવન ચરિત્ર પણ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રજૂ કરી દૃષ્ટિદોષ દૂર કરવાના હેતુથી આ પ્રકાશન થાય છે, તેથી જનાસુને આત્મકલ્યાણનું પણ દર્શન મળે તેવાં કાવ્યોનું તથા જીવન ચરિત્રનું પઠન પાઠન કરી ભક્તિમય જીવન જનાવવામાં જનસમાજને આ ગ્રંથ ઉપયોગી થઈ પડશે.

દાસના પ્રતિકુળ અભાવમાં પુનઃ પ્રકટ કરવા જરૂરી કારણ વગેરે પ્રાપ્ત કરવામાં મુશ્કેલી હોવા છતાં આ પ્રકાશનને પુષ્ટ બનાવવા ઘણાં ઉપયોગી ચિત્રો આપવામાં આવ્યા છે. તેના ફોટા લેવા, ખોદા બનાવવા અને હપાવવાનું કાર્ય પણ મુશ્કેલ છે પરંતુ તે બધામાં શ્રીદરિ, શુભ અને ભગવદ્ગોની દ્રષ્ટી સકળતા મળી છે, તેથી મને આત્મસંતોષ છે.

જગતમાં દુર્ગુણ ન હોત તો સદગુણની દશી જ કિમત ન થાત અને દુર્ગત ન હોત તો સજ્જનની શ્રેષ્ઠતા અંકત જ નહિ. જગતના સામાન્યજનોથી ભક્તોની કૃતિ વિવિધ જ હોય છે અને તે વિવિધભૂતાને અમજવાની યોગ્યતાને અભાવે, સામાન્યજનો ભક્તો પ્રતિ ઉનાવળથી અવગા વિચારો આપીને જનઅમાજમાં ફેલાવે છે અને તેથી જ કહેવાયું છે કે “જગત ભગતને વેગ છે” ભક્તકવિથી શ્વાગમભાર્તનાં અંબધમા પણ તેમજ થયું છે. દરિયાના ભક્તિપૂર્ણ દૃશ્યના ઉદ્ભાવે દુષ્કર્મ જેવા છે તેથી જે જેવું પાત્ર તેવો તે અર્થ છે આ રિવાજ આદિ અનાદિથી ચાલે છે. ભક્તરાજ નરમિદ મહેતાના અંબધમા પણ તેમજ ગંધ્યું છે આવા બનાવોના પરિણામથી અમાજને ઘણું ખાણું પડ્યું છે. આવા પ્રકારની ગેરમમજને દૂર કરવા આ પુનઃ પ્રસિદ્ધ કરવાનો મેંતુ મહેતો છે. ભક્તકવિથી શ્વાગમભાર્તનાં એકભક્તિપણ કાવ્યો ધરમશ્યુ અર્થ પાત્ર છે તેથી કવિથીનું નિર્મળ હવનચરણ બદાર પડે તો નદાણુ દૃશ્યને ધણે લાભ થાય. પ્રભુના ભક્તોના ચરિત્ર અંબધી ની દી માલિની બદર આવે તેથી પ્રભુના ભક્તનું દર્મ જતું નથી પરંતુ અમાજને નુકસાન થાય છે. ભક્તકવિથી શ્વાગમભાર્તના હવનચરિત્ર અંબધી અત્યાર મુશ્કેલ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જે દર્મ પ્રકટ થયેનું છે તે દર્મો ધ્યાનથી પ્રકટ કરે તે સમગ્ર શકાતું નથી પરંતુ એટલું તો નહીં જ છે. તેથી દર્શકોના અભાવે પોતપોતાના વિચાર પ્રમાણે અને અજ્ઞાન દૃષ્ટના દરીને લેખકોએ કાર્ય કરેનું છે. તેમાં શ્રીશ્વાગમ અંબધી થયેલો નથી પરંતુ અમાજને અન્યાય થયો છે એમ.”

ગુફ જીવનચરિત્રનું એકાદ પુસ્તક બહાર પડે તો સારું એવો સદૃષ્ય થવાથી આ કાર્ય હાથમાં લેવાયતું છે

મૂર્ચનું ચિત્ર દોરનાર ગમે તેવો ચિત્રખર હોય તો પણ ચિત્રથી પ્રત્યક્ષ મૂર્ચ બતાવી શકે નહિ કારણ કે તેમાં રહેતું પ્રભુનું વિભૂતિરૂપી તેજ, તે તો માન મૂર્ચમાં જ છે, તેમ ભક્તચિત્રી દ્વાગમભાઈનું ચરિત્ર દેખે દેખે પ્રસંગોથી પુષ્ટ ન થયું હોય તો તે સર્વથા સભવિત છે. નરણુકે ભક્તોના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો એના હોય છે કે માન તેઓ પોતે જ જાણે છે તેથી તેવા પ્રસંગોની નોંધ લેઈ શકે નહિ વળી ભક્તચિત્રીના જીવનમાળા ઈમિયાનનો સમય હાલના સમયથી જુદો હતો તેથી તે સમયે દેખે દેખે પ્રસંગની નોંધ રાખવાની કાળજી ન હોય તે આભાવિત છે

ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ઉત્તમ સાહિત્યની મહિમનારુ અને સમગ્ર સાધનોથી સરપૂર હજુ કેાઇપણ ગ્રાંથીન કવિનું ચરિત્ર પ્રકટ થયું નથી આ ચરિત્ર ગુર્જર-સાહિત્યનુગમી વાચકોને અતિ ઉપયોગી થઈ પડશે એમ મારું માનવું છે

કવિત્રી ॥ ઉપદેશક ડાકોરવાળા શ્રી-ચારામ ભટ્ટજીની છમી તથા ચરિત્ર મેળવવા મેં ડાકોર, વડોદરા અને પેટલાદ વગેરે જગ્યાએ પ્રયામો નેલા છેવટે પ્રભુકૃપાથી વડોદરાથી તૃતીય વૈષ્ણવ પંથિકના પ્રમુખ ગો ના મનરતી બળાંતરાય નાજીભાઈને ત્યાંથી શ્રીભટ્ટજીની છમી પ્રાપ્ત થઈ. મજબૂર ચિત્ર ગમીન જૂનું તેમને ત્યાં શ્રીકાકા મેરામા ગિરાજતુ હતું જેથી તેમને ત્યાં ફોટોગ્રાફરને લઈ જઈને તે ઉપરથી ફોટો લેવડાવીને છમી તૈયાર કરાવી છે શ્રીભટ્ટજીના જીવનચરિત્રની હમીમત શ્રીગણવતરાય મનરતી તથા શ્રીમજુલાન જમનાદામ દેવે એમ એ મારફત મળી છે તેથી તે બન્નેનો આભારી છું

કવિત્રીના મેઘ્ય સ્વરૂપ શ્રીમદ્નમોહનવાવજી, કવિત્રીના ગોનોકવાસ પત્રી કબોઈની બીતરા ખેડાવાળા આશીષુ વૈ જીન જમનાનાઈને માથે પધરાવેતું અને ત્યારપછી ચારોદમાં બાઈજી માદરા દરબારના દોશરી

નાં મોહના વેરીસાલંઘના કાકી સરદારગાના મંદિરમાં ગિરાજતું હતું. તે પછી શ્રીમદનમોહનજીના રચરૂપને દ્વિતીયગૃહના તિલકકાયત શ્રીનાથદ્વારા પધરાવી ગયા. કવિશ્રી અયાચક વૃત્તિના હોવાથી તેમનો નિર્વાહ ડોમોઈની સીમની જમીનની ઉપજ આવતી તથા ડોમોઈ અને સંખેડા તાલુકાના ગામોમાં તેમની પસાયના જમીનોની ઉપજ આવતી તેનાથી ચાલતો હતો.

કવિશ્રીની અવજોડનશક્તિ બહુ જ ઊંચા પ્રકારની હતી. એ જાણવાને એક સપ્રમાણ હકીકત છે કે તેઓશ્રીએ પગે ચાલીને ત્રણ વખત ભારતની મહાયાત્રાઓ કરી હતી તે પ્રસંગે સૃષ્ટિ સૌન્દર્યનું અવજોડન કરતાં પ્રભુની ચમત્કારીકલીલા, કૌતુકરત્નાવલિ નામના પદ્યાત્મક ગ્રંથમાં ઘણી જ રસિકશૈલીથી વર્ણવેલી છે.

કવિશ્રી દરરોજ શ્રીમદ્ભાગવતનું પારાયણ કરતા. તેઓશ્રીને સંસ્કૃત ભાષાનું ઘણું જ ઉત્તમ જ્ઞાન હતું. તેમણે શ્રીમદ્ ભાગવત પ્રથમરકંઠનું ગુજરાતી ભાષાન્તર સારરૂપે કર્યું છે.

વ્રતોત્સવના નિર્ણય કરવાનું કામ મહાન જ્યોતિષીઓ અને આચાર્યશ્રીઓનું છે તેમાં પણ કવિશ્રી પારંગત હતા. જન્માષ્ટમી અને રામનવમી છત્યાદિ જયંતીઓના નિર્ણય સગંધી ડોમોઈમાં ત્રણ પક્ષ પડેલા હતા. તે પ્રસંગે ઘણી જ કુશળતાથી ત્રણ ઉત્સવ અને જયંતિ એ બેના બેદસમજ્જવી સપ્રમાણ દરેકના મનનું સમાધાન કરી આપ્યું હતું. એકાદશીના નિર્ણય સગંધી પણ તેજ પ્રમાણે થયું હતું. આ બાબતો શાસ્ત્રીય વાદવિવાદની છે અને તેનું પૂરું વર્ણન કરતા પ્રમાણે વિગેરે આપીએ તો ઘણું લંબાણ થાય તેથી આ વિષયોને પુસ્તકમાં સ્થાન ન આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. મુક્ત વાચકવૃંદ જોઈ શકશે કે પ્રભુના કૃપાપાત્ર આવા ભક્ત મહાત્માઓને પ્રભુની કૃપાથી સર્વ વિષયો અને સર્વ વિદ્યા આધીન હોય છે તેથી કરીને લાંબા વખતના શાસ્ત્રાભ્યાસથી પણ જે વસ્તુ ગમ્ય થઈ શકતી નથી તે પ્રભુના ભક્તોને પ્રભુની કૃપાએ કરીને સહજ સુલભ થાય છે.

કવિએ સગીતાદિ જ્ઞાન મેળવ્યા માટે કાઈ ઉસ્તાદ દ્યો નહોતો.
પરંતુ શ્રીકૃષ્ણને જ તેઓ ઉસ્તાદ માનતા હતા ને તેમની કૃપાથી જ
કવિની બધી વિદ્યાઓ સફળ થઈ ગઈ હતી, કવિ કહે છે કે :—

વેદશાસ્ત્ર હ, શીખાવે, પુરાન હ પઢાવે,
સઘ વ્યાક્રન ઘતાવે, ચૌદ વિદ્યાજાકોં યાદ હે.
લન્છન ઘત્તિસ કલા, ચોસટ પ્રવીનતા કરે,
છતીસો શીખાવે નાદછંદ ભેદ નાદ હે.
વિવિધ ભાંતિ વુદ્ધિબલ દેત હે દયા વિચાર
સમર્થ નહિ કોઈ ડ્યાકે સગ કરન ઘાદહે,
શાગીર્દ હોય તાકુ વિનયમ સર્વસિદ્ધિ દેત,
દયો કહે પસો શ્રીકૃષ્ણ હમારો ઉસ્તાદ હે.

કવિત્રીણુ “શું જાણે વ્યાકરણી વસ્તુને શું જાણે વ્યાકરણી વસ્તુને
શું જાણે વ્યાકરણી” એ પદ સંબંધમાં અમદાવાદના કવિ કૃષ્ણારામ
મહારાજના શિષ્યો કહે છે કે તે કાવ્ય એક વખત કાશીના પડિત
વિજયનાથ છત્રપત્ર લેતા કૃષ્ણારામ મહારાજ પાસે આવેલા ત્યારે તેમણે
કહ્યું કે ડોહોઈમાં દયારામભાઈ કરીને મહાન સમર્થ વિદ્વાન કવિ છે
તેમની પાસે જાઓ એટલે તે પડિત ડોહોઈ ગયા તે વખતે એ પદ
દયારામભાઈએ કહેયું છે એ અને બીજાં હિંદી કાવ્યો તે વખતે
કવિત્રીએ રચી તે પડિતનો ગર્વ ઉતાર્યો હતો વ્યાકરણનો તથા
સંસ્કૃત ભાષાનો કૃષ્ણારામ મહારાજનો દુરાગ્રહ નહોતો પણ તે પડિતનો
હતો. દયારામભાઈ અને કૃષ્ણારામ મહારાજ એ બે સમકાલીન ભગવદ્
ભક્તો અને કવિ હતા એટલે તેમને મિત્રતા હતી દયારામભાઈ મહા-
યાત્રાએથી આવતા હતા ત્યારે એક વખત દયારામભાઈને મહાન ભગવદ્
ભક્ત જાણી કૃષ્ણારામ મહારાજ તેમના શિષ્ય નારણમહારાજ સહિત
અમદાવાદ સ્ટેશન ઉપર લેવા ગયા હતા ને પોતાને ત્યાં કૃષ્ણારામ મહારાજ
બહુ જ ભક્તિભાવથી આદર સત્કાર કરીને રાખ્યા હતા.

દયારામભાઈની વાણીનો જનતાને વધુ લાભ મળે એ દૃષ્ટિએ ઝોલ ધનિયા ગેડિયો રોશનેથી તેમની વધુ ને વધુ કૃતિઓ દરરોજ રજૂ થાય એમ ઇચ્છું છું.

આ ચરિત્ર સંપૂર્ણ સપ્રમાણ આત્રેખાયું છે. કવિશ્રીની બાધ્યા-વસ્થા, ઉત્તરાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થામાં બનેલા અનેક પ્રયત્નો ઉપરાંત કવિશ્રીની પ્રાચીન મુંદર રંગીન ત્રણ છબીઓ, કવિના પરિશિષ્ટો, જોશી રણછોડભાઈ તથા ગિરિજશંકરભાઈની છબીઓ, તથા કવિના હસ્તાક્ષર, શ્રીનાથજી (અને શ્રીમદાપ્રભુજી) શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી તથા કવિના ઉપદેશ હકોરવાળા ઇન્દારામ ભટ્ટજીની છબી, તેમનું દૃઢ ચરિત્ર જમી સાથે આપવામાં આવ્યું છે. કવિના જન્માક્ષર, વીલ, વંશવૃક્ષ, કવિનું ગદ્ય લખાણ, કવિના ગ્રંથોની યાદી, અમદાવાદના કવિ વ્યાસ માધવરામ સાથેનો કવિનો કવિતામાં રમૂજ પત્રવ્યવહાર, કવિ ઉપર આવેલા પત્રો વગેરે આશ્ચર્યજનક નવીન સપ્રમાણ વિગતો અને અનેક અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોના ઉતારા વગેરે અનેક વિષયોથી ભરપૂર આ ગ્રંથ છે. કેઈ પણ ગુજરાતી કવિનું આટલાં બધા સાધનોવાળું વિસ્તૃત સપ્રમાણ લખાવતું હવનચરિત્ર હજુ સુધી બહાર પડ્યું નથી. આ ગ્રંથમાં વૈષ્ણવ સપ્રદાયના અનેક સિદ્ધાંતોનું ઘણી જ સરળતાથી સ્પષ્ટીકરણ કરેલું હોવાથી વૈષ્ણવોને તો તે અતિ ઉપયોગી છે.

આ ગ્રંથમાં પ્રથમ હવનચરિત્ર છપાવેતું તેના કરતા વધારે પ્રમાણમાં કવિશ્રીના ગુરુ શ્રીવશ્વભવાલજી મહારાજ અને તેમની ગાદીએ આવેલા દાશીવાલા શ્રીત્રિકમરાયજી મહારાજનું ચિત્ર રાજનગરવાલા શ્રીછોટાજી મહારાજનું ચિત્ર અને લેખકની મૂલનાથી ડબોઈતું રમારક મંદિર કવિશ્રીનું મોસાળ પશ્ચિમદ્વાર તથા જે રમારક મંદિરની અદરના ભાગમાં હસ્તલિખિત ગ્રંથોના બંડો તંબુરા, સહિતના ચિત્રો તથા ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈની પ્રતિમા અને બાલ પુસ્તકાલયના ફોટા તથા ભક્તકવિશ્રીએ ઉત્તરાવસ્થામાં ઝાગેલા વાગામાં સખીદાસ ગાંધીના ઘરમાં

પોતાના ઠાકોરશ્રી શ્રીમદનમોહનલાલજીને પધરાવાને મેવા કરતા હતા તે તરફનો ભાગ અને બારીનો ભાગ અને નવીન બંધાયેલા રમારક ભવનનો ફોટો તથા ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈ સનાતન ધર્મ પુસ્તકાલયનો એ રીતે નવીન ફોટા; ફોટોગ્રાફર પાસે ફોટા પડાવીને બ્લોકો કરાવીને આ ગ્રંથમાં મૂક્યા છે

કવિનો જીવન સંદેશ પ્રશ્નોત્તરમાલા, કવિશ્રી માટે સંસ્કારપ્રેમીઓને અપીલ વિગેરે.

તે ઉપરાંત કવિશ્રીના સાહિત્યપ્રેમીઓ ગો વા શ્રી. મૂળચંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાલા, ગો વા. વસંતગમ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રીજી, સ્વ. જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી, સ્વ શ કરમસાદ જગનલાલ રાવળ, શ્રી ચીમનલાલ દેસાઈ, પ. ભ ગોવિંદલાલ ઊંટાલાલ વકીલ વાડિયાવાલા, અને કવિશ્રીના શિષ્ય પુત્રો હિંમતલાલ રણુછોડભાઈ તથા જગનલાલ હિંમતલાલ, પ. ભ જીવણલાલ જગનલાલ જોશીના ફોટા અને શ્રીયુત પ. ભ. જોશીલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ તેમજ પ્રકાશકનાં જીવન ચરિત્ર તથા ફોટા મૂકવામાં આવ્યાં છે. કવિશ્રીએ શ્રીમદ્ ભાગવત તથા ભગવદ્ગીતાના આધારે રચેલી જ્ઞાનગાથા આ પુસ્તક સાથે ભેટ આપવામાં આવી છે

આ પુસ્તકના પ્રકાશનના કાર્યમાં ઉત્તમનાથે શેઠ હરજીવનદાસ પુષ્પોત્તમદાસ દ્રમટ કંડના દ્રમટીઓ તરફથી તથા શેઠ રતીલાલ નાથાલાલ અમદાવાદવાળા તથા લક્ષ્મી ગીદક મીડસ તરફથી શેઠ હરિદાસ મોતીલાલ પરીખ પેટલાવાળાએ, નડિયાદના બાસુદીવાળાના કુટુંબ તરફથી તથા શ્રી રણુજિતભાઈ નારણદાસ તરફથી વડોદરાના શેઠ ડાહ્યાભાઈ ચીમનલાલ, મુંબઈના શ્રી શાંતિકુમાર ગાધી, સોલીસીટર, શેઠ કરમનદાસ વરજીવનદાસ, શેઠ જયંતિલાલ ગંગાદાસ બાપુશા, શેઠ માણેકલાલ જમનાદાસ મહેતા, સદગત ગં. સ્વ. જડાવળેન જગનલાલ ભારતરના વતી શેઠ મંગળદાસ જ. ગોરધનદાસ, શેઠ ચંદ્રકાંત મોતીરામ રેશમદલાલ, શેઠ કાંતીલાલ નગીનદાસ બંગાળી, ભરૂચના શેઠ ડાહ્યાભાઈ અચરતલાલ કાંટીઆ, શેઠ મગનલાલ માણેકલાલ દલાલ, મુંબઈના શેઠ ઓરજીવલાલ એન્ડ સન્સ,

આર. ઓચ્છવલાલની કાં શેઠ દેવજી ભીમજી, શેઠ હરેન્દ્રકુમાર, સોમાલાલ મગનલાલ કડકિયા, શેઠ કાન્તિલાલ ચંદુલાલ કડકિયા, આર. પરીખની કાં., અતુલમેટલ કોરપોરેશન, ચુનીલાલ લાલજીભાઈ ગાંધી મોડાસાવાળા, શ્રીછોટાલાલ કાળીદાસ ખુટાલા, શેઠ મનહરલાલ મટુભાઈ, ચીમનલાલ હીરાલાલ પરીખ, ડોમોઈવાળા વિગેરેગૃહસ્થોએ આ પુસ્તકની નકલો લઈ ને આર્થિક સહાય કરી ઉત્તેજન આપ્યું છે. તે માટે તે બધાનો સહૃદય આભાર માનુ છું. તદુપરાંત અમદાવાદવાળા વકીલ શાંતિલાલ ચુનીલાલ પરીખે તથા શેઠ ઓચ્છવલાલ ગોરધનદાસ ટાઈલ્સવાળાએ આ ગ્રંથની નકલો લેવા જણાવ્યું છે અને મુંબઈના શેઠ રૂપશી માધવજી દ્રુટ કંડ તરફથી આ પુસ્તકની નકલો લઈ ઉત્તેજન આપવા તેમના દૂરની શ્રી મતુભાઈ કુંગરસીએ જણાવ્યું છે. એ રીતે ગુજરાતના મહાન કવિશ્રી દયારામભાઈની વાણી તરફ જે અત્યંત પ્રીતિ અને ભક્તિભાવ દર્શાવ્યો છે તે માટે હું તેમનો સન્નિધિ આભાર માનુ છું.

ભક્ત કવિશ્રીનું વીણ અને ચરમા ગો. વા. જ્ઞેશી નાથજીભાઈને ત્યાં શોધતાં સં. ૧૯૭૦ માં અમને પ્રાપ્ત થયેલાં. આ વસ્તુઓ હાલમાં ડોમોઈમાં સમારક મંદિરમાં છે.

ગો. વા. જ્ઞેશી નાથજીભાઈએ મને દયારામભાઈના હસ્તલેખીત મોટાં લાંગા આકૃતી-દસ પુસ્તકો આપેલાં. આ બધાં પુસ્તકો મેં શ્રીગવણલાલ જ્ઞેશીને આપેલાં છે. તેમાંથી અપ્રસિદ્ધ કાવ્યો 'વૈશ્વાનર', 'અનુગ્રહ' વગેરે માસિકમાં અવાર નવાર પ્રકટ કરી રહ્યા છે.

ભક્તશિરોમણિ શ્રીદયારામભાઈએ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અને શ્રીભાગવતના આધારે રચેલી રમવાની જ્ઞાનમાળા, જે જ્ઞાન સાથે આનંદ આપે છે, તે આ પુસ્તકમાં આપેલી છે. કવિશ્રીએ બ્રહ્માંડનો નકશો અને ગેતરંજની રમત પણ બનાવેલી છે જે યથા અવકાશ પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું.

કવિશ્રી આજ્ઞનઆહુ અને પ્રભુના ભક્ત હતા. શ્રીદયારામભાઈ ઉપર એક મહાનિગંધ લખાવીને વડોદરા મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી તરફથી શ્રીમુલાય મણિલાલ દવેને પી.એચ.ડી.ની પદવી એનાયત કરી છે.

તા ૨૮-૨-૧૯૩૫ના રોજ હમોઈના “શ્રીદયારામ શારંગ મંદિર”ના મહાનંદુ સુરતવાળા ગો શ્રીમયુરેશ્વર મહાસ્વયના પ્રમુખપદે ખાતમુદ્દત્ત રિદ્ધિ થઈ હતી. આ મંદિર માટે આગરે રૂપિયા એકસાબ ગીતેરૂઢગર બેગા મરાની નેમ છે તેમા હમોઈના નાગરિકો તરફથી અમુ- રકમ ભરાઈ છે તથા સરખાર ગ્રાન્ટ આપને

મુદ્રણમા રહી ગયેલી ગ્રાપમાનની બૂનોન શુદ્ધિપત્રક આપ્યું છે તે વાચકોને જોઈ જવા વિનંતી છે

સને ૧૯૫૩ના સપ્ટેમ્બરમા દિનિશીનો રતનાન્દી મહોત્સવ ઊજવાયો હતો ત્યારે ‘શ્રીદયારામભાઈ રતનાન્દી આર- અથ’ નું પ્રાશન આનંદુ ન ખી દરી ટેટી- રકમ એવી થઈ હતી તે અથનુ પ્રકાશન દશ વગસ થયા છતાં હજુ થયુ નથી તે રકમનુ શુ થયુ તે ખગર નથી આચા છે કે એ માટે યોગ્ય થશે

શ્રીદયારામભાઈના જીવન વિશે માહિતી, શાળા-મકાશાળામા ચાનતા પાઠ્ય પુસ્તકોમા નેરામા આવે છે તે સપાદ્યને વિનંતી છે કે હવે આ અધિકૃત અથમાથી જ એ માહિતી નેરી જેથી દિવિને ન્યાય, મજે અને વિદ્યાર્થીઓને ખાત્ર સાચી માહિતી પ્રાપ્ત થાય

આ અથના પ્રનશન પછી શ્રીદયારામભાઈ વિરો અન્યથા જોવાનો, અસબદ્ધ, અપ્રમાણ અને જૂની બાગતોનો તેમના જીવન સાથે સામ્બંધનો ગાઈને અધિગર નથી

પુસ્તક ધાર્યા મરતા વિરો માહિતીપૂર્ણ થયુ, ચિનો વગેરે વધાર્યા અને કાગળ તેમજ છપાઈ તથા માર્કેટીંગના ભાવ વધવાથી અગાઉ નણ્છી કર્યા મરતા ખર્ચમા ધણો વધારો થવાથી દિવિતમા ન છૂટકે વધારો નરવો પડ્યો છે આ પુસ્તક દયારામભાઈ માટે લેખકોને સાહિત્યપ્રેમીઓને, અભ્યાસકોને નિમધ લખનારાઓને પૂરેપૂરી માહિતી આપનારુ છે, જેથી ભવિષ્યમા તે બધાને અતિ ઉપયોગી થશે

છેવડમા આ અથ લખી તૈયાર કરી આપના માટે તથા પ્રાકૃમ્થન લખવા માટે પ ભ પ્રો શ્રી જેઠાવાળ જોતર્વનદાસ શાહ M.A.નો હુ અત્તરણપૂર્વક આભાર માનુ છુ તેમજ આ પુસ્તકનુ આમુખ

લખવા માટે સંપ્રદાયના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પ્રોફેસર ગોવિંદલાલ હરગોવિંદલાલ ભટ્ટ એમ.એ.નો તથા દયારામભાઈની પ્રેમભક્તિ માટે લેખ લખી આપવા માટે મુંબઈના સાહિત્ય રસિક પ્રેસિડેન્સી મેજિસ્ટ્રેટ શ્રીયુત મંગળદાસ જી. ગોરધનદાસ બી. એ. એલ. એલ બી નો અને શ્રી દયારામભાઈને અજ્ઞાતિ (શ્રી દયારામ ભાઈની ગરબીઓ ઉપર સુંદર લેખ) લખી આપનાર વડોદરાના પ્રોફેસર ડૉ. મંજુલાલ રણુછોડદાસ મજમૂદાર M. A.નો અત.કરણપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

તદુપરાંત ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈને ભાવાંજલિઓ અર્પનાર નિત્ય લીલારથ પૂજ્યપાદ ગો. શ્રી ૧૦૮ શ્રીવ્રજનાથલાલજી મહારાજ, તથા વિદુષીકુમારી નિર્મળદેવી, પ. ભ. મુખીયાજી ભાઈલાલ જગનલાલ વ્યાસનો અને શ્રીયુત મુલજીભાઈ પી. શાહનો તથા પરિશિષ્ટમા આવેલા વૈશ્વાનર માસિકમાંથી કવિશ્રીના ગ્રંથોની યાદી (વર્ગીકરણ સહિત)વર્ગીકરણ વય પ્રમાણે તથા શ્રીદયારામભાઈનું જીવનદર્શન આપવા માટે તથા તેમના દાદા, પિતા તથા તેમનો બ્લોક આપવા માટે શ્રીજીવનલાલ જગનલાલ જોશી એડવોકેટ M.A.નો, કવિશ્રીના ગુરુ ગોસ્વામી શ્રીવલ્લભલાલજી મહારાજશ્રીનો તથા તેમના ગાદીએ આવેલા ગોસ્વામી શ્રીત્રીકમરાયજીનો અને રાજનગરવાળા ગો. શ્રી. છોટાજી મહારાજનો અને કવિશ્રીના હસ્તાક્ષર વિગેરેના બ્લોકો આપવા માટે અમદાવાદવાળા પ્રાધ્યાપક શ્રીકેશવરામ દાશીરામ શાસ્ત્રીજીનો, આ પુસ્તકનું પ્રુફ સંશોધન કરવા માટે શ્રીનટવરલાલ ચીમનલાલ શાસ્ત્રી બી.એ (ઓનર્સ)મી એડ(પ્રથમ વર્ગ) સુરતવાળાનો સહાય આભાર માનું છું

આ પુસ્તકના મુદ્રણ દરમિયાન માર્ગદર્શન આપવા માટે પ. ભ. શ્રી જોડાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ નો પ. ભ. શ્રી ગોવિંદલાલ છોટાલાલ વજીલ વાડીયાવાળાનો મુખ્યના શ્રીયુત મંગળદાસ જી. ગોરધનદાસ, શ્રી. દાનિલાલ હરિલાલ શ્રોફ નો શ્રી મોમાલાલ મગનલાલ કડકીઆ, અમાલાલ સાંકલચંદ અને ચંદ્રકાન્ત મોતીરામ ગેશમદલાલનો તથા ભવન્સ કોલેજના ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક શ્રીયુત મધુકર રદિરીઆનો શ્રીધિરલાલ મગનલાલ શાહ, દીનેશભાઈ ધિરલાલ, શ્રીનટવરલાલ ચી. શાસ્ત્રી, સુરતવાળાનો પ. ભ. શ્રીગિરધરલાલ જગજીવનદાસ શાહ મુંબઈ તથા

અર્થ સંકાપ કરનારા શ્રીદયારામભાઈના સાહિત્યપ્રેમી ભગવદ્દીયભાઈઓનો અને આ પુસ્તકના મુદ્રણમાં શ્રી જૈન વિજય પ્રેસ, શ્રી જૈનાનંદ પ્રેસ તથા મોહન પ્રિન્ટરીના સયાલકોનો અતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

પ્રકાશન પરત્વે અવારનવાર આવરપદ સૂચના આપનાર ઉમેશ જગદંબા પ્રેસના માલિક શ્રી ભાલચન્દ્રભાઈ શ્રી ચીમનલાલ શાસ્ત્રીશ્રી શ્રી શાંતિલાલ ખી જોશી, શ્રી જગમોહનદાસ જગજીવનદાસ મોદી વડોદરા અને ભાઈ દલમુખભાઈ પરમાનંદદાસ શાહ નો પણ આભાર માનું છું. તે ઉપરાંત દયારામભાઈના સાહિત્ય પ્રેમીઓ, દિશનદાસ પુરુષોત્તમદાસ મુગંધી, ભાઈ રતનલાલ જગનલાલ, પુનમચંદ સાકલચંદ દોરી, મોડાસા તથા રતિલાલ મોહનલાલ દોરી નડીયાદ અને શ્રીશાસ્ત્રીશ્રી મગનલાલ ગિરજશંકર, વૈશ્વાનરના તંત્રી પ્રેમલાલભાઈ, રમણલાલ જોષ્ઠારામ શાસ્ત્રી, ઈશ્વરલાલ મોહનલાલ રાગ, જોષ્ઠાલાલ યુતીલાલ, રતનલાલ મગનલાલ, કંચનલાલ મોહનલાલ ઓશ, ભાઈ ઓચ્છરલાલ જમનાદાસ મડીઆ તથા નટવરલાલ ચીમનલાલ દેસાઈ વિગેરેનો હાર્દિક આભાર માનું છું.

આ પ્રકાશે અનેક સાધનો યુક્ત કવિશ્રીનું નિર્મળ પ્રમાણું સહિત સચિત્રં હવનચરિત્ર કવિશ્રીની પરમ ઋણી ગુર્જર પ્રજા પ્રેમથી વાચે અને આ ભક્ત કવિશ્રીના હાર્દને સમગ્ર ગુર્જર તેમજ સંસ્કારપ્રેમી ભારતીય પ્રજા કવિશ્રીના અનેક સહગુણોનું અનુકરણ કરી તેનો વિશેષ પ્રચાર થાય તેવા કાર્યો અને પ્રયાસો કરે તો જ મારો પ્રયત્ન સફળ થયો હું માનીશ, વંદન હો ! એ પ્રાચીન યુગના મહાન ભક્ત કવિવરને.

નિવેદક :

અપાડ મુદ્ર ત્રીજ
સ્થાપના
વિ. સં. ૨૦૧૯
મોમવાર તા. ૨૪-૬-૬૩

નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ
લોહવાળા
ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈના સાહિત્ય
પ્રકાશકના સપ્રેમ ભગવત્સ્મરણ

He is associated with a number of charitable institutions. He is much interested in the cause of education, not having had its full benefit himself. While presiding over a Conference at Navsari some time ago, it occurred to him that students' hostels in big cities would serve a useful purpose. A decision to have four hostels to begin with was taken. Forthwith he donated Rs. 65,000 towards the cost of four hostel buildings.

પોતાના ધંધામા રચ્યા પચ્યા ન રહેતા તેઓએ સેવા માર્ગ પણ શરૂ કર્યો હતો. જનતાની સેવા એ જ જનાર્દનની સેવા એ સૂત્રમા તેઓશ્રી માનતા હતા. પોતાની જ્ઞાતિની સેવા કંઘી તે તેમની ભાવના હતી. સેવાભાવ બધાને સહજ નથી હોતો. તેમા પણ ઈશ્વરી સંકેત સમાયેલો હોય છે. શેઠ ભાઈદાસભાઈનું નામ જ્ઞાતિની સેવામા મોખરે ગણાય છે. જ્ઞાતિ પ્રત્યે તેમણે પ્રથમથી સદ્ભાવ હતો. જ્ઞાતિમા તેઓ તન મન ધનથી સેવા આપી એટલું જ નહિ પરંતુ જ્ઞાતિ હિતના અનેક કંડોમા એમણે સારી ગૃહમા મેળવી આપી હતી અને અનેકને જ્ઞાતિની સેવા માટે આકર્ષ્યા હતા.

સને ૧૯૩૯મા જ્યારે તેઓ લાડ જ્ઞાતિના પ્રમુખ હતા ત્યારે જ્ઞાતિના કાર્યકર્તાઓનું એક સંમેલન તેઓના અંગત ખર્ચે યોજાયું હતું. કહેવાય છે કે આવું સંમેલન આ પૂર્વે યોજાયું ન હતું. આ સંમેલનના પ્રયાસના પરિણામે શરૂઆતમા તેમના પ્રમુખપદે એક લાડ હિત વિચારક સમિતિ નિર્માઈ તે દ્વારા તેમણે જ્ઞાતિ હિતાર્થના પ્રયત્નો ચાલુ રાખ્યા અને સર્વે જ્ઞાતિજનોના સાથ અને સહકારથી સને ૧૯૪૪મા લાડ સેવા સમાજ નામની સંસ્થા સ્થાપી શક્યા. આ સંસ્થા શરૂઆતમા રૂપિયા બે લાખથી વધુ રકમનું ફંડ ભેગું કરી શકી હતી. અને તેમા શેઠ ભાઈદાસભાઈએ રૂ. ૨૦,૦૦૦ ની ગૃહ આપી હતી. થોડા સમય પહેલા આ સંસ્થાને રૂપિયા એક

સુરવાળો રૂપિયા સાત લાખ આસપાસ ગણી શકાય. સ્વ. ભાઈદાસભાઈ
 પોને પ્રસિદ્ધિમા માનતા ન હતા અને પોતાની સેવા હંમેશા ખાનગી
 ગણવાની મમતા દર્શાવતા. આ એમનો મહાન ગુણ હતો. સ્વ.
 ભાઈદાસભાઈએ જે દાન દીધું, ફંડોમા રકમ ભરી, ગુપ્ત રીતે ઘણા
 વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરી, તેની તુલના ભરેલા નાણાથી નહિ થાય.
 જ્યારે તેઓ મદદ કરતા ત્યારે આત્મસંતોષ અને આનંદ
 અનુભવતા હતા. ‘દાન વિનાનો વેભવ પાંગળો છે. નિતિથી
 મેળવો’ પ્રીતિથી આપો અને રીતીથી વાપરો ધન સંચય
 જોડો જ પુણ્ય સંચય પણ જરૂરી છે, આ એમના જીવન ગૂત્રો
 હતા. જેનો પ્રત્યક્ષ અમલ પોતાના જીવનમા કરી રહ્યા હતા. આ
 કર્તવ્ય પરાયણતા, સેવા અને સહકારની ભાવના ખરેખર પ્રશંસનીય
 છે અને તે માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે

કલોલમા મફતલાલ ગગલભાઈ શાળાનું મુદૂર્ત, વિદ્યેપારથેમા
 જોખલીખાઈ સ્કૂલનો પાલો નાખવો, સુરતમા હિંદુ ચેરીટી હોસ્પીટલના
 સરજીકલ વિભાગની ઉદ્ઘાટનવિધિ એ બધા પ્રસંગે એમના
 શુભ હસ્તે થયા હતા. મુંબઈના ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળના નેઓ
 એક ટ્રસ્ટી હતા. આ મંડળનો સુર્વણ મહોત્સવ પ્રસંગે નિમાયેલી
 ફીનાન્સ સમિતિના નેઓ ચેરમેન હતા. આ પ્રસંગે મંડળને દાન
 મેળવી આપવામા એમણે સારી મદદ કરી હતી. તેમ જ મંડળને
 માટે એક ગોપ્ય સંગવડતાવાળું અને મધ્યલતામા આવેલું મકાન
 મેળવી આપવામા ખૂબ જ જહેમત ઉઠાવી હતી.

શેક શ્રી ભાઈદાસભાઈ પોતે એકલા સુખી રહ્યા નથી. પોતાના
 મિત્રો અને સ્વજનોને પણ સુખી કર્યા છે. તેમને ત્યા કામ કરી ગયેલા
 કેટલાક સખમોઠરો અને કલાકો આજે શ્રીમંત અને સુખી છે. એમની
 તીવ્ર શુદ્ધિ, સેવાપરાયણતા, ધાર્મિક ભાવના, અદ્ભુત વ્યવસ્થા-
 શક્તિ અને વિશાળ અનુભવનો પ્રભાવ એટલો તેજસ્વી હતો કે
 એમના આસજનોમા પણ તેના અંશ માલમ પડે છે. એમના હાથ

નીચે કેળવાયેલા ઘણા આજે સમાજમાં માનસર્થુ સ્થાન ધરાવે છે. એમના સદ્ગુણોને પ્રભાવ 'પારમમહિ' જેવો હતો. એમનાં સંસર્ગમાં આવનારને તેની અસર થયા વગર રહેતી નથી.

નવજુવાનના ઉમંગથી શેઠ શ્રી ભાઈદાસભાઈ કાર્ય કરતા. વૃદ્ધના ગાંભીર્યથી દરેક પ્રશ્ન ચર્ચતા, ખાનદાનીથી તેઓ તેમને ત્યાં આવતા દરેક સ્ત્રી-પુરુષને સન્માનતા અને આવકાર આપતા હતા. પ્રયત્ન વિનાની નૈસર્ગિકતાથી તે વાદવિવાદ કરતા. જે નમ્રતાથી તે દરેક કાર્યમાં પ્રાણ અને પ્રેરણા મુકી શકતા એટલો સંતોષ, ધર્મ પરાયણતા, સેવાભાવ, મીઠાસ માનવતા અને બંધુત્વ તેમના સ્વભાવને સહજ થઈ ગયા હતા.

શેઠ શ્રી ભાઈદાસભાઈનું બાહ્ય જીવન જેટલું વિશાળ હતું તેટલું જ તેમનું ગૃહજીવન સુખી હતું. તેમના ધર્મપત્નિ શ્રીચંદાબહેન આદર્શ ગૃહિણી છે. આ સન્નારી આદર્શ ગૃહસંસાર ચલાવવા ઉપરાંત અનેકવિધ સામાજિક કાર્યો કરે છે. અનેક બહેનોને તેઓ યોગ્ય માર્ગદર્શન આપે છે. આર્થિક મદદ પણ કરે છે.

કોઈપણ કામ આત્મવિશ્વાસ વગર પાર પડતું નથી. આત્મવિશ્વાસના સુઠાની મહાન કાર્યની નીકાતરી પાર ઉતારે છે. સેવા પરાયણ જીવન જીવવાનો દૃઢ સંકલ્પ તેઓશ્રીએ વર્ષો પહેલાં કર્યો હતો. તેઓના આત્મબળના પ્રતાપે જ વર્ષો પહેલાંનું તેઓશ્રીનું સ્વપ્ન સિદ્ધ થયું. કેવી ભવ્ય ભાવના ? કેવો દૃઢ સંકલ્પ ?

શેઠ શ્રીભાઈદાસભાઈના તા. ૩ ઓક્ટોબર ૧૯૫૯ને દિને થયેલા અવસાન પછી સમસ્ત લાડ મિત્ર તરફથી એક સ્મારક અંક છપાયો હતો. આચાર્ય ગોસ્વામી શ્રીવ્રજરત્નલાલજી મહારાજ તરફથી મળેલી અંજલિ આ અંકની શોભા હતી. તેમણે શુન્યમાંથી શ્રીમંત થનાર ભાઈદાસભાઈના સદ્ગુણોની સરસ પ્રસંશા કરી અને આપણને એ બ્રહ્માવતપ્રેમી મહાનુભાવથી પ્રસન્ન વદને થયેલી સેવાઓનો ઉલ્લેખ રણના પાન પાંચ છે. તેમના પરમ મિત્ર શ્રી કે. આર. પી. શ્રોફે એલા સંસ્મરણો એમની કારકિર્દીમાં ઉમેરો કરે છે. શેઠ શ્રીભાઈદાસ

અચરતલાલની ઉદાત્ત પુરુષ તરીકેની અંજલિ અદ્ભુત છે. શ્રી ઉન્નતિમા ગ્સ લેતા રૂપ ભાઈદાસભાઈની ઉદારતા શ્રીમતિ તાગબેન શુનીલાલ મહેતાએ જાહેર કરી આ દાનવીર દંપતિને શ્રી સુધારણાના હિમાયતી ગણાવી તેમની યશ માળામા મણકા ઉમેર્યો. શ્રી જ્યાવતિ બહેન પ્રાણુલાલે એ યશકલગીમા ઉમેરે કરાવી શેઠ શ્રીભાઈદાસભાઈ શ્રી ઉન્નતિમા કેટલો બધો ભાગ લેતા અને લાગણી બતાવી શ્રી સંસ્થાને મદદ કરતા, તેનો ઉદ્દેશ છે.

શેઠ શ્રીભાઈદાસભાઈ પાસે વૈભવ હતો. વ્યસન ન હતું. તેમનું એક માત્ર વ્યસન સમાજ સેવા અને ભાગવતનો પ્રચાર. કૃષ્ણભક્તિના ગમ્મિયાનો ખ્યાલ આપતા કવિ શ્રીદયારામભાઈએ વેળુવના ગુણો એક પદમા વર્ણવ્યા છે. શ્રીભાઈદાસભાઈને તે સંપૂર્ણપણે લાગુ પડે છે.

“દર્શન કરતા માત્રમા રે, ભૂલાવે પ્રપંચનું ભાન રે
સ્મરણ કરાવે શ્રીકૃષ્ણનું, નસાડે અધ અજ્ઞાન રે

આજે શેઠ શ્રી ભાઈદાસભાઈ આપણી વચ્ચે નથી. તેમના ધર્મપતિન શ્રી ચંદાબહેન તેમના પતિના પગલે ચાલીને દયા, ધર્મ અને દાનના પ્રવાહ હજી ફેલાવી રહ્યા છે.

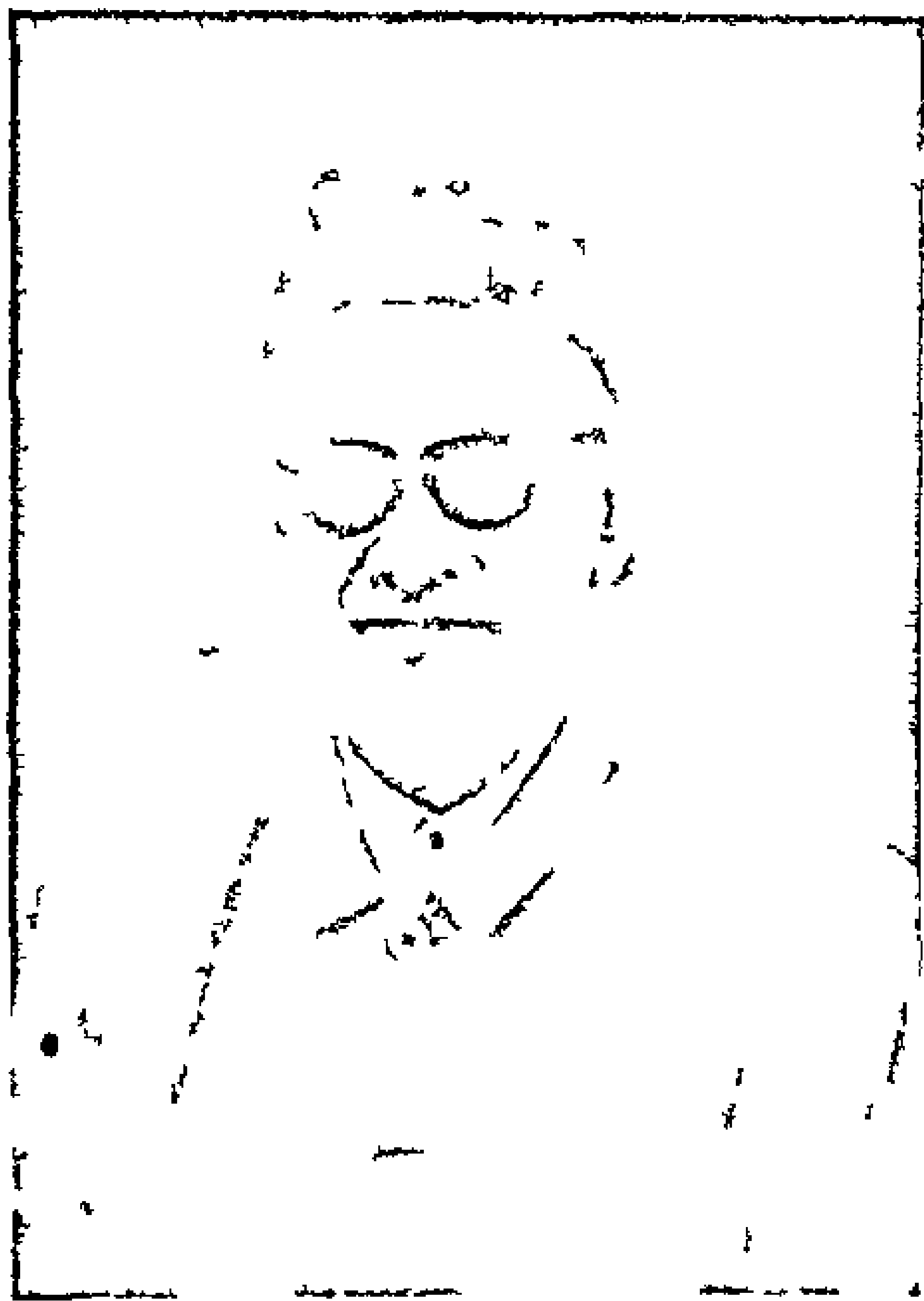
થોડા સમય પહેલા જ શ્રી ચંદાબહેને શેઠ શ્રી ભાઈદાસભાઈના સ્મરણાર્થે રૂ. ૧,૫૦,૦૦૦નું બાદશાહી દાન મુબઈના “વીલે પારલે કેળવણી મંડળ”ને એક ભવ્ય અને વિશાળ સભાગૃહ બાંધવા માટે આપ્યું છે. સભાગૃહનું નામ “શ્રી ભાઈદાસ મગનલાલ સભાગૃહ” રાખવામા આવ્યું છે.

હજી પણ ઘણી વ્યક્તિઓ અને ઘણી સંસ્થાઓ ભાઈદાસભાઈની સ્મૃતિ તાજી ગાખી રહી છે.

સદ્ગુણી માણસના નહિ, કર્મ નિરર્થક જાય,
માણસ છે ભુલાય પણ, કર્મ નહિ વિસરાય.

આ પુસ્તકના પ્રકાશનમા શ્રી ચંદાબહેનની પ્રેરણાથી શેઠ ભાઈદાસ મગનલાલ ચેરીટી ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ તરફથી આર્થિક સહાયતા મળી છે. તેથી તેમનો સર્વેનો આભાર માનતા આનંદ થાય છે.

પ્રકાશક

શ્રી ઇગ્નલાલ વલ્લભદાસ પારેખ B A.

શ્રીકૃષ્ણ: ।

શ્રી. શેઠ છગનલાલ વલ્લભદાસ પારેખનું

જીવનવૃત્તાન્ત

૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

શ્રીયુત શેઠ છગનલાલ પારેખનો જન્મ સંવત ૧૯૪૭ના ચૈત્ર વદી ૧૪ તા. ૭-૫-૧૮૯૧ના રોજ નવસારીમાં શેઠ વલ્લભદાસ નગેતભદાસને ત્યાં થયો. પરંતુ દૈવયોગે ચાર વર્ષની ઉંમરે જ માતાનો સ્વર્ગવાસ થયો. એટલે પિતાની દેખરેખ નીચે નવસારીમાં ગુજરાતી સાત ધોરણ અભ્યાસ કરી, પિતા સાથે મુંબઈ આવ્યા.

તેમના પિતાશ્રીએ દેશી નામાનુ કામકાજ કરી પુત્રને વધુ અભ્યાસ કરવા “ શેઠ ગો. તે. હાઈસ્કૂલમાં ” મૂક્યા, પણ ભાગ્યયોગે સને ૧૯૧૨માં પિતા સ્વર્ગવાસી થયા. પરંતુ છગનલાલભાઈએ અભ્યાસ ચાલુ રાખી, મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરી અને વિલ્સન કોલેજમાં બી. એ. સુધીનો અભ્યાસ કર્યો.

શ્રી છગનલાલભાઈનું પ્રથમ લગ્ન સને ૧૯૦૭માં તેમની ૧૬ વર્ષની ઉંમરે થયેલું. તેમનાં ધર્મપત્નીએ એક પુત્રને જન્મ આપી, સ્વર્ગવાસી થયાં. તે પુત્રનું નામ મોહનલાલ રાખવામાં આવ્યું. તેમનું બીજું લગ્ન સને ૧૯૧૭માં થયું. ત્યારબાદ સને ૧૯૧૮માં કોલેજ છોડી મુંબઈની “ ભાટીઆ હાઈસ્કૂલ અને જૈન હાઈસ્કૂલ ” માં શિક્ષક તરીકે સેવા કરી. પછી પાંચ વર્ષ સુધી શેરબજારમાં નોકરી સાથે સ્વતંત્ર કામકાજ પણ કર્યું. સને ૧૯૨૩માં નામદાર આગાખાન સાહેબને ત્યાં નોકરી રહ્યા. પોતાની આવડત અને કુનેહબાજીથી નામદારશ્રીને પ્રિય થઈ પડ્યા અને ધેરિસ વગેરે મોટા મોટા શહેરોમાં કામકાજ અંગે ગયા.

સાંસ્કૃતિક નિયમાનુસાર સ્ત્રીના ભાગ્યની રક્ષા અને પુરુષના ભાગ્યની પ્રજ્ઞ એ નિયમે ઉત્તરાત્તર નમની અભિવૃદ્ધિ કરના સાથે પોતાની આઠ વર્ષની ઉમરથી જ નમનામાં ગદેવા પિતૃજન્ય ધાર્મિક સ્વસ્કારા પડેના તે પણ વૃદ્ધિ પામના લાગ્યા અને તે ધર્મભાગના પાછળ દ્રવ્યનો પણ સહાયક કરના લાગ્યા અને તે ધાર્મિક કાર્યોમાં ખૂબ જ સેતા હતા શ્રીમદ્ ભાગવતસૂત્રાદિ અવળુમાં રૂચી હોવાથી શ્રીમદ્ ભાગવત સમાહ લાડની વાડીમાં તથા નવસાગીમાં સાગ વિદ્વાન પાસે કુશલતા, અને તે અણનો લાભ પોતે લઈને અન્યને લવડાવતા તેની જ રીતે ધાર્મિક સાહિત્યનાચનનો પ્રેમ હોવાથી તેના પ્રચારની ભાવના ગાળતા હતા તેથી પરમહંસપ્રકાશ નકશે અને શ્રી પુરુષોત્તમ ગીતાના મુદ્રણકાર્યમાં પણ સહાય હતી વળી બેરીવક્ત્રીમાં શ્રી અબાજી માતાનું મદિન નવું બધા પુત્રો તેમાં પણ પોતાનો સારો ફાળો આપ્યો હતો અને લાડમડળનો ફાળ મહેલસર જિજ્ઞાસો તેમાં ઓવધાનયમાં પોતાનો સારો ફાળો આપ્યો હતો.

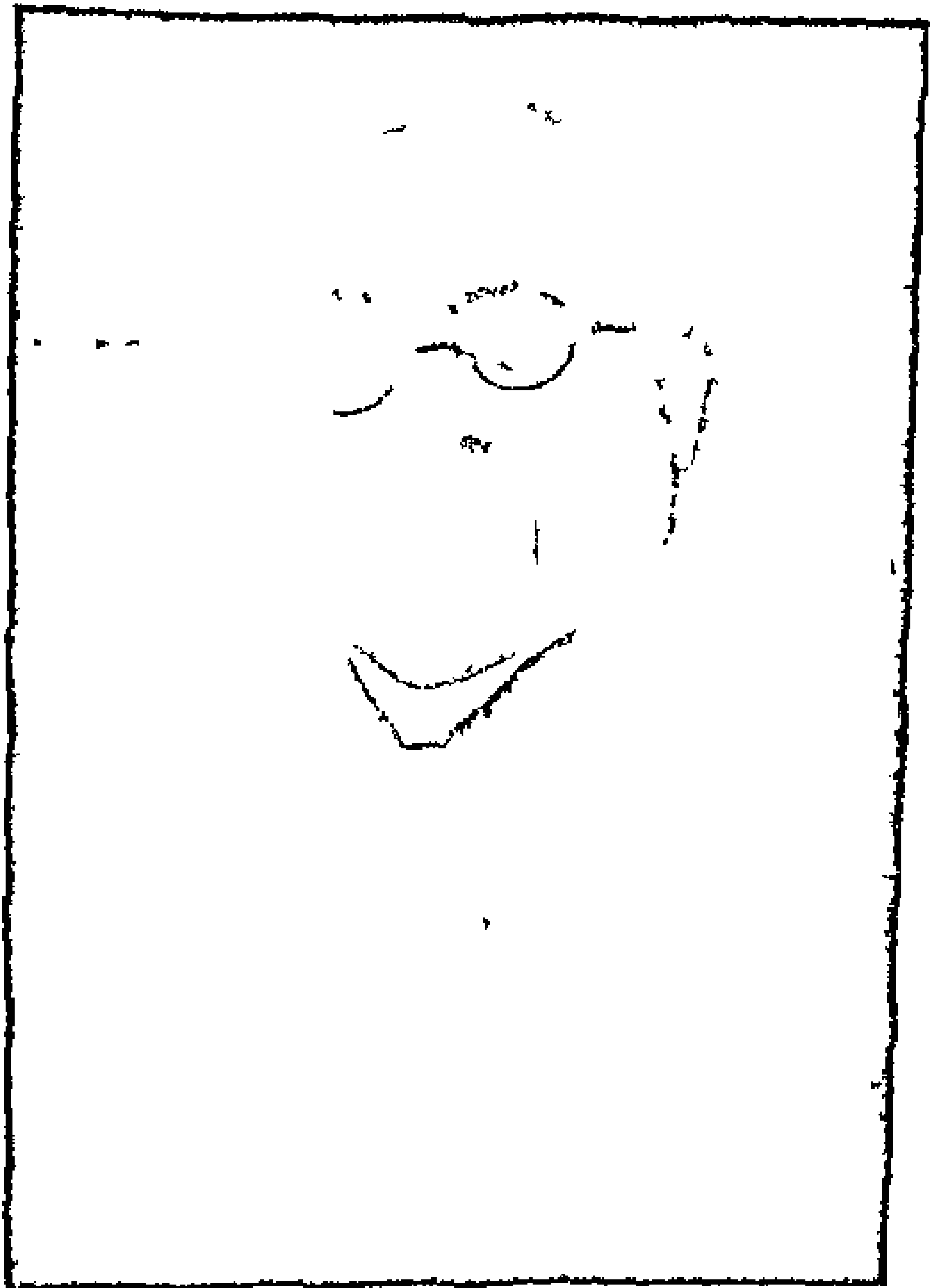
હાલમાં એમની વય ૭૨ વર્ષની હોવાથી, નિવૃત્ત જીવન ગાળે છે અને એમના બે પુત્રો (મહેન્દ્ર તથા હરેન્દ્ર) અને બી ઈ ત્રણેલા હોવાથી સુરત પાસે ઉધના ઉદ્યોગનગરમાં એક સાર્વજનિક ઈન્સ્ટિટ્યુટ બનાવવાનું કારખાનું કાઢેલું છે (પોપ્યુલર સાર્વજનિક વર્કસ) ત્યાં પોતાનું ઘર બાંધ્યું છે તેમાં ગદે છે.

આ પુસ્તકના પ્રકાશન માટે આર્થિક સહાય ઠગી જેજન આપ્યું છે તે માટે તેમનો સહાય આભાર માનું છું.

— પ્રકાશક

સ્વ. શ્રી મગનલાલ પરમેશ્વરભટ્ટ

જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૦

સ્વર્ગવાસ ઈ. સ. ૧૯૩૩

અ. સી. ગો. વા. મોતીગીરી

તે સ્વ. શ્રી મગનલાલ પરમેશ્વરમહાશયનાં ધર્મપત્ની
ગો. વા. ઈ. મ. ૧૮૧૩

॥ श्रीકૃષ્ણઃ ॥

સ્વ. શેઠ મગનલાલ પરશોત્તમદાસની જીવન-ઝરમર

૧૯૨૫-૧૯૭૫

સ્વ. શેઠ મગનલાલ પરશોત્તમદાસનો જન્મ સને ૧૮૮૦માં થયો અને તેમનો સ્વર્ગવાસ ૧૯૩૩માં થયો. તેમનાં પત્ની શ્રીમતી મોતીગૌરીનો સ્વર્ગવાસ ૧૯૧૩માં થયો.

તેઓ લાડલાતિના હતા લગભગ ૮૦ વર્ષ જૂની શેરખજારની મેસર્સ પરશોત્તમદાસ પ્રાણવસ્ત્રલદાસ પેઢીના તે માલિક હતા. શેરખજારની શરૂઆતથી જ આ પેઢીનો ટાડો છે. ટાટા કંપનીઓના તે ખાસ દલાલ હતા. શેરખજારમાં આ પેઢીએ સ્વર્ગસ્થની કાબેલિયતને લીધે સારી નામના ટરી હતી.

સ્વર્ગસ્થ ઉદાર દીલના સખાવતી ગૃહસ્થ હતા. જ્ઞાતિમાં તેમને ઘણી સખાવતો કરી છે. પોતે વૈષ્ણવ હતા.

તેમના પુત્ર શ્રી ધીરજલાલ મગનલાલ હાલમાં આ પેઢીમાં સચાલક છે અને તે ઇન્ડિયન મરચાંન્ટ્સ એસોસિએશન ઓફ પ્રમુખ છે. ઘણી કું.ઓના તે ડિરેક્ટર છે. ધીરજ, બુદ્ધિ, કુનેહ અને સમાજ સેવાને લઈને આજે મુંબઈના ઘણાં મોટા નાના વર્તુલોમાં શ્રીધીરજલાલભાઈએ કીર્તિ સંપાદન કરી છે. લાડમેવા સમાજના પ્રમુખ છે ઘણા સખાવતી ટ્રસ્ટમાં ટ્રસ્ટી છે.

આ ગ્રંથના પ્રકાશન કાર્યમાં સ્વ શેઠ મગનલાલ પરશોત્તમદાસ તથા શ્રીમતી સ્વ. મોતીગૌરી મગનલાલની યાદગીરી માટે તેમના મુખ્ય શેઠ ધીરજલાલ મગનલાલે આર્થિક સહાય કરીને ઉત્તેજન આપ્યું છે તે માટે તેમનો સપ્રેમ આભાર માનું છું.

—પ્રકાશક

અ. સી. ગો. વા. મોતીગોરી

તે સ્વ શ્રી મગનલાલ પન્નોત્તમહાસનાં ધર્મપત્ની
ગો. વા. મ. ન. ૧૮૧૩

સ્વ. શેઠ મગનલાલ પરશોત્તમદાસની

જીવન-ઝરમર

સમગ્રજીવનકાલ

સ્વ. શેઠ મગનલાલ પરશોત્તમદાસનો જન્મ સને ૧૮૮૦માં થયો અને તેમનો સ્વર્ગવાસ ૧૯૩૩માં થયો. તેમનાં પત્ની શ્રીમતી મોતીગૌરીનો સ્વર્ગવાસ ૧૯૧૩માં થયો.

તેઓ લાડપાતિના હતા લગભગ ૮૦ વર્ષ જૂની શેરબજારની મેસર્સ પરશોત્તમદાસ પ્રાણવશ્વભદ્રાસ પેઢીના તે માલિક હતા. શેરબજારની શરૂઆતથીજ આ પેઢીનો કાર્ડ છે. દાદા કંપનીઓના તે ખાસ દલાલ હતા. શેરબજારમાં આ પેઢીએ સ્વર્ગસ્થની કાબેલિયતને લીધે સારી નામના કરી હતી.

સ્વર્ગસ્થ ઉદાર દીક્ષના સખાવતી ગૃહસ્થ હતા. સાતિમાં તેમને ઘણી સખાવતો કરી છે. પોતે વૈજ્ઞાનિક હતા.

તેમના પુત્ર શ્રી ધીરજલાલ મગનલાલ હાલમાં આ પેઢીમાં સંચાલક છે અને તે ઇન્ડિયન મર્યાન્ટસ એમ્પરના ઉપપ્રમુખ છે. ઘણી કું.ઓના તે ડિરેક્ટર છે. ધીરજ, સુદ્ધિ, કુનેહ અને સમાજ સેવાને લક્ષ્યને આજે સુખર્ષના ઘણાં મોટાં નાના વર્તુલોમાં શ્રીધીરજલાલભાઈએ કીર્તિ સંપાદન કરી છે. લાડસેવા સમાજના પ્રમુખ છે. ઘણા સખાવતી દ્રષ્ટમાં દ્રુસ્ટી છે.

આ ગ્રંથના પ્રકાશન કાર્યમાં સ્વ. શેઠ મગનલાલ પરશોત્તમદાસ તથા શ્રીમતી સ્વ. મોતીગૌરી મગનલાલની યાદગીરી માટે તેમના મુપુત્ર શેઠ ધીરજલાલ મગનલાલે આર્થિક સહાય કરીને ઉત્તેજન આપ્યું છે તે માટે તેમનો સત્રેમ આભાર માનું છું.

—પ્રકાશક

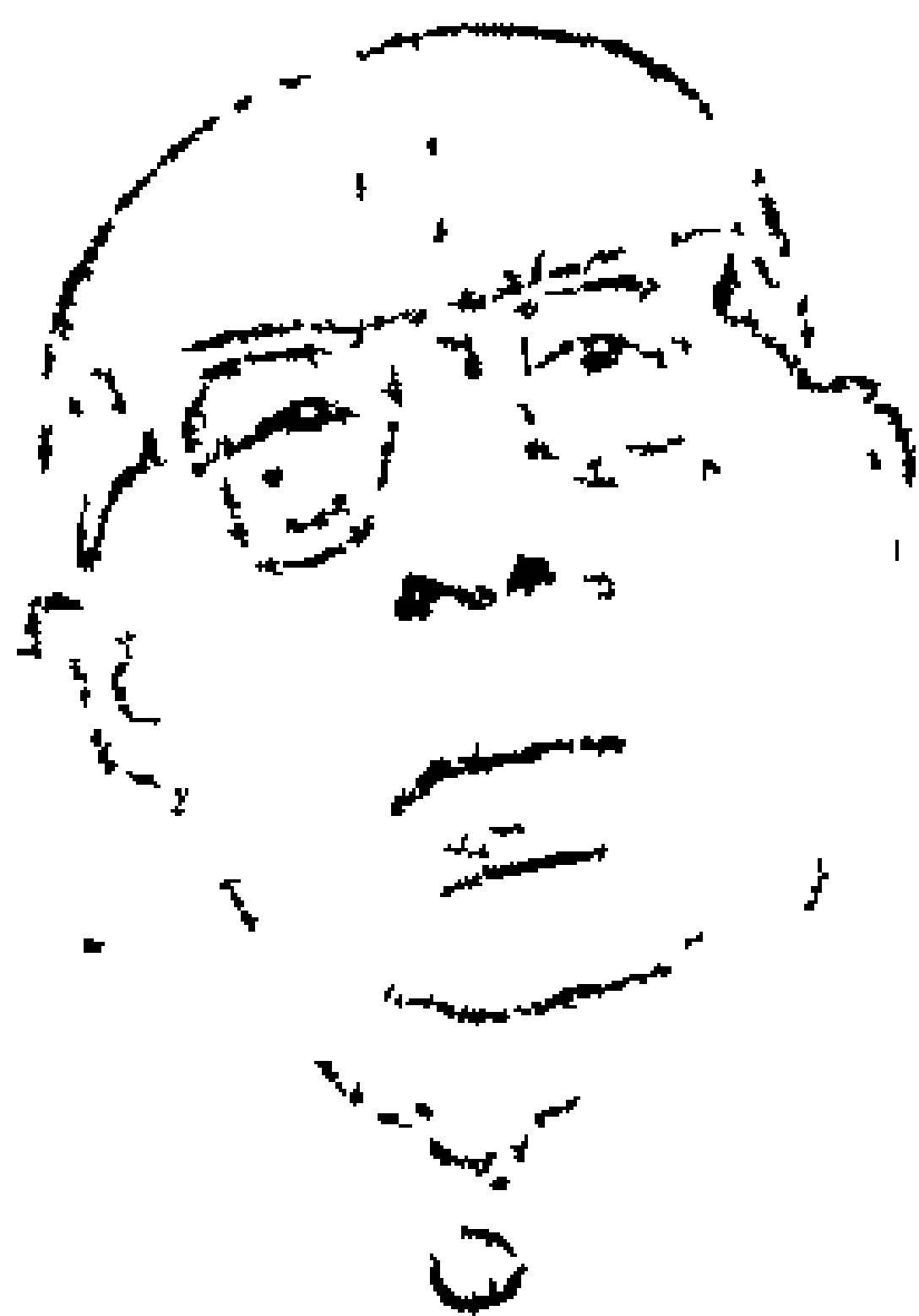

[કવિ શ્રીદયારામભાર્તુ એક પદ]

રાગ (સોરઠ)

એવા મુને વહાલા થાયો મજભૂપ,
માર' મન મોહું ગ્હે તમ રૂપ. ટેકં
જેવો વહાલો મુગને લાગે છે ગગ,
જેવો વહાલો મણિ શેમે શિર નાગ;
જેવો વહાલો મધુમત પદ્મપગ. એવા મુનેં ૧
જેવું વહાલું મીનને લાગે નીર,
જેવું વહાલું લાગે માજગને ખીર;
જેવું વહાલું લાગે જિખડળ કીર. એવા મુનેં ૨
જેવો વહાલો લાગે ચકેરને ઇન્દુ,
જેવું વહાલું ચાતક સ્વાતિધનખિન્દુ,
જેવા વહાલા શ્રીગોપીજનને ગોવિંદ, એવા મુનેં ૩
જેવા વહાલા જગ પરસ્પર દેાય,
જેવું વહાલું ભોજન હુધિતને દેાય;
જેવું વહાલું મહા તુષાતુર તોય. એવા મુનેં ૪
જેવો વહાલો આત્મા પોતાનો સૌ જગત,
જેવા વહાલા તમને તમારા ભગત,
દયા પ્રીતમ ઘો તેવી નિજ આસક્ત. એવા મુનેં ૫

આ પ્રથના લેખક

પ. ભ. પ્રિન્સિપાલ શ્રી જોહાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ
(અમદાવાદ)
એમ. એ.

શ્રીકૃષ્ણ: ।

આ ગ્રન્થના લેખક

પ. ભ. શ્રીયુત જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ M.A. તું
આદર્શ જીવનદર્શન

પ. ભ. શ્રી જેઠાલાલભાઈ નો જન્મ વિ. સં. ૧૯૪૮માં દશામેઢ
માંડલીયા વણિક જ્ઞાતીમાં ભરૂચ જિલ્લાના જંબુસર તાલુકાના ઉમેર ગામમાં
થયો હતો. પિતાનું નામ ગોવર્ધનદાસ અને માતાનું નામ પાર્વતી.

સાત ધોરણ સુધીનું પ્રાથમિક શિક્ષણ ઉમેર ગામ તથા મેસાળના
ગામ ઝાજમાં લીધેલું.

તેઓ બાર વર્ષની વયે માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવવા અમદાવાદની ગુજરાત
વૈશ્યસભાની સંસ્થામાં રહીને ઈ. સ. ૧૯૧૨માં મેટ્રીકની પરીક્ષા અને
૧૯૧૬-૧૭માં બી.એ.ની પરીક્ષા ઓર્નસ સાથે પાસ કરી. આ સંસ્થામાં
તેમને પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મના સંસ્કારો પ્રાપ્ત થયા. સન ૧૯૧૭થી ૧૯૨૧
સુધી અમદાવાદની જે. એલ. ઇંગ્લીશ સ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું.
૧૯૨૨માં અમદાવાદની ક્વે યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયલી સ્ત્રીઓની
કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે જોડાયા. ૧૯૩૦માં તે કોલેજના પ્રિન્સીપાલ
તરીકેની જવાબદારી લઈ ૧૯૬૦ સુધી ઉઠાવી પછીથી એક વર્ષ
ગુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયલી પોરબંદરની એન. કે. મહેતા મલિકા
કોલેજના પ્રિન્સીપાલ તરીકે રહ્યા અને સન ૧૯૬૧માં ૬૮ વર્ષની વયે
નિવૃત્ત થયા.

તેમને પુષ્ટિસમ્પ્રદાયની શ્રદ્ધાસંબંધ દિક્ષા અમદાવાદ, (રાજનગર)ની
મોટી હવેલીવાળા નિ. લી. ગોસ્વામી શ્રી ૧૦૮ થી મધુસુદનજીજી

મહાગજ્જી દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી તેમણે પોતાના લેખનથી પુષ્ટિમાર્ગીય સાહિત્યની ઘણી મુન્દર મેવા કરી છે. આણુભાષ્ય ભાગ ૧-૨, તત્વ-દીપનિર્ગંધ ભાગ ૧-૨ શ્રી મુખોધિનીશ્ચ દશમચંદ્રપૂર્વાર્ધ અને તામસશ્લ પ્રકરણ વગેરે અનુવાદો, એ પ્રાયમર ઓફ આણુભાષ્ય અને શુદ્ધાદૈત માર્તંડ, રમેશશ્રીકૃષ્ણ, પુષ્ટિર્પણ, ભગવાનની સર્જનલીલા, ગીતા સન્દેશ, શ્રીહરિશયણ, અષ્ટાક્ષરમંત્રચંદ્ર, વાસનાવિગુહિ વગેરે અન્યો રચ્યા છે. વાસનાવિગુહિ યાને પ્રબુલકત પ્રહલાદ નાટક નામની પુસ્તિકામાં “રહસ્યોદ્ધાટન” એ નામનો ૪૦ પૃષ્ઠનો લેખ લખી વૈષ્ણવસમાજ અને જનસમાજ ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે.

ભક્તકવિ શ્રી જ્ઞાગમભાષિના ‘સસિદવલલ’ અન્યનું વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના સાથે સંપાદન કર્યું છે તેમજ ગો. વા. શ્રી તેલીવાળા સાથે શ્રીજ્યારામભાષિનું આતરજીવન યાને દિવ્ય અક્ષરદેહનું સંપાદન અને સંયોજન કર્યું છે. આ ઉપરાંત સંગૃહીત ભાષાનું વ્યાકરણ (ગુજરાતીમાં) મમાજશાસ્ત્રની ઉપગ્રેષ્યા, મૂળસંસ્કૃત કર્તવ્ય, જમોગાવન વૈષ્ણવની વાર્તાઓ પણ તેમણે લખ્યાં છે. વેણુનાદ, વૈષ્ણવધર્મપતાકા, શુદ્ધાદૈત ભક્તિમાર્તંડ, પુષ્ટિપિપ્પ, અનુગ્રહ, વૈશ્વાનર, અગ્નિકુમાર, શ્રીવલ્લભ વિજ્ઞાન, પગિદ સન્દેશ વગેરે સામ્પ્રદાયિક મામર્યાદામાં ઘણાંજો લેખો લખ્યા છે. શુદ્ધિપ્રકાશ વગેરે માસિકામાં સાહિત્યને લગતા લેખો લખ્યા છે. કેટલાયે યુગ્તકેની પ્રસ્તાવનાઓ તેમને હાથે લખાયેલી છે. તદુપરાંત એરીએન્ટલ ટ્રાન્સરન્સ તથા ઇન્ડીયન કોલોમોકીકલ ટ્રાન્સરન્સ અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માટે શુદ્ધાદૈતની દૃષ્ટિએ કેટલાક લેખો લખ્યા છે પુષ્ટિમાર્ગના સાહિત્ય ઉપરાંત કેળવણી ક્ષેત્રમાં પણ તેમણે મેવા આપી છે. કેવું યુનિવર્સિટીની મેનેટ, સીન્ડીકેટ, એકેડેમીક કાઉન્સીલ તથા બોર્ડ ઓફ રેડીઝના વર્ગો મુખી સભ્ય હતા તથા ગુજરાત યુનિવર્સિટીની મેનેટના પણ એક વર્ષ સભ્ય હતા મુંબઈ યુનિવર્સિટી તેમજ એસ એસ ગી બોર્ડ નરક્ષી મેટ્રીકના પરીક્ષક તરીકે પણ કામ

કર્ચુ' છે વેડી ઠાકરની મહિલા વિદ્યાપીઠની અને ગુજરાત યુનિવર્સિટી
તરફથી જુદી જુદી પરીક્ષાઓના વર્ષો સુધી પરીક્ષક નીમાયા છે

ઈટાવાની સરકાર પરિદે તેમને 'સાહિત્યાલકાર'ની પદવી પ્રદાન
કરી હતી આણુભાષ્યના અનુવાદ માટે સ ૧૯૦૬ મા ગો વા
હીરાલાલભાઈ પાઠેખ તરફથી સુવર્ણચન્દ્ર આપનામા આવ્યો હતો
શ્રીવેણુન મહાસભા અને શ્રીગુદ્ધાદૈત સસદ તરફથી સન્માન પત્રો
આપનામા આવ્યા છે

પુષ્ટિમાર્ગીય વેણુન મહાસભા અમદાવાદના માનદ મંત્રી તરફ
વર્ષો સુધી મેના કરી હતી હાનમા શ્રીગુદ્ધાદૈત સસદના ઉપપ્રમુખ
અને શ્રીવજ્રાયત્રની હવેલી અમદાવાદના ટૂંગી તરીકે તેઓ પોતાની
મેવા આપી ન્હા છે આ ઉપરાંત કેટલીક સામાજિક સંસ્થાઓ માથે
પણ સગવડ ધરાવે છે

હાલમા તેઓ ભૌતિક પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત થઈ સાપ્રદાયિક અન્વેષના
અનગાહનમા પોતાનું ટવન ગાળી ન્હા છે તેમનું અન્યાય નુવીનું
ત્રનન ગુજરાતી સાહિત્ય અને સમ્પ્રદાયની નામ સ્ત્રેવામા નમર્પિત થયું
છે ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈના કાવ્યો પ્રત્યે તેઓ અગાધ પ્રેમ વગર
છે મારા તરફથી પ્રન્ટ થયેના શ્રી ધારામ કાવ્ય મહિમાવાના પુનઃક્રાન્ત
ગોળનામા તેમણે સર્વદા સહકાર આપ્યો છે એટલું જ નહિ પણ તે
ગામતમા યોગ્ય માર્ગદર્શન આપુ છે

—૩૨૫—

૧૨૫

શ્રી નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ (કબોઈ)

૨૨

ભક્તકવિ શ્રી દયાગમગાઈના પ્રેમી અને કાવ્ય મહિમાગાના
૬ ભાગ, જીવનચરિત્ર અને આત્મજીવન તથા ગાંધીજીના
પ્રકાશક

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

અ. મી. દમળાબાઈ
પ્રદાત્રી શ્રી નાગાયણુદામના ધર્મપત્ની (રબોઈ)

॥ શ્રીકૃષ્ણઃ ॥

ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈના પ્રેમી

અને

: સાહિત્ય પ્રકાશક :

શ્રીનારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ

શ્રી દયારામભાઈના જીવન કાળમાં તેમના ઘણા શિષ્યો અને પ્રશંસકો હતા. પણ તેમના ગોવોદવાસ પછી એ સખ્યામાં ઘટાડો થયો હોય એ સંભવિત છે. છતાં તેઓશ્રીના પ્રત્યે આસક્તિપૂર્વક ભાવ દર્શાવનારનો જો માટે ઉદ્દેશ કરવો હોય તો ડોહોઈ નિવાગી ભાઈશ્રી ગોવિન્દલાલ છોટાવાલ પરીખ વડીલ અને શ્રીનારાયણદાસપરમાનંદદાસ શાહ એ જો વ્યક્તિઓ છે.

તેમણે તન અને મનથી શ્રીદયારામભાઈના સાહિત્ય તરફ પ્રેમ દર્શાવ્યો છે. શ્રીગોવિન્દભાઈએ તન અને મનદ્વારા શ્રીદયારામભાઈના 'ભક્તિ પોપણ' અને 'પ્રજોધમાવતી' વગેરે ઉપર વિવેચન લખીને અને શ્રીનારાયણદાસે તન, મન અને મનથી શ્રીદયારામભાઈના અપ્રસિદ્ધ સાહિત્યને અન્યાકાંઠે જનતાને મુલબ જનાવીને પુષ્ટિ સમ્પ્રદાયની તેમજ ગુજરાતી સાહિત્ય જગતની ઘણી દિમતી મેવા કરી છે. વર્ષો પૂર્વે રક્ત દયારામભાઈનો કાવ્ય સંગ્રહ સ્વ. કવિ નર્મદનો સંપાદિત (ગુજરાતી પ્રેસવાળો) મળતો હતો પણ શ્રીનારાયણદાસભાઈએ તો જેટલું મળ્યું તેટલું અપ્રસિદ્ધ સાહિત્ય ભેગું કર્યું, તેની પ્રેસ કોપીઓ જનાવીને તેને પ્રકટ કરવામાં તનતોડ મહેનત કરી છે; એવી મેવા ભાગ્યે જ કોઈએ કરી હશે. તેના પરિણામે શ્રીદયારામકૃત કાવ્યમણિમાલા ભાગ ૧ થી ૬ તથા શ્રીદયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર (સ્વ શ્રીશંકરપ્રસાદ જી રાવળનું લખેલું) અને શ્રીદયારામભાઈનું આતરજીવન યાત્રે દિવ્ય અક્ષર દેહ પ્રો. જેઠાલાલ ગો. શાહ અને ગો. વા. શ્રી મુલચન્દ્ર તુલસીદાસ તેજીવાળાએ

લખેનું) અત્યાર મુઘીમાં પ્રકટ થયેલાં છે અને તેમાં ભાગ ૧-૩ અને ૪ની બીજી આવૃત્તિઓ મળી અત્યાર મુઘીમાં અગીયાર પુસ્તકો છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે.

શ્રીનારાયણદાસનો જન્મ વિ. સં. ૧૬૪૯ના કારતક વદ અમાસને ગુરવારના દિવસે દશાલાડ વણિક જ્ઞાતીમાં રાજપીપળા (નાંદોદ)માં એમના મોસાળમાં થયો હતો.

એમના પિતાનું નામ પ્રેમાનંદદાસ અથવા પરમાનંદદાસ હતું. તેમની અટક ગાંધીની હતી. પ્રથમથી જ તેઓ તૃતીયગ્રહાધીશ પૂજ્યપાદ ગો. શ્રી. ૧૦૮ શ્રી બાલકૃષ્ણજ્ઞાલજી મહારાજ કાંકરોલીવાળાના મેવક હતા, અને તેમના દાદા નાનશા પ્રમુદાસ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈના શિષ્ય હતા. પ્રેમાનંદદાસને બે પુત્ર અને બે પુત્રીઓ હતી. મોટા પુત્રનું નામ શ્રીલક્ષ્મણભાઈ અને નાના તે શ્રીનારાયણદાસ તેમના માતૃશ્રીનું નામ રૂદ્રમણીગહેન હતું અને તે પુષ્ટિમાર્ગીય સારા વૈષ્ણવ હતાં. તે દરરોજ મંદિરે જતાં. શ્રીના દર્શનાદિ ઉપરાંત મંદિરમાં નાની મોટી મેવા ઉપરાંત ગાયોની અને વૈષ્ણવોની પણ યથોચિત મેવા કરતાં અને ઘેર આવ્યા પછી શ્રી કાંકરજીની સેવા કરતાં અને ભોગ ધરતાં પછી જ્યાંતે ભોજન કરાવી પોતે ભોજન કરતાં હતાં. તેમનો શ્રીહરિ, ગુરુ અને વૈષ્ણવો પ્રત્યે ખુબ પ્રેમ હતો. તેમનું હૃદય સરસ અને પરોપકારી અને મેવાભાવનાવાળું હતું. પોતાનો પુત્ર ધર્માગ્રહી અને સેવા ભાવી થાય તે માટે તેમણે પોતાના પુત્ર શ્રીનારાયણદાસને નાની વયમાં પોતાના ગુરુ કાંકરોલીવાળા પૂ. પા. ગો. શ્રી ૧૦૮ શ્રીબાલકૃષ્ણજ્ઞાલજી મહારાજશ્રી પામે બ્રહ્મસંબંધ અપાવ્યું હતું. વિ. સં. ૧૬૫૮ના કાગણ મુદ્દાના દિને તેમના પતિ ગોત્રોદવાસી થતાં તેમણે પોતાનું જીવન ભગવત્સેવા, ઝમરણ અને કથા શ્રવણ તથા ગુણગાન કરવા તરફ વાળ્યું હતું અને તે પોતાના ઘરની પામે ભક્ત કવિ શ્રી દયારામભાઈનું મહાન છે ત્યાં ભક્ત કવિશ્રીના પદ શિષ્ય પુત્ર પરમ ભગવદીય શ્રીનાથજીભાઈ ગિરજનશંકર જોડીજીની મંડળીમાં દરરોજ સત્સંગ કરવા જતાં. ત્યારે સાથે પોતાના

પુત્ર નારાયણદાસને સાથે લઈ જતાં. આ પ્રકારે શ્રીનારાયણદાસમાં ધાર્મિક મંદિર પોતાના ધાર્મિકનિવાળા પિતાના અને તેમાં માતા દ્વારા સીંચન થતાં તે સુદૃઢ થયા અને તે મંદિર બીજા જાન્યકાળમાં જ ઝેપાયા હોવાથી શ્રી નારાયણદાસને લક્ષ્મી દેવિ શ્રીધ્યારામભાષના પદો ગાવા, સાંભળવા વગેરેમાં અભિરૂચી વધતી રહી અને તે માટે શ્રીજીની મંત્રસંગતો લાલ અગ્નિ દેવા લાગ્યા. તેમના પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવના ઉદ્ભવતાં તેમને એક મુરખી અને અસૌકિંદ પિતા તરીકે માનવા લાગ્યા. શ્રીજીની પણ તેમના પ્રત્યે વાત્સલ્ય ભાવ રાખતા હતા.

પ્રારભમાં શ્રીનારાયણદાસે ડોહામાં જ નોકરીમાં રહી પોતાની પ્રગતિ યાદ કરી પણ આર્થિક સંજોગો બરાબર નહિ હોવાથી પોતાની પ્રગતિ માટે શ્રીજીની આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરી ડોહા છોડી સં ૧૯૬૩માં મુંબઈ ગયા અને ત્યાં નોકરીમાં જોડાયા છતાં શ્રીજી પ્રત્યે પૂજ્યભાવ હોવાથી તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ રાખ્યો અને તેમનું માર્ગદર્શન મેળવતા રહી પોતાની પ્રગતિ કરતા રહ્યા.

તેમના પ્રથમ પત્નીનું નામ અ. સૌ જડાવજ્ઞેન હતું. તેમની સાથેનો સસાર અઢીવર્ષ લગભગ રહ્યો. તેમનો ગોઝોકવાસ પછી તેમનું બીજું વખતનું લગ્ન હાલનાં તેમના પત્ની અ. મો. કમળાજ્ઞેન સાથે થયું છે. તે વિદ્યમાન છે. તેમણે એક પુત્રનો જન્મ આપ્યો હતો પણ તે અશ્વ વયમાં જ શ્રીચરણ થયા પછી કંઈ સંતતિ થઈ નથી. શ્રીનારાયણદાસ અને તેમના ધર્મપત્ની એકે ભગવદ્નામ સ્મરણાદિમાં સમય વ્યતીત કરતાં આનંદથી રહે છે.

શ્રીનારાયણદાસ સ. ૧૯૭૦માં મુંબઈથી પોતાના વતન ડોહામાં ગયા ત્યારે શ્રીજીએ તેમને દુશળ વર્તમાન પૂછી, લક્ષ્મી દેવિ શ્રીધ્યારામભાષના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો છપાયા અને જે અશુદ્ધ છપાયેલું હોય તે શુદ્ધ છપાય તે પ્રકારની પ્રેરણા કરી અને તે માટે પોતાની પાસેના દેવિશ્રીના હસ્તલિખિત અને અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોનો સંગ્રહ છે તે આપવાનું જણાવી તે પરત્વે પ્રેરણા કરી આશીર્વાદ આપ્યા.

“ પ્રભુનો વસવાટ ”

રાગ-હસારી

નિશ્ચયના મહેલમા વસે માગે વાલમો,
વસે નજલાડીનો રે, જોઈ જાય તે આખી પામે છોડે
ભૂત્યા ભમે તે ખીજા સદનમા શોવે રે,
હરિ ના મગે એકો ઠામે રે નિશ્ચયના (૧)

સત્સંગ દેશમા ભક્તિ નગર છે રે,
પ્રેમની પોળ પૂઝી જાતે રે,
વિરહ તાપ પોણાઆતે મગા મોહોને પેસજો રે,
મવા સીડી ચઢી જ ભેજા થાતે રે નિશ્ચયના (૨)

દીવતા-પાત્રમા, મન-મણિ મૂકીને રે,
ભેડ ભગવતજીને કરતે રે,
હુભાવ પુભાવ નોખાવર કરીને રે,
શ્રીગિરિધરવર તમો વરતે રે નિશ્ચયના (૩)

ઐર મ ડાણુતુ મૂળ હરિ ધરજા રે
કૃપા વિના સિદ્ધિ ના થાગે રે,
પણુ શ્રી વનલ શરણુ થકી સહુ પડે સેહેતુ રે
દેરી જન પ્રતિ દુયો ગાયે રે નિશ્ચયના (૪)

ભક્ત કવિ શ્રી દયારામભાઈ

શ્રી દયારામભાઈ ૧૪૭૫મિમાં પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવી દીશામા પ્રભુનું સ્મરણ કરે છે

श्रीगुरुगोपीजनवल्लभायनमः
प्रथमसिक्कवल्लभग्रंथलिख्य
ते॥छंद ॥ रागसामैरी॥

प्रथमजप्रणमं श्रीगुरुपायेजी॥

बाहाल्येवंदं श्रीब्रजरायेजी॥१॥

अष्टसंखावंदं हरिरूपजी॥२॥

विकृतिरोमणिकविकुलरूप

जी॥३॥ मुजनैजाणीसुकुनिजदा

सजी॥ मुजरुदयांमपूरोवास

जी॥४॥ मुजनैभासेनिजप्रभुपंथ

जी॥ रचूरविकुवल्लभभुभग्रंथ

जी॥५॥ ठालः ग्रंथरखेचनाकरं

छं गुरुशिष्यसंवादकरा॥ खंडन जैभां

मायावादसुधाहैतप्रतिपादन

नरी॥६॥ जेषकीसुकुसंघेदलै

सिधांतसूधंभासें॥ पडेप्रतिवि

परवतप्रायनिश्चैन्नमणजाती

भासें॥७॥ होयप्रकटभक्तीप्रेम

श्रीगिरिधरवसेउरमाहें॥

निजकरीकरं एादुष्टिभाळ

सदुजकांलेबाहें॥८॥ एहेवं

બંસીબોલના કવિ

યાને

ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું

જીવન, દર્પણ

પ્રકરણ ૧ લું.

ધૂળધોયાની નજરે યાને ભૂતકાળના વિવેચકો.

ઇતિહાસ અને જીવન ચરિત્ર લખનારાનું કામ મોટા ભાગે ધૂળ ધોયાનું હોય છે. ધૂળધોયા, ધૂળના ઢગલામાંથી સુવર્ણની રજ અત્યન્ત પરિશ્રમ પછી શોધી કાઢે છે. કાઠ વિરલાને તે ‘રજ’ માત્ર થાય છે. કેટલાકો ધૂળનો ઢગલો ફેંદીને તેમાંથી ધૂળજ મેળવે છે.

ઇતિહાસ અને જીવન ચરિત્ર લખનારાઓનું—ખરું કામ સત્ય હકીકત મેળવવાનું છે. જો સત્ય હકીકત ન મેળવે તો કરેલો શ્રમ અર્થ નીવડે છે. આ સત્ય તેમને ઉપલબ્ધ સામગ્રી, જેવી કે નોંધો, તકથાઓ, આખ્યાયિકા અને લખાણો વગેરેમાંથી મેળવવાનું છે.

ઇતિહાસ અને જીવનચરિત્રો—ઉભયનું—ધ્યેય—સત્યદર્શન છે. ઇતિહાસ એ સમાજ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે. સમાજના કે રાષ્ટ્રના ભૌતિક, સામાજિક, ધાર્મિક કે સાંસ્કૃતિક જીવનનું પ્રતિબિંબ

ધૂળધોયાની નજરે યાને ભૂતકાળના વિવેચકો. [૩

પૂર્વગ્રહથી પ્રેરાયલા હતા. કેટલાકોએ દયારામભાઈને કવિ તરીકે અવલોક્યા, કેટલાકોએ તેમના બાલજીવન ઉપર પૂર્વગ્રહથી જોયું. કેટલાકો તેમના પુષ્ટિમાર્ગીય વિચારોને કારણે તેમના જીવન તથા કવિતાનું સાચું મૂલ્યાંકન કરી શક્યા નથી. દયારામભાઈ ફક્ત કવિ નહોતા પણ નરસિંહ તથા મીરાની માફક ભક્ત કવિ હતા. અને તે પણ પુષ્ટિમાર્ગના કવિ હતા. તે દૃષ્ટિને ઝરાળર સમજીને તેમના જીવન અને કવનને તપાસનામા કેટલાક વેખકોએ ભૂલ કરી છે; તેથી દયાગમભાઈને, તેમને હાથે મોટો અન્યાય થયો છે,

કવિ નર્મદે 'નર્મગદ'મા દયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર આપ્યું છે તેમા તેમણે કેટલાક અસત્ય વિધાનો કર્યા છે, તેનું ખડન અમે પરિશિષ્ટ એ મા આપેલ છે. એટલું જ કહેવું જમ થશે કે એ લેખ બહુ હિતાવળીઓ હતા, અધૂરી અને તે પણ એકદેશીય તથા પૂર્વગ્રહથી પ્રેરાઈને લખાયેલા હતા. મહારાજ સાયબા કેસ વખતે અને સુધારકોની પ્રવૃત્તિઓને લીધે, ગુજરાતનું ધાર્મિક વાતાવરણ ડહોળાયતું હતું, તેના પાણી હળુ દર્યા નહોતા તેવું ડહોળાયલું ચાળી નર્મદાશ કરને પણ પીવું પડ્યું હતું. દયાગમની કવિતાથી આનંદો ને તેમને ઈ. સ. ૧૮૮૦ મા કાવ્યસંગ્રહ પ્રગિદ્ધ કર્યો પણ દયારામભાઈના જીવન વિષે જે વિધાનો કર્યા તે અસત્ય હતા.

જેમ ઠાઈ રમોયાની ગ્સોઈની પ્રશસા કરે, પણ તે ગ્સોઈવાને નિન્દે, તેમ નર્મદાશ કરે દયારામભાઈની કવિતાની પ્રશસા કરી પણ દયાગમભાઈના દોષો પણ તેમને હાથે બહાર પડ્યા કવિતામા ભક્તિતત્ત્વ તેમને નજરે પડ્યું નથી કવિ વિષેની માહિતી આદોદ કે ડબોઈમાથી મળેલી નહોતી કેવળ હિંદી વાતો, કપોલ કલિપત હકીકતો, ગમે તેની પામે મેળવીને, તેની સમ્યાઈની રૂપરૂપતા કર્યા વગર હિંસાહમા નર્મગદમા, દયાગમભાઈ વિષે જીવન ચરિત્ર લખનાર તે નર્મદ. સમાજ સુધારા, અગ્રણી, મહારાજ સાયબા કેસલું એક મુખ્ય પાત્ર, 'દાડીઆના' તત્ત્વી, જીવ

ઉછળતા જોશવાળા, પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ લાવવાની હોંશવાળા નર્મદ હતા. જુદા અને 'ધર્મ-વિચાર' ના આ લેખક, જેમની જુદાવંચામાં ચિત્તવૃત્તિ સ્થિર થઈ હતી. અને તેને પરિણામે સાચું જોડું પારખવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરનાર, અને પોતે એક વખત જે લખ્યું હતું તે જોડું હતું, એવું નિખાલસપણે લખનાર નર્મદ નહોતા. આ જીવન ચરિત્ર દ્વારા દ્વારારામભાષ્ય વિષે, પછીના લેખકો માટે ભ્રમ તેઓ મૂકતા ગયા કમલાગ્યે નર્મદગદની ખીણ આવૃત્તિ તે કરી શક્યા નહોતા. નહિ તો મદ્દગત શકરપ્રસાદ ગવળના શબ્દોમાં 'નિર્મળ સત્યના આમ્રહી એ વીર કદિએ એમના ઉત્તર કાળના શરદઋતુના પાણી જેવા વિચારો એધડક આ ગાળતમા પણ પ્રસિદ્ધ કર્યા હોત.'

ત્રિભુવનદાસ શેઠના હાથે કવિરત્ન દ્વારારામની સંપૂર્ણ જીવન કથા લખાઈ છે. આ જીવન ચરિત્રમાં ઘણી વિગતો આપી છે પણ તે ખીજા લેખકોના આધારે ખાસ કરીને, નર્મદ, કાંટાવાળા, તથા કુંજારામના લખાણોને આધારે. તેમણે તો નર્મદનીજ ઠેડી લીધી છે, અને તેનેજ અનુસર્યા છે, દ્વારારામભાષ્યના ધર્મ ઉપર કેટલીક આકરી ટીકા કરી છે. તેમણે પુષ્ટિમાર્ગને ધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યો, માટે તેમને ખીજા ધર્મમાં વટલાયલા જેવા ગણ્યા છે, અને તેને તેમણે 'ધેલછા' કહી તે પુસ્તકને અન્તે કખૂલ ક્યું કે " પોતાના પુસ્તકમાં નોંધેલી હકીકતો ખીજાઓના પુસ્તકોમાંથી લીધી છે, અને તે શંકાસ્પદ છે." આ રીતે પોતે કખૂલાત કરીને, પોતાના પુસ્તકનું મૂલ્ય ઘટાડી દીધું છે.

રા. કાંટાવાળા તથા નાથાશંકર શાસ્ત્રીએ પ્રાચીન માન્યમાંજા અંથ ૧ લાની પ્રસ્તાવનામાં દ્વારારામભાષ્ય વિષે કેટલીક હકીકત આપી છે, તેમાં પણ સત્ય હકીકતો નથી. જે કંઈ લખાયું છે, તે ખીજાઓ પાસેથી માંડાયેલું. દ્વારારામભાષ્યના તમામ કાવ્યોના અવલોકનપૂર્વક તેમજ પુષ્ટિમાર્ગના સાહિત્યના અભ્યાસ વગર,

કેવળ તરંગી તુક્કાઓજ છે. કવિને કોઈ સ્વભાવના, સ્વતંત્ર અને અભિમાની ગણવા તે લેખકોનું, કવિના જીવન દર્શનમા મોટું અજ્ઞાનજ છે. પોતે સશોધન કર્યા વગર, આરામ ખુરશીમા બેસીને વધીલોની માફક તૈયાર થયેલ એકપક્ષીય લેખકની વિશ્વાસનીયતા કેટલી ?

અ. ગોવર્ધનરામભાઈએ ‘કલાસીકલ પોએટ્સ ઓફ ગુજરાત’મા તથા પાછળથી ‘દયારામભાઈનો અક્ષર દેહ’ એ બન્ને પુસ્તકો લખીને દયારામભાઈ માટે સારી સામગ્રી પૂરી પાડી છે. બન્નેય પુસ્તકો તેમની કલમને ખરેખર યશ આપનારા છે. એક ગુણગ્રાહક અને પૂજકના ભાવથી તેમણે ‘દયારામ’ માટે પોતાના વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા છતાં તેમની પૂજા પણ સદોષ બની. ‘કલાસીકલ પોએટ્સ’ લખતી વખતે, નર્મદાશંકરનો ભ્રમ તેમનામા પણ હતો; પણ દયારામભાઈના ‘ગસિક વલ્લભ’ વાંચ્યા પછી તેમની કલમે તે કવિની કૃતિ માટે પ્રશંસાના પુષ્પો વેર્યા એટલુંજ નહિ, પણ તેમની ગરબીઓના શૂગાર રમને પણ દિવ્ય પ્રેમ તરીકે સગ્સ્વતીચંદ્રમા જણાવ્યો. શરૂઆતના દોષદર્શક ગોવર્ધનરામભાઈ પાછળથી દયારામભાઈના પૂજક બને છે, પણ તે પૂજક કેના ? દયારામભાઈની કવિતાના, તેમના અક્ષરદેહના જ. તેમના અધૂર દેહ તરફ બાલજીવન તરફ તેમણે દષ્ટિ નાખી નથી. તે માટે નર્મદાદિના ભ્રમને તેમણે તેમજ રહેવા દીધો. અ. ગોવર્ધનરામભાઈ એ ચિન્તક અને ધર્મિષ્ઠ હતા. તેમનું પોતાનું શ્રીનાથજીનું મંદિર હતું. તેઓ નડિયાદના પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોની મધ્યમા રહેતા હતા. એટલે તે માર્ગની નીતિ, રીતિ સારી પેઠે જાણેજ, પણ માક્ષગ જીવન લખાયું ત્યારે તેમની પાસે નર્મદનો કાવ્ય સંગ્રહ જ મુખ્ય હતો. દયારામભાઈના અક્ષરદેહને બીજા કરતા ન્યાય આપ્યો ગણાય પણ તેમની ભક્તિને પીછાણી શક્યા નહિ. તે ‘ભક્તિ’ ને દિવ્ય સુંદરીને બદલે ‘યોગિની’ આની લીધી. દયારામભાઈના શૂગારરસને યોગની પરિલાપમાં સમજાવી, આ એક ક્ષતિ. બીજું ‘બાલજીવન’નું દર્શન તેમણે

૬] ભક્તકાવ્યે શ્રદ્ધાચારામભાઈનું જીવન દર્શણ.

કરાયુ નહિં. કવિશ્રીનું બાલજીવન પણ કેટલું ઉચ્ચ, આદર્શવાળું અને શુદ્ધ હતું. તે એમની કલમે બાલેખ્યુ હોત તો દયાગમભાઈની કેવી સુંદર માનસમૃતિ ગુજરાતની સાહિત્ય પ્રેમી જનતાને આપી ગયા હોત. એટલું તે કરી શક્યા નહિ એ ગુજરાતનું કમભાગ્ય.

અ. ઇચ્છારામ દેસાઈએ કવિનું જીવન ચરિત્ર લખ્યું છે તે વિગતારથી લખાયેલું છે. તેમાં પણ દેટલીક અતિદામિક ક્ષતિઓ રહી ગઈ છે. + આ જીવન ચરિત્રમાં વિગત છે—અતિ વિગત છે. તેમ તેમાં કલ્પનાઓના ઉડ્યનો ઓછા નથી. તેનો ખામ નમૂનો શિવાનંદ તથા ડાહ્યાભાઈ સાહેબનો છે. ગુનેવ કપોત કલ્પિત કથાઓજ ગણાય. તેમાં ‘શિવનિંદા’ નો પણ પ્રસંગ આવ્યો છે. તે પણ એક અધૂરું અને અસત્ય વિધાન ગણાય. કવિ પુષ્ટિમાર્ગીય તરીકે કૃષ્ણનેજ અનન્યભાવે સેવતા. પણ શિવના નિંદક તો નહોતાજ. ‘મજમુદ્દિન’ કાવ્યમાં શંકર તરફ પણ કવિ આદરભાવ દર્શાવે છે કહેવાય છે કે અ. ઇચ્છારામભાઈનો દયાગમભાઈ વિષેની માન્યતામાં પાછળથી ફેરફાર થયો હતો. * આ જો ખરું હોય, તો તે માટે તેમને ધન્યવાદ ! તેઓશ્રીએ કવિનો ‘કાવ્યસંગ્રહ’ છપાવીને મોટી સેવા કરી છે, છતાં ઘઉંના શીરામાં કાકરીઓ પણ રંધાઈ જાય, એવું તેમાં જન્યુ છે. એ શીરો ગળામાં શી રીતે ઉતરે ? અને તે શીરો ખાવામાં આવે તો તે આરોગ્યને હાનિકર્તા નીવડ્યા વગર રહેજ નહિ.

દિ બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ પણ “ ગુજરાતી સાહિત્યના રત્નો ” એ પુસ્તકમાં દયાગમભાઈનું જીવન ચરિત્ર તથા કવિની કવિતા વિષેનું એક પ્રકરણ લખ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થાય એવું છે—તેમજ શ્રી વિજયગાય વૈદની ‘ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસની રૂપરેખા’ માં દયા-

+જુઓ શંકરપ્રસાદ રાવળકૃત દયારામનું જીવનચરિત્ર પૃ. ૨૪-૨૫

*જુઓ શંકરપ્રસાદ રાવળકૃત દયારામનું જીવનચરિત્ર પૃ. ૩૧

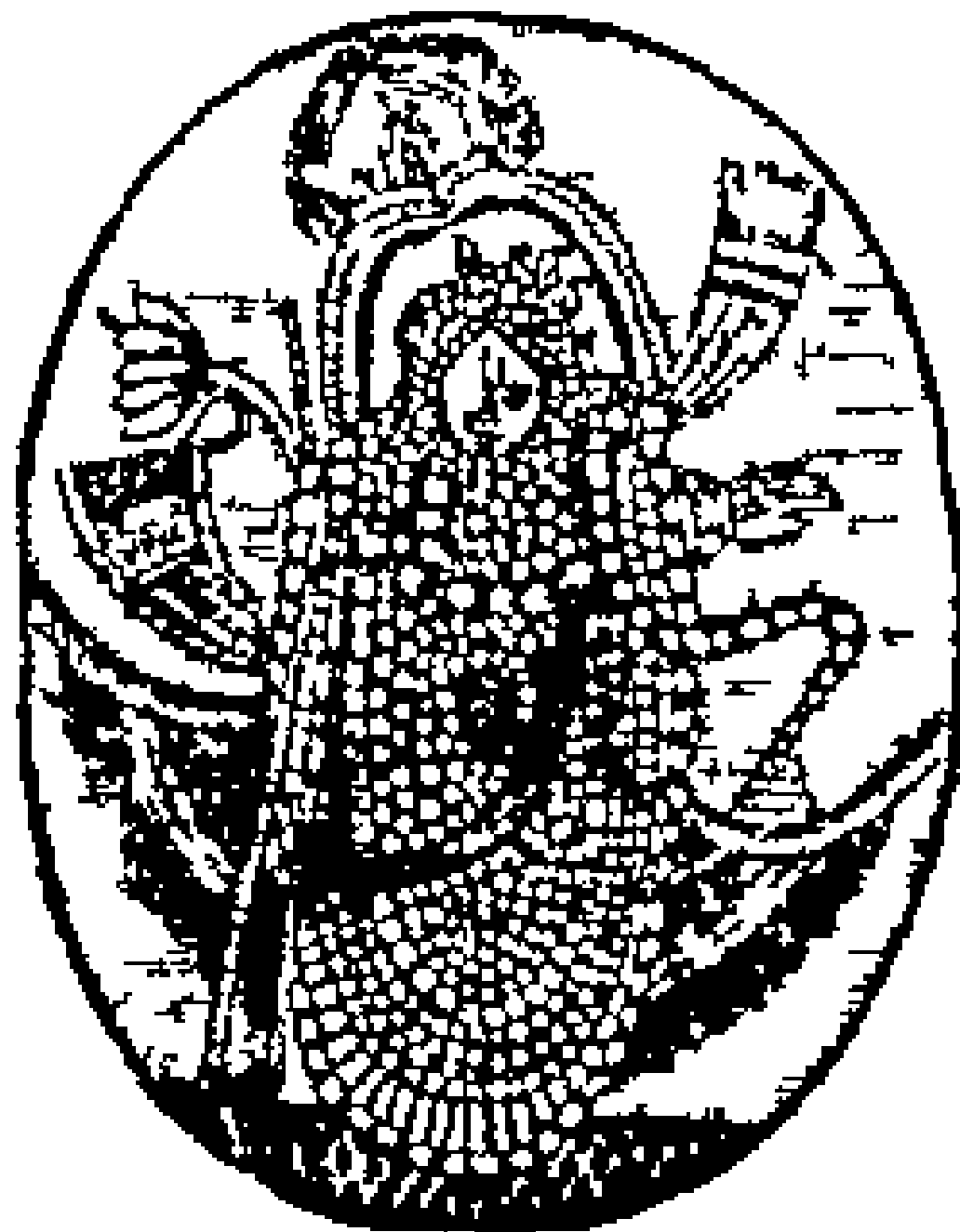
રામભાઈનું બીજી મોજના કવિ તરીકે મૂલ્યાંકન કરાવવામાં આવ્યું છે. તેમજ ગ્રા. ન્હાનાલાલભાઈએ પણ પોતાના કવિજ્વલંતી વ્યાખ્યાનોમાં, દયારામભાઈની કવિતાનું રસનિરૂપણ કરીને, સુવર્ણને લાગેલી ધૂળ, માફ કરી છે. સ્વ. જગજીવનદાસ મોદીએ પણ સયાજી સાહિત્યમાળાના યુગ્મ ૧૪ માં રૂપે- દયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર આલેખ્યું છે. એમનું એ પુસ્તક સંશોધન પૂર્વક અને પરિશ્રમ-પૂર્વક લખાયેલું છે અને કવિશ્રીના જીવન કવન ઉપર નવીન પ્રકાશ પાડ્યો છે, સ્વ. મૂળચંદ તેજીવાલાને 'પુષ્ટિભક્તિ સુધા' માને લેખ, તેમજ ગો. વાસી વમતરામ શાસ્ત્રીને પરમ ભગવદીય દયારામભાઈ માટેનો લેખ તે પુષ્ટિમાર્ગીય દષ્ટિએ લખાયેલા લેખો છે. પ. ભ. મનમોહનદાસનું વ્યાખ્યાન પણ તેજ પ્રકારનું ગણાવી શકાય ગ્રા. ચીમનલાલ છોટાવાલા દેસાઈ, ગ્રા. ડાહ્યાભાઈ પીતાબેરી દેરાસરી, દિ. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, ગ્રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા ડૉ. મનુનાથ જમનાદાસ દ્વે વગેરેના લેખો દયારામભાઈના જીવનચરિત્ર માટે ઘણા ઉપયોગી છે. ગ્રા. શંકરપ્રસાદ ગવળે ગા. વાસી મૂળચંદ તુલસીદાસ તેજીનાલાલા માર્ગદર્શન નીચે એક જીવનચરિત્ર બહાર પાડ્યું હતું, તેને રા. નારણદાસ પરમાનંદદાસ શાહે પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. તે જીવનચરિત્ર સંશોધન પૂર્વક અને અભ્યાસ પૂર્વક લખાયેલું છે, અને તેમાં કવિશ્રીને પૂર્ણ ન્યાય આપવામાં આવ્યો છે એમ જરૂર કહી શકાય પણ હવે તે પુસ્તક અપ્રાપ્ય બન્યું છે, વળી તે લખાયું ત્યાર પછી રા. નારણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ દ્વારા દયાગમભાઈના ઘણા કાવ્યો. કાવ્યમણિ-માળાના જૂદા જૂદા ભાગો તરીકે બહાર પડ્યા છે. તે ઉપરાંત જ્વલંતી વ્યાખ્યાનો તેમજ દયાગમભાઈ વિષેની નવી ચર્ચાઓ પણ થયેલી છે.

દયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર લખનારે ઉપરની બધી સામગ્રી તપાસવાની રહે છે. તેમાંની 'ધૂળ' ને જુદી કાઢી સુવર્ણરજ કેટલી છે તે પણ ઝીણી નજરથી જોવાની જરૂર છે. એ દષ્ટિએ આ જીવન-

૮] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

ચરિત્ર લખવાનો પ્રયાસ છે. તેમાં દેટલી સફળતા મળે છે, તે વાચકે નક્કી કરવાનું છે. જીવનચરિત્રના લેખકનું મુખ્ય કામ, કલાકારની માફક પોતાની છબીને આકર્ષક અને સુંદર બનાવવાનું છે તેનો અર્થ એમ નહિ કે મૂળને શુદ્ધ સ્વરૂપને રજૂ નહિ કરવું. પણ લેખકે તેમજ વાચકે એ પણ જાણવું જોઈએ કે આ જીવનચરિત્ર એક કવિનું જ નથી, પણ તે ભક્ત કવિનું છે. કવિઓ અને સંસારના ભક્તો નિયમોથી પર રહે છે તેવું પણ આ ભક્ત કવિના કવનમાં જોવામાં આવે તો તે દોષરૂપ નથી કવિના કાવ્યો તે તેની ભાવનાની મૂર્તિ છે અને તેની ભાવના તે એના બાહ્યજીવનનું પ્રતિબિંબ છે.

ભક્તોના દૈહિક વ્યાપારો અને માનસિક વ્યાપારોને એક બીજાથી નોખા પાડી શકાતા નથી. એ બન્નેય તારો ગુદા પણ એકજ સારગીના, એટલે ઉભયનું જોડાણ, જીવનગીતમાં હોયજ એ દૃષ્ટિએ કવિનું જીવન અને કવન-ઉભય એકરૂપ છે,

પ્રકરણ ૨ જી ઈતિહાસની આરસીમાં

દુયારામભાઈનો જીવન કાળ ૧૭૭૬ થી ૧૮૫૨ સુધીનો છે. તે પૂર્વે અને પછી સારા મંસારમાં અનેક બનાવો બની ગયા. કાળના વહનમાં અનેક રાષ્ટ્રો અને મંમૃતિઓના ઉદયાન્ત થઈ ગયા. કાળ મહાસાગરમાં ભરતી અને ઓટ સતત ચાલુજ હોય છે, તેમાં નવું સર્જાય છે, તે વિલીન થાય છે. આજનો વર્તમાન, કાલે જૂત બને છે. એમ પરંપરાએ કાલનું સાતત્ય અવિચ્છિન્ન ચાલુ રહે છે. કવિ ન્હાનાલાલના શબ્દોમાં—

આઘન્ત આ જગત જીવનને ભરીને,
ધોરે અધોરે નિરસાગર કાલ કેરો;
તે તે મહા કમળની દળ પાદડીમાં,
મોઘો સખી બ્રહ્મપરાગ હોડે.

કાલ એજ બ્રહ્મનું રૂપ છે, તે જગતના આરંભ કાલથી તે અન્ત સુધી વ્યાપે છે. અને તે અનેક રૂપે, વિવર્ત લીલા કરે છે, છતાં તે લીલા બ્રહ્મનીજ છે.

ઈતિહાસની કાન્તિઓ, તથા પનટાઓ તેને લીધે છે. એની અસર સર્વ ઉપર થાય છે. કોઈ પણ વસ્તિ કે સમાજ એક રીતે તેના સમયનુંજ પુષ્પ છે. તે પુષ્પો અનેક રંગી હોય છે. કોઈ ખૂરેઓ વાળાં, કોઈ માત્ર નિર્ગન્ધ પણ બહારથી મોહામણાં, કેટલાક એવા પણ હોય કે આંખને જોવાં પણ ન ગમે. તેમ નાકને પણ તેની ગંધ ગમે નહિ. આ બધાં પુષ્પોને હિઠેરનાર માળા એકજ છે—અને તે બ્રહ્મરૂપ કાળજ.

૧૦] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્પણ.

દયારામભાઈની ૭૫ વર્ષોની જીવન લીલામાં ઠાળે પણ અનેક પરિવર્તનો જોયાં. એ બધાં પરિવર્તનોની મધ્યમાં રહીને પેદાપત્ર-મિત્રાંમત્સારી મોઢક પોતે અલીપ્ત રહ્યા હતા.

દયારામનો સમય એટલે ભારતવર્ષમાં કંપની સરકારનો શાસનકાળ-ધારને હેસ્ટિંગ્સથી માંડીને ડેલહાઉસી સુધીના બધા ગવર્નર જનરલોનો શાસન સમય.

તે પહેલાં દેશમાં મોગલોનું શાસન હતું, અને ઇસ્લામી સંસ્કૃતિની જોલખાલા હતી. ઔરંગઝેબ પછી મોગલોની સત્તા નબળી પડતી ગઈ. તેના મરણ પછી ઉત્તરોત્તર તે નબળી પડતી ગઈ. આ સત્તાને નબળી પાડવામાં, મરાઠા વીર શિવાજી મુખ્ય હતા. મરાઠાઓ ધીમે ધીમે સત્તામાં આવતા ગયા. અને ગુજરાતમાં પણ પ્રવેશ કર્યો.

દયારામભાઈના જીવનકાળ દરમ્યાન ગુજરાતનું રાજકીય વાતાવરણ પલટા લેતું હતું. ઔરંગઝેબના મરણ પછીથી આ રાજકીય વાતાવરણ એકદમ બદલાતું ગયું. ઔરંગઝેબ પછીના પાદશાહોની નબળાઈને લાભ લઈને મરાઠાઓ ગુજરાતને પોતાને આધીન કરવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તેમના સરદારોમાં ગાયકવાડ નામના સરદારોમાંથી દામાજી ગાયકવાડ નામનો ખંડેરાવ દાલાડેના તાબાનો અમલદાર હતો, તે તથા પિલાજીએ ગુજરાતમાં ગાયકવાડની ગાદી સ્થાપવાનાં મનોરથો મેળ્યા. આલમગીરના મરણ પછી મોગલ રાજ્યની સત્તાને ફટકો લાગ્યો. અને તેને પરિણામે મુસલમાની સત્તા ગુજરાતમાંથી ઓસરી ગઈ. પણ મરાઠાઓમાં પેશ્વા અને ગાયકવાડ વચ્ચે કલહ ચાલ્યા. પૂનામાં પેશ્વાઓમાં અંદર અંદર ઝઘડા થયા, અને વડોદરાની ગાદી માટે ગાયકવાડ કુટુંબમાં ઝઘડાઓ થયા. આ ઝગડાના પરિણામે ત્રીજી સત્તા ગુજરાતની અંદર પગભેર થઈ, ગુજરાતમાં અંગ્રેજો સત્તા પર આવતા હતા. વડોદરાની ગાદી રાજકીય વમળમાં પડી હતી. ડમોઈમાં અને તેની આંતુખાણુના પ્માં અંગ્રેજ લશ્કરોની છાવણીઓ પડી હતી. એ સમયમાં

દયારામભાઈનો જન્મ થાય છે. ત્રણ વર્ષ પછી એટલે ૧૭૮૦ ના જન્મચુઆરીની તા ૧ લી એ કર્નલ ગોડર્ડ ડબ્લ્યુ. પેશ્વાની ફોજ ઉપર ધસારો કરે છે. અને પેશ્વાની ફોજ તેજ મહિનાની તા ૨૦ મી એ ડબ્લ્યુ. ખાલી કરે છે. અને તા. ૨૬ મા એ ફત્તેસિહ ગાયકવાડ સાથે અગ્રેજને ફેલફાર થાય છે. ૧૭૮૧ મા સિંધીઆ, સીનોર ઉપર હુલ્લો કરે છે. ૧૭૮૫ મા દયારામભાઈને ઉપવીત દેવામા આવે છે. ૧૭૮૭ મા તેમના પિતા મૃત્યુ પામે છે. અને બે વર્ષ પછી ૧૭૮૯ મા તેમની માતાનુ મૃત્યુ થાય છે. તેજ વર્ષમા વડોદરાના ફત્તેસિહ ગાયકવાડ રાજ-મહેલની મેડી ઉપરથી પડી જવાથી મરણ પામે છે તેમના મરણ પછી સયાજીરાવના વાલી તરીકે તેમના નાનાભાઈ માનાજી ગાદીનું કામ સંભાળે છે. ગોવિંદરાવ પોતાનો હક્ક અતિથાદન કરવા પૂના જાય છે. પણ માનાજી તેમા ફાવે છે. ૧૭૯૩ મા માનાજી મરી જાય છે અને ગોવિંદરાવ વડોદરાની ગાદી મેળવે છે. તેનો પુત્ર કાન્હોજી તેની સામે થાય છે, પણ ગોવિંદરાવ તેને કેદમા નાખે છે.

૧૭૯૬ મા ગુજરાતમા પેશ્વાના નાયબ સુબેદાર તરીકે આપા શેત્રુકર નીમાયા તેને અને ગોવિંદરાવ વચ્ચે તકરારો ચાલે છે. શેત્રુકરના જીત્તેમોથી રૈયત કટાળે છે. તેની સામે લડવાને ગોવિંદરાવ સુગતના અગ્રેજ અધિકારીઓની મદદ લે છે. આ વખતે દયારામભાઈનું વય ૨૦ વર્ષનું છે. તે કેટનાક વૈષ્ણવો સાથે લાખી યાત્રાએ નીકળે છે ૧૭૯૮ મા શેત્રુકર હારે છે અને કેદ પકડાય છે. ૧૭૯૯ મા ગુજરાતમા પેશ્વાના હક્કનો ઇજારો ગાયકવાડ મેળવે છે. એજ સાલમા (૧૮૦૦ મા) ગોવિંદરાવ મરી જાય છે. અને તેનો પુત્ર આનંદરાવ ગાદીએ બેસે છે પણ તે ગભરુ કરવામા નબળો પડે છે. આથી તેનો ઓરમાનભાઈ કાન્હોજી લાગ જોઈને તેને કેદમા નાખે છે. અને પોતે રાજ્યાધિકારી બને છે. રૈયત તેનાથી અસતુષ્ટ થાય છે. આથી આનંદરાવના પ્રથમ દિવાન રાવજી આપાજીના પક્ષના માણસો તેને પકડે છે. કાન્હોજીની મદ

૧૨] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

ગજરાખાઈ વડોદરા છોડી મુરત જાય છે અને અંગ્રેજની મદદ મેળવવાને તજવીજ કરે છે. આ વખતે કડીના જાગીરદાર મહારાવ ગાયકવાડ આનંદરાવની સત્તાને અવગણવા માંડે છે. પણ અંગ્રેજ સરકાર આનંદરાવના પક્ષમાં ઉભા રહેવાથી મામલો અંકુશમાં આવે છે. જેના પરિણામે ૧૮૦૨ માં મહારાવ કેદ પકડાય છે. તથા કાન્હોજના પક્ષની વિરુદ્ધ આનંદરાવનો તક્ક મજબુત બને છે. રાવજીની સાથે થયેલા કરાર મુજબ ગાયકવાડને ૧૮૦૩ માં સહાયકારી ફોજ રાખવી પડે છે. ૧૮૦૩ માં રાવજી મરી જાય છે. ૧૮૦૩ માં અંગ્રેજ અને સીંધીઆ વચ્ચે લડાઈ થાય છે અને તેને પરિણામે તે સાલના ડિસેમ્બરમાં સરજે અંજન આગળ ફોલકરાર થાય છે. તેની રૂએ, પાવાગઢ અને દાહોદ સિંધિયાને પાછાં મળે છે અને ભરૂચ બ્રિટીશ સરકારને મળે છે. ૧૮૦૫ માં બ્રિટીશ અને ગાયકવાડની વચ્ચે હેવટના પાકા ફોલકરાર થાય છે. એજ સાલમાં ગાયકવાડની કાઠિયાવાડની ખંડણી સંબંધી ગોઠવણ થાય છે. ૧૮૦૮ માં ગાયકવાડને અંગ્રેજ સાથે નવું ' પુરવણી તહનામુ ' થાય છે, જેની રૂએ નડીઆદ, મહુધા, સોળકા, માતર અને રંજરધાટની પાસેના ગામો અંગ્રેજને મળે છે. ૧૮૦૬ માં ઓખામંડળના સરદારો સાથે કરાર કરવામાં આવે છે કે તેમણે દરિયા કિનારા ઉપર રહીને આંચીઆનું કામ કરવું નહિ ને બ્રિટીશ સરકાર તરફથી મુંદરજી શીવજી એલચી તરીકે સ્વીકારાય છે. ૧૮૧૧ માં કાઠિયાવાડમાં નવાનગર તથા જનાગઢમાં બપેડા થાય છે, ૧૮૧૩-૧૪ નાં બે વર્ષોમાં ગાયકવાડ અને પેશ્વાને લેણા વિષે તકરારો ચાલે છે. ૧૮૧૪ માં જ્યારે ગાયકવાડના ઇજારાની દશ વર્ષની મુદત પૂરી થતાં, તેને જારી રાખવા વિષેનો વ્યવહાર શરૂ થાય છે. ગાયકવાડ ગંગાધર શાસ્ત્રી પટવર્ધનને પૂના મોકલે છે. આ વખતે બાજીરાવ ત્રિંબકજી હોંગજેને અમદાવાદનો સરમુખો નીમે છે. આ હોંગજે પંદરપુરમાં ગંગાધર શાસ્ત્રીને મારી નાંખાવે છે. ૧૮૧૬ માં ગંગાધર શાસ્ત્રીને મારી નાંખાવે છે.

ગાયકવાડને મળે છે ૧૮૧૭-૧૮ મા ફરીથી ગાયકવાડ સાથે મેલ કરા. અંગ્રેજને થાય છે ૧૮૧૮માં આનંદગન ગાયકવાડ વતી કામ કરનાર ફોર્સિ હરાન ગાયકવાડ ગુજરી જાય છે, અને થોડા દિવસ પછી આનંદરાવ પણ ગુજરી જાય છે ત્યારપછી તેનો નાનો ભાઈ ૧૮૧૬માં વડોદરાની ગાદીએ આવે છે

આ પછી દયારામભાઈના ગોબોકનાસ (૧૮૫૨ સુધીના સમયમાં ભાગ્યદર્શીમાં તેમજ ગુજરાતમાં પુષ્કળ અશાન્તિ રેલાય છે

સામાજિક સ્થિતિ:—દયારામભાઈના સમયનો સમાજ પછાત હતો. વિધીયમ બેટીકના વખતમાં ૧૮૩૦ માં અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપનાનો કાયદો થયો હતો. શિક્ષણ માટે સરકારી નિશાળોને બદલે ગામડી નિશાળો દ્વારા શિક્ષણ અપાતું હતું. ૧૮૫૩માં વૂડના ખરીતાને લીધે શિક્ષણ પાતુ જુદું અપાનામાં આ પુ, પણ તેનો લાભ દયારામભાઈ પછીની પ્રજાને મળ્યો. શાળાના શિક્ષણ આપનાર શિક્ષકો બ્રાહ્મણો હતા તેજ તેમના ઘર શાળાઓ હતી. વિદ્યાર્થીઓને બેસના માટે આસનો હતા, પાઠ્ય પુસ્તકોનો ઉપયોગ ન હતો, શિક્ષણ મૌખિક હતું, સોટી વાગે ચમ ચમ ને વિદ્યા આવે ધમ ધમ એ નીતિથી શિક્ષણ આપનામાં આવતું નાચન લેખન અને નામાના વહીવટ શીખનામાં આવતા, વિદ્વાનો સન્નૃત ભાષાના ગ્રંથો શીખતા તેમને માટે જુદી પાઠશાળાઓ કાશી જેના સ્થળમાં હતી નજભાષાના પણ ગ્રંથો લોકોમાં જાણીતા હતા. યુનિવર્સિટીઓ હજુ અપાઈ ન હતી, તેમજ વર્નાક્યુલર સોસાયટી પણ સ્થપાઈ ન હતી

લોકો ધર્મમાં આગ્રતા ધરાવતા, શાસ્ત્રને માનતા, સાથે સાથે વહેમી પણ ધણા ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મમાં વલ્લભ સપ્રદાય તથા રામીનારાયણ સપ્રદાયની મોટી અસર હતી. સમાજ સુધારાની દૃષ્ટિએ ગુજરાત પછાત ગણાય નર્મદાશ કરની પ્રેમ શૌર્યન ધોષણા સલગાઈ ન હોતી, અખો, શામળ, ભોળા વિગેરે કવિઓએ

૧૪] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શણ.

મોહનરાયે વિધવા લગ્ન માટે કાયદો દરાવ્યો હતો, પણ તેની કંઈ પણ અસર ન હતી. રાતિ સંસ્થાનું જોર વિશેષ હતું, રાતિઓ, પેટારાતિઓ અને વળા નાની નાની પેટારાતિઓમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી, અને પૂજા જીવનમાં એકતાનો અંભાવ હતો. હાલની માફક લગ્નાદિ પ્રસંગે મોટી ધામધુમ થતી, વરથોડા નીકળતા, ભોજન સમારંભો થતા. દયારામભાઈએ નીચેના ગીતમાં ગુજરાતની કેટલીક રાતિના લક્ષણો કહ્યાં છે.

તેડાવો સાંઠોદરી નાત—

સાંઠોદરા હળવું થુ જોલે, વરણાગીમાં હોંડતા ડાંબે,

તેડાવો વડનગરી રે નાત—

વડનગરીનો વાંકો અંખોડો, એના પરધ્યાને ચઢવાને થોડો—

તેડાવો વિસલનગરીની નાત—

છુટાં લટિયાને વીંટાશાં મ્હોંય, વિસલનગરા હોય કે ન હોય !

તેડાવો ઔદિચ્ય બાવન વીર—જેણે મોઝયણે પહેરાવ્યાં ચીર,

નહાની હોય ત્યારે પહેરાવે વાડી, મ્હોટી થાય ત્યારે મૂકે કાઢી—

તેડાવો રે મોઢ મેવાડા, નાત નહાની, જે જુવા જુવા વાડા,

+ તેડાવો ઓઢાણું કોઢાણું, જેની નાતમાં સરવે સમાણું,

તેડાવો ઓસવાળની રે નાત—

ઓસવાળ આછી પછેડી રે ઓઢે, ચોરે જેસી ચોળાફળા રોલે.

તેડાવો દિશાવળની નાત—

દિશાવળની નાત લાડકડી, જમવા જાય ને ચોરે વાડકડી,

તેડાવો સોનીની રે નાત—

સોની ગદિયાણે એકવાલ ચોરે, સગી બેન—ભાણેજ ન મેલે.

તેડાવો ખડાયતા ખડખડતા—ખંભે ખડિયાને હોંડે રઝળતા,

તેડાવો પાટિદારની નાત—ચોરે જેસે ને પટેલ કહેવાવ;

તેડાવો ચેર કોદરી વાલ બકાય,

+ આ સીટી અરપટ્ટ છે.

તેડાવો કડિયાની રે નાત-જેણે ઉંચા ચણ્યા રે અવીસ.

(દયારત્ન માળ ભા ૨ પૃ. ૨૦)

સમ પ્રસંગે વરધોડા નીકળતા, વરરાજ પુષ્કળ ઘરેણા પહેરતા અને સુંદર વસ્ત્રો પરિધાન કરતા. સત્યભામા વિવાહમાં કવિએ કૃષ્ણના વરધોડાનું જે વર્ણન કર્યું છે, તે તે સમયના ગુજરાતના સમોત્સવનું અમરણ સાથે છે. વરરાજને ઘરેણાં પહેરાવવાંજ નોંધએ. તે વગર વરની શોભા અને વરધોડાની શોભા ગણાય નહિ. તે વળી નખશિખા ઘરેણાં પહેરવાં નોંધએ.

નાખશિખ આગળ પહેરિયાં, ઉપર ઓઢી અનોપમ શાલ;

પુષ્પ વાળીને આંજી આંખડી રે, કાજળ ટળકું કીધું છે ગાલ.

શરીર ઉપર શાલ ઓઢવામાં આવતી. હજુ પણ કેટલીક ન્યાતોમાં વરરાજ શાલ ઓઢેથી માથે પુષ્પ નાખવામાં આવતો અને કાજળનું ટળકું અવશ્ય હોયજ. નહિ તો વરરાજને કાષ્ઠકની નજર લાગે. મદનના ફળ તરીકે મીઠા પણુ હાથે બાંધવુંજ નોંધએ. હાથમાં નાળિયેર, પાન અને રૂપિયો રાખવો નોંધએ.

મીઠળ બાંધ્યું કર કૃષ્ણે રે, ગોત્રજને લગાડયા પાય,

પાનમુદ્રા શ્રીફળ ચક્રી રે, પોસ ભરાવી જનદવરાય.

ગળામાં દુલ્હની માળા, ગજરા અને જેરખાં ધારણ કરવામાં આવતાં. પંગે સુંદર મોજડીઓ પહેરવામાં આવતી. આ રીતે શણુ-ણાર સહને વરરાજ ઘોડા ઉપર બેસતા. તેમની સાથે તેમની બહેન લૂણુ હિતારવા બેસતાં.

પુષ્પમાળા ગજરા જેરખાં, આર મોજડી પેહેરી બે ચણું,
બહેની સન્નેડે લૂણુ વળાવે, અથ્થે ચઢી આવે અશરણ શણું.

પછીથી જેવો અશ્વ પિતૃગૃહમાંથી પ્રયાણ કરે છે, તેવી વરરાજની ફાઈ આવે છે અને તેને જતો ઘોભાવે છે, વરરાજ તેમનું મન સંતોષે છે એટલે જવાની છૂટ મળે છે. વરધોડા પછી ચાલવાં મારે છે. પાછળ માતા મોહોડ ઘાલી હાથમાં રમણુદીવો લઈને ચાલે છે. સાથે સાબેલાની હાર હોય છે. હાથી અને ઘોડા, રથ, પાલખી

૧૬] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

પણ હોય છે. સ્ત્રીઓ વરરાજની પાછળ મંગળગીત ગાય છે. વાજાઓ જુદી જુદી જાતનાં વાગે છે. ઊંટ ઉપર નોખત ગડગડે છે. ગત્તામા દારખાનું ફેડવામા આવે છે. ધજા તથા પતાકાઓ પણ ઊડી રહે છે અને દીવાઓનો અગાધ પ્રકારો છે.

આતસબાજી હોડે ઘણી, વિના પતાકા વિશાળ,
ઘડાટ કીધી છે ફાટી દીપિકા રે, સૌ ફે દીસતા ઝાકઝમાળ.

આ પ્રમાણે લોકોને વરચોડા માટે કેવો મોહ હતો. તેનું વર્ણન કવિ ઉપર પ્રમાણે કરે છે. અત્યાગે પણ તે મોહ ગયો નથી.

હવે જાનીવાસે ગયા પછી લક્ષ્મીવિધિ કેવી રીતની હતી તેનું વર્ણન પણ કવિએ કર્યું છે.

પ્રથમ કન્યાની મા કડવો લઈને જાનીવાસે જાય છે અને વરરાજની સાળી વરરાજને તે પાગસે છે. તે વખતે સ્ત્રીઓ 'જમો જમો રે જમાઈડા' નામનું ગીત ગાય છે. પછી વરરાજ કન્યાને ઘેર લક્ષ્મ મંડપમાં આવે છે. કન્યાની મા તેને પોંચે છે. અને વરરાજનું નાક તાણે છે. પછીથી 'મોહરા' માં વરરાજ જાય છે. થોડીકવાર પછી કન્યાનો મામો કન્યાને મોહરામાં લાવે અને વરરાજ પાસે ચોરી આગળ બેસાડે છે. કન્યા પણ નમ્રશિષ્ય અવનવા શણગાર ધારણ કરે છે, પછી વરકન્યાના પગ દૂધથી ઘોવાય છે અને તેની વચ્ચે 'અંતરપટ' નાખાય છે. હસ્તમેળાપ કરાવવામાં આવે છે. કન્યાના પિતા કન્યાદાન આપે છે. પછી મંગળદેરા ફરાર્ધ રહેતાં વરકન્યા ઘરની અંદર ગોત્રજની પૂજા કરવા જાય છે. સાસુ કંસાર જમાડે છે. આ વખતે સંબંધીઓમાં ખૂબ હાસ્યરસ ફેલાય છે. સામાન્ય રીતે જાન ત્રણ દિવસ સુધી રાખવામાં આવતી, છેલ્લે દિવસે પહેરામણી આપવાનો રિવાજ હતો. આ વખતે વહેવાઈઓ એક બીજાની દાઢી રંગતા તથા જાનૈયાઓને થાપા મારવામાં આવતા.

કુંમ કુંમ લરી કનકની થાળ, નાખી નીર આલેપ ઝાગાળ.

ત્યાંહ રપશરપશર વહેવાંધ, ડાહડી પીલે પ્રીતે મૂખશાહી.

ત્યાંહ જાનૈયાને થાપારે દીધાં રંગે રંગા, વર્તે દીધા

ત્રીઓને કાઢને અંધાર, કાઢને ચીર, કાઢને પટોળા તથા ચોળા, કાઢને જૂકસી સાડી, કાઢને સાળુ, કાઢને ધરચોળું એમ દરેકને જુદી જુદી રીતે પહેરામણી આપવામાં આવતી. પુરુષ વર્ગમાં પણ તેમને યોગ્ય વસ્ત્રની હાણી થતી. પછી વરપક્ષવાળા વિદાય લેતા અને કન્યાને લઈને પોતાને ઘેર જતા. ત્યાં પછી ‘દોરડા’ છોડવામાં આવતા, અને વહુને ‘મેહોળાણું’ કરવામાં આવતું.

ત્રીઓ તરફ પુરુષ વર્ગ પૂજ્યતાની દૃષ્ટિથી જોતો નહોતો. કૃણવણીના અભાવે ત્રી પુરુષની સમોવડી બની નહોતી. “ પુરુષે ત્રીમાં કદીપણ વિશ્વાસ ન મૂકવે. અને તેને સાચી હકીકત ન કહેવી ” એવી જુદોની સલાહ માનવામાં આવતી. દયારામભાઈ પણ ચાતુરીના ગરબામાં કહે છે—

હરિ ગુરુ સાહેબથી સાચા રહીયે, ત્રી શું જુદું કહીયે.

નીચેની કડીમાં ત્રીઓને પુરુષે નશ કરવા જોઈએ એવી શિખામણ આપે છે.

મહોટા જનની અદળ રાખવી, બાળને શિક્ષા દેવી,

ગુરુજન સેવા દયા દીનશું, ત્રીને વશ કરી લેવી.

આ ‘ જુધે નાર પાધરી ’ એ લોક કહેવતની યાદ દેવડુંવે છે. ત્રીઓના દુઃખે મંસાર સળગી રહ્યો હતો. પતિનો તેનામાં વિશ્વાસ નહિ. જોષ્ટિકાથી પતિ તેનો સત્કાર કરવાને હમેશા તૈયાર રહેતો. સાસુ તથા નણંદના મહેણાં તેણે સાંભળવાના. કાઈપણ જાતની સ્વતંત્રતા ન મળે. આ હિપરાત શોકયનુ દુઃખ હોય અગર પતિ વ્યભિચારી હોય. આ પ્રકારની દુઃખની સઘડીમાં ત્રીજીવન બળી રહ્યું હતું. એક અન્ય પ્રસંગની ગરબીમાં ત્રીજીવનની પરાધીનતા દયારામ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે—

અબજાનો અવતાર તે પરાધીન;

રંક કટપીયે પણ કહા જઈયે રે.

અન્ય એક ગરબીમાં દયારામ ત્રીને સામાન્ય રીતે પાપની

૧૮] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્પણ.

પૂતળા કહે છે, તે એ જમાનાની સ્ત્રી તરફની ભાવનાનેજ વ્યક્ત કરે છે.

જે કોઈ જન કલ્યાણ ચાહે તે સ્ત્રીની સંગત તજજો રે,
દુઃખ દરિયો પાપ પૂતળી, શાણા સમજ સજજો રે.
સ્ત્રીને શણગારેલી તરવારની સાથે સંખાવતા કવિ કહે છે—

શણુગ રી તરવાર ઉપર સારી, અંતર રહે કટારી રે,
તેમ મુંદર અચી મોહન વચની, કાળજમાંહી કટારી રે.

વળી અન્ય અથગે કહે છે—

સ્ત્રી એજ મોટી મોહની રે, બીજું સહુ એની હેઠ,
પહોચેલાને પણ પાડ પલકમાં, હેલી સિદ્ધી લગી હેઠ.

આમ છતાં દંપતીએ પરસ્પર પ્રેમથી રહેવું જોઈએ. - તેમાં એક બીજાની શોભા કવિ જણાવે છે.

“પતિ સુખ શોભા સ્ત્રીને કરે જેમ, પતિ દર્શાવે” દંપતી જીવનને પ્રેમથી વિકસાવવું જોઈએ. સ્ત્રીઓમાં (કુદરતી રીતે પ્રેમ હોય છે. પતિએ તેને પીછાનવો જોઈએ. અને તેની સાથે રસજીવન જીવવું જોઈએ.

કાચના કાનસમા દીપક જેવો ચળકે રે,
મુંદરીના વેણુમાં તેવો રતિ રસ ઝળકે રે.

દંપતી જીવનમાં આ પ્રેમ ભાવના કવિના સમયમાં ગુજરાતના કેટલાક શિષ્ટ કુટુંબમાં ઉતરેલી જણાય છે, પણ પ્રેમમય લગ્ન કરનાર યુવક અને યુવતીઓની ઈચ્છાથીજ, માત્ર માબાપોની સંમતિ પૂર્વકનાં લગ્ન માટેની ધગશ પણ કેટલાક સંસ્કારી કુટુંબમાં શરૂ થઈ હોય તેવું દયારામભાઈની કેટલીક ગરબીઓ ઉપરથી જણાય છે. પરણુનાર યુવક અને યુવતીઓ પરસ્પર એક બીજાના સમાગમમાં આવે છે, સાથે ફરે છે, હસે છે, રમે છે, એક બીજાના ભાવને નિહાળે છે, તારા મૈત્રિક રમે છે, એક બીજાના હંથાઓમાં ગૂઢ

લાવતુ બીજ રાપે છે, જે લવિષ્યમા લક્ષ્મી રૂપમા પરિણમે છે. એક બીજ તરફ પ્રેમ પત્રિકાઓ પાઠવે છે. આ રીતે એક બાજુએ લક્ષ્મી પ્રેમલાવના જીવનમા ઊતરતી જણાય છે.

‘રાધિકાના સ્વપ્ન’ કાવ્યમા ગદિકાજી પોતાને આવેલા સ્વપ્નનું વર્ણન માતા આગળ કરે છે તેમા પોતે કૃષ્ણ સાથે પરબ્યા હોય એવો અનુભવ થાય છે.

બીજા એક ઘોળમા ગદિકા પોતાની માને કહે છે—આજે સખીઓ સાથે હું ગોકુળમા રમવા ગઈ હતી ત્યાં નંદના આગણામાં નંદના કુવરને ખેલતો જોયો. પછી કહે છે—

એવો જસોદાના આગણિયામા દીકરો રે,
મુજને દેખી સગે રમવા આવ્યા લાલ.
રમતા રમતામા પરસ્પર પ્રેમ ઉપતો રે,
મુજને ઘણો જ્ઞાલો વાગ્યો એ ગોપાળ.
એની કંઠે મેં પેરાવી સુવર્ણ સાકળી રે,
એણે મુજને આગેપી મોતી માળ

આ પ્રમાણે સંસ્કારી કુટુંબની કન્યા પોતાની માતાને પોતાના ‘જીવનસાથી’ વિષે કેવી રીતે પ્રથમ પગિયય થયો તે એ વખતે કહેતી હશે. દ પત્ની જીવનમા ગિસામણા તો હોયજ. શોકયનુ સાલ તે મુખ્ય કાગળ હતું.

સામાન્ય લોક સ્થિતિ,

આ સમયમા ગુજરાતમા મોટી વસ્તીનાળા શહેરોની સંખ્યા વધતી જતી હતી. દરેક શહેરની આજુગાજુએ તેના રક્ષણ માટે દીવાલ બાધવામાં આવતી તથા મુખ્ય દરવાજા હતા. આ દરની વસ્તી જુદી જુદી પોળોમા રહેતી. દરેક પોળને એક મુખ્ય દરવાજો હતો. તેને રાત્રે બંધ કરવામા આવતો અને દિવસે ઉઘાડવામા આવતો. આ કામ પોળીયાને મોપવામા આવતું. આ પોળીયા અત્યંત કાઈ માણસને પોળમાં જવા દેતા નહિ. પોળીયાની રજા સિવય

૨૦] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શણ.

અદર જવાયજ નહિ. 'ભક્તિ' ઉપરના એક પદમા દયારામે આ બાબત જુદી રીતે જણાવી છે.

સત્સંગ દેશમા ભક્તિ નગર છે કે, પ્રેમની પોળ પૃથ્વી જાળેડે,
ત્રેહે નાપ પોળીઆને મળી પોળે પેશજો રે.....

નગરના રક્ષણ માટે મુખ્ય રત્નાઓ, બગીચાઓ વગેરે ચોક્કસ રહેતી હતી. બહાવટિયા તથા કાસીઆઓનો ત્રાસ વધારે હતો. આથી એકના તો સુમાફરીએ જઈ શકાય નહિ વહેપારીઓને પણ ખીજે ગામ લઈ જતી વખતે 'વળાના' સાથે લેના પડતા.

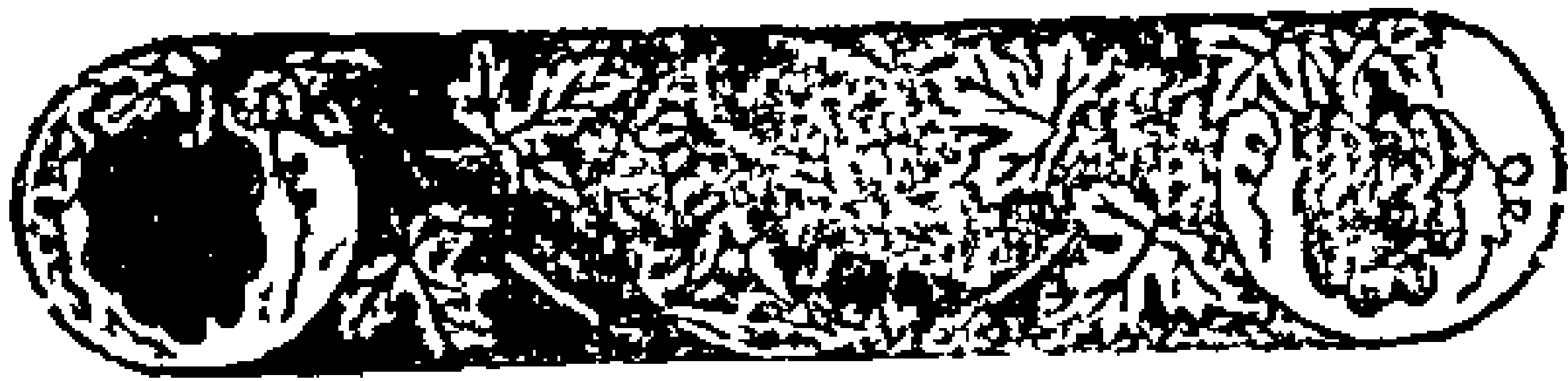
વચ્ચે કાસીઆ વાટ મારવાને બદલ છે જે ચાર,
માટે વળાવા રાખો બે ત્રણેડ, ત્યારે તેનો નહીં ભાર.

દરેક વ્યક્તિ નાની કે મોટી હોય તેના જીવન ઘડતર ઉપર પોતાના જમાનાની અસરો હોય છે. સમાજશાસ્ત્ર પણ જણાવે છે કે દરેક વ્યક્તિ કે સમાજની આબુખાબુએ પરિસ્થિતિના આવરણ વીંટાયલા હોય છે તે આવરણમાથી પોતાના જીવન વિકાસ માટે ગ્રાજ્ય સામગ્રી તે મેળવે છે આ સમાજશાસ્ત્રનો કાનૂન સામાન્ય વ્યક્તિઓને પણ લાગુ પડે છે પણ જે વ્યક્તિઓ જન્મથી મહાપુરુષના લક્ષણ ધરાવે છે; તેઓની વૃત્તિ અંતરમુખી હોય છે તેઓ બાહ્ય વાતાવરણથી અલગ રહે છે. દયારામભાઈની બાબતમા તે સત્ય સમજાય છે. એમનો યુગ અશાંતિનો હતો છતાં તેઓ શાંતિ મેળવતા. કવિશ્રી ન્હાનાલાલભાઈના શબ્દોમા કહીએ તો, "પેશ્વાઈની પડતી, દક્ષિણે હૈદર ને દીપુના ને ઉત્તરે રણજીતસીંહના ઉદ્યાસ્ત, ઠગ ને પીઠારાની પગલીઓ. એક ચક્ર શૂન્યતાના, અધા-ધુધીના, અસ્ત વ્યસ્તતાના, મહારાજ્ય કાંતિના યુગમા દયારામ-ભાઈનું જીવન નિર્માણ, એ ગર્જનાઓની વીજળીના કડાકાઓના બીંધણુ ધડાકા વચ્ચે એ વીરલાએ રેવા તીરથી વાસળી છોડીને મધુરપ વરસાવી, ગુજરાતના રસપ્રસાદથી વધાવ્યો."

“એવા અધેર યુગમાં દયારામભાઈની રસ બ સો કથાથી વાગી ? આદેદ કરનાળીના ઘાટ બિપરથી ઉતરનારા ઉતરે છે ને અઢનારા અઢે છે. એજ બંસી શ્રાદ્ધે પ્રજા વગાડી હતી, શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ ગોકુળમાં વગાડી હતી; રસ સો દર્શની એજ અમૃત બંસી દયારામભાઈએ નર્મદા તીરે વગાડી.”

દયારામભાઈના સમકાલીન કવિઓમાં શ્યામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓ મુક્તાનંદ, બ્રહ્માનંદ, નિબુલાનંદ, પ્રેમાનંદ (સખી) રત્નો, ધીરો, નિરાંત, ભોળો, ગિરધર વગેરે ભક્ત કવિઓ, શાન વૈરાગ્ય અને ભક્તિના કાવ્યો દ્વારા ગુજરાતની પ્રજાની ધાર્મિક વૃત્તિને ટકાવી રાખતા હતા. એ અધાધુધીના મમયમાં સમગ્ર દેશમાં અને ગુજરાતના ધાર્મિકતાનો રણકાર કવિઓ સભળાવતા. એ ઇતિહાસની આરસીમાં પણ દયારામભાઈની કવિતાનું પ્રતિબિંબ પડે છે. અને એ પ્રતિબિંબનો ઝગઝગાટ સારાએ ગુજરાતની સાહિત્ય ભૂમિને પ્રકાશિત કરે છે.

પ્રકરણ ૩ જીું ચંડીપુરીના કવિચંદ્ર

દયારામભાઈના પિતા પ્રભુરામ ચંડીપુરી-ચાંદોદમા રહેતા હતા. તેથી ચાંદોદ તેમની જન્મભૂમિ. પણ જન્મ ડોહાઈમા-મોસાળમા થયેલો. તેથી ડોહાઈ જન્મ સ્થળ. જીવનના ઘણા વર્ષથી ડોહાઈમા નિવાસ કર્યો, માટે તે તેમની નિવાસભૂમિ.

દયારામભાઈની જન્મભૂમિ વિષે ચરિત્ર લેખકોમા કેટલોક મતભેદ છે. કવિ નર્મદ, રા. બ. કાટાવાળા, સ્વ. હરિહારામ, રા. ત્રિભુવનદાસ શેઠ, સ્વ. જગજીવનદાસ મોદી, તથા સ્વ. ભોળાનાથ કંથારીયાના મત પ્રમાણે ‘ચાંદોદ’ જન્મભૂમિ એટલે પિતા ત્યાં રહેતા હતા, તે અર્થમા લઈએ તો, ચાંદોદ જ જન્મભૂમિ; પણ સામાન્ય રીતે બાળકનો જન્મ હિન્દુ સમાજના રિવાજ પ્રમાણે મામાને ત્યાં થાય છે. દયારામભાઈનું મોસાળ ડોહાઈમા હતું અને તેમનો જન્મ ત્યાં થયો હતો એટલે તે રીતે તેમનું જન્મ સ્થળ-જન્મ વખતનું સ્થળ ડોહાઈ હતું, ચાંદોદ નહિ-ચંદોદ તો પિતાના કાયમના વસવાટની પિતૃભૂમિ-જન્મભૂમિ હતું.

ચાંદોદ ‘એ ચંડીપુરી, ચંદ્રપુરી’ના નામથી ઓળખાય છે. નર્મદાના તટે આવેલી તે પુરી, અને તેની આજુબાજુના પ્રદેશ વિષે સ્વ. કવિ ન્હાનાલાલ તેમના દયારામ જયંતી ઉપરના એક વ્યાખ્યાનમા નીચે + પ્રમાણે વર્ણન કરે છે.

“દયારામભાઈનો દેશ. નર્મદાનો મનોહર તીર, યાત્રાજીઓનું તીર્થ પરક્રમાવાસીઓનું વિશ્રામસ્થાન, ચંદ્રપુરી.”

આગસના આરા, શ્યવપાણેશ્વર, મોખડીનો ઘાટ, હગ્ગુદાળ, પર્વતોને બેઠી ઉલ ધી નર્મદાજી ત્યા સપાટ પ્રદેશ ઉતરે છે, ત્યાથી પાચેક ગાઉ ઉપર ચાંદોદ કરનાળીનું તીર્થ.

આખાનાડીથી ભરેલી ઓગ નદીનો ત્યા સગમ, વ્યાસ ક્ષેત્ર એટલે કખીરવડના દીપ સરિખડો, નર્મદાજી વચ્ચેનો ખીન્ને જલ વીંટયો દીપ વ્યાસ ક્ષેત્રની એક પાખ છે વિદ્વજ્જન સોહામણું ખરકાવ; ને ખીજી પાખે છે, આલની ભમ્મર સમી ઉંચી બેખડે વિરાજતા શુકદેવજી ત્યા રાજપીપળાની કરજણુ નદીનો સગમ આગળ શિનોરનો મહેરાળ બાપ્યો હવેલી ઉંચો ઘાટ. જાણે ગગન મહુડવાનાં પગથિયા. વર્ષામા મદરેલી નર્મદા, ને એવીજ મદરેલી ચાંદોદકરનાળીની યુવતીઓ જળમા તરતી ને પૂરના મહા તગ ગો ઉપરે સવારી સોહવતી, જાણે પૂરમા ઉછળતા કમળો ડપ કરતા એ રમણીઓની છટા વધારે.

શેષશાયા ને ચક્રેશ્વરના ત્યાં તીર્થ ગંગનાથ ગરુડેશ્વર વગેરે સમીપમાજ

દક્ષિણે સીમા પ્રાન્તે રાજપીપળાની ક્ષિતિજ ભળતી પર્વતદ્વાર. ચાંદોદ એ પહેલા ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યમા હતું હવે એ ગુજરાત ગભ્યનું ગણાય છે. વડોદરાથી સત્તર માર્દલને અન્તરે ડમોઈ જરમો છે, ડમોઈથી લગલગ ૧૧ માર્દલ દૂર ચાંદોદ આવેલું છે. રેલ્વે દ્વાગ ચાંદોદ, ડમોઈ તથા વડોદરા સાથે જોડાયેલું છે.

કવિ પોતે તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરે છે :—

નદી નર્મદાને તીરે ચંડીઆમ છે રે લોલ,

કવિ ઢેરો તે ગ્યજો વિધામ છે રે લોલ.

(રાસ પચાધ્યાયીનો ગરમો)

ચંડીપૂરિ મહાપાવન જન્મની ભૂમિ ને (વજ્ર મહિમા)

+ + +
શ્રી નર્મદાજી ત્રટ ઉપરે, ચારુ ચંડી રે આમ,
મહિમા વખાણુ ગ્યજ તણો, સમોવડ વૈકુણ્ઠ ધામ.

(શ્રી ગેષશાસ્ત્રિ પોળ)

છાલી પક્તિઓમા 'કવિ' ચારુ શબ્દથી 'ચાંદોદ'ને વખાણે

૨૪] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્તુ જીવન દર્પણ.

છે અને બીજી પંક્તિમાં તે તીર્થધામ હોવાથી વૈકુણ્ઠધામની સમોવડ તેને કહ્યું છે.

આ આદોદમા કપિલેશ્વર મહાદેવના દેવાલયથી દક્ષિણ દિશામાં કંગાલપુરી નામનો મહોદ્દો છે. ત્યાં સાદોદગ નાગર ગૃહમ્થનું એક કુટુંબ ધણી વર્ષોથી રહેતું હતું. તે કુટુંબના મુખ્ય પુરુષ રાઘવજી. રાઘવજીના પુત્ર ગોકુલજી, પછી નરભેરામ, પછી આનંદરામ. આનંદરામને બે પુત્રો વલ્લભરામ અને પ્રભુરામ. આ પ્રભુરામનું લગ્ન રાજકોર સાથે થયેલું રાજકોરનું બીજું નામ મહાલક્ષ્મી હતું. †

આ દંપતીના પુત્રરત્ન એ દયારામભાર્ત.

દયારામભાર્તે આગળ ઉપર રચેલા 'તત્ત્વ પ્રબંધ' કાવ્યમાં બન્નેનું નામો જણાવે છે.

રેવોરી સગમ ચ ડીપુરીમા શ્રીરત 'લટ્ટ' દયારામજી,

રાજકોર મહાલક્ષ્મી મૃત, પિતાશ્રી પ્રભુગમજી.

સવત ૧૮૩૩ નો ભાદ્રપદ માસના શુકલ પક્ષની એકાદશીની મધ્યરાત્રિનો સમય જે સમયે વામનદ્વાદશીની સંધિ થાય છે તે સમયે—શનિવારની રાત્રિના લગભગ દશ વાગે દયારામભાર્તનો જન્મ થયો હતો અને તે સમાચાર ડમોઈની ગેરીઓમા રનેહી સગાઓમા વિદ્યુત્ વેગે ફેલાયા ને, બીજે દિવસે પ્રભુરામને આદોદમાં વધાર્ત ગર્ભ. પુત્ર જન્મનો આનંદ કોને હર્ષથેલો બનાવતો નથી? પ્રભુરામના આ પ્રથમ પુત્ર. આ સિવાય પ્રથમ કોઈ સંતાન નહિ. તેથી તેમનો આનંદ અનહદ હોયજને—આદોદમા પ્રભુગમ, કુળની કાગ્ધુનની નોકરી કરતા હતા. પોતે દદ વૈણ્ણવ, મેવા પરાયણ. ભગવાનમાં શ્રદ્ધાવાળા હોવાથી પુત્રની પ્રાપ્તિ એટલે ભગવદ્દૃષ્ટા માની અને સંબંધીઓમાં સાકર વહેચીને, પુત્રજન્મનો ઉત્સવ માણ્યો. માતા મહાલક્ષ્મી તથા મોસાળિયાઓનો પણ આનંદ

† જન્મ પત્રિકા પ્રમાણે સ્વ. શંકરપ્રસાદ રાવળના મત પ્રમાણે મહાલક્ષ્મી પણ બીજું નામ હતું. પૃ. ૬૫ દયારામ જીવનચરિત્ર કવિ નર્મદ, કાટાવાળા, ઈન્દુજીરામ ત્રિભુવન શેઠ રતનજીભાઈ નામ આપે છે. શ્રી જીવણલાલ જોષીના મત પ્રમાણે મહાલક્ષ્મી હતું.

માતો નહતો. ડોહોઈ કવિનું જન્મમથળ તેજ ભવિષ્યનું નિવાસ સ્થાન બને છે. તે ઈશ્વરી સકેત હોવો જોઈએ. વળી એકાદશીની રાત્રિએ જન્મ અને તુર્તજ વામનદ્વાદશી એ સમય પણ કવિના ભાત્રીજીવનની આગાહી કરે છે. અગીઆર ઈન્દ્રિયોના મંથન પાલનની એ તીથિ કવિના સયમી જીવન પર્યંતના બ્રહ્મચર્યની આગાહી આપે છે તેમજ જેમ વામન ભગવાને બલિરાજની પાસે ત્રણ પગલાની યાચના કરીને, આત્મનિવેદનનો બોધ આપ્યો, તેમ આ કવિ પણ ભવિષ્યમા પેતાના જીવનની બાબ્યાનુયાયી, યૌવન તથા વૃદ્ધાવસ્થાનું સંપૂર્ણ નિવેદન પ્રભુનેજ કરશે. 'સંસાર' માટે તેનું જીવન નિર્માયુ નથી, પણ પ્રભુના ગુણગાન, ભગવદ્વચન અને તેની લીલાના સાક્ષાત્કાર માટે નિર્માણ થયું છે એનું પણ સૂચન કરે છે. જન્મનો આવો મંગલ સમય, મુલગ સમય, થોડાઓના ભાગ્યમા હોય છે. પૂર્વના પુણ્યનુંજ એ ફળ હોઈ શકે.

પ્રસૂતિખાદ, માતા મહાલક્ષ્મી, બાળક દયારામભાઈને લઈને, પતિને ત્યાં આદોદ જાય છે. ત્યાં સગાસંબંધીઓ પુત્રને ખૂબ સત્કારે છે. એકનો એક પુત્ર અને પ્રથમ પુત્ર એટલે માતાપિતાના લાડ હોયજ. પ્રભુગમ નોકરીથી આવે ને બાળકનું મુખ જોઈ આનંદ પામે. તેની સાથે કાલીથેલી ભાષામા પ્રેમ કરે, તેની સાથે ખેલે, તેને ગેરીમાં ફેરવે, આ સમયે ગૃહકાલમા ગુલાયલા માતા મહાલક્ષ્મી, પિતાના વાતસલ્યને જોઈને મનમા ને મનમા ખૂબ હર્ષાતાં.

+ પુત્રનું ભાત્રી જાણવાને પિતાએ જન્માક્ષર કરાવ્યા થોડાક વર્ષો પછી આદોદમા ન્યાતિશાસ્ત્રના નિષ્ણાત એક મહાત્માને પ્રભુરામે જન્માક્ષર દેખાડ્યા. તે જોઈને તેમણે કહ્યું 'પુત્ર ભાગ્યશાળી છે. ને પ્રતાપી છે. અને ભવિષ્યમા મહાન ભગવદ્ભક્ત થશે.' તેણે દયારામભાઈની હસ્તગેખા, તથા કપાલરેખા પણ જોઈ અને ઉપરના વાક્યનું સમર્થન કર્યું. વિશેષમા ઉમેર્યું, 'તે પોતાને તારશે અને બીજાઓને પણ.' પ્રભુરામે પોતાના ભાગ્યને અલિનંદ્યુ, અને રંકને રત્ન પ્રાપ્ત થાય તેમ જાણીને હર્ષાશ્રુ વહાવ્યા.

પ્રકરણ ૪ થુ

ચડીપુરીની ગાદમાં

દયારામભાઈના ઘણા વર્ષો ચડીપુરીમાં પસાર થયા હતા તેમણે ૭૬ વર્ષનું આયુષ્ય માણ્યું હતું તેમાંથી લગભગ ૪૫-૪૬ વર્ષો નજવાનાના લગભગ ૪ વર્ષો બાદ કરતા ચાદોદમાં ગાળ્યા હતા * ત્યારપછી ૩ વર્ષે ડભોઈમાં પાછું એક વર્ષ ચાદોદમાં, અને ૬ વર્ષ નજવાનામ તેમની ૬૦ વર્ષની વયે, ડભોઈમાં સ્થાયી મુકામ કર્યો એમ જાણવા મળે છે એટલે એમના જીવનના ૧૬ વર્ષોજ ડભોઈમાં સ્થાયી નિવાસ તરીકે પસાર થાય છે.

વ્યક્તિ કે સમાજના વિકાસમાં બે પ્રકારના બળો અસર કરે છે આનુવશિક બળ અને પરિસ્થિતિનું બળ દયારામભાઈના જીવન ઘડતરમાં પણ ઉભય બળોની અસર છે

આનુવશિક બળોમાં પિતા માતાના સંસ્કારો અને પરપરાથી મળેલું કૌટુંબિક માતાનરણુ છે. પરિસ્થિતિમાં ચાદોદની પત્નિ અને નર્મદા કાઠાની પ્રકૃતિના સૌંદર્યથી ગોલતી ભૂમિ છે

રેવોરીના સગમના ખુશતુમાં પવનની લહેરિયો નર્મદાના પથ્થ નીર, આખ ધરાઈ ધરાઇને પીવે, છતાં પણ અતૃપ્તિ રહે એવું તટ ઉપરનું વૃક્ષાવલીઓમાં, આકાશમાં અને ખેતરોમાંની હરિયાળી ભૂમિમાં ઉભરાતું સૌંદર્ય, અન્યક્ત પણ મધુરા વિહંગોના કૂજન.

* જુઓ શ્રી જીવજીવનના ૬ જોડીએ તૈયાર કરેલી દયારામભાઈના જીવન દર્શનનો કોડો દયારામ કૃત નવી આવૃત્તિ પૃ ૨૭-૨૯, શ્રી ના. ૫ શાહ સંગૃહીત.

મંદિરો તથા દેવળોનાં માતાપિતા સાથેનાં દર્શન, સાધુસંતોના સદુપદેશ અને સમાગમ તથા ધરમા જ માતાપિતા ઉભયનુ સેવા પગથણ, વૈષ્ણવી ભક્તિ માર્ગીય જીવન, ધ્યાનનું એકંદર ઢાલાહલથી પર, શાન્તિ ભયું જીવન—આ બધાની અસરો નીચે તેમનું જીવન ઘડાયું. આ બધી છે ઘડતરની સામગ્રી.

ઘડતર સામગ્રી હોય પણ ઘડવૈયા ના હોય તો તે ઘડતર થતું નથી. દયાગમભાઈના પ્રથમ જીવન ઘડવૈયા હતા તેમના પિતા પ્રભુરામ; પછી તેમના શિક્ષક અને છેલ્લા અને મુખ્ય ઇચ્છારામ ભટ્ટજી.

બાળકના જન્મ પછી, નામ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે તેમનું નામ આપવામાં આવ્યું. કવિનું નામ શુ* દયારામભાઈના નામ વિષેદયાશંકર, દયારામ, દયાપ્રીતમ, દયા એમ જૂદા જૂદા નામ આપે છે. નીચેના ઉદાહરણોમાં દયાશંકર નામ જોવામાં આવે છે.

‘છે દયાશંકરનામ—કા. સં. પા. ૫૯

‘પ્રભુરામ સુત કવિ દયાશંકરનામ—પ્રા. કા. જા. ૨. પૃ. ૧૫૦

‘દયાશંકર છે નામ જગવિખ્યાતેનો—પ્રા. કા. ૧૩ પૃ. ૧૧૯

‘રક્તિમણીવિવાહ’ સત્યલામાં વિવાહ’ નાગ્નજિતી વિવાહ’ ‘રસિકવલ્લભ’ ‘ભક્તિ પોષણ, ‘પ્રેમરસગીતા’ ‘પત્રલીલા’ ‘વ્રજ-મહિમા’ ‘સારાવલિ’ ‘અમ્મમિલાખ્યાન’ વગેરેમાં ‘દયાશંકર’ નામ છે. ‘પ્રત્યોધબાવની, ‘મનમતિ સંવાદ’ ‘હરિભક્તિચંદ્રિકા’ ‘પદ્મજાતુ’ ‘પુષ્ટિપથરહસ્ય’ ‘સંપ્રદાયસાર’ ‘કલેશકુડાર’ ‘કાલજ્ઞાનસારાંશ’ ‘સિદ્ધાંતસાર’ ‘શ્રીકૃષ્ણ રતવનામૃત’ ‘ભક્તિવિધાન’ ‘પુષ્ટિપથસાર-મણિદામ’ વગેરે કવિતાઓને અન્તે દયારામ નામ પોતે યોજે છે. + કમળલીલા, પત્રલીલા, મુરલીલીલા તથા બીજાં પદોમાં ‘દયાપ્રીતમ’ પણ જોવામાં આવે છે.

દયાપ્રીતમ ખારી નિકુંજ વાસી રે.

દ. કા મ. માલા ભા. ૧ પૃ. ૨

+દયારામ નામ માટે જુઓ નીચેના વિશેષ ઉલ્લેખો.

૨૮] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન,

માટે દયાપ્રીતમે કર લીધી છે.

દ. કા મ માલા ભા ૧ પૃ, ૨૪૩

દયાપ્રીતમ પુષ્ટિ ફળ સળધ માત્રે નિજ બળ દાખ્યુ

શિદ ૩૨ ગોચના ૨

” પૃ ૨૫૧

દયા પ્રીતમ મિલ્યા ચિત્તચેરી

, પૃ ૨૩૨

‘દયો’ તથા દાસ દયો’ એ નામ તો ઘણો ગ્યગે જોનામા આવે છે

એ સામે માયાથી મ્હોનાશ નહિ, એમ કહે દયારામ

દ. કૃત મ માલા ૫ ૨૫૪

તે ભગવદીય તણાદાસનો, સદા દાસ દયારામ પૃ ૨૫૬

દયારામના સ્વામીને કહેજો, મથુરા મુખી ૨ ગોકુળ ગહેજો પુ ૨૪૧

વિપ્રનગર સાઠોદરો નામ ભટ દયારામ પુ ૨૨૭

અહીં સામાન્ય રીતે પ્રશ્નને અનકાશ રહે છે કે આ કવિનું અર્ક નામ કયું ? દયાશ કર કે દયારામ ? જો દયાશ કરના નામ હોય તો બધી તેમણે દયારામ શા માટે રાખ્યું હશે !

જો આ કવિના કાવ્યોનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવામા આવે તો પ્રવમાવગ્યાના જે જે કાવ્યો છે તે બધાની નીચે દયાશ કર નામ છે અને પાછળના જે કાવ્યો છે, તેમા દયાગમ નામ છે ‘દયો’ એવું દે કુ નામ તેમના પદોમાજ જોનામા આવે છે

આ ઉપરથી એમ અનુમાન કદાચ ઠાઠ માટે કે કવિએ આગળ ઉપર જ્યારે પુષ્ટિમાર્ગના દદ વૈષ્ણવ યથા ત્યારપછીથી પોતે દયારામ નામ ધારણ કયું હશે ૨ા ત્રિભુવન શેઠે એમના જીવન ચરિત્રના ૫ ૩ ઉપર એવું અનુમાન કાઢીને વાચકોને ઊંધે રગ્તે દોર્યા છે ત્યાં તેઓ કહે છે ‘કવિ અધર્મથી અને પોતાના ગ્રંથોમા કહેતા ધર્મથી વલ્લીસ પ્રદાયનો વૈષ્ણવ હતો એથી શિવમાર્ગીઓનું ઉત્તર પદ ‘શ કર’ દૂર કરી વિષ્ણુમાર્ગીઓનું ઉત્તર પદ ‘રામ’ મૂક્યું હશે આ અનુમાન ખરાખર નથી કવિના જન્મનું નામ દયારામજ છે એનો પૂનવો તેમની જન્મ કુડળી છે. (જુઓ દયારત્નમાળા

પૃ ૧૩૬) પોતે બ્રાહ્મણ હોવાથી તેમના સગાવહાલાઓ તથા આજુબાજુના લોકો 'દયારામ' નામથી તેમને બોલાવતા હશે. તેથીજ તેમની કવિતામાં 'દયારામ'ની છાપ પોતે ધરી હશે. બાકી વૈષ્ણવ સમાજમાં અને અન્યત્ર તો તેમને દયારામના નામથીજ બધા બોલાવતા. આ સંબંધી દયારામભાઈ ઉપર અમદાવાદવાળા વ્યાસ માધવગમે જે પત્ર લખેલો છે તે ખામ જેવો જોઈએ * તેમાં માધવગમ તેમનું નામ દયાગમ જણાવે છે.

'દયારામ' અભિધાનને હું લખું કે લોલ.

દયારામભાઈએ તેનો જન્મ આપતા.

લખીતગ દયારામ કૃષ્ણદાસ છે રે લોલ,

દર્ભારતી મધ્યે વર્તમાન વાસ છે રે લોલ.

એ લીટીઓથી પોતાનું નામ 'દયારામ'જ જણાવ્યું છે. અમદાવાદમાં એક કૃષ્ણરામ મહારાજ હતા. તે પણ કવિશ્રીના મિત્ર હતા. તેમણે એક કાવ્યમાં કવિશ્રીના નામના પ્રત્યેક અક્ષરથી એક એક લીટી લખી છે. તેમાં કવિશ્રીને તે 'દયારામ' નામથીજ ઓળખે છે.

કહીના એક વૈષ્ણવ નામે હરજીવને સવત ૧૬૦૨ ના ચૈત્ર સુદ ૬ ને દિવસે કવિશ્રી ઉપર એક કાગળ લખેલો પ્રાપ્ત થયો છે. તેમાં પણ તે કવિશ્રીને દયારામભાઈ તરીકે જ સંબોધે છે + આ ઉપરથી સિદ્ધ એ થાય છે કે કવિશ્રીના જ્ઞાતિજનો તેમને દયારામ કર કહીને બોલાવતા, અને પોતે પણ જ્ઞાતિજનની સાથેના વ્યવહારમાં પોતાને દયારામ કર નામથી ઓળખાવતા. મૃત્યુ સમયે પોતે જે મૃત્યુપત્ર કરેલું તે દયારામ કર નામથી કરેલું તેનું કાગળ ઉપર જણાવેલું તે છે. પણ હોર્ષ અને આદોષ બહારના લોકો તથા તેમની જ્ઞાતિ સિવાયના લોક તેમને 'દયારામ' કહીને બોલાવતા. કવિશ્રીનું

* જુઓ પરિશિષ્ટમાં.

+ જુઓ દયારામનું આન્તરજીવન પૃ. ૪૬૧ તથા 'પરિશિષ્ટ'

જન્મનું નામ દયારામજી છે, પણ જ્ઞાતિજનો દયાશંકર કહીને બોલાવતા, અને ખીજામાં (વૈષ્ણવો ખાસ કરીને) દયારામ કહીને બોલાવતા. આથી આપણે પણ કવિશ્રીને માટે દયારામભાઈજી નામનો ઉપયોગ કરીશું.

દયારામની અટક વિષે પણ જીવનચરિત્ર લખનારાઓમાં મતભેદ જોવામા આવે છે. રા. ઈન્દિયારામ દેસાઈ અને કવિશ્રીની અટક રા. ત્રિભુવન ગેઠ, દયાગમભાઈની અટક પંડ્યા ભટ્ટ કે પંડ્યા. હોવાનું જણાવે છે. રા. જોળાનાથ કંથારીઆ પણ 'પંડ્યા' કહે છે. દયારામભાઈની અટક પંડ્યા નથી પણ ભટ્ટ છે. તેના પ્રથમ પુગવા તરીકે તેમની જન્મ પત્રિકાનો આધાર આપણે આપી શકીએ. રા. કંથારીઆએ પોતાના દયા રત્નમાળ ભાગ ૨ માં એ જન્મ પત્રિકાને છાપી છે. અને ત્યાં વૈષ્ણવ ધર્મપરાયણ, સાઠોદરા નાગર ગૃહસ્થ વિપ્રજ્ઞાતૌ, અવરટંક મટ્ટ પ્રમુરારામ નરમેરારામ ગૃહે, સૌં રાજકોરકસ્ય દક્ષિણકુલે પુત્ર-રત્નમજીજનત્ તેન દયારામ इति श्रीमतां नामाभिधानं લોક વ્યવહારે પ્રસિદ્ધમ્ એ શબ્દોમા તેમને અટક 'ભટ્ટ' હતી તે ન્પષ્ટ સમજાય છે. તે કવિશ્રીના પોતાના નીચે આપેલા શબ્દોથી પણ તે સિદ્ધ થાય છે.

(૧) ¹શ્રીમંત ભટ્ટ સાઠોદરા દિજ, છે જ્ઞાતિ નાગર વંશ,
પ્રભુરામ પુત્ર કવિ દયાશંકર, છે નામ શ્રી હરિ અંશ.
(સારાવલિ)

(૨) ²જ્ઞાતિ વિપ્ર નાગર રે સાઠોદરો, ભટ્ટ દયાશંકર નામ,

(૩) ³શ્રીવંત ભટ્ટ સાઠોદરા, દિજ જ્ઞાતિ નાગર વંશ,
પ્રભુરામ મુત કવિ દયાશંકર નામ, શ્રી હરિવંશ.

(રસિકવલ્લભ)

(૧) પ્રા. કા. ભા. ૨ પૃ. ૨૫૫. (૨) દ. કા. મ. મા. ભા. ૪-૫-૧૧. (૩) પ્રા. કા. મા. ૧ પૃ. ૧૫૦.

(૪) જ્ઞાતિ નાગર સાઠોદરો, દિજ ભટ્ટ દયાશંકર નામ.
(ભક્તિપોષણ)

(૫) મહા નદી શ્રી નર્મદાતટ, ચંડીપુરી મહા ધામ,
જ્ઞાતિ નાગર સાઠોદરો, દિજ ભટ્ટ દયાશંકર નામ.
નામ વલ્લભ વૈષ્ણવદાસ, ગુરુ પ્રતાપે ગ્રંથ કૃત્યો પ્રકાશ,
ગીણે સાંભળે જે જનગાય, તેને મન વાંચિછત રૂળ થાય.
(ભક્તિપોષણ)

આમ અનેક ગ્રંથોને અંતે પોતાની અટક ભટ્ટ છે એમ કવિએ જણાવ્યું છે.

આદોદ અને ડભોઈમાં કવિએ વારંવાર ઘર બદલેલાં. આદોદમાં તેમના વડિલોનું એક ઘર કંગાલપુરીમાં હતું. કવિશ્રીનાં ઘર. તે હજુ પણ છે. આ ઘર ભવાનીશંકર મહેતાના મકાનની પાસેનું છે. અત્યારે તો રૂબારી લોકના ગુરુના દાકારના મંદિર તરીકે તેનો ઉપયોગ થાય છે. એ ઘરની પાસે દક્ષિણ દિશામાં પણ કવિનું ઘર છે. સંવત ૧૮૭૧ સુધી તે ઘરમાં રહ્યા હતા. દયારામભાઈના પિતાએ શુક્લ દાભાઈ (ડાહ્યાભાઈ) સેવકરામ, જ્ઞાતિએ ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ, તેનું રૂપીઆ ૨૦૦) નું દેવું કયું હતું. આ દેવું કવિને પોતાને ભરપાઈ કરવું પડેલું. પોતાની પાસે દેવું આપવાની બીજી રકમ નહિ હોવાથી આદોદનું ઘર દેવા પેટે ત્રવાડી દાજીને ત્યાં મકલું પડેલું આ બાબતનો એક દસ્તાવેજ પણ કવિની સહીનો સંવત ૧૮૭૧ ના ફાગણ સુ. ૩ ને સોમવારના દિવસનો થયેલો મળી આવે છે. આ પછી કવિ આદોદના ઘરનો ત્યાગ કરીને ડભોઈ રહેવા ગયા.

ડભોઈમાં પણ ઘણાં ઘર તેમણે બદલેલાં. પ્રથમ શૃંગારવાડીમાં સરિયામ રસ્તાની પૂર્વ દિશા તરફ આવેલા ઉંચા પાયાવાળી પડતર જમીન ઉપરના મોટા ભાગમાં રહેતા હતા. મહારાષ્ટ્ર કુરબજાખાની

૩૨] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

મોટી હવેલીના નામથી ઓળખાતા મકાનમાં રહેવા ગયા. કેટલોક વખત તેમના મોસાળ તરફથી મળેલા મકાનોમાં ગયા હતા. આ આગેપાલવના મહોદ્દા તરફ જતા પરીખ ભોગીદાસ શામળદાસની હવેલીથી દક્ષિણ તરફ આવેલું છે. “કવિશ્રીના કુટુંબીઓએ તે ઘરે વેચી દીધાથી ત્યાં નસવાડીવાળા હોમતલાલે તથા વાડીઆવાળા વપ્પીલ ગોવિંદભાઈએ તે જગ્યાએ માગ મકાનો બાંધ્યા છે.” પછી ઝારોળાવગામા આવેલા વૈષ્ણવ સખીદાસ ગાધીના ખડખડા ઘરમાં રહ્યા હતા. મોસાળનું વર સાકડું હોવાથી આ નવા ઘરમાં રહેવાને ગયા.

મોસાળના ઘરમાં સત્તમભાગમ માટે વૈષ્ણવો આવતા ત્યાં મોડી રાત સુધી ભગવદ્ વાર્તા થતી.

આ ઘરમાં મામાના કુટુંબીઓ પણ રહેતા હતા. કહેવાય છે કે કોઈ છોકગની વહુ વગર સમજે કંટાળા ભર્યું બોલી તેથી શ્રી દયારામભાઈએ કોઈ છોકરી જવા વિચાર કર્યો. સખીદાસ ગાધીના જાણવામાં આ વાત આન્યાથી પોતાને ઘેર શ્રી દયારામભાઈને આવવા વિનંતી કરી તેથી આગ્રહને વશ થઈ કવિ ત્યાં ગયા અને છેવટ સુધી સાંજ રહ્યા.

કોઈ એમ પણ કહે છે કે પાડોશીની સ્ત્રીએ બહુબાટ કર્યો તેથી આમ બન્યું.

જગતના મહાપુરુષોને તેમના માતાપિતા તરફથી સંસ્કારદ્વારા જે શિક્ષણ મળે છે તે ખીજાઓ પાસેથી માત્ર પિતાના મળી શકતું નથી. બાળકનો અભાવ અનુકરણશીલ છે. તે ખીજાઓને જેવું કરતાં જુએ તેવું કુદરતી રીતે અનુકરણ કરે છે.

અને તે અનુકરણદ્વારા મળેલા સંસ્કારો આજીવન ટકે છે. વર્ડઝવર્થે એક કાવ્યમાં કહ્યું છે કે **The child is the father of man** અર્થાત્ પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જણાય. ભવિષ્યમાં યનાર મહાન વિભૂતિઓ બાલ્યવર્યામાંથીજ તેમના ગુણોને પ્રગટ કરે છે. અમુક

વેલનાં પાદડાં કડવાં થશે કે સ્વાદિષ્ટ તેનું જ્ઞાન તેની પ્રથમાવસ્થા-
માંથીજ થાય છે. અમુક ઝાડનાં ફળ કડવાં થશે કે મીઠાં તે તેની
ખીન્નવસ્થા ઉપરથી સમજી શકાય છે. પુષ્પની સુગંધનું જ્ઞાન પણ
તેની કલિકાવસ્થામાંથીજ આપણને થાય છે. તેજ પ્રમાણે મનુષ્યના
ભાવિગુણોનું સંપૂર્ણ નહિ તો સ્વરૂપજ્ઞાન આપણને તેમની
બાહ્યાવસ્થામાંથીજ થાય છે; અને બાહ્યાવસ્થામાં મેળવેલા સંસ્કારો,
ધણું ખરાં દષ્ટાંતોમાં, આજીવન ટકે છે. આપણા કવિશ્રીને બાહ્યા-
વસ્થામાંથીજ તેમનાં માતાપિતા તરફથી સારા સંસ્કારો મળેલા.
કવિશ્રીના માતાપિતા શુદ્ધહૃદયનાં ભગવદ્ભક્ત હતાં. પ્રભુરામને
કરકુનની નોકરી હતી, પણ પોતાની નોકરીમાં પ્રામાણિકતા સારી
પેકે સાચવી શક્યા હતા. રાજકોરણા પણ ધણાંજ સ્મરણ હૃદયનાં
ગને ભક્તિભાવનાળાં હતાં. આમ માતાપિતાએ કવિશ્રીનું
ભાવિજીવન ઘડવામાં ઘણો ફાળો આપ્યો છે. તેઓ વૈષ્ણવ ધર્મમાં
દેહાનુરાગી હતા. દરરોજ પ્રાતઃકાળે વહેલા ઊઠીને શૌચ, દંતધાવન
તથા ગ્દાન કર્મથી પરવારીને બોજનકાળ પર્યંત ઘણો ખરો
સમય શ્રીહાકોરજીની સેવામાં ગાળતાં. તેઓ વૈષ્ણવ ધર્મને અનુસરીને
પોતાનું જીવન ગાળતા. લૌકિક બાબતોમાં બહુ માથું મારતા નહિ.
સાધુ, સન્તો ગામમાં આવ્યા હોય, અગર કયા વાર્તાદિ જ્યાં થતાં
હોય ત્યાં અવશ્ય જતાં. પુરાણના સારા સારા કથાકારોનો સત્સંગ
કરતાં, અને દરરોજ મંદિરમાં દર્શન કરવાને જતાં. કોઈની કુચલી કે
નિંદા કરવી તે પાપ સમજતા હતાં. દરરોજ પ્રસાતિયાં, ગ્દોત્રો,
હોયે શ્વરે ગાતાં તથા ભગવત્પ્રભાવલીનો પાઠ કરતાં. આ દરેક
વખતે બાળ દયારામને પોતાની પાસે રાખતાં; બાળ દયારામ આ
સર્વે જ્ઞેતા અને ઉભય માતાપિતા પામેથી સંસ્કારો મેળવે કરતા.
પ્રભુરામના ઘરમાં ગીતાનો ૧૫ મો અધ્યાય ઘણી વખતે સંગીતના
સ્વરોથી ગવાતો. દયારામભાઈ ધરની અંદર ધાર્મિક વાતાવરણમાં જ
રહેતા હતા, અને ધાર્મિક વાતાવરણમાં હોવાથી તેમની ધાર્મિક
વૃત્તિ પ્રાયઃ જાગ્રત થતી ગઈ, ખીલવા લાગી, અને ભ.

૩૪] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્તનું જીવન દર્શન.

તેમની કવિતા શક્તિને ધર્મનો સાચો આપ આપ્યો. સુવર્ણ સાચું હોય પણ જો કથિગ્ની પાસે તેને ગળવામા આવે તો તે સુવર્ણનું મૂલ્ય ઓછું અંકાય છે. ચંદ્ર રમણીય હોય પણ જો સ્વામ મેઘથી આવૃત્ત હોય તો તેની ગમણીયતા આપણને આકર્ષી શક્તિ નથી. જલ મીઠું હોય પણ જો તેની ઉપર લીલ પડેલી હોય તો તે જલને પીવાની ઈચ્છા થતી નથી; તેમ કેાઈપણ કવિમા ગમે તેની પ્રખળ કાવ્ય શક્તિ હોય પણ જો અનુકૂળ વાતાવરણ ન હોય તો તેની શક્તિઓ કુણ્ઠિત થઈ જાય છે. સાસારિક વાતાવરણની મધ્યમ ઉછરેલા કવિઓની કાવ્યશક્તિ સાસારિક વિષય તરફ જ ખેંચાય છે જેવું વાતાવરણ તેવું કવિતાનું વલણ પણ હોય છે. દયારામભાર્તન કવિતાને અનુકૂળ ધાર્મિક વાતાવરણ મળી આવ્યું, અને તેને પરિણામે તેમની કવિતાનું વલણ ધાર્મિક બનતું ગયું. ધરતી વાતાવરણ ધાર્મિક, તેમજ આ દોદની પવિત્ર ભૂમિનું વાતાવરણ પણ ધાર્મિક, આ ઉભય ધાર્મિક વાતાવરણ તથા નર્મદા ઘાટના પ્રકૃતિ સૌંદર્યની પ્રખળ અમર તેમની કવિતા ઉપર થઈ.

કવિશ્રીએ ‘આતુરીના ગળ્યા’મા જે બોધવચન દાક્યા છે તે ઘરમા માતાપિતાના જીવન ઉપરથી તેમને સુચિત થયેલા લાગે છે. તેમાના કેટલાક નીચે પ્રમાણે છે.

કરજ કહાડીને ખરચ ન કરીએ, દાટી ના સહીયે દુ.ખજી,
જેવી સંપત્ત તેનું ભોજન, સદા પામીયે મુખ.

પોતાની રિયતિ પ્રમાણે રહેવું, જે મળે તેનાથી સતોષ માનવો,
અને ચિન્તાથી દૂર રહેવું એ પ્રભુગમનું જીવન મૂત્ર જણાય છે.

આપ વખાણુ, અવરની નિન્દા, પરપત્ની શું હાગ્યજી,
અતિ ભાપણુ કહુ જીલ અવાંચે, મ્હોટપણાનો નાશ.

તે પોતાની સ્તુતિ કરતા નહિ, તેમ ખીજની નિન્દા પણ કરતા નહિ. તેમનું જીવન એવું સમગ્ર હતું કે પરની સાથે

હસવાનો પણ પ્રસંગ પાડતા નહિ. તે સારી પેઠે સમજતા કે વધારા પડતું બોલવું અગર કડવી જીભ કરવાથી માણસની મહત્તા ઘટે છે, સાતિમાં કે સમાજમાં પોતાની જે કંઈ આખર હોય તે ચોક્કસ થઈ જાય છે.

તેમની સમ્યક્તાનો ઉલ્લેખ કવિશ્રી નીચેની પંક્તિમાં કરે છે.

મહામાને શોભા આપ્યેથી, આપણે શોભા આવેજી,

પતિ—મુખ શોભા સ્ત્રીને કર જ્યમ, સ્ત્રીને પતિ દરશાવે.

બીજાને માન આપીએ તથી આપણી શોભામાં વધારો થાય છે. કેટલાક માણસો બીજા પામેથી માનની અપેક્ષા રાખે છે. પણ પોતે વિવેક દર્શાવવામાં બૂઝા હોય છે. પણ પ્રભુરામ એમ સમજતા હતા કે બીજાને માન આપવું તે તો આપણે માન લેવા જેવું છે. બીજી સીટીમાં જણાવેલો વિચાર તેમના પ્રભુરામના દંપતી જીવનનોજ પડથો પાડે છે. પ્રભુરામ અને રાજકોરણા ઉભય એક બીજાથી મુખ કેમ થાય તેનોજ વિચાર કરતાં. આમ હોવાથી તેમનું જીવન સુખમય પસાર થતું. કુટુંબમાં કલેશ વગેરેને લાગ્યેજ અવકાશ રહેતો.

સ્વચ્છતા અને સુઘડતા ઉપર પણ તેમને ખૂબ પ્રેમ હતો તે નીચેની પંક્તિઓ ઉપરથી જણાય છે.

તન મન વસન સુવિમળ રાખવું, આજસ ક્રોધ ન કરવોજી,

પરદુઃખ દેખી પ્રમત્ત ન થાવું, પાપક ધર્મ ન કરવો.

Cleanliness is next to godliness પવિત્રતા તે દિવ્ય જ છે. એ સૂત્રનું હાર્દ તેઓ સારી પેઠે સમજતા હતાં. તે પવિત્રતા કક્ષ બહારનીજ નહિ પણ અંદરની હોવી જોઈએ. પ્રભુરામની વ્યવહાર કુશળતા 'વસન' ની સુવિમળતાથી જણાવી છે. કારણકે દુનિયામાં રહેનારોએ બહારની સ્વચ્છતા ઉપર પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે

Dress and address are an index to soul

૩૬] ભક્તકવિ શ્રીધારામભાઈનું જીવન દર્શણ.

જગતમા કૌતુહ મેળવવાની ચાવી ચોકખાં પોષાક અને મુંદર વાણી છે. પ્રભુરામ ચોકખાં કપડા પહેરતાં હતા. અને તે તેમની વ્યવહાર કુશળતા દર્શાવે છે.

આ પંક્તિ આપણા કવિશ્રીના જીવનને પણ ઘણીજ લાભ થાય છે વળી—

મોટા જનની અદબ રાખવી, જાળને શિક્ષા દેવીજ;
ગુરજન સેવા, દયા દીનશુ સ્ત્રીને વશ કરી લેવીજ.

આમા 'જાળને શિક્ષા દેવીજ' એ શબ્દો દ્વારા કવિન જાણ્યાવગ્ધામા તેમને પ્રભુરામ પાસેથી શિક્ષણ અગર ઉપદેશ ન મળતો તેનો ઉલ્લેખ કરે છે. કેટલીક અખત માળાપો છોકરાને લાગુ લડાવે છે. આમ જરવાથી ભવિષ્યમા છોકરા ઉંચે રહે તે દોરાર છે. વળી કેટલાક માળાપો જાળકના શિક્ષણની બિલકુલ દરકાર કરતા નથી. આથી જાળકોનું જીવન ભવિષ્યમા ચારિત્રશૂન્ય થઈ જાય છે. પણ પ્રભુરામે આપણા કવિના જીવનને મુધારવાને ખાસ કાળજી રાખી હતી, તે આપણને ઉપરની લીટીમાથી સમજાય છે. પ્રભુરામના જીવનમા ઉત્તમ ગુણ તો તેમની મીઠી વાણી અને સર્વનું ભનું કરવાની બુદ્ધિ હતી. તેનો ઉલ્લેખ કવિ નીચે પ્રમાણે કરે છે.

મધુરી વાણી વદીએ સૌથી, ઉદર રાખીએ જાડુંજ;

મળ્યા મનુષ્યને પ્રાણ આપીએ, કોનું ન કરીએ મૂડું.

આવા પિતાનો પુત્ર પણ ગુણી થાય તેમા આશ્ચર્ય શું ? ગૃહસ્થાશ્રમમા રહીને પણ પ્રભુરામ અને રાજકોરણા પ્રેમથી પ્રભુની સેવા કરતા હતા. પોતાના સંસારને પવિત્ર રીતે ચલાવીને પ્રભુની સેવા કરવી, તે ઘણા ચોડાંજ ગૃહસ્થાશ્રમીઓના ભાગ્યમાં હોય છે. એવો ગૃહસ્થાશ્રમ તે અન્ય આશ્રમો કરતા પણ ચઢી જાય. વૈષ્ણવ ધર્મનું ખરું રહસ્ય આવા ગૃહસ્થાશ્રમમાજ છે. પણ આ આશ્રમમા રહીને પ્રભુની સેવા થાય તોજ. કવિશ્રીના માતા પિતા આવો

ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવતાં હતાં. તેથીજ કવિશ્રીએ ગૃહસ્થાશ્રમ વિષે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

ચાર આશ્રમ વિષે ગૃહસ્થાશ્રમ, એક વાતથી મોટાજ;
થી હરિની સેવા બની આવે, માટે, નહિ તો ખોટાજ.
આમ કહીને કહે છે કે— .

મનભાવે તેમ આશ્રમ માણો, મ્હારે નહીં લેવા દેવાજ;
દયો કહે મ્હારે તે મ્હોટેજ, કરે જે કૃષ્ણની સેવા.

કૃષ્ણની સેવા થઈ શકે તોજ ગૃહસ્થાશ્રમ અગર કેાઈ પણ
ીજે આશ્રમ મોટો. કવિશ્રીના માતાપિતા ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને
કૃષ્ણની સેવા કરતાં હતા. માટે તેવા ગૃહસ્થાશ્રમને કવિશ્રીએ અહિં
વખાણ્યો છે. આવા ગૃહસ્થાશ્રમની મધ્યમાં રહેવા કવિશ્રીનો પુનિત
આત્મા ધાર્મિક સંસ્કારોથી દિવમે દિવસે વેલની માફક ખાગરવા
લાગ્યો. અને તેની મધુરજને આનુબાનુએ રેલાવવા લાગ્યો.

કવિશ્રીનું બચપણ ધીમે ધીમે ખિલવા લાગ્યું. માતા પિતાની
સાથે સત્સંગ મંડળાઓમાં કે કયા વાર્તાના
બાળપણની સમારંભોમાં તે જતા, તેમજ મંદિરોમાં
શક્તિઓ દર્શન કરવાને જતા. માતા પિતા જે જે
રતોત્રોના પાઠ કરે તે ધ્યાન દઈને સાંભળતા

અને ઝમરણુ શક્તિથી એકદમ મોટે કરી દેતા. કેટલાક કહિન પાંચેને
પણ તે એવી રીતે બોલી જતા કે માતાપિતા તેથી આશ્ચર્યમાં લીન
થઈ જતા. તેમનામાં ઝમરણુ શક્તિ અને આહક શક્તિ ઉભય ખીલવા
માડી હતી. આ શક્તિ અન્ય શક્તિઓની માફક નૈસર્ગિક હોય છે.
સામાન્ય રીતે ઝમરણુ શક્તિ અને આહક શક્તિની વચ્ચે પરસ્પર
મેળ હોતો નથી. જેનામાં ઝમરણુ શક્તિનું પ્રાબલ્ય હોય છે તેમની
આહક શક્તિ મંદ દેખાય છે, અને આહક શક્તિવાળાની ઝમરણુ
શક્તિ ઘણીજ ઓછી હોય છે.

મનુષ્યમાં એકજ શક્તિ પ્રવળ હોય છે. પણ મહાન વ્યક્તિઓમાં એક કરતાં વધારે શક્તિઓ ખિલેલી જોવામાં આવે છે. પ્રખર વિદ્વાન્ મોટાણે માટે દેહમાં આવે છે કે એની અમરણ શક્તિ એવી ઉંચા પ્રકારની હતી કે મીસ્ટનનાં 'પેરેડાર્ઝ લાઈટ' કાવ્યને એક વખત વાચતો કે તેની સાથે તેની આખીને આખી લીટીઓ યાદ રાખી શકતો. તે દેહતો કે જો 'પેરેડાર્ઝ લાઈટ' નો બાળી નાખવામાં આવે તો પણ પોતે પોતાની અમરણ શક્તિ આખુંને આખું કાવ્ય આપી શકે તેમ છે. દયારામભાર્ગવુંની અમરણ શક્તિ પણ ઉંચા પ્રકારની હતી.

દયારામભાર્ગવુંના માતા પિતા વૈષ્ણવ ધર્મને પાળતા હતાં. તેમાં પણ શ્રીવલ્લભાચાર્યના પુષ્ટિમાર્ગને. આ સંપ્રદાયની રીત એવી છે કે પુષ્ટિમાર્ગીયે જે પ્રકારના મંત્રોની દીક્ષા ગુરુ પામેથી લેવી જોઈએ. એક નામ નિવેદન મંત્ર જે 'અષ્ટાક્ષર' ના નામથી ઓળખાય છે. શ્રી કૃષ્ણઃ શરણં મમ । એ અષ્ટાક્ષરના મંત્રનું ગુરુ ઉચ્ચારણ કરે અને તે દીક્ષા લેનારે સાંભળવાનો. ખીજો મંત્ર પંચાક્ષરી. તે બ્રહ્મસંબંધના નામથી ઓળખાય છે. નામ નિવેદન મંત્ર એ પુષ્ટિમાર્ગીય સંસ્કાર છે. તે સંસ્કાર મળ્યા પછી પુષ્ટિમાર્ગીય જીવન માટે પ્રાથમિક યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ મંત્ર તેમને શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના વંશજ ગોસ્વામી શ્રી દેવકીનંદન મહારાજ થકી પ્રાપ્ત થયેલું. સંવત ૧૮૩૭ માં કવિની ચાર વર્ષની વયે નામ નિવેદન સંસ્કાર તેમને કરવામાં આવ્યો હતો.

આનો ઉલ્લેખ 'લક્ષ્મિ વિધાન' માં નીચે પ્રમાણે છે.

દાસકું મોદ આનંદ હિત, દેવકીનંદન સુચંદ,

+ + + +

વૈપ્રનિત મોહિ ક્રિયો, અનુભવ પ્રગટ પ્રમાનં.

આમાં દેવકીનંદનજીએ કવિને નામ નિવેદન સંસ્કાર આપીને પવિત્ર કર્યા એમ કહે છે.

લક્ષ્મિવિધાન' ની સ્વ કેશવ હર્ષદ બ્રુવ એમના દયારામભાઈ વિના વ્યાખ્યાનમાં આ વિધાનનું સમર્થન કરે છે * તે નીચેના પંક્તિઓથી સમજાશે

દેવકી નદન દેવકી નદન હિયો આહી,
શ્રુતિ શિખકે સુપડિત ઉપમા અન્ય નહિ જાહી
+ + +
પાવત ભયે નામ દે, કિયો આપનો દાસ,
બાવલાવ બુઝયો ના તબે, હુતો નાહિ પ્રકાશ

(કા મ મા લા ૭, પૃ ૬)

આમાં કવિની બાલ્યાવસ્થામાં 'અષ્ટાક્ષર મંત્ર' આપીને કવિને ૧૬ બનાવ્યા વૈષ્ણવી દીક્ષા આપી એમ જણાયું છે પણ કવિ બહોં કહે છે કે આ દીક્ષા તેમની લઘુ વયમાં થયેલી તેથી તે મંત્રનો પ્રકાશ તેમને થયો નહોતો પણ પાછળથી જ્યારે શ્રી દેવકીનદન ગોકુલમાં પધાર્યા ત્યારે કવિ ત્યાં ગયા અને મહારાજના દર્શન થયા અને મંત્રનું હાર્દ સમજ્યા

તબ પ્રભુ કીરી ગોકુલ ગયે સેનહિ ગોકુલનાથ,
+ + +
તાતૈ હો વ્હો જયકે પ્રથમ કીયો સતસંગ

(કા મણિમાળા લા ૫, પૃ ૬૭-૬૮)

દયારામભાઈની આઠ વર્ષની વયે સવત ૧૮૪૧ માં વૈદિક વિધિ પ્રમાણે તેમનો ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો બ્રાહ્મણોમાં આ સંસ્કારની વિધિ લગ્ન પ્રસંગ જેના આનંદથી ઉજવવામાં આવે છે જન્મતાં જાયતે શૂદ્ર સંસ્કારાદ્ દ્વિજ ઇચ્છતે બ્રાહ્મણ માતા પિતાને ત્યાં જન્મતા છતાં જ્યાંસુધી ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તે બાળકને દ્વિજત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી તેમ વેદાદિ શાસ્ત્રોના અધ્યયન માટેની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થતી નથી

* 'ગસિક વલ્લભ' એક અધ્યયન પૃ ૪ માં શાસ્ત્રીજી કેશવરામ જ્ઞેધપૂર્વાણના વ નભજીને જણાવે છે

૪૦] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્પણ.

એ આર્યશાસ્ત્રનો તેમજ સનાતન ધર્મશાસ્ત્રનો નિયમ હિંદુ સમાજમાં વર્ષો થયાં ઉતરી આવ્યો છે. અત્યારે પણ તે ચાલુ છે. ઉપનયન સંસ્કાર, રિવાજ પ્રમાણે ઉજવવામાં આવ્યો. સર્વ સબન્ધીઓના બહુકને આશીર્વાદ મળ્યા.

ઉપનયન પહેલાંજ, પ્રભુરામે બાળક દયારામના અભ્યાસને આરંભ ઘર આગળ કર્યો હતો.

બાળક દયારામની વાચાશક્તિ ઘણી વહેલી ખુલી ગઈ હતી કુદરતી રીતે શુદ્ધ ભાષાવાળાં વાક્યો તેમને ઉચ્ચારતાં જોઈ પ્રભુરામને જ્યોતિષીના શબ્દમા વિશ્વાસ આવ્યો અને પોતેજ બાળકને ઘર આગળ મૂળાક્ષરો લખવા વાચવાનું શરૂ કર્યું. થોડાં સમયમાં વાક્યો લખતા તથા વાચતા શીખી ગયા. પછી તેમને તે વખતની ચાંદોદની બાપુરામ મહેતાજીની ગામઠી શાળામાં મૂક્યા. ગુજરાતમાં હજુ સરકારી હોળીનું કેળવણી ખાતું શરૂ થયું નહતું. પ્રાથમિક કેળવણી માટે પણ સરકારી શાળાઓ ન હતી. જે કોઈ આવી શાળાઓ હતી, તે ખાનગી મહેતાજીઓથી ચાલતી. તેવી શાળાઓ ગામઠી શાળાઓ તરીકે ઓળખાતી. ગુજરાતના ન્હાનાં મોટાં મુખ્ય નગરોમાં સૌથી વહેલી પ્રાથમિક શિક્ષણની શાખાઓ ઈ. સ. ૧૮૨૬માં રચાઈ હતી. અંગ્રેજી શિક્ષણ અંગેની માત્ર ચર્ચાઓ ચાલતી-હતી. વિલિયમ બેન્ટીનના વખતમા ૧૮૩૨ માં મેડાલેની અંગ્રેજી શિક્ષણની નીતિ કંપની સરકારે અપનાવી અને ૧૮૫૩ ના સર આર્ટ્સ વુડના ખરીતાથી પ્રાથમિક, માધ્યમિક તથા ઉચ્ચ કેળવણીની ફરજ સરકારને સોંપવામા આવી. કેળવણીનું કામ કરતી ખાનગી સંસ્થાઓને ગ્રાન્ટ આપવાનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારાયો. આ માટે દરેક પ્રાંતમાં જુદું કેળવણી ખાતું ખોલવામાં આવ્યું. ગુજરાતમાં ૧૮૫૩ માં બુદ્ધિબર્ધક સલા અપાઈ. અને તેને સાહિત્ય દ્વારા આ નવી કેળવણી અને જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનો આરંભ કર્યો. આ છે દયારામભાઈના સમય પછીની કેળવણી. હવે તો અંગ્રેજોએ શરૂ

કરેલી નવી કેળવણીનાં પછુ ૧૦૦ વર્ષોએ વીતી ગયાં, અને કેળવણીને ઉત્તરોત્તર ખૂબ પ્રચાર થતો ગયો.

દયારામભાઈના વખતની કેળવણી અત્યારની દષ્ટિએ પછાત છતાં સામાન્ય વ્યવહારિક જ્ઞાનની બાબતમાં ચઢીચાલી ગણાય. કેળવણીનું કેન્દ્ર શિક્ષક હતો. તેજ ગુરુ અને તેજ પુસ્તકાલય, તેજ જેટલું જ્ઞાનવારિ પાવ અને જેવું પાવ, તેટલું અને તેવુંજ વિદ્યાર્થી તેવું પાન કરતો. એ સમયે ન હતાં પાઠ્ય પુસ્તકો કે ન હોતાં વર્તમાનપત્રો. છાપખાનાંના અભાવે જ્ઞાનનો ફેલાવો નહિ જેવો હતો. ગુપ્તી ગામડી શાળામાં રહીને જેટલું વિદ્યાર્થી શીખે તેટલુંજ તે જ્ઞાન મેળવતો. કેળવણીનું ધ્યેય વિદ્યાર્થીને વ્યવહારમાં ઉપયોગી બનાવવાનું હતું. એટલે જેટલું તેને ઉપયોગી થાય તેટલું સામાન્ય રીતે લખતા, વાચતાં અને હિસાબ ગણતા આવડ્યું એટલે વધારે કેળવણીની જરૂર જણાતી નહતી. અંગ્રેજીમાં જેને ત્રણ Rs કહે છે, (Reading, Writing and Arithmetic) એટલીજ કેળવણી. મોટા ભાગે કેળવણી મૌખિક હતી. કાગળને બદલે લાકડાની પાટીનો ઉપયોગ થતો. શરૂઆતમાં તેના ઉપર ધૂળ નાંખીને બરુના દોઝતાં (કલમ) થી લેખન શીખવાડવામાં આવતાં. પાછળથી ખડી લગાડેલી પાટીઓનો ઉપયોગ થતો. શાહીનું લખાણ અમદાવાદી જાડા કાગળ ઉપર થતું. નીતિ અને ધર્મનું શિક્ષણ ખાસ અપાતું. એ માટે પુરાણની કથાઓ કહેવામાં આવતી તથા નીતિના શ્લોક વિદ્યાર્થીઓને મોઢે કરાવાતા. ગણિતનું શિક્ષણ પક્ષાખાથી આપવામાં આવતું. આવી ગામડી શાળાઓના શિક્ષકને નિયમિત પગાર મળતો નહિ. વિદ્યાર્થીઓને લાંથી સીધું મળે. અને વર્ષે થોડીક બક્ષિસ મળે. શિક્ષક બ્રાહ્મણજ હોય. તેનું ઘર તે શાળા ઘરની ઓસરી કે ઓટલા ઉપર વિદ્યાર્થીઓને બેસાડે. ખુરશી કે મેઝની જરૂર નહિ. શિક્ષક આસન ઉપર બેસે કે ગાદી ઉપર અને બાળકો નીચે બોંય ઉપર કે જાળમ ઉપર. એ શિક્ષકમાં પ્રેમ કરતાં ભય વધારે હતો. વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકથી હંમેશાં ડરતા. તેના નિકટ

૪૨] ભક્તદેવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

સહવાસમાં આવી શકતા નહિ. “સોટી વાગે ચમચમ અને વિદ્યા આવે ધમ ધમ” એ તે જમાનાનાં શિક્ષણનું સૂત્ર હતું.

દયારામભાઈની કેળવણી આવી ગામડી શાળામાં શરુ થઈ. ચાંદોદમાં બાપુરામ મહેતાજીની શાળા બહુ વખણાતી હતી. તેમાં ભણનાર વિદ્યાર્થીઓ હોશિયાર બનતા. બાપુરામ મહેતાજી, સ્વભાવના કડક છતાં, ભણાવવામાં બહુ કાળજી રાખતા. પોતાનો વિદ્યાર્થી ઠોઠ ન રહે તેની ખાસ દરકાર રાખતા. શિક્ષકને પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવાની જેટલી કાળજી તેટલી તેની પ્રસિદ્ધિ.

દયારામભાઈનું વિદ્યા પ્રત્યેનું વલણ કુદરતી હતું. તેમાં એ બ્રાહ્મણનો પુત્ર, એટલે હોયજ. પિતાના પણ સંસ્કાર તેમાં ભળ્યા. આથી દયારામભાઈ ભણવામાં હોશિયાર હતા. જેટલું શિક્ષક ભણાવે તેટલું ઝડપથી ગ્રહણ કરતા. પ્રભુરામ દરરોજ ઘર આગળ પણ તેમના અભ્યાસ માટે ધ્યાન રાખે. દરરોજના તેમના ભણતરનો હિસાબ લે. મૌખિક પાઠો કેટલા આવડ્યા તે પણ રાત્રે સૂતા પહેલાં બાળકની પાસેથી સાંભળતાં. દયારામની સ્મરણ શક્તિ ઘણીજ તીવ્ર હતી. તેથી તેમને મેઢિ ઘણું થઈ જતું. ઘણા શ્લોકો અને નીતિ વચનો કંઠસ્થ થયાં હતાં અને પુત્રનો વિદ્યા માટેનો પ્રેમ જોઈને તે તથા મહાલક્ષ્મી બહુ હરખાતાં.

એક વખત, બાપુરામની શાળામાં, પ્રભુરામ બાળકના અભ્યાસ માટે બાપુરામ મહેતાજીને મળવા ગયા. વર્ગ ચાલતો હતો. મહેતાજી નિયમ પ્રમાણે પ્રશ્નો પૂછતા હતા. કેટલાક પ્રશ્નોના ઉત્તરો ફક્ત દયારામજી આપતા હતા. અને મહેતાજી તેને ‘શાખાસ છોકરા શાખાસ’ એમ કહેતા.

મહેતાજીએ છોકરાઓને પ્રશ્ન કર્યો, ‘છોકરાઓ ગઈ કાલે મેં તમને ભર્તૃહર્ગિના નીતિશતકના બે શ્લોકો મોઢે કરવાના કહ્યા હતા. તે તમે કરી લાખ્યા છો ?’

વિદ્યાર્થીઓમાંથી ફક્ત ત્રણ ચાર ઉભા થયા. ‘હા, શુરુજી !’

ગુરુજીએ કહ્યું—‘ બોલી જાવોં જો ’ હિલા ચનારમાથી પહેલો ઉભો થયો. પણ પ્રથમ લીટી બોલતાજ અટકી ગયો. બીજાએ બોલવાનું શરુ કર્યું પણ બીજી લીટી બોલતા ગૂંચવાઈ ગયો. ત્રીજો માંડ માંડ એક શ્લોક પૂરો કરી શક્યો પણ ઉચ્ચાર ઘણાજ અશુદ્ધ. છેવટે ચોથા વિદ્યાર્થી ‘દયારામ’ હિલા થયા. તેમણે તે બે શ્લોકો બોલવાનું શરુ કર્યું. ફક્ત તે બોલ્યાજ નહિ પણ શુદ્ધ ઉચ્ચારથી છંદની પણ શુદ્ધતા, જનજીવને, મધુર કંઠે તે ગાયા, અને વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષક તેમજ પ્રભુરામ પણ બહુજ પ્રસન્ન થયા. આ માટે બાપુરામે દયારામને શાખાસી આપી. પેલા ત્રણ જે નાશીપાશ થયા તેમને ઠપકો આપ્યો, અને બાકીના જેમણે તૈયાર નહોતા કર્યા તેમને ઘેરથી પચ્ચીસ વખત લખી લાવવાની શિક્ષા કરી.

પ્રભુરામે મહેતાજી બાપુરામને પૂછ્યું—બાપુરામભાઈ હવે મારા દયારામને ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો થશે. તમે તેને લખાવવામા ઘણી મહેનત લીધી છે. મારી ઈચ્છા તે વિદ્વાન થાય એવી છે. તે માટે તેને સંસ્કૃત ભાષા ભણવી જરૂરી છે. એ ભાષા આપણી દેવ ભાષા છે. વળી આપણા ધાર્મિક ગ્રન્થો એમા લખાયલા છે. મને પણ તે ભાષાનો શોખ છે. પણ આદોદમા તે માટે પાઠશાળા નથી. તે માટે તમારો શો અભિપ્રાય છે ?

બાપુરામે કહ્યું—તમારો દીકરો ભણવામાં ઘણો ચપલ અને હોશિયાર છે. તેની બુદ્ધિ જોતા મને પણ લાગે છે કે તે મોટો પંડિત, જ્ઞાની કે વિદ્વાન થાય એવો છે. તે માટે તમે તેને સંસ્કૃત ભાષાનું શિક્ષણ આપવાનો જે વિચાર કર્યો છે, તેને હું અનુમોદન આપું છું. સંસ્કૃત માટેની પાઠશાળા આદોદમાં નથી. નજીક ડભોઈમાં પણ સારી પાઠશાળા નથી. પણ વડોદરામાં એક સારી પાઠશાળા છે. ત્યાં તમે મોકલશો. સંસ્કૃત વિદ્યા માટે કાશી પ્રસિદ્ધ છે. પણ ત્યાં તમો મોકલી શકશો નહિ. તે ઘણું દૂર રહ્યું.

પ્રભુરામે કહ્યું—પુત્રને નાની ઉંમરમા, ઘર બહાર કાઢવાનું

૪૪] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

અમારું મન ઠબ્બલતો નજ કરે. તેમાં તેની માતાનો પ્રેમ તેના ઉપર અતિશય છે. તે તો એને જોઈનેજ પોતાની આંખો દારે છે. બાળક બહાર રમવા ગયો હોય અને થોડીક વાર થાય તો પણ એ ચિંતાતુર બની જાય છે. એટલે તેની માતાની સંમતિ મને મળે તોજ મારાથી બહારગામ મોકલી શકાય. એમ તો હું પણ થોડું ઘણું સંસ્કૃત જાણું છું. વ્યાકરણ તો હું લખાવી શકું. પણ પાઠશાળાઓ જેવું જ્ઞાન બાળકને મળે, તેવું ઘર આગળ નજ લણી શકાય. મારું જ્ઞાન મર્યાદિત છે. મારે તો એને તમામ વેદો-ઉપનિષદ સહિત અને દર્શનશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરાવવો છે. એવું કંઈ મને ન આવડે. વળી છોકરાં જેવું બહારના શિક્ષકો પાસેથી લણી શકે તેવું ઘરનાં પિતા પાસેથી ન લણી શકે. પિતા તે પિતાજ, તે શિક્ષક બની શકતો નથી. શિક્ષકનો ધંધો કરનાર પિતા પણ પોતાના પુત્રનો શિક્ષક બની શકતો નથી. આપણામાં કહેવત છે કે ‘પારખી મા’ કાન વીધિ.’ તે પ્રમાણે બહારના ગુરુ પાસેથીજ વિદ્યાર્થી લણી શકે. વળી મારો આખો વખત નોકરીમાં જાય છે. થાકીને ઘેર આવું છું. સવારે ન્હાવા ધોવામાં અને સેવામાં વખત જાય. હું કયા વખતે તેને લણાવું ? કાશી તો નહિ પણ વડોદરા તેને લણવા મોકલવો એમ હું વિચારું છું.

પ્રભુરામના મનમાં દયારામને સંસ્કૃત ભાષા લણાવવાનો વિચાર ઘોળાતો હતો. બાપુરામની શાળામાં દયારામ અભ્યાસ કરી રહ્યા. પછી તે વિચાર ખૂબ આગળ વધ્યો. માતા સાથે તથા બીજાંઓ સાથે તે ચર્ચા ચાલતી. પુત્રનો વિયોગ રહે માટે માતા અનિચ્છા દેખાડતાં. દયારામ તે વિષયમાં ખૂબ હોંશ દેખાડતા, માતાને કહેતા ‘હું લણીને હોશિયાર થઈને આવીશ. થોડાક વખત હું તારી પાસે નહિ હોઉં તેથી શું ? પિતાજીની ઇચ્છા છે, મારી પણ છે. તો મારા અભ્યાસમાં હું પુત્રપ્રેમ ખાતર અંતરાય ન નાંખ.’ આમ જ્યારે દયારામ કહેતા એટલે મહાલક્ષ્મી મૌન ધારણ કરતાં. પુત્ર-વડોદરા લણવા જાય તે વિચારનો તેમણે પછીથી વિરોધ કર્યો નહિ.

પણ મનુષ્ય ધારે છે કંઈ ને ચાય છે કંઈક. આવતી કાલે

શું બનશે. એવું જ્ઞાન મનુષ્યને લાગ્યેજ હોય છે. નહિ તો દશરથ રાજાએ પુત્ર રામચંદ્રની રાજ્યાલિપેક માટે તૈયારી કરી. પણ તે તૈયારીઓ છતાં પુત્રને ૧૨ વર્ષ વનવાસ બોગવવો પડ્યો. મનુષ્યો ગમે તેટલી મોટી આશાઓ બાંધે, ગમે તેટલી ભાવિ જીવનની યોજનાઓ કરે, છતાં તેને સિદ્ધ કરવાનું, તેના હાથમાં નથી. તે તો છે જગન્નિયન્તા પરમાત્માને હાથે. તેની ઈચ્છા પ્રમાણેજ વ્યક્તિની જીવન ઘટનાઓ નિર્માય છે. તેજ તેને સરળ રસ્તે દોરે છે, કે તેને વળાંક આપે છે કે ગર્તમાં ફેંકી દે છે.

પુત્રના ભાવિ જીવનની પ્રભુરામની યોજનામાં અચાનક વિદ્વેષ પડ્યો. પ્રભુગમ માંદા પડ્યા. અને દયારામના સંસ્કૃત વિદ્યાના અભ્યાસમાં વિલંબ પડ્યો. આખરે પ્રભુરામ, સંવત્ ૧૮૪૩ માં મહાલક્ષ્મી, અને દશ વર્ષના પુત્ર દયારામને તથા એકી સપ્તધીઓને રુદન કરતાં મૂકીને, આ જ્ઞાની દુનિયાનો ત્યાગ કરીને ગોધામમાં ચાલ્યા ગયા.

આ દુઃખદ બનાવથી પ્રભુરામના પત્નીને સખ્ત આઘાત લાગેજ. પ્રભુરામભાઈની દયારામને સંસ્કૃતના પંડિત બનાવવાની ઈચ્છા તે પૂર્ણ કરી ન શક્યા. તેનું દુઃખ બાળ દયારામને પણ થયું. વળી પ્રભુરામની એક બીજી ઈચ્છા પણ વણપાંગરી રહી ગઈ. દયારામભાઈનો ઉપવીત સંસ્કાર કર્યો, ત્યારે તેમના વિવાહની વાત જ્ઞાતિમાં ચાલેતી હતી. જ્ઞાતિનાં તમામ બાળકોમાં એ જૂદા પડી આવતા હતા. જ્ઞાતિના ઘણા કુટુંબોની નજર દયારામભાઈ ઉપર હતી, અને પોતાનાં કુટુંબોની પુત્રીનો વિવાહ એમની સાથે કરવાનાં કોડ તેમને જગતા. તેમજ અંદર અંદર તે માટે ઓર્ધ્વા થતી. દયારામભાઈ જેવો રૂપાળો છોકરો જ્ઞાતિમાં બીજો લાગ્યેજ હોય. શરીર બાંધી દડીતું, ગૌરવર્ણું, કમ્બુકમ્બુ, વિશાળ તેજસ્વી કપાળ, તેમજ અમકતી વિશાળ આંખો, શુકનાસિકા, મૃગેન્દ્ર કટિ, કાચ જેવું પારદર્શક શરીર, વળી

નાનકહું કુસુમજ કેલું આનંદથી ખેલી રહું છે ? પણ તેને સંસારનાં. દિના વાયરાઓનું કંઈ પણ જ્ઞાન નથી, એનું હવે શું થશે ? મારી જીંદગીનો પણ ભરોસો નહિ. મારા બાળકની સંભાળ કેણુ લેશે ? પિયરીયામાં શું એને આશ્રમ લેવો પડશે ?, આ વિચાર કરી કરીને ઘરનાં એકાંત ખૂણાંમાં રડતાં અને પોતાની હૈયા વરાળ કાઢતાં. દયારામની જ્યારે નજર પડે ત્યારે તેમને પણ લાગણી થઈ આવતી અને તે આશ્વાસન આપે, અને કહે, મા, તું શા માટે રડે છે ? તું મારી ચિંતા કરે છે, પણ ચિંતા કરવાનું કારણુ શું ? શું તને ભગવાનમા શ્રદ્ધા નથી ? તું દેવ મંદિરે જાય છે, સેવા કરે છે, ઘોળ પદ ગાય છે, કથા વાર્તાઓમા જાય છે, તો તું એટલું સમજતી નથી કે આપણાં બધાંની જીંદગી ભગવાનના હાથમાં છે ? જો સાંભળ, તું નરસિંહ મહેતાનાં પદો ગાય છે, તે તને હું પેલું પદ ગાઈ સંભળાવું.

“ સુખ દુઃખ મનમાં નવ આણિયે રે ઘટ સાથે રે ઘડિયાં,
ટાળ્યાં તે ઠોઈનાં નવ ટળે, જહુનાથનાં જડિયાં. ”

ત્રણી તું જાણે છે ને, કે મારા પિતા દરરોજ શ્રી મહાપ્રભુજનાં ધોડપ ગ્રંથોના પાઠ કરતા, અને તેમાં ‘નવરત્નનો’ પાઠ ઘણીવાર કરતા એ એમનો પ્રિય પાઠ હતો. રાત્રે સૂતી વખતે પણ આપણને સંભળાવતા. તેની પહેલી લીટી છે—

ચિંતા કાપિ ન કાર્યા નિવેદિતાત્મમિઃ કદાપિ ।

જેણે ભગવાનને પોતાનું નિવેદન કર્યું છે, તેને કાંઈ પણ ચિંતા કરવી જોઈએ નહિ. કારણુ તેની ચિંતા કરનાર ભગવાન સમર્થ છે, તે બ્રહ્મસંબધ લીધેલું છે, એટલે આ વાત તને કહું છું. બાળકનાં આ શબ્દોથી માતા મહાલક્ષ્મીને આશ્વાસન મળતું અને “ દુઃખનું ઓપડ દહાડા ” એ નિયમ પ્રમાણે પ્રભુરામના મૃત્યુનું દુઃખ વિસારે પડ્યું.

દયારામની કીશોરાવસ્થા હવે ખીલતી હતી. સંસ્કૃત ભાષાનાં

૪૬] ભટ્ટકવિ, શ્રીદયારામભાર્તુ' જીવન દર્પણ.

સાચુવામાં બહુજ હોંશિયાર, વર્ગમાં પહેલો નંબર રાખે, મહેતાજી
બાપુરામ જે પાઠ આપે તે કરી જાય, તેમજ રવલાવે આનંદી,
વળી તેમના કંઠમાં તો સંગીતજ ભરેલું, તે કંઈ ગાય અને
આજુબાજુના તે સાંભળવામાં તક્ષીન થઈ જાય. આ ઉપરાંત વિનય
હરેલી ભાષા, આ બધા ગુણોવાળો બાળક કોને ન ગમે ? એ
ગામમા ગંગા નામની કન્યાના બાપે પ્રભુરામ અને મહાલક્ષ્મી સાથે
પોતાની પુત્રીનું દયારામને વાગ્દાન કરવાની વાતચીત થઈ. તે
સમયમાં લગ્ન નાની ઉંમરમા થતાં. તેમ વરકન્યાની પસંદગીથી
લગ્ન થતા નહતા. દયારામભાર્તુને આ બાળકમાં પૂછવામાં આવ્યું
નહોતું. પ્રભુરામને શ્રદ્ધા હતી કે પુત્ર વિવાહને સંમતિ આપશે.
મૌખિક વાત થઈ પણ દયારામના લગ્ન થતાં પહેલાં આ સંસાર
છોડીને પ્રભુરામ ચાલ્યા ગયા. હવે દયારામને ઉછેરવાની જવાબદારી
માતા મહાલક્ષ્મીના માથે આવી પ્રડી.

દયારામની ઉંમર આ વખતે ૧૦ વરસની હતી. આગળ ઉપર
જીવન અને મૃત્યુની ફીલસુફીની મીમાંસા કરનાર મૃત્યુનું રહસ્ય
સમજનાર કવિ આ ઉંમરે મૃત્યુ શું છે તે સમજતા ન હતા.
તેમણે ગામનાં બીજાઓનાં મૃતદેહોને અગ્નિ સંસ્કાર કરતાં જોયેલાં.
તેમ બીજાં સગાવહાલાના મૃત્યુની વાતો સાંભળેલી, પણ મૃત્યુ
એટલે શું ? તેની સમજ તેમને નહોતી. પણ મહાલક્ષ્મીને માથે
તો પતિ જતાંજ આલ તૂટી પડ્યું. એની આગળ દુઃખના ડુંગરો
ખડકાયા. પતિ ચાલ્યા ગયા એ ચિન્તા તેના હૃદયને અહુર્નિશ
બાળતી.

હવે ઘરનો કમાનાર અને દયારામની ચિંતા કરનાર વ્યક્તિ
ચાલી ગઈ. એથી એને સંસાર સૂનો લાગ્યો. આજીવિકાનાં સાધનો
બહુ મર્યાદિત હતાં. જેમ તેમ કરીને જીવન દોરી નલાવે તેટલું
હતું. પણ તેને બાળકનો વિચાર થતો. કે એના સંસ્કૃત અભ્યાસનું
શું ? ને તેમના લગ્નનું શું ? મહાલક્ષ્મી બહુ બોળી અને પ્રેમાળ માતા
હતી. હવે એ દયારામનાં ભાવીનો વિચાર કરતાં. “અરે ! મારું. આ”

નાનકહું કુસુમજ કેવું આનંદથી ખેલી રહું છે ? પણ તેને સંસારનાં
 હિના વાયરાઓતું કંઈ પણ જ્ઞાન નથી, એતું હવે શું થશે ? મારી
 જીંદગીનો પણ ભરોસો નહિ. મારા બાળકની સંભાળ કેણુ લેશે ?
 પિયરીયામાં શું એને આશ્રય લેવો પડશે ?, આ વિચાર કરી કરીને
 ઘરનાં એકાંત ખૂણાંમાં રડતાં અને પોતાની હૈયા વરાળ કાઢતાં.
 દયારામની બ્યારે નજર પડે ત્યારે તેમને પણ લાગણી થઈ આવતી
 અને તે આશ્વાસન આપે, અને કહે, મા, તું શા માટે રડે છે ? તું
 મારી ચિંતા કરે છે, પણ ચિંતા કરવાનું કારણ શું ? શું તને
 ભગવાનમાં શ્રદ્ધા નથી ? તું દેવ મંદિરે જાય છે, સેવા કરે છે,
 ઘોળ પદ ગાય છે, કથા વાર્તાઓમા જાય છે, તો તું એટલું
 સમજતી નથી કે આપણાં બધાની જીંદગી ભગવાનના હાથમાં છે ?
 જો સાંભળ, તું નરસિંહ મહેતાનાં પદો ગાય છે, તે તને હું પેલું
 પદ ગાઈ સંભળાવું.

“ સુખ દુઃખ મનમાં નવ આણિયે રે ઘટ સાથે રે ઘડિયાં,
 ટાબ્યાં તે ઠોઠનાં નવ ટળે, જહુનાથનાં જડિયાં. ”

વળી તું જાણે છે ને, કે મારા પિતા દરરોજ શ્રી મહાપ્રભુજીનાં
 ષોડશ અંથોના પાઠ કરતા, અને તેમાં ‘નવરત્નનો’ પાઠ ઘણીવાર
 કરતા એ એમનો પ્રિય પાઠ હતો. રાત્રે ચૂતી વખતે પણ આપણને
 સંભળાવતા. તેની પહેલી લીટી છે—

ચિંતા કાપિ ન કાર્યો નિવેદિતાત્મભિઃ કદાપિ ।

જેણે ભગવાનને પોતાનું નિવેદન કર્યું છે, તેને કોઈ પણ ચિંતા
 કરવી જોઈએ નહિ. કારણ તેની ચિંતા કરનાર ભગવાન સમર્થ
 છે, તે બ્રહ્મસંબંધ લીધેલું છે, એટલે આ વાત તને કહું છું.
 બાળકનાં આ શબ્દોથી માતા મહાલક્ષ્મીને આશ્વાસન મળતું અને
 “ દુઃખનું ઓપડ દહાડા ” એ નિયમ પ્રમાણે પ્રભુરામના ચતુરતું,
 દુઃખ વિસારે પડ્યું.

દયારામની પ્રીતોરાવરૂપા હવે ખીલતી હતી. સંગૃહ લાપાનાં

૪૮] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન કર્પણ.

અભ્યાસમાં વિશેષ પડ્યો. જતાં પોતે ભાષાંતરવાળા ગ્રંથોની મદદથી તે ભાષા શીખવા લાગ્યા. દરરોજ સવારે પોતાનો અભ્યાસ કરતા. ગીતા, રામાયણ, ને મહાભારતનાં પુસ્તકો અવલોકતા. વળી એમને પોતાને કવિતા લખવાનો છંદ લાગ્યો, અને ઢેટલીક કવિતા લખતા. જપોરનાં સારાં સારાં કપડા પહેરીને મિત્રોને મળવા જાય. સાયંકાળના સમયે મંદિરોનાં દેવદર્શને જાય તથા સાધુ સંતોની પરિક્રમાવાસીઓની, અને મહંતોની મુલાકાતો લેતા. આદોદ એ તીર્થધામ હતું. ત્યાં જહારગામના યાત્રીઓ આવતા. તેમની સાથે વાતો કરવાની તક લેતા. ડોઝ ડોઝ વખત બાળમિત્રોની સાથે નર્મદાની પનઝમાં બેસીને સહેલ માણતા, અને તે વખતે પોતે બનાવેલી કવિતાઓ મધુર કંઠે ગાઈ મિત્રોને આનંદ આપતા. મિત્રોને પણ એમા ખૂબ રસ પડતો. ડોઝવાર મહારાવનાં ઘાટ પરનાં પગથીયાં પર બેસીને “સાભળ સૈયર ! મહારી ગુંજની એક ગોઠ.” એ પોતાની રચેલી ગરબી ગાતા અને પાણી ભરતાં ભરતાં પનિહારીઓ એમના મધુર કંઠથી આકર્ષાઈ અને સ્તબ્ધ થઈને સાંભળતાં. ડોઝ ડોઝ વખત બાળમિત્રો ભેગા બેસીને દોડતા અને રમતા. એક બીજાને પકડવાની રમત રમતા, એક વખત આવી એક રમતમાં દયારામ દોડતા હતાં ત્યારે એક બેડું ભરીને જતી પણીહારીની અડફેટમાં તે આવી ગયા, અને તેનું બેડું ફૂટી ગયું. તે ઉઘ્ર બનીને ગાળો દેવા લાગી. પણ દયારામે તેની ક્ષમા માંગી. આ બનાવની ખબર મહાલક્ષ્મીને પડી. તેમણે પુત્રને દુષકો આપ્યો. દયારામે કહ્યું કે “મેં જાણી જોઈને બેડું પાડ્યું નથી. અમે બધાં દોડવાની રમત રમતાં હતાં. હું દોડતો હતો તેમાં એ પનિહારી બાઈ અડફેટમાં આવી ગઈ. મેં જાણી જોઈને બેડું ફેડ્યું નથી ને તે માટે મેં ક્ષમા માંગી છે.” એક વખત નર્મદાના ઘાટે મિત્રોની મંડળી જમી. મંદ મંદ પવન વાતો હતો. સલૂણી સંધ્યા આકાશમાં લહેરાઈ. તે વખતે મિત્રોના આગ્રહે કવિએ રખતો રાગમાં નીચેની પોતાની બનાવેલી કવિતા ગાઈ. એ કવિતા યજ્ઞ ભાષામાં હતી

“ બંસી કે બળને વારે, મેરા દીલ ચૂરાયાં,
મેરા દીલ ક્યું ચૂરાયા, મેરાં મન ક્યાં ચૂરાયાં ? ”

(દયા રત્ન માલ ભાગ ૨ જો પૃષ્ઠ ૬)

મિત્ર મંડળાએ એ ગીતને હર્ષનાદથી વધાવ્યું. મિત્રોએ બીજા ગીતની માગણી કરી. કવિએ સોરઠ રાગમાં નીચે પ્રમાણે ગાયું.

‘છેલ્લાં નેક નેકિ, બાસુરિ બજાયે જા હો.
બજાય જા, સૂનાય જા, રિઝાય જા હો,
તેરિ બામરીને મેરી પાસુરિયાં પ્રેમ;
સૂને બિના—ના—સોહાગે જા હો.’”

આ ગીતના જ્વનિઓ દૂર દૂર સૂધી ફેલાતો, અને વાતાવરણમાં ગુંજી ઉઠતા મઠમાં બેઠેલા સાધુ સંતો, તેમ યાત્રિઓ પણ તે સાંભળવાને ત્યા આવતા.

બાલવયમાં જ કવિએ ચાંદોદમાં કવિતા બનાવનાર અને મધુર ગાનાર તરીકે કીર્તિ મેળવી હતી. એ બાળકોમાં જ પ્રિય ચર્ચ પડ્યા નહોતા, પણ મોટરાંઓ અને સ્ત્રી વર્ગમાં પણ માનીતા થયા હતા. ચાંદોદની શેરીઓમાં નવરાશની વખતે સ્ત્રીઓ બ્યારે વાતો કરતી ત્યારે કહેતી કે “મહાલક્ષ્મીનો દયારામ કેવો હોશિયાર છે ? કેવી સરસ કવિતા લખે છે, અને કેવું સરસ ગાય છે. હજુ તો એ બીજનો ચંદ્ર છે, પણ ભવિષ્યમાં એ સોળ કળાએ પ્રગટશે અને પ્રકાશ ફેલાવશે.” આવું કોઈ કોઈ વખત વૃદ્ધ પુરુષો પણ ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારતા. કોઈ વળી એમ કહેતા કે અણુવિક્રમ્યું કુસુમ છે, એનો પૂરો વિકાસ થયો નથી. બધી પાંદડીઓ ખીલશે, ત્યારે એ મહાન પુરુષ તરીકે ચાંદોદને જ નહિ પણ ગુજરાતને કીર્તિ અપાવશે. આમ દયારામની પ્રશંસા થવા લાગી. માતા તે સાંભળીને આનંદ પામતા. વિવાહ તો થયેલા હતા, પણ લગ્નની વાત આવે ત્યારે તે બાળત ઉપર તેઓ ઉપેક્ષા રાખતો. એમાં તેમને રસ ન દેખાતો.

૫૦] ભક્તકાવ શ્રીદયારામભક્તાર્થુ' છયન દર્પણુ.

મહાલક્ષ્મી અને માસી દેવળા અને મોસાળીયાંઓ ત્યારે ભેગાં મળીને લગ્ન વિષે વાતો કરે ત્યારે તેમાં તે રસ ન લેતા. એક વખતે માતા અને માસી બેઠાં હતાં ત્યારે કવિએ નીચેની પંક્તિઓ ગાઈ.

“એક વર્યો ગોપીજન વલ્લભ, નહિ સ્વામી બીજો,
નહિ સ્વામી બીજો કે, મારે નહિ સ્વામી બીજો.”

એ ગીત સાંભળીને દેવળાને આશ્ચર્ય થયું. સદ્ગુણ ભાવે માસીએ દયારામને પૂછ્યું કે તું “ગોપીજન વલ્લભને તો વરવાનો નથી ને ? તું ગોપી થઈશ તો પેલી ગંગાનું શું થશે ? આવા થેલાં ન કાઢ.” ત્યારે દયારામ એનો ઉત્તર ન આપે.

આદોદમાં શેષસાઈ ભગવાનનું મંદિર છે. તે નર્મદાના તટ પર આવેલું છે. તેને ચક્રતીર્થ પણ કહે છે. શંખ, ચક્ર, ગદાધારી શેષસાઈ ભગવાનની મૂર્તિ ત્યાં બિરાજે છે. મૂર્તિના લલાટ પર કેસરી તિલક શોભી ઉઠે છે, નાસિકામાં નથવેસર પહેરેલી છે. કાન પર કુંડલ શોભી રહેલાં છે. પીતાબર અને દટિમેખલા ધારણ કરેલાં છે. પગે નેપૂર શોભે છે. પ્રત્યેક અંગમાં માધુર્ય ભરેલું સ્વરૂપ, જેનાથી મનમથ લોભાઈ જાય તેવું છે. શેષ ઉપર શયન કરતાં કમળા જેની સેવા કરે છે, તેવાં ભગવાન નારાયણના દર્શન કરવાને માટે જુદાં જુદાં રથભેથી ભાવિક યાત્રાળુઓ આદોદ આવતા. દયારામ પણ પોતાના ગામમાં આ ભગવાનની મૂર્તિનાં દર્શન કરવા જતા. એક વખતે જ્યારે તે દર્શન કરવા ગયા ત્યારે મંદિરની બાજુમાં સત્સંગીઓની બેઠક મળી હતી. તેમાં કથા વાર્તા ચાલતી હતી. દયારામ પણ તે માંભળતા. એક દિવસે કથા કહેનાર પુરાણીની નજર દયારામ પર પડી. દયારામ કવિતા રચે છે એવી તેમને ખબર હતી. તેથી તેમણે પૂછ્યું, “કેમ છોકરા, તું કવિતા લખે છે, તે મેં સાંભળ્યું છે. તે દિવસે ભગવાનની મુરલી પર તે કવિતા ગાયેલી તે બહુ સરસ હતી, તો આપણા શેષસાઈ ભગવાન પર કવિતા લખ.” દયારામે મંડળીમાં ઉભા થઈને કહ્યું

કે “મેં રચી છે.” પુરાણીને આશ્ચર્ય થયું. “તો હમણું ગાઈ સંભળાવીશ ? તારી સાથે એ કવિતા લેતો આવ્યો છે ?” દયારામે જવાબ આપ્યો. “હજુ મેં ગાઈ કાલે એક કવિતા લખી અને તે મારા ખિરસામાં છે. તમે કહેતા હો તો હમણું વાંચુ.” પુરાણીએ કહ્યું, “લલે વાંચ.” દયારામ તે વખતે ઉભા થયા. ખિરસામાંથી કવિતા કાઢી. અત્યાર સુધી તેમણે મિત્રો આગળ કવિતા ગાઈ હતી. આવો પ્રસંગ તેમને મળ્યો ન હતો. એટલે વિના મંડાયે તેમણે અધુર કંઠે વાંચવા માંડી. એની પહેલી બે લીટીઓ નીચે પ્રમાણે છે.

“શ્રી નર્મદાજી તટ પરે, ચાર ચંડી રે આમ,
મહિમા વખાણું તે સ્થળ તણો, સમોવડ વૈકુંઠ ધામ.”

૧૩ પંક્તિનું આ ઘોળ તેમણે ગાયું. એમાં તે અંથળનું મહાત્મ્ય અને ત્યાં ખિરાજતા શેષસાઈ ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન તેમણે કર્યું છે. તે સાંભળીને બધા ખુશ ખુશ થઈ ગયા. એક વખત, બીજી વખત, ત્રીજી વખત એમ ત્રણ વખત એમની પામે ગવડાચું અને શ્રોતાઓએ સાંભળ્યું. પુરાણીનો હર્ષ માતો નહતો. તે આસન પરથી ઊઠ્યા, અને પ્રેમથી બેટ્યા અને કહ્યું, “છોકરા, તારી કવિતા મને બહુ ગમે છે. મારી ખાત્રી છે કે ભવિષ્યમાં તું સારો કવિ થઈશ. મારો આશીર્વાદ છે, કે તું ભગવાનની કવિતા ગાશે, ખીજની નહિ. તું ભકત કવિ થજો. નરસિંહ મહેતા કે મીરાંનાઈ જેવો ભક્ત થજો.” બાલ દયારામને આ આશીર્વાદ આનંદથી નિર્ઝરતા નયણાંથી સ્વીકાર્યો અને મંડળીમાં બધાંએને હાથથી વંદન કરીને બેસી ગયા. સૌ કોઈ કહેવા લાગ્યા. ‘કેવો વિનયી અને સંસ્કારી છોકરો !’

બાળ દયારામ ઘેર પહોંચ્યા કે તરતજ માતાએ પૂછ્યું. “પેલી, શેષસાઈની કવિતા મને ગાઈ સંભળાવતે !” બાળકે એ કવિતા તેમને વાંચી સંભળાવી. માતા મહાલક્ષ્મીને શેષસાઈ ભગવાનમાં અખૂબ શ્રદ્ધા હતી. દરરોજ તેમનાં દર્શન કર્યા સિવાય તેઓ બોજન

પર] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્યનું જીવન કથન.

લેતા નહિ આથી તે કવિતા માતાને બહુ ગમી. પોતે તેને કહે કરી હતી અને દરરોજ સાંજે સૂતી વખતે મુખપાઠ કરતા. બાળ દયારામ પણ સાથે ગાતા.

પિતાના મૃત્યુનું દુઃખ વિસરાવવા લાગ્યું. પછી બાળ્યે વર્ધન વહાણા વાયા બાળક, કવિતાની રસમગ્તીમાં જ રહેતા. માતાને તેના લગ્ન કરવાની ચિંતા હતી એવામાં તેમની માદગી આવી માતાના મુખ તે પ્રેમમાં બાળક હવે ઉછરતો હતો પણ કેટલાં જાણે વિધાતાને એ પણ નહિ ગમ્યું હોય અને આ બાળકને મુખથી વચિત રાખનાનું હોય, તેમ માતા માદગીમાંથી ઊઠના નહિ બાળકે બહુ ઉમંગથી સુશ્રૂષા કરી કૂલ છોડને ઉછેરનાર માળી ચાલ્યો જાય તો તે કૂલની શી દશ થશે? એ વિચાર માતાની શય્યા પાસે બેઠા બેઠા કવિને વ્યથા બનાવતો હતો અને ઘણી વખતે ચિંતામાં પડી જતા માસી દેવબા તેમને ધીરજ રાખનાનું કહેતા, પણ આખરે એ કપરો દિવસ આવ્યો. અંતિમ ઘડીએ ગણાવા લાગી માતાએ ઈશારો કર્યો અને સગા-સબધીએ જાગ્રત્ થઈ ગયા. માતાની શય્યા પાસે શ્રીનાથજીની છબી મૂકવામાં આવી, રામકૃષ્ણના નામની ધૂન થવા લાગી અને ભજનો ગવાવા લાગ્યા. છેલ્લી ક્ષણ સુધી માતા બાળકની સામે એક નયનથી જોઈ રહેતી છેદને છેદને એ નયનોના તેજ ચાલ્યા ગયા, અને ગોલોકનાસી થયા.

એ દિવસ બાળ કવિને માટે ઘણોજ કપરો હતો. સગાસબધીએ ભેગા થયા નર્મદાના વિશાળ તટની રમશાન ભૂમિમાં એ બાળકના હાથે માતાના શબને અગ્નિદાહ કરવામાં આવ્યો. તે વખતે બાળકની આખમાં ઘણા આસુ વહ્યા. તેને સસાર ઉપર વૈરાગ્ય આવ્યો, હવે જીવનમાં જીવના જેવું કાર્કશ લાગ્યું. ઘર સૂનું સૂનું લાગતું. કાઠાની પુત્રી ધનગૌરીએ અને માસી દેવબા વગર તેમનું કાર્કશ રહ્યું નહિ મોસાળિયા હતા પણ તે ડોહોઈમાં, ઉપર આલ નીચે પૃથ્વી એવી રિચિતિ થઈ. હવે એકલવાયા પડી ગયા. સસારમાં ગમે

તેટલાં સગાં સબધીઓ હોય પણ માતા એજ માતા. પિતા ગયા પણ માતાએ તેને ઊની આચ પણ આવવા દીધી નહોતી. માતા હતી ત્યાસુધી કવિને ભોજન, વસ્ત્રની કેઈ ચિંતા નહોતી. તેના શરીરની બહુ સલાળ ગમતી. સહેજ માથુ દુઃખે તો માતા તેની ચિંતા કરે અને ઉપચાર કરે. એવી પ્રેમાળ માતા હમેશને માટે ચાલી ગઈ. હવે તેનું મુખ જોવાનું રહે નહિ. આમ વિચારમાં ઘણી વખત કવિ પડી જતા. માતાના વિયોગનું દુઃખ ભૂલી જવા તેમણે એક કવિતા રચી.

“સાચું તે સગપણુ રે, સમજ મન ! ક્યામ તણું,
બાકી સહુ જુદું રે, કશું નથી કામ તણું;
જનુની જનક એમ કર્યા કેટલા, તહે જેટલી ધરી દેહ,
દહેણા દેણીનો સબધ તૂટયો, ત્યારે મૂકીને ગયા સૌ નેહ.
કેઈએ ના જતાવ્યું રે, કેકાણું વિશ્રામ તણું.”

માતાની ઉત્તરક્રિયા કરી. હવે સ સારમાં આવી પડતી આપત્તિઓનું તેમને થોડુંક ભાન થવા લાગ્યું. પણ આ સમયને જીવનની તૈયારી તરીકે એમણે માન્યું. યથો અને ભાગવત કથાઓમાથી તથા સત્સંગ મહાત્માઓમાથી તેઓ સમજ્યા હતા કે સ સારમાં મનુષ્ય માત્રને દુઃખ હોય છે. મનુષ્યે એ દુઃખથી કાયર થવું નહિ પણ તેનો સામનો કરતા શીખવું જોઈએ. દુઃખ મનુષ્યના જીવનનો વિકાસ કરવામાં મોટું સાધન છે. માટીના ઘડાને જ્યાં સુધી તાપ આપનામાં આવતો નથી, ત્યાંસુધી એ ઘડો પાકો બનેતો નથી કે કેઈ વ્યવહારના ખપમાં આવતો નથી કેરી કાચી હોય ત્યાંસુધી ખાટી હોય છે, પાકી થાય ત્યારે મીઠી લાગે છે, તાપ દોય ત્યારે પાકે છે. તેમ સ સારમાં દુઃખ હોય તોજ મનુષ્ય પાકો બને છે. ત્યાંસુધી તે કાચી માટીના જેવો હોય છે. સ સાર વ્યવહારમાં તે બિન ઉપયોગી હોય છે. મનુષ્યનો સાચો શિક્ષક (ગુરુ) દુઃખ છે. મહાન પુરુષોના જીવન દુઃખથી પરિપૂર્ણ બનેલા છે, એટલે દુઃખ એ અનિષ્ટ છે એમ

૫૪] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

માનવું નહિ. દુઃખનો પણ જીવન વિદ્યાસમાં ઉપયોગ કરવો. મંસારમાં દુઃખ પછી સુખ આવે છે. પિતા ગયા, માતા ગઈ, પોતે એકલો રહ્યો, નિરાધાર ગિથિતિ—આ બધાં એક પછી એક સંકટોએ ઘોડીવાર કવિને સતાવ્યા, અને તેમની દષ્ટિ સમક્ષ ભાવિ રાક્ષસરૂપી વિકરાળ મુખ ઉઘાડીને ગળી જવાનો ન હોય; એ રીતે કલ્પનામાં જેના લાગ્યા પણ આ બાળક દયારામમા સમજ હતી. ચિંતા કાવિ ન કાર્યો એ શ્રી વલ્લભાચાર્યના વાક્યનું એ રમરણ કરતા. ‘શ્રીકૃષ્ણ સરણમ મમ’ એ મૂત્રનો ઉચ્ચાર કરતા. એ રીતે ભયથી મુક્ત થયા. ઈશ્વરની શ્રદ્ધા શુ શુ કરી શકતી નથી? એ શ્રદ્ધાના બળે મનુષ્યો દુઃખના મહોદધિતરી જાય છે. આપત્તિઓની અગ્નિજ્વાળામાંથી સુરક્ષિત રીતે પસાર થાય છે. સંસારના ઝેરી પવનોને પણ તે બળથી શાત કરી દે છે. દયારામભાઈના જીવનમાં એ ઈશ્વરી શ્રદ્ધાનું મોટું બળ હતું.

નીચેના પદોમાં આ સમયની લાગણીઓ તેઓ વ્યક્ત કરે છે.

“ઢાટી પ્રયત્ન કરો તોય પણ, મુખ દુઃખ હાથ હરી ને રે,
થવાનું રહેજે પણ ચારો, હરિભજ ભાવ ધરી ને રે.”

(દયારામ કાવ્ય સંગ્રહ, પૃષ્ઠ ૨૩૭.)

“ચિત્ત તું શીદને ચિંતા ધરે, કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે,
રથાવર જંગમ જડ ચેતનમા, માયાનું બળ કરે,
રમરણ કર શ્રી કૃષ્ણચંદ્રનું, જન્મ મરણ જાય હરે.”

(દયારામ કાવ્ય સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૨૫૦)

માસી દેવળા ડોહાઈમાં રહેતાં હતાં. બાળક દયારામ એકલા હતા, તેથી તે આદોદમાં આવીને તેમની સાથે રહ્યાં. દયારામનું મન ધીમે ધીમે કાવ્ય લખવામાં પરોવાયું. કથા વાર્તાઓમાં જાય ત્યાંથી જે દૃષ્ટાંત સાંભળીને આવે, તેમજ કૃષ્ણ ભગવાનના જીવન અસંગો સાંભળીને આવે, તે બધા ઉપર કાવ્ય લખતા. આમ એમની કાવ્ય

શક્તિ ચૂરના લાગી સમૃદ્ધ લાપાનો પરિચય પણ વધના લાગ્યો. સંગીતનો શોખ વધવા લાગ્યો. માસી, દયારામને લમની વાત કરતા, તે દયારામ એ વાતને હસી કાઢતા એમા રસ દેખાડતા નહિ. માસી અને ધનગૌરી અને મામાએ એક વખત દયારામને પોતાની પામે બેસાડીને લમની વાત કરી અને કહ્યું કે તારા પિતાએ તારૂં વાગ્દાન કરેલું છે, હવે તારે લમ કરી નાખવું જોઈએ. કન્યા પક્ષનાળાનો આગ્રહ છે. કવિએ જવાબ આપ્યો કે “એ” તો માઝ લમ ક્યારનું કરી નાખ્યું છે.” મામાએ પૂછ્યું ‘કેની સાથે ?’ “શ્રીકૃષ્ણ શામળિયા સાથે શું તમને ખબર નથી ?” મામા, માસીએ કહ્યું, “જો લાઈ દયા ! તું અમારી વાત હસી કાઢ નહિ, તું આવા ઘેતા ન કાઢીશ તારા પિતાએ વાગ્દાન કર્યું છે, તારી માની પણ એ જ ઈચ્છા હતી. છોકરી તને ગમે એવી છે તો શા માટે તું ના પાડે છે ? તું ના પાડે તો આપણા કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા શું રહે ? આપણી ન્યાત કઈ ? સાથોદરા એમા લમ પ્રત્યે ચેડા ન કગય,” આનો ઉત્તર દયારામે ઠાવકી રીતે આપ્યો, ‘તમારી વાત મેં સાલગી લીધી, પણ મેં નક્કીજ કર્યું છે કે મારે ખીજુ લમ કરવું નથી, તમે ઘેલછા કહો કે ગમે તે કહો, મારા નિશ્ચયમા ડગવાનો નથી મારે સસારના બધનમા પડવું નથી પિતાજીએ ભલે નક્કી કર્યું હોય પણ તે તો ગયા, માતા ગયા મારે હવે સસારનો મોહ નથી હું લગ્નની ઉપાધિમા પડવા પણ માગતો નથી એ કન્યાને હું લગ્ન કરીને સુખી કરવાનો નથી તો મારે શા માટે એના જીવનસુખમા આગ મૂકવી જોઈએ ? હું તો “એક વર્યો શ્રી ગોપીજનનસ્સલ, નહિ સ્વામી ખીજો” એ સંકલ્પવાનો છું. મારો પતિ તો શ્રીકૃષ્ણ છે તો હું એક યી જાતિ સાથે લગ્ન કરું ? આ મારો નિશ્ચય છે તમે હવે એ વાત ન કરશો અને લગ્ન કરવાની ફરજ ન પાડશો નહિ તો હું અહીંથી ચાલ્યો જઈશ મારે જે થવાનું હશે તે થશે, ભગવાન મારો ભેલી છે આ બાબતની મેં એક કવિતા પણ કરી છે, તમારે બધાને સાલવવી હોય

૫૬] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્યનું જીવન દર્શણ.

તો સાંભળો.” એમ કહીને પેટીમાંથી કવિતાનો ચોપડો કાઢ્યો અને પોતે તે ગાઈ.

“વરિયે તો સામળિયો વરિયે, વરિયે તો પાતળિયો;
વરિયે તો છખીલો વરિયે રે,.....ચતુરવર—૧૦
સંસારીતું સગપણ કાચું, પરણીને રંડાવું પાછું;
એને ઘેર તે પાણી શીદ ભરીએ રે;.....ચતુરવર—૧
સંસાર તો સરવે જૂઠો, શું ચાશે રૂઠો કે તૂઠો;
તેહને તુચ્છ જાણી ફરિયે રે.....ચતુરવર—૨
જેહને પરણે દુઃખ જાય, અખંડ હેવાતણુ થાય;
તેની સાથે પ્રીત ફરિયે રે.....ચતુરવર—૩
સંસાર તો સર્વે ખોટો, પાણી માંહેનો પરખોટો;
ફૂટી જશે નાનો મોટો રે.....ચતુરવર—૪
દયા પ્રિતમ કેરો વાહાલો, નાગર નંદલાલો;
તેહેનો સાલો કરી મહાલો રે,.....ચતુરવર—૫

(કાવ્યસંગ્રહ પૃષ્ઠ ૨૩૬.)

આ કવિતા સાંભળીને માસીબા અને બીજા બધાં છક થઈ ગયાં. તેઓએ એટલો જવાબ આપ્યો. “ભલે તારી મરજીમાં આવે તેમ કર, પણ જો જે, આ તો સંસાર છે.” દયારામે જવાબ આપ્યો “ભગવાન એવી છે. પ્રભુજી મારા જીવનના સંકલ્પને પાર ઉતારનાર છે. મારી જીવનનૈયા તેમને સોંપી છે, તે મારા કર્ણુધાર છે, તેથી મારે શી ફીકર છે?” આ પછી લગ્ન વિષેની વાત કોઈએ તેમની સાથે ચર્ચા નહિ. કન્યાના પિતાને ખજાર પડી અને તેમણે આશા છોડી દીધી અને બીજા મુરતિયો શોધી કાઢ્યો. દયારામભાર્યના આ સંકલ્પ ઉપર કેટલીક ચર્ચા થઈ છે. કેટલાકને એ તરંગી લાગ્યા. પણ દયારામનું ભાવિ જીવન જોતાં જે થયું તે બરાબરજ છે. કદાચ તે કન્યા એમને પરણીને સુખી ન થાત. કુવારા દયારામભાર્યએ

ત્રેમલક્ષણા લક્ષિતાનાં મુંદર દાવ્યો તેમજ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના પદો આગળ ઉપર જે આપ્યાં છે તે કદાચ ન આપી શકત. ઈશ્વરે એમને માટે જુદુંજ લાવી નિર્માણ કરેલું હતું. એમને માટે જીવનનો ન્યારો રાહ નક્કી જ થયેલો હતો, તેમને સંસારીઓના રાહે જવાનું ન હતું. તેમને જવાનું હતું નગર્મિહ અને મીરાંના રાહે. આ પછી કવિનું ચિત્ત કાવ્ય નિર્માણમાંજ પરોવાયેલું રહેતું આ સમયે એક “તત્ત્વપ્રબંધ” નામનો ગ્રંથ લખાયો છે (જુઓ કાવ્ય મણિમાલા ભાગ છઠ્ઠો પૃષ્ઠ ૭૮) ધન્યાત્રી રાગમાં એકંદરે ૬૬ કડીઓનું કાવ્ય છે અને તેમાં કવિએ તત્ત્વજ્ઞાન વિષે વિચારો રજુ કર્યાં છે. આટલી લઘુ વયે આ ગ્રંથની રચના કવિ કરે એ અરેખર આશ્ચર્યકારક ગણાય. કવિ તેમાં લખે છે.

“ ઉછરતી વય ઉત્કંઠિત કૃતિ તેમાં જે ભાસે ખોડજી,
હરિજસરસ ગાવા કેરો, જાણુ જે મુજને છે કોડજી.”

આમાં કવિની વય ઉછરતી ગણાઈ છે. કવિ કહે છે કે મારી આ કવિ રચનામાં જે ખામી હોય તો તમે તેની કાવ્ય તરીકેની પરીક્ષા ન કરશો. મેં તો ભગવાનનાં વશ ગાવાને માટેજ આ કાવ્ય રચ્યું છે. આમાં મારા ગુરુ શ્રીદેવકીનંદન, કે જેમણે મને અષ્ટાક્ષર મંત્ર આપેલો, નામ નિવેદન કરાવેલું, તેમના બળથી આ કાવ્યની રજૂરણ થઈ છે. આ કાવ્યમાં પોતે જણાવે છે કે ભગવાનને વશ કરવા માટે ભગવાનનુંજ સાચા સ્નેહથી સેવન કરવું, તેનાથી મનુષ્ય માત્રનો પરમ સ્નેહ થાય છે. આમાં ગૃહસ્થાશ્રમની પ્રસંશા કરી છે. પણ ગૃહસ્થાશ્રમ એ પ્રભુની સેવા માટે છે. બીજી એક બાબત એ જણાવે છે કે દરેક મનુષ્યે શુદ્ધ વર્તન રાખીને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખીને, બુદ્ધિ પણ અભુમાં જોડીને, કર્તવ્ય પગલુ ચઢીને પોતાનાં કર્તવ્ય કરવાં.

“ વિશ્વ સમગ્ર જે કાંઈ છે તે, ઈશ્વરાધિષ્ઠિત જાણીજી,
અધિષ્ઠિતને અર્થે જોડવું, અભ્યર્પિત મતિ આણીજી.”

૫૮] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શણ.

આમ માતાપિતા વગરના, એકલવાયા દયારામનું જીવન આદોદમી યુવાવસ્થામાં કાર્યો રચનામાં, અભ્યાસ વધારવામાં વધારે પ્રમાણમાં પસાર થવા લાગ્યું. આ સમયમાં તેમને જીવનનો મર્મ અથો દ્વારા સારી પેઢે સમજાયા નર્મદા નદીના તટ ઉપર ચડીપુત્રીના આ કામળ છોડને હજુ યોગ્ય માળીની જરૂર હતી કે ને તેના જીવનનો વિકાસ કરવામાં જ માત્ર નહિ પણ તે નવપદ્મનું કુસુમેથી શોભાયમાન વૃક્ષ તરીકે સાહિત્યવાદિજાના રમણીય વૃક્ષ તરીકે આશ્રય શોધનારાઓને મોટા આશ્રયરૂપ થઈ પડે તેવા વૃક્ષની વૃદ્ધિ અને ઉછેર તરફ ધ્યાન આપનાર, માળાકાર પણ તેમના સહભાગ્યે મળે છે અર્થાત્ એમની સસાર યાત્રામાં માર્ગદર્શક બોમિયો અને જીવનપાર્થેય આપનાર વ્યક્તિની જરૂર હતી તે તેમને હવે મળે છે

પ્રકરણ ૫ મું

સંસાર યાત્રિકનો ભોમિયો—

ઈશ્વારામ ભટ્ટજી

ઈશ્વરની કૃપા મનુષ્ય ઉપર વર્ષે છે ત્યારે અણુધારી રીતે વર્ષે છે. તેના કાર્યમાં અણુધારી મદદ મળી આવે છે, અને તેનો જીવન પથ નિર્વિઘ્ન અને સરળ બને છે. ઘણાએ સંસાર યાત્રિકોને આવી રીતે અચાનક સહાય મળી છે. દયારામભાઈના જીવનમાં પણ એવું બને છે. જે ‘કર્ણુધાર’ ની શોધમાં તેઓ હતા, જેની પાસેથી જીવન રહસ્ય તથા તત્ત્વજ્ઞાન સમજવા માગતા હતા, તેવી વ્યક્તિ તેમને હવે મળી આવે છે. તેનો બોટો ચતાં, તેમના જીવનમાં અનેરો પ્રકાશ ફેલાય છે.

નવી જીવન દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે વ્યક્તિ હતી ઈશ્વારામ ભટ્ટજી. તેમણે તેમના જીવનરૂપી સુવર્ણ ઉપર બાંહેલી થોડી ઘણી રજ ખંખેરીને, સો ટચનું સોનું બનાવ્યું અર્થાત્ તેમણે તેમના જીવનને દિવ્ય પંથે વાળ્યું. એ નહોતા કવિ, પણ હતા મહાશાની, દર્શનશાસ્ત્રોના પ્રખર અભ્યાસી, તથા ચિન્તક, તેમજ ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્રોનાં ભાષ્યોના અવલોકનકાર. તે હતા શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના ‘અણુભાષ્ય’ ઉપર ‘પ્રદીપ’ નામની ટીકા લખનારા મહાન પંડિતજી. કહેવાય છે કે દાર્શનિકો પંડિતો અને સંસ્કૃત ભાષાના સમર્થક વિદ્વાનો ગુજરાતમાં નહિ જેવા છે. ગણ્યા ગાંઠ્યા હશે પણ ઉત્તર ભારત, દક્ષિણ ભારત, અને મહારાષ્ટ્રમાં તો ઘણા જ છે. ગુજરાતની ભૂમિમાં સંસ્કૃત ભાષા માટે આદર નથી. એમાં સત્ય પણ છે. કારણકે

ગુજરાતની જૂમિ સમ્બતી કરતા શ્રીની ઉપાસના વધારે કરે છે. આમ છતાં તેમા પણ 'સાહિત્ય રત્નો' તો છેજ. સંસ્કૃતના પણ સમર્થ લેખકો અને અભ્યાસી થઇ ગયા છે. શિશુપાલ વધતું સંસ્કૃત કાવ્ય ગુજરાતના કવિએ આપ્યું છે. જૈન આચાર્ય- હેમચંદ્રાચાર્યનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ જાણીતું છે. પુષ્ટિમાર્ગના સમર્થ આચાર્ય, જેમણે અણુભાષ્ય, તત્ત્વદીપ નિબંધ ઉપર ટીકાઓ લખી છે, તેમ ઘણા વાદો સંસ્કૃતમા લખ્યા છે, તે ગોસ્વામી વિદ્યલેસરી પુષ્પોત્તમજી સુરતનાજ વતની હતા. પડિત ગદુલાલાજી પણ ગુજરાતના. ઈશ્વરારામ ભટ્ટજી ગુજરાતના તે વખતના મહાન પડિત હતા. ગુજરાતમા સંસ્કૃત ભાષાનો અનાદ્ય થાય છે એ સાચું નથી. હા, અખિલ ભારતીય ખ્યાતિ મેળવી શકે તેવા પડિતોની સખ્યા ઘણી અલ્પ હતી અને હજી છે.

ઈશ્વરારામ ભટ્ટજીનું પણ ગુજરાતના 'સંસ્કૃત સાહિત્ય' ના ઇતિહાસમા ધ્યાન છે. જેવા તે સંસ્કૃતજ હતા તેવા જ તે લોકભાષામાં જનનમાજને ઉપદેશ આપવાની શક્તિ ધરાવતા હતા. અને તેથી તે ઘણાઓના માનને પાત્ર બન્યા હતા જુદા જુદા ધર્મગ્રંથો તેમણે અવલોકેલા હતા. દર્શનશાસ્ત્રમા તો ખાસ નિપુણતા પુરાણો પણ સારી પેઠે જાણે. આ ઉપરાંત તેઓ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ગ્રંથોનું સારું જ્ઞાન ધરાવતા હતા. આદોદ વગેરે ગ્રંથોએ ધાર્મિક જનતાને ઉપદેશ આપના જતા. પાછળથી ડાકોરમા નિવાસ કરેલો. તેમના વિષે લોકમા કેટલીક અમતકારિક વાતો પણ થતી. ડાકોરમા દર પૂનમે દેશભરના અનેક યાત્રીઓ આવતા. તેઓ તેમના દર્શન માટે તથા તેમની વાણીરૂપી અમૃતનું પાન કરવાને આવતા. ભાવુકોમા ડાકોરના ભગવાન રણુછોડરાય મહારાજના દર્શનનું જોટલું માહાત્મ્ય ગણાતું, તેટલું ઈશ્વરારામભાઈના ઉપદેશામૃતના પાનનું પણ ગણાતું. વિગતા સાથે તેમનામા વાક્યપટુતા હતી. ઉપદેશને શુભોદ્ય અને સુરમ્ય બનાવનાનું કૌશલ્ય તેમણે મેળવ્યું હતું. બધાઓ તેમને ભટ્ટજી મહાનાજ કહેતા. તેમના દીર્ઘ નયનોમાં બુદ્ધિના ચમકારા

પરખાઈ જતા. કપાલ ઉપર વાગ્વિલાસ ચમકતો. તેમના કેટલાંક વચનામૃતો લઢીઆઓએ લખેલાં છે. થોડા વર્ષો પહેલાં ગો. વાસી શાસ્ત્રી વસંતરાયે તે છપાવ્યાં હતાં. ‘અનુગ્રહ’ માસિકના ૧૯૬૨ ના જાન્યુઆરી અંકમાં પણ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તે વચનામૃતોની ભાષા તદ્દન લોકભાષા છે. ઉપદેશક ઈન્દ્રારામભાઈની છે, પંડિત ઈન્દ્રારામભાઈની નથી. તે ‘વચનામૃત’ ઉપરથી જણાય છે કે ઈન્દ્રારામભાઈ એ આદોદર્માં ધણો સમય પસાર કર્યો હશે. ત્યાં ઓટલા ઉપર બેસીને કથાઓ કરેલી. ભાણા પુરાણી, વૈષ્ણવ કંકુબાઈ, વજુભાઈ સાઠોદરા, અંબારામ શુક્લ, વલ્લભદાસ, લક્ષ્મીબાઈ વગેરેની સાથે જ્ઞાનગોષ્ઠી ચલી. આમાં જણાવેલ ‘વલ્લભદાસ’ નામ તે દયારામનું હોવું જોઈએ. શાસ્ત્રી કેશવરામ એ મત ધરાવે છે. એ સાચું લાગે છે, કારણકે વલ્લભદાસે જે પ્રશ્નો ભટ્ટને પૂછ્યા છે તે પુષ્ટિમાર્ગને લગતા છે. દયારામભાઈની તત્ત્વ જાણવાની જીજ્ઞાસા આ વખતે થયેલી હશે. તેને લીધે ‘તત્ત્વ પ્રબંધ’ ની રકુરણ થઈ હશે. આ ભટ્ટના આદોદ નિવાસ વખતની હકીકત છે. પણ આ વખતે નિકટ સંબંધ ભટ્ટ સાથેનો થયેલો નહિ.

ઈન્દ્રારામ ભટ્ટની ‘અણુભાષ્ય’ ઉપરની પ્રદીપ ટીકા ગો. વાસી પ્રો. મગ્નલાલ શાસ્ત્રીએ પ્રસિદ્ધ કરી છે. તેની પ્રસ્તાવનામાં નીચે પ્રમાણે તેમનો ઉલ્લેખ કરે છે.

સત્સમ્પ્રદાયેઽસ્મિન્સત્ત્વવ્યનેકેષુ પ્રકાશાદ્યાકરટીકાગ્રન્થેષુ શ્રીમદ્બ્રહ્મસૂત્રાણુભાષ્યાક્ષરાર્થગ્રાહણનૈપુણ્યેનંસુપ્રસિદ્ધમ્ પેટલાદગ્રામસ્થ-
ચ્છારામભટ્ટવિરચિતં પ્રદીપારવ્યટીકાગ્રન્થમિહ પ્રકટીકૃત્ય.....
પ્રાદીર્શમ્ । આમાં તેઓ ૨૫૯ રીતે જણાવે છે કે ‘પ્રદીપ’ નામની ટીકાના લેખક ઈન્દ્રારામ ભટ્ટ છે, અને તે પેટલાદ ગ્રામના વતની હતા.

આ ભટ્ટશ્રી વલ્લભાચાર્યના પુષ્ટિમાર્ગના મહાન પંડિત હતા- શ્રી વલ્લભાચાર્યનાં બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર અણુભાષ્ય ઉપર ટીકા લખવાનું

૬૨] ભક્તદેવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શણ.

અધરુ કાર્ય તેમણે કરેલું, તે ઉપરથી તેમની વિદ્વતાનો ખ્યાલ આવી શકશે.

‘ પ્રદીપ ’ ટીકાનો આગલ નીચે પ્રમાણે તેઓ કરે છે

શ્રીગોવર્ધનનાથાય નમ । શ્રી ગોપીજનવલ્લભાય નમ ।

શ્રીવલ્લભકૃપાસિન્ધો શ્રીવિઠ્ઠલ દયાનિધે ।

શ્રીગોપાલગુરો યુષ્મદ્કૃપાલેશોઽસ્તુ મે સદા ।

ધ્યાત્વા ચૈષા પદામ્ભાજે નત્વા શ્રીછત્રિક સુદા ।

પ્રદીપમણુમાખ્યીયપદાના વિકૃણોમ્યહમ્ ॥

સૌભાગ્ય હરિદાસાનામિચ્છારામ ભવેદ્ભૂદિ ।

તદિય વિવૃત્તિ પૂર્ણા ભવત્વિતિ નિર્દર્શનમ્ ॥

ચક્ષુષ્મતા પ્રકાશાય માખ્યાર્થસ્ય વિના શ્રમમ્ ।

ઇચ્છારામ કરોતીમ દીપ દિવ્ય સુસ્વાવહમ્ ।

પ્રથમ શ્રી ગોવર્ધનનાથ-શ્રીનાથજીને, ગોપીજનવલ્લભ-કૃષ્ણને નમસ્કાર કરીને લખે છે ‘ હે કૃપાનાસમુદ્ર શ્રી વલ્લભ, હે દયાનિધિ શ્રી વિઠ્ઠલ, ગુરુ ગોપાલજી, તમારી કૃપાનો અશ મારામા હમેશા રહો તેમના ચરણકમળનું ધ્યાન કરીને ભગવાન શ્રી છત્રિકને નમસ્કાર કરીને ‘અણુભાષ્ય’ ના પદોનું પ્રદીપ પ્રિવરણું કરું છું, જે ભગવાનના દાસ એવા વળ્ણુવોનું સૌભાગ્ય કૃપા-આશીર્વાદ ઇચ્છારામને પ્રાપ્ત થાય તો આ વિવૃત્તિ પૂર્ણ થાય. અશ્રુવાળાઓના પ્રકાશને માટે ભાષ્યના અર્થનું વિનાશ્રમે ઇચ્છારામ દિવ્ય અને કલ્યાણ કર્તા આ દીપ’ (પ્રદીપ) ટીકા કરે છે ભાષ્યની પ્રદીપ ટીકાના અન્તમા इति श्रीमद्रोस्वामि श्रीवल्लभजीसुत गोपालजीऽणु भाष्य पदप्रदीपे । એમ જણાવે છે તે અભાનિક રીતે અનુમાન થાય કે પ્રદીપ ‘ગોપાલ’ હોના જોઈએ. પણ તે શકાનું સમાધાન નથી થયેલું.

શ્રીગોપાલ ગુરુ
પ્રકાશયતુ સર્વ

આનો અર્થ એટલો છે કે પ્રદીપ ટીકા લખનાર તો ઈન્દ્રારામ ભટ્ટ હતા. પણ તે પોતાના ગુરુની કૃપાથી તે ટીકા લખી, એવું જણાવે છે. સામાન્ય રીતે શિષ્યો જે કંઈ લખતા, તે પોતાના ગુરુના નામથી લખતા. આથી 'પ્રદીપ'ની છત્રીમાં ગોપાલજી વિરચિતઽણુમાખ્યપ્રદીપ એવા શબ્દો યોગ્યેલા છે. 'ગુરુશિષ્ય સંવાદ' માં, ઈન્દ્રારામ ભટ્ટને દયારામ મળ્યા, તે પહેલાની પોતાની પૂર્વ ગિયતિનું કવિ વર્ણન કરે છે, અને ઈન્દ્રારામ ભટ્ટ તેમની ઉગતી વયમાં ધર્મ વિષેના સશયો દૂર કરીને તેમની તત્ત્વ જ્ઞાસાને કેવી પૂર્ણ કરી તેનું વર્ણન આપે છે. આ પ્રથમ ઈન્દ્રારામ ભટ્ટ પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા તેમણે પ્રાપ્ત કરી. તેમના નામ નિવેદન કરાવનાર ગુરુ તો અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રી દેવકીનંદન હતા.

સૌ શંકાનો નિર્ધાર કાઢો, મળ્યા ભક્તિનિષ્ઠઃ
ભટ્ટ મહારાજ કહેવે, ડાકોરાધીશ જેના ઈષ્ટ,
પૃથક્કરણ કરી સર્વનાં, સમજાવીએ સિદ્ધાંતઃ
ઉપગ્રંથિ ભાજી તેમણે, તવ થયો હુ અબ્રાત.

+ + + +

રંગાએલી મતિ તે સૂણી, ટાળીઆ મહાગ ગર્વ,
અનળચંડી વાણી મહારી, તદપિ મહાત્મા શાત.

+ + +

વ્યાસ સૂત્રનું લાખ્ય કહી, તત્ત્વ સારોદ્ધાર;
તેણે કરી સંદેહ છેલો, ન રહી શકા લગાર.

દયારામભાઈને પુષ્ટિમાર્ગનું તથા શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન આપનાર ઈન્દ્રારામ ભટ્ટ છે. તેને લીધે દયારામભાઈને તપુ જીવન પ્રાપ્ત થયું. તર્વા દષ્ટિ મળી. અને તેને લીધેજ તેમણે સંકલ્પ કર્યો કે જીવનનું ધ્યેય ભગવતપ્રાપ્તિજ છે. ઈન્દ્રારામ

અધરુ કાર્ય તેમણે કરેલું, તે ઉપરથી તેમની વિદ્વતાનો આતી શકશે.

‘ પ્રદીપ ’ ટીકાનો આરભ નીચે પ્રમાણે તેઓ કરે છે
 શ્રીગોવર્ધનનાથાય નમઃ । શ્રી ગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ।
 શ્રીવલ્લભકૃપાસિન્ધો શ્રીવિટ્ઠલ દયાનિધે ।
 શ્રીગોપાલગુરો યુષ્મત્કૃપાલેશોઽસ્તુ મે સદા ।
 ધ્યાત્વા ચૈષા પદામ્ભાજે નત્વા શ્રીછત્રિકં મુદા ।
 પ્રદીપમણુભાષ્યીયપદાનાં વિકૃણોમ્યહમ્ ॥
 સૌભાગ્ય હરિદાસાનામિચ્છારામ ભવેદ્ઘૃદિ ।
 તદિય વિવૃત્તિ પૂર્ણા ભવત્વિતિ નિર્દર્શનમ્ ॥
 ચક્ષુષ્મતા પ્રકાશાય ભાષ્યાર્થસ્ય વિના શ્રમમ્ ।
 ઇચ્છારામ કરોતીમ દીપં દિવ્ય સુસ્વાવહમ્ ।

પ્રથમ શ્રી ગોવર્ધનનાથ-શ્રીનાથજીને, ગોપીજનવલ્લભ નમસ્કાર કરીને લખે છે ‘ હે કૃપાનાસમુદ્ર શ્રી દયાનિધિ શ્રી વિકલ, ગુરુ ગોપાલજી, તમારી કૃપામા હમેશા રહો. તેમના ચરણકમળનું ધ્યાન કરી શ્રી છત્રિકને નમસ્કાર કરીને ‘અણુભાષ્ય’ ના પદોનું પ્રદીપ કરું છું, જે ભગવાનના દાસ એવા વેણુવેાનું સૌ આશીર્વાદ ઇચ્છારામને પ્રાપ્ત થાય તો આ વિવૃત્તિ ચક્ષુવાળાઓના પ્રકાશને માટે ભાષ્યના અર્થનું વિના દિવ્ય અને કલ્યાણ કર્તા આ ‘દીપ’ (પ્રદીપ) ટીકા । પ્રદીપ ટીકાના અન્તમા હિતિ શ્રીમદ્ગોસ્વામિશ્રીવલ્લભજીર ભાષ્ય પદપ્રદીપે । એમ જણાવે છે. તે ઉપરથી અનુમાન થાય કે પ્રદીપના કર્તા ‘ગોપાલજી મહારાજ’ વ્યણુ તે શકાનું સમાધાન તેમનાજ શબ્દોથી થઈ

શ્રીગોપાલ ગુરો. શ્રીત્યાગિવિચારામ પ્રદીપ
 પ્રકાશયતુ સર્વસ્વ શ્રીવલ્લભરહ કૃતમ્ ॥

શ્રી હનુમારમ ભટ્ટ હાકોરવાળા

શુદ્ધાદિત વેદાન્તના મહાપંડિત, આણ્ણભાષ્ય ઉપરની પ્રતીપ રીકાના લેખક
તથા દયારામભાઈના પથ-મદરશિક

ભટ્ટજીને પોતે જ્ઞાનગુરુ, વળાવો. નિઝામો અને આધ્યાત્મિક રોગો દૂર કરનાર વૈદ્ય તરીકે તેઓ જણાવે છે.

“તું વળાવો, તું નિઝામો, વૈદ્ય તું માળાપ”

દયારામભાઈની તેમની સાથે પ્રથમ મુલાકાત થઈ ત્યારે તેમણે ‘પ્રદીપ’ ટીકા દરેલી નહિ હોય, નહિ તો ગુરુ શિષ્ય સંવાદમાં તેનો જરૂર ઉલ્લેખ કરે વ્યાસ ભાષ્ય એટલે આણુભાષ્યનું રહસ્ય મૌખિક રીતે તેમની પામે જાણનાતું મળેતું, અને તે દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન સારરૂપે જાણી લીધા મધુમક્ષિકાની માફક ભટ્ટજી પાસેથી બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવીને રસિઃ વલ્લભ’ જેવા અથવા મધપૂડા તેમણે આગળ ઉપર રચ્યા.

આ ભટ્ટજીને એકાન્તવાસજી ગમતો. મૂળ નાપા ગામના પણ પાછળથી પેટલાદના વતની. મોટી વયે તે જુદા જુદા સ્થળે એકાન્તમાં રહેતા. આદોદમાં પણ ઘણો વખત રહેલા. આદોદ નજીક હનુમતેશ્વરમાં ઘણો વખત રહેવા. અને આ ધર્મસભાઓ કરેલી તેમજ ઉપદેશ પણ આપતા આમાં દયારામભાઈ પણ જતા. પણ તેમના સત્સમાગમનો ખરો લાભ તો દયારામભાઈને આદોદ અને ડોમોઈ વચ્ચે આવેલા ‘તેનતળાવ’ ગામમાં થયો.

એક વખત આદોદથી ડોમોઈ પોતાના મોસાળ મામાની સાથે જતા હતા. ત્યારે તેનતળાવ આગળ ભટ્ટજીની કથા ચાલતી હતી. તેમની કીર્તિ તેમણે સારી સાંભળેલી, એટલે જાણ દયારામને સત્સંગનો લાભ લેવાની ઇચ્છા થઈ. આથી તેનતળાવ આગળ ભટ્ટજીની કથામાં તેમણે પણ હાજરી આપી.

ભટ્ટજી સાથેના સમાગમથી દયારામભાઈના જીવનમાં પલટો આવ્યો. તે વિષય ઉપર આવતા પહેલા, ભટ્ટજીનું જીવન ચરિત્ર દૂંકમાં અહીં આપવું જોઈએ. અહીં શ્રી શંકરપ્રસાદ રાવળના ‘દયારામના જીવન ચરિત્રમાં’થી તેને રજુ કરીશું.

શ્રી ઇસ્હારામ ભટ્ટ ડાહોરવાળા

શુદ્ધાદૈત વેદાન્તના મહાપંડિત, અણુસાખ્ય ઉપરની પ્રતીપ રીકાના લેખક
તથા દયારામભાઈના પથ-પ્રદર્શક

૬૪] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

ભટ્ટજીને પોતે જ્ઞાનગુરુ, વળાવો નિઝામો અને આધ્યાત્મિક રોગો દૂર કરનાર વૈદ્ય તરીકે તેઓ જણાવે છે

“તું વળાવો, તું નિઝામો, વૈદ્ય તું માળાપ”

દયારામભાઈની તેમની સાથે પ્રથમ મુનાકાત થઈ ત્યારે તેમણે ‘પ્રદીપ’ દીપ્ત કરેલી નહિ દોય, નહિ તો ગુરૂ શિષ્ય સંવાદમાં તેનો જરૂર ઉદ્દેશ્ય કરે વ્યાસ ભાષ્ય એટલે અણુભાષ્યનું રહસ્ય મૌખિક રીતે તેમની પામે જાણનાતું મળેતું, અને તે દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન સારરૂપે જાણી લીધા મધુમક્ષિકાની માફક ભટ્ટજી પાસેથી બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવીને રસિક વલ્લભ’ જેવા અથનો મધપૂડો તેમણે આગળ ઉપર રચ્યો.

આ ભટ્ટજીને એકાન્તવામજ ગમતો મૂળ નાપા ગામના પણ પાછળથી પેટલાદના વતની મોટી વયે તે જુદા જુદા સ્થળે એકાન્તમાં રહેતા આદોદમાં પણ ઘણો વખત રહેવા આદોદ નજીક હનુમતેશ્વરમાં ઘણો વખત રહેના અને ત્યાં ધર્મસભાઓ કરેલી તેમજ ઉપદેશ પણ આપતા આમાં દયારામભાઈ પણ જતા પણ તેમના સત્સમાગમનો ખરો લાભ તો દયારામભાઈને આદોદ અને ડોમોઈ વચ્ચે આવેલા તેનતળાવ’ ગામમાં થયો.

એક વખત આદોદથી ડોમોઈ પોતાના મોસાળ મામાની સાથે જતા હતા ત્યારે તેનતળાવ આગળ ભટ્ટજીની કથા ચાલતી હતી તેમની કીર્તિ તેમણે સારી સાંભળેલી, એટલે બાળ દયારામને સત્સંગનો લાભ લેવાની ઈચ્છા થઈ આથી તેનતળાવ આગળ ભટ્ટજીની કથામાં તેમણે પણ હાજરી આપી.

ભટ્ટજી સાથેના સમાગમથી દયારામભાઈના જીવનમાં પલટો આવ્યો. તે વિષય ઉપર આવતા પહેલાં, ભટ્ટજીનું જીવન ચરિત્ર દૂકમાં અહીં આપણે જોઈએ અહીં શ્રી શંકરપ્રસાદ રાવળના ‘દયારામના જીવન ચરિત્રમાં’થી તેને રજુ કરીશું.

શ્રી ઇન્દુભાઈ ભટ્ટર ડાહ્યાવાળા

શુભદૈત વેદાન્તના મહાપુરુષ, આપણા પુણ્ય ઉપરની પ્રતિષ્ઠા દીના લેખક
તથા દયાનંદમહાદેવના પદ-પ્રદર્શક

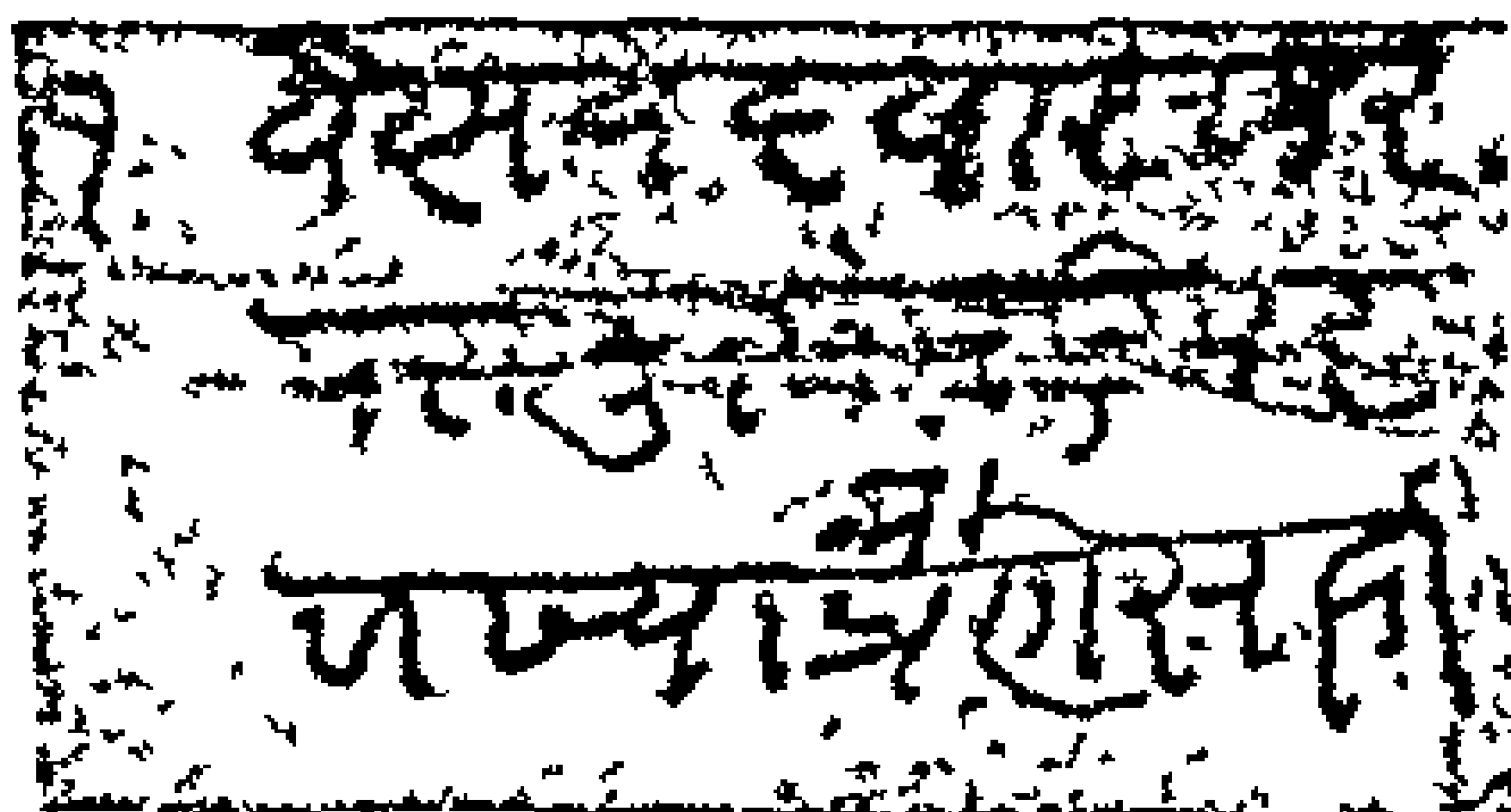
ગો. મુખ્યંદ્ર ગુલશીદાસ તેલીવાળા

ખી. એ. એલ. એવ ખી. મુખધ

૦૮-૫
ગં. ૧૯૪૬ ના
આસો મુદ ૭,
ભરૂચ.

ગો-૨૧.
મ ૧૯૮૪ના
જેઠ ૧૬ ૧૨
તા ૨૬-૫-૧૯

શ્રી દયારામભાઈની સહી

(વૈરનવ દયારાકર પરભુરામ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે સહી)

સંસાર યાત્રિકનો ભોમિયો-ઈન્દ્રારામ ભટ્ટ. [૬૫

ભટ્ટ જ્ઞાતિએ શ્રીમાળા બ્રાહ્મણ હતા, અને પેટલાદના+ રહીશ હતા. એમનું ઘર પેટલાદમાં ત્રવાડીપાટીમા હતું. એમના માતાપિતા સાધારણ સ્થિતિનાં, છતાં આચારવિચારે ધર્મચુસ્ત હતા. ભટ્ટ નાની ઉમરના હતા એટલામાં એ બન્ને દેવલોક પામ્યા. પણ ભટ્ટનાં લગ્ન એમની હૈયાતીમાજ થઈ ગયાં હતા. જે નાની ઓરડીમા આ કુટુંબ રહેતું હતું, ત્યાં હાલ શ્રી ભટ્ટ મહારાજનું મંદિર છે.

ઓશિયાળા થઈ પડેલા નાના ભટ્ટ, નાગર બ્રાહ્મણોના સંસર્ગમાં અને આશ્રયમા રહેતા, દિવસે દિવસે વિદ્વાન બનતા ગયા. એમને નાની વયમાં શ્રીનૃસિંહદેવની પૂજા કરવાનું તાન લાગ્યું હતું. એટલુંજ નહીં પરંતુ તેને તેઓ એક ડાબલીમા મૂકી પોતાની કેટે નિત્ય રાખતા હતા. આ નૃસિંહજી હાલ પણ શ્રીભટ્ટ મહારાજના મંદિરમાં એક પાલખીમા ખીરાજે છે અને એમની પૂજા નાગરનું એક કુટુંબ કરે છે.

ભટ્ટએ અને એમની પત્નીએ ઉમરે આવતા ગૃહગ્થાશ્રમ માંડ્યો. ભટ્ટ જ્ઞાની હોઈને સંસારસુખની ઝાઝી અપેક્ષા ન હોતી રાખતા. એમના અપુત્ર પત્નીને તો સંતતિસુખની વાર થતા, પુત્રસુખ જોવાની અભિલાષાની લગની લાગી. અધીરી પત્ની ઉપર પ્રેમપૂર્વક ભટ્ટ જ્ઞાનધારા રેડતા. સળધની ફિલ્સુફી સમજાવી નાંખી, પણ બીનું સાન્તવન એ કેમે કરી શક્યા નહીં.

પ્રભુએ છેવટે અનુભવ કરાવવા ખાતર પ્રોઢાવરથામાં પુત્ર ગત આપ્યું. ભટ્ટને હર્ષશોક સમાન હતાં. પત્નીનો હર્ષ માપી શકાય એમ નહોતો, પણ હર્ષનદીને હલરાવાનો અવસર ઝાઝો વખત ટક્યો નહીં. દશેક વર્ષનો થતામા તો બાળક મૃત્યુવશ થયો ! પ્રેમીલી માતાનું પ્રેમાળ હૃદય આ વજ્રધાત કેવી રીતે સહી શકે ? પુત્રના શોકમા માતાએ એક વધે દેહત્યાગ કર્યો !

+ પેટલાડો તેમને વાસદ પાસે નાપા ગામના જણાવે છે.

૬૬] ભટ્ટતટ્કવિ શ્રીદયારામભાર્ગવું જીવન દર્શણ.

આ પ્રસંગના સંબંધમાં બે આખ્યાયિકાઓ પ્રચલિત થઈ છે. ભટ્ટજીના જ્ઞાતિજનો છોકરાની ઉત્તરક્રિયામાં જન્મવા આન્યા હૃદયગ્રાવક આ પ્રસંગે જ્ઞાતિબાળકો જન્મે તો ભલે, પણ વૃદ્ધો એ જન્મવા આવ્યા ! જ્ઞાતિ રિવાજની શી કરતા ! જન્મી રહ્યા પછી કંઈ નજીવા કારણસર તે જ્ઞાતિલાઓએ મોટી તકરાર કરી સાગર જેવા ગંભીર ભટ્ટજીની ગભિરતા આ વખતે ગળી ગઈ અને કલેશક્રોધને આધીન થઈ તેઓ બોલ્યા “આવી જ્ઞાતિના માણસો એક શતાવધિમાં નહિવત્ થઈ જશે !” મહાત્માનું વચન મિથ્યા ગયું નથી સો ઉપરાત વિશેષ ધરવાળા એ જ્ઞાતિમાં હાલ પેટલાદમાં સાગ્યેજ બે કરતા વધારે ઘર છે.

ખીજી આખ્યાયિકા પુત્રમરણ માટે હૃદયભેદક કથાન્ત કરતી ભટ્ટજીની કેમળ ઉરની પત્નીના સંબંધમાં છે. અસહ્ય કથાન્ત કરતી એ સ્ત્રી હઠ લઈ બેઠી કે “મૃદને મૃદારે પુત્ર ગમે તેમ કરીને બતાવો” ભટ્ટજી એને ડાકાર લઈ ગયા ઠાકારજીના દર્શન ઉઘડતા વાર સ્ત્રીએ પોતાના પુત્રને શ્રી ગણેશોડરાય ઉપર અમ્મર ઢાળતો બોલ્યો, આનંદબેલી થઈ “ઓ પુત્ર ! ઓ પુત્ર ! ” કરી એ ખૂબ મારવા લાગી જવાળ મળ્યા કે કોણ હાક મારે છે ? મૃદારે ને તૃદારે શો સંબંધ છે ?” દાર એકદમ બંધ થઈ ગયા ! પુત્રદર્શન લુપ્ત થયું !

આ આખ્યાયિકાઓ પરથી ખીજું નહીં તો એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે ભટ્ટજી કોઈ સિદ્ધ પુરુષ હોવા જોઈએ અને અમુક સિદ્ધિ એમણે વશ કરેલી હોવી જોઈએ.

પત્ની પુત્રના સ્વર્ગવાસ પછી નિવૃત્ત થયેલા ભટ્ટજી ડાકાર જવા નીકળ્યા એમની દારકાનાથજી અને બલરામદાઉજીની બે સન્નેડે મૂર્તિઓની પૂજાઓની સુપ્રત ઉકત નાગર કુટુંબની એક વૃદ્ધ બાઈને કરતા ગયા એ ચારે મૂર્તિઓ હજી પણ ભટ્ટજીના મંદિરમાં છે.

ડાકોરમાં રહી ભટ્ટજીએ તત્ત્વજ્ઞાનમાં હુંડું અવગાહન કર્યું. માદ અનસૂયા માતાની આરાધનાની શરૂઆત કરવા ચાલી નીકળ્યા. માતાએ પ્રસન્ન ચતાં વરદાન માગવા કહ્યું. ભટ્ટજીએ માગ્યું કે “મારે તત્ત્વમાં તત્ત્વ વસ્તુ સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં જે કંઈ હોય તે જોઈએ છે.” માતાએ કાશી જવાની આજ્ઞા કરી. કાશીવિશ્વેશ્વરે નાસીક જઈ અંબકેશ્વરને આરાધનાનું કહ્યું. એમણે પછી વળી પુનઃ અનસૂયામાતા પાસે જવા કહ્યું. ધૈર્યવીર ભટ્ટજી પુનઃ તે માતા પાસે આવી શરણે પડ્યા. માતાએ તે સાંજે મુરપાણના પહાડોમાં જવા આજ્ઞા કરી કહ્યું કે, “ત્યાં શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી સધ્યા કરવા ઋષિમંડળ સાથે નીચે ઉતરે છે. તારા મનોરથ એ ફલિત કરશે.”

ભટ્ટજી ત્યાં ગયા તે પ્રભુદર્શિનું કૃપાદાન પામ્યા. પ્રભુએ માથે કાથ મૂક્યા. ઋષિઓએ એકત્ર અવાજે ગર્જના કરી કે “ઈન્દ્રારામ મયે! ઈન્દ્રારામ ભયો!”

દિવ્ય પાત્રોનાં આવા ચમત્કાર સત્ય હોવા અન્યથા હો, પણ મદ્દજીના ધૈર્યશીલ આત્મબળને એ દેવદેવીઓએ નાણી જોયું. એમનું ઈન્દ્રિય આખરે એમણે એમના આત્મબળથી મેળવ્યું. ભટ્ટજીની પ્રખ્યાતિની સુવાસ ત્યારથી પ્રસરવા લાગી. એમનું જ્ઞાન ત્રિકાળજ્ઞાનીના જ્ઞાનની ક્રાંતિમાં ગણાયું. એ અતારી તરીકે પૂજવા લાગ્યા. એમના આશીર્વાદથી ઉક્ત નાગર કુંડુંળનો તેમજ જાણીતા લેખક રા. નગીનદાસ પુરપોત્તમદાસ સઘનીના કુંડુંળનો અબ્યુદય મનાય છે.

સારખાદ એ ડાકોર ગયા અને ‘ભટ્ટજીની બેઠક’ એ નામથી હાલ એળખાતા ગ્રંથાનમાં એમણે બાર વર્ષો સુધી તપ કર્યું. આ તપથી એમની પ્રભુ સાક્ષાત્કારની ઈચ્છા પાર પડી.

તેઓ દરરોજ શ્રીમદ્ભાગવતનું પારાયણ કરતા. એમનાં હસ્તલિખિત શ્રીમદ્ભાગવત અને ‘ચોરાશી વૈષ્ણવોની વાર્તા’ હજી ત્યાંના પુસ્તક ભંડારમાં મોજુદ છે. વૈષ્ણવો આગળ કૃષ્ણકથા અને ચોરાશી વૈષ્ણવોની વાર્તા એ મુક્તકંઠે લલકારતા.

એઓ મોટી મોટી ધાર્મિક સલાઓમા ભાગ લેતા અને અમદાવાદ તથા દાહીઆવાડમા ધાર્મિક સલાઓ જીતવા જતા એ પોતે પેટલાદમા કથા કરતા હતા તે સમયે એક વખત એક મહારાજની ધાર્મિક ચર્ચામા હાર થતા એ ત્યાં સમાધિદાર ગયો, અને સાખરમતીના પૂરમા પતંગેલા કપડા સહિત સહજવાતમા વિજય મેળવી પાછા આયા ! પણ દિવસ બાદ પત્રોએ આ બાબતની સત્યતાની સાક્ષી પૂરી ! આના અનેક ચમત્કારો એમના જીવન સાથે લોકોએ જોડેલા છે તેનતલાન તથા વાધોડીઆગામમા ચાલતી મહામારી એમણે લોકોને ગામખહાર જહાડી શુદ્ધ બાન કરાવી ઈશ્વરનામ ધ્વનિની ધુન લગાડાવીને શાત કરાવી હતી એમ કહેવાય છે પેટલાદમા એમણે એકનાર છપ્પનભોગ કરવાનો આરભ કર્યો આ બાબતની ઓડ ગામનો કશાભાઈ કરીને એક પાટીદાર આપ્યો અને એણે મહાત્માને અયોગ્ય અને કટુ વચન કહી એનાજ ભાઈ જીવાભાઈએ એમને સાહાય્ય આપ્યું, આ સબધમા કહેનત ચાલુ થઈ છે કે “જીના ત્હારી જે, ને કશા તારી એ”

વાચનાર ! ઈન્જારામભટ્ટજીના જીવન સાથે જોડાયલા આવા આવા ચમત્કારો ત્હારી ભુદ્ધિને ગળે ન પણ ઉતરે તો પણ એટલું તો તું કબૂલ કરીશજ કે ભટ્ટજી એક મહાન પ્રતિભાશાળી અને વિદ્વાન મહાત્મા હતા શ્રીમદ્વદનભાચાર્યજીના શ્રીમદ્અણુભાષ્ય ઉપર ‘મદીપ’ નામની એક વિદ્વતા ભરી ટીકા એમણે લખી છે

દયારામભાઈ અને ભટ્ટજીમહારાજનો પ્રથમ સમાગમ તેનતજાવ ગામે થયો. દયારામ એક વખતે આદોદથી ડોહાઈ જતા હતા તે વખતે અનેક વૈષ્ણવોના મધ્યમા જેસી ભટ્ટજી કથા કરતા હતા એ વૈષ્ણવો ભેગા આદોદના પણ ડેટલાક દયારામને ઓળખતા પુરમે હતા. દયારામને જોઈ એ લોકોએ એમનો સાદર સત્કાર કર્યો અને જેસવાને માટે આસન આપ્યું. દયારામની કવિતા કરવાની શક્તિ

સસાર યાત્રિકના ભામયો-ધૃત્યારામ ભટ્ટ. [૬૬

માજ સુધી માત્ર આંદોહમાં જાણીતી હતી. એમનો પરિચય ભટ્ટ માગળ કથામાં આવનાર શ્રીતાઓએ કરાવ્યો. કંઈ ભગવદ્ગુણાનુવાદાવા ભટ્ટએ દયારામને આજ્ઞા કરી. દયારામે પોતાનાં કાવ્યો ગાવા માંડ્યાં. ગાનારની પ્રાસાદિક અને સંગીતની મીઠાશવાળી વાણી સાંભળી ભટ્ટ સસ્મિત આનંદ પામ્યા અને એકી દ્રશ્યે એમની રહામું જોઈ લા. ત્રિકાળગાની એ મહાત્માએ દયારામના મનોભાવોને જાણી લીધા. પ્રતિભાનો ધીર પ્રશાન્ત પ્રકાશ એમના મુખ ઉપર એમણે જોઈ લીધો, ને ઉત્તેજક ધન્યવાદ આપી પોતાને એકાતમાં જવાનું કહ્યું.

ભટ્ટ અને દયાગમ એકાન્તમાં મળ્યા. જે કીર્તિ દયારામ વિષયમાં સંપાદન કરવાના હતા તે કીર્તિ મૂર્તિરૂપે મહાત્મા માગળ ઉભી રહેલી દેખાઈ. વાસો થાપડી એમણે દયારામને કહ્યું 'બચ્ચા ! તું માતાપિતા વગરનો છું એ હું જાણું છું. તું તો રીજે નરસૈયો થતાર છે. તારા જેવા મહાન ભક્ત થવા જન્મેલા માત્રાને માટે માતાપિતાનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. સંસારમાં કે શ્રીપુત્રાદિમાં જીવનનું તત્ત્વ નથી; માત્ર એક ધર્મ, મનુષ્યને કહ્યાણુ રથે લઈ જાય છે. તારે કૃષ્ણના ગીત ગાવા અને કૃષ્ણભક્તિનો મોદમાં પ્રચાર કરવો. સંસારમાં અને સાંસારિક તુચ્છ વાસનાઓમાં મેક અણુ જેટલી પણ આસક્તિ રાખ્યા વગર આપણા દેશનાં અનેક પવિત્ર તીર્થો અને ધામેમાં તારે જવું. તારી યાત્રાઓમાં ને સત્સંગાદિ જીવનના સત્યોનો લાભ થશે. "

ભટ્ટની પ્રસન્નતા જોઈને તેમને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછવાની દયારામભાઈની ઈચ્છા થઈ. તેથી તેમણે વિનંતી કરી 'ભટ્ટ મહારાજ આપની આજ્ઞા હોય તો હું એક એ પ્રશ્નો પૂછવા માગું છું.'

ભટ્ટએ સ્મિતવદને ઉત્તર આપ્યો, 'ઘણી ખુશીથી પૂછ.'

બાળક પ્રશ્ન પૂછવા ઉભો થયો. શ્રોતાજનો તેની તરફ જોઈ

૭૦] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

રહ્યા બાળકની હિંમત કેવી, કે ભદ્રજી મહારાજને પણ પ્રશ્નો પૂછી શકે છે !

બાળકે પૂછ્યું — આ જીવનમાં મનુષ્યનું કર્તવ્ય શું ?

ભદ્રજીએ પ્રશ્ન વખાણો કેવો સરસ પ્રશ્ન ! પછી ઉત્તર આપ્યો.

“ પરીક્ષિતે જે પ્રશ્ન શુકદેવને પૂછ્યો તેવોજ તારો પ્રશ્ન છે દુનિયામાં મનુષ્યોના ધ્યેય જુદા જુદા છે કાર્ત્તવ્ય ક્રમ ક્રમાવૃત્તિ છે કાર્ત્તવ્ય કીર્તિ જોઈએ છે માર્ત્તવ્ય સત્તા જોઈએ છે કાર્ત્તવ્ય મમ સુખ જોઈએ છે કાર્ત્તવ્ય પરોપકાર કરવાના ગમે છે જેનાથી પુણ્ય પ્રાપ્તિ થાય અને ધાર્મિક ઉન્નતિ થાય તેનું તેમને ગમે છે તેથી કેટલાકો દ્રવ્ય ક્રમાર્ત્તવ્ય તેનો સદુપયોગ પરોપકારના કાર્યોમાં કરે છે કેટલાકને સંસારના સુખો તુચ્છ લાગે છે તેઓ જ્ઞાનની ઈચ્છા રાખે છે તત્ત્વજ્ઞાસા અને તે દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્તિ અને વૈરાગ્ય જેનાથી તેઓ મોક્ષ મેળવવા ઈચ્છે છે, તે તમ્મ તેમનું મનનું વ્યવસ્થા હોય છે આવા માણસો ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરે છે, અને સમ્યામ સ્વીકારે છે આ બધા ધર્મો ખરા, પણ તે અધૂરા સાચો ધર્મ ધર્મો સાથે એટલે ભગવાન સાથે સંબંધ કરાવે તે શ્રી વલ્લભાચાર્યજી કહે છે કે જે ધર્મ ધર્મો-ભગવાન સાથે સંબંધ કરાવે તેજ ખરો સમાજ સેવા ધર્મ, કે લોક કલ્યાણનો ધર્મ, અગર યજ્ઞ યાગાદિ, તપ, વ્રત, યાગ, અને ‘સન્યાસ’ એ બધા ધર્મો પ્રભુ પ્રાપ્તિ કરાવતા નથી માટે તે અધૂરા ધર્મ છે ખરો ધર્મ તે ભક્તિમાર્ગનો છે. જેમાં ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ એટલા માટે ભક્તિમાર્ગનો ફેલાવો કર્યો માટે ભગવત્પ્રાપ્તિ એજ મનુષ્યનું ખરું કર્તવ્ય છે.

‘ શ્રી વલ્લભાચાર્યનો માર્ગ તો પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાય છે. તેનો શ્રી અર્થ ’ દયારામે બીજો પ્રશ્ન કર્યો.

‘ સાલળ, પુષ્ટિ એટલે ભગવાનનો અનુબ્રહ્મ એ ભક્તિમાર્ગનું બીજું નામ છે. આ ભક્તિમાર્ગની ભક્તિ પ્રેમવાળી છે તે સાધનોથી

મેળવી શકાતી નથી. પણ ભગવાનના અનુગ્રહથી મેળવાય છે. આ માર્ગ બહારથી નવો લાગે છે. પણ તેમ નથી. તે ઉપનિષદોએ જણાવેલો માર્ગ છે. શ્રુતિઓનો તેનો આધાર છે. શ્રુતિમાં ભગવાનને બ્રહ્મ તેમજ રસરૂપે કહ્યા છે. તેને પ્રાપ્ત કરવાને કઠોપનિષદ કહે છે. કે પ્રવચનથી કે જ્ઞાનથી કે બુદ્ધિ વગેરેથી ભગવાન પ્રાપ્ત થતા નથી. પણ જેનું ભગવાન વરણ કરે છે, જેને પોતાનો માને છે તેને પ્રભુ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવે છે. પ્રભુની કૃપા ગમે તેના ઉપર થતી નથી. તેને માટે પણ જીવે યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. બ્રહ્મસંબંધ લેઈ, આત્મનિવેદન કરનાર, પ્રભુ માટે સર્વસ્વ ત્યાગ કરનાર અને પ્રભુના પ્રેમનેજ ઝખ્ખનાર ઉપરજ પ્રભુની કૃપા વર્ષે છે. તેવા જીવેજ પુષ્ટિમાર્ગના અધિકારી છે. સંસારમાં વિષય સુખનો ત્યાગ કરીને ભગવાનના પ્રેમનેજ જીવનનું ધ્યેય અપનાવનાર એવા જીવે બહુ થોડા છે. આ વિષેનું જ્ઞાન તને શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના 'પુષ્ટિ પ્રવાહ મર્યાદા ગ્રન્થમાં' થી સમજશે. હમણા તુ તે સમજી નહિ શકે. પણ આગળ ઉપર ટીકાઓ સહિત ગ્રન્થ વાચજે અને ન સમજાય તો મારી પાસે આવજે,

હવે ખીજો પ્રશ્ન પૂછવો હોય તો તે પૂછ.

દયારામે ત્રીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો, 'કોઈ માતાને, કોઈ ગણપતિને, કોઈ શિવને, કોઈ હનુમાનને, કોઈ રામને, કોઈ વિષ્ણુના જુદા જુદા અવતારને અને કોઈ કૃષ્ણને દેવ તરીકે માને છે. તો સાચા દેવ કયા ?'

આ પ્રશ્ન સાંભળીને શ્રોતાજનો તાલુબ થઈ ગયા. અને તેનો ઉત્તર એક ચિત્તે શ્રવણ કરવા લાગ્યા.

'આ પ્રશ્ન બહુ ગહન છે. તેને સમજાવવાને મારે શાસ્ત્રોનો આધાર આપવો પડે પણ તેટલો સમય નથી, અને બધા સમજી શકશે નહિ. તુ આગળ ઉપર આપણા શાસ્ત્રોને સમજતો થઈશ, સારે આ બધું સમજશે. ખરી રીતે તો આ આખું જગત એ ભગવાનની કૃતિ છે. એટલું જ નહિ પણ ભગવાનનો સદૃશ છે. જીવે તેના ચિત્-અશો છે. ભગવાને કીડા કરવાને આ જગત

[૭૨] ભક્તકવિ શ્રીક્યારામભાઈનું જીવન દર્શણ.

રમ્યું છે. અને તે અનેકરૂપે ક્રીડા કરે છે. દેવ દેવીઓ તે પણ ભગવાનની અમુક શક્તિઓ છે. અંશ, કળા, વિભૂતિ કે અવતાર રૂપે ભગવાન આવિર્ભાવ પામે છે. જ્યાં જોટલી જરૂર હોય ત્યાં તેટલી તે રૂપે પોતાની શક્તિ દેખાડે છે. ઈન્દ્રાદિ દેવો દેવીઓ, શિવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રામાદિ અવતારો એ બધાં ભગવાનનાં સ્વરૂપ છે. પણ તે પૂરેપૂરાં નહિ. પૂર્ણ ભગવાન તો કૃષ્ણ છે. વેદાન્તમાં, ઉપનિષદોમાં જેને બ્રહ્મ કહેવામા આવે છે, જેને સ્મૃતિ ગ્રન્થો પરમાત્મા કહે છે, અને જેને પુરાણો ભગવાન કહે છે, તેજ કૃષ્ણ છે. તેજ ગીતાના પુરુષોત્તમ છે. તેજ પરાત્પર તત્ત્વ છે. તેનાથી અધિક કંઈ બીજું નથી. આ સઘળું જગત્ તેનીજ લીધા છે. તેજ તમામની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિને સંહાર કરનાર છે. તે સાકાર અને નિરાકાર ઉભય રૂપે છે. તેતિરીય ઉપનિષદમાં તેને આનન્દ રૂપે રસરૂપે કહેવા છે. તેને પ્રાપ્ત કરનારને સાચો આનંદ મળે છે. (રસો વૈ સઃ । રસં લઙ્ઘવાનન્દી ભવતિ) તે સદાનંદ હોવાથી કૃષ્ણ કહેવાય છે, અગર જીવ માત્રને પોતાના તરફ સંસારના વિષયોને છોડાવીને ખેંચે છે માટે, અગર જીવનાં કરેલાં કર્મો. તેનું ફળ આપનાર તે હોવાથી ‘કૃષ્ણ’ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. માટે તેજ સર્વોત્તમ દેવ. બીજા બધા દેવો તેની શક્તિઓ છે, અંશ રૂપે વૃક્ષની શાખાઓની માફક. વૃક્ષની શાખાના મૂળમાં જલ સ્થિત કરવાથી તમામ શાખાઓને પહોંચે છે, અને તે વૃક્ષનો રસ તમામ તેના અંગોમાં—પાદડાં, ફુલ અને ફળમાં પણ પ્રકટે છે, તેમ રસ રૂપ ભગવાનને—કૃષ્ણને ભજવાથી તેના રસાત્મક સ્વરૂપનો, તેમના પ્રેમ સ્વરૂપનો આનંદ મળે છે. તેજ જીવનનું પરમ ધ્યેય છે. તે જેને મળે છે તેનું જીવન ધન્ય બને છે. ભગવાનની કૃપા હોય તેજ કૃષ્ણભક્તિનું સુખ મળે છે, એમ કહીને થોડીક વખત સદૃશ અટકી ગયા. પછી પાછું બોલ્યા. ‘વત્સ, તારા પ્રજ્ઞોથી મને ઘણી પ્રસન્નતા થઈ છે. તારા ઉપર પ્રભુની કૃપા છે. તને ભગવાને પોતાની કૃષ્ણ ભક્તિનું દાન કર્યું છે. તારી આ વયમાં તને

કવિતા પણ સાધ્ય થઈ છે. તારા કંઠમાં મીઠાસ છે. તને-સાંસારિક વિષયો તરફ ધૂણા જણાય છે. તો મારા આશીર્વાદ છે કે તું સાચો કૃષ્ણ ભક્ત બનીશ. કૃષ્ણ ભગવાનની ગોપી તું બનજે, અને તેમની લીલાઓ તથા સંયોગ વિયોગનાં ગીત બનાવજે અને ગાજે, અને ખીજાંઓને સંભળાવજે. તારી કૃષ્ણની કવિતા ગુજરાત બહાર પણ જશે. આ માટે તું પ્રથમ તક મળે તો યાત્રાએ જાજે. શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના અન્થો અવલોકજે. તેમજ અણુભાષ્ય તથા પોડશ અન્થો, તથા ભાગવત ઉપરનાં સુખોદિની કોઈ મહાનુભાવી પાસે શ્રવણ કરજે. તેમના પુત્ર શ્રી વિકલેશનો વિદ્વન્મંડન અંથ જોજે. તને એ બધા નહિં સમજાય, પણ જ્યારે તું યાત્રા પૂરી કરીને આવે, ત્યારપછી મારી સાથે ડાકોરમાં થોડો સમય રહેજે. હું તને તે અથોનું રહસ્ય સમજાવીશ, એમ કહીને ભટ્ટજીએ તેમને એક દાબડી આપી, તેમાં ભગવાનનું સ્વરૂપ હતું. દયારામભાઈએ ત્યારપછી કૃષ્ણ વિષે પોતે રચેલાં ઘોળ તથા ગરબીઓ સંભળાવી અને પછી ભટ્ટજીની વિદાય લીધી. ભટ્ટજીની આંખોમાંથી અશ્રુ ટપક્યાં અને ભાવભીની વિદાય આપી.

દયારામભાઈએ આ પ્રસંગનું વર્ણન, પાછળથી યાત્રાએથી આવ્યા પછી લગભગ ૧૨ વર્ષ પછી, પોતાના 'રસિકવલ્લભ' નામના મોટા કાવ્ય અંથમાં કર્યું છે. 'ગુરુશિષ્ય' સંવાદ નામના અંથમાં દયારામભાઈએ ઈન્દ્રારામ ભટ્ટજીનું ઋણ સ્વીકારીને પોતાને જ્ઞાનવિદ્યાનું દાન કરનાર, જ્ઞાન ગુરુ-સંસાર યાત્રાના તે વળાવાને અમર બનાવ્યા છે. વળી તેમણે 'ગુરુપ્રભાવ ચંદ્રિકા' નામનો સ્વતંત્ર કાવ્ય અંથ પણ રચ્યો છે (જુઓ શ્રી દયારામ કાવ્યામૃત પૃ. ૧૯૮) તેમાં ગુરુની મહત્તાનાં ભારોભાર વખાણ કર્યાં છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગુરુભક્તિના કાવ્ય તરીકે તે અજોડ છે. આવા શિષ્યો પણ દુર્લભ છે. કવિ ત્યાં કહે છે.

રહ્યા સાધન ન બાકી તેને, ગુરુનાથના હાથ છે શીશ જેને;

ગુરુ સંતને શ્રીહરિ એક વસ્તુ, ગંગાંધાર ત્યાં રીત જાણો સમસ્ત.

પ્રકરણ ૬ હું

જીવન વિકાસના પગથીએ.

તેનતળાવથી મામા સાથે બાળકવિ ડોહોઈ આવે છે માર્ગમાં ચાલતા ચાલતા, લકજી મહારાજના અન્તિમ શબ્દો ‘હોકરા, તુ યાત્રાએ જજે, તેનુ ચિન્તન કરે છે પછી મામાને વેર કેટલાક દિવસો રહે છે મામાની ઈચ્છા દયારામને કોઈ ધધામા જોડી દેવાની છે એટલે વારવાર તેમને તેનુ સૂચન કરે છે, પણ તેઓ એટલે જવાબ આપતા ‘મારે તો યાત્રાએ જવુ છે. ભારતના તીર્થસ્થળો, કુદરતી સૌંદર્યના સ્થાનો તથા જુદી જુદી સરકૃતિઓ, અને આચારોની પણ માહિતી ખીજાઓ પાસેથી મેળવવી. હમણા હુ ધધાનો કોઈ પણ વિચાર કરતો નથી ભગવાન મને ખાવાનુ તો આપશે મારા યોગદ્વેશની ચિન્તા પ્રભુને છે તે કોડીને કણ અને હાથીને મણુ અનાજ આપે છે તો મને નહિ આપે મારે કયા ગૃહસ્થાશ્રમનુ બધન છે? હુ તો એકલો છુ તમને બધાને બોળાશ્વ થઈશ નહિ. માટે મને ધધાનો આગ્રહ ન કરો. હજુ મારે જ્ઞાન વધારવુ છે, તેમા તમે અન્તરાય ન નાખો મામા ભાણેજના આ શબ્દો સાંભળીને નિરુત્તર થઈ ગયા પછી તેમણે ધધા કરના બિધેની વાત કરી નહિ

અહિં પણ તેમણે થોડીક કવિતાઓ લખી એક વખત સધ્યાકાળ પછી રાત્રિનુ વાણુ કરીને, ઘરના બધા અને પડોશીઓ બેઠા હતા, ત્યારે બાળકવિએ કહ્યુ ‘મામા, આજે હુ તમને કેટલીક કવિતાઓ સંભળાવુ? તમારે સાંભળવી છે?’ મામાએ ઉત્તર આપ્યો ‘હા,

ખુશીથી' પછી દયારામે આ નાનકડા સમાજ સમક્ષ પોતાની નીચેની કવિતા ગાઈ સંભળાવી.

‘મિથ્યા શીદને માથાકુટ માડી, શ્રી કૃષ્ણ જે ના ભજે,
ત્હારા મન થકી દેને સર્વ છોડી, તો ત્હારું કામ નીપજે.

તું કહીશ કે ‘મ્હારે ધન મેળવી, મ્હારી કામનાઓ કયમ પુરી થાશે,
તે તો મનુષ્ય આપો આપ મજૂર, તો ઈશ્વર કયમ ભૂલી જશે.

શ્રી કૃષ્ણ ૦

તું કહીશ કે ધંધા વિના ધન કયમ મેળવું, ધન વિના ઘર કેમ ચાલે,
તે તો આયુષ્ય સુધી પહોચાડે પ્રારબ્ધ, મિથ્યા હું પદમાં મહાલે રે.

શ્રી કૃષ્ણ ૦

(દયારામ કૃત કાવ્ય સંગ્રહ. પૃ. ૨૪૭)

×

×

×

×

બધાઓ એકચિત્તે આ કવિતા સાંભળી રહ્યા હતા. પણ મામાને તેમાં વિશેષ રસ હતો. હવે હું મારી ખીજી કવિતા ગાઈ સંભળાવું છું. એમ કહીને નીચેનું પદ ગાયું—

ભજની શ્રી હરિ કરી સહુ કલ્પના પરી,

કલ્પના પરી, કરી સહુ કલ્પના પરી.

(કા. મ. મા. ભા. ૯ પૃ. ૨૦૭)

‘મામા આ કવિતા તમારે સાંભળવા જેવી છે; સાંભળો.’

“ચિત્ત તું શિદને ચિંતા ધરે, કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે ...ટેક.

સ્થાવર જંગમ જડ ચેતનમાં, માયાનું બળ કરે,

અમરણ કરે શ્રી કૃષ્ણચંદ્રનું, જન્મ મરણ ભય હરે...કૃષ્ણને ૦ ૧

નવ માસ પ્રાણી કૃષ્ણચંદ્રનું, ધ્યાન ગર્ભમાં ધરે;

માયાનું આવરણ કયું ત્યારે લક્ષ્મીરાશી ફરે...કૃષ્ણને ૦ ૨

તું અંતર ઉદ્દેગ ધરે, તેથી કારજ શું સગે;

ધણીનો ધાર્યો મનસુખો, હર બ્રહ્માથી નવ ફરે...કૃષ્ણને ૦ ૩

૭૬] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શણ.

દેરી સર્વની એના હાથમાં, ભરાવ્યું ડગલું ભરે;
જેવો જન્મ વગાડે જન્મી, તેવો સ્વર નીસરે...કૃષ્ણને ૪
થનાર વસ્તુ થયા કરે જયમ, શ્રીફળ પાણી ભરે;
જનાર વસ્તુ એણી પેરે જાશે, જયમ ગજ કોહું ગરે...કૃષ્ણને ૫
જેહવું જેટલું જે જયમ કાળે, તે તેહને કર કરે,
કાથી ફેર પડે નહીં તેમાં, શીદને ફટી મરે...કૃષ્ણને ૬
તારૂં ધાયું થાતું હોત તો, મુખ સંચી દુઃખ હરે,
આપણું અજ્ઞાન ફલ એ, મૂળ વિચારે ખરે...કૃષ્ણને ૭
થાવાનું અણચિંતવ્યું થાશે, ઉપનિષદ ઓચરે,
રાખ ભરોસો રાધાવરનો, દયા શીદને ડરે..."...કૃષ્ણને ૮

સ્વાર પછી તેમણે ખીજી કવિતા વાચી.

“જો વિચારી જીવ તારી શી વલે થાશે;
શી વલે થશે રે મૂરખ શી ગતિ થાશે.—જો ૦ ટેક ૦
જન અમૂલ્ય જન્મ વ્યર્થ ગયો કયઉં હશે.
એત ના હજુ ન કાળ અચિંત આવશે,
ના ભલ્યા શ્રીકૃષ્ણ કોણ ત્યા છોડાવશે રે.—જો ૦ ૧

છળ કરી અધર્મ દ્રવ્ય મેળવ્યું દુઃખે,
પોષ્યું નિજ કુટુંબ કણુ પડ્યો ન પરમુખે;
નિત્ય હાથ દૈવ પલક ના કર્યો સુખે,
રાધિકારમણુ ભલ્યા ન, રહ્યો સી સુખે રે.—જો ૦ ૨

“ભજન વિના વાત સર્વ જાણુજો વૃથા,
મૃદી ફથળી તે સાંભળ કૃષ્ણની કથા;
આત્મઘાતી તુંજ તાહરો ન થા,
નથી, દયા પ્રિતમ વિના ગતિ.”

નથી સર્વથા રે—જો ૦ ૩

આ છેલ્લું પદ સાલળીને માસી દેવળા બહુજ પ્રસન્ન થયા અને બાલ દયારામની પીઠ થાબડી. અને બોલ્યા “શાખાસ ! કેવું સરસ પદ અને કેવું ડહાપણ એની અદર રજુ કર્યું છે ?”

મામા બોલ્યા “હા, કવિતા તો ઘણી સરસ છે. કંઠ પણ મધુર છે. અને કેવું સરસ પદ છે ! પણ એ શું સૂચવે છે ? એની દેવળા તને ખબર પડી ? આ છોકરો હવે ભગત થવાનો છે. એનાજ વિચારો એના મનમા ઘોળાયા કરે છે. ન્યારથી ભટ્ટજી મહારાજની કથા તેનતબાવ આગળ એણે સાલળી અને ભટ્ટજી મહારાજને એણે જે પ્રશ્નો કરેલા અને તેના ઉત્તરો ભટ્ટજી મહારાજે તેને જે આપેલા તેની ખૂબજ અસર ત્યારથી તેના હિપર થયેલી છે. ભટ્ટજીએ કંઈક જાદૂ કર્યો છે. અહીંઆ ન્યારથી આવ્યો છે ત્યારથી તે કોઈની સાથે બોલતો નથી. સવારથી ઉઠે છે. સારથી પાઠ પૂજા અને ધાર્મિક ગ્રંથો વાચવામાજ મશગુલ રહે છે અને બપોરના સમયે કવિતા કરે છે. એ તદ્દન એકીકરો બની ગયો છે એને હું કોઈ ધ ધે ભગાડવાતું કહું છું ત્યારે તે એ બાબત ધ્યાનમા લેતો નથી અને બેપરવાઈ દેખાડે છે. એના માતાપિતા હવે નથી. તે એકલો છે આપણા મોસાળમા આપણે એને રાખીએ પણ એ કોઈ ધ ધે કરવાની ના પાડે છે અને એ કહે છે કે ‘ભગવાન મારા યોગક્ષેમની ચિંતા કરશે.’ એને તો હાલમા યાત્રાએ જવું છે આજે બે પંદો આપણને સંભળાવ્યા તેમા મને જવાબ આપ્યો છે તેમજ તેના ભાવિ જીવનનો નિર્ધાર પણ દર્શાવ્યો છે.”

મામાને ત્યાં ડબોઈ આવ્યે લગભગ ત્રણ મહિના પસાર થયા. કવિની યાત્રાએ જવાની ઉત્કણ્ઠા દિવસે દિવસે વધતી ગઈ પણ કોની સાથે જાય ? મામા પણ એને એકલો મોકલે નહિ. આમ ચિંતામા કેટલાક દિવસો પસાર થયા. એટલામા કવિના જણવામા આવ્યું કે વડોદરાથી વેણીભાઈ બેચરભાઈનો લગભગ ૧૫૦૦

૭૮] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

એ વાત મામાને કહી. મામાએ તેમને પ્રથમ સમતિ આપી નહિ. તેમણે કહ્યું આપણે સાંઠાદરા નાગર ન્યાતના. આપણે માટે તો કલમ, કડછી, અને બરછી એ મુખ્ય વ્યવસાય છે. તે ત્રણમાંથી કોઈ પણ વ્યવસાય આપણે કરવો જોઈએ. તારામાં કલમની આવડત સારી છે. તું સારાં પદો બનાવે છે. ભજનો લખી શકે છે. સારાં ગીતો પણ ગાઈ શકે છે. અને ગરબીઓ પણ સરસ રચી શકે છે. તો અહીંયા રહીને એજ વ્યવસાયમાં આગળ વધ. તારે માટે યાત્રા નથી. ત્યાં તને બહુ મુશ્કેલીઓ પડશે, આમ કહેવા છતાં કવિ તો દૃઢ સંકલ્પવાળા હતા. એટલે મામાને ફરીથી વિનંતી કરી અને તેમણે જવાની છૂટ આપી. મામા કવિને સાથે લઈને વડોદરા ગયા. અને વેણીભાઈને સોંપ્યા. બીજા પણ જે યાત્રિકો હતા અને જેમની સાથે તેમને મેળ હતો તેમને પણ કવિની ભાળવણી કરી.

કવિશ્રીએ એકંદરે ત્રણ વખત જીવનયાત્રા કરી છે અને પ્રથમ યાત્રા સંવત ૧૮૪૭ થી શરૂ થાય છે. તે વખતે કવિની ઉંમર ૧૪-૧૫ વર્ષની હતી. ત્રણે યાત્રાનેા સમય એકંદરે ૧૨ વર્ષનો ગાળો છે. બીજી યાત્રા ૧૮૬૪ થી શરૂ થાય છે અને તે ૭ વર્ષ સુધી લંબાય છે. છેલ્લી યાત્રા ૧૮૮૬ થી ૧૮૯૦ સુધીની છે એટલે પ્રથમ યાત્રાનાં એ વર્ષો. બીજી યાત્રાના સાત અને ત્રીજી યાત્રાનાં લગભગ ત્રણ એમ મળી કુલ ૧૨ વર્ષ થાય. પોતે ‘રસિકવલ્લભ’ ગ્રંથમાં જીવનના ૧૨ વર્ષો યાત્રામાં વ્યતીત કરેલા એવો ઉલ્લેખ કરે છે.

“ એમ ભમ્યો હું દ્વાદસ વર્ષજી,
તીર્થ કર્યાં પણ હૃદય ન હૃષ્ટજી;
હજી લગી નિશ્ચે નથી એક ધણજી,
સૌ પંચ સરખા ન એકે મિષ્ટજી. ”

દયારામભાઈના સમયમા લોકો પ્રવાસના શોખીન નહતા મોટા ભાગે યાત્રા નિમિત્તે તીર્થધામોમા યાત્રિકો પ્રવાસે જતા. તે વખતે આવારના જેવા વાહનો નહોતા હાલમા રેલ્વેના, મોટર બસના સાધનો અને ઝડપી એરોપ્લેન જેવા પણ સાધનો ઘણા મુલભ છે. તે સમયે મુસાફરી ગાડા વાટે થતી. રસ્તાઓ પણ સારા નહિ તેમજ મુસાફરીમા ચોર ડાકુનો ભય ખાધ સામગ્રી પણ સાથે લઈ શકાય નહિ અને ઘણા દિવસો સુધી પ્રવાસ ચાલતો આ બધી મુશ્કેલીઓ બાળ દયારામની સમક્ષ હતી પણ તેમણે તો જવાનો નિર્ણયજ કર્યો હતો એટલે મુશ્કેલીઓનો પ્રશ્ન ગૌણ થયો.

પ્રવાસ એ પણ જીવનના વિકાસ માટે જરૂરી છે. શાળા કે વિદ્યાલયોમાથી મેળવેલુ જ્ઞાન એક રીતે અધુર છે પ્રવાસથી તેમા પૂર્ણતા આવે છે અંગ્રેજીમા કહેવત છે કે **Home keeping youths have homely wits** એટલે જેવો ઘર આગણે એસી રહે છે અને ઘરેની બહાર પ્રવાસે નીકળતા નથી તેઓ ઘર કુકડી થઈ જાય છે તેમનો બૌદ્ધિક વિકાસ અટકી જાય છે પ્રવાસથી બુદ્ધિ વિશાળ થાય છે દેશના જુદા જુદા ભાગોમા રહેતી પ્રજાની સંસ્કૃતિ, લોકાચાર, સામાજિક જીવન વગેરેનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થાય છે તેમ વેપારનો લાભ પણ મળી શકે છે આ ઉપરાંત જુદા જુદા સ્થળોતુ પ્રકૃતિ સૌન્દર્ય નિહાળીને જીવનમા આધ્યાત્મિક શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એ હેતુથી હાલમા પ્રવાસો ખૂબ થાય છે ભારતની બહારના દેશોમા પણ દિવસે દિવસે જુદા જુદા હેતુઓથી પ્રવાસ કરનારાઓની સંખ્યા દિન પ્રતિદિન વધતા જાય છે.

પણ દયારામભાઈના સમયમા પ્રવાસનો મુખ્ય હેતુ યાત્રાઓ હતી. તે વખતે રેલ્વે દાખલ થઈ નહોતી ભારતમા તીર્થસ્થળોતુ ધણુજ માહાત્મ્ય છે અને હિન્દુઓમા એક એવી ભાવના રહેલી છે કે જીવન દરમિયાન પોતાના જીવનને પુનિત કરવા તીર્થ યાત્રા કરવી

૮૦] ભક્તિવિ શ્રીદયારામભાર્તુ જીવન દર્પણ.

જોઈએ. તે વગર પોતાનું મૃત્યુ સુધરતું નથી કેટલાકે એમ માને છે કે મનુષ્યના કંગેલા પાપ તીર્થસ્થાનમાં ધોવાઈ જાય છે અને તે શુદ્ધ બને છે કેટલાકે તો એમ માનતા કે મરણ સુધારણુ દોષ તો કાશીએજ અવરય જવું અને ત્યાજ દેહ છોડવો વળી કેટલાકે તો ભક્તિભાગ્યથી યાત્રા કરવા માટે જાય છે કે ત્યાં ભગવાનના અરૂપના દર્શન કરીને જીવનને સાર્થક બનાવી શકે દયારામભાર્તુનો યાત્રાનો હેતુ એજ હતો હજુ દયારામભાર્તુ પુરેપુરા પુષ્ટિમાર્ગીય ન હોતા પુષ્ટિમાર્ગીનો એમને રગ લાગ્યો હતો એટલુંજ પણ તે કાયા ધડા જેવા હતા, માટેજ ભદ્રજી મહારાજે તેમને યાત્રાએ જવાનો આદેશ આપેનો.

ભાગ્યના ઘણા ખરા તીર્થો પ્રકૃતિની ગોદમાંજ આવેલા છે કેાંઈક સમુદ્ર કિનારે તો કેાંઈ નદી તટે તો કેાંઈ પર્વતની તળેટીમાં યાત્રા તેના શિખર ઉપર અગા તો કેાંઈ સંપૂર્ણ વનશ્રીથી સમૃદ્ધ એવા ઉપવનોની મધ્યમાં આવેલા છે કે જે સ્થળોએ જવાથી મનુષ્ય આધ્યાત્મિક શાંતિ મેળવી શકે છે, તેમની સાસારિક હામનાઓ શુદ્ધ થાય છે, માનસિક વિકારો શાંત પડે છે, અગર પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરવાની કે દિવ્ય જીવનની પ્રેરણા પ્રાપ્ત થાય છે વૃન્દાવન જેવા તીર્થ સ્થળમાં ભક્તને ભગવાનની લીલાના સાક્ષાત્દર્શન કરીને પોતાને એ દર્શન ક્યારે થાય એવી અભિલાષા જાગ્રત્ થાય છે દયારામભાર્તુને કેાંઈ લોકાત્યાર કે સમાજ જીવનજ જેવા નહોતા, તેમ કુદરતનેજ નિહાળી નહોતી પોતાની જન્મભૂમિ આદોદમા નર્મદા તટે પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય ઘણું પથરાયેલું છે તે સૌન્દર્ય આદોદમાં ખૂબ ધરાઈને નિહાળ્યું હતું એટલે પ્રકૃતિ સૌન્દર્ય નિહાળના માટે તેમનો યાત્રાનો હેતુ નહોતો પણ તે તે સ્થળે બિરાજતા ભગવાનના સ્વરૂપોના દર્શન કરીને પોતાના આત્માને પુનિત કરવું અને જીવનને દિવ્ય પથે વાળવું એ હતું

‘રસિક વલ્લભ’ ગ્રન્થમાં પોતે કરેલી યાત્રાઓની યાદી આવી છે તેમાં જે ક્રમ આવ્યો છે તે પરથી એમ જણાય છે કે સૌથી પહેલાં યમુના પાન કરવા જાય છે. પછી ગોકુલ, મથુરા અને વૃન્દાવન જાય છે, અને ગિરિરાજના દર્શન કરે છે તેમજ પ્રજ્ઞેશ્વરાશી કાસની પણ પરિક્રમા કરે છે. ત્યાંથી ઉત્તર તરફ જાય છે અને હિમાલય ઉપર આવેલા તીર્થો, હરિદ્વાર અને બ્રહ્મનારાયણ અને માન સરોવર સુધી જાય છે. પછી કુરુક્ષેત્ર તરફ વળે છે. ત્યાંથી ગંગા સ્નાન કરી, અયોધ્યાપુરી પાસે સૂર્યસ્નાન કરી, પ્રયાગરાજના ત્રિવેણી સંગમે જાય છે અને શ્રીવેણુમાધવની યાત્રા કરે છે પછી ચિત્રકૂટ જઈને કાશીપુરી જાય છે અને ત્યાં ગંગાસ્નાન કરે છે. ત્યાંથી ઝાડખંડી તરફ વળે છે, અને કપિલ દેવની યાત્રાએ જાય છે. ત્યાંથી પુરુષોત્તમપુરી તરીકે ઓળખાતી જગન્નાથપુરીએ જાય છે. પછી તે દક્ષિણ તરફ વળે છે. ત્યાં શ્રીરંગના દર્શન કરે છે અને પછી વ્યંકટેશ જાય છે અને પછી શંકરાચાર્યના મથાન શિવકાચી અને રામાનુજના મથાન, વિષ્ણુકાચીએ જાય છે અને વરદરાજનાં દર્શન કરે છે. દક્ષિણે ઢેઢ સૈતુબન્ધ રામેશ્વર સુધી જાય છે. પછી મહારાષ્ટ્રની દિશામાં સઘ ચાલે છે. ત્યાં પંદરપુરમાં ચન્દ્રભાગાના તીરે વિદોબા અને ભીમરસી ઉપર ભીમાશંકર અને નાસીકમાં અમ્બકેશ્વર જઈને દણ્ડકારણ્યમાં થઈને આગળ વધે છે અને તાપીતટના તીર્થોની યાત્રા કરીને પછી ભરુચ અને ત્યારબાદ ચાંદોદ થઈ દારકા જાય છે અને પછી નરસિંહ મહેતાના જુનાગઢની યાત્રા કરે છે. તેમજ સૌરાષ્ટ્રના ખીખા મથળોએ પણ જાય છે. પછી અમાણ જાય છે. ત્યાંથી સિદ્ધપુરને રસ્તે પાછા વળે છે અને રણછોડરાયનાં દર્શન કરવા ડાકોર જાય છે. ત્યાંથી મેવાડ તરફ વળે છે. રમ્તામાં એકલંગજીના ધાગે થોડો વખત રોકાય છે. પછી શ્રીજીદાર જાય છે અને પછી પાછા પ્રજ્ઞભૂમિમાં જાય છે. આ તીર્થાવલિમાં જે ક્રમ દેખાડ્યો છે તેમાં પ્રથમ યમુનાનાં દર્શન કરે છે અને છેવટે શ્રીનાથજીનાં દર્શન

૮૨] ૧ ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું 'જીવન' દર્શન.

કરે છે. કેટલાકના મત પ્રમાણે પ્રથમ શ્રીનાથજીનાં દર્શન કરીને ચમુનાના દર્શન કરવા પોતે જાય છે એમ કહે છે. આ યાદી તે ભારતવર્ષમાં કયા કયા તીર્થો છે એનોજ આપણને ખ્યાલ આપે છે. આ ક્રમેજ દયારામભાઈએ યાત્રા કરી હોય એમ માનવાનું કારણ નથી. કવિ માત્ર એટલુંજ કહેવા માગે છે કે તેમણે ભારતવર્ષના લગભગ તમામ તીર્થોની યાત્રા કરી હતી પણ હજી તેમના હૃદયને પૂર્ણ આનંદ મળ્યો નહોતો. તે તો ગુરુકૃપા હોય તોજ મળે. એટલે યાત્રા પુરી કર્યા પછી ફરીથી ભટ્ટજીની પાસે ડાકોરમાં દયારામભાઈ સત્સંગ માટે જાય છે અને પુષ્ટિમાર્ગ અને શુદ્ધાદૈત તત્ત્વ જ્ઞાનના ગ્રન્થોનું રહસ્ય સમજે છે. એને પરિણામે દયારામભાઈએ 'ગસિકવલ્લભ ગ્રન્થ લખેલો છે' એ ગ્રન્થ ૧૮૮૪ માં દયારામભાઈની ૫૧ વર્ષની ઉંમરે આદોદમાં લખેલો છે. ઈચ્છારામભાઈની પાસેથી જે કોઈ જ્ઞાનની પ્રસાદી તેમને મળી તેના ફળ તરીકે એ ગ્રન્થની રચના તેમણે કરેલી છે. એમ જમાઈ માનવું છે જો કે બીજો મત એવો પણ છે કે એ ગ્રન્થની રચના ત્રીજી યજ્ઞયાત્રા શરૂ કરી તે પહેલાં લખાયેલો છે. ઉપર જે તીર્થોની યાદી આપી છે તેમાં એક વસ્તુ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે તે એ કે જે દયારામભાઈ પુષ્ટિમાર્ગના સુસ્ત અનુયાયી હતા, અને શ્રી વલ્લભાચાર્યને અનન્યભાવે ગુરુ તરીકે સ્વીકારે છે અને જેમણે શ્રી દેવકીનંદન મહારાજની પાસેથી ચાર વર્ષની વયે નામ નિવેદન મત્ર લીધો હતો અને જેમણે પાછળથી ગોગ્વામી શ્રી વલ્લભનાથનું મહારાજ પાસેથી ૧૮૪૭ માં શ્રી નાથદ્વારા મુકામે બ્રહ્મસળ પ લીધું હતું અને જેમણે ૧૮૬૧ માં પાછી મરજદ લીધેલી તેમની તીર્થોની યાદીમાં શ્રી વલ્લભાચાર્યજીની બેઠકો અપારજ્ય વગેરેનો બીલકુલ ઉલ્લેખ નથી એટલે ઉપરની જે યાદી આપેલી છે તે અપૂર્ણ નથી. કવિશ્રી પૂરેપૂરા પુષ્ટિમાર્ગી બન્યા તે પહેલાની હોવી જોઈએ.

૨ : યજ્ઞયાત્રા એમની ઐર્ષ યાત્રા હતી. ૨૪ બેઠકોની યાત્રા કરવાની

એમની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઈ શકી નહિ હોય. કારણકે પોતે ધર્મયાત્રાથી પાછા ફર્યા ત્યારે તેમની ઉંમર ૬૦ વર્ષની હતી, પોતે એકલા, અને વાર્ધક્યની નબળાઈએ દેહમાં જણાતી હતી, તેમજ ૬૫ વર્ષની ઉંમરે તેમને ગંભિર મંદવાડ આવ્યો. તે સંજોગમાં કદાચ બેઠકોની યાત્રા કરી શક્યા નહિ હોય. દયારામભાઈની તીર્થયાત્રાનો મોટામા-મોટો લાભ ગુજરાતની જનતાને. એ મળ્યો કે તેમણે યાત્રાનાં સ્થળોમાં અનેક કાવ્યો રચ્યા. જેથી જે જે તીર્થધામમાં પોતે ગયા ત્યા ત્યાથી એમને ખાસ કાવ્ય લખવાની પ્રેરણા મળી હતી. એવાં ઘણા કાવ્યો તીર્થયાત્રા દરમ્યાન લખાયા હતાં. એમનાં કેટલાંક મોટાં કાવ્યો હતાં અને કેટલાંક નાના-ગરબીઓ, ઘોળ, પદ વગેરે. ૧૮૪૭ ના વર્ષમાં તેઓ નાયદારા ગયા ત્યા કેટલાક દિવસો રોકાયા. શ્રીનાથજીનાં નિત્ય દર્શન કરતા. એ સમયે પણ એમણે કેટલાક શ્રીનાથજીનાં સ્વરૂપનું વર્ણન કરનારાં ઉત્તમ કાવ્યો લખ્યાં છે.

શ્રી નાયદારા એ વૈષ્ણવોનું મોટું યાત્રાનું ધામ છે અને ત્યાં શ્રી વલ્લભાચાર્યનાં પુષ્ટિમાર્ગ પ્રમાણે સેવા થાય છે. શ્રી નાથજીનું અસલ નામ શ્રી ગોવર્ધનનાથજી છે. કર્નલ ટાડ તે વિશે નીચેની માહિતી આપે છે.

“નાથદારા હિન્દુઓના વિષ્ણુ દેવનું પ્રખ્યાત દેવધાન છે. તેનું મૂળ નામ નાયદારા. નાથ એટલે ‘પ્રભુ’ અને દારા એટલે દરવાજો. મતલબ કે પ્રભુનો દરવાજો. આ નાયદારા બેનાસ નદીના કીનારા ઉપર ઉદેપુરની ઉત્તરે હંશાન કેમળમાં ૩૦ માઈલ દૂર છે. તેની ખ્યાતિ શ્રી કૃષ્ણની મૂર્તિને લીધે થઈ છે. તે મૌથી પ્રતિષ્ઠિત યાત્રા ધામોમાનું એક છે. જહાગીર અને શાહજનના સમય સુધી આ પવિત્ર દેવ પ્રજામુખિમાં ખિરાજતા હતા. પરંતુ ઔરંગઝેબના સમયમાં આ દેવને વંજનો ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો ત્યારે ઔરંગઝેબે આખા વંજમાં પવિત્ર

૮૪] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્ગવું જીવન દર્શણ.

દેવસ્થાનો અપવિત્ર કરવા માડ્યા ત્યારે ઉદેપુરના રાણા ગજસિંહે તે પવિત્ર દેવની સેવા માટે એક લાખ રાજપુતોના માથા આપ્યા હતા અને એ પ્રભુને ઠાટા અને રાવપુરને રસ્તે યઠને મેવાડમાં પધરાવ્યા હતા.”

મેવાડના સીંહાડ ગામની પાસે ટેકરી ઉપર શ્રી નાથદ્વારા ગામ વસ્યું અને ભારત-ર્ષનું એક મુખ્ય યાત્રાધામ બન્યું. ઉદેપુરના મહારાણાઓ શ્રીનાથજી પ્રત્યે ખૂબ લાવ રાખતા હતા. તેથી નાથદ્વારાને કેટલીક ભેટો પણ પ્રાપ્ત થઈ હતી. એટલું જ નહિ પણ નાથદ્વારાની માલીફી ગોસ્વામીના વશજ તિનકાયતને પુરેપુરી સુપ્રત કરવામાં છે

ગ્રાહ્ય નામના બ્રિટીશ અમલદારે પણ ‘ગિરિરાજ એટલે ગોવર્ધન’ નામના લેખમાં આ મૂર્તિની પ્રાચીનતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અસલ સ્વરૂપ ઈસ્વીસન ૧૫૨૦ માં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ ગ્થાપન કરેલું. તેમની આજ્ઞાથી તેમના સેવક પૂર્ણિમને ત્યાં મંદિર બાંધેલું. ગિરિરાજની ગુફામાંથી એ સ્વરૂપ રવન પ્રકટ થયેલું. “ જુઓ ૮૪ વૈષ્ણવની વાર્તામાં વૈષ્ણવ સદુપાણેની વાર્તા ”. ઔરગઝેનના શાસન દરમ્યાન હિન્દુ મંદિરોને તોડવાની નીતિ અપનાવવામાં આવી હતી. મથુરાના કેટલાક મંદિરો તોડી નાખવામાં આવ્યા હતા. તે સમયે આ ગોવર્ધનનાથજીનું મંદિર પણ લથમાં આવી પડ્યું. આથી તે સ્વરૂપને ઉદેપુર રાજ્યના નાથદ્વારા ગામમાં લઈ જવામાં આવ્યું. “ જુઓ શ્રી નાથજીનો ઇતિહાસ ”. ગિરિરાજથી પ્રથમ આમાં ત્યાંથી દડોતધાર ત્યાંથી ઠાટા પછી કૃષ્ણગઢ, આપાસેની, ઉદેપુર અને સીંહાડ એમ આ સ્વરૂપ જુદે જુદે ગ્રામે પવાયું. પુષ્ટિ સપ્રદાયની માન્યતા પ્રમાણે શ્રી ગોવર્ધનનાથજીના ત્રણ સ્વરૂપ છે. વડોદરામાં આવેલું શ્રીનાથજીનું સ્વરૂપ શ્રીનાગદ્ધમન કહેવાય છે. ,

બનાસ નદીના કાઠા ઉપર ટેકરા ઉપર આ ભવ્ય મંદિર આવેલું

છે. અહિંઆ આવીને કવિ દરરોજ શ્રીનાથજીની સન્મુખ બેસીને કીર્તનો કરતા અને ભાવુક યાત્રાળુઓની સમક્ષ ગાર્હ પતાવતા. શ્રી નાથજીના સ્વરૂપ સમક્ષ ઉભા રહીને શ્રીઅંગના દર્શન કરતાં કવિ ખૂબ આનંદમાં આવી જતા, અને તેનું વર્ણન કાવ્યમાં પણ કરતા. શ્રી નાથજીને લગતા ઘણા કાવ્યો તેમણે લખેલા છે. તેમાંનાં થોડાક નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) મોહન મધુરાકૃત શ્રી નાથજી રે, નટવર નંદ કુમાર,
મોહ પામે સૌની મતિ શ્રી નાથજી રે, નિજજન પ્રાણાધાર.

x x + x

લલિત ત્રિલંગી છેલડા શ્રીનાથજી રે, મદન મનોહર ૩૫,
આનંદ ધન અલભેલડા શ્રીનાથજી રે, અખિલ ભુવનના જૂપ;
જીવન ગોપીજન તણુ શ્રીનાથજી રે, રસીયા જનના રાય,
નિરખે સુખ પામે ઘણું શ્રીનાથજી રે, મન મોહે લોભાય.
મોર મુગટ મણિએ જડયો શ્રીનાથજી રે, પ્રભા લગ્નવે હંસ,
ઢળક અલક ભુકુટિ અડયો શ્રીનાથજી રે, મુક્તા ફળ અવતંસ.

આમા કવિએ કેવી સુદર રીતે શ્રીનાથજીના મણિએ જડેલા મુગટનું વર્ણન “ પ્રભા લગ્નવે હંસ ” એ શબ્દોથી કર્યું છે. શ્રી નાથજીના મુગટનો પ્રકાશ તે હંસની પ્રભાને પણ લગ્નવે તેવો છે. હંસ પણ ઘોળા હોય છે પણ શ્રી નાથજીના મુગટના મણિને જોઈને હંસો શરમાઈ જાય છે કારણકે તેમની ધવળતા કરતાં તે ધવળતા કેટલી બધી અધિક છે. ખીજી લીટીમાં ભુકુટીને સ્પર્શ કરતા ઢળકતા અલકનું વર્ણન કર્યું છે તે પણ કેટલું બધું મનોહર છે!

(૨) સર્વનાં શિરોમણી શ્રીનાથજી રે લોલ,
આપના સ્વરૂપ ત્રિપે સર્વ, માસ જહાસાજી હો;
સર્વે સેવાયુ તમેને સેવતા રે લોલ.

આ કાવ્યની અંદર શ્રીનાથજીના મુગટનું વર્ણન કરે છે.

[૮૬] ભક્તદર્શિ-શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

તેને જ્ઞાન લોક કહે છે. કાનનાં કુંડળને સાંખ્ય યોગ કહે છે. જનને વૈકુણ્ઠ, ચમરને ધર્મ, વિંજનને યશ, ચક્ષુને સૂર્ય ચન્દ્ર, વનમાળાને ભાષા, વૈજયંતીને 'લક્ષ્મિ એ રીતે આધ્યાત્મિક રીતે શ્રીનાથજીના સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે.

(૩) તેમ કહીને તમને વર્ણવું છે શ્રી નાથજી રે.

(૪) શ્રીનાથજીનું વદન કમળ જોયું જોણે એકવાર,
શ્રી નાથજીનું વદન કમળ જોયું.

(૫) સદ્ગુણ સિન્ધુ શ્રી નાથજી રે, રહેજો સૌ કોને મોહ લાગે.

જેઓ દયારામભાઈ પાસેથી આવાં પદો સાંભળતા તેઓ બધા વાહવાહ કહેતા અને ત્યાના તિકેટ મહારાજ તો દયારામભાઈને સૂરદામની સાથે સરખાવતા. દરરોજ નવા નવા પદો બનાવીને શ્રી નાથજીને સમર્પણ કરતા. રાત્રે મહારાજની બેઠકમાં દયારામભાઈને ખાસ આમંત્રણ મળતું અને દયારામભાઈની પાસે તેમનાં બનાવેલાં કીર્તનો અને પદો મહારાજથી બહુ ઉમંગથી સાંભળતા. તેમ જુદી જુદી વૈષ્ણવ મંડળીઓમાં તેમને ખાસ આમંત્રણ મળતા. શ્રી નાથજીને વિષે લખેલા કાવ્યો ભક્તિભાવથી નિતરતાં છે. એમાં કોઈ કોઈ વખતે કવિ પોતાના વિરહભાવને પ્રકટ કરતા અને કોઈ કોઈ વખત જાણે પ્રભુને ઉપાલમ્બ પણ આપતા. જેમ કોઈ નાયિકાએ પોતાના નાયક (પ્રેમીને) પોતાનું સર્વસ્વ જીવન અર્પી દીધું હોય અને છતાં તે નાયક તેને સંયોગનું સુખ ન આપે ત્યારે તેના હૃદયમાં અંતર્વેદનાની જ્વાળા પ્રકટે છે અને પછી પોતાના નાયકને ઉપાલમ્બ આપે છે તે પ્રમાણે કવિના હૃદયમાં હવે પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ પ્રકટી હતી. તે પ્રભુને પોતાનું સર્વસ્વ પોતાના પતિ તરીકે માનતા હતા. પોતામાં જોખનો લાવુ શકુરતો હતા; પણ પ્રભુના સંયોગનું સુખ મળ્યું નથી એમ પોતે માનીને પોતે જાણે પ્રાપ્તિભૂતકા નાયિકા ન હોય એવી રીતની અંતર્વ્યથા અનુભવતા હતા. તેને

સમગ્રે એક વખત તેમણે રાધમા આવીને નીચેતું પદ શ્રીનાથજીની સન્મુખ ગાયું.

શુ કહીએ ત્રીજી શરણ પડ્યાને 'સંતાપો,
એ મોહ કૌતુક દુઃખ વિમુખ સુખ આપો રે.—૧
મળનો પરિકર અતિ વજ્રલ તેહને મળમા મેહમા બાળ્યો,
વૈષ્ણવ વેરી અતિ વિષયો વાસવ એને પાળ્યો.—૨

* * * * *
સત પીડ્યાની ટેવ તમને શી પડી છે,
કોણ જાણે તેમા વસ્તુ રૂડી શી જડી છે.
તમને ઠપકો દેતા કાળજકું મારું મુજે,
દયો કહે મને બહુ દુઃખમા હરિ ભજવા ના સુઝે.

આ પદમા કવિ શ્રી નાથજીને ઠપકો આપે છે 'કે દુ તમારો દાસ, મારું સર્વસ્વ તમને માતું, તમારા શરણે હું અહિ રહું છું' અને તમારા સયોગ સુખની અભિલાષા રાખું છું; છતાં તમે મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરતા નથી અને જે લોકો તમને ધિક્કારે છે. જેઓ સાધુઓને પીડે છે, જેના જીવન પાપાચરણથી ભરેલાં છે, જેમના વર્તન દુષ્ટ છે તેમને તમે કંઈ પણ સંતાપ આપતા નથી. ઉલટું સામારિક સુખ અને વૈભવ આપો છો. હું કાઠપિણ તમારી પાસે માગતો નથી. મારે તો આપનો પ્રેમ જોઈએ, છીએ. આપની દાસી થવાના મારા કોડ છે. પણ આપ મારા તરફ કૃપાદષ્ટિ કરતા નથી. આ તમારો કેવો વિચિત્ર સ્વભાવ છે કે પોતાના જન્મને સુખથી વચિત રાખો છો અને ભુહિર્મુખોને એમનું માગ્યું સુખ આપો છો. 'તમને મારે કેવી રીતે ઠપકો આપવો ?' આ પદ એવે ગાતા હતા ત્યારે ત્યા બીજા વૈષ્ણવોએ તેમ અધિકારીએ તે સાભળ્યું તે વાતની ચર્ચા અંદર અંદર થઈ કે ગુજરાતમાંથી આવેલો આ વૈષ્ણવ શ્રીનાથજીને ઉપાલભ

૨૮૧] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન કથન.

આપે તે શહેરજીની નિંદા કર્યા બરાબર છે. શ્રીનાથજીને આ રીતે ગામે
લાંડવી તે વૈષ્ણવ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે. એટલે એમાના કેટલાક વૈષ્ણવો
અને અધિકારી ટિકેત મહારાજની પાસે ફરીયાદ કરવા ગયા અને
તિલકાયતે એ વાત સાલળી અને નિર્ણય કર્યો કે એ ગુજરાતના
વૈષ્ણવ દયારામનું મંદિરમા દર્શન કરવાનું બાંધ કરો. આથી એમને
મંદિરની બહાર કાઢવામા આવ્યા. દયારામભાઈએ પોતે શુ કહેવા
માગતા હતા તે તેમણે સમજાવ્યું પણ કાંઈએ એમનું સાલળ્યું
નહિ. પછી તો દયારામ બનાસ નદીના કિનારે જઈને બેઠા.
અંતઃતાપ ખૂબ વધવા લાગ્યો. અન્ન જળનેા પણ ત્યાગ કર્યો. પોતે
જાણે મહાન અપરાધ કર્યો હોય તેવું યવા લાગ્યું. શ્રીજીના સ્વરૂપમાં
દષ્ટિ રાખીને તથા તેમના ચરણમા ચિત્ત ઘિર કરીને બેસી
રહ્યા. ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત્રીઓ સુધી અખંડ અષ્ટાક્ષરનો
જાપ કરવા લાગ્યા. આ પ્રસંગે નીચેના કાવ્યો એમને રચ્યાં.

૧. શરણ પડ્યો છું રે શ્રીહરિ, નયી મારે અવર આશ વિશ્વાસ,
શ્રી વલ્લભના રે લાડીલા, અનન્ય આપ તણો હું દાસ.
૨. દર્શન દયોની રે દાસને, મહારા ગુણનિધિ ગિરિધર લાલ,
નાથ નિવારો ત્રાસને, આપો આપ હિપર અતિ વહાલ.
૩. હો શ્રીનાથજી મો પૈં રહે કયા રીસાઈ,
મેરે પિયુ સુખદાય, હો શ્રીનાથજી,
દરસ પરસ કી પ્યાસી, તલપત અખીયા;
શ્રી મુખ દેહો દેખાય, હો શ્રી નાથજી.
દોષ સમુઝકે દૂરે રહત હો, કિ કરી કહો કહા જાય,
હાહાં કરી કર જુરી નખ ધસ હો શ્રીનાજી કહુ;
અચરા પરપર પડે પાય, હો શ્રીનાથજી કહા બડાઈ.

*

। *

*

કવિને આ રીતે અન્ન જળ ત્યાગ કરીને બનાસના કીનારા
હિપર બેઠેલા જોઈને, તેમજ આખમાંથી અન્નજો વહેતાં નિહાળીને

કેટલાક વૈષ્ણવો મહારાજશ્રીની પામે પહેાંચ્યા અને કવિની સ્થિતિને ખ્યાલ આપ્યો. આથી મહારાજશ્રીએ એકદમ તેમને દર્શનની છુટ આપી અને અધિકારી તથા ખીજાઓને તેમને બોલાવો લાવવા આજ્ઞા કરી. મહારાજશ્રી તરફથી દર્શનની છુટ મળી જાણીને કવિને ખૂબ આનંદ થયો. મહારાજશ્રીનાં ચરણ સ્પર્શ કર્યા અને મહારાજ તેમને પ્રેમથી બેટ્યા. કવિનાં દર્શન બંધ કરવા માટે મહારાજને પણ દુઃખ થયું. ત્યારપછી કવિને પ્રસાદ લેવા માટે કહ્યું. પણ શ્રીજી બાવાને હજુ રાજભોગ સર્વો, નહોતો એટલે કવિએ કહ્યું. “મારા શ્રીજી બાવા હજુ રાજભોગ આરોગ્યા નથી, તો હું પ્રસાદ શી રીતે લઉં?” મારા પ્રભુ લુખ્યા હોય અને મારાથી કેમ જમાય? ત્યારે મહારાજશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો “તમે ત્રણ દિવસના લુખ્યા છો. તમે જ્યાં સુધી પ્રસાદ નહિ લો ત્યાં સુધી શ્રી નાથજી પણ રાજભોગ આરોગ્યે નહિ. એવી અવધ દ્વારા મને આજ્ઞા થઈ છે માટે તમે હઠ કરો નહિ. શ્રી મહાપ્રભુજીની આજ્ઞા છે કે—

હઠઃ ત્યાજ્યશ્ચ સર્વથા. મહારાજશ્રીના વચન પછી કવિએ મંગળ ભોગનું પ્રસાદી દૂધ લીધું અને તુરતજ રાજભોગ સર્વો અને રાજભોગના દર્શન કવિએ કર્યા. આ દર્શન કરતી વખતે કવિને દેહાનુસધાન રહ્યું નહિ. મહારાજશ્રી વસ્તુ સ્થિતિ સમજી ગયા અને કવિ ઉપર ચરણોદક છાટ્યું. કવિ તુરતજ શુદ્ધિમાં આવ્યા અને પછી શ્રીનાથજીની લાવનાના પદો ગાયા.

નાથદ્વારામા કવિ ગ્લા તે સમયે કેટલાક સંગીતના ઉસ્તાદો અને લક્તોના કાવ્યો સાલજવાનો તેમને લાલ મળ્યો. સામ્પ્રદાયિક કીર્તનની માહિતી પણ મેળવી. અષ્ટજાપના કવિઓનાં કીર્તનોનો લાલ તેમને સારો મળ્યો. તેમ કીર્તન સંગીતનો પણ અભ્યાસ કર્યો. અહિંઆજ કવિની કવિતારૂપી કળાની પાંખડીઓ ઉઘડવા માડી. શ્રીનાથજીની વિદાય લઈને કાકરોલી ગયા. અહિંઆં મહારાજ તેમને ઉપરણો આપ્યા.

૯૦] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

કવિને નામ નિવેદન તો તેમની ચાર વર્ષની વયે થયું હતું. પણ પુષ્ટિમાર્ગની પ્રણાલિકા પ્રમાણે ત્યાં સુધી બ્રહ્મ સંબંધની દીક્ષા ન મળે ત્યાં સુધી પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત બની શકાતું નથી. આથી તેમણે નાથદ્વારામાં ૧૮૪૭ ની સાલમાં શ્રી વલ્લભલાલજી મહારાજદ્વારા બ્રહ્મ સંબંધની દિક્ષા લીધી. આ બ્રહ્મ સંબંધ આપનાર તે + વલ્લભલાલજી મહારાજ છે તેવું સમર્થન ‘ભક્તિવિધાન’ અન્યથી મળે છે. શ્રી શંકરપ્રસાદ રાવળના જણાવ્યા મુજબ વડોદરા મુકામે બ્રહ્મ સંબંધ તેમને થાય છે. પણ શ્રી જીવનલાલ જોષીના ‘જીવન દર્શન લેખ’ માં નાથદ્વારામાં તેમને બ્રહ્મ સંબંધ થયેલું જણાવવામાં આવ્યું છે, રથળ ગમે તેમ હોય પણ એમને બ્રહ્મ સંબંધ આપનાર ગુરુ તે શ્રી વલ્લભલાલજી મહારાજ હતા તે વાત ચોક્કસ છે. આ બાબતનો નિર્દેશ એમણે નીચેની લીટીમાં કર્યો છે.

“શ્રી વલ્લભ કુળ પ્રગટીયો શ્રી પુરુષોત્તમનો વંશ,
આચાર્યભાનુ વૈશ્વાનર, દિવ્યાગ્ની કેરા અંશ;
તિલકાર્પિત શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ગોસ્વામી વલ્લભવાલ,
બ્રહ્મ વિદ્યા દાન દર્ઠ દાસને કરીઓ ન્યાત.

ભક્તિવિધાન અન્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે (સદ્ગત જોષીજીના નોંધ ને અનુસરીને) તેઓ જોષીપુત્રની ગાદીવાળા મહારાજ હતા.

+ભક્તિપોષણ—

પુષ્ટિપથ શ્રી વલ્લભપ્રભુ જઈએ તેને શર્ણુ.

નામ નિવેદન મનાંદા ધરી સેવીએ શ્રી ગિરિધરણુ

શ્રી ગિરિધરણુ ગુરુ વૈષ્ણવ પ્યાર ઉદ્ધારે ગતિ કરે માર્ગઅનુસાર
મનુષ્ય જન્મનો એ તે સાર ને માને તે પામે સાર.

સેવા શ્રી કૃષ્ણ ૬૮

સદ્ગુરુ વલ્લભલાલ પદ, ‘રેણુ સૌર પર ધાર,’
લક્ષિત વિધાન આ ગ્રન્થકો લીખું નિજ મતિ અનુસાર.

આ શ્રીવલ્લભલાલજી જોધપુરવાળી ગાદીના તિકાયત શાખાના
જે શ્રી કાકા વલ્લભજીના નામથી પ્રસિદ્ધ હતા એ માનવું યોગ્ય
લાગે છે. (આ માટે વાચો શાસ્ત્રીજી કેશવરામનો ‘અનુગ્રહ’ માં
આવેલો લેખ.)

બ્રહ્મ સંબંધ લીધા પછી કવિને પુષ્ટિમાર્ગનો ખરો રંગ લાગે
છે અને તેમની પુષ્ટિભક્તિ ખૂબ વેગથી વિકાસ પામે છે.

નાથદ્વારાથી કવિ કાકરોલીની યાત્રાએ ગયા હતા. કાકરોલી
એ શ્રીનાથદ્વારા પછી ખીજું પુષ્ટિમાર્ગીઓનું યાત્રા સ્થળ છે.
ત્યાં અનેક ભાવિકો શ્રીદ્વારકાધીશના દર્શનાર્થે આવે છે. પ્રથમ
શ્રીનાથદ્વારા, પછી કાકરોલી અગર તો પ્રથમ કાકરોલી અને પછી
નાથદ્વારા—એ રીતે વૈષ્ણવો આ મ્થળે દર્શનાર્થે આવે છે. નાથદ્વારાથી,
તે નજીકનું એટલે ૧૧ માઈલના અંતરે રાયસાગરના કિનારા પર
આવેલું છે. કાકરોલીનું ખીજું નામ કાકડોલી (કંકર પહી) પણ છે.
રાજ પ્રશસ્તી મહાકાવ્યમાં કાકરોલી તરીકે તેનો ઉલ્લેખ થયેલો
છે. તેમ તામ્રપત્ર તથા શીવાલેખોમાં કાકડોલી એવો ઉલ્લેખ થયેલો
છે. અહિં આ ખીરાજતા ભગવાન શ્રીદ્વારકાધીશ એ અપ્પરીશ રાજને
માથે ખિરાજતા હતાં. પછી વશિષ્ઠ ઋષિ અને વ્યાસ મહર્ષિએ તે
સ્વરૂપની સેવા કરી. પછી યુધિષ્ઠિર, પગ્ગદિત દ્વારા અને જનમેજય દ્વારા
તેમની સેવા થઈ હતી. પાછળથી તે સ્વરૂપ અર્જુનદાયક પધારેલું
‘ત્યાર પછી કનોજના દરજી નારાયણદાસને સ્વપ્ન દ્વારા દર્શન
દીધેલા અને તે દરજીની પાસે સ્વરૂપ પધાર્યું’ અને ઘણાં વર્ષો સુધી
તેના વંશજોએ તેની સેવા કરી. ત્યાર પછી શ્રી વલ્લભાચાર્યના
સમયમાં તેમના અમન્ય ભક્ત દામોદરદાસને ત્યાં એ સ્વરૂપ પધાર્યું.
ત્યાર પછી શ્રી વલ્લભાચાર્યના પુત્ર શ્રી વિદ્યનાથજીને ત્યાં એ સ્વરૂપ

૬૨] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

પધાયું. ત્યાર પછી તેમના તૃતીય લાલજી શ્રીગાલકૃષ્ણલાલજી તેમની સેવા કરવા સ્વામ્યા હાલમા પણ તે વશના ગોસ્વામી શ્રી ઝળખણલાલજીની સેવા કરે છે. કાકરોલી શરૂઆતમા નાનકડું ગામ હતું તેની પૂર્વમા આસોટીયા ગામમા તે ધામ આવેલું છે તેની નજીક રાયસાગર અગર રાજસમુદ્ર જેતુ ખીજુ નામ જયસમુદ્ર છે તે આવેલું છે આ રાજસમુદ્ર જો કે તળાવજ છે છતાં તેમા અનાસ, વેડ્ય, ખારી અને તાલેડી નામની નાની નદીઓના પાણી તેમા ફલવાય છે એની ચારે બાજુએ પથર બાધી પણ બાધેની છે ઉદેપુરના રાજવીઓના આશ્રયથી એ બાધવામા આપ્યું છે સવત ૧૭૨૭ મા આસોટીયામા મંદિર પુરું બંધાયું અને દારકેશ પ્રભુ ત્યા ખીરાળ્યા. ૧૭૫૧ મા ખૂબ વૃષ્ટિ થઈ અને મંદિરની ભીતર જલ પેસી ગયા આથી દેવલ નગરીમા તે સ્વરૂપને પધરાવેલું અને પાછળથી થોડોક વખત આસોટીયામા તે સ્વરૂપ પધાયું. મહારાણા સગ્રામસિંહના વખતમા અત્યારનું કાકરોલી જે સ્થળે છે તેનો પાકો ભેટ પડે ગોસ્વામી મહારાજશ્રીને મળ્યો અને ૧૭૭૬ મા આસોટીયાથી કાકરોલીના મંદિરમા આ સ્વરૂપ પધાયું. આ મંદિરની કારીગીરી ઘણી ભય છે આકર્ષક હોવા છતાં તે સુદૃઢ છે મંદિરનો શિખરનો ભાગ એટલો બધો ઊંચો આવેલો છે કે દૂરથી જોનારને તે ગગનચુબી પ્રાસાદ જેવો જણાય છે શિલ્પકલાની દૃષ્ટિએ એ મંદિર જેવા જેવું છે નીચે નાનું ગામ વસેલું છે રાયસાગરના તળાવમાથી એસીને નીકામાથી જોનારને આ ઘળમા દારગ્રાપુરીનો ખ્યાલ કરાવે છે અહિં આ મંદિરના જુદા જુદા વિભાગો જેવા કે ગોવર્ધન ચોક, સિંહપોળ, શ્રીકૃષ્ણ ભંડાર, જગમોહન ચોક તથા નિજમંદિર વગેરેની રચના અનેખો પડી આવે છે અહિં આ યાત્રાએ આવનાર સસારને જૂલી જાય છે અને પ્રભુની સાનિધિમા અપૂર્વ ભક્તિનો આનંદ અનુભવે છે રાયસાગરમાંથી આવતા શીતળ પવનો મનને પ્રફુલ્લિત કરે છે તેમજ કોનારા ઉપર છુટું જનારું વીખરેલું કળા અને પ્રકૃતિનું

સૌન્દર્ય યાત્રાણુઓને જાણે તેઓ કેઈ દિવ્ય પ્રદેશમાં ન હોય એવો ખ્યાલ આપે છે.

આ રથળમાં દયારામભાઈ આવીને થોડા દિવસ રહે છે. દારકાધીશ પ્રભુના દર્શનનો અનેરો લાભ પ્રાપ્ત કરે છે. તેમજ રાયસાગરની શોભા જોઈને પરમ હર્ષ માણે છે. આ ગમને તેમણે 'નીચેતું એક કાવ્ય રચ્યું' હતું.

“શ્રી દ્વાદાધીશ છા ઈશ મારે ધણી,
દંશ નહિ અવરણુ વિશ્વનાથ.
શ્રી ગિરિધરણુ તવ મરણુને શરણુ છું,
જન્મ ને મરણુ હરિ મહે જો હાથ.
હત્યાદિ.

(કાવ્ય સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૨૪)

અહિંઆં નાથદ્વારમાં જોટલાં કાવ્યો લખેલાં એટલાં લખ્યાં નથી કારણ કે અહિંથી ગોકુળ મથુરાં તરફ જવાની તેમની ઉત્કૃષ્ટ તમન્ના હતી. ‘રસિકવલ્લભ’માં શ્રીજીદ્વારે ગએલા એવો ઉલ્લેખ છે.

પછી શ્રીજીદ્વારે હું ગયો, જે પરમ પાવન ધામ,
મેં નીરખીયા શ્રી નાથજી, પરબ્રહ્મ પૂરણુ કામ.

કાંકરોલીનો ઉલ્લેખ ત્યાં નથી પણ નીચેની લીટીમાં જણાવે છે કે ચેતે મજશૂમિમાં ગએલા છે.

“પછી મજ મંડળ ફરી આવીએ એ મુખ્ય નામોરચ્યાર.”

‘રસિકવલ્લભ’ ની નીચેની યાદીમાં જો કે કાંકરોલી રથળનો નિર્દેશ નથી છતાં અવશ્ય ત્યાં ગયા હોવા જોઈએ. તેનાં મુખ્ય કારણો નીચે પ્રમાણે છે.

૬૪] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાષાનું જીવન દર્પણ.

.. (૧) કાંકરોલીનું તીર્થધામ એ પણ મોટું તીર્થધામ છે અને શ્રી નાથદારાની નજીક છે.

- (૨) તે પુષ્ટિમાર્ગીય મંદિર છે. શ્રી નાથદારાના મંદિરનું સ્વરૂપ તે તિકેટ મહારાજને માથે ખીરાળે છે. એટલે શ્રીગુરુસાધિજીના તૃતીય પુત્ર ગાળકૃષ્ણજીને માથે ખીરાળે છે. એટલે તે જ તે સ્વરૂપે શ્રી વલ્લભાચાર્યના વંશજેના છે. આથી દયારામભાષા કાંકરોલીના દર્શન કર્યા વગર રહે નહિ.

(૩) વૈષ્ણવોમાં અને સામાન્ય રીતે યાત્રાળુઓમાં એવો આચાર છે કે જોયો શ્રી નાથદારાની યાત્રાએ આવે તેઓ અવશ્ય કાંકરોલી જાય છે.

(૪) દારકાધીશનું જે પદ એમણે રચ્યું છે તે આ રથળમાળ રચેલું હોયું જોઈએ.

સારપછી ગ્રંથભૂમિ તરફ કવિ પ્રયાણ કરે છે અને શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં વર્ણવેલી શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની લીલાનાં ગ્રંથોના પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાના ઠોડ જાગે છે. સૌથી પહેલાં યમુનાજીમાં જ્ઞાન કરે છે અને કવિ ગાય છે. “મેં પ્રથમ શ્રી યમુના પુત્રીત જળ કયું શુદ્ધ, શ્રી વલ્લભાચાર્યના અપ્રદાયમાં ગંગા કગતા યમુનાજીનું માહાત્મ્ય વધારે” ગંગા અધદરબી એટલે પાપ મોચિની ભુ ભગવાન મહા અવતરનો સંબંધ કરાવનાર હોય છે ભગવાનની બાલ્યાવસ્થા યમુના આવેલા ઉપવનોમાં ભગવાન રાવેલી ને કે પ્રા વાસીઓના તથા પક્ષીઓ ને યમુનાના પદને

લાગેલા દાવાગ્નિને શાત કર્યો હતો. સાંજ ગાયેને અને ગાયેને હેરાન કરતા અસુરો વત્સાસુર, બકાસુર વગેરેનો સહાર કર્યો હતો, અને ત્યાજ ઈન્દ્રનું માનમર્દન કરીને, ગોવર્ધન પર્વતને ટચવી આગળી ઉપર ધારણ કરીને ગોકુળ વાસીઓને અતિવૃષ્ટિમાથી રક્ષણ આપ્યું હતું. અને તેનાજ કીનારા ઉપર આવેલા વૃન્દાવનની ભૂમિમા ગોપીઓના સાથે રાસ જેવ્યા હતા. ગંગા મર્યાદા માર્ગીય છે જ્યારે યમુના પુષ્ટિમાર્ગીય છે ગંગા એ શિવજીના મસ્તકે ખીરાળે છે. યમુના શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની રતિ કીડાનું ગ્ધાન છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યે ‘યમુનાષ્ટક’ નામક એક સ્તોત્ર લખેલું છે પુષ્ટિમાર્ગીયો તેનો નિત્ય પાઠ કરે છે. આ યમુનાષ્ટકના પાઠથી ભક્તોને તમામ સિદ્ધિઓ એટલે ભગવતપ્રાપ્તિ તથા તેમા આવતા અતરાયો દૂર કરી પ્રભુના, રસાત્મક સ્વરૂપની અનુભવ રૂપી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. યમુનાજીને તુર્થપ્રિયા કહેવામા આવે છે. ખીજા અર્થમા કહીએ તો નિરતર પ્રવાહ રૂપે જીવનમાં વહેતી એ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિજ છે, જે હૃદયને શુદ્ધ કરે છે અને પ્રભુ ભક્તના હૃદયમા ખીરાળે છે દયારામભાર્ગ ‘યમુનાષ્ટક’નો પાઠ નિરતર કરતા અને તેનું માહાત્મ્ય સારી પેઠે સમજતા હતા અહિ આ નીચેનું યમુનાજીની ગુણોત્તર પદ દયારામભાર્ગ એ સંજયું છે

“ દુ સ્વભાવથી જીનાડા દુર્મતિ ટાળો માજી,
શ્રી ગોપીજન વલ્લભ અતિ વલ્લભ મને કરો શ્રી યમુનાજી,
અખડ અનપાયિની આપો મા સુદૃઢ પ્રેમ ભક્તિ,
પ્રપચ વિસ્મૃતિ પૂર્વક દો મા શ્રી કૃષ્ણાસક્તિ ”

નમો શ્રીયમુને મહારાણી દેવી, સુરાસુર બ્રહ્મા શિવાદિક.
(ઇત્યાદિ)

૯૬] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

ભારપછી કવિ ગિરિરાજા શ્રી રાધાકૃષ્ણના યુગલ સ્વરૂપના દર્શન કરે છે અને શ્રી ગિરિરાજ પ્રભુની સ્તુતિ કરે છે; તેમજ યુગલ સ્વરૂપનું પણ વર્ણન કરે છે.

શ્રી ગોવર્ધનધર લાડીલો રે સગે શ્યામા પ્યારી,
યુગલ સ્વરૂપ આ જોઈને કરે આખડી મારી.
યુગલ સ્વરૂપનું વર્ણન નીચેની પંક્તિઓમાં સુંદર રીતે કર્યું છે.
“ જુલે જુલે શ્રી યુગલ કિશોર હોડારના,
સળ રસિકન કે સીર મોર રંગ જુલે.”

(કાવ્ય સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૫૬૨) ઇત્યાદિ

આ સમયે હોડિયાના દર્શન થતા હતાં એટલે યુગલ સ્વરૂપને હોડિયામાં જુવતા સમયનું વર્ણન ૩૦ લીટીઓના આ કાવ્યમાં કર્યું છે.

“ મેરી રસના તુલે રાધાકૃષ્ણ કયા ન ગાય ”
તથા “ શ્રીમદ રાધિકા શ્રી કૃષ્ણ એક છે જો,
દેવા ભક્તને યુગલ છે જો.”

એ બન્નીસ પંક્તિઓના કાવ્યમાં
સ્વરૂપની સુંદર ગરબી આપી છે. રાધા
પણ એકજ પાયાની બે ફાડની

કૃષ્ણના દિલ
ને જુદા ફા
રહ્યું

“ જો જોમ એક દિલ એક
એક છે.”

અણના
અને બીજો
વોટાએકું છે.
વિપ્રયોગ
છે. આગળ કવિ

“ શ્રાવ સાગર ને લહરી લાગુ ન દિની જો,
ઈન્દુ અલમેલો અનમેલી આઝ ચન્દિની જો
વિકૃત વહિ ને કૃતિ કન્યા જરાલિકા જો,
મુરજ શ્રી મજેશ કાન્તિ રાધા જાલિકા જો ”

આમા કૃષ્ણ અને રાધાને સાગર અને તેની લહરી, ચન્દ્ર અને ચન્દ્રિકા, અગ્નિ અને જ્વાલાની ઉપમા આપી છે પણ પછી કવિને એમ લાગે છે કે એ ઉપમામા તો રાધાની ગૌણતા આવી જાય છે એટલે કવિ તુરત પોતાની જૂલ સુધારે છે અને કહે છે —

“ કૃષ્ણ આત્મા રાધા, રાધાકૃષ્ણનો સહી જો,
એમા અધિક ન્યૂન કોઈ કહેવાયે નહિ જો ”

કૃષ્ણ એ રાધાના આત્મા છે અને રાધા કૃષ્ણના આત્મા છે એમા કોઈ અધિક નથી અને કોઈ ન્યૂન નથી અને બન્ને સરખા છે તેઓ એક બીજાની શોભા વધારે છે કૃષ્ણ રાધા વગર અને રાધા કૃષ્ણ વગર એકલા શોભતા નથી

પરપર શોભા એક એકની ભણુ જો,
એકના ન શોભે કહુ દષ્ટાત તે તણુ જો

જેમ કેસરી અરણ્યને શોભાવે છે, ચન્દ્ર રાત્રિને શોભાવે છે, કેશ મસ્તકને અને મેઘ વિદ્યુતને, તેમ રાધા કૃષ્ણને શોભા આપે છે એટલું જ નહિ પણ એક બીજામા વ્યાપેલા છે અગ્નિમા જેમ બાળવાની શક્તિ રહી છે, ઘટની અદર શબ્દનો ધ્વનિ રહ્યો છે અને જળની અદર શિતલતા રહેલી છે, તેમ કૃષ્ણમા રાધાનું સ્વરૂપ રહેતું છે.

પછી મજમા પોતે જાય છે અહિ આ ‘મજવિલાસ’ નામનું

૯૮] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાષ્યનું જીવન દર્શન.

કાવ્ય પોતે રચે છે. વ્રજભૂમિનાં દર્શન કરીને કવિને નીચેનું કાવ્ય સ્ફુરે છે.

“ વ્રજ વહાલું રે વૈકુંઠ નહીં આણું,
મને ન ગમે અતુર્ભૂજ થાણું;
ત્યાં શ્રીનંદકુંવર ક્યાંથી લાણું. ”

આ સારંગ રાગની ગરખી ગુજરાતની સ્ત્રીઓના કંઠે હજુ પણ ગુજી રહી છે. એ ભૂમિનાં દર્શન કરીને કવિ કહે છે કે એના વગર મારી આખ કરતી નથી. વૈકુંઠની શોભા એની આગળ ફીકી છે. વૈકુંઠમાં લલિત ત્રીલંગી કૃષ્ણ અને રાધિકાજીનાં દર્શન ક્યાંથી હોય ? ત્યાં યમુનાજી અને ગિરિરાજ પણ ક્યાંથી મેળવવા ? વ્રજની પાસે વૃન્દાવનમાં તો કૃષ્ણ ગોપીઓની સાથે રાસ રમ્યા હતા, વેણુ બળવી હતી તે વૈકુંઠમાં ક્યાંથી મળે ? વ્રજની નાનકડી રજ ઉપર હું ચારે પ્રકારની એટલે સાલોક્ય, સારૂપ્ય, સાયુજ્ય અને શાષ્ટિ એ ચાર પ્રકારની મુક્તિને પણ હું વારી જાઉં છું. અહિંઆં શિવ પણ વસવાને માટે સખી રૂપ ધારણ કરે છે. બ્રહ્મા પણ તેના રજની તૃણા કરે છે. ઉદ્ધવ પણ ગુહ્ય લતા થાય છે. છેવટે કવિ કહે છે.

“ સુખ સ્વર્ગનું કૃષ્ણ વિના કડવું,
મને ન ગમે બ્રહ્મ સદન અડવું. ”

આમ વ્રજ ભૂમિનો મહિમા આ કાવ્યમાં વર્ણવ્યો છે.

અહિંઆં કૃષ્ણ જન્મનું કાવ્ય પણ કવિ રચે છે.

વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કરતાં ભગવાનની રાસ લીલાનું ચિન્તન કવિ કરે છે અને નીચેની ગરખી રચે છે.

“ શ્રી વૃન્દાવન સુખકારી રે, સમરે નાહસે સહુ પીડા,
જ્યાં શ્રી રાધા ગિરિધર રે, સદા કરે છે રસ કીડા. ”

ધૃતિાદિ.

આમાં રાધાની સાથે કૃષ્ણના વિહારનું વર્ણન કહે છે જેને કવિ પ્રેમરસ તરીકે ઓળખાવે છે. કવિ કહે છે કે અધમ પુરુષોને ઉદ્ધાર કરવાને માટે અને કામી પુરુષોના હૃદય રોગને દૂર કરવાને માટે કૃષ્ણ ભગવાને આ લીલા કરેલી છે. અહિંઆં રાસલીલાની નીચેની પંક્તિથી શરૂ થતી ગરબી પણ કવિ રચે છે.

“ વાગે વૃન્દાવનમાં વાંસળી રે ઉભો ઉભો વગાડે કહાન,
નાદે વેધી પાંસળી રે, તવ રહી કેને સ્થાન.”
ઈત્યાદિ.

(કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૪. પૃષ્ઠ ૯૪)

તેમજ ‘રાસ પંચાધ્યાયીનો’ ગરબો જે પેદદ પંક્તિઓનો છે તે તેમને ઝુર્યો. જે કે આ કાવ્ય, તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે ચાંદોદમાં પોતે લખેલું છે. પણ તે માટેની પ્રેરણા અહિંઆંથી મળી છે. એવાં ઘણાં કાવ્યો કવિશ્રીએ પાછળથી ચાંદોદમાં અને ડબોઈમાં રચ્યાં હતાં. પણ શ્રી ‘વૃન્દાવન વિલાસ’ નામનું મોટું કાવ્ય કે જે પ્રબંધની શૈલીમાં લખાયેલું છે અને જે શબ્દ લાલિત્યમાં અત્યંત છે તે અહિંઆંથી ઝુરેલું જણાય છે.

(દયારામ કાવ્યામૃત પૃષ્ઠ ૨૧૯)

એવોજ સુંદર ગરબો.

“ હારે વૃન્દાવનમાં થકી થનકકા થઈ થઈ,
રાધા કૃષ્ણ રમે રાસ ગોપી લહી લહી લહી રે.”
ખીજું નહિ નહિ નહિ રે.

આમાં પણ શબ્દાલંકાર જેવા કે યમક, અનુપ્રાસ અને વર્ણ સ્તંભાદિ ઉત્તમ રીતે સંયોજન થયેલું છે. ધુધરીઓના અવાજે, તંબુરા અને મૃદંગના ધ્વનિઓ, અને રાસ, રમતી વખતે એક બીજાના હાથમાં પકડતી તાળીઓનું વર્ણન ગહુજ આબેહૂબ રીતે કરેલું છે. નીચેની

૧૮૦] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

લીટીઓમાં કવિએ કૃષ્ણ અને ગોપીઓ એક બીજા ઉપર નયનનાણુ ફેંકે છે તેનું વર્ણન કર્યું છે.

“ નેન જ્ઞાન ક પમાન,
ફફ ફફ ફફ ફફ ફફ રે. ”

આમાં સંગીત પણ કુદરતી રીતે એનું માધુર્ય પ્રકટાવે છે. માથે ઉપમા અલકાગ તથા યમક અને અનુપ્રાસની પણ ઝંક સરસ આણી છે. રાસના આનંદમાં બધા મગ્ન જ્યારે બનેલા છે તે સમયે ગદ્યાજી રીસાય છે. કૃષ્ણના મુકુટમાં કેઈ અન્ય ગોપીનું રૂપ રાધા જુએ છે. તેથી રીસાઈને આત્મા જાય છે તે પ્રસંગને કવિના નીચેના શબ્દોમાં સાબળો.

“ હારે મુકુટ માહે રૂપ દીકું છે ગદ્યાએ,
હારે મનમાં માનની વિમાસણ ધાયે;
હારે હુથી છાની રાખી છે મુકુટ માહે,
હારે એ બહુ વહાલી હઠ ઝાલી બેઠી બાલી ઉઠી ચાલી;
ધુ ગટવાળી ભટ ભાળી દયા પ્રભુ જે જે જે જે રે.”

વ્રજ દેશમાં ચોરાશી કેસની પરિક્રમા પણ કરી. અહિંયા કવિની પ્રતિભા ખૂબ ફાલીને ફુલી અને તેના મધુર ફળ ગુજરાતમાં સરકારી નર અને નારીઓને કાબ્ય રૂપે પાછળથી મળ્યા. અહિંની યાત્રા પૂરી કરીને કવિ દારકા અને ડાકેર જાય છે. કુલ ૧૨ વર્ષનો ગાળો પસાર થાય છે. વચ્ચે વચ્ચે પાછા આદોદ આવી જાય છે અને આદોદના વસવાટ દરમિયાન કેટલાક મોટા અન્યો પણ રમે છે. ‘અન્નમિલાખ્યાન’ની રચના આદોદમાં ૧૮૬૩માં થઈ. સતસૈયા અન્ય ૧૮૭૨ માં રચાયો. આ અન્ય કવિ નર્મદાશંકરે કાબ્ય સંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એ અન્ય વ્રજભાષામાં લખાયો છે. સતસૈયા જેવો બીજો ‘એક અન્ય બિહારી કવિએ લખેલો’ છે.

પણ તેની સરખામણીમાં આ અન્યની ચર્ચા છોટાઉદેપુરના દરબારમાં ચાલી, સારે આ અન્ય ઘણાજ વખણાયેા હતા. તેનું કારણ કે આમાં જે પ્રેમનું વર્ણન કર્યું તેનાં પાત્રો અલૌકિક છે. બ્યારે બિહારી કવિનો પ્રેમ લૌકિક નાયક-નાયિકાનો હતો. આ કાવ્યની બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે આમાં કવિએ રસ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ રસનું ઉત્તમ વર્ણન દૃષ્ટાંતોથી આપેલું છે. તેમજ જુદાં જુદાં નાયિકાઓના અભાવનાં લક્ષણો પણ દૃષ્ટાંતોથી આપેલાં છે. આ કાવ્ય રચીને કવિએ ઉત્તમ કાવિનું કાવ્ય આતુર્ય દર્શાવ્યું છે.

આ ઉપરાંત 'વન્તુદન્દ દીપિકા' નામનો અન્ય ૧૮૭૪ માં રચ્યો છે. ૧૮૭૫-૭૬ માં શ્રીનાથદારા, શ્રીકાંકરોલી અને વ્રજયાત્રા કરી કરીને પાછા ફરે છે, અને પછી ૧૮૭૬ માં ચાંદોદમાં શ્રીમદ્ ભાગવતની અનુક્રમણિકા તથા શ્રીમદ્ ભાગવદ્ ગીતા મહાત્મ્યની રચના કરે છે. સંવત ૧૮૮૦ માં ડોહાર્જી જાય છે. ત્યાં સારાવલીનું પદ્યજ્ઞ ભાષાંતર કરે છે. ત્યાં એ વરસ સુધી રહે છે. પાછા ભરૂચમાં ૧૮૮૨ માં જાય છે. ૧૮૮૪ માં રસિકવલ્લભ અન્ય ચાંદોદમાં રચ્યો છે. પછીથી ત્રીજી અને છેલ્લી વ્રજયાત્રા ૧૮૮૬ થી શરૂ થઈ ૧૮૯૦ સુધી લંબાય છે. અને કવિ ૧૮૯૩ માં પાછા ફરે છે. તે વખતે તેમનું વય ૬૦ વર્ષનું હતું. હવે કવિની શારીરિક શક્તિ ઘટવા લાગી તેથી એહીઓની લાગણીને માન આપી ડોહાર્જીમાં કાયમનો વાસ કર્યો.

યાત્રા દરમ્યાન કવિશ્રીને અવનવા અનુભવો થયા હતા.

અ. જગજીવનદાસ મોદીએ તેમના 'દયારામભાર્જી' વિષેના પુસ્તકમાં કેટલાક પ્રસંગો નોખ્યાં છે.

મહાકાળેશ્વરનાં દર્શન કરીને કવિ નાસિક તરફ દશ બાર માણસો સાથે જતા હતા. ગ્રામમાં આશીરગદથી વીસ ગાઉ ઉપર અધ્યાન્હે બોજન કરીને બીજા યાત્રાળુઓ સાથે આગળ ચાલવા

માંડયું. રસ્તામાં એક જંગલ આવ્યું. અહિંયાં પેલા યાત્રાળુઓએ તક જોઈ ને દયારામભાર્તુને તથા તેમના સાથીદારોને લૂંટી લીધાં. તેમણે તેમને કેદ કર્યા અને તેમને આશીરગદ્દ લઈ ગયા. તેમણે કવિને કહ્યું 'તારે જો છૂટયું હોય, તો અમને રૂ. ૫૦૦) આપે.' કવિએ જવાબ આપ્યો. 'હું તો યાત્રાળુ છું. મારા સાથીઓ સાથે યાત્રાએ નીકળ્યા છું.' નારી પાસે પૈસો નથી. તેમ મારા માથાપ નથી, કે પન્ની કે પુત્રો નથી, કે કોઈ એવાં સગાંવહાલાં નથી જે મને પૈસા આપે. હું તો કવિના ગાર્હ શકુ છું.' એમ કહીને એક કવિના ગાર્હ. લૂંટારોએ તેમની કવિતા સાંભળીને તેમને છોડી મૂક્યા. રામેશ્વર જતા બાલાજી તીર્થની યાત્રાએ દયારામભાર્તુ ગયા. ત્યાં સેવા પૂજની સારી વ્યવસ્થા નહોતી. વળી મંદિરનો મહાંત લોલિઓ હતો. આથી ત્યાં વધારે દિવસ રોકાયા નહિ. પણ જ્યારે તેમણે ત્યાંથી જવા માંડ્યું ત્યારે ત્યાંના લોભી મહાંતે દયારામભાર્તુને માણસો મોકલી પકડી મંગાવ્યા, ને ચાર દિવસ મુઠ્ઠી રોકી રાખ્યા. પણ જ્યારે તેને ખાતરી થઈ કે કવિ પાસેથી પૈસા મળે એમ નથી. ત્યારે તેણે જવા દીધા. રામેશ્વરનો બાવો શિવ ભક્ત હતો. તે કૃષ્ણની નિન્દા કરતો. આથી દયારામભાર્તુ અને તેની વચ્ચે તકરાર થઈ. બાવાએ ગુસ્સે થઈને કવિને મારવા દડો ઉગામ્યો. પણ તેનો હાથ ઊંચોને ઊંચો રહી ગયો. આ ચમત્કારથી બાવો દયારામભાર્તુને પગે લાગ્યો.

બાવા કડવા અનુભવો પણ કવિશ્રીને યાત્રામાં થયા હતા. એ અનુભવોથી કવિશ્રીને ઘણું નવું જાણવાનું મળ્યું. મનુષ્યોના સ્વભાવનું જ્ઞાન થતા, સંસાર પ્રત્યેનો તેમને વૈરાગ્ય થયો. એ અનુભવો પણ તેમના જીવન ઘડતરમાં ઉપયોગી બન્યા છે.

પ્રકરણ ૭ મું

દયારામભાઈ ઉપદેશક તરીકે

દયારામભાઈ ૬૦ વર્ષનું આયુષ્ય વટાવીને સવન ૧૮૬૩ માં
 ડમોઈમાં ગ્રિથ વાસ કરે છે અને જીવનના અતિમ સમય સુધી
 પૈતૃ સ્થિતિ કરીને ત્રાજ રહે છે કેઈ વખતે ચાદોદ, તથા વડોદરા
 ખાસ નિમત્રણથી જવાનું થાય તો જાય છે ચાદોદમાં એમનું કેઈ
 સગું નહોતું રાતિના માણસો બહુ ચોડા હતા ડમોઈમાં તેમના
 મોસાળીયા હતા એ તિજનોની પણ વસ્તી ત્યાં સારી હતી તેમજ
 ડમોઈમાં વૈજ્ઞવેની સખ્યા મોટી હતી આથી વિચાર કરીને
 ડમોઈમાં નિવાસ તેમણે ધર્મે ચાદોદમાં તે કાગળપુરીમાં ગહેતા
 હતા હજુ પણ તેમનું ઘર ત્યાં છે ભવાનીશકર મહેતાના ઘરની
 જોડે તે ઘર આવેતું છે પણ તે ઘરમાં અત્યારે રજારી લોકોના
 ઠાકારજીનું મદિર છે હજુ પણ દયારામભાઈનો સેવાનો ઓરડો,
 ઉઠવા બેસવાનો ઓરડો મોજુદ છે સવત ૧૮૭૧ ના ફાગણ
 મુ ૩ ને સોમવારના રોજ કનિના સહીનાળો દમ્તાવેજનો કાગળ,
 જેનાથી કવિએ પોતાનું ચાદોદનું ઘર વેચી દીધેલું તે મળી
 આવે છે (જુઓ દયારામભાઈનું જીવન ચરિત્ર—શકરપ્રસાદ રાવળ
 પૃષ્ઠ ૬૧) આ ઘરનું વેચાણ કરીને કવિએ પોતાના પિતાનું
 ૩૧ ૨૦૦) નું, શુક્લ ડાહ્યાભાઈ સેવકરામ ઔદિચ્યનું દેવું ભરી
 દીધું આ રીતે ચાદોદનું ઘર વેચી દઈને પિતાના ઋણમાથી
 મુક્ત થયા

ડમોઈમાં કવિ શૃંગારવાડીમાં રહેતા હતા સરીયામ રસ્તાની

૧૦૪] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

પૂર્વ દિશાએ પડતર જમીનના મોટા ભાગમાં રહેતા હતા. પછીથી બીજા મકાનમાં રહેવા ગયા. તે દુરગ્ગવાળાની મોટી હવેલી તરીકે ઓળખાતી. આ મકાન જર્જરિત નિથિતિમાં હતું. તેમાં મહેતા દિમતરામ બાળાશંકરની દીકરી અને ત્રણડો પ્રહ્લાદજી ચુનીલાલની પત્નિ બાળ ધનવત રહેતા હતા. પછીથી પોતાના મેસાળ તરફથી મળેલું આમોપાલવના મહોલ્લામાં આવેલા ઘરમાં કવિ ગહેવા ગયા. એ ઘર પાછળથી કવિના કુટુંબીઓએ વેચી દીધું છે. આ શ્રીદયારામભાઈનું આગ્રક મંદિર હાલમાં કરવામાં આવ્યું છે અને તેમાં અડધો ભાગ અકોટીવાળા ગોવિંદલાલનું ઘર છે.

શ્રી ગોવિંદલાલ છોટાલાલ પરીખના જણાવવા પ્રમાણે આ ઘરમાં, ભક્તો અને સતોની ખૂબ ભીડ જામતી અને મોટી રાત સુધી ભગવચ્ચર્ચા અને ભજનો થતા. આથી એક પડોશીએ વિરોધ કર્યો. દયારામભાઈના જણાવવામાં આ હકીકત આવી એટલે તેમણે તે ઘર છોડીને ડોમોઈ ગામની બહાર જવાની ઈચ્છા કરી; પણ આરોળા ગામમાં આવેલા વૈષ્ણવ સખીદાસ ગાધીએ એમને આગ્રહ પૂર્વક વિનતી કરી ‘ માઈ ઘર બહુ મોટું છે. તેમાંથી એક ભાગ તમારા વમવાટ માટે જુદો કાઢી આપીશ ’ એમ કહીને તે ઘરમાં ગહેવા માટે જના જણાવ્યું. ઘણી આનાહાની પછી આગ્રહવશ થઈને કવિ ત્યાં રહેવા ગયા. આ ઘરમાં દયારામભાઈના શોકોરજી ખીરાજતા હતા. સખીદાસ ગાધીના વાર્ત્તોએ એ જગ્યાને જાળવી રાખી છે. આ ગ્રંથો કવિ પોતાનું ઉત્તરાવસ્થાનું જીવન શરૂ કરે છે. ઘણા ભાવિક ભક્તો અને સતો તેમના દર્શન કરવાને માટે આવે છે. દરરોજ જુદા જુદા વિષય ઉપર ભગવચ્ચર્ચા થાય છે. કવિ નિત્ય નવા નવાં પોતાના કાવ્યનું સર્જન કરીને ભક્તોને ઉપદેશ અને આનંદ આપે છે. દરરોજ ભજન મંડળીઓ મળે છે. જુદા જુદા સ્થળોથી સાધુઓ અને

૧ નસવાડીવાલા દિમતલાલ તથા ગોવિંદલાલ એ ઘરમાં રહે છે

મહાત્માઓ સત્સંગ માટે ત્યા આવે છે. કોઈ તેમની સાથે વાદવિવાદ કરે છે. કોઈ એમના કીર્તનનો લાલ લેતા આવે છે. કોઈ કોઈ એમની ઉપદેશસુધાનુ પાન કરવા ભેગા મળે છે. કોઈ તેમની શ્રદ્ધાઓનું સમાધાન મેળવવા આવે છે. કોઈ પુષ્ટિમાર્ગનું રહસ્ય જાણવા આવે છે કોઈ પોતાના દુઃખોની વાતો તેમની આગળ કહે છે અને તેમની પાસેથી આશ્વાસન મેળવે છે. એકાદશીના દિવસે તેમજ જન્માષ્ટમી, શ્રીમહાપ્રભુજી અને શ્રીગુંસાધજીના જન્મ દિવસોએ મોટા સમારોજો ત્યા યોજાય છે. તે દિવસે તેમની ગરબીઓની રમઝટ ચાલે છે; અને ભક્તિરસમા ભક્ત હૃદયો તરબોળ થઈ જાય છે એમની કથાઓ અને ભજનો સાંભળવાને માટે એકલા ડોહોઈનાજ લોક નહિ પણ બહારના અને દૂર દૂરના ભાવિક વૈજણવો આવતા. તેમના શ્રોતાઓમા સ્ત્રીઓ, પુરુષો, બાળકો, યુવાનો, વૃદ્ધો, શ્રીમંતો અને રકો અને મોટા અધિકારીઓ, રાજાઓ, હિન્દુઓ મુસ્લીમ અને પારસીઓ-એમ બધાજ આવતા અને જેઓ એમના સત્સંગનો લાલ લેતા તેઓ પોતાના જીવનને ધન્ય માનતા. કવિની મંડળીઓમા શ્રોતાઓનો ખૂબ જમાન થતો. ભક્તિરસની અદ્ભૂત રમઝટ ત્યા જમતી. ભજનો ગાતી વખતે ગસમન્ત બનતા અને નૃત્ય પણ કરતા. કોઈ કોઈ વખતે એમની આખમાથી ભક્તિગ્સ હિસરાતા આસુઓ વહેતા કંઈ ગદ્ગદિત થતો અને શ્રોતાઓ પણ આખમાથી અશ્રુધારા વહાવતા કવિનો ઉપદેશ એ દેવના ઉપદેશ જેવો ગણાતો. એમનો ઉપદેશ સાંભળીને ઘણાઓના જીવન પલટાઈ ગયા. ઘણાંઓએ કૃષ્ણ ભક્તિ સ્વીકારી ઘણાંઓએ અન્યાયશ્રનો ત્યાગ કર્યો. એમની અમર નીચે ડોહોઈના કાયમ્ય વૈજણવ લટપુભાઈ હરખમલ અને સામેદરા નાગર ત્રવાડી રણુઝોડજી રાજગમે તો હંમેશને માટે યજ્ઞવાસ કર્યો હતો. તમામ જાતના બ્રાહ્મણો એમની પાસેથી શાસ્ત્રીય વિષયો જાણવા માટે આવતા હતા. તે બધાનો દયારામભાઈ માટે ખૂબ આદરભાવ હતો. આ ભજન મંડળી સમક્ષ શ્રીમદ્ભાગવત

૧૦૬] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન કર્પૂર.

અને ગીતાનું રહસ્ય પોતે સમજાવતા હતા. અને સ્વરચિત કાવ્યો ગાઈને તેનું રહસ્ય તેમને સમજાવતા. કવિને સંગીત માટે ખૂબ શોખ હતો. અષ્ટછાપના કવિઓનાં કીર્તનોનો સામે અભ્યાસ તેમણે કર્યો હતો. પિંગળ શાસ્ત્રનું તેમનું જ્ઞાન અદ્ભૂત હતું. તેમનો કંઠ પણ મધુર હતો. સિતાર, તબુરો કે સારંગી યજ્ઞવવામાં તે એકલા હતા. તેમ મૃદંગ અને નરઘા પણ સારીરીતે યજ્ઞવતી હતી.

દિન પ્રતિદિન એમના શિષ્યોની સંખ્યામાં ખૂબ વૃદ્ધિ થવા લાગી. પણ તેમના જોશી રણછોડજી હરિભાઈ અને ગિરજાશંકર મુખ્ય શિષ્યો હતા. અને સંગીત સારૂ જાણતા હતા. તે બંનેનું સંગીત સાલજીને કબોઈની જનતા તેમને રામલક્ષ્મણની જોડી તરીકે ઓળખાવતી. આ બે ભાઈઓએ દયારામભાઈની કવિતાનો પ્રચાર કરીને મોટી સેવા કરી છે. તેમણે લહીયા તરીકે પણ કામ કર્યું છે. કવિના ખાસ વિશ્વાસપાત્ર આ બે શિષ્યો હતા. કવિએ પોતાના અંતિમ સમયે આ બે શિષ્યોને પોતાના હસ્તલિખિત પુસ્તકો આપ્યા હતા. આ ઉપરાંત ઘેવાભાઈ દુર્લભદાસ, વસંતગાય મેવકગમ, દરૂ નરોત્તમ હરિલાલ વગેરે લહીયા તરીકે કામ કરતા હતા. અમીન ઘેવાભાઈ, કવિના તમામ ગ્રંથો ઉતારતા અને તેને સંભાળી રાખતા. પોતે મરતી વખતે તે ગ્રંથો પોતાના અષ્ટસિદ્ધિ અને નવનિધિ છે એમ જણાવીને તેમની સંભાળ રાખવાને પોતાના પુત્રો અને પત્નીને ઉદ્દેશીને નીચેના શબ્દો કહ્યા હતા.

“જ્યાં સુધી દયારામભાઈની આ પ્રસાદી આપણા ઘરમાં છે ત્યાં સુધી તમે કદી દુઃખી થશો નહિ. સતપાત્રને તે વાચના ઉતારવા આપજો પણ એમનું જીવન પેરે જતન કરજો.” (દયારામનું જીવન ચરિત્ર રાવળ કૃત પૃષ્ઠ-૧૬૪) શિષ્યો જેમ દયારામભાઈને પ્રેમથી ચાહતા હતા તેમ દયારામભાઈ પણ તેમને ચાહતા હતા. પુત્રોની માફક તેમના પ્રત્યે કવિનો ખૂબ પ્રેમ હતો. દયારામભાઈની કાઈ પણ સેવા કરવા માટે તેઓ

ખડે પગે તૈયાર હતા. દિવસમાં એક વખત પણ જો તેમનાં દર્શન ન થાય તો તેઓ ખિન્ન થઈ જતા. દયારામભાઈનું શરીર અસ્વચ્છ રહે તો તેઓ બધા ખૂબ ચિંતાતુર બની જતા. દયારામભાઈ બધાની સાથે ભગ્ન જતા. તેમની સાથે હસીને વાત કરતા. ગામના દુઃખિયારાઓને દિલાસો આપતા અને ઝગડાખોરામાં પણ મુક્તિ શાંતિ કરાવતા. પોતાની જાતિમાં પણ તેમનું ધણુંજ માન હતું. પોતે મરજી હતા એટલે સમૃદ્ધ બોજનમાં ભાગ લેતા નહોતા. છતાં જાતિના ઝગડાઓનો નીકાલ એમની મારફત થતો. જાતિના મામાજીક પ્રસંગોએ વહેવાર-જેમકે ચાંદણો મોકલવો, શાક મુધાગ્ધા જવું, જાતિની રમોઈ કરવા જવું, લાડકા લાડ મોકલવા, તે દરવાનું ચૂકતા નહિ. એક પ્રસંગે દયારામભાઈ જાતિ વહેવારમાં વળગી રહેલા જનથીને તેમને એક ગૃહમ્થે પ્રશ્ન કર્યો.

“ તમે સંસાર છોડી દીધો છે, તમારે ગૃહમ્થાશ્રમ પણ નથી, વળી તમે પુષ્ટિમાર્ગિય રીત પ્રમાણે પાપી મરજી લીધી છે. જાતિ બોજનમાં તમે જતા નથી તો તમારે આ વહેવાર કરવાની શી જરૂર ?” તેનો ઉત્તર કવિ હસતાં હસતાં આપતા “હા, હું કબુલ કરું છું કે મારે હવે જાતિના સંબંધની જરૂર નથી. પણ દેહ સાફોદરા નાગર જાતિમાં જન્મ્યો છે અને તે જાતિએ તેને ઉછેર્યો છે. મારા પિતાને જાતિ માટે બહુ માન હતું એટલે તેમની ખાતર, તેમ માગ મોઆળ પદ્મના સગાવડાલાઓની ખાતર, મારે એ વહેવાર ચાલુ રાખવો જોઈએ. એનાથી જાતિના ઋણમાંથી આ દેહ મુક્ત થઈને કૃતકૃત્ય બને છે. તે જાતિનું ઋણ હું કેવી રીતે ફેડી શકું ? મારા અંતિમ અમ્મિ સંસ્કારની ક્રિયામાં પણ જાતિ ધાર્મિક વિધિથી શાસ્ત્ર પ્રમાણે સદ્ગતિ આપનાર છે.” આમ કવિ તેનો ઉત્તર આપતા. કવિએ પોતાનું મૃત્યુપત્ર કરેલું તેમાં ૨૦૧) રૂપિયાની રકમ જાતિ બોજન માટે અલગ રાખેલી. નરસિંહ મહેતાને જીનાગદના નાગરોએ અવગણેલા હતા. પણ દયારામભાઈને તેમની જાતિના માણસોએ તેમને સન્માન્યા હતા.

૧૦૮] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્ગવું જીવન દર્શણ.

કવિની દીન ચયાં નીચે પ્રમાણે હતી.

મોટા ભાગે ઠાકોરજી સેવામાં અને નિત્ય કર્મમાં પસાર થતો. જ્ઞાત્ર મૂર્હતમાં તે હિંતા અને રનાનાદિ કર્મ કરીને લગભગ બપોરના બે વાગ્યા સુધી સેવાપરાયણ રહેતા. ઠાકોરજીને અંગીકાર કરાવવાની સામગ્રી જાતે તૈયાર કરતા. માળાઓ પણ જાતેજ બનાવતા. સેવામાં પહોંચ્યા પછી વૈષ્ણવોની સાથે મહાપ્રસાદ લેતા. પછી ઉત્થાપનનો સમય થતાં સુધી શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના અને શ્રી ગુસાર્જીના ગ્રંથો વાંચતા. અને જે કોઈ હાજર હોય તેમને સમજાવતા. કદાચ જરૂર પડે તો બહાર તે સમયે જતા. એવો વગેરે પણ જાતે લાવતા અને ઉત્થાપન સમયે આવી જતા. પછી મંદિરમાં દર્શનાર્થે જતા અને સાંજે સૂતા પહેલાં, વાળુ કરીને ભગવદ્ વાર્તા તથા ઉપદેશનું કાર્ય કરતાં રાતના ૧૨ પણ વાગતા. ઉત્સવના દિવસોમાં ખૂબ વૈષ્ણવોની મેદની જામતી અને ભજનની ધૂન અને ઉપદેશ ધારથી કોઈ કોઈ વખત લગભગ પ્રાતઃકાળ થઈ જતો.

✓ દયારામભાર્ગવ કવિ હતા માટે કવિતા રચતા નથી પણ કવિતાદ્વારા સંસારીઓનાં જીવન કેમ સુધારવાં તે માટે, ઉપદેશની કવિતા પણ રચતા. તેમજ જ્ઞાનીઓને અને પંડિતોને વેદના સાચા અર્થનું જ્ઞાન થાય એટલા માટે, તત્ત્વજ્ઞાનની પણ કવિતા લખતા, તેમજ ભક્તજનો શ્રીમદ્ ભાગવતમાં વર્ણવેલા શ્રી કૃષ્ણભગવાનની અનેક લીલાઓ સરળ વાણીમાં સમજી પોતાનું જીવન ભગવદ્ ભક્તિ રમથા પુનિત અને આદર્શાદિક બનાવે, તેમજ ભગવાનની દિવ્ય લીલામૃતનું પાન કરી શકે તે માટે પણ કવિતા લખતા. હુંકમાં ભક્ત કવિ દયારામના હોર્મ નિવાસ મ્થાન વખતે જીવન ત્રિવિધ પાસાવાળું જોવામાં આવે છે. હીરાના ત્રણ પાસા હોય તે પ્રમાણે એમના ભક્ત જીવનના ત્રણ પાસાં હતા. ઉપદેશક દયારામ, શીલમુદ્દ દયારામ અને રસિક ભક્ત દયારામ. ઉપદેશની કવિતાદ્વારા ગૃહસ્થાશ્રમીઓને કર્મનિષ્ઠા, જ્ઞાનનિષ્ઠા તથા ભક્તિનિષ્ઠાનો બોધ તેમણે આપ્યો હતો. તેમની કવિતામાં - ત્રિવેણી - સંગમની માફક કર્મ,

જ્ઞાન અને ભક્તિ એક ખીજમાં લળી જતાં. મુખ્ય પ્રવાહ. તે ભક્તિનોજ વહે છે. પણ જેમ ગંગામાં ખીછ નદીઓ ભળે તેમ ધર્મ, નીતિ, જ્ઞાન વગેરેનાં નાનાં ઝરણાંઓ કે નદીઓ તેમાં ભળી જાય છે. અને ગંગા જેમ નદીમાં સ્નાન કરનાર શુદ્ધ થઈને સંસારના ત્રિવિધ તાપ શમાવે છે તેવી રીતે દયારામભાઈની કવિતામાં સૌ કોઈ અવગાહન કરીને લૌકિક જીવનના તાપ દૂર કરીને, ભગવદ્ લીલાને યોગ્ય સ્વદેહને તથા મનને અનૌકિક બનાવે છે. દયારામભાઈનું જીવન, કલ્પવૃક્ષ જેવું હતું. કલ્પવૃક્ષની છાયામાં આશ્રય કરનારાના સઘળા મનોરથો પૂર્ણ થાય છે એવી કિંવદન્તી છે. એજ રીતે દયારામભાઈની પાસે આવનારા સર્વ કોઈને પોતાની ઈચ્છા પૂર્ણ થવાનો સંતોષ મળતો હતો. જે નરનારીઓ તેમની પાસે આવતા તેમને તેમના અધિકાર પ્રમાણે 'દયારામભાઈ સલાહ— માર્ગદર્શન આપતા.

દરરોજ સતસંગ મંડળાની બેઠકો તેમને ત્યાં મળતી અને તે વખતે અગાઉથી રચી રાખેલાં પદો મંડળ સમક્ષ ગાતા અને તેમની કેટલીક પંક્તિઓ ઉપર વિવેચન કરતા. કેટલીક વખતે અગાઉથી ચિંતન કરેલા વિષયની કવિતા રચીને ઉપદેશ આપતા. તેઓ શિષ્ય કવિ હતા. કોઈ વખતે કોઈ ગ્રંથ વાંચીને તેનું મનન કરતાં તેનો સાર કવિતામાં લખતા. કોઈ વખતે જુદા જુદા મનુષ્યોના સંજઘમાં આવતાં જે કોઈ અનુભવ થતો તેના ઉપર કવિતા લખતા. કેટલીક વખતે પોતાના હૃદયમાં ગેાપીભાવ જ્યારે ખૂબ ઉછળતો ત્યારે તે ભાવને અનુરૂપ કવિતા લખતા. ડભોઈમાં નિવાસ કર્યો ત્યારે એક જાળત ઉપર તેમનું ધ્યાન ખેંચાયું હતું. શાસ્ત્રકારોએ ગૃહસ્થાશ્રમને ઉત્તમ ગણ્યો છે. છતાં ગૃહસ્થાશ્રમીઓનાં જીવન દુઃખથી ભરેલાં જણાય છે. કોઈ વ્યાધિ; તો કોઈ વ્યાધિ, તો કોઈ ઉપાધિથી પીડિત છે. ભાગ્યેજ કોઈ સંસારમાં સુખી હશે. કુટુંબમાં પતિપત્ની વચ્ચે મેળ ન હોય. ભાઈઓ ભાઈઓ વચ્ચે કુસુપ, પુત્રો અને માંબાપો વચ્ચે

૧૧૦] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન-દર્પણ.

અણુબનાવ, જ્ઞાતિના - અધડાઓ, વેર ઝેર અને ઈર્ષ્યા. સમસ્ત સમાજ જીવનમાં એકરાગ નહિ, સંપ નહિ. ન્યાય નહિ, આ બધાનું કારણ શું ? એમને લાગ્યું કે વ્યવહારિક જીવન માણસને જીવતાં આવડતું નથી. તેનું સાચું જ્ઞાન તેમને નથી. જ્યાં સુધી વ્યવહારિક જીવન શુદ્ધ ન હોય ત્યાં સુધી મનુષ્ય સાચું ધાર્મિક જીવન, આધ્યાત્મિક જીવન કે ભક્તિમય જીવન ગાળી શકે નહિ.

આ વિષયનું ચિંતન કરતાં તેમને એક કાવ્ય રચ્યું, તે લોકોને આદર પાત્ર બને, તેમજ સ્ત્રી વર્ગમાં પણ તેટલા માટે ગરબાના રૂપમાં રચ્યું. તેનું નામ “ચાતુરીનો ગરબો” છે. જે દિવસે તે રચાયું તે દિવસે સત્સંગ મંડળીમાં ભાવિકોને તેમણે સંજોખ્યા. “આજે હું તમારે માટે કંઈ નવી ચીજ લાવ્યો છું. અને તે છે એક કાવ્ય. તે ચોવી ચીજ છે જે તમે તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વર્તશો તો જરૂર સુખી થશો. આપણે બધા સંસારમાં રહીએ છીએ. સમાજમાં એક બીજના સંબંધમાં આવીએ છીએ પણ આપણને સમાજ જીવનની વ્યવહારિક જીવનની કળા આવડતી નથી. તેથી અમૃત ભરેલા ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી વિષનું પાન કરીને જીવનને ખરબાદ કરીએ છીએ. સમુદ્રમાંથી મંથન કરીને જેમ દેવ અને અસુરોએ અનેક રત્નો કાઢ્યા તેમાંથી અમૃત પણ નીકળ્યું અને વિષ પણ નીકળ્યું. પણ દેવોજ અમૃતનું પાન કરવાને, પ્રભુની કૃપાથી, લાગ્યશાળી થયા. આપણા સંસારમાં પણ અનેક વસ્તુઓ ભરેલી છે. સારી પણ છે, ખોટી પણ છે, તેમાં સુખ પણ છે અને દુઃખ પણ છે. પણ તે લેતાં આવડતું જોઈએ. વ્યવહારમાં કેમ વર્તવું તે વિષે હું ચાતુરીનો ગરબો જે લખી લાવ્યો છું તે તમને ગાર્હ સંભળાવીશ અને થોડીક પંક્તિઓનું વિવેચન સંભળાવીશ. એમ કહીને ચાતુરીનો ગરબો તેમણે ગાર્હ સંભળાવ્યો.

(દયારામ કાવ્ય સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૧૧૭)

અને નીચેની પંક્તિઓનું વિવેચન કર્યું.

“ જીવનમાં સુખી થવું હોય તો કોઈ પણ કામ સાહસથી કરવું જોઈએ નહિ. ”

“ સાહસ કર્મ ન કરીએ કદાપિ, કરીએ હરિ જગને મારેજ;
ઉતરેલું જળ મોતીનું ન ચઢે, વળતું કાઢી પ્રકારે. ”

કોઈ પણ કામ સાહસથી કરીએ તો જગતની ટીકાને પાત્ર બનીએ છીએ. વગર વિચારે કોઈ કામ કરનારને પસ્તાવું પડે છે. તેનું કામ નિષ્ફળ જતાં લોકમાં તેની પ્રતિષ્ઠા ઘટી જાય છે અને એક વખત પ્રતિષ્ઠા ગઈ તે પાછી આવતી નથી. ઉપરનું પાણી એક વખત ઉતરી ગયું તે ફરીથી ચઢતું નથી.

વળી સુખી થવાને માટે જીવનમાં માણસે પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે વર્તવું. ઉડાઉપણું ન હોવું જોઈએ તેમ કંઠુશ પણ ન થવું જોઈએ.

“ કોનું કાઢીને ખરચ ન કરીએ, દાટીના સહીએ દુઃખજ,
જેવી સંપત્ત તેવું જોજન, સદા પામીએ સુખ. ”

આમાં દેવું કરીને ખરચ કરવો નહિ અને પોતાની પાસે સંપત્તિ હોય તો તેને જમીનમાં રાખી મૂકીને પોતે વાપરે નહિ અને દુઃખ સહન કરે તે બરાબર નથી એમ જણાવે છે. ગૃહસ્થાશ્રમી પોતાને ઘેર આવતાં ખર્ચો પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે કરે તો સુખી થાય. વળી તેમણે જણાવ્યું કે પોતાના વખાણ કરવાં નહિ તેમ બીજાની નિંદા કરવી નહિ. પારકાની સ્ત્રી સાથે હામ્ય વિનોદ કરવાં નહિ. બહુ બોલ બોલ કરવું નહિ અને કડવી જીભ વાપરવી નહિ. એનાથી પોતાની મહત્તા ઘટે છે. સુખમાં છત્રી ના જવું અને દુઃખમાં હિંમત હારવી નહિ.

કેટલાકે જીવનમાં સ્વાર્થી બની જાય છે. પોતાના અને પોતાના કુટુંબીજનોના હિત સિવાય બીજાનું હિત જોતા નથી. બ્યારે બીજાએ આદર્શની ધૂનમાં ધરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટે અને ઉપાધ્યાયને

[૧૨] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્પણ.

આટો જોઈએ, એ ઉક્તિ પ્રમાણે સામાજિક સેવાની ધૂનમાં પોતાનાં ઊંડાંઓને જતિ કરે છે. આ જન્મે પ્રકારના લોકો સાથા અર્થમાં ગૃહસ્થાશ્રમી નથી. ખરો ગૃહસ્થાશ્રમી પોતાના અને પારકાના બંને એવા કરતા નથી. તે પોતાનાઓનું હિત કરે છે તેમ બીજાઓનું પણ હિત કરે છે. તે સ્વાર્થ અને પરમાર્થ જન્મે સાથે છે. એને માટે રંદો, વાંસલો અને કરવતનાં ઉદાહરણો આપી શકાય. સુથાર એ ત્રણે સાધનોથી લાકડાને અમુક સંસ્કાર આપે છે. રંદાથી ઊલ ઉતારે છે. તે લાકડાથી જહાર ફેંકાય છે. વાંસલાથી ઉતારાતો ઊલ સુથાર પાસે ખોળામાં પડે છે પણ કરવત જન્મે જાણુએથી વહેરે છે. પગેપકારી માણસની રીત રંદા જેવી છે. સ્વાર્થી જીવન વાસવા જેવું છે. કરવતની રીત પ્રમાણે સ્વાર્થ અને પરમાર્થ જન્મે સધાય છે. ગૃહસ્થાશ્રમનું જીવન એવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ. કેવળ સ્વાર્થી નહિ તેમ કેવળ પરમાર્થી નહિ પણ જન્મે પ્રકારનું અર્થાત્ સ્વાર્થની સાથે પરમાર્થવાળું.

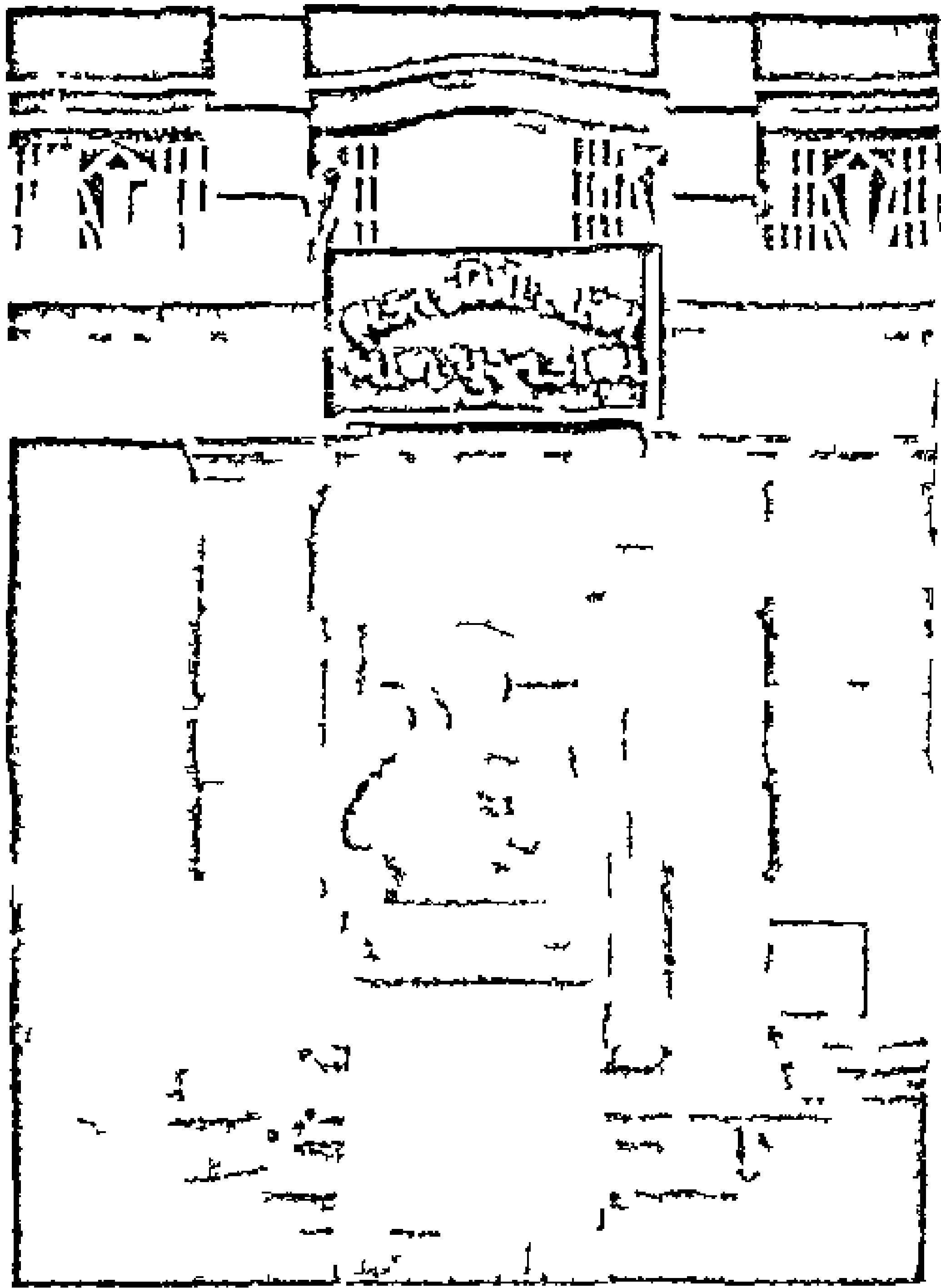
“રીત નમે નહિ રંદા કેરી, વાંસલે વરવુ થાયેજ,
કરવતની કક્ષા ઝડી રાખો, જે લોક સુખદાયી.”

વળી સાંભળો નીચેની લીટીઓ.

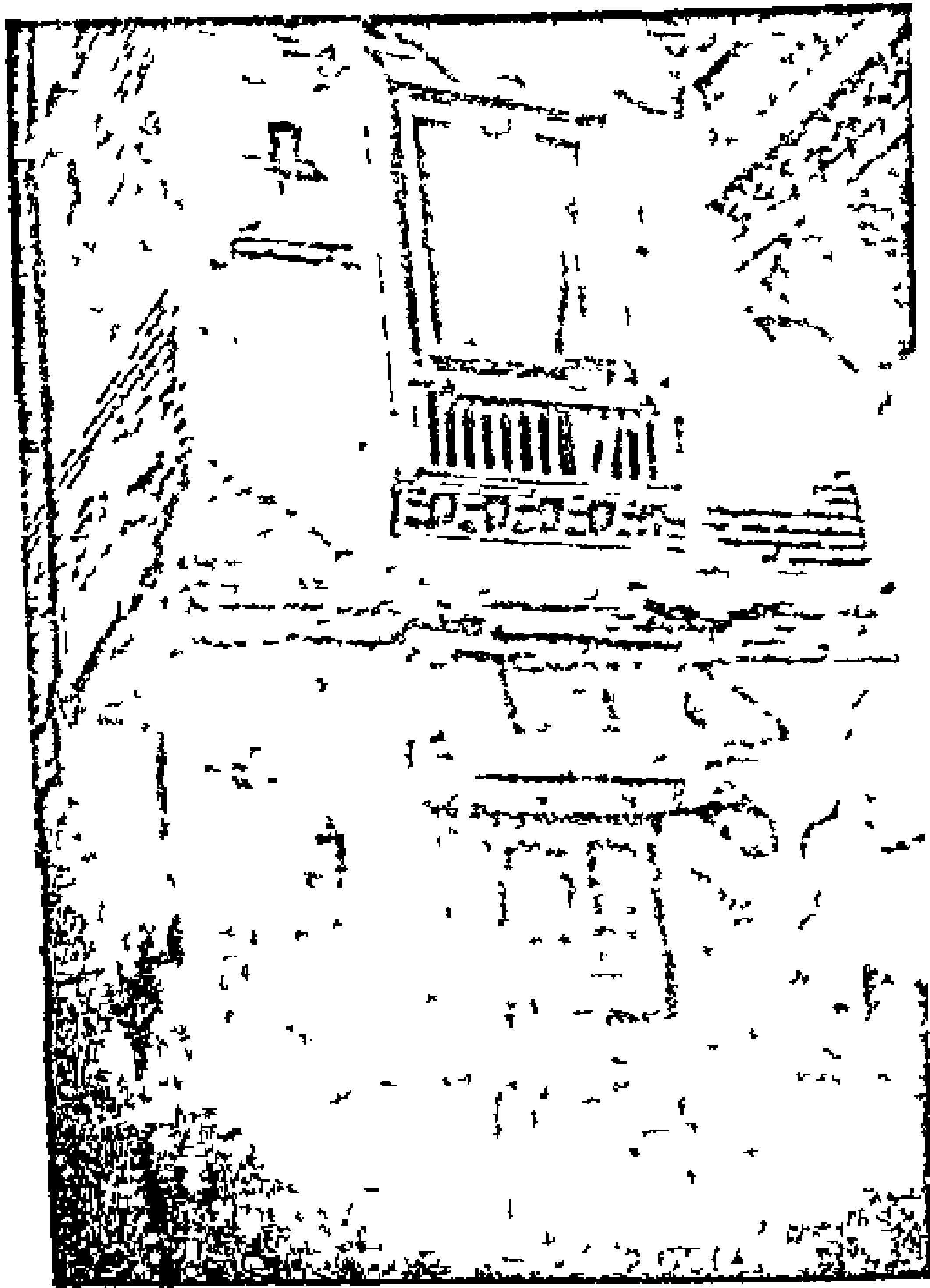
“લાખ ગુમાવી સાખ રાખજો, સાખે મળશે લાખજી,
લાખ ખરચતાં સાખ નવ મળે, સાખ ગયે સહુ ખાખ.”

લાખો રૂપીઆ ગુમાવવા પડે તો તે જતા કરવા પણ સમાજમાં પોતાની આખર ગુમાવવી નહિ. આખર એજ મનુષ્યને શોભા આપનાર છે. આખર ગઈ એટલે બધું ગયું, આખર હશે તો લાખો મળશે.

નીચેની પંક્તિઓમાં કવિ કહે છે કે જે વસ્તુ આપણી પાસે નિશ્ચિત છે તે છોડી અનિશ્ચિત વસ્તુ માટે ફાંફાં મારવાં નહિ. એમ કહેવાથી માણસ દુઃખી થાય છે, પોતાની પાસે જે સાધન હોય તેનાથી માણસે સતોષ માનવો જોઈએ.

સકલકવિ શ્રીદયારામભાઈની અભિમા
એમના દમગજાઈ પાળાયુસ્તકાલય (હબેઈ)

સકલકવિ શ્રીદયારામભાઈએ ઉત્તરાવસ્થામાં
શ્રી સખીદાસ ગાંધીના મકાનમાં નિવાસ કરેલો, તે
મકાનનો પૂર્વ તરફનો ભાગ અને બારી (ડોરોઈ).

“ મળી રહેજ પોળી નવ તણએ, દુર મોદિક અભિમામેજ,
ઉચ્છંગ સુત અળગો કેમ કરીએ, ઉદર ગભૈના આશે. ”

લવિષ્યમાં લાડુ મળવાની આશાએ હાથમાં આવેલી રોટલી
છોડવી નહિ. કારણકે લાડુ અનિશ્ચિત છે. મળે કે ન પણ મળે,
એમ લવિષ્યમાં બાળક જન્મશે એ આશાએ બોળામાંના બાળકને
તજનાર માતા મૂખે છે તેમ એ પણ મૂખે છે એમ કવિ
જણાવે છે.

એક બીજના વહેવારમાં, દેહ અને મન પવિત્ર રાખવાં જોઈએ.

“ તન મન વસન સુવિમળ રાખીએ, આળસ ક્રોધ ન કરવોજ,
પરદુઃખ દેખી પ્રસન્ન ન થાવું, પાપડ ધર્મ ન ધરવો. ”

વળી સાંભળો. વાણીની મીઠાસથી નેટલા સારા સંબંધો
થાય છે તેટલા બીજથી થતા નથી. દુનિયાના વ્યવહારમાં બધા
માણસો સરખા હોતા નથી. તેમનું વર્તન આપણા તરફ સારું
ન હોય તો પણ આપણે ઉદારતા રાખવી જોઈએ.

“ મધુરી વાણી વદીએ સૌથી, ઉદર રાખીએ ઉંકુજ.

મળ્યા મનુષ્યને પ્રાણ આપીએ તેનું ન કરીએ ભુંડું. ”

આ ઉપદેશ સાંભળીને બધાં પ્રસન્ન થતાં. કવિ ગરબાના
રાગમાં ગાતા તેથી જહેનોને ખૂબ આનંદ થતો. તેમના શિષ્યો
તે હિતારી લેતા અને તેની નકલો દ્વારા નારી સમાજમાં તેનો
ખૂબ પ્રચાર કરતા. આતું બીજું કાવ્ય વ્યવહારિક જીવનની શુદ્ધિ
માટે ‘ચેતવણી’ નામનું, નીચેની પંક્તિથી શરૂ થતું ૭૦ લીટીનું
રચ્યું હતું.

“ ચેત ચેત મન ચપળ થઈને કૃષ્ણ કૃપાનિધિ ભજની રે,
આ જુદી બાજી જગતતણી છે, તેથી મમતા તજની રે. ”

આ કાવ્યમાં કવિ મનુષ્યને જીવનનો સદુપયોગ કરવાનો

૧૧૪] સત્તત્ત્વિ મીઢ્યારામભાઈનું જીવન-દર્પણ.

બોધ દારા સંસારની માયામા નહિ ફસાવાની ચેતવણી આપે છે.

આજ રીતે તેમણે મન ‘પ્રમોધ કક્કો’ નામનું ૨૨ લીટીનું કાવ્ય લખ્યું છે. તેમા ક, ખ, ગ, એમ મૂળાક્ષરના બધા અક્ષરોથી દરેક દુહાની શરૂઆત કરી છે જેમકે—

“ કક્કા કોટી કારજ છાંડીને કે, લગ્ન લેા શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ,
નહિ તો પાછળ પરતાવો થાશે રે, આવી જાશે અચાનક કાળ ”

‘શિક્ષા’ નામનું કાવ્ય પણ વ્યવહારિક જીવનને લગતું નથી. તેની દરેક પંક્તિમા એક એક મૂત્રવાક્ય પ્રમાણે ગ્યાએલું છે. (કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૩ પૃષ્ઠ ૨૬૭)

‘શિક્ષા’ તથા ‘પરીક્ષા પ્રદીપ’ પણ એ પ્રકારનાં કાવ્ય છે. કોઈ પણ મનુષ્ય સાગ છે? કે ખોટો છે? ખરો માની છે કે ભ્રમ છે? તે જોગી છે? કે સન્યાસી છે? અમુક પુરુષ સાચો પતિ છે કે પિતા છે, અને સ્ત્રી સાચી પત્ની છે કે માતા છે, તેની પરીક્ષા કરવાના લક્ષણો આપ્યા છે. આ કાવ્યો દયાગમભાઈના દરરોજના વ્યવહારિક જીવનના અન્યોક્તનું પરિણામ છે.

એક વખત તેમને એવી મુશ્કેલી થઈ કે પોતાના ઉપદેશને વધારે અસરકારક બનાવવાને માટે અમુક કહેવતો કે લોકાકિતનો ઉપયોગ કરવો. એનું ચિંતન કરતા ‘પ્રમોધ બાવની’ નામના કુંડળીયા છન્દમા એક લાબા કાવ્યની રચના કરી. દરેક કુંડળીયામા સાત લીટીઓ, એવા બાવન કુંડળીયા લખ્યા છે; અને એનું નામ ‘પ્રમોધ બાવની’ રાખ્યું છે. એક દિવસે સત્સંગ મંડળીમાં બાવને બાવન કુંડળીયા ગાઈ બતાવ્યા અને તેમાંના કેટલાક ઉપર વિવેચન કર્યું. દા. ત.

“ તરબો ખોદે કૃપ જળ પ્રકટ પીએ નહિ ગંગ. ”

તરસ્યો માણસ ગંગા નદીના કિનારા પર બેભેલો હોય અને તેની પાસે થઈ પુષ્કળ પાણી વહેતું હોય છતાં તેમાંથી જળ પીને તરસ છીપાવવાને બદલે કૂવો ખોદવાનો શ્રમ કરે તે કૂવો હતભાગી અને મૂર્ખ કહેવાય ! તેથી રીતે, સાક્ષાત્ ભગવાનને મૂકીને ખીજનો આશ્રય કરનારા હતભાગી લોકો કહેવાય છે, મનુષ્યો ભગવાનની ભક્તિનું પ્રકટ સુખ છોડીને અન્ય દેવોની પૂજના માર્ગમાં પડી જાય છે, તથા તેમની ધાર્મિક તૃષ્ણા પૃથ્વી થતી નથી.

વળી કવિ કહે છે, “જતુ ને જળ્યુ નાગરી મુશળ પૂજ માંય.”

શ્રી કચરો કાઢે છે, કચરો કાઢતી વખતે મુશળ એટલે સંબોધન, એ કચરા બેગુ ફેંકી દે છે. તેથી રીતે મનુષ્યને ભગવાનના ભજન માટે આ દેહ આપેલો છે; પણ અન્ય કર્તવ્ય કરવામાં પોતાનું જીવન વ્યર્થ વેડફી દે છે. અને તેની સ્થિતિ કેના જેવી છે ? તો કવિ કહે છે.

“ પારસમણિને વાટકે ભટ્ટ ભાગે ભીખ.”

પોતાની પાસે પારસમણિનો વાટકો હોય અને ખીજની પાસે ભીખ માગવા જાય, ભક્તિ એજ સાચો પારસમણિ છે. તે પોતાની પાસે હોવા છતાં ખીજ દેવોની પાસે અન્ય સાધનો દ્વારા ભીખ માગવા જાય એવું છે. પણ મસાણુના લોડવામાં ઈલાયચીનો સ્વાદ ક્યાંથી હોય ? ભગવાનને છોડીને સંસારનું સુખ ઈચ્છનાર મસાણુના મોઢકમાંથી સુખ મેળવવા ઈચ્છે છે. પણ એ સંસારના વિષયોનું સુખ, દુઃખથી ભરેલું છે. એમાં કલેશ હોય છે અને પાપાચરણ કરવું પડે છે. પણ જો મનુષ્ય વિવેકપૂર્વક પોતાનું જીવન ગાંઠે અર્થાત્ ભગવાનમાં શ્રદ્ધા રાખીને જો પોતાનાં કાર્યો કરે તો તેનું જીવન સુખી થાય છે. તેનો સંસાર સંકળ થાય છે અને ભગવાનની ભક્તિ પણ કરી શકે છે. આનો ઉપર કવિએ—

[૧૧૬] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન, ૬૫૧.

“વિવેકથી બન્ને રહે દોણી ને વળી દુધ” ની કહેવતવાળો કુંડળાઓ ગાયો.

લંકા જેવી સોનાની નગરી લૂંટવા જનાર માણસ ત્યાંથી મુશળ-સાંભેલું લઈને આવે તેના જેવી ભગવાનની ભક્તિ છોડીને અન્ય પ્રવૃત્તિમાં પડનાર મનુષ્યની મિથિતા બને છે. મનુષ્યને ગમે તેટલું જ્ઞાન મળ્યું હોય, ચૌદે વિદ્યાઓમાં નિષ્ણાત બન્યો હોય, તમામ ગુણોથી વિભૂષિત હોય, રૂપ હોય, કાવ્ય શક્તિ હોય, સંગીત વગેરે કળા જાણતો હોય, શૌર્ય હોય, યશ હોય તેમ છતાં જો ભગવાનને તે ન ભજે તો, એ મણુ તેવ છતાં જેમ અંધારું રહે, તેવી આ બાબત છે. એવાઓનું જીવન વ્યર્થ જાય છે. જીવનમાં કાર્મણુ લાભ મેળવતા નથી. જેમ કાર્મ સ્ત્રીના નસીબમાં રંડાવાનું હોય તેના જેવું કહેવાય. પ્રભુ પતિ હોવા છતાં એને સૌભાગ્ય સુખ મળતું નથી ! એને માટે તો ‘રંડાપણુ તો રોકડું હેરાતન ઉધાર’ બજારમાં માલ લેવા જનાર કાંતો ગાકડેથી વસ્તુ લાવે અગર તો ઉધાર લાવે. આવા મનુષ્યના જીવનમાં તો રંડાપોજ છે. કારણકે સંસારના મિથ્યા સુખની પાછળ પોતાની શક્તિરૂપી રોકડ નાણું ખરચી નાખે છે. વળી કવિ એમ કહે છે કે દૂતગનું પૂંછડું પકડનાર સાગરની પાર થઈ શકતો નથી, તેમ આવા પુરુષો સંસાર સાગરને તરી શકતા નથી. માટે દરેક મનુષ્યે અનન્યતાથી ભગવાનનો જ આશ્રય કરવો જોઈએ. મુમના નામનીએક જાતની કામ છે. તે ‘મેમણુ’ પણ કહેવાય છે તેના જેવા થવું જોઈએ નહિ. મુમના એ નથી હિન્દું કે નથી તુર્ક. વચલી મિથિતામાં એ કોણ ખાય છે. માટે એકજ નિશ્ચિત ધ્યેયને અનુસરવું જોઈએ. ભગવાન તમામના રક્ષણુ કરનારા છે અને તેને તમામ ચિંતાઓમાંથી મુક્ત કરનાર છે. માટે મનુષ્યોએ ચિંતા નહિ કરતાં ભગવાનનું સ્મરણુ કરવું જોઈએ. તે પ્રમાણે નહિ વર્તનાર જેમ કાર્મ માણસ ઘોડા ઉપર બેઠેલો હોય પણ પોતાની પામેનું પોટકું પોતાના

માયા ઉપર મૂકે ને મૂર્ખતા બતાવે એવોજ આ મૂર્ખ ગણાય. પોતે જો ઘોડા ઉપર બેસતો હોય તો પોટલું પણ ઘોડા ઉપરજ મુકવું જોઈએ. જો ભગવાનનો જ આશ્રય કર્યો હોય તો શા માટે લોકિક ચિંતા કરવી જોઈએ? એ પણ પ્રભુને સોંપી દેવી જોઈએ.

“ ઘોડે બેસી ગાદી માથે મૂકે મૂઢ. ”

બાપી એ તો નિશ્ચિત છે કે મનુષ્યને તેના કર્મોનો બદલો વહેનો મોડો પણ મળે છે. લાકડા કાપનાર કઠીયારાએજ પોતે કાપેલાં લાકડા પોતેજ ઉપાડી જવાં જોઈએ.

“ વાઢ્યા તે વહેવાં ખરે, ગોચે કે સતોષ. ”

તે પ્રમાણે પોતે જે કર્મ ક્યાં હોય તેના ફળ ભોગવવાજ જોઈએ. ભોગ્યા વગર છુટકોજ નથી. માટે ચેતીને, સારાં કર્મ કરવાં જોઈએ. મનુષ્ય અતિ કષ્ટ સહન કરીને, ખરા ખોટા કરીને, ઉઝગરા વેડીને, ધન કમાવવામાંજ રચ્યો પચ્યો રહે છે અને એ ભલે ધનના ઢગવા કરે પણ તે અહીંને અહીં પડી રહેવાના છે. ક્રીડી કણુ ભોગા કરે અને તેતર ખાય તેની માફક ધનના ઢગવા ભોગા કરવાને માટે પોતે હાથવરાળ કરે પણ પોતે તેનું સુખ મેળવી શકતો નથી. આપા પુરુષની સ્થિતિ, કવિ કહે છે કે કસાર્થવાડે બન્ધનમાં પડેલા બકરાના જેવી હોય છે. તેને મારી નાખતા પહેલાં કસાર્થ એને લીધું ઘાસ ખવરાવીને હુટપુટ બનાવે છે; પણ એ ઘાસ ખાતી વખતે એને ખખર નથી કે કસાર્થ એના ગળામાં છુરી બોમી દેશે. મનુષ્ય તે પ્રમાણે સસાગના સુખ ભોગવતી વખતે બળ્હતો નથી કે એ સુખ તેના નાશનું કારણ એટલે દુઃખનું કારણ થવાનું છે. કાળરૂપી કસાર્થએ જો, એને વિષય સુખ આપ્યું છે, તે એની ગરદન કાપવા માટે છે.

“ હરખી એજ લીધું ચરે, કસાર્થ બાંધ્યો બાર. ”

૧૧૮] ભક્તકવિ મોદયારામલાલનું જીવન કર્પણ.

જેવટે કવિ' એમ કહે છે કે સ સાગના વિષય સુખમા પડીને જીવનનું ધ્યેય ચૂકવું નહિ. નિર્વાંદની ચિંતા ગખવી નહિ ભગવાન વિશ્વભર છે. તમામનું એ પ્રકર કરે છે. પક્ષીને ચાચ આપી તો તેને ચણવાનું પણ પ્રભુ આપે છે

“ચન્દુ દીધી જે ધણી તેજ આપશે ચેણુ”

અર્થાત ભગવાન જ્યાર મનુષ્યને જન્મ આપે છે તો તે ભગવાન તેનું ભરણપોષણ પણ કરશેજ દેહમા “ગજ પગનામા સર્વના પગલા જાણો ગેળ” એ કહેવત યાદ રાખવી હાથીના પગનામા બધાના પગના સમાર્થ જન્ય છે. તેમ ભગવાનની ભક્તિમા સર્વ કંઈ આવી જાય છે માટે જે કંઈ કાર્ય કરવું તે પ્રતુ નિમિત્ત, પ્રભુને નિવેદન કરીને કરવું જીવનને શુદ્ધ અને સુખી બનાવવાનો આજ રામજાણ ઉપાય છે

આ પ્રકારે કવિએ' વહેનાગમા કેમ વર્તવું તેનો ઉપદેશ, કાર્ય દ્વારા સરળ દાખનાઓ અને કહેવતોથી આપે છે અને શ્રોતાઓ રસપૂર્વક તેને અપનાવે છે

એક વખત' એક ગૃહસ્થે સત્સંગ મહાશયીમા કવિને પ્રશ્ન કર્યો કે આપે ન્યવહાર જીવનની શુદ્ધિ વિષે સાગે ઉપદેશ આપ્યો પણ જીવનમા ધર્મ અને નીતિનો સંબંધ કેટલો છે તે ઉપર આપ વિવેચન કરશો. આ મૂચના ઉપરથી કવિએ બીજે દિવસે તે બાબત ચિન્તન કર્યું અને ૪૪ શ્લોકોનું કાવ્ય તેમને સંપૂર્ણ એ કાવ્યમા ધર્મ અને નીતિનો પરસ્પર ગો સંબંધ છે તે તેમણે સારી પેઠે જણાવ્યું એ કાવ્યનું નામ એમણે 'ધર્મ નીતિ સાર' એવું આપ્યું. પછી મેહક મહાશયીમા પોતે વાચ્ય અને એના ઉપર વિવેચન કર્યું. આ પ્રશ્ન અને તેનો કવિશ્રી તરફથી મળનાર ઉત્તર સાંભળવાને શ્રોતાઓની ખૂબ હઠ જામી અને કવિએ પોતાનો ઉપદેશ મધુર કહ્યો શરૂ કર્યો ત્યાંથી તે અત સુધી પૂરી થાતિથી બધાએ તેમને સાંભળ્યા. શરૂઆત કરતા તેઓ

બોલ્યા કે “ધર્મ” અને નીતિ વિષેના મારા વિચારો કાવ્યમાં મેં મુક્યા છે. પ્રથમ હું ગાર્હશ અને તેમાંથી પકિતઓનું વિવેચન કરીશ. આ ધર્મ અને નીતિનો પ્રશ્ન બહુ ગહન છે. કેટલાકો એમ માને છે કે મનુષ્યનું જીવન જો નીતિમય હોય તો તેને ધર્મની જરૂર નથી. ધર્મ માર્ગે ચાલનારાઓ એમ માને છે કે જો મનુષ્ય ધાર્મિક જીવન ગાળતો હોય તો તેને નીતિની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આ બંને વિચારો ભૂલ ભરેલા છે. ધર્મ વગર નીતિ પાગળી છે અને નીતિ વગર ધર્મ પણ દુબળો છે. બંનેને એક બીજાની જરૂર પડે છે. સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે ધર્મ એટલે પાઠપૂજા કરવા, ભજન મંડળીમાં જવું, દેવદર્શન કરવા, તિલક છાપા કરવા અને યાત્રાઓ કરવી. પણ આ ખરો ધર્મ નથી એ બધા સાધેના છે. તે ધર્મ ભાવનાનું પોષણ કરે છે. પણ ધર્મ ભાવના એથી પણ વધારે જાંચી છે.

ધર્મ એટલે જીવનને ધારણ કરવાનું બળ આપતો—સિદ્ધાંત— તેનાથી મનુષ્ય સુખદુઃખના પ્રસંગોમાં પોતાના જીવનરૂપી નૌકાને ગમે તેવા ખરાબાઓ આવતા હોય અગર તો ગમે તેટલા સસાર મહાસાગરના તોફાનો ચતાં હોય તોપણ તેને લક્ષ્ય તરફ લઈ જાય છે. નીતિ એટલે વ્યવહારિક જીવનમાં મનુષ્યને માર્ગદર્શન કરનાર અથવા દોરનારો નિયમ, નીતિ, મનુષ્ય મનુષ્યના સબધમાં ઉપયોગી સિદ્ધાંત છે. તેનાથી સમાજમાં રહેનારી વ્યક્તિઓ એક બીજાની સાથે મીઠો સબધ બાંધે છે. અને સહકારથી એક બીજાને મદદ આપે છે. ધર્મ એ મનુષ્યના સમાજ સાથેના સબધ માટે નથી પણ આ જગતના પરમતત્ત્વ પરમાત્માની સાથેના સબધ જોડાવે છે. એટલે પ્રભુની સાથેના સબધ એ ધર્મવાળાનું ખ્યેય છે. અને નીતિવાળાનું ખ્યેય સમાજમાં રહેતા મનુષ્યોની સાથે કેમ સારો સબધ રાખવો તે છે. ધર્મવાળો શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધા રાખે છે, અને તે પ્રમાણે પોતાનું વર્તન ધરે છે. નીતિવાળો પોતે જે સમાજમાં

રહેતો હોય તે સમાજના આચાર વિચારો કે વહેવારની રીતીઓને અપનાવે છે. ધર્મવાળાનો હેતુ આત્માના મુખની સાથે સમાજનું કલ્યાણ હોય છે. આમ જો કે બન્નેના ધ્યેયો જુદા જુદા છે તોપણ એમના પન્થ ન્યારા નથી. ધર્મવાળાને પશુ પોતાના ધ્યેયને પહોંચવાને માટે જ્યાંસુધી એને ગૃહસ્થાશ્રમી તરીકે જીવન ગાળવાનું હોય અને સમાજ જીવનના કાલ લેવાના હોય ત્યાંસુધી તેને નીતિના માર્ગે આગળ વધવું જોઈએ. તેની જીવન યાત્રા તો જ્યાંસુધી તેને હજાર પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી તેને ચાલુ રાખવાની છે. તે પન્થે જતાં કંટકો આવે, ભૂંટાવાનો ભય આવે, તો તેને માટે સાવચેતી રાખવી જોઈએ. અર્થાત્ ધાર્મિક જીવન ગાળનારાનું જીવન ખેવ ઉચું છે. એને પ્રાપ્ત કરવાનું દિવ્ય ધામ પર્વતના ઉંચા શિખર ઉપર છે. ત્યાનો માર્ગ વિકટ હોય છે. આથી ત્યાં જવાને માટે શાસ્ત્રીનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ અને સદ્ગુરુ બનાવવા જોઈએ.

સત્પુરુષોના ઉપદેશ સાંભળવા અને ભગવાનના નામનું રટન નિરંતર કરવું જોઈએ. પ્રભુ જે કંઈ કરે છે તે સારા માટે કરે છે, એવી પરમ શ્રદ્ધા કેળવવી જોઈએ. જેમ બાળકને શરૂઆતમાં ભણાવતી વખતે એકડા અને અક્ષરનું જ્ઞાન કરાવવામાં આવે છે. પણ જ્યારે તે સારી પેઠે લખતાં વાંચતાં શીખી ગયો હોય ત્યારે એને કહ્યો ઘૂંટાવવામાં આવતો નથી તેમ આંક પણ મેળાવવામાં આવતા નથી. તેવી રીતે મનુષ્યનું જીવન નૈતિક સંસ્કારોથી શુદ્ધ બનાવવું જોઈએ. મનુષ્યને તેટલા માટે ચારિત્ર્યશીલ બનાવવું જોઈએ. તેમજ ધાર્મિક જીવન માટે તેની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. જેનું જીવન નીતિની દૃષ્ટિએ અપવિત્ર હોય તે ગમે તેવો ધર્મ પાળતો હોય તોપણ તે સાચા અર્થમાં ધર્મિષ્ઠ નથી. ધાર્મિક જીવન ગાળનારે 'ચારિત્ર્યથી' શુદ્ધ થવું જોઈએ. મનુષ્યને પ્રકારે શુદ્ધ થાય છે-બાહ્ય શુદ્ધિ અને આંતર શુદ્ધિ

બાળ શુદ્ધિ સ્નાનાદિથી થાય છે; પણ આતર શુદ્ધિ તો જ્ઞાન અને લક્ષિતી થાય છે. એનાથી મનુષ્યમા રહેલી અસદ્ વાસનાઓ દૂર થાય છે. નીતિ એ આન્તર શુદ્ધિ કરનાર છે અને એનાથી શુદ્ધ થયેલો પુરુષજ, પ્રભુની પ્રાપ્તિ કરવાને યોગ્ય થાય છે. માટે ધાર્મિક જીવન ગાળનારાને પણ નીતિની જરૂર છે. એને પણ સ સારમા રહીને કાર્યો કરવાના હોવાથી અહંતા મમતા ત્યજીને અને આસક્તિવગર તે કરવા જોઈએ.

“અનાસક્તિએ મ્પ્રહા રહિત થાય, થાયે કર્તવ્ય કર્મથી.

જ્ઞાનબ્રહ્મા લક્ષિત યુક્ત યતા, ભાસે કર્મનો મર્મજી”

જ્યાં સુધી દેહનું જ્ઞાન હોય ત્યાંસુધી કર્મ તો કરવાજ પડે પણ જ્ઞાનથી કર્મનું મર્મ સમજવું જોઈએ. ક્યુ કર્મ કરવા જેવું છે અને ક્યુ કર્મ કરવા જેવું નથી તે જ્ઞાનથી સમજવું જોઈએ. તેનું નામ નીતિ.

“જ્ઞાનથી કર્મનો મર્મ સહીને, કર્મ કરે તે ઉત્તમજી;

જ્ઞાન લક્ષિત સહીત કૃતિ તે લેખાયે સર્વોત્તમજી.”

જ્ઞાન પ્રમાણે કર્મ કરનારો એ ઉત્તમ પુરુષ પણ; જે એમ સમજીને કર્મ કરે છે કે માફ કર્મ એવું હોવું જોઈએ કે ભગવાન પ્રસન્ન થાય, હું ભગવાનનો દાસ છું અને એમની પ્રસન્નતા થાય તેવું કર્મ મારે કરવું જોઈએ કે જેથી પ્રભુનો અનુબ્રહ્મ હું પ્રાપ્ત કરી શકું, એવું નામ લક્ષિત. જ્ઞાનની સાથે લક્ષિત ભળે તો તે માનવીનું જીવન સર્વોત્તમ બની જાય છે. તેને પ્રભુ વહાલા છે અને પ્રભુને તે વહાલો છે. નીતિ સાથે ધર્મભાવના ભળે તો સૌનામાં સુગંધ ભળ્યા જેવું છે, દુધમાં સાકર ભળે તેના જેવું છે.

“લૌકિક વૈદિક કર્મ માત્ર તે કરવાં લક્ષિત યુક્તજી,

વિષ કરતા પણ વિષયો ભરા જાણી, કરે જે ત્યાગજી;

તેને સાર સિદ્ધાત સમજવા, હર ઉપજે અનુરાગજી”

[૧૨૨] ભક્તકવિ શ્રીક્યારામભાઈનું જીવન કવિ.

નીતિવાળા પુરુષે વિષયોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને સત્ય આચરવું જોઈએ

“સત્ય પણુ સિદ્ધિ કદા ન દોયે, શાન્તિ પણુ ના દેખેજી”

સત્ય દોષ તો તમામ સિદ્ધિઓ મળે છે અને શાન્તિ પણુ મળે છે

“સત્ય પક્ષ ત્યા રહે પરમેશ્વર, પોષણ ખુલ્લુ થાયજી
માટે સદા સત્ય અવલગે તેની રક્ષા સદાયજી”

આ પ્રમાણે નીતિનો ભોધ આપીને કવિ કહે છે કે એના પુરુષ તો વિશ્વમા જ્યાં જ્યાં જાજી નાખતો દોષ ત્યાં ત્યાં પરમાત્મા બિગાજી રહ્યા છે એવો વિચાર કરે

“વિશ્વના વિવિધ પદાર્થ ભાવી, કળાનો મરે વિચારજી,
હરિમા વિશ્વ અને વિશ્વે હરિ તર, પ્રભુ શુ રાખે ખ્યારજી”
અખિલમા અન્તર્યામી લહી, સધમે ગળે સમ મતિ ભાવજી
પ્રભુ શુદ્ધિથી સૌ સતોમે તેને અહ દર્શાવજી,

+

+

+

અખિલ પ્રાણીની હૃદય શુદ્ધામા જેમ પુરોષોત્તમનો વાસજી,
તેની સત્તા પ્રેરણાથી કાર્યનો થાય પ્રકાશજી
યત્રી કર આધીન સૌ યન્ત્રો વગાડે તેમજ વાગેજી
એમ જાણીને અહતા મમતા, સમ્યગ્ગાના ત્યાગેજી”

મનુષ્યની શ્રેષ્ઠતા કુનથી, જાતિથી, કે વિદ્યાથી નથી પણુ ગુણ અર્થાત્ શીલથી છે.

‘શુદ્ધ શીલ વર્તન કારણથી, જ્યેષ્ઠતા ભાગે રમ્યજી’,
ભગવાનને કોણુ વહાનો છે ? તે વિષે કહ્યું છે.

“સત્યજ નિત્ય વહાયુ છે જેને, કુપથ કદી ન જાયજી,
અપમાદ પર ઉપકાર કરે, તે શ્રી હરિવદનલ થાયજી.”

આ રીતે કવિ ધર્મ અને નીતિનો સંબંધ જીવનમાં ઘણો જરૂરનો છે એમ દર્શાવે છે. લકતે પણ નીતિમય ચલુ પડશે. તે વગર પ્રભુની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અશુદ્ધ હૃદયમાં પ્રભુ ઘિરાળો નહિ; માટે નીતિની જરૂર છે. પણ એ નીતિ સાચા જ્ઞાન અને ભક્તિવાળા હોવી જોઈએ. ધાર્મિક જીવન ગાળનારાનું અંતિમ ધ્યેય, ભગવતપ્રાપ્તિ છે. તે ધ્યેયમાં જો કોઈ નીતિ નિયમો અતગત ચતાં હોય તો તે નીતિનિયમનો ત્યાગ કરવામાં અનીતિ થતી નથી.

આ પ્રવચન-સંભળીને, સૌ કોઈ કહેવા લાગ્યા કે દયારામભાર્ગએ કેવી સરસ રીતે ધર્મ અને નીતિનો સંબંધ દર્શાવ્યો છે ? કેટલાક વૈષ્ણવો જોયો એમ માનતા હતા કે તેમને નીતિની જરૂર નથી તેમનું પણ અજ્ઞાન આનાથી દૂર થયું. તેમ જોયો એમ માનતા હતા કે નીતિમાંજ બધું આવી જાય છે, ધર્મની કોઈ જરૂર નથી તેમને પણ તેમણે ઉત્તમ બોધ આપ્યો.

આ સમયે ગુજરાતની અંદર સંસાર સુધારાની ચળવળ શરૂ થઈ હતી. સુધાગ્રહ નીતિનો પ્રચાર કરતા હતા. અને ધર્મનો વિગ્રહ કરતા હતા. આ ચળવળમાં નર્મદ કવિ પણ ભળેલા. ધર્મ કે નીતિ ? જીવનને માટે શું જરૂરી છે ? એ પ્રશ્ન તે યુગનો મુખ્ય પ્રશ્ન હતો. એનું સમાધાન દયારામભાર્ગએ ‘ધર્મ નીતિ માર’ અથમાં મળી આવે છે. તે ઉપરથી સમજશે કે દયારામભાર્ગ જીવન વાણી માનસ ધરાવનાર કેવળ સનાતની વિચારના નથી. તેમ ઉદ્ધામ સમાજ સુધારાની ક્રાંતિકારી વિચાર સરણી ધમવનાગ પણ નથી. પણ તેઓ ઉદાર મતવાદી છે. બંને વિચાર સરણીઓ ધરાવનારાઓનું સમાધાન કરે છે. ધર્મ અને નીતિ—બંને એક બીજાને ઉપયોગી છે; પણ દયારામભાર્ગની દૃઢ માન્યતા એ છે કે જો હૃદયની પ્રાપ્તિ ન થાય તો તે ધર્મ નથી. હૃદય પ્રાપ્તિ કરાવનાર ધર્મને નીતિની જરૂર છે. પરંતુ ધાર્મિક પુરુષની વ્યાખ્યાતમા નીતિ પાતાની

૧૨૬] ભાગવિ શ્રીકૃષ્ણારામભાષ્યનું જીવન દર્શન.

તેને ગણી પદ મળેતુ. જીવે પણ તે રીતે વિચાર કરવાનો છે. સ્વભાવથી જ દુષ્ટ છે. પણ ભગવાન તેનું વચ્ચું કરે તો તે સુખનો અધિકારી બને છે. પણ પોતાના દોષને લીધે જો ભગવાન અપ્રમત્ત થાય તો તેનું સુખ જતું પણ રહે. સુખ અને દુઃખ પ્રભુને હાથ છે. તે ઈશ્વર ઈચ્છા ઉપર અવનમે છે. જેણે પોતાનું જીવન પ્રભુને અર્પી દીધું છે તેને કોઈ ચિંતાનું કારણ નથી. પ્રભુ સર્વ સમર્થ છે. કેટલીક વખત દુઃખ, તો યજ્ઞીનો ધા સોયે સરે, તેના જેવું છે એ રીતે મહાન દોષની અદ્ય શિક્ષા કેપે છે. પ્રભુ જીવના આગમોગ દુઃખ આપે છે અને તે જીવની કસોટીકેપે છે તેનાથી શુદ્ધ થઈને જીવ ભક્તિમાર્ગને મારે અધિકારી બને છે.

“આંગણી રાજ પત્ની થઈ, બાકી શું રશું થરાનું,
અપમાન જો કદાચિ થશે, રાણી પદ ના જવાનું.”

*
આત્મ નિવેદન જેણે કયું રે, શાને અથવા અશાને,
તેને પત્રી કથી વેદના, મિથ્યા ગ્રાએ તે શાને ?

*
શુદ્ધ સૃષ્ટિની ઉપરે વેદનું બળ છે નહિ,
ઈશ્વર ઈચ્છાથી છે સહ, બીજું કોઈ સંતાપે નહિ.”
જીવને જેનો કર પ્રહણ કર્યો છે તેને કોઈ જાતનું દુઃખ
જો પાડે નહિ. કયું છે તેને પોતાને કોઈ
તેની બધી ચિંતાઓ.

દુઃખો સાંભળીને પોતે ચિન્તનમાં પડી જતા. મનુષ્યઉપરનાં દુઃખ, તેનાં કારણ, અને તેના દૂર કરવાના ઉપાયનાં બે કાવ્યો તેમને મુખ્યાં. પહેલું કાવ્ય તે 'ચિંતા ચૂર્ણિકા.' દરરોજની સત્સંગ મંડળની બેઠકમાં એક દિવસે તેમણે તે વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન કર્યું. તેમણે કહ્યું. આજે હું 'ચિન્તા ચૂર્ણિકા' નામનું કાવ્ય લાવ્યો છું. તે તમને સૌને ગમશે. કારણકે સૌને કાંઈને કાંઈ પ્રકારની ચિંતા થાય છે. એ ચિંતા કેમ દૂર કરવી તેનો ઉપાય એમાં દેખાડ્યો છે. શારીરિક રોગ દૂર કરવાને માટે જેમ વેદ કાંઈ ઔષધનું ચૂરણ આપે તેવી રીતે ચિંતારૂપી માનસિક રોગ દૂર કરવાને માટે આ 'ચિંતા ચૂર્ણિકા' નામના કાવ્યરૂપી ચૂર્ણ હું તમને આપીશ. એ ચૂર્ણનું યોગ્ય રીતે સેવન કરશે તો તમારી કાંઈ ચિંતાઓ રહેશે નહિ અને તમામ ક્લેશ દૂર થશે. આ ચૂર્ણ શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ તૈયાર કરેલું છે અને એમના 'નવરત્ન નામના ગ્રંથ' માં તે વિશે જણાવ્યું છે. તમામ ચિંતાનું કારણ માનસિક હોય છે. મનુષ્યો મોટી મોટી ઈચ્છાઓ કરે છે અને તે જ્યારે કૃણાભૂત થતી નથી ત્યારે ચિંતાઓ તેને સતાવે છે. મનુષ્યો એમ માની લે છે કે પોતે જે જે કોઈ યોજનાઓ ઘડે તે સ્વપ્રયત્ન અગર બળથી તે પૂર્ણ કરી શકશે. પણ આ તો એમનું અભિમાન છે. જીવની શક્તિ મર્યાદિત છે. ભક્તિમાર્ગમાં જીવેએ તો એમજ માનવું જોઈએ કે કર્તા હતાં ઇશ્વર છે. તેની ઈચ્છા વગર તણખલું પણ હાલી શકતું નથી. જે જીવે પરમાત્માને આત્મ નિવેદન કર્યું છે, તેણે ચિંતા ન કરવી જોઈએ. એમ કરવાથી તો ઇશ્વરમાં અશ્રદ્ધા થાય છે. ભગવાન ધારે તો તે જીવનું ગમે તે રીતે કલ્યાણ કરે છે. ચાંડાલીને પણ 'રાજ' ધારે તો પોતાની રાણી બનાવે અને રાજમહેલના વૈભવે

બોગવાવે છે પણ જે તેના ઉપર રાજ કાપાયમાન થાય અને

વમાંથી

તો પણ તે રાણીએ રોક કરવો જોઈએ

ચાંડાળીજ હતી. રાજની કૃપાથી

૧૨૪] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

જરૂર રહેતી નથી. ધર્મ ભાવનાની પાછળ નીતિ દેહની પાછળ હાથા
બાય તેમ આવે છે. એટલે ધર્મ એ મુખ્ય અને નીતિ એ ગૌણ છે અને
ન્યાં સુધી ધર્મો એટલે ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી ધર્મ
અધૂરો છે. ધર્મની પૂર્ણતા પ્રભુ પ્રાપ્તિથી થાય છે. દેશ સેવા કે
સમાજ સેવા ઉત્તમ તો છેજ પણ પ્રભુ સેવા એ સર્વોત્તમ છે. સમાજ
સેવા કે દેશ સેવામાં મનુષ્યના દેહના સંબંધનો વિચાર કરવામાં
આવ્યો છે. ન્યારે પ્રભુ સેવામાં આત્માના સંબંધનો વિચાર છે.
સમાજ સેવા કરનાર પણ ભગવાન નિમિત્તે તે સેવા કરતો હોય
તો તે પ્રશંસનીય છે; બાકી પ્રભુને બૂલી જઈને કેવળ સમાજ
સેવા પછવાડે જીવનને અર્પી દેવું તે દયારામભાઈની દૃષ્ટિએ
સર્વોત્તમ જીવન ગણાય નહિ. જો કે સમાજ સેવાને પણ આદર્શ
તેમજો સ્વીકારેલો છે. દરેક વ્યક્તિએ પોતાની પાસે જે શક્તિ
હોય તેનાથી સંજોગો પ્રમાણે સર્મજની સેવા કરવી જોઈએ.
દયારામભાઈએ, કાવ્ય શક્તિ દ્વારા માનવીઓનાં જીવન, જ્ઞાન અને
ભક્તિના સંસ્કારોથી ઉન્નત કર્યાં હતાં.

દયારામભાઈના ડોહોઈ નિવાસ દરમ્યાન ઘણા દુખિયારા માણસો
તેમની આગળ દુઃખ રહતા, કોઈને ધનતું દુઃખ હોય તો, કોઈને
સંતાનતું દુઃખ, કોઈને પત્નીતું દુઃખ, કોઈને વહેપાર ધંધામાં
પડેલી ખોટતું દુઃખ, તો કેટલીક વિધવાઓનું દુઃખ, એમ જુદાં
જુદાં દુખિયાંઓ દયારામભાઈની પાસે આવતાં. એ કોઈ મહાન્ સિદ્ધ
પુરુષ છે એમ માનીને તેમનાં દુઃખોના નિવારણ માટે દર તેમની પાસે
આવતા. દયારામભાઈ એ બધાની વાત સાંભળતા. પોતાની પાસે
આસ ધન નહોતું કે જોઈ કરીને ધનની મદદ કરે. આમ જતાં
બની શકે એટલી શ્રેષ્ઠ રીતે ધનની મદદ પણ - કરતા. તેઓ
આવનારને મધુર વાણી, વિનય ભર્યું વર્તન અને ધાર્મિક ઉપદેશ
આપતા. ઈતિહાસ અને પુરાણોમાંથી અનેક દૃષ્ટાંતો આપીને
દુઃખ સહન કરવાને સૌ - કોઈને બોધ આપતા. સંસારીઓમાં

દુઃખે સાંભળીને પોતે ચિન્તનમાં પડી જતા. મનુષ્યઉપરનાં દુઃખ, તેનાં કારણ, અને તેના દૂર કરવાના ઉપાયનાં બે કાવ્યો તેમને રહ્યાં. પહેલું કાવ્ય તે 'ચિંતા ચૂર્ણિકા.' દરરોજની સત્સંગ મંડળની બેઠકમાં એક દિવસે તેમણે તે વિષય ઉપર, વ્યાખ્યાન કર્યું. તેમણે કહ્યું. આજે હું 'ચિન્તા ચૂર્ણિકા' નામનું કાવ્ય લાવ્યો છું, તે તમને સૌને ગમશે. કારણકે સૌને કોઈને કોઈ પ્રકારની ચિંતા થાય છે. એ ચિંતા કેમ દૂર કરવી તેનો ઉપાય એમા દેખાડ્યો છે. શારીરિક રોગ દૂર કરવાને માટે જેમ વૈદ્ય કોઈ ઔષધનું ચૂરણ આપે તેવી રીતે ચિંતારૂપી માનસિક રોગ દૂર કરવાને માટે આ 'ચિંતા ચૂર્ણિકા' નામના કાવ્યરૂપી ચૂર્ણ હું તમને આપીશ. એ ચૂર્ણનું યોગ્ય રીતે સેવન કર્યો તો તમારી કોઈ ચિંતાઓ રહેશે નહિ અને તમામ કલેશ દૂર થશે. આ ચૂર્ણ શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ તૈયાર કરેલું છે અને એમના 'નવરત્ન નામના ગ્રંથ' માં તે વિશે જણાવ્યું છે. તમામ ચિંતાનું કારણ માનસિક હોય છે. મનુષ્યો મોટી મોટી ઈચ્છાઓ કરે છે અને તે ત્યારે ફળીભૂત થતી નથી ત્યારે ચિંતાઓ તેને સતાવે છે. મનુષ્યો એમ માની લે છે કે પોતે જે જે કોઈ યોજનાઓ ધકે તે સ્વપ્રયત્ન અગર બળથી તે પૂર્ણ કરી શકશે. પણ આ તો એમનું અભિમાન છે. જીવની શક્તિ મર્યાદિત છે. ભક્તિમાર્ગમાં જીવેએ તો એમજ માનવું જોઈએ કે કર્તા હતાં મધર છે. તેની ઈચ્છા વગર તણખણું પણ હાલી શકતું નથી. જે જીવે પરમાત્માને આત્મ નિવેદન કર્યું છે, તેણે ચિંતા ન કરવી જોઈએ. એમ કરવાથી તો ઇશ્વરમાં અશ્રદ્ધા થાય છે. ભગવાન ધારે તો તે જીવનું ગમે તે રીતે કલ્યાણ કરે છે. ચાંડાલીને પણ 'રાજ' ધારે તો પોતાની રાણી બનાવે અને રાજમહેલના વૈભવે તેને ભોગવાવે છે પણ જો તેના ઉપર રાજ કાપાયમાન થાય અને રાજવૈભવમાથી તેને વ્યુત કરે તો પણ તે રાણીએ શોક કરવો જોઈએ નહિ કારણકે મૂળમાં તો તે ચાંડાળીજ હતી. રાજની કૃપાથી

૧૨૬] ભક્તિવિ શ્રીદયારામભક્ષાધનુ જીવન દર્શન.

તેને રાણી પદ સંગેતુ. જીવે પણ તે રીતે વિચાર કરવાનો છે
 નવભાવથી જીવ દુષ્ટ છે પણ ભગવાન તેનું વરણ કરે તો તે
 સુખનો અધિકારી બને છે પણ પોતાના દોષને લીધે જો ભગવાન
 અપ્રસન્ન થાય તો તેનું સુખ જતું પણ રહે સુખ અને દુઃખ
 પ્રભુને હાથ છે તે ઈશ્વર ઈચ્છા ઉપર અવનમે છે જો પોતાનું
 જીવન પ્રભુને અર્પી દીધું છે તેને કાંઈ ચિંતાનું કારણ નથી.
 પ્રભુ સર્વ સમર્થ છે કેટલીક વખત દુઃખ, તો ચાળીને ધા મોયે સરે,
 તેના જેવું છે એ રીતે મહાન દોષની અલ્પ શિક્ષા રૂપે છે પ્રભુ જીવના
 સારા માટેજ દુઃખ આપે છે અને તે જીવની કસોટીરૂપે છે તેનાથી
 શુદ્ધ થઈને જીવ ભક્તિમાર્ગને માટે અધિકારી બને છે

“આડાળી રાજ પત્ની થઈ બાપી શુ રથુ થયાનું,
 અપમાન જો કદાચિ થશે, રાણી પદ ના જવાનું

* * *

આત્મ નિવેદન જોઈ ક્યું રે, જાને અથવા અજાને,
 તેને પત્રી કરી વેદના, મિથ્યા ગોચે તે જાને ?

* * *

પુષ્ટ સૃષ્ટિની ઉપરે વેદનું બળ છે નહિ,
 ઈશ્વર ઈચ્છાથી છે સઉ, ખીજ કાંઈ સંતાપે નહિ ”

ભગવાને જોનો કર ગ્રહણ કર્યો છે તેને કાંઈ જાતનું દુઃખ
 હોયજ નહિ જે પત્નીનું પતિએ વરણ ક્યું છે તેને પોતાને કાંઈ
 ચિંતા કરવાની હોયજ નહિ તેના પતિનેજ તેની બધી ચિંતાઓ
 કરવાની હોય છે તેજ પ્રમાણે ભક્તની ચિંતા ભગવાનનેજ છે.
 તેની ઈચ્છા પ્રમાણે સૌ કાંઈ થાય છે

“આઘથી તે અત લગી પ્રભુ ધારી મૂક્યું છે તાહાર;
 તેજ રીતે રહેજે પણ થશે નિમ્ને નરસુ કે સાડ ”

છેને કવિ કહે છે.

“આત્મ નિવેદન છવને કૃતિ કરવી જે ચાહે;

ચિંતામણિ મૂક્યો પેટીમાં, ધ ધો શોભાને સાર.”

માણુમે પોતાની ફરજ જાનવી, પોતાની ચિંતા પ્રભુને સોપી દેવી, અને પ્રભુને જે ચોગ્ય લાગશે તે પ્રમાણે કરશે. ભગવાનની ગતિ અકળ છે. આપણું ધાધું નથી પણ ચતું, પણ એટલું તો નક્કીજ છે કે પ્રભુ પોતાના જનનું રુકુજ કરે છે. તેનો ભગ કરતા નથી. એવી સમજણ આત્મનિવેદન કરનારાએ રાખવી જોઈએ અને પોતાનો વહેવાર ચલાવવો જોઈએ. એમ કરવાથી કાંઈ ચિંતા નહિ રહે. ચિંતા દૂર કરવાનો આ સાચો રામબાણ ઉપાય છે. આ ચૂર્ણનું દરેકે સેવન કરવું જોઈએ.

“અકળ ગતિ દયાનાથની, સમજુ સમજે ને ચૂકે;

પણ એટલું તો નિશ્ચે ખરું, હરિ કર ગહીને ના મૂકે.”

આ ચૂર્ણ તમને ગમ્યું કે નહિ ? જે ગમ્યું હોય તો ગુણોડ પાસેથી ઉતારી લેજો. તેણે આ કાવ્ય ઉતારી લીધું છે.” આતું જ બીજું કાવ્ય “કલેશ કુઠાર” નામનું રમ્યુ છે કુઠાર એટલે કુહાડો. કલેશરૂપી કાટાવાળા ઝાડને કાપવાનો અથવા દૂર કરવાનો ઉપાય આ કાવ્યમા જણાવ્યો છે. આ કાવ્ય વ્રજભાષામા લખેલું છે. દયારામભાઈની વ્રજભાષામા કાવ્ય લખવાની સારી હથોટી જામી હતી. તેમણે અષ્ટ છાપના સુરદાસ વગેરે કવિઓનાં વ્રજભાષાના કાવ્યોનો સાચો અનુવાસ કર્યો હતો. વળી વ્રજવાગાના સમય દરમ્યાન વ્રજભાષા ઉપર તેમનો કાબુ ઠીક ઠીક આવ્યો હતો. આથી તેમણે અત્યાર અગાઉ વ્રજભાષામાં પણ કાવ્ય લખવાની શરૂઆત કરી હતી. એમનું ‘સત્તૈયા’ અને ‘વસ્તુવૃન્દ દીપિકા’ તેમજ ‘સ પ્રદાયસાર’ તથા ‘લક્ષિત વિધાન’ ‘રસિક રંજન’ એ વ્રજભાષાની કાવ્ય રચનાના અને તે પણ શાસ્ત્રીય વિષયની ચર્ચા કરનારા ઉત્તમ ગ્રંથો ગણાય. ‘કલેશ કુઠાર’ કાવ્ય ઘણું લાભુ કાવ્ય છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યના

૧૨૮] ભક્તકવિ શ્રીકથારામભાર્યું જીવન દર્શન.

નવરત્ન અન્ય તેમજ શ્રી હરિગવ્યના ‘શિક્ષાપત્ર’ના દોહનરૂપે આ અન્યની રચના થએલી છે. શરૂઆતમાં કેટલાંક ગદ્યમાં પણ લખાણ છે. ‘ચિંતાચૂલિકા’ કાવ્યમાં આપેલા વિચારને વિસ્તારથી આ અન્યમાં રજુ કર્યો છે. ચિંતાની નિવૃત્તિ માટે લાખ વાતની એક જ વાત કવિ કહે છે.

“મૂન કૃશ્ન ઇચ્છા વિના, ડોલે નહિ કંઈ પાન,
એહી શ્દ ચિત રાખીયો, લક્ષ બાતથી બાત.”

કવિ નળરાગન, ભરત, વગેરે મહાપુરુષોને બોગવવાં થડેલાં દુઃખો વિસ્તારથી વર્ણવે છે અને જણાવે છે કે ચિંતા દૂર કરવાને માટે મુખ્ય કારણ ભગવાનના નામનું સ્મરણ છે. ગમે તેવું કष्ट આવી પડ્યું હોય તો પ્રભુના નામનું સ્મરણ કરવું. સ્મરણ માત્રથી તમામ સંકટ દૂર થાય છે.

“સખ સંનિગ તેસો જુરે, જેસો હોને! હોય,
નહિ હો તળ કરિ ના શકે, કોટી જતન તેં કોય.”

જે કાળે જે થવાનું હોય તે કાળે તેવો સંનિગ આવી મળે છે. અને જે નથી થવાનું પ્રભુએ નિર્માણ કર્યું હોય, તે કરોડો ઉપાયો કરવા છતાં નહિ જ બને.

“સુખદુઃખ લાલચલાલ રાખ, સહજ હોય મત રોય,
લીખી રાખ્યો નંદલાલ, સોતે મેટી સકે ન કોય.”

મનુષ્યની ગ્થિતિ એક સરખી હોતી નથી. કોઈ સમયે મનુષ્ય સત્તાધીશ બને છે અને રાજાઓ તેને પગે પડે છે અને કોઈ સમયે તે પુરુષને નીચ પુરુષની લાત ખાવી પડે છે. કોઈ વખતે પુષ્કળ પૈસો હોય, કોઈ વખતે બીખ માંખીને અન્ન ખાવું પડે.

“કાહુ સમે નૃપ પાઠિં પરે, કણુ નીચ કરે પદ પ્રહાર સુસિચ્છા;
કાહુ સમે લજમો દસહ બિધિ, કાહુ સમે અન આદર ભિચ્છા.”

પ્રભુની શી ઈચ્છા છે તે કાઈને સમજ પડતી નથી. જો મનુષ્ય ભાવીને સમજી શકતો હોય તો યુધિષ્ઠિર ધૂત રમત ? ઇન્દ્ર કોપાયમાન થઈને ગિરિરાજ ઉપર અતિ વૃષ્ટિ કરે ? દુર્વાસા ઋષિ અંબરીશ ઉપર ક્રોધ કરત ? કામદેવ શિવ ઉપર પોતાના પાંચ બાણ ફેંકત ? રાવણ સીતાનું હરણ કરત ? વાલી પોતાના ભાઈની પત્નીને રાખત ? આ બધા ડાહ્યા સમજદાર માણસો હતા; છતાં તેમના હાથે મોટા દોષો થયા છે. ઇશ્વરેચ્છા એજ નિયામિકા છે. તે ઉલટાનું સુલટું કરે, સુલટાનું ઉલટું કરે. બગડેલી બાજીને સુધારે પણ છે.

“સુલટી સો ઉલટી કરે, ઉલટી સુલટ બનાવ,

જો આજે સોઈ કરે, સમર્થ શ્રી વ્રજરાય.”

દુઃખનાં કારણ જણાવતાં કવિ કહે છે કે દુઃખના હેતુ અહંકાર, મમતા, અસહિષ્ણુતા, વિતંડાવાદ, એટલે વધારા પડતું મિથ્યા ભાષણ કરવું તે, અનીતિ, સાંસારિક સુખને માટેનો પ્રેમ, ભગવાનનું ભજન કરવું તે, અને અસત્ પુરુષોનો રોગ કરવો તે છે.

“અરે મમ અસરન જલ્પ અતિ, અનીતિ હરિ ન અનુકુળ,

પ્રપંચ રતિ હરિ ભજનના, દુઃસંગનો દુઃખ મૂલ.”

×

+

×

×

“જ્યાં જ્યાં કરે તું કરન દે, સખ સમજત મજનાય,

ઈક કાટા ઈક કતરની, દોઉ હરીકે હાથ ”

સૌ જો કાળે જો કરે છે તે સારું કરે છે. પોતાના ભક્તને જો કાઈ આપણું હોય તે ધર્મનો કાટો હાથમાં રાખીને પ્રભુ આપે છે અને તે આપતી વખતે જો કોઈ વધારે અપાર્થ ગયું હોય તો તે ભક્ત અભિમાનથી છલકાઈ ન જાય એટલા માટે પ્રભુ કાતર પણ રાખે છે; એટલે વધારાનું સુખ લઈ લે છે. એવડે પોતાનો સિદ્ધાન્ત કવિ પોતે જણાવે છે કે શ્રી કૃષ્ણનું નામ સ્મરણ કરવું. તેથી બધાં દુઃખ જાત્રી જાય છે.

“દુઃખ દુરીત સખ કલેશ હરે નામ શ્રી કૃષ્ણ ધ્રુવ,

મંગલ મોદ અરોધ પૂર્ણકામ માધો મિલે.”

મનુષ્યના લાગ્યમા મૃત્યુ નિર્માણ થયેલું છે. કોઈ લાભુ જીવે છે, કોઈ થોડું જીવે છે. સામાન્ય રીતે માણસને મૃત્યુ ક્યારે આવશે તેની ખબર પડતી નથી. તેનું જ્ઞાન કરાવવા કવિએ “કાળ જ્ઞાન સારાશ” નામનું કાવ્ય લખ્યું છે એમા વૈદક શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જીવતા જીવતા રોગના શારીરિક લક્ષણો આપ્યા છે અને તે લક્ષણો શરીરમા દેખાય ત્યારે મૃત્યુ ક્યારે આવશે તેની સમજણ આપી છે. અમુક લક્ષણો હોય ત્યારે એક વરસ પછી, અમુક લક્ષણો હોય તો છ માસ પછી, અમુક લક્ષણો હોય તો એક માસ પછી, પંદર દિવસ પછી, અઠવાડીયા પછી, ત્રણ દિવસમા, કે એક દિવસમા મૃત્યુ આવશે, તે શારીરિક લક્ષણો ઉપરથી મનુષ્યે પોતાના મૃત્યુનો દિવસ નક્કી કરી લેવો જોઈએ અને તેની તૈયારી કરવી જોઈએ. એ જાણતની ખબર પડતા અન્ય સર્વ વિચારો છોડીને મનુષ્યે ઈશ્વરનું ચિંતન કરવું

‘દુર્લભ મનુષ્ય દેહ છે આવે કોઈક વાર,
તે પામ્યાનો લાભ એ, ભજવા ન દકુમાર—’

મરણ વખતે જેવી મતિ તેવી ગતિ થાય છે.

“પણ અન્તે સઘળું તજી ભજવા શ્રી નજરાય”,

જેણે પોતાની જીંદગીમા ભગવાનનું ભજન કર્યું નથી તેની જીંદગી વ્યર્થ ગઈ છે. પણ જો છેલ્લી ઘડીએ પ્રભુનું સ્મરણ કરે તો જીંદગી સુધરી જાય છે

“આયુષ્ય એળે સહુ ગયું, ભગ્યા ન ક્ષણ ભગવત;

તેનું પણ કલ્યાણ છે જો સમરે હરિઆત”

આમ દરરોજ જીવતા જીવતા કાવ્યો બનાવીને કવિ ઉપદેશક તરીકે ડોહવાસીઓને બોધ આપે છે અને તેમને જીવનનો મર્મ સમજાવે છે સ સારના વહેવારમા કેમ વર્તવું તે ઉપદેશ છે અને દુઃખ સહન કરવાની તાકાત તેમનામા મૂકે છે.

પ્રકરણ ૮ મું

દીલમુકુંતરીકે દયારામભાઈ.

દયારામભાઈ તત્ત્વજ્ઞાની પણ હતા. તેમની સત્સંગ મંડળીમાં તત્ત્વજ્ઞાનની પણ ચર્ચાઓ ચાલતી. તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન તે વલ્લભાચાર્યનું તત્ત્વજ્ઞાન હતું. શ્રીવલ્લભાચાર્યનું તત્ત્વજ્ઞાન શુદ્ધાદ્વૈત અંગેર તો અભિપ્રાયના મધ્યે ઓળખાય છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યે 'બ્રહ્મસૂત્ર' ઉપરના અણુભાષ્ય અને ભાગવત ઉપરના 'સુબોધિની' તથા 'તત્ત્વદીપ નિબંધ' ગેરે અન્યોમાં શુદ્ધાદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો સારી પેઢે સમજાવ્યાં છે. તે મૂળ અન્યો સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલા છે. દયારામભાઈએ તે મૂળ અન્યોનો સંસ્કૃત દ્વારા અભ્યાસ કર્યો હશે કે કેમ તે કાંઈ ચોક્કસ નિર્ણય થઈ શકે નહિ પણ તેમને સંસ્કૃત ભાષાનો રિચય તો હતોજ. વડોદરાની પાઠશાળામાં જઈને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ વધારવાની તેમની ઘણી ઈચ્છા હતી; પણ તેમના પિતા અને માતાના ગોલોકવાસ અવાધી તે ઈચ્છા સફળ થઈ શકી નહિ. મામ છતાં સંસ્કૃત ભાષાના પ્રેમને લીધે તેમણે ઉપનિષદો, ભાગવતાદિ પુરાણો, ગીતા, અને ઋતિ અન્યો અવ્યોખેલા. કવિ ત્યદેવના સંસ્કૃત 'ગીત ગોવિન્દ'ની નકલ ભર્યમા પોતે પોતાને કાઢે ઉતારી હતી. જનવા જોગ છે કે તે પુસ્તકોના ગુજરાતી કે હિન્દી ભાષાન્તરોની મદદથી તેમણે જાતે તે અન્યોનો અભ્યાસ કર્યો હોવો જોઈએ. શુદ્ધાદ્વૈતનું વિશેષ જ્ઞાન તેમને તેનતલાવ માગળ ઈચ્છારામ ભટ્ટ પાસેથી મળેલું અને કવિશ્રીએ યાત્રાઓમાં તે વલ્લભાચાર્યના અન્યોનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. યાત્રા પૂર્ણ થયા

૧૩૨] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન કર્પણ.

પછી ડાકોરમાં ભટ્ટજીની સાથે કેટલોક સમય તેમણે ગાળ્યો. તે સમયે શુદ્ધાદૈતના અન્થોનું રહસ્ય ભટ્ટજી પાસેથી તેમને જાણવા મળ્યું. કવિશ્રીની યાદશક્તિ એટલી બધી તીવ્ર હતી કે તે તત્ત્વજ્ઞાનના દરેક મુદ્દાની ચર્ચા શાસ્ત્ર અન્થોમાં અને શ્રીવલ્લભાચાર્યના ભાષ્ય સાહિત્યમાં અને શ્રી ગુંસાઈજીના વિદ્વનમંડનમાં કયે મ્થળે અને કેવી રીતે થઈ છે તે બરાબર કહી શકતા. પોતે પુષ્ટિમાર્ગના ચુસ્ત અનુયાયી હોવાથી અને ભક્તિમાર્ગને પણ જ્ઞાનની જરૂર છે એમ દૃઢતાપૂર્વક માનતા હોવાથી, શુદ્ધાદૈતનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તેમણે મેળવ્યું. સામાન્ય લોકોમાં એવી સમજ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન એટલે શંકરાચાર્યનો માયાવાદ. તે મતની માન્યતા પ્રમાણે બ્રહ્મ નિર્ગુણ અને નિરાકાર છે. જગત્, માયાને લીધે ઉત્પન્ન થયું છે અને તે અસત્ય છે. જીવપ્રતીતિ એ બ્રમ છે. બ્રહ્મનું જ્ઞાન થતાં અવિદ્યા દૂર થાય છે અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સિદ્ધાન્તો તેમને ગ્રાહ્ય નહોતા. કવિ ભક્તિમાર્ગમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા. એટલે ઈચ્છારામ ભટ્ટજીની પ્રેરણાથી શ્રીવલ્લભાચાર્યના ‘બ્રહ્મવાદ’ તરફ તેમની ખાસ રુચિ હતી.

અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે ઈચ્છારામ ભટ્ટજી તે જમાનાના મહાન પંડિત હતા. તેમણે તમામ ભાષ્યકારોના ભાષ્યોનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને શ્રી વલ્લભાચાર્યના આણુભાષ્ય તરફ તેમનું વિશેષ આકર્ષણ હતું. તેમનું એવું માનવું હતું કે ‘બ્રહ્મસૂત્રો’ યથાર્થ અર્થે શ્રીવલ્લભાચાર્યેજ ‘આણુભાષ્ય’ માં સમજાવ્યો છે. આ ‘આણુભાષ્ય’ ઉપર ઘણી ટીકાઓ લખાયેલી છે. તેમાં શ્રી પુરુષોત્તમજીની ‘પ્રકાશ’ નામની ટીકા અને તેના ઉપર ગોપેશ્વરજીની ‘રસિમ’ ટીકા વિદ્વાત્પૂર્ણ લખાયેલી છે. વળી ‘શુદ્ધાદૈત માર્તણ્ડ’ ના કર્તા શ્રી ગિરિધરજીએ પણ ‘વિવરણ’ નામની ટીકા લખેલી છે. તે બધી ટીકાઓનો ભટ્ટજીએ અભ્યાસ કરેલો અને પોતે ‘પ્રદીપ’ નામની ટીકા લખેલી આવા શુદ્ધાદૈતના સમર્થ વિદ્વાન ઈચ્છારામ ભટ્ટજી પાસેથી શુદ્ધાદૈતનું

શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો લાભ તેમને મળ્યો હતા અને કવિએ શુદ્ધાદ્વૈતનું તે જ્ઞાન હિન્દી ભાષામાં અને ગુજરાતીમાં કાવ્યદ્વારા જનસમાજના લાભ માટે ઉતાર્યું. ગુજરાતી કવિઓમાં અખા કવિએ શાંકર વૈદાન્તને ‘અખે ગીતા’ અને ‘અનુભવ બિન્દુ’ માં રજુ કરેલું છે અને દયારામભાઈ એમ માનતા કે શંકરાચાર્યનો માયાવાદ તે શાસ્ત્રાનુસાર નથી; પણ તેમનો પોતાનો કપોલ કલ્પિત છે. માયાવાદીઓ જ્ઞાનને મોક્ષનું સાધન માને છે. તેમનું ધ્યેય તેથી જ્ઞાનમાર્ગે વિશેષ આગળ નથી, તેઓ લક્ષિતને ગૌણ માને છે. તથા તેઓ સંન્યાસ જીવનનો આદર્શ સ્વીકારે છે. આ જમ દર કરવાને માટે અને લક્ષિતમાર્ગનું જ્ઞાન મેળવીને મનુષ્યો ભગવદ્ભાસિ કરે, એ હેતુથી તેમણે શુદ્ધાદ્વૈતનું જ્ઞાન આપનારી નીચેની કૃતિઓ રચી:—

(૧) રસિક વલ્લભ, (૨) સંપ્રદાય સાર, (૩) શુદ્ધાદ્વૈતનો ગળ્લો, (૪) સિદ્ધાન્ત સાર, (૫) તત્ત્વ પ્રબન્ધ, (૬) મન મતિ સંવાદ. આ ઉપરાંત છુટક છુટક કેટલાક પદો પણ રચ્યાં છે. આ બધા ગ્રંથોમાં ‘રસિક વલ્લભ’ એ મોટો શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ છે. અને તે ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલો છે. એકંદરે ૧૦૯ પદો અને દરેક પદમાં સોળ સોળ પંક્તિઓ રચેલી છે. આ ગ્રંથ ‘ગુરુ શિષ્યના સંવાદ’ રૂપે રચેલો છે. આ ગ્રંથનું નામ ‘રસિક વલ્લભ’ નીચેના કારણોથી રાખેલું છે.

(૧) સામાન્ય રીતે તત્ત્વજ્ઞાનનાં કાવ્યો શુષ્ક અને કંટાળા ભરેલાં હોય છે. પણ કવિએ એવી હૃદયંગમ શૈલીમાં લખેલું છે કે પ્રત્યેક વાંચનારને તે રસિક અને પ્રિય થયા વગર ગઈશે નહિ.

(૨) આ ગ્રંથના શ્રોતાને રસિક કહેતાં શ્રી કૃષ્ણ, વલ્લભ એટલે પ્રિય, થાય છે એટલે કે શ્રોતા કૃષ્ણ ભગવાનને જ પ્રિય માનશે. તમામ દેવોમાં કૃષ્ણને જ તે મુખ્ય ગણશે.

(૩) ‘રસિક’ ભગવાન અને ‘વલ્લભ’ કહેતાં વલ્લભાચાર્યના

૧૩૪] ભક્તકવિ ધીર્યારામભાઈનું જીવન દર્શણ.

શ્રવણથી એ બન્નેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન આ કાવ્યના શ્રવણથી થાય છે, માટે 'રસિકવલ્લભ' કહેવાય છે.

(૪) 'રસિક' એટલે રસિક ભક્તો, ગોપીજનોના વલ્લભ એટલે વહાલા એવા શ્રી કૃષ્ણચંદ્રની ભક્તિ આ અન્યના શ્રવણથી પ્રાપ્ત થશે એ અર્થનું સૂચન પણ, 'રસિકવલ્લભ' સંજ્ઞાથી થાય છે. શુદ્ધાદૈતના બ્રહ્મવાદના મુખ્ય સિદ્ધાંતો નીચે મુજબ તેમાં જણાવેલા છે:—

(૧) બ્રહ્મ એ સાકાર અને નિરાકાર ઉભયરૂપે છે. સન્નિવદાનંદ રૂપે ઉપનિષદોમાં જણાવેલ છે. વળી શ્રુતિ એમને રસ રૂપે કહે છે. જેનું ખીન્તું નામ કૃષ્ણ એ બ્રહ્મનો પર્વાય શબ્દ છે. અક્ષર બ્રહ્મ એ ગણિતાનંદ છે. પણ કૃષ્ણ પરબ્રહ્મ એ અગણિતાનંદ છે.

(૨) બ્રહ્મમાં લૌકિક ધર્મો નથી માટે તેમને નિર્ગુણ કહેલ છે પણ તેમાં અલૌકિક ધર્મો હોવાથી તે સગુણ કહેવાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ બન્નેય રૂપે છે.

(૩) જગત્ એ બ્રહ્મનો સત્ અંશ છે અને તે બ્રહ્મની કૃતિ છે અને તેથી તે સત્ય છે.

(૪) જીવ એ બ્રહ્મનો ચેતન અંશ છે. જીવો અનેક છે. જીવ અને બ્રહ્મની વચ્ચે અંશ અને અંશીનો સંબંધ છે.

(૫) જગત્ અને સંસારમાં ભેદ છે. જગત્ એ સત્ય છે અને સંસાર એ મિથ્યા છે. જગત્ એ બ્રહ્મની કૃતિ છે. સંસારનું કારણ જીવનું અજ્ઞાન છે. અહંતાને લીધેજ તેનો સંસાર છે.

(૬) ભક્તિ એ બ્રહ્મ પ્રાપ્તિનું સાધન છે. ભક્તિના બે પ્રકાર છે. સાધનરૂપ ભક્તિ અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ. પુષ્ટિ માર્ગની ભક્તિ એ પ્રેમલક્ષણારૂપી ભક્તિ છે.

(૭) જીવાત્માને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય તો સંસાર ટળી જાય છે. એ રિથતિને સાયુજ્ય મોક્ષ કહે છે.

(૮) માંયા એ ભગવાનની શક્તિ છે અને તે શક્તિદારા ભગવાન સૃષ્ટિનું સર્જન કરે છે.

ઉપરના બધા સિદ્ધાંતો કવિએ ‘રસિકવલ્લભ’ ગ્રન્થમાં ચર્ચ્યા છે. અને શ્રુતિના તથા શ્રી વલ્લભાચાર્યના ગ્રન્થોના આધાર આપ્યા છે. ભક્તિના જુદા જુદા પ્રકારો-મુક્તિ અને ભગવાનનંદનો ભેદ, ભક્તિના અન્તરાયો, સત્સંગનો પ્રભાવ વગેરે અનેક પ્રશ્નોની ઝીણવટભરી ચર્ચા આમાં કવિએ કરી છે. કવિના મતે કૃષ્ણ એજ પરબ્રહ્મ છે.

“પ્રાકૃત સકલમૂર બૃહત્ ગણિતાનંદ ભાખ્યુ” બ્રહ્મ,
જનન્યા પ્રીતમ પૂર્ણાનંદ શ્રી કૃષ્ણ પુરુષોત્તમ.”

રસિકવલ્લભ ૮૧-૮

તમામ દેવો પ્રાકૃત છે. બૃહત્ કહેતાં અક્ષર બ્રહ્મ એ ગણિતાનંદ છે. પણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ અને પૂર્ણાનંદ તે તો શ્રી કૃષ્ણજ છે. માટે મનુષ્ય જીવનનું સાચું કરવાને માટે શ્રીકૃષ્ણની અનન્ય ભક્તિ દરેકે કરવી જોઈએ.

‘સિદ્ધાન્ત સાર’ તેમજ ‘સંપ્રદાય સાર’ તથા ‘તત્ત્વ પ્રબંધ’ કાવ્યોમાં આ સિદ્ધાન્તનો વિશેષ વિસ્તાર કર્યો છે. વેદાન્તીઓ ‘તત્ત્વમસિ’ એ મહાવાક્યને લઈને જીવ અને બ્રહ્મની અભેદતા જણાવે છે. દયારામભાર્ગ કહે છે કે જીવ કદી પણ બ્રહ્મ થઈ શકતો નથી. એને માટે ‘સિદ્ધાન્ત સાર’ માં નીચે પ્રમાણે લખે છે.

“સૌની સમ શ્રી કૃષ્ણ સદા, પણ કૃષ્ણની સમ નહિ હોયજી,
તરંગ સમુદ્ર સમે કહાવે, પણ સમુદ્ર સમ નહિ હોયજી;
જળ થઈ પરપોટા થાયે, માટે જળનું રૂપજી,
તદપિ જળ સમ નહિ પરપોટા, એમ બ્રહ્મ અનૂપજી;
કાયા થઈજ છાયા થાયે, કાયાનું રૂપ છે છાયાજી,
છાયા સ્વતંત્ર કરવા નહિ સમર્થ, શ્રેષ્ઠ ગણાયે કાયાજી;

૧૩૬] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્ગવું જીવન દર્શણ.

સાગરની છાજો કહેવાયે, છાજો નહિ સમ સાગરજી,
વિવિધ રત્ન સમુદ્ર પ્રકળ્યો, પણ તે નહિ રત્નાકરજી;

+ ' ' +

બ્રહ્મનેા અંશ જીવ અણુ છે, અંશી રૂપ પરમાત્માજી.”

જે લોકો ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ નો ઉચ્ચાર કરે છે તેમણે આ
પંક્તિઓ અવશ્ય વિચારવી જોઈએ.

એક વખત એક વેદાન્તીની સાથે સાકાર નિરાકારની ચર્ચા
ચાલી તેના ઉત્તરમા કવિએ જણાવ્યું કે બ્રહ્મ સાકાર છે કે નિરાકાર
એ બાબતની ચર્ચા ખોટી છે. જોમને ઉપનિષદોનો અભ્યાસ નથી.
તેઓજ આવો વાદ કરે છે. વેદની શ્રુતિઓમાં તો બ્રહ્મને સાકાર
અને નિરાકાર બન્ને કહેલા છે. માયાવાદીઓ જ માત્ર બ્રહ્મને નિરાકાર
કહે છે પણ વેદશાસ્ત્રના આધારે તો બ્રહ્મ બન્નેય સ્વરૂપે છે,
ભક્તિમાર્ગનું સુખ જોઈતું હોય તો, એટલે ભગવાનનાં પ્રત્યક્ષ દર્શનનો
આનંદ મેળવવો હોય તો, બ્રહ્મને સાકાર-રૂપે ભજવો જોઈએ. એમ
કહીને નીચેતું પદ તેમને સંભળાવ્યું.

“પ્રકટ મળે સુખ થાય શ્રી ગિરિધર, પ્રકટ મળે સુખ થાય;
અંતર્યામી અખીલમાં છે તેથી, કહો કેતું દુઃખ જાય.

શ્રી ગિરિં

તૈલ વિના રકુટ તિલ પુરેથી, દીપક કેમ પ્રકટાય;
પ્રકટ પાવક વિના કાષ્ટને ભેટે, શી પેરે શીત શમાય.

શ્રી ગિરિં

પૃથ્વી ચાટે તૃષા ટળે નહિ, અંતર જળ શ્રુતિ ગાય;
હીવાસળી પાણી સ્પર્શથી, કેા કહે જ્વાળા જણાય.
સુરભિ પેટમાં પટ તેમાં ધૂત, તેથી પુષ્ટિ ન પામે ગાય;
દોહી મથી માખણ તાવે, સર્પિ ભક્ષણ સુખદાય.
આપકથી વાતો નવ થાયે, તે વિના જીવ અકળાય;
રસિયા જન મનરંજન નટવર, દયા પ્રિય પ્રજારાય.”

આ કાવ્યમાં કવિ કેટલાક દષ્ટાંતો આપીને ભક્તિનું સુખ મેળવવાને સાકાર બ્રહ્મને બજવા જેવું એ એમ પ્રતિપાદન કરે છે. તલમા તેલ છે. પણ એ તેલના રૂપમાં પ્રકટ ન હોય તો એકલા તલથી દીવાનો પ્રકાશ મળતો નથી. તલમા રહેલા તેલને જો પ્રકટ કરવામાં આવે, બહાર કાઢવામાં આવે તોજ દીવાનો પ્રકાશ થાય છે. લાકડાની અંદર અગ્નિ છે પણ જ્યાં સુધી તે અગ્નિ બહાર ન નીકળે ત્યાં સુધી તે ઠંડીને દૂર કરી શકે નહિ. પૃથ્વીના અંતર પટમા પાણી ભરેલું છે પણ એનાથી તરસ છીપતી નથી. કોઈ પૃથ્વીને ચાટે તો એની તરસ છીપાય નહિ પણ જ્યારે એ પાણી પૃથ્વીની બહાર દેખાતું હોય, જેમ કુવા વગેરેમાં છે તેમ, તોજ તેજળ તરસ છીપાવે છે. દિવાસળીની અંદર અગ્નિ રહેતો છે પણ એને પેટીની સાથે સ્પર્શ કરવામાં આવે તો એ અગ્નિ પ્રકટ થઈ જ્વાળા રૂપે ઉપયોગી થાય છે. ગાયના પેટમા દૂધ છે અને તેમા ઘી રહેલું છે. પણ તેથી કોઈ ગાયને પુષ્ટિ મળતી નથી પણ એ ગાયના આચળોમાથી દૂધ બહાર કાઢે અને મન્યન કરી, તેમાથી માખણ કાઢ્યા પછી, એમાંથી ઘીને પ્રકટ કરે તોજ એ ઘી ખાવાથી પુષ્ટિ મળે છે એ પ્રમાણે ઇશ્વર અંતર્યામી તરીકે સ્થાવર જગતમાં વ્યાપેલા છે પણ જ્યાં સુધી તે પ્રકટ ન થાય ત્યાં સુધી સુખ મળતું નથી. ગોપીજનોએ ઉદ્ધવને પણ એજ જવાબ આપ્યો હતો.

“હમ સાકાર ઉપાસી રે, સળ ગોકુલકે ખાસીરે.”

આ પદનો અર્થ હું તમને કહી સંભળાવું છું. ઈત્યાદિ પાછળથી તમે સમજી લેજો. ગોપીજનો ઉદ્ધવને કહે છે કે તમે બ્રહ્મને નિરાકાર કહો છો અને જગતના કર્તા કહો છો. તો અમે પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ.

“જગ કર્તા તે રૂપ નહિ તો, જગદ્ગુ કહા તે આયા;
કારન જૈસા કાગજ હોવે, ન્યાય શાસ્ત્રને ગાયા.”

તર્કશાસ્ત્ર પ્રમાણે પણ બુદ્ધિથી વિચાર કરતા કારણ વગર કાર્ય થતું નથી અને જેનું કારણ તેનું કાર્ય. કાર્ય જે સાકાર હોય તો કારણ પણ સાકાર હોવું જોઈએ માટીનો ઘડો કાર્ય રૂપે સાકાર છે તેમજ તેનું કારણ માટી પણ સાકાર છે. જે લોકોને આ સાચી સમજણ નથી, બ્રહ્માનું જ્ઞાન જેમને નથી, ભગવાનના સાક્ષાત્કાર જેને થયો નથી, તે લોકોજ બ્રહ્મને નિરાકાર કહે છે. પણ જે ભગવાનની નિકટ છે તેમને મન તો તે સાકારજ છે.

“રૂપ બિના કૃત્વ બને નહિ, દિવ્ય રૂપ શ્રુતિ ગાય,
કર મુખ્યબિન કયા બસી બન્નધ. પાઉં ન કયા ધાયા.”

શ્રુતિ પણ કહે છે કે બ્રહ્મને હાથ પગ નથી હતા તે દોડે છે તેમજ વરતુઓ ગ્રહણ કરે છે. એક બાજુએ બ્રહ્મને અચિન્ત્ય વગેરે નિષેધાત્મક વિશેષણોથી વર્ણવેલ છે. બીજા બાજુએ બ્રહ્મને હજાર હાથવાળા, હજાર મોઢાવાળા કહેવન છે કોઈ કોઈ શ્રુતિમા વિશ્વતોમુખ, વિશ્વત પાદઃ, વિશ્વત પાણિ એટલે ભગવાનના મુખ સર્વત્ર છે, પાદ પણ સર્વત્ર છે. એમ કહેલ છે શ્રુતિના આ વાક્યોને આધારે એવું કલિત થાય છે કે બ્રહ્મ નિરાકાર અને સાકાર ઉભય છે. નિરાકાર એટલા માટે કહેવાય છે કે તે આકાર

પ્રાકૃત લૌકિક નથી પ્રાકૃત ઈન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય નથી; સાકાર એટલા માટે કે તે આકાર અલૌકિક છે અલૌકિક આકાર એટલે રસરૂપ આનંદ સ્વરૂપ છે. ખાડનો આકાર પૂતળા ખાડ રૂપે હોય છે તેમ પરમાત્મા તે આનંદરૂપે, રસરૂપે છે એ જોઈ કૃષ્ણ છે. કૃષ્ણ એટલે પ્રેમનું પ્રકટ, સાકાર સ્વરૂપ જ્ઞાનીઓ વ્યાપક સ્વરૂપને અક્ષર બ્રહ્મને સેવે છે જ્યારે ભક્તિમાર્ગવાળાઓ પ્રેમ સ્વરૂપને સેવનામા ભક્તિને આનંદ અનુભવે છે. આજ બંને જોવાથી ઉદ્ધવને કહી બતાવે છે.

‘તમારો તો હરિ સધળે રે, અમારો તો એક સ્થળે,
તમે રીઝો ચાદરણે રે, અમે રીઝુ ચન્દ્ર મંજે;

ઈન્દુને અવલોક્તી રે, ચકોરનું ચિત્ત ચળે,
તે પ્રકાશને પેખી રે, તેને સતોષ વળે. ”

હિન્દુ શાસ્ત્ર પ્રમાણે ધાર્મિક જીવન માટે કર્મ, જ્ઞાન અને લક્ષિતા ત્રણ જુદા જુદા માર્ગો બતાવ્યા છે. દયારામભાઈ કર્મના મર્મ વિષેના પદમાં જણાવે છે કે ધાર્મિક જીવન માટે કર્મની આવશ્યકતા છે પણ તે કર્મો નિષ્કામ રીતે કરવા. વેદમાં નિષિદ્ધ કહેવાં કર્મોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. કર્મનું પ્રયોજન ચિત્તની શુદ્ધિ માટે તેમજ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ માટે છે.

“ ચિત્ત શુદ્ધિ થાવાને માટે, ભાષ્યવા કર્મ સંસ્કારજી,
અવિદ્યા અજ્ઞાન કાઢવા, ભવનિધિ તરવા પારજી. ”

આમ કર્મની પણ આવશ્યકતા સ્વીકારે છે. પણ કવિ કહે છે, કર્મ જાતે જડ છે અને કર્મના ફળનું દાન પ્રભુજ કરે છે. માટે જે કાંઈ કર્મ કરવામાં આવે તે પ્રભુ પ્રીત્યર્થ કરવાં જોઈએ.

“ કર્મે કરીને અવિદ્યા ટળતા, ઉદય થશે શુ જ્ઞાનજી,
પંકે લેખ્યું અંગે ધોવાએ, જે હોય લક્ષિ જ્ઞાનજી. ”

કર્મ કરવાથી અવિદ્યા જાય છે અને લક્ષિ માટેનું જ્ઞાન ઉદય પામે છે.

“ કર્મ લેખ્યું અંગ શુદ્ધ હોયે, જે નિમંજલ લક્ષિ હોયજી. ’

મંસારના કર્મો તો કાદવં સમાન છે. કાદવ શરીરને અડકતાં અગ મલિન થાય છે. કર્મની મલીનતા દૂર કરવાને લક્ષિરૂપી જલથી સ્નાન કરવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ કર્મ કરવા જોઈએ. મીમાસકો કર્મને જ માને છે. તેઓ ઈશ્વરમા માનતા નથી. પણ તેઓ જડવાદી છે. કર્મજ તેમની માન્યતા પ્રમાણે ફળ આપે છે પણ આપણે અનુભવથી જોઈએ છીએ કે મનુષ્યો કર્મ કરે છે, છતાં ધાર્યા કરતાં કોઈ વખત જુદું જ ફળ મળે છે. આથી કર્મનાં ફળ વૃષ્ટ દુઃષ્ટ એ પ્રભુના હાથમાં છે એમ સમજીને કર્મ કરવાં.

૧૪૦] ભક્તકવિ શ્રીધારામભાઈનું જીવન કર્પણ.

“કર્મ જડવાદી ના થાતું, ન થવું શુદ્ધ વેદાન્ત ક્યારેજ;
દયો કહે કર્મ કરનારા, તે આ મર્મ વિચારેજ.”

જ્ઞાનની આવશ્યકતાને કવિશ્રીએ જ્ઞાનના મર્મમાં સમજાવી છે.
જેમ કર્મની જરૂર છે તેમ જ્ઞાનની પણ જરૂર છે.

“પાક સામગ્રી સિદ્ધ કરવાને, તર્પણ અગ્નિ બન્નેજ;
ત્યમ હરિ પ્રાપ્તિ થાવા ઉભયે, સદા સજ રાખો મને જીરે.”

કર્મને જ્ઞાનની જરૂર છે. ક્યાં કર્મ કરવાં અને ક્યાં ન કરવાં
અને શા માટે કરવાં? અમુક કર્મ કરવાનું ફળ શું? એ સમજવાને
માટે જ્ઞાનની જરૂર છે. પણ તે જ્ઞાન ગમે તે વિષયનું નહિ. પણ
બ્રહ્મના જ્ઞાનનું. શાસ્ત્રોમાં બ્રહ્મ વિષે જે જ્ઞાન આપ્યું છે તેનું.

“અજ્ઞાન તિમિરને ટાળવા માટે, બ્રહ્મજ્ઞાનની જરૂરજ.”

જ્ઞાનની સાથે વિજ્ઞાનની (અનુભવ જ્ઞાન)પણ જરૂર છે. તે જ્ઞાન
સાથે ભક્તિ પણ ભળવી જોઈએ તો બ્રહ્મના સર્વત્ર-દર્શન થઈ શકે.

“શુદ્ધ જ્ઞાને બ્રહ્મ એક ભાસે, પરા ભક્તિ હોય જોનેજ;
શરદ્ ચન્દ્ર વીણ જળ અચળ થાય, એ સક્ષ રહે તેનેજ.”

સાચું જ્ઞાન એ હૃદયને શુદ્ધ કરે છે, શરદ્ રતુનાં જળ જેમ
મહાનતા દૂર કરે છે તેમ સાચું જ્ઞાન હૃદયને શુદ્ધ કરે છે. સાચું
જ્ઞાન એટલે શુદ્ધાદૈતનું જ્ઞાન. આ નામ રૂપાત્મક જગત્ એ પ્રભુનું
ક્રીડાંગણ છે. અને તેમાં પ્રભુ અનેક રૂપ ક્રીડા કરે છે. એવું જ્ઞાન
તે સાચું જ્ઞાન છે. સુવર્ણના અલંકારના ઘાટ જુદા જુદા હોય પણ
અધામાં સુવર્ણજય તો એકજ છે.

“ત્યમ ધાતુથી પ્રથક નહિ તે, એમ હરિ છે એકજ,
એક જતાં અનેક તે થાયે, તદપિ એક અનેકજ.”

આ પ્રકારનું જે જ્ઞાન એટલે શુદ્ધાદૈત જ્ઞાન એજ સાચું જ્ઞાન
એજ જ્ઞાનથી જીવે બ્રહ્મ સાથેનો. સંબંધ પ્રાપ્ત કરીને

તેનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવી આપે તે સાચું જ્ઞાન છે. જે જ્ઞાનથી બ્રહ્મ પહોંચાણ ન લાગે, બ્રહ્મના દર્શન માટે ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા ન થાય એ જ્ઞાન જ નથી. એ જ્ઞાન શુદ્ધ છે, લૂખું છે. સાચું જ્ઞાન તે તો રસથા પૂર્ણ ઘેળાર જેવું છે. વેદાન્તીઓનું જ્ઞાન તે ઘી વગરના 'રોટલા' જેવું લૂખું જ્ઞાન છે. એનાથી આનંદ શો ? વેદાન્તીઓ બ્રહ્માનંદની વાતો કરે છે પણ તેઓ ખરેખર બ્રહ્માનંદ ભોગવી શકે છે ? તેમની મુક્તિ એટલે જેમ મીઠું પાણીમાં લગી જાય તેમ જીવનું સ્વરૂપ બ્રહ્મમાં લગી જાય એ છે. આનો અર્થ એટલોજ કે જીવનો ક્ષય થઈ ગયો. આનંદનો ઉપભોગ કરનાર બોક્તા રૂપી જીવ રહ્યો નોઈએ. તોજ બોગ્ય બ્રહ્માનંદનો અનુભવ થાય. પણ વેદાન્તીઓ બોક્તા અને ભોગ્યનો વિચાર કરતા નથી એટલે એમને બ્રહ્માનંદ મળતોજ નથી, જે કે બ્રહ્માનંદની તેઓ વાતોજ કરે છે. એ આત્મ પ્રતાપના છે.

‘ જીવ બ્રહ્મ થાયે નહિ, થાયે તો બ્રહ્માનંદકોહોને ’

લક્ષ્મીનાર્ગમાંજ લક્ષ્મીને સાચો આનંદ મળે છે. એમાંજ બ્રહ્મ પ્રકટ થાય છે અને ભજનાનન્દનું સુખ લક્ષ્મીને આપે છે. જેનાથી બ્રહ્મ માટે વધારેને વધારે ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમ થાય તે માટે ભગવાનના સ્વરૂપનું અને લક્ષ્મીનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. આ ગીતે બ્રહ્મજ્ઞાનનું ગૂઢમ્મ શ્રોતાઓને સંભળાવ્યું.

એક વખત દયારામભાર્ગ આસોપાવનના મહોત્સવામાં આવેલા ઘરમાં રહેતા હતા ત્યારે ત્યાં આગળ બ્રાહ્મણ, જનમેદની વચ્ચે મોઢામાંથી દોરા કાઢીને લોકોને આશ્રયમાં ગરક કરતો હતો. તે માતાનો ભક્ત હતો. મોઢામાંથી લાખા લાખા નાડાછડીના દોરડાં કાઢે જતો હતો. દયારામભાર્ગ આ દશ્ય તે વખતે જોઈ રહ્યા હતા. તે જોઈને એમને એક કલ્પના સ્ફુરી આવી કે હૃદય કેવો મહાન જાદુગર છે. પત્રી એની ઉપર એક કાવ્ય રચ્યું અને તે કાવ્ય

૧૪૨] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

મહા સમક્ષ વાચી બતાવ્યું અને બધા સાંભળીને આશ્ચર્યથી ચક્રિત થઈ ગયા. તેમણે કહ્યું કે આજે પેલો માતાનો ભગત મોઢામાથી, લાખા લાખા નાડાછડીના દોરડા કાઢતો હતો તે જોઈને તમને એમ લાગ્યું કે આ કેવો જાદુગર છે પણ તમે જાણો છો કે મોઢામા મોઢો જાદુગર તો ભગવાન છે. એના જેવી જાદુઈ કળા કોઈનામા નથી પછી નીચેની લીટીઓથી સર ચતી કવિતા વાચી

“કે વારિ જહિ રે નાગર નટુવા, ધરે વિવિધના વેશ;

કલા રૂપે ચર્ચ કીડા કરે, ન્યારો નાયક રૂપે ગેષ,

બાજીગર બાજી સસારની, તે ભલે રમી છે ભાઈ;

મોહન મોર વજાડી મોહિની, સુણી સૌ ગયુ મહોનાઈ.”

આ મહાન ઈશ્વર કેના જાદુગર છે. તે ઉલટાનું સૂલટું બનાવે છે અને સૂલટાનું ઉલટું પણ કરે છે દેખતા છતાં લોકો એમની લીલા સમજી શકતા નથી. આ બધું તેની માયાથી કરે છે એ માયાને કોઈ સમજી શકતું નથી મોટા મોટા પડિતો પણ માયાથી ફસાય છે

“તાહારી નટણી માયા જોર છે, કળા કામરૂ દેશની પૂર,

અજીત પર ઉસ્તાદના જોરથી, બાધી લીલા પડિત સુર.”

તે માયા એટલે પ્રકૃતિ તે ત્રિગુણાત્મિકા છે. સત્ત્વ, રજ્જ અને તમઃ એ ત્રણ એના ગુણો છે. સત્ત્વ એટલે ધોળા રંગનું દોરડું, રજ્જ એટલે લાલ રંગનું અને તમ એટલે કાળા રંગનું. એ ત્રણ દોરડાઓ એટલે ત્રણ ગુણો પ્રકટ કરીને સૃષ્ટિનું કાર્ય કરે છે

“કાહાડયા મુખ ચક્રી તણુ દોરડા, રંગ કાગો ધોળો અને લાલ,
તેહનો પાર ન આવે એચતા, તે ત્રણેના જુજવા ખ્યાલ”

એ ત્રણ ગુણના ત્રણ પુરુષો—બ્રાહ્મણ, યોગી અને ગૃહસ્થ એટલે બ્રહ્મા, શિવ અને વિષ્ણુ. એ ત્રણેમા વિષ્ણુ એ મોટા દેવ છે બ્રહ્મા ‘સર્જન’ કરે છે, વિષ્ણુ પાવન કરે છે અને શિવ સંહાર કરે છે

“પહેલે વિષે રચ્યાં બહુ પૃતળાં, પૂર્યાં ગૃહરથે મન અલિલાખ,
જોગીએ અગ્નિ કાઢ્યો આંખ્યથી, રાહુ બાળાને કીધું ખાખ.”

આ બાજીગરની માયામાં બધા ફસાય છે. પણ હે જાદુગર
ઈશ્વર ! તું મને એવો મંત્ર શીખવાડ, એવી જડીબુટ્ટી આપ કે
માયાથી હું મોહ ન પામુ.

“તાહરો મંત્ર શીખવજો તુ મુજને, હું એવો તારો થાઉં;
એવી જડીબુટ્ટી મને આપ્ય તું, તો હરી નટણીથી ન મોહોવાઉ.”

કવિ કહે છે કે આ બાજીગરે મારી પ્રાર્થના સાંભળી અને
મને મંત્ર શીખવાડ્યો કે તું હરિતું નામ લેજો અને મને
લક્ષ્મીજી જડીબુટ્ટી આપી અને કહ્યું કે આ જડીબુટ્ટી તારી પાસે
રાખીશ તો આ માયાજી નટીના મોહમાં તું ફસાઈશ નહિ.

“શરણુ જતામા આવી લક્ષ્મી જડી, દીધો મંત્ર હરિ નિજ નામ,
એ સાધે માયાથી મોહોવાશ નહિ, એમ કહે દયારામ.”

આપણે બધા સંસારની માયામાં ફસાયા છીએ અને ભગવાનની
લીલા સમજી શકતા નથી. તમે બધા પણ હરિ નામનો મંત્ર
અને લક્ષ્મીજી જડીબુટ્ટી પાસે રાખશો તો એ માયાનું બળ કશું
ચાલશે નહિ. આ કાવ્ય ત્યા હાજર રહેલા કેટલાક પંડિતોએ
બ્યારે સાંભળ્યું ત્યારે કવિના તત્ત્વજ્ઞાનની ખૂબ પ્રશંસા કરવા
લાગ્યા. આમા સાંખ્યોના પ્રકૃતિવાદનું તેમજ માયાવાદનું પણ
ખંડન કાવ્યની ભાષામાં કવિએ કર્યું છે. સાંખ્યવાદીઓ
પ્રકૃતિને જગતનું કારણ માને છે પણ અહીં તો કવિ
કહે છે કે જગતરૂપી જાદુના ખેલ કરનારા નાગર નરુવા
એટલે ભગવાનજ છે. અને પ્રકૃતિ એટલે માયા તો એની નટણી
છે. તે જાદુગરની ઇચ્છાને આધીન રહીને સત્, રજ અને
તમગુણોનો પોતાનામાંથી, વિન્તાર કરે છે અને જગતનું
સર્જન, પાલન અને સંહારનાં ત્રિવિધ કાર્યો તે પણ એ

૧૪૪] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

પ્રકૃતિ કરે છે, જાદુગરની ઈચ્છા પ્રમાણે નટણીને ખેલ કરતાં જોઈને જોનારાઓ મોહાય છે. એ ખેલને સાચો માને છે પણ જીવો પ્રભુના ભક્ત છે તે જો જાણે છે કે આ બધી ક્ષીલા કે કળા ભગવાનની છે અને તેથી તેઓ આ જાદુ તરીકે દેખાતા સંસારમાં ફસાતા નથી. આ નાનકડા કાર્યમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું ઉંકું રહસ્ય જાદુગરની કલ્પનાથી રજુ કરેલું સાંભળીને તમામ શ્રોતાઓ આનંદિત થયા.

એક વખતે કાંઈએ કવિને એમ પ્રશ્ન કરેલો કે મનુષ્ય મનથી અમુક કરવા ઈચ્છે છે અને બુદ્ધિ એથી જુદું કરે છે. મન અને બુદ્ધિ વચ્ચે સંઘર્ષ ચાલે છે. એક બાજુ ભગવદ્ ગીતા એમ કહે છે મન એજ મનુષ્યના સુખ દુઃખનું કારણ છે. બીજી બાજુએ પડિતો એ કહે છે કે જે જે કાર્ય મનુષ્ય કરે તેમાં બુદ્ધિનું માર્ગદર્શન લેવું જોઈએ. આ પણ એક તત્ત્વ જ્ઞાનનો મોટો કાયડો છે કે મન મોટું કે બુદ્ધિ? મન કહે તે પ્રમાણે માણસે કરવું કે બુદ્ધિ કહે તે પ્રમાણે. મન તો અનેક ઈચ્છાઓ કરે છે-સારી કે ખોટી. અને તે શક્ય પણ હોતી નથી. તો બુદ્ધિના આદેશ પ્રમાણે કરવું કે કેમ? મૌનસ શાસ્ત્રનો આ મોટો કાયડો છે. ફ્રોઈડ નામના માનસશાસ્ત્રીએ એક નવીન શોધ કરી છે કે મનુષ્યના મનમાં જે જે ઈચ્છાઓ થાય તે પૂર્ણ કરવાને માટે સમાજે સરળતા કરી આપવી જોઈએ. ખાસ કરીને માખાપોએ બાળકના મનની તમામ ઈચ્છાઓને પૂર્ણ કરવી જોઈએ. જો તે ઈચ્છાઓ પૂર્ણ ન થાય તો નાની વયમાંજ બાળકના અસ્થિત મનમાં કેટલીક માનસિક અંધિઓ બંધાઈ જાય છે અને તેનું પરિણામ એ આવે છે કે તે બાળકના મનમાં માનસિક વિકૃતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. કાંતો હિસ્ટીરીયા જેવા માનસિક રોગોથી તે પીડાય છે કે ગાંડપણના ભોગ થઈ પડે છે. વાત સાચી છે કે તમામ ઈચ્છાઓ પૂર્ણ કરવાનું શક્ય બને નહિ તેમ છતાં તેને દાખી તો દેવીજ જોઈએ તે ઈચ્છાઓને બીજી દિશામાં વળાંક આપવો અથવા ઉપ્સીકરણ કરવું.

આવે! મન અને બુદ્ધિના સંબંધને લગતો પ્રશ્ન દયારામભાઈએ સાંભળીને કહ્યું કે તેનો ઉત્તર હું મંડળીમાં આપીશ કે જેથી ખીન્ન ઓતાઓને પણ લાલ મળે, એમ કહીને તેમને વિદાય કર્યા. પછી પોતે પ્રભુના નામનું સ્મરણ કરીને એ વિષયનું ચિન્તન કર્યું અને તેમાંથી x 'મન મતિ સંવાદ' નામનું ૧૩૨ લીટીઓનું કાવ્ય ગ્રંથનું. એ કાવ્યની રચના સંવાદરૂપે થયેલી છે. મન મતિ એટલે બુદ્ધિને પ્રશ્ન કરે છે. બુદ્ધિ તેનો ઉત્તર આપે છે. છેવટે કવિ તેનો નિર્ણય કરે છે. એ કાવ્યનું વ્યાખ્યાન કરતાં કવિએ કહ્યું.

આ કાવ્યનો સાર આપતા કવિએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું, મન પ્રશ્ન કરે છે કે હું બુદ્ધિ! હું બહુ દુઃખમાં છું. હું સમજું છું કે વિષયનું સુખ ખોટું છે અને હરિનું ભજનજ મુખ્ય છે. તો મારાથી હરિનું ભજન કેમ થતું નથી? બુદ્ધિ એનો જવાબ આપે છે કે ત્યાંસુધી તારી તૃષ્ણા જશે નહિ ત્યાંસુધી તારાથી પ્રભુ ભજન થશે નહિ. પણ મન એનો જવાબ એ આપે છે કે કેઈપણ વસ્તુનો પૂરેપૂરો ભોગ ન થાય ત્યાંસુધી મનને શાન્તિ થાય નહિ, માટેજ મારી વિષય મુખની તૃષ્ણા વધતી જાય છે. બુદ્ધિ એનો જવાબ આપે છે કે સુખનો પૂરેપૂરો ઉપભોગ કરવાથી વિષય વાસના દૂર થતી નથી પણ અગ્નિમા ઘી હોમવા જેવું બને છે. મહાભારતમાં એના ઘણા દાખલા છે. મન કહે છે, બુદ્ધિ તે સાચી વાત કહી. બુખી દૂતરીની માફક માઈ મન ગમે ત્યાં ગમે છે. દૂતરું કોઈ જગ્યાએ એંઠા રોટલાનો દૂકડો પડ્યો હોય તો ખાવાનું કરે છે. કોઈ માર મારે તો પણ તે ખસતું નથી. દૂતરું બહુ પ્રયત્ન કરું છું પણ મારું મન અટકતું નથી. મનિ એને આપે છે કે ભલે માઈ મન તારા કબજામાં ન હોય પણ તનને તો કાણમાં રાખ.

"પણ તનને તો ખાલ, બીજાં ઘણાં નવ રૂપ"

x (જુઓ 'કાવ્ય મહિમા' ભાગ-૩ નો ૧૭ નંબર)

૧૪૬] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શણ.

લક્ષ્યને વિધવું હોય તો કામદીમાં તીર ચઢાવવું જોઈએ એટલે પ્રયત્ન તો કરવો જોઈએ. એને માટે સારા પુરુષોનો સંગ કરવો જોઈએ. મન તેનો જવાબ આપે છે કે મનુંજો સારા પુરુષોનો સંગ કરે છે પણ જેટલો વખત સત્સંગ હોય તેટલો વખત મન શાંત થાય છે, પછી એતુએ. હાથીનું અંગ પાણીમાં રહે ત્યાં મુઘી ચોઢપું પણ બહાર નીકળે એટલે કાદવથી ખરડાયેલું થાય છે. મનની પણ એ ગિથિતિ થાય છે. મતિ મનને આશ્વાસન આપતાં કહે છે કે મનની આ ઘણા વખતની ટેવ છે તે એકદમ ન જાય. ઘણા વખતનો રોગ શરીરમાં પેડો હોય તો એકદમ જતો નથી. તેમ મન એકદમ અકુશમાં આવી શકે તેમ નથી. એટા એટા નહિ મુનિઓ પણ તેનાથી હારી ગયા છે છતાં સત્સંગ ચાલુ રાખવો, પ્રભુનું નામ સ્મરણ કરવું અને હઠિકૃપા મળતાં ધાયું સિદ્ધ થશે.

“લાખ વાતની વાત કહું, મન સાલજી માચી,
કૃષ્ણ નામ રટ અચળ, વાત રાક જાણી કામી.”

પ્રભુનો આશ્રય કરનારને મન સતાવી શકેજ નહિ. સિદ્ધ આગળ શિક્ષણનું શું જોર ? આ પછી મન ધન લાલસા વિષે અશ્ર પૂછે છે અને મતિ તેનો જવાબ આપે છે. ધન તે પણ મનને ભ્રષ્ટ કરે છે. એનાથી સાચું મુખ મળતું નથી. ધન મેળવવામાં પણ ચિંતા થયા કરે છે અને એના રક્ષણ માટે તમામ ધનની ઇચ્છાઓ દૂર કરીને પ્રભુનું દાસત્વ સ્વીકારવું, અને પ્રભુના નામનું સ્મરણ કરવું, સત્સંગ કરવો. આ એકજ ઉપાય મન વશ કરવાનો છે. આ રીતે કવિએ મન અને મતિ એ બન્નેનો સબધ સ્પષ્ટ કર્યો.

કવિએ આ પ્રમાણે ડોહાઈમાં ભક્ત જનોના જીવનને પાકો રંગ ચઢાવ્યો કે જેથી તેઓ ભક્તિમય જીવનનું રહસ્ય સમજી શકે.

પ્રકરણ ૯ મું

લક્ષ્મિસિદ્ધાન્તના પ્રચારક તરીકે દયારામભાઈ

દયારામભાઈએ પોતાના જીવનના ધ્યેય તરીકે લક્ષ્મિમાર્ગ અને તેમાં પણ શ્રીવલ્લભાચાર્યના પુષ્ટિમાર્ગની લક્ષ્મિને સ્વીકારી હતી. જન્મથીજ તેમને લક્ષ્મિના સંસ્કારો માનાપિતા તરફથી વારસામાં મળ્યા હતા. એમનું બાલ્યવય લક્ષ્મિના વાતાવરણમાંજ પસાર થયું હતું. ચાંદોદ એ તીર્થધામ તરીકે જાણીતું હતું. ત્યાં અનેક ભાવુક લકતો અને સાધુ સન્તો, શ્રી શેષસાધિ ભગવાનના દર્શનાર્થે આવતા. એ તીર્થધામમાં ભજન મંડળીઓ ભેગી મળતી. ભાગવત પુરાણ વાંચાતું. લક્ષ્મિરસથી તરબોળ પ્રીતનોની રમઝટ ચાલતી. ચાંદોદના તીર્થધામમાં લક્ષ્મિનો ગુંજારવ વ્યાપ્યો હતો. નર્મદાના તટ ઉપર એસનાર તેની પવનની લહરીઓનો અનુભવ કરનાર, કે તેના જલમાં ગ્લાન કરનાર, તે દરેક લક્ષ્મિનાજ સંસ્કાર મેળવતા. લક્ષ્મિ સિવાય બીજો કોઈ ધ્વનિ ત્યાં સંભળાતો નહોતો. ચાનીઓ કે વેગળીઓ નહીં લક્ષ્મિ ભાવનાથી રંગાયલા હતા. દયારામભાઈના કુટુંબનું બહારનું વાતાવરણ પણ લક્ષ્મિથી નીતનું હતું. તમામ સત્સંગ મંડળીઓ કે ભજન મંડળીઓ કે કથાકારોની કથાઓમાં એ પોતે હાજરી આપતા. અને એ બધાની છાપ એવી પડી કે તેથી તેમનું મન લક્ષ્મિ તરફ આકર્ષાયું. આ ઉપરાંત જાતેજ પુરાણો અને ભગવદ્ ગીતા વાંચતા. અને તેને લીધે લક્ષ્મિ તરફનું એમનું વલણ વધારે દઢ થતું ગયું. ઈશ્વર પ્રાપ્તિ માટે લક્ષ્મિ, એજ ખરું સાધન છે એવી પ્રતીતિ એમને બાલ્યાવસ્થામાંજ યર્ષ હતી. અને એ કારણથી તેમનો વિવાહ થએલો હોવા છતાં અને માતા પિતાનો દ્રઢ આગ્રહ હોવા

૧૪૮] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શણ.

જતા લગ્નમય જીવનનો તેમણે ઇન્કાર કર્યો અને પોતે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો કે પરણવું તો શામળિયાની સાથે પરણવું લગવાનું કૃષ્ણને પતિ બનાવવાની નૈસર્ગિક ઈચ્છા તેમનામાં ઉત્પન્ન થઈ અને નિત્ય ગોપી ભાવનું સ્મરણ તેમને થતું તે સમયે પુષ્ટિમાર્ગનું ચોક્કસ વલણ નહોતું નામ નિવેદનનો સંસ્કાર નાની ઉંમરમાં થયો હતો પણ જ્યારે તેનતબાવ આગળ પુષ્ટિમાર્ગના રહસ્યને સમજનાર ઇન્છાગમ ભદ્રજનો મેળાપ થયો ત્યારથી પુષ્ટિ ભક્તિ તરફ મનનું વલણ વિશેષ દળવા લાગ્યું ઇન્છારામ ભદ્ર દ્વારા પુષ્ટિ ભક્તિનું ગદ્ય્ય તેઓ સમજ્યા અને પછી તો તેમણે જ્ઞાન મળવા લીધું પછી શ્રીનાથજી અને કામ્બોલીની યાત્રા કરી, વયુના પાન કર્યું વ્રજયાત્રા કરી અને વૃન્દાવનમાં કૃષ્ણ ભગવાનની લીલાના સ્થગોના દર્શન કર્યા એટલે પુષ્ટિ ભક્તિનો તેમને પાકો રંગ લાગ્યો ભક્તિ સંપ્રદાયના ખરા આચાર્ય શ્રીપદભાગ્યાર્જી છે એવી એમની દૃઢ પ્રતીતિ થઈ પુષ્ટિ જીવન એજ તેમને માટે આદર્શ જીવન હતું એવો નિર્ધાર તેમણે કરી લીધો હતો.

ઈન્છારામ ભદ્રજની પાસે ભક્તિ સંપ્રદાયનું સાહિત્ય જેમકે શ્રી વ્રજભાગ્યાર્જીના, (૧) શ્રી ગુણસાગરના અને શ્રી હરિરાયજી વગેરે આચાર્યોના ગ્રન્થોનો અભ્યાસ પણ અત્યાર પહેલા તેમણે કર્યો હતો વળી પહેલા મન મગ્નદ લીધી હતી હવે જ્યારે પુષ્ટિ ભક્તિ તરફ તેમની આસક્તિ વધતી ગઈ ત્યારે તેમણે પાકો મરજદ લીધી કવિશ્રીએ પોતાની મેળે તો પુષ્ટિ ભક્તિનું ધ્યેય ગ્વીકાર્યું હતું પણ બીજાઓ તે માર્ગના સિદ્ધાન્તો સમજીને તે પ્રમાણે તેને આચારમાં મૂકે તે માટે ભક્તિ સિદ્ધાન્તને લગતા ઘણાક કા યોગ્યતા તે જેમાં ભક્તિ એજ પ્રભુ પ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન છે એમ જણાવ્યું આ કા ય ગ્રન્થોમાં મુખ્ય ગ્રન્થો નીચે પ્રમાણે છે

(૧) ભક્તિ પોષણ (૨) ભક્તિ વિગ્ન, (૩) ભક્તિ દ્વાવ, (૪) ભક્તિ દ્વાવનો ગરમો, (૫) હરિભક્તિ ચન્દ્રિકા, (૬) હરિદાસ

મણિમાલા. આ ઉપરાંત ભક્તિને લગતા પ્રકીર્ણ પદો, તદઉપરાંત પુષ્ટિ ભક્તિને લગતાં પુષ્ટિપથ મર્મ, પુષ્ટિપથસાર, પુષ્ટિ ભક્ત માલિકા વગેરે કાવ્યો તેમણે રચ્યા છે. આમા ભક્તિ પોષણ મહત્વનું કાવ્ય છે. તે ભક્તિનું શાસ્ત્ર ગણાય તેમા કવિ એક અથગે ભક્તિને નૌકા સાથે સરખાવે છે. તે પવિત્ર અને પાપીઓનો ઉદ્ધાર કરે છે. અન્ય સાધનો તુમડા જેવા છે તે કોઈ વખત કુખાડી દે.

“ભક્તિ નૌકા તારે સર્વને, જે કોઈ શરણે આવે શુચી પાપી;
અન્ય સાધન દાઝ તુમ્બિકા, ગ્રહે સમય તરે કેા કદાપિ.”

ભક્તિને કવિ મણિ સાથે સરખાવે છે અને જ્ઞાનને દીવાની સાથે સરખાવે છે. મણિનો પ્રકાશ અને દીવાનો પ્રકાશ બંને અધકાર દૂર કરે છે ખરા પણ દીવાના પ્રકાશને પવનથી છુટાર્જ જવાનો ભય રહે છે. જ્યારે મણિને તે ભય નથી એમ કહીને કવિ ભક્તિને જ્ઞાન કરતાં ચઢિયાતું અને નિર્ભય સાધન ગણે છે. વળી નાચેની પ કિતમા ભક્ત માયામાં ફસાતો નથી તેને માટે કવિ સરસ કલ્પના કરે છે.

“ભક્ત તે ભક્તિ સ્વરૂપ છે, તેને માયા ના પાડે લેશ;

તે થપ્પી સ્ત્રી મોહાય નહિ, મોહ પામે પુરુષને વેશ.”

માયા એ સ્ત્રી જાતિ છે. ભક્તિ એ પણ સ્ત્રી જાતિ છે. ભક્ત - એ ભક્તિનું સ્વરૂપ છે એટલે તે સ્ત્રી કપ યર્ધ. સ્ત્રી રૂપ ભક્તિને સ્ત્રી માયા લલચાવી શકે નહિ મોહના ફંદામા ફસાવી શકે નહિ. પણ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને યોગ્ય એ પુરુષ જાતિના છે તેવી માયા તેમને ફસાવી શકે છે. ભક્તિ વગરનું જીવન નિરર્થક અને ભાર રૂપ છે. મહા પડિત હોય પણ જો ભક્ત થયો ન હોય તો એનું જીવન નકામું છે.

“ભક્તિ વિના શ્રમ એ ફળ માર, જેમ રાસમ વહે અંદન ભાર”

બીજા એક કલ્પનામાં કવિ કહે છે માયા ઘંટી છે અને ભગવાન હરિ તે ખાલો છે. તેમાં જીવ રૂપી અન્નના દાણા પીસાય

છે. પણ ખીલા પાસે જે દાણા પડેલા હોય તે ઘંટીમાં પીસાતા નથી. તે સહી સલામત રહે છે પણ જે દાણો ખીલાથી રહેજ આધો ખરયો તે માયા રૂપી ઘંટીના ચક્કરમાં પીસાઈ જવાનો એટલે તેનો વિનાશ થવાનો. કેવી ચુંદર કલ્પના ?

“માયા છે ઘંટી ખીલડો હરિ તેમાં જીવ ચરાચર અન્ન; જે પડ્યુ તે પીસાય છે તુ જોને પ્રગટ લોચન. લોચને જો, એક જયે છે તેહ, ખીલા સમીપે રહે છે જે; જે આણુ ત્યાંથી ખરયો પણ આધો તે તત્કાળ દબાવા લાગ્યો.”

આતુંજ ઉત્તમ ભક્તિ સિદ્ધાન્તનું કાવ્ય ‘ભક્તિ દ્રશ્ય’ નામે લખેલું છે અને તે શ્રી દયારામ કાવ્યામૃતમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે. એકંદરે લગભગ ૩૩૦ લીટીનું આ કાવ્ય છે. તે પણ તેમણે આદોદમાં લખેલું છે. આ કાવ્યમાં ભાગવત, પદ્મપુરાણ, રુદ્રધપુરાણ, લિંગપુરાણ, આદિપુરાણ, મૃદુનારદીય પુરાણ, વાલ્મીકીય પુરાણ અતિઓ મહાભારત, નારદભક્તિ સૂત્ર તથા ભગવદ્ ગીતા વગેરે ગ્રંથોનો આધાર લીધો છે. આ ઉપરાંત શ્રીધર અને વેદાન્તચાર્યના આધારો પણ ટાંક્યા છે. તંત્ર શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેમાં ભક્તિનો ૨૧ કવિ નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે.

“તંત્રશાસ્ત્રે કયો ભક્તિનો અર્થ રે, જાણો અમૃત્ય અતિ એ ગર્વ રે.
‘ભ’ અક્ષર ભવમોચન રે, ‘ક’ અક્ષર કલ્યાણ વચન રે,
‘તિ’ અક્ષર જ્ઞાનને આપે રે, અજ્ઞાન તિમિર સદુ કાંપે રે;
ત્રણે અક્ષરનો એ સમુદાય રે, પૂર્ણ ભાવ એ ભક્તિ કહેવાય રે.”

કાવ્યના આરંભમાં, કવિ શા માટે ભક્તિને મુખ્ય સાધન માને છે તેનું કારણ કહે છે.

“હોય ભક્તિ વશ ગિરિધારી રે, તેથી લાગી મને ઘણી પ્યારી રે,
‘સૌ’ ધર્મનું ફળ તેજ રે, હરિ આરાધન એજ રે.”

ઉપર કવિ કહે છે:—

“શ્રી હરિની લક્ષિત સર્વથી શ્રેષ્ઠ રે,
એ વિષુ સર્વે સમજી તેષ્ઠ રે.”

✓ કવિએ જેમ ‘શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાન્ત’ નો ગરમો લખેલો છે તેમ લક્ષિતનું સ્વરૂપ સમજાવનારો ‘લક્ષિત દ્રશ્ય’ નો એક ગરમો લખેલો છે તે દયારામ કાવ્યામૃતમા હપાએલો છે. દયારામભાઈના પહેલા ગુજરાતી સાહિત્યમા, વતનલ ઘોળાના ગરબા ખૂબ પ્રસિદ્ધ હતા. “પાવા તે ગઢથી ઉતર્યા મહાકાગી રે” એ ગરમો હજુ પણ નવરાત્રિના દિવસમા ગુજરાતની સ્ત્રીઓના કંઠે ગવાતો. આપણે સામળાએ છીએ લક્ષિત સિદ્ધાન્તનો પ્રચાર કરવાને માટે અને તેનું સ્વરૂપ લોકો જલદીથી સમજી શકે તેટલા માટે દયારામભાઈએ ગરબાની આ શૈલી પસંદ કરી છે. આ ગદ્યા ગરબા પ્રસિદ્ધ થએલા છે. આ ઉપરાંત ‘લક્ષિત સિન્ધુ’ લક્ષિતસુધા તરંગિતણી, લક્ષ્યામૃત સિચીની, લક્ષિત જીવન, લક્ષિત પ્રકાર, લક્ષિતપ્રકાશ કલ્પદ્રુમ વગેરે કાવ્યો લખેલા છે. જાણુવા મુજબ આ કાવ્યો અપ્રસિદ્ધ છે.

લક્ષિતના બે પ્રકાર છે—સાધન લક્ષિત અને સામ્ય લક્ષિત. સાધન લક્ષિત એટલે શ્રવણથી—આત્મનિવેદન સુધીના નવ સાધનોવાળી અને સામ્ય લક્ષિત એટલે પ્રેમલક્ષણા લક્ષિત સાધન લક્ષિત એટલે મર્યાદા લક્ષિત સામ્ય લક્ષિત એટલે પુષ્ટિલક્ષિત. જે લક્ષિતથી લગવાનનો અનુગ્રહ થાય તેનું નામ પુષ્ટિલક્ષિત પુષ્ટિલક્ષિત એટલે અનુગ્રહ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો લક્ષિત માર્ગ તે પુષ્ટિલક્ષિતનો માર્ગ ગણાય છે. દયારામભાઈએ પુષ્ટિ લક્ષિતને અપનાવી છે. ઘણા વિદ્વાનો દયારામભાઈના પુષ્ટિ લક્ષિતનું સ્વરૂપ સમજી શક્યા નથી અને તેથી તેમને હાથે દયારામભાઈના કાવ્યો સમજવામા અન્યાય પણ થયો છે. સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી જેવા શાત પ્રકૃતિના સાક્ષર પણ દયારામભાઈના અક્ષરદેહના

૧૫૨] ભક્તવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

અવલોકનમાં પણ ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજી શક્યા નથી અને તેથી દયારામભાઈના ભક્તિ વિષયક અને પ્રેમ ભક્તિના કાંચેનાં યોગની ભાષામાં સમજાવવાનો પ્રયત્ન તેમણે કર્યો હતો પણ યોગ અને ભક્તિ તે બંને જુદા સાધનો છે યોગ એટલે ચિત્ત વૃત્તિનો નિરોધ એમ પતજલિ કહે છે અને એ સિદ્ધ કરવાને માટે યમ નિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગની પ્રક્રિયા પતજલિના યોગ શાસ્ત્રમાં સ્વીકારી છે ભક્તિ માર્ગમાં હૈનદુ ચિત્ત વૃત્તિઓનો નિમદ્ધ કરવાનો નથી પણ તેમને પ્રભુ તરફ વાળવાની છે દયારામભાઈએ 'પ્રેમસંગીતા' માં યોગ અને ભક્તિનું વૈલક્ષ્યણ દેખાડ્યું છે

“ છે અગમપથ એહનોરે, ઓધવજી તે નથી દીરો,
ત્યા લગી જ્ઞાન ગોઠોરે, જોગ પણ છે મીઠો
જોગ તો તેને જોઈએ રે, જેનું મન જગમાં ભમે,
તે તો અચળ અમાફ રે, ચિત્ત રસિયાયા રમે
જેનું મન માને રે, જોગ મુખેથી ગૂઢો,
અમો તો એહ માયુ રે, પ્રીતમજી તુ પ્રીત ગરો ”

દયારામભાઈએ પણ જોગની ઝખના કરી નથી પણ પ્રભુના પ્રેમનીજ ઝખના કરી છે તેમને યોગ શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલી મિદ્ધિઓ મેળવવી નથી પણ ગોપીજનોની માફક ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર તથા ગસદીડાનો આનંદ અનુભવવો હતો અને જીવનમાં તેનો અનુભવ પણ તેમને થયેલો જે જે સમય જે અનુભવ થયો તે તેમણે ‘અનુભવ મંજરી’ માં વર્ણવ્યો છે તેમજ જુદા જુદા ગરબાઓમાં ગોપી ભાવે અભિન્યક્ત કરેલ છે દયારામભાઈની કવિતાની ભક્તિને યોગની પરિભાષામાં સમજાવવી તેનો અર્થ એ કે રાજની કુવરીને બાવાની પુત્રી તરીકે ઓળખાવવી એના જેવું છે

ભક્તિની વ્યાખ્યા ‘નારદ ભક્તિ સૂત્રો’ અને ‘શાંતિદ્ય ભક્તિ સૂત્ર’ માં આ બંને છે વ્યાખ્યાઓમાં થોડોક ફેર છે નારદના

લક્ષિત સિદ્ધાન્તના પ્રચારક તરીકે દયારામભાઈ. [૧૫૩

* લક્ષિત સૂત્રો * પ્રમાણે પરમાત્માના મહાત્મ્ય જ્ઞાન પછી જે સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ અને સુદૃઢ રનેહ પરમાત્મા માટે થાય તેનું નામ લક્ષિત. શાંડિલ્યના જાણાવવા પ્રમાણે લક્ષિતને માટે જ્ઞાનની જરૂર નથી. લક્ષિતની વ્યાખ્યા તે એવી કરે છે કે ઈશ્વરમાં અતિશય અનુરાગ થાય એનું નામ લક્ષિત, અનુરાગ એટલે રાત અને દિવસ પરમાત્મા માટેનો પ્રેમ, લક્ષના જીવનમાં વહેવો જોઈએ. શ્રી વલ્લભાચાર્ય પ્રથમ લક્ષિતને સ્વીકારે છે. લક્ષિત માટે કર્મ અને જ્ઞાનની પણ જરૂર છે. કર્મ પણ ચિત્ત શુદ્ધિને માટે છે. તે નિષ્કામભાવે પ્રભુ પ્રીત્યર્થ કરવાનું છે અને પ્રત્યેક કર્મ પ્રભુને નિવેદન કરવાનું છે. જ્ઞાન એટલે પ્રભુના સ્વરૂપનું સાચું જ્ઞાન. એટલે લગવાન એ પ્રેમ સ્વરૂપ છે. રસાત્મક છે રમરૂપ છે. એવું જ્ઞાન. એ જ્ઞાન થાય તોજ લક્ષિત થઈ શકે છે. લક્ષિત એટલે લગવાનને માટેનો નિઃસીમ પ્રેમ. પ્રેમ લોક કે શાસ્ત્રને પણ ગણતો નથી. કોઈ અંતરાયોથી તે અવરોધાતો નથી. હિમાલયમાંથી વહેતાં ગંગાના જલની માફક ટેકગ કે ખાડાઓ માર્ગમાં આવવા છતાં, વિના અવરોધે જેમ મમુદ્ર તરફ ગતિ કરે છે તેમ સાચી લક્ષિત એટલે લગવાન માટેનો પ્રેમ. ગમે તેવી મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં પણ લગવત્રાપ્તિ થતા સુધી આગુજી રહે છે. એવા લક્ષિતને કોઈ ઐહિક કે આમુખ્મિક સિદ્ધિ મેળવવાની નથી. તેને નથી જોઈતા લૌકિક વલણો, કે નથી જોઈતી કીર્તિ, કે નથી જોઈતી ગજસત્તા, કે નથી જોઈતી યોગની સિદ્ધિ, કે નથી જોઈતો પુનર્જન્મનો અભાવ. કે નથી જોઈતું ચરણ, કે નથી જોઈતું પરમેષ્ઠિનું પદ, કે નથી જોઈતી મુક્તિ. એને તો માત્ર જોઈએ છે પ્રભુ, સ્વ ઈન્દ્રિયોથી પ્રભુના દર્શન અને સ્પર્શનું સુખ.

દયારામભાઈએ ઉપર જણાવેલાં અનેક કાળ્યોમાં લક્ષિત વિષેના ચોતાના વિચારો દર્શાવ્યા છે. તેમાં લક્ષિત પોષણું ધણુંજ અનિ

૧૫૪] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્તુનું જીવન દર્શન.

પ્રસિદ્ધ કાવ્ય છે. ૧૦૧ ચન્દ્રાવળા હંદમાં એ કાવ્ય રચાયું છે. આ કાવ્યની રચના ચંદોદમાં થઈ હતી. જેમને પુષ્ટિ લક્ષિત સમજવી હોય તે તેમને માટે આ એકજ અન્ય પુરતો છે. .

કૃષ્ણ લક્ષિત એ દયારામભાર્તુના કાવ્યનો આત્મા છે. એ સર્જ હો તે એમાં ખાસ કંઈ છેજ નહિ. કવિએ જે કાવ્યો લખ્યાં છે તે કવિ તરીકે ખ્યાતિ મેળવવા માટે નહિ પણ પોતાની કાવ્ય શક્તિનો વિનિયોગ પ્રભુના ગુણગાન ગાવામા અગર તે તેની પ્રેમ પ્રાપ્તિ માટે દયારામ પ્રથમ ભક્ત અને પછી કવિ છે. એમની કવિત્વ શક્તિ ઉપયોગ ભક્તિનો મહિમા ગાવામાં તેમણે ક્યોં છે. આથી તેમનાં કાવ્યોનું મૂલ્યાંકન કવિ દયારામ તરીકે નહિ, પણ ભક્ત કવિ દયારામ તરીકે કરવું જોઈએ. અને તેનું યથાર્થ મૂલ્યાંકન કરી શકાય એટલા માટે દયારામભાર્તુના વિવેચકે ‘લક્ષિત પોપણુ’ અને ભક્તિ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરનારા, તેમના પ્રશ્નો પદો ખાસ અવલોકવાં જોઈએ. ‘લક્ષિત પોપણુ’ ની ભાષા બહુ સરળ છે અને કવિએ પોતાના સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરવામાં ઘરગથ્થુ દાખલાનો ઉપયોગ ક્યોં છે. તેઓ કહે છે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને છોડીને અન્ય દેવની ઉપાસના કરનાર તે કામદુધા ગામને છોડીને પાડીને દોહવા જાય છે. અથવા ગંગાને કીનારે ઉમેલો તરસ છીપાવવા ખાડો ખોદે તેના જેવો મૂખ છે. ભક્તિ અનન્ય ભાવનાળી અને અવ્યભિચારિણી હોવી જોઈએ. ભગવાનને છોડીને અન્ય દેવની ઉપાસના કરનાર માટે કવિ લખે છે.

“આશા કરે તરવા દધિપૂર, શ્વાનનું હાથ ગ્રહી લંગુર,

તે જેવો પામશે સાગર પાર, તરશે તેવો હરિ વિમુખ સંસાર.”

જગતરૂપી વૃક્ષનું મૂળ ભગવાન છે. મૂળનું સિંચન કરવાથી વૃક્ષની વૃદ્ધિ થાય છે. પણ તેને બદલે ડાળીઓને પાણી સિંચવાથી

વૃક્ષની વૃદ્ધિ થતી નથી અને મહેનત નકામી જાય છે. તેમ ભગવાનને બદલે અન્ય દેવોની ઉપાસના કરવાથી ફળ મળતું નથી.

“જગત વૃક્ષ તેતુ મૂળ હરિ. મળ પોષે વૃક્ષ પોષાયં,
પ્રતિ શાખા જળ સીંચીએ, તેથી તરુ તૃપ્તિ નવ થાયે.”

વળી કહે છે કે રેતી પીલતાં જે તેલ નીકળતું હોય, પાણીનું મંથન કરવાથી માખણ નીકળતું હોય અને મૃગજળથી તરસ છીપતી હોય—એવું બને તો પણ ભક્તિ વગર ‘કાઠનું’ કલ્યાણ થતું નથી.

“વેળું પીલતાં જે તેલ નીકળે, જળ મથ્યે નવનીત હોય,
મૃગજળથી જે તૃષા ટળે, તોય ભક્તિ વિના ભદ્ર ન હોય.”

તે કાવ્યમા સાધન ભક્તિના નવ પ્રકારો અને પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિના દશ પ્રકારો અને તે કેને કેને સિદ્ધ થઈ તે જણાવવામાં આવ્યું છે. ભક્તિનો મહિમા દર્શાવતાં કવિ કહે છે.

“ભકિત તારે અંતર્ગતે, જેમાં કાંઈ ન શુભ આચરણ,
શું પછી કહેવું તેહનું, હૈદારે અપ્રમ અન્ય વર્ણ.”

આવુંજ ખીજું કાવ્ય ‘ભક્તિ દ્વાર’ નું છે. તે ગરબાની શૈલીમાં લખાયેલું છે. આ કાવ્યની પ્રેરણા દયારામભાઈને શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથમાંથી મળી છે. તેમાં ભક્તિની ત્રણ અવસ્થાઓનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, રનેહ આસક્તિ અને વ્યસન. શ્રીવલ્લભાચાર્યના ગ્રંથને આધારે ‘ભક્તિવર્ધિની’ ના કવિએ આ સ્વતંત્ર ગરબો રચેલો છે. તેમાં કલ્પના કવિની પોતાની છે. ભક્તિને કવિ કલ્પવૃક્ષની સાથે સરખાવે છે અને ખીજથી માંડીને અંકુર, થડ, શાખા, પેટા શાખાઓ, પાંદડાઓ, પુષ્પો અને ફળ પર્યંતની ભક્તિ રૂપી કલ્પવૃક્ષની નિયતિ આમાં વર્ણવી છે. આ ગરબો કવિએ ભક્ત મંડળીમાં ગાયેલો તે ભક્તમંડળીમાં અનેક સ્ત્રી જનો પણ આવતાં. તેમને આ ગરબો ઘણોજ ગમી ગયો હતો. એ ગરબો પોતાને શીખવાડવ

૧૫૬] ભક્તિ રૂપી શ્રીધારામભાર્યું ઇવન કૃપિણ.

માટે તેમણે દયારામભાર્યને વિનંતી કરી. દયારામભાર્ય તો સંગીતના જાણકાર હતા. એટલે જહેનોને તે ગરબો કેમ ઉપાડવો અને ગાવો તેનું માર્ગદર્શન આપ્યું. અને પછી તો તે ગરબો અનેક ભાર્યો અને જહેનોના મોઢે ગવાયા હાગ્યો. આ ગરબાનો સાર ટુંકમાં અહીંઆં આપવામાં આવે છે.

ભક્તિ રૂપી કલ્પવૃક્ષનું બીજ બ્રહ્મ સંબંધ છે. તે બીજનું જતન કરવા માટે વિવેક રૂપી વાડ કરવી જોઈએ, અને રતનની માફક તેનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. તેની આજુબાજુ શ્રદ્ધા રૂપી ઉડા ખાડા ખોદવા કે જેથી કરીને તેને સીંચેલું જળ બહાર જતું ન રહે. એ છોડને થોડીક વાર પણ અરક્ષિત રાખવો નહિ, કારણકે વિષય રૂપી પવનથી એ કેમળ છોડ શરૂઆતમાં મરડાઈ જવાનો ભય રહે છે. માટે તેની આજુબાજુએ ધૈર્ય રૂપી ટેકા ધરવો જોઈએ અને કપટ કલેશ વગેરે કચરો તેની આજુબાજુથી દૂર કરવો જોઈએ. એ છોડની પામે અન્યાશ્રય નામનો વણછોડ હોય તો તેને દૂર કરવો જોઈએ અને કઠોરતા રૂપી ઠાંકરા ચીણી લેવા જોઈએ. ક્રોધરૂપી શીખનો તાપ તેને બાળે નહિ તેની સંભાળ રાખવી જોઈએ. મોહરૂપી હંદરથી ચેતતા રહેવું જોઈએ. નહિ તો તેના મૂળને તે કાતરી ખાશે. ઈર્ષ્યારૂપી ઉધેઈથી સંભાળ ગમ્મવી જોઈએ, અને મીઠારૂપી મહાપ્રસાદને તેની આજુબાજુ વેરવો જોઈએ. વળી આશારૂપી બકરી તેને ઊંધતો ખાઈ ન જાય તેની સંભાળ રાખવી જોઈએ. પરદ્રષ્ટિ રૂપી નોળીઓ, એને બગાડી ન નાંખે માટે સંતોષ રૂપી ચોખીયાત રાખવો જોઈએ. નિન્દા રૂપી નાગણુ જો એ છોડવાને માટે તો તે કરમાઈ જશે. માટે તેનાથી પણ ચેતતા રહેવું જોઈએ. આળસરૂપી ભુંડ અને અધર્મરૂપી શિયાળને જ્ઞાનરૂપી સાકડીથી હાંકી કાઢવાં જોઈએ ને દુઃસંગરૂપી ગધેડાને તો વૈરાગ્યરૂપી લકુનાં મારથી હાંકી કાઢવો જોઈએ. ઈન્દ્રિય લોભુપતારૂપી બેંસ અને અહંશૂંક રૂપી ઉંટ એને હિરાન ન કરે તેની પણ કાળજી

લક્ષિત સિદ્ધાન્તના પ્રચારક તરીકે દયારામભાઈ. [૧૫૭]

રાખવી. એ છોડવો જ્યારે મોટો થાય-વૃક્ષ બને ત્યારે એને નવધા લક્ષિતરૂપી ૯ શાખાઓ પ્રકટશે અને તેમાંથી સેવારૂપી નાની ડાળીઓ ફૂટશે. તેમજ દયા, ક્ષમા અને સત્યરૂપી પાંદડાંઓ લાગશે. તે પાંદડાંની છાયા એવી ફેલાશે કે એ વૃક્ષની છાયા નીચે બેસનારના ત્રિવિધ તાપ દૂર થશે. લક્ષિતનો વિરોધ કરનાર વાદીરૂપી હાથી આવે તો એને આવતાંજ સાંકળેથી બાંધી લેવો, જોયી તેનું જોર નરમ પડે. હવે ઠાઠ પશુનો ભય રહેશે નહિ લક્ષિત વૃક્ષ કુલ્યું કાલ્યું છે. પણ એક જાણુનો ભય હજુ ખરો અને તે લોભરૂપી વાંદરાનો તેને જાનના ગોળાથી દૂર કરવો. હવે દીનનારૂપી કુલો ડાળે આવે છે. અને મનોહર મહોર બાઝે છે ત્યાર પછી સ્નેહ રૂપી ફળ બેસે છે અને તે ધીમે ધીમે મોટાં થાય છે. રોમાંચ, અશ્રુધારા, ગદગદ કંઠથી એ સ્નેહ રૂપી ફળની શોભા વધતી જાય છે તે થોડા દિવસોમાં તે રસાળ અને પુખ્ત બને છે એમાં લાલાશ રંગ પ્રકટે છે. આ ફળ તે આસક્તિની સ્થિતિ છે. પછી તે ફળમાં મીઠાશ આવે છે. તે વ્યસન દશાની છે. આ પ્રેમ ફળના ભાગવનાર શુકદેવજી રૂપી શુક ત્યાં બેસે છે અને તેનો ભોગ કરે છે. ગોપી રૂપી કાકિલાઓ આ લક્ષિત રૂપી કલ્પરૂપી વૃક્ષની ગોલા નીરખી રહે છે. અને તેનાથી ધરાતાં નર્થી. બીજા મુનિઓ રૂપી પક્ષીઓ પણ ત્યાં ભેગો થાય છે અને સુંદર ગાન કરે છે. આ રીતે કવિ લક્ષિતનું કલ્પ વૃક્ષ તરીકે વર્ણન કરે છે. બીજા પણ કલ્પના કવિ કરે છે. અને તે એ કે લક્ષિતને મહારાણી કહે છે. લક્ષિત કહે મહારાણી પણ આભૂષણો ધારણ કરે છે. સ્નેહ એ નાકના જુલ્હ નયને સ્થાને છે. આસક્તિ એ મંત્રને ધ્યાને છે. અને વ્યસન એ શિષ ફળ રૂપે છે. આ રીતે લક્ષિતનું વર્ણન આ સ્તોત્ર તેમણે કર્યું છે. 'સાદૈયા' યાં એક દુકામાં લક્ષિતને સરખાવી છે.

“આમી તે બેસી જરે, જલ સોચે કુલ્યું”

શિર કે ધવળે ફળ સોચે અથ જાન કરે

૧૫૮] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્ગવું જીવન દર્શણ.

ભક્તિ રૂપી વેલી એવી છે કે અગ્નિથી (વિરહ તાપથી) વધ છે જેમ નિહરાગ્નિ વધતો જાય તેમ ભક્તિ પણ વધે છે વિરહ રૂપી અગ્નિનું તેને સિંચન થાય છે પણ જો પાણી સિંચામા ન આવે તો તે કરમાઈ જાય છે. એટલે સયોગમા ભક્તિ વૃદ્ધિ પામતી નથી એનું કૃપા માથા સાથે મળે છે અર્થાત્ જેઓ પ્રાણુની દરકાર કરતી નથી તેજ ભક્તિનું સુખ મેળવી શકે છે ને વળી એની ખૂબી એ છે કે તેનું કૃપા મોઢા વગર ખવાય છે અર્થાત્ અનુભવથી તેનો આનંદ બોગરાય છે ભક્તિની એટલી પ્રેમની મે અવધ્યાઓ-સયોગાવધ્યા અને વિપ્રયોગાવધ્યા વિપ્રયોગાવરથા એ ઉચ્ચ પ્રકારની ભક્તિ છે પરમાત્માના ગ્સાત્મક રત્નરૂપનો આનંદ એ ભક્તિથી મળે છે પુષ્ટિ ભક્તિ એ આ પ્રમારની ભક્તિ છે જેનો ઉપદેશ તેમજ અનુભવ શ્રી વલ્લભાચાર્યે કયો હતો દયારામભાર્ગવે પણ એજ ભક્તિને અપનાવી હતી

જેમ નરસિંહ મહેતાએ વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, જે પર પીડાઈ જાણે રે” એ પદમા ખરા વૈષ્ણવના લક્ષણ આપ્યા છે તેવી રીતે દયારામભાર્ગવે નીચેના પદમા સાચા ભક્તના લક્ષણ આપ્યાં છે સાચો ભક્ત એટલે તાદૃશી જન વૈષ્ણવ એટલે પ્રભુનો ભક્ત એ પણ પ્રભુનું અરપજ છે એવા ભક્તને માટે શ્રી હરિરાયજી કહે છે કે, “મેગ તન કો કહૂ ખીછાના” દયારામભાર્ગવે સાચા તાદૃશી જનના લક્ષણો સુદર ગીતે નીચેના પદમા આપે છે

૫૬

તાદૃશી જન તેને જાણીએ રે, જેમા એવા ગુણ હોય રે,
નિંદા સ્તુતિ ના કરે કોઈની, સધગે સમદષ્ટિ જોય રે તાદૃશી જન
દર્શન કરતા માત્રમા રે, બૂલાવે પ્રપચનુ ભાન રે,
રમરણ કરાવે શ્રીકૃષ્ણનુ, નસાડે અથ અશાન રે તાદૃશી જન ૧
સકળ ચરાચરને વિષે રે, વધ્યા ટેજે લગવાન રે,
મરિછે સર્વ જગતનું, લેશ નહીં અભિમાન રે તાદૃશી જન ૨

ભક્તિ સિદ્ધાન્તના પ્રચારક તરીકે દયારામભાઈ. [૧૫૬

ગુણુ ગાતા ગોવિંદના રે, પુલકિત તનુ થાય રે,
 નેત્રે પ્રવાહ વહે પ્રેમના, હરખે હૃદય રૂંધાય રે. તાદશી જન. ૩
 પરદુઃખે દાઝે ઘણું રે, કરે કાઈનો ના દ્રોહ રે,
 ઈન્દ્રિયજિત સાચા સદા, ના પામે માયામાં મોહ રે. તાદશી જન. ૪
 અકળ લીલા નંદવાલની રે, તેમા લગ્ન જેનું મન રે,
 પ્રીત બહુ પર ઉપકારમા, સદા પ્રસન્ન વદન રે. તાદશી જન. ૫
 નટવગ્ગ જગકે નેત્રમા રે, કાન્તિ કરણા મધ્યે હોય રે,
 શાંત સ્વભાવ સંતોષ બહુ, દોષ કાઈના ન જોય રે. તાદશી જન. ૬
 પુહાલા લાગે સહેજે સર્વને રે, અતિ ઉદાર જેનું ચિત્ત રે,
 અનન્ય ભાવે ભજે કૃષ્ણને, જેને વહાણું નહિ વિત્ત રે. તાદશી જન. ૭
 હરિ ગુરુ વૈષ્ણવને વિષે રે, જેને સદા અતિ વહાવ રે,
 દૃઢ વિશ્વાસ અતિ દીનતા, બોલે વચન રસાલ રે. તાદશી જન. ૮
 એવા રમરણુ સત્સંગમા રે, જેની આસક્તિ અતિ રે,
 કપટનો લેશ નહિ હૃદે હરિ ચરણે સદા મતિ રે. તાદશી જન. ૯
 વ્યવસનાવસ્થા વિદ્વેશ શું રે, સદા મુખે કૃષ્ણ નામ રે.
 તે ભગવદીય તણા દાસનો, સદા દાસ દયારામ રે. તાદશી જન. ૧૦

જેઓ વૈષ્ણવતાનો દંભ કરે છે, તેમને ઉદ્દેશીને તેમણે નીચેનું
 પદ લખ્યું છે. તેથી સમગ્રશે કે તેઓ શુદ્ધ વૈષ્ણવી જીવનનેજ
 આદર્શ માનતા. સાચા વૈષ્ણવમા કામવાસના ન હોય, તેમ દ્રવ્ય
 (દામ) નો લોભ ન હોય, તેમ તે કદી પણ ક્રોધાયમાન થાય
 નહિ. તેનું હૃદય પારકાના દુઃખે હમેશાં દાઝે, અને પારકાની નિન્દા
 ન કરે. આવા સાચા વૈષ્ણવજ દયારામભાઈને વ્હાવા હતા. અને
 તેઓએ પોતે પણ પોતાના જીવનમાં વૈષ્ણવના બધા ગુણો ઉતર્યા
 હતા, તેથી તે વૈષ્ણવ સમાજમાં ખૂબ પ્રિય થઈ પડ્યા હતા,
 પ્રુખો કે સ્ત્રીઓ સૌ કાઈને તેમની વૈષ્ણવતાને લીધે, તેમના પ્રત્યે
 વ્હાલ અને માન હતા.

૫૬

વૈષ્ણવ નથી થયો તુરે, હરિજન નથી થયો તું રે, શીઠ.
ભાઈ શીઠ ગુમાનમા ધુમે, સાધુ નથી થયો તુ રે વૈં ૦ ટેક.
હરિજન જોઈ હૃદય નન હરખે, દ્રવે ન હરિચુણ ગાતા;
કામદામ ચટખી નથી છટખી, ક્રોધે લોચન રાતા વૈં ૦ ૧
તુજસગે કોઈ વૈષ્ણવ થાયે, તો તુ વૈષ્ણવ સાચો;
તારા સગનો રગ ન લાગે, ત્યાં લગી તુ કાચો; વૈં ૦ ૨
પરદુઃખ દેખી હૃદય ન દાઝે, પરનિદા નથી ડરતો;
વહાવ નથી વિઠનશુ સાચુ, હડે ના હુ હુ કરતો વૈં ૦ ૩
પરોપકારે પ્રીત ના તુજને, સ્વારથ છૂટયો છે નહોં;
કહેણી તેવી રહેણી ન મળે, કયા લખ્યુ એમ કહેની, વૈં ૦ ૪
ભજનારૂઠ નથી મન નિથે નથી હરિનો વિશ્વાસ;
જગતતણી આશા છે જ્યાં લગી, જગત ગુરુ તુ દાસ વૈં ૦ ૫
મન તણો ગુરુ મન કરશે તો, સાચી વખતુ જડશે;
દયા દુઃખકે સુખવાન, પણ સાચુ કહેતુ પડશે વૈં ૦ ૬

સાચો વૈષ્ણવ એ દુર્લભ છે કોઈક ભાગ્યશાળીનેજ તેના દર્શન મળી શકે છે એવા ભગવદ્દેવના દર્શન માત્રથીજ ખીજાઓના પાપ જતા રહે છે એવી કવિની માન્યતા હતી અને એ માન્યતા તેમણે એક પદમા પ્રકટ કરી છે

તે ભગવદ્દેવના દર્શન દુર્લભ, જેતુ ભાગ્ય હોય તેને તે ભેટ રે;
અવલોકન મારે અધમાસે પાપત્રી વિધમા ભેટ રે

તે પદમા કવિ કહે છે કે આવા સાચા ભક્ત પ્રેમ ભક્તિમા રચ્યા પચ્યા હોય છે તેમના હૃદયમા પ્રભુજ ખીરાજેલા હોય છે અને એમની બુદ્ધિ નિર્માળ હોય છે, તેતુ સર્વસ્વ ભગવાન છે

“સર્વસ્વ જેતુ ક્યામ સુદર તેતુ નિશદિન ધ્યાન ન મૂકે રે,
શ્વાસ ઉચ્છવાસ શ્રી કૃષ્ણને સમરે, નિમિષેક નામ ન ચૂકે રે

સમાજ વહેવારમા તે સિદ્ધ હોય છે. ક્ષમા અને દયા રાખવી સત્ય માટે પ્રેમ, સંતોષ, સાત્ત્વિકતા અને વિવેકના ગુણો

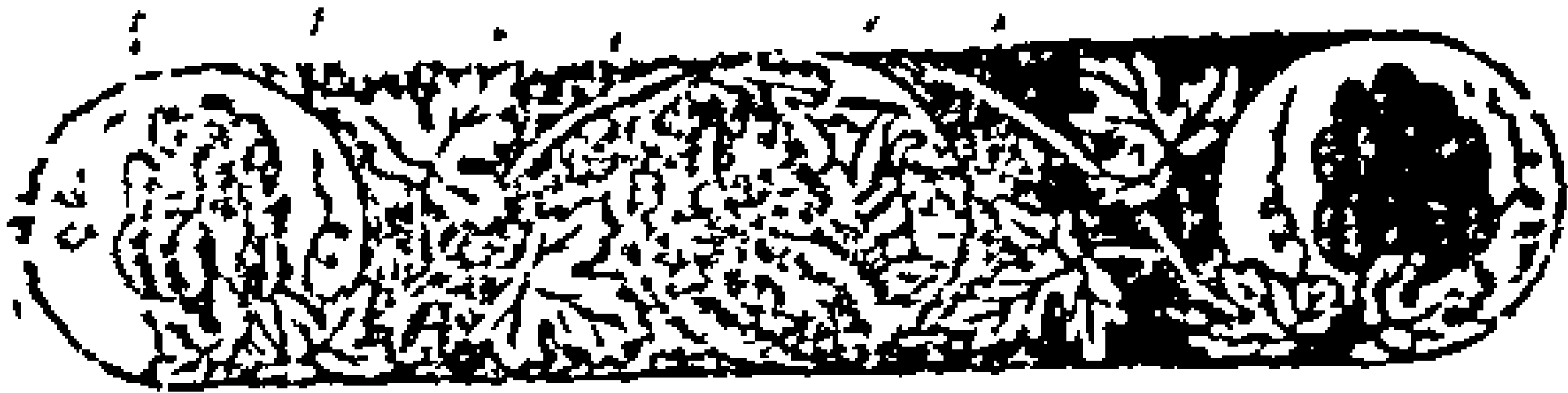
લક્ષિતને શોભાવે છે. દયારામભાઈ આવા વૈષ્ણવના દાસના દાસ થવાની વાંછના કરે છે.

“તે હરિજનના દાસના દાસનો, દાસ પ્રભુ મને કરજો રે;

દયો લણે તેના ચરણની રજ, માહરા શિર પર સદા ઠરજો રે.”

એવાં લક્ષિતના ચરણની રજ પોતાનાં મસ્તક ઉપર રહે એવું પ્રભુ પાસે માંગે છે.

દયારામ કવિએ જે કે લક્ષિત સિદ્ધાન્તનો પ્રચાર કર્યો છે છતાં તે પ્રચારક માત્ર ન હતા. તે પોતે સ્વીકારેલા સિદ્ધાન્તને આચરણમાં મુકતા. સામાન્ય રીતે પ્રચારકો અમુક સિદ્ધાન્તનો પ્રચાર કરે છે. પણ તે આચારમાં મુકતા નથી. વળી તેમના સિદ્ધાન્તના પ્રચારમાં સ્વાર્થ હોય છે. દયારામભાઈને એવો સ્વાર્થ નહોતો. એ કોઈ ધર્મશુર નહોતા. એમને કોઈ પન્થ ચલાવવા નહોતા. એમને કોઈ ગાદી પણ નહોતી. એમનું આખું જીવન લક્ષિતરસમાં મગ્ન હતું. પ્રભુના લજનાન દનોજ તેમને રસ હતો. એ સુખ ખીજઓ પણ કંઈક અરો માણી શકે એ શુદ્ધ હેતુથી પોતાના કાવ્યમા લક્ષિત લાવના તેમણે વ્યક્ત કરી છે; એટલે વાસ્તવિક રીતે એમને આપણે પ્રચારક કહી શકીએ નહિ. પરંતુ લક્ષિતરસના અનુભૂતિ કરનાર તરીકે આપણે તેમને ઓળખાવી શકીએ છીએ. સામાન્ય રીતે કવિઓનાં કવન અને જીવન નિરાળા હોય છે. પણ દયારામભાઈનું કવન એ એમના જીવનનું પ્રતિબિમ્બ છે. જેવું તેમનું જીવન શુદ્ધ હતું તેવુંજ તેમનું કવન પણ શુદ્ધ છે. જેને સંસારના વિષયોને નાની વયમાં ઠોકર મારી અને વિષ તરીકે માન્યા અને ગોપીજનોની માફક “સંત્યજ્ય સર્વવિષયાન્ તવ પાદમૂલમ્” કેવળ પ્રભુના ચરણ કમળનો આશ્રય કર્યો હતો તેવા લક્ષિતની વાણી-કાવ્ય પણ શુદ્ધજ હોય. છતાં જે કોઈ તેમાં દોષ જુએ તો તેમની દૃષ્ટિનો દોષ છે. હલક કહેતાં ધ્રુવડની દૃષ્ટિએ દિવસના પ્રકાશમાં પણ અંધારું દેખાય.

પ્રકરણ ૧૦ મું

✓ પ્રેમ રસના મીમાંસક-દયારામભાઈ.

પાછલા પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે કે દયારામભાઈ આદર્શ ભક્ત હતા અને પ્રેમભક્તિમાં અદ્ભુત વનર્વના હતા. જેમ શ્રીરત્નભાચાર્ય અને કૃષ્ણ ચૈતન્ય પ્રેમ ભક્તિના ઉદ્દેશક અને પ્રચારક હતા. ગુજરાતના કવિ નરસિંહ મહેતા અને મીનાબાઈએ પ્રેમ ભક્તિના મધ્યે લખ્યાં છે. દયારામભાઈએ કૃત પ્રેમભક્તિનાં અનુભવતાંજ કાવ્યો લખ્યા નથી. તેમણે પ્રેમની ગાંધીય મીમાંસા પણ કરી છે. એમની ગરબીઓ તેમના અનુભવને પ્રકટ કરે છે. એ ગરબીઓમાં કવિ કૃષ્ણ પ્રત્યે પ્રેમ વ્યક્ત થાય છે. વૈષ્ણવ શીવમુક્તિમાં ઈશ્વરને પ્રેમ સ્વરૂપે વર્ણવેલ છે. એ પ્રેમ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવાને ભક્તોએ ગોપીઓનો ભાવ એટલે માશુકનો ભાવ કેળવવો જોઈએ. ભગવાન એ આશક છે અને પોતે માશુક છે. એ ભાવ ભક્તોના હૃદયમાં સ્થાવો જોઈએ. સુદી કવિઓની ઈશ્વર પ્રત્યેથી 'ભક્તિમાં પ્રેમનુંજ તત્ત્વ છે. પણ તેમાં ઈશ્વરને માશુક અને ભક્તોને આશક તરીકે માનવામાં આવે છે. શ્રીની ધર્મમાં બાઈબલના (Sermons of the Mount) માં જણાવ્યા પ્રમાણે, કાર્મિટના અનુયાયીઓ Brides એટલે કુમારિકાઓ છે; અને ઈસુ એ Bridegroom એટલે વર છે. સેન્ટ 'ગનાંડ' પણ આજ પ્રકારની ભક્તિનું નિરૂપણ કરે છે. એના ' A Fragment of a fragment ' નામના પુસ્તકમાં પરમાત્મા પ્રત્યે 'ભક્તિ' વિષેનો પોતાનો મત નીચે પ્રમાણે આપે છે.

પ્રેમ રસના મીમાંસક દયારામભાઈ. [૧૬૩]

"The love of God and of the soul can be expressed in no other way so perfectly as by the mutual love of Bride and Bridegroom—all being in Common between them and neither having any separate possessions

Saint Bernard એ યીસ્તી ધર્મના મહાન ઉપદેશ દેતા તેમના મત પ્રમાણે સાચી ભક્તિ એ પતિ પત્નીના ભાવવાળી હોય છે Ruybroek ને યીસ્તી સત ૧૩મી સદીમાં થઈ ગયા તેમણે Spiritual Nuptial એટલે આધ્યાત્મિક લગ્ન નામનું પુસ્તક લખેલું છે તે પણ તેઓ જણાવે છે કે જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેનો પ્રેમ તે પત્ની અને પતિ વચ્ચેનો હોવો જોઈએ છેતરી સદીમાં ગિનેન્ડના કવિ Coventry Patmore પણ આ પ્રકારની ભક્તિમાં માનતા હતા તેઓ કહે છે Under the first dispensation, men were the Servants of God, under the second his sons, what if under a third ' the voice of a bride and the bridegroom be heard again in our streets ? પ્રથમ અવસ્થામાં ઈશ્વરની કૃપા ન્યારે જીવાત્મા પર ઉતરે છે ત્યારે જીવો ॥ પરમાત્મા પ્રત્યની ભક્તિ દાસરૂપ હોય છે પછીની અવસ્થામાં જીવો પરમાત્માને પિતા માને છે અને પુનઃ તરીકેનો પ્રેમ પરમાત્મા પ્રત્યે પેખાડે છે પણ ન્યારે આ ભક્તિ વધારે વિકાસ પામે છે ત્યારે જીવાત્મા પોતે એમ માને છે કે તે પરમાત્માની પત્ની છે અને પરમાત્મા તેના પતિ છે તે અવસ્થામાં એ જીવાત્મા પત્ની તરીકે પોતાનો પ્રેમ પરમાત્માને આપે છે છેવટે એજ મનિ કહે છે 'Every man's soul is as a woman before God' પરમાત્માની સમક્ષ દરેક જીવાત્મા એ સ્ત્રી છે ' Shri Vallabhbhacharya by M C Parikh page 397' ભારતવર્ષની પ્રેમ વક્ષણા ભક્તિ તે ગોપી ભાવવાળી છે, જે પતિ પત્નીના ભાવ કરતા અગ્રીયાતી

૧૬૪] ભક્તકવિ, શ્રીદયારામભાઈનું જીવન કર્પણ

પ્રિય છે અને ભક્ત પ્રેયસી (ગોપી) છે. એ ભાવપ્રીત પરમાત્માની ભક્તિ કરવાની છે. ગોપીભાવને શ્રીવલ્લભાચાર્ય શ્રીભાવ કહે છે. જે કોઈ પુરુષ કે સ્ત્રી ભક્તમાં આ શ્રીભાવ હોય તે ગોપી છે. ગોપીઓના કૃષ્ણ પ્રત્યેના પ્રેમનું વર્ણન ભાગવતના દશમ સ્કંધની રાસ પંચાખ્યાયમાં કરેલું છે. કાવ્ય શાસ્ત્ર પ્રમાણે જે કાવ્યમાં રતિનું વર્ણન કરેલું હોય, પત્ની તે વર્ણન પતિપત્નીના પ્રેમનું હોય કે પ્રિય પ્રેયસીના પ્રેમનું હોય, નાયકનો સ્વપ્રીયા નાયિકા પ્રત્યેનો કે પરપ્રીયા નાયિકા પ્રત્યેનો પ્રેમ હોય, તો પણ તે શૃંગાર રસથી ઓળખાય છે. સ્વપ્રીયાના પ્રેમનું વર્ણન એ ખરો શૃંગાર રસ મનાય છે. પરપ્રીયાના પ્રેમનું વર્ણન તે શૃંગાર અને આભાસ કહેવાય છે. ધૈર્ય પ્રત્યે પ્રેમ ભક્તિના કાવ્યોને આલકારિકો 'ભાવ' કહે છે. હમણા હમણા કેટલાક વિવેચકોવાળાં દયારામભાઈની ગરખીઓમાં કૃષ્ણ પ્રત્યેના પ્રેમ રસનું વર્ણન વાચીને તેમને શૃંગારી કવિ કહે છે. હા, દયારામની ગરખીઓમાં શૃંગાર રસ છે પણ તે વિકારી, શૃંગાર રસ નથી. શુદ્ધ પ્રેમ છે. અને તે કોઈ લૌકિક પાત્રોની વચ્ચેનો પ્રેમ નથી. પણ પ્રભુ મારેનો પ્રેમ પ્રભુના પ્રેમના અનુભવની ભાષા તેમાં જણાય છે. અર્થાત્ એ અલૌકિક પ્રેમનીજ કવિતા છે. આથી એ અનૌકિક શૃંગાર રસ કહી શકાય. એને ભક્તિ સંપ્રદાયવાળા ભક્તિરસ કહે છે. અગર 'મધુરરસ' નામ આપવામાં આવે છે. એ પ્રેમમાં લૌકિક કામ કે વિષય સુખનું વર્ણન નથી. એમાં પ્રેમ રસના આસ્વાદનનું વર્ણન છે. પણ તે નિર્વિકારી છે. તે રસનો અનુભવ કરનાર પ્રભુ ભક્તને નિરોધની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાં સુધી એ અનૌકિક ન બને ત્યાં સુધી તે ભક્તના દેહાદિમાં પ્રભુ મારેનો રનેહ કે રતિ સવતી નથી. અને દેહ ઇન્દ્રિયો તથા આત્મા રસ પ્રચુર બનતા નથી. વાસ્તવિક રીતે તે શૃંગાર રસથી ઓળખાવી શકાયજ નહિ જેમ ગોલાને ગોલાચણ-રાગ-કહીએ છીએ તેમ આ અલૌકિક પ્રેમને શૃંગાર રસ

હેવામાં આવે છે, સામાન્ય રીતે લોકમાં ઓળખાતા શુગારરસ અને આ અલૌકિક પ્રેમરસ વચ્ચે મોટો ભેદ છે. દયારામલાલની મરખીઓ વાંચનારે આ વસ્તુ બરાબર ખ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. કહે આપણે પ્રેમ તત્ત્વની મીમાંસા દયારામલાલજી કેવી રીતે કરી છે તે વિચારીએ. તેને માટે નીચેના ત્રણ પદો અહીં આપણે ઉતરીશું.

પ્રેમ પદ-૧

જો કોઈ પ્રેમઅંશ અવતરે, પ્રેમરસ તેના હિરમાં ફરે. ૧૬૦
સિંહણુ કેડં દૂધ હોય તે, સિંહણુ સુતને જરે,
કનકપાત્ર પાછે સહુ ધાતુ, રોડીને નીસરે. પ્રેમરસ. ૧
સાકરખોરનું સાકર જીવન, ખરના પ્રાણજ હરે,
હાર સિંધુનું માછલકું જેમ, મીઠા જળમાં મરે. પ્રેમરસ. ૨
સોમવેલી રમપાન શુદ્ધ જે, ખાત્તણુ હોય તે કરે,
વગળત શીતે વમન કરાવે, વેદવાણી ઉચ્ચરે. પ્રેમરસ. ૩
ઉત્તમ વસ્તુ અધિકારવિના મળે, તદાપિ અર્થ ના સરે,
મત્સ્યમોગી'બગલો મુક્તાફળ, દેખી ચંચુ ના-લરે. પ્રેમરસ. ૪
એમ કોટિ સાધને પ્રેમવિના, પુરષોત્તમ પૂઠ ન ફરે
દયાપ્રીતમ શ્રીગોવર્ધનધર વગ, પ્રેમભક્તિએ વરે. પ્રેમરસ. ૫

પ્રેમપરીક્ષા પદ-૨

હિલવજી છે અળગી રે, વાત એક પ્રેમતણી,
કોઈ અનુભવી જાણે રે, કહેતાં તે ન આવે બની. ૧
પ્રમુતાની પીડા રે; વંધ્યા તે શું જાણે ?
જાણ્યું કેમ આવે રે, માણ્યાને પરમાણે. ૨
મૂંગે સાકર ખાધી રે, શુંગાને સ્વપ્ન થયું,
સરવે મન જાણે રે, ખીજાને નવ જાણ કર્યું. ૩
ધાયલના દુઃખને રે, કાયર તે તે શું પ્રીછે,
એમાં રાત્રી લહે નહીં રે, રતિની ગતિ િશી છે. ૪

૧૬૬] ભક્તકવિ શ્રીહયારામભાર્ગવેન લખેલું.

- નેમ સધળા નાસે રે, પ્રેમ જ્યાં વ્યાપે,
જેને નિદ્રા આવી રે, તે ઉત્તમ કયમ આપે. ૫
- આશક માથુકમા રે, રૂપ ગુણ સહુ રેખે,
જેવું ભાસે છે તેહને રે, અવર તેવું નવ પેખે. ૬
- જેનું ચિત્ત જયહા ચોટયું રે, તેને તેથી સુખ થાયે,
સ્વાદ શો છે અગ્નિમા રે, ચક્રાર લાવે ખાયે. ૭
- રીત પ્રીતની એવી રે, તેનું સુખ તે જાણે,
અનુભવથી અગ્નિપ્રયો રે, તેના અવગુણ આણે. ૮
- સ્નેહ સુખથી ન વાધે રે, દેખી દુઃખ નવ ધટે,
જેમ વૃક્ષને વળગી રે, વેલી તો ફરી ના લટે. ૯
- શીખે સાલજે ન આવે રે, ઉદ્ધવ ગતિ પ્રેમતણી,
કરવી નથી પડતી રે, એની મેળે આવે બણી. ૧૦
- પ્રીત બાઝે તો સહેજે રે, છુટે ના પછી છોડી,
મચ્છને દુઃખ દે'છે રે, ગળ્યા પછી અઠાડી. ૧૧
- સાચી પ્રીત તો પ્રાણ લે રે, સાધારણ થાય પરી'
દાદુર જળવણુ જીવે રે, માછનડા તો જાય મરી. ૧૨
- મહોટી મનની મોહિની રે, પ્રીતથી બીજી ન મળે.
જડપણુ જીવે લોહું રે, ચમકને દેખી ચળે ૧૩
- છીપ રહે છે સાગરમા રે, ઈચ્છા સ્વાતી બુદ્ધતણી,
જીવે દષ્ટિ ચક્રારની રે, અચળ રહે છે ઈંદુલણી. ૧૪
- લજ્જા સુધ સુધ સામર્થ્ય રે, પ્રેમીજનમા ન ટકે,
મધુકર વાસ ઠારે રે, કમળ નવ બેદી શકે. ૧૫
- મૃગ સહેજે મરે છે રે પનાયન અબ્યાસી,
રાગ અનુરાગ યાગે રે, બાધ્યુ ન શકે નાસી. ૧૬
- દષ્ટિ પ્રીતનો માર્ગો રે, પતંગ દીપકમા બળે,
જન્ય પ્રાણુ પોતાનો રે, તોરે સ્નેહીનેરે મળે. ૧૭

રહે ચાતક તરસ્યો, રે, સજા બાર માસ લગી,
 પીએ સ્વાતીનું વારિ રે, અવર સ્પર્શ ન હોય, ૧૮
 વિખના વ્યસનીને રે, સાકર પણ સુખ ના કરે,
 પથ પાણીથી ઉત્તમ રે, મીન તેમા નાખે મરે. ૧૯
 જેનું મન જેશુ માન્યુ રે, તેને સુખ તેથી મળે,
 તે વિના તેથી સાર રે, નાવે તેની આખ તળે ૨૦,
 બે વૈરાટના લોચન રે, હિંદુ ભાતુ ભેદ કળે,
 કળ કરમાય ચક્રે રે, કુલે રવિ નેહ વર્યો ૨૧
 કઠે વળગી ના છુટે રે, એ પ્રેમતણી કાસી,
 કાચો હોય તો તૂટે રે, મૂણી જગની હાસી. ૨૨
 છે અગમ પથ સ્નેહનો રે, ઉદ્ધવજી તે નથી ઠીકો,
 ત્યાં લગી ગાન ગોઠે રે, જોગ પણ લાગે મીઠો ૨૩
 એના વચન સુણીને રે ઉદ્ધવજીની જાતિ ટળી,
 જોગ જ જાવ છુટી રે, ગયું મન મેહ મળી ૨૪
 અભિમાન મૂકીને રે ઉદ્ધવ ગોપી પાંચ પડયા,
 કહું દયા પ્રતમજી રે, નિશ્ચય એક તમને જડયા ૨૫

પ્રેમનું સુખ ? પદ-૩

સખી હુ તો જાણતી જે સુખ હશે નેહમા, સખી હુતો ૨૫૦
 હુ શુ જાણુ જે પ્રાણુ પરવશ પડશે, અગ્નિ ઉઠશે આખા દેહમા-૧
 પીડા પામે રે પૂરો થશે નવ લવે જાદુકો એવો જે કાઈ એહમા-૨
 ૩૫ ને ગુણુ સહુ તે તેમા દેખે, જેનું મન માન્યુ જેહમા-૩
 આધીનને પરાધીન નહીં નાખે, નેહ વિના એહ જાણ કેહમાં-૪
 હુ હુ ખી ઝંઢા ને વ્હાલો વિકાળ ત્યહાં છે, સુખી ના મગે કોઈ જેહમા-૫
 દયાના પ્રીતમ સદા સમીપ વમે તો ભીજી ગદુ આનંદ મેહમા-૬

પદ ૧ માં કવિશ્રી - પ્રેમરસના, યોગ્ય અધિકારીને જણાવે
 છે જે જન્મથીજ-પ્રેમનો અશ છે-જેને મૂળથીજ પ્રેમના સંસ્કાર

૧૬૮] સકલકવિ શ્રીદયારામભાર્યુઃ શૃંગવન કપિશ્વર

મળેલા છે. અર્થાત્ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, જે પ્રેમની સહજ વૃત્તિથી જન્મેલો છે, અને તેજ તેની મુખ્ય વૃત્તિ છે તેજ પ્રેમનો અધિકારી છે. તે પ્રેમ કરી જાણે છે. ખીજને પ્રેમ આપી શકે છે, અને તે પ્રેમને જોગવી શકે છે. તે બોક્તા તેમજ જોગ્ય બને છે. આના દાખલાઓ આપતાં કહે છે કે સિંહણનું દુધ, સિંહનું બચ્ચુજ પી શકે. તેજ તેને ઝીરવી શકે. વળી તે સોનાના પાત્રમાંજ ઝીલાય. ખીજ ધાતુના પાત્રમાં નહિ, સક્કર ગેર સાક્કર ઉપર પોતાનું જીવન નલાવે છે. પણ ગવેડો સાક્કર ખાય તો મરી જાય. ખારા સમુદ્રનું માછલું મીઠા પાણીમાં રાખવામાં આવે તો તે તરફડીને મરી જાય. તે પ્રમાણે પ્રેમરસનો પણ બોક્તા જેનામાં પ્રેમની સહજ વૃત્તિ હોય તેજ યર્ષ શકે. ખીજે નહિ, અર્થાત્ પ્રેમી જન્મથીજ પ્રેમની સહજ વૃત્તિ સાથે જન્મે છે.

ખીજ પદમાં ખરો પ્રેમ કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ તે દાખલાથી જણાવ્યું છે. સાચો પ્રેમ તે સ્વસંવેદ છે. જેને અનુભવ થયો હોય તેજ જાણી શકે. ખીજે તેનું વર્ણન કરી શકે નહિ. તેમાં સુખ છે કે દુઃખ, તે પણ પ્રેમીજ કહી શકે, તેમાં દુઃખ પણ હોય છે. તે કેવું અને કેટલું છે તે પ્રેમીજ જાણે. પ્રસૂતાની પીડા પ્રમૂતાનેજ ખબર હોય, વાંધ્યાને તેનો શો અનુભવ હોય ?

વળી જ્યારે પ્રેમનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે બહારના સમાજના કે શાસ્ત્રના નીતિ નિયમો તથા નિયંત્રણો અળગા થાય છે. પ્રેમી તે નિયમોની અવગણના કરીને પણ પોતાના પ્રેમપાત્રની સાથે પ્રેમ મેળવે છે. તેમાં ગમે તેટલા અન્તરાયો આવે, ગમે તેટલી મુશ્કેલીઓ હોય, ગમે તેટલી માતનાઓ સહન કરવી પડે છતાં પ્રેમની ખાતર પ્રેમી એ બધુંએ સહન કરે છે. આશક્તની દૃષ્ટિએ માશુક સર્વોત્તમ અને માશુકની દૃષ્ટિએ આશક સર્વોત્તમ હોય છે. દુનિયામાં તેમની નજરે પ્રીતુઃ કાર્ષ પોતાનું નથી. તેથી

તે એક બીજાને મેળવવાને હંમેશાં ઝંખે છે. અને તેને માટે સર્વસ્વનો ભોગ આપે છે, અરે મરી શીટે છે.

પ્રેમ પાત્રમાં, નથી રૂપ જોતો, નથી ગુણ જોતો, નથી સંજોગ જોતો. હલયાં આત્માઓ એક બીજા પ્રત્યે નિસર્ગતઃ આકર્ષાય છે.

આ પ્રેમની રીત એવી છે, કે તે સુખ દુઃખમાં એકરૂપ હોય છે. સુખમાં પ્રેમમાં વધારો થતો નથી. તેમ દુઃખમાં ઘટાડો થતો નથી. આ પ્રેમ કાંઈનો શીખવાડયો શીખવાતો નથી. પણ પોતાની મેળેજ અનુભવનો વિષય થાય છે.

સાચો પ્રેમ મૃત્યુનો પણ સામનો કરવાની તાકાત ધરાવે છે. પ્રેમી પ્રેમીના સુખથી, અને તેના દુઃખથી દુઃખી હોય છે. જો થોડાક સમય પણ પ્રેમ ન મળે, તો તેનું જીવન ટકતું નથી. પ્રેમ એજ એનું જીવન. પ્રેમનો અભાવ તે મૃત્યુ. માછલાને પાણી ન મળે તો મરી જાય.

વળી પ્રેમી પ્રેમની ખાતર પોતાની જાતનું બલિદાન પણ આપતાં અચકાતો નથી. પતંગિયું દીપકના પ્રેમથી આકર્ષાય છે અને તેના પ્રેમ ખાતર દીપકમાં પોતાની જાતને હોમી દે છે વળી પ્રેમ હંમેશાં ટપાલો હોય છે. એક વખત અમુકને આપ્યો એટલે બીજાને નજ આપે. તે પ્રેમની પૂર્તિ પોતાના પ્રેમીથી ન થાય તો પણ બીજાને તે પ્રેમ આપેજ નહિ, બલે તેને પ્રાણ ત્યાગ કરવો પડે. આતકનો પ્રેમ સ્વાતિ નક્ષત્રના જળ માટે છે. તે જળ મળે તોજ પાણી પીએ, નહિ તો તરસ્યો રહે છે.

પદ ત્રીજામાં પ્રેમીની દશાનું વર્ણન કરે છે. પ્રેમીઓ પ્રેમ સુખ હશે એમ માનીને પ્રેમ કરે છે, પણ અનુભવથી સમજે કે તેમાં સુખ નથી, પણ દુઃખનો અનુભવજ છે.

નીચેના પદમાં દ્વિતી જણાવે છે કે પ્રેમની રીત

૧૭૦] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાષ્યનું જીવન દર્શન.

છે. પ્રેમ થવાનો ઉપાય છે, પણ એક વખત પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો તો તે દૂર કરવાને કાર્જ પણ ઉપાય જાપમા આવતો નથી. એક વખત પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો કે તે વળરેણુની માફક હૃદયમા ચોટી જાય છે. અને કરોડો ઉપાય કરવા છતાં તે દૂર થતો નથી. જે પ્રેમ ક્રાંત થોડા દિવસનો હોય તો તે પ્રેમજ કહેવાય નહિ તે કેવળ સ્વાર્થ સમજવો.

પ્રીતની વિચિત્ર રીત !

પ્રાંતડીની રીત અતિ અટપટી, ઓધવજી, પ્રાંતડીની રીત, થાવાનો ઉપાય પણ જાવાનો જડે નહીં વળરેહણે જટી તે જટી; પ્રીત ના કહેવાય તે તો સ્વાર્થ સમજવો, ચાર દિવસ પ્રગટીને મટી, પીગના ભરેલી પ્રીત તોયે કરે પ ડિન, દુઃખ પામે તોય જાય ના ઘટી. શત્રુથી સંતાપ ઘણો રનેહથી મળે પણ તેજ માહે સૌ મરે મટી, કહ્યા સમજ્યામા ન આવે એ વસ્તુ જાણે હોય વીતતી વટી, દયાના પ્રીતમ વિના પ્રીત તેજ પીડા, ધમ લાજ ખોય ને મરે મટી.

‘પ્રેમભક્તિ’ કાવ્યમા પ્રેમ પ્રભુ માટેજ હોવો જોઈએ. અને તે પ્રેમ કેવો હોવો જોઈએ તેનું જાણુ સુદર વર્ણન કવિએ કર્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યમા તે એક અનેાણુ કાવ્ય ગણાય. અહીં થોડીક પ કિતઓ દષ્ટાંત તરીકે રજુ કરવામા આવે છે. દયારામભાષ્યની પ્રેમભક્તિનું સ્વરૂપ સમજવા માટે તો તે આખો કાવ્ય ત્રય અન્યોકવો જોઈએ (જુઓ દયારામ કાવ્યમણિમાળા ભા. ૧) પ્રભુનો પ્રેમ એજ સાચો પ્રેમ છે. અને તે પ્રભુની પૂર્ણ કૃપા હોય તોજ મળે છે. તે પ્રાપ્ત કરવાને માટે હૃદયની શુદ્ધિ થવી જોઈએ તે માટે પ્રભુના અનન્યભાવ હોવો જોઈએ.

“પૂર્ણ કૃપાને પાત્ર થવાને, અનન્ય ભાવ ઉપાયજી;

વિશુદ્ધ ભક્તિ હરિ-સેવનથી પ્રસન્નતાએ કૃપાયજી.”

સાથે સાથે પ્રભુના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન પણ હોવું. નેર્મલ એક નેવી પ્રભુ એજ સાચા પ્રેમનો વિષય છે એમ સમજાય.

“આદ્યે મહાત્મ્યજ્ઞાન યયેયી, મુદ્દ હોય હરિભાવજી;
સદા સૌ ભાવે રહેજે, ત્હેને હરિ વણુ અન્ય ન રહાવજી.
સિંહાત્મક ભક્તિ જ્ઞાનોત્તર પરમ પ્રેમની હોયજી;
એણે દુર્લભ પણ સુલભ થઈને, મહદ્ અનુમદ જોયજી.”

એક વખત પ્રભુને માટેનો પ્રેમ હૃદયમાં પ્રકટ્યો એટલે એ ભાવમાં નિરંતર વૃદ્ધિ થતી જાય છે. સમુદ્રમાં જેમ ભસ્તી વખતે મોજાઓના ઉછાળા થાય તેમ ભક્તના હૃદયમાં પ્રભુપ્રેમની ઉર્મિઓ ઉછળે છે.

“પરમ પ્રીતના આવે હિલરા, હૃદયત હાર કતારજી,
ઉમડી ઉમડી ધુમરી થઈને, ન કૂટે પાછા લગાજી;
સિંધુ છોળ તરંગ સદાયે, અષ્ટ પ્રહર દિન રાતજી,
તદવદ્ જન હરિ રસમા ઝીંસે, માણે રસિક સાક્ષાતજી.”

એવા ભક્તના અંગમાં રોમાંચ ખડા થાય છે અને વિહ્વળતાને લીધે નેત્રમાથી અશ્રુધારા વહે છે, કાગણુકે પ્રભુના દર્શનની તે તીવ્ર વેદના અનુભવે છે.

“અંતર પ્રીતિ ઉમંગ અંગે, રોગ કંઠલર હોયજી,
વિહ્વળતા નેત્રજળ ધારા, પ્રેમ કહાવે સોયજી.”

એવા ભક્તના પ્રેમને વશ થઈને ભગવાન અધરામૃતનું દાન કરે છે અને અધરામૃતનું પાન કરતા કરતાં તેની પ્રપંચ વિશ્વત્કિ થાય છે અને દેહનું અનુસંધાન રહેતું નથી.

“દેહાનુસંધાન રહે નહિ, સર્વેન્દ્રિય ગ્રાણુ અનાદિજી,
ચિત્ત અંતઃકરણુ લુગ્ધાય, રસિક રસ સમઝે પાનરસ જ્વાદીજી”

એવા ભક્તના અંગમાં તેના પ્રત્યેક અવ્યવમાં પ્રભુનો પ્રેમરસ

૧૭૨] ભક્તકવિ અઢ્યારામભાઈનું જીવન દર્પણ.

ખૂરેપૂરો આપી જાય છે અને શ્રુતિનું અરૂપ તેનાં નયનોમા વૃત્ત કરતું તે નિહાળે છે.

“રસ રૂપ રસાત્મક તેનો નયનોમા, કરે સદા નિવાસજી,
અત્યદ્ભુત અતિ દિવ્ય અશ્રુએ, ઝળકે આનંદ રાસજી.”

આ રસનું સુખ શીતળ ભાવવાળું તેમ તપ્ત પણ હોય છે. સંયોગમા શીતળ ભાવવાળો અને વિયોગમા તે પ્રેમ તાપાત્મક બની જાય છે, આમ સંયોગ અને વિપ્રયોગની દશાનો એ પ્રેમ ભક્તિનું લક્ષણ અનુભવ છે.

“ક્ષણમા સીત અને ક્ષણમા તાપી, હુહાર સાણસા પેરજી,
રસ સંયોગ વિયોગે હોયં, હૈં ગતિ રસ લહેરજી”

આ અનુભવમા દેહ દશાનો અનુભવ અદ્યકાલીન હોય છે પણ વિયોગમાં તે લાંબા સમયનો હોય એવો અનુભવાય છે.

“નેહીને સંયોગ કાળમાં, ક્ષણવત્ લાગે છોટોજી,
વિયોગમાં તેટલોજ સમય તે, લાગે અતિશે મોટોજી.
જેણે એકદા પ્રગટ પરાક્ષે, કર્મો એ રસ આસ્વાદજી,
તેને અન્ય રૂપે ના કદિએ, શીકા લાગે સહુ ગ્વાદજી.
કાર્મ મરે જ્વર ગેગ કારણે, અવગ્યાથી મરણુ કે ચાયજી,
પણ પ્રેમ વિયોગે જેહ મરે તે રમિક પ્રેમી કહેવાયજી.

પ્રેમની મીમત્સા કરતાં કવિ કહે છે.

“પ્રેમે પ્રાણુ રૂપી નહે છે, પ્રેમે પ્રાણુજ જાયજી,
પ્રેમે પ્રાણુ સમર્પણુ થયે, પ્રેમે પ્રાણુ રખાયજી.

પ્રેમ જીવંગ હતો જે જનને તે મત ન માને કાયજી,
પ્રેમી વિયોગે જીવે તે, બહારગે તે હોયેજી.

વ્રત નિયમની શુદ્ધિ ન “ગહે” પ્રેમ વાદે ભરપૂરજી
“નિર્ભય અવિચળ અપ્રમાદમાં, હઠની કવમરહે જરૂરજી.”

ત્યારે પ્રભુનો પ્રેમ સ પૂર્ણ ગીતે સઘાત એટલે દેહ ચિત્તાદિમાં
વ્યાપી જાય ત્યારે પ્રેમ સ્વરૂપ પ્રભુ હૃદયમાં ખીરાળે છે

‘રસાવિભાવે રસ વેદિત થઈ, રસાત્મક રહે દૂરજ,
રસનય પરમાનન્દ વ્યાપતા, રમ સ્વરૂપ નહિ દૂરજ”

કવિ પોતે એ કા યના ઉપસહારમાં જણાવે છે કે આવો શુદ્ધ
પ્રેમરસ ગોપીજનોમાં હતો અને તે ભાગવતની અદ્ભુત વર્ણવવામાં
આવ્યો છે એ પ્રેમ તમામ પ્રમોમાં સર્વોત્તમ છે અને તેથી કવિનું
મન તેમાંજ પરોનાયલું રહ્યું છે. અર્થાત્ પોતે પણ ગોપીની માફક
પોતાનો સર્વ પ્રેમ ભગવાન કૃષ્ણને આપે છે અને તે સિવાયના
બીજા બધા પ્રેમ તેમને શીકા લાગે છે.

‘વિશુદ્ધ રસ રહ્યો ભગવત ધર્મે, તેમાં મુખ્ય જે પ્રેમજ
તેમાં દામ દયે મન પ્રીયુ, સુકર અનુગ્રહ ક્ષેમજ”

દ્યારામભાર્ગએ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમભક્તિ અને તે પણ અવિચારિણી
ભક્તિ, અનન્યભાવનાળી ભક્તિનેજ અપનાવેલી તે રસિક ભક્ત
હતા ગોપીભાવ એ એમનો આદર્શ હતો એ આદર્શનું સ્પષ્ટાકરણથી
શ્રીનૃસિંહભાગ્યજીના ભાગવત ઉપરની સુમેધિનીજીની કારિકાઓમાં
આપવામાં આવેલ છે સભર છે કે તેનું હાઈ ઈન્દ્રારામ ભક્ત
પામેથી દ્યારામભાર્ગએ મહણ કયું હોય

‘શ્રી મહાપ્રભુજીએ શ્રી સુમેધિનીમાં કારિકાએ મર્મ જણાવેજ,
શ્રીગુરુદેવે કૃપા કરીને મુજને ભણાવ્યેજ”

(રસિક ભક્ત-દ્યારામ કાવ્યામૃત)

પ્રભુનો સાચો રસિક ભક્ત પ્રભુ સિવાય બીજા કોઈની ઈચ્છા
કરતો નથી પ્રભુ એજ તેનું સર્વસ્વ છે પ્રભુની પ્રાપ્તિમાંજ તેના
સર્વ મનોરથોની સિદ્ધિ છે

“રસિક ભક્ત” નામના કાવ્યમાં વિસ્તારથી આ વસ્તુ કવિએ
જણાવી છે.

૧૭૪] ભક્તમયિ શ્રીદયારામભાર્તુ ઇવન દર્પણ.

‘રસિન્ ભક્તચસ નિધિને વ્હાલા, અગણિત અદ્ભુત પ્રીતે’,
રસિમ્ભરાયના લોભી ગ્વાદી, અનુભવીયા આ બધુ ગીતે’”

નોકમા સમજતો પ્રેમ અને ભક્તોનો પ્રેમ એ બન્ને એન્ બીન્થી
બૃદ્ધ પ્રકારના છે પ્રભુ માટેનો પ્રેમ એજ પ્રેમ; અને દુનિયાના
પ્રેમ તે ‘કામ’ છે પ્રમ અને કામવાસના પગપગ વિરોધી છે પ્રભુ
માટેના પ્રમમા કામ તેર્ શકેજ નહિ કામ અને પ્રેમ રન્ચેનો
બેદ શ્રીવધલાચાર્યજીએ મુગેાધિનીજીમા સમજા યો છે વગી નિરોધ
સ્વક્ષણ’ નામના અન્થમા તેઓ લખે છે —

વિષયાક્રાન્તગેહાના, નાવેશ સર્વથા હરે ।

જેઓનો મન કામવામનાથી ભગેન હોય તેમનામા ભગવાનનો
આવેશ આવતો નથી. વગી તેઓ કહે છે

સસારાવેશદુષ્ટાનામ્ इन्द्रियाणां हिताय वै ।

कृष्णस्य सर्वे वस्तूनि, मूर्खो ईशस्य योनयेत् ॥

સ સારાવેશથી દુષ્ટ થયેલી ઈન્દ્રિયોના હિતને માટે બોગ્ય
વસ્તુઓનો નિનિયાગ કૃષ્ણ ભગવાનમા કરવો જોઈએ આ નોકમા
પ્રેમ નશ્વરનેજ અર્પણ કરવો જોઈએ એમ શ્રી વધલાચાર્યજી
જણાવે છે શ્રી હરિગાયજીએ પણ પ્રેમ અને કામનુ તાન્તમ્ય
‘કામાપ્યદોષવિવર્ણ’ નામના અન્થમા સમજા યુ છે દયા રામભાર્ત
મામને હેય (ત્યાન્વ) ગણે છે તે આત્માની અરનતિ કરનાગ છે
એનુ બાહ્ય દષ્ટિયા જણાતુ સુખ મૃગજળના જળા જેનુ છે અને
છેતરે તે વિષગ્રસ્ત નિરાદ છે પ્રમમા વિષય રાસનાની ગદ્ય દે તી નથી

વિષય વાસના રાખે ન હે, એવા નિર્ધરાત્મક થાવજ ’

ગોપીજનોનો ભગવાન માટેનો પ્રેમ એ કામ નહોતો પણ સુદ્ધ
પ્રેમ હતો તેમા સસારના વિષવાનો ત્યાગ હતો અને પ્રભુ માટે
સ પૂર્ણ આત્મનિવેદન, તેમજ સર્વાત્મભાવ પુરેપુરા હતા તેમના
દેહાદિ પણ અલૌકિક હતા આથી ભગવાને તેમને રાસનુ સુખ

આપ્યું હતું. ભગવાનની ગોપીઓ સાથેની રાસલીલા એ શુદ્ધ પ્રેમનું ઉત્કૃષ્ટ દષ્ટાન્ત છે. લૌકિક કામ તેનાથી હજારો માર્ગ દૂર છે. તેમનો શૃંગાર રસ અલૌકિક શૃંગાર રસ છે. રાસલીલા એટલે વેદની શ્રુતિનાં જણાવ્યાં મુજબ જીવાત્માનું પરમાત્મા સાથેનું રમણ છે. જીવાત્માની પરમાત્મા માટેની રતિ તેમાં જલકાય છે. કવિ કહે છે.

“રાસલીલાનું તાત્પર્ય જો સમજે, તો નિર્દોષતા ભામેજ,
અલૌકિક રસરાજ શૃંગાર, તે ગાતાં કામ સહુ નામેજ.”

વાત્સાયન મુનિએ કામશાસ્ત્ર રચ્યું છે પણ કવિ કહે છે કે તેમનો એ ગ્રંથ લખવાનો ઉદ્દેશ એવું જણાવવાનો છે કે લૌકિક કામ ત્યાજ્ય છે અને પરમાત્મા માટેનો પ્રેમ એજ આત્મ છે. નહિ તો વાત્સાયન જેવા મુનિ સંસારી વિષયને લગતા પ્રેમ વિષે લખે તે માની શકાય નહિ.

“વાત્સ્યાયનાદિ ડી જો ભાવે, મુત્રાદિકમો વર્ણેજ,
તે રહસ્ય ગુપ્ત સમજવા, એકાગ્રથી ધરજો કર્ણેજ.”

મત્સેયાના ૩૬ માં દુહામાં કવિ કહે છે.

“નરવિહાર વરનન અત્રે, રમે સ્વગિતદ શ્રીરંગ,
શુભિધૃત ત્રિવલ્લિ જિમિઅમી, હોઈ ગુસંકિસ સંગ.”

મનુષ્યના વિહારનું વર્ણન કરવાથી અકલ્યાણ થાય છે. પણ ભગવાનના વિહારનું વર્ણન કરવાથી આત્માનું કલ્યાણ થાય છે કારણ કે તે નિર્મળ છે. જેમ કેઈ માણસ જંવરથી પીડિત હોય એને ઘી આપ્યું હોય તો તેને વિપર્યય બને છે. પણ જો જંવરાંકુશની ગોળી સાથે આપ્યું હોય તો તે અમૃત સમ બને છે એટલે કવિએ શૃંગાર રસનું વર્ણન કર્યું હોય તો પણ તે સૌન્દર્ય ભાવવાળું છે. તેમાં લૌકિક કામ (વિષય) ની ગંધ નથી. એ પ્રેમનું નિરપણ લૌકિક ભાષામાં કરવામાં આપ્યું છે એટલુંજ; કારણ કે તે સિવાય પ્રભુની સાથેના જીવનો રતિરસનો અનુભવ વર્ણવી શકાય નહિ. રસાનુભૂતિને

૧૭૬ ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

વ્યક્ત કરવાને માટે ગરબીઓમાં લૌકિક નાયક નાયિકાના પ્રેમ વર્ણનની શૈલી ચોંટી છે પણ તે તો જેમ મોનાનો દાર બનાવવો હોય તો ઘાટ ઘડવાને માટે મોનામાં તાણુ (ગાંધ) થોડુંક મિશ્રિત કરવામાં આવે છે અગર તો મોનાના કડામાં લાખ પુરવામાં આવે છે તેમ પરમાત્મા પ્રત્યેના પ્રેમભાવના વર્ણનમાં લૌકિક કામની લાપાનું મિશ્રણ થાય છે પણ તે માત્ર બાહ્ય અભિવ્યક્તિને માટે છે કા જે પ્રેમ ભક્તિમાં પ્રભુ ભક્તના હૃદયમાં આન્તર રમણ કરે છે તે આન્તર ગમણનો અનુભવ કવિ ત્યારે પોતાના આનન્દને માટે કરે છે ત્યારે તે રનેહની અભિવ્યક્તિ શબ્દોમાં પ્રકટ થાય છે પ્રિતા આ શબ્દોમાં પણ પ્રભુના પ્રેમનું નિરુપણ છે પ્રભુ પ્રેમનું વર્ણન કરનાર કાવ્યના શબ્દો તથા અર્થ પણ પ્રભુ રૂપે છે એટલે કવિની શૃંગાર રસની કવિતા બાહ્ય શબ્દ રૂપે અને અભ્યંતર અર્થ રૂપે-ઉભય રૂપે પ્રભુનાજ રસાત્મક સ્વરૂપની અનુભૂતિનું વર્ણન કરે છે એ અર્થમાં દયારામભાઈએ અલૌકિક શૃંગાર રસના પણ કવિ છે અને તે વર્ણન કરનાર કવિ પોતાનું કવિ સ્વરૂપ ભૂતી જાય છે અને પોતે ગોપી છે એમ માનીને પ્રભુરસમાં તન્મય બની જાય છે પ્રેમની કસોટી પ્રભુ રસમાં તન્મય બની જવું એ છે પ્રભુનો સાચો પ્રેમી ભક્ત એ તન્મયતાની અનુયાયી છે એ છે

પ્રમતત્ત્વની મીમાસા કળતી વખતે, દયારામભાઈએ માનસ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ પણ તે પ્રશ્નને બહુજ સુદર રીતે 'લોચન મનનો રે ઝગડો' એ ગરબીમાં રજુ કર્યો છે માનસશાસ્ત્રમાં આ પ્રશ્ન એ રીતે ચર્ચાયો છે કે કોમ પણ હિમિ કે ભાવનાના પ્રકટીકરણનું કારણ માનસિક વ્યાપાર કે શારીરિક વ્યાપાર હશે? જેમસ તથા લેગ નામના માનસ શાસ્ત્રીઓએ શારીરિક વ્યાપારને ભાવનું કારણ માન્યું છે. તેઓ કહે છે કે ધારો કે એક માણસ જ ગદ્યમાં જાય છે.

અચાનક તે વાઘને દૂરથી જુએ છે. તે જોતાં પ્રથમ તે દોડવા માંડે છે. એટલે શારીરિક વ્યાપાર કરે છે. અને પછીથી તેના મનમાં ભય અગર ગભરાટ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે ભય નામની લાગણીનું કારણ તેના મત પ્રમાણે શારીરિક વ્યાપાર છે, માનસિક નહિ. તેજ પ્રમાણે અન્ય લાગણીઓ પ્રેમ, ક્રોધ વગેરેની બાબતમાં સમજવું. બીજા માનસ શાસ્ત્રીઓ આ મત સાથે સંમત થતા નથી, તેઓ લાગણીને માનસિક માને છે. મનનો વ્યાપાર એજ તેનું કારણ છે. દયારામભાઈ માનસશાસ્ત્રી નહોતા પણ એ પ્રશ્નને બહુજ ખૂબીથી તેઓ નીચેની ગરબીમાં રજુ કરે છે. પ્રશ્ન એ છે કે પ્રભુમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ મન કે નેત્ર? નેત્રે પ્રભુના સુદર સ્વરૂપનાં દર્શન કર્યાં; તેથી દુઃસ્વપ્નને લીધે મનની પ્રીતિ પ્રભુમાં થઈ કે પ્રથમ મનમાં પ્રેમ ઉદ્ભવ્યો તેને લીધે પ્રભુનાં દર્શનની ઝંખના નેત્રો કરે છે? નયનથી દર્શન કરે છે. આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કવિ “લોચન મનનો રે ઝગડો” એ શાર્દૂલવાળા કાવ્યમાં આપે છે. મન કહે છે કે લગવાનમાં પ્રેમ ૩૬મ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રીત કરીને પ્રભુના સુખદર્શનનું સુખ મેળવ્યું અને પછી મને તેને ભક્ત બનાવ્યો ત્યારે નયન કહે છે કે ‘ના, હે મન પ્રથમ પ્રેમ તો તેંજ કર્યો. હું તો મનનું વાહન છું. તેં પ્રેમ કર્યો તો મને પ્રભુના સુખદર્શનની ઈચ્છા થઈ, એ બંનેની ચર્ચાનું નિરાકરણ બુદ્ધિ કરે છે. તેણે સમાધાન કયું. ‘મન લોચનનો પ્રાણુ તું, લોચન તું મન કાય.’

રાગ રામગ્રી.

લોચન મનનો રે, કે ઝગડો લોચન મનનો;
રસિયા તે જનનો રે, કે ઝગડો લોચન મનનો.
પ્રીત પ્રથમ કેણે કરી, નંદકુંવરની સાથ;
મન કહે લોચન તેં કરી, લોચન કહે તારે હાથ.
નટવર નીરખ્યા નેનું તેં, સુખ આવ્યું તુંજ લાગ;
પછી બંધાવ્યું મૂળને, લજાન લગાડી આગ.

૧૭૮] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્ગવું જીવન.૬૫૫.

સુણ ચક્ષુ હુ પાગળું, તૂં મહારું વાહન;
 નિગમ અગમ કરું સાભળ્યુ, દીક્ષાવના ગયૂમન.
 ભણ કરાવ્યુ મે તને, મુદરવર સજોગ;
 મને તજી તૂ નિત મળે, હ રહ દુઃખવિજોગ.
 વનમાં નહાલાજી કને, હુંય વમ્મ હુ નેણુ;
 પણ તુને નવ મેળવે, હ નવ બોગવુ એન
 રહેન નથી મન ક્યમ તને, બેટે સ્યામ શર્ગર;
 દુઃખ મહારે જાણે જગત, રાત દિવસ વહે નીર.
 મન કહે ધીકુ હટે, ધુમ્ર પ્રગટ ત્વા હોય;
 તુ તુજને લાગે મે નેન, નેદ થકી તૂ રાય.
 એ બેહુ આગ્યા બુધીકને, તેણે ચુકવ્યો ન્યાય;
 મન લોચનનો પ્રાણ તૂ, લોચન તૂ મન કાય.
 મુખથી મુખ દુઃખ દુઃખથી, મન લોચન એ રીત;
 દયા પ્રીતમ શ્રી કૃષ્ણ શુ, બેહ વડેથી પ્રીત.

મનને મુખ તો નયનને મુખ, અને મનને દુઃખ તો નયનને દુઃખ. મન અને નયન—માનસિક વ્યાપાર અને શારીરિક વ્યાપાર હિલચ એક બીજા સાથે જોડાયેલા છે. પ્રેમ તત્ત્વને પણ એ નિયમ લાગુ પડે છે પ્રેમની લાગણી રતિ રૂપે મનમાં ઉદ્ભવે છે. પણ તે અતુલાવ અને સચારી ભાવ રૂપે શારીરિક વ્યાપાર અને માનસિક વ્યાપાર રૂપે ગુગાયમાન થાય છે પ્રેમ એ માનસિક લાગણી છે, પણ તે શરીરનેય અસર કરે છે આ છે દયાગમભાર્ગવની પ્રેમ તત્ત્વની કીર્તિમુદ્રી

પ્રકરણ ૧૧ મુ

‘ગોપી દયારામ’

ગુલ પ્રકરણ ઉપરથી સમજાશે કે દયારામભાઈના પ્રેમરસના-
પ્રેમલક્ષિના-શુગાર રસના કાવ્યા ગોપી ભાનમાથી ઉદ્ભવ્યા છે અને
તે કાથો ગરબીઓના નામથી ઓળખાય છે દયારામની ગરબીઓ
દયારામ કા થ સ અહમા પ્રસિદ્ધ થયેલી છે તેમ ‘કાવ્ય મણિમાલા’માં
૩ અને ૪ થા ભાગમાં પણ પ્રસિદ્ધ થયેલા છે એમાં ગોપીભાવે
કવિ ભગવાન કૃષ્ણને માટે ‘ગતિ’ પ્રગટ કરે છે એ રતિભાવની
મસ્તીમાં કવિના હૃદયમાં વિવિધ ભાવો ઉછળે છે કોઈ વખત
ભગવાનના શ્રીમુખના દર્શન કરાનો તલમાંડે દેખાડે છે કોઈ
વખતે કૃષ્ણની સાથે ગીત ને નિશ્ચય કરે છે ‘હવે હું કૃષ્ણ
સ્વામ હોવાથી કોઈ યગ સ્વામ ગગ પાસે જ સિં નહિ” ‘સ્વામ
ગગ સમીપે ન જાઉં” તો મુખથી કહેવાનું પણ મન સ્વામ
ગગ રહી શકતું નથી કોઈ વખત એ ગોપી કૃષ્ણને નિમનણ
આપે છે

આવો ને માટે ધેર માણવા દોજી રાજ આવો મારે ધેર માણવા
પ્રેમરસ પ્યાલો એ પીરાને પાવા જોગન તુરીને પલાણવા”

ગોપી દયારામ’ ને ભગવાન પ્રેમરસનું પાન કરાવવા કહ્યું છે
અને એ પ્રેમરસના આ વાદ નગર પોતાનું યૌવન વયુ જાય એ
તેને પમદ નથી કોઈ વખતે ત્રણને ઉપાક્ષલ આપે છે કે તમે
આજે કોની સાથે પ્રેમરસ જોગવતા હતા ?

૧૮૦] ભક્તકવિ શ્રીહયારામભાઈનું જીવન કર્પણ.

“રાતઘડી કેની સગે જાગ્યા, ધાયલ હોજી નેણુ ગાણુ ઠાઈનાં વાગ્યા.”

આનો ઉત્તર કૃષ્ણ આપે છે—

“મર્મના વચન ગો જોવે રે હો માનની, મર્મના વચન ગો જોલે,
માટે તો આ ગોઠુજિયામાં, કોઈ નથી તાટે તોલે.”

અન્ય ગરખીમા ગોપી ઈર્ષ્યા વ્યક્ત કરી કૃષ્ણને ઉપાલભ આપે છે.

“કઈ સગે લપટાણા વાલમજી, કઈ સગે લપટાણા ?”

કૃષ્ણ પણ ચતુર છે, તેમને રાધિકાનો પ્રેમ ગુમાવવો નથી, કારણકે તેઓ રાધિકાને ખૂબ ચાહે છે. એટલે ઉત્તર આપે છે કે—

“તારે પ્રેમે હુ મોલો, રાધિકે તાગ સરખો પ્રેમ કદી ના જોયો.”

આમ કૃષ્ણ સમજાવે છે, છતાં રાધાનું રુસણુ છટતું નથી. સખી શ્રી આમિનીડને પૂછે છે.

“આમા તુ તો શીદને રિસાઈ રે, કાઈ એ કારણ મુજને કહેની.”

કૃષ્ણ લલિતાને રાધા પાસે કારણ પૂછવા મોકલે છે. રાધા કહે છે ‘જોને આ કૃષ્ણ મને શશીવદની કહે છે તો શુ મારું મોટું ચદ્ર જેવું છે? શુ મારા પ્રેમમા વધઘટ થાય છે? મને ચદ્રવદના કહીને હલકા પાડી. માટે હુ તો કોઈ પણ ઉપાયે કૃષ્ણની પાસે જવાની નથી.’ લલિતા કૃષ્ણને હકીકત જણાવે છે રાધા તો મને એમ કહે છે કે—

“હાવા હુ સખી નહિ જોતુ રે, કદાપિ ન દકુવગની સાથે,
મુને શશીવદની કહી છે રે, લારની દાઝ લાગી છે મુજને”

લલિતા કૃષ્ણને કહે છે કે—

“લલિતા કહે શરેા સ્વામી રે, હઠીલી હઠ ન ત્યજે હું હારી,
કહુ એ તો કોઈનું ન માને રે, આપ મનાવો પોતાની પ્યારી”

કૃષ્ણ-રાધાજીને મનાવવા માટે રાધાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને પછી રાધાને પ્રસન્ન કરે છે.

“છૂટેયુ માન એક રસ થઈ પેઢ્યા, આનંદ હર ન સમાયે રે,
કે કમ્પતિની દાસી થવાને, દાસ દયો ગુણ ગાય.”

રાધા અને કૃષ્ણના માનલાવની ઘણી ગરખીઓ પણ કવિ લખે છે. કોઈ વખતે હૃદયમાં કૃષ્ણની મનોમન બસીના નાદ સૂણે છે અને ‘ગોપી દયારામ’ પ્રભુને મળવાની તાલાવેલી વ્યક્ત કરે છે.

“વહાલો મારો કુંજમા વાય છે વાંસળા રે લોલ,
નાદે વેધા છે પાસળાઓ મારી રે લોલ;
હું તો સૂણતા જૂલી સદુ આતુર્થ રે લોલ,
મળવા થઈ છુ અતિ આતુરી રે લોલ.”

કોઈ કોઈ વખત કૃષ્ણ ગોપીને યમુનાજીના ઘાટ ઉપર રોકી રાખે છે. એ ભાવથી શ્રવિ ગાય છે કે:—

“શ્રી જમુનાજીના ઘાટમા રે લોલ, રોકી રાખી છે મુને વાટમાં રે લોલ.”

કોઈ કોઈ વખતે પ્રભુનો વિગ્હ સાલે છે અને પ્રભુના મિત્રન માટે તલસાટ અનુભવે છે. પ્રભુને નિમંત્રણ મોકલે છે.

“માણીગર આવો મારે મહોત્તે માણીગર આવો,
વહાલા શાને લોચન લવચાવો મારે મહોત્તે.”

પ્રભુ પધારે છે, તે સમયનો આનંદ નીચેની પંક્તિમાં વ્યક્ત કરે છે.

“આઝ્યાં વહાલો કુલી અલખેલી, વહે દુઃખ નાખ્યુ છે રેલી.”

લક્ષ્મી જેમ પ્રભુને મલવાને ઉત્સુક હોય છે તેમ પ્રભુ પણ લક્ષ્મીને મલવા માટે ઉત્સુક હોય છે. તે ભાવ ઘણી સુદર રીતે નીચેની પંક્તિમાં જણાવ્યો છે.

૧૮૨] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું શુવત દર્પણ.

“હું શું જાણું રે, વહાલે મુજમાં શું દીકું,
વારે વારે સામું ભાજે, મુખ લાગે મીકું.”

‘ગોપી દયારામ’ કહે છે કે મને તો કૃષ્ણના પ્રેમનીજ લગેની
લાગી છે.

“લાડીલા લાવ જિહારીજ મને લેહ લાગી તમારીજ,
રાજ મોહન જોવું જોઈને કાળજમા કંઈ દર્શ થાય,
મારા ચિત્તની ચેતવણી મેં મુખડે નવ કહેવાય.”

પ્રભુનો પ્રેમ ‘ગોપી દયારામ’ને ઘેલી બનાવે છે. એને પ્રભુ માટે
ધેલછા લાગી છે, તેથી કહે છે કે.—

“ધેલી કાધી છે, ઘેલી કાધી ન દલાલા, તેં તો ઘેલી કરી રે,
આ ગીરીધારિ તે તો ઘેલી કરી, કાણ જાણે કે તું મા કામણ છે કે;
તારી જખી છે કામણ બરી.....”

એક વખત આ ગોપી, કૃષ્ણ ઉપર કોપાયમાન થાય છે અને
કૃષ્ણને ચેતવે છે કે:—

“નેન નચાવતા નંદના કુંવર, પાધડે પ થે જા.”

દયારામભાઈની ગરખીઓમા પ્રભુ પ્રત્યેની રતિના વિવિધ ભાવો
વ્યક્ત કરવામા આવ્યા છે. પ્રભુના સૌંદર્યનું વર્ણન નીચેની
ગરખીઓમા કેટલા થોડા અને સુનંદા શબ્દોમાં વર્ણવે છે !

૧

ગોલા સબુણા સ્યામની, તું જોને સખી, શોભાં
કાટિ કંદર્પને લગ્નવે એતું મુખડું, શીકી પડે છે દળા કામની;
સદશુણુસાગર નટવર નાગર, બલિહારી હું એના નામની,
કાટિ આભૂષણનું એરે ભૂષણ, સીમા તે છે એ અલિરામની.
જે ઓળખે તેને તો સાગ સર્વનો બીજી વસ્તુ નથી કામની,
અનુપમ એ અલગેલો રસીયા, શુવતમણી દયારામની.

૨

અલમેલાજી પ્રાણુ આધાર રે, તમ પર વાગી રે,
 તમારે નયને શ્રીનંદકુમાર રે, મોહી પ્રજનારી રે ૧
 તમ સંગે રંગીલા લાલ રે, લાગ્યો છે નેડા રે,
 નહીં મેલું શ્રીનટવર નદ રે, કાન તારો છોડા રે. ૨
 છોગાવળા મનોહર છેન રે, નદજના લાલો રે,
 ગુણવતા આવેને મારા ઘેર રે, પ્રજપતિ વહાતા રે ૩
 છખી જોઈ અલૌકિક શ્યામ ર, મોહું મન મારુ રે,
 દયા પ્રીતમના તન મન ધન રે, તમ પર વારુ રે ૪

૩

આજ ગઈતી કાલિ દીને તીર રે, ભરવાને પાણી રે,
 તીરે હિસા શ્રી હલધરવીર રે, સારગ પાણી રે. ૧
 શોભે ફૂલડાનો તારો શીષ રે કસુંબલ રેટા રે,
 ઉભો ડોલરીયો દીલદાર રે, રંગીલો ઓઢ્યો રેટા રે ૨
 ક્યાં તિલક કેસરના લાલ રે, ફૂલડાની માવા રે,
 વા'લો ચાલે છે હ સગતિ ચાલ રે, લાગે છે રૂપાળા રે ૩
 શોભે સર્વે ગોપાલીયાની સાથ રે, હિસા અલમેલા રે,
 જોશે જોયો દયાનો નાથ રે, રસરૂપ રેલો રે ૪

૪

મારા જન્મ સગાથી જદુરાય રે, ગિરિવર ધારી રે,
 ત્હારી મૂર્તિ વસી છે ઉગ્માય રે, ન મેલું ઘડી ન્યારી રે ૧
 તમ સંગે રંગીલા લાલ રે, બાધી છે વેળા રે,
 હવે હોતે જાતો છે મારો હાથ રે, મા દેશો મેલી રે, ૨
 મારા પ્રીતમ જીવન પ્રાણુ રે, જીવુ છું જોઈને રે,
 તમ સંગે કરી છે આજખાણુ રે, લોકવાજ બોધને રે. ૩
 રસીયાજી મારે ઘેર રાત રે, આવીને રહેજો રે,
 દયાપ્રીતમના દીવડાની વાતો, એકાંતે આવી કહેજો રે. ૪

૧૮૪] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્પણ.

૫

હારી નવલ છખી નંદલાલ રે, પ્રીતમ પ્યારા રે,
હુ તો નિરખીને ઘઈ છુ નિહાલ રે, જીવન મારા રે. ૧
વહાલા લાગી છે તમશુ લગન રે, તે તો ક્યહાં કહીયે રે,
હુ નિપટ નિર્લજ્જ અજાણુ રે, અખલા કૈયે રે. ૨
વાલા શોભે સોનેરી પાગ રે, કાનમાં છે મોતી રે,
રઢીયાળા રસીયા નાથ રે, હુ તો નિત્ય નિત્ય જોતી રે. ૩
મારા હૈડાના નાથ હ મેશ રે, દર્શન દેજો રે,
દયા પ્રીતમના મ્નેહની રીતે રે, મુખડા દેજો રે ૪

રતિ રસથી છલકાતી દયારામભાઈએ ઘણી ગરખીઓ લખેલી છે અને એ કવિતાનો જોટો શુ સાહિત્યમાં અન્યત્ર મળશે નહિ. શબ્દ લાસિત્ય, અર્થની ચારુતા, અને સંગીતની માધુરીના કારણે દયારામભાઈની ગરખીઓ ઘણી જાણીતી છે સ્વ નાનાલાલ કવિએ દયારામભાઈ ઉપરના એક જપન્તી વ્યાખ્યાનમાં એની સારી પ્રશંસા કરી છે તેઓ લખે છે કે, “ ‘Lyrics’ ગોધવા કયા વનવનમાં ભટકવું પડે એમ છે. ગુજરાતની ગરખીઓ સમા લીરીકસ ‘Lyrics’ જગતભરમાં નથી, આવડે તો લખો. સ્વામીનારાયણના વરાખની ભાષામાં એ મધુરપ છે. પણ એ કલ્પનાની ભલક નથી એટલે મધુરપ અદ્ભૂત છે પણ અળકાટ નથી ”

સ્વામીનારાયણીની ગરખીઓની મધુરપમાં અને પ્રસાદમાં કલ્પનાની વીજળીની ભલક પૂરાય એટલે દયારામની ગરખી.

દયારામ એટલે મીઠપ અને વિદૂષતાની ઝડપ. આ તો નાનાલાલભાઈએ ગરખીને એક સાહિત્યના પ્રકાર તરીકે ગણી દયારામભાઈની ગરખીઓએ એક કવિની નહિ પણ ગોપી હૃદયની

કૃષ્ણ સાથેની રતિ રસની અનુભૂતિની અલિવ્યક્તિ છે. એ દષ્ટિએ આ ગરખીઓનું મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ. વાત સાચી છે કે ગુજરાતના નારી સમાજમાં એને અગ્રસ્થાન મળ્યું છે, સંસ્કારી નારીઓનાં કંઠમાં આ ગરખીઓનું સંગીત ગૂંજન કરે છે. પણ તેનું ખરૂં મૂલ્ય એ ગીતના પ્રકાર તરીકે, તેની સંગીત માધુરીને લીધે નહિ પણ દયારામભાઈની ગોપીભાવને લીધે છે. એ ભાવની મસ્તીઓની એ ગરખીઓ છે અને એ મસ્તી એટલે પરમાત્માની સાથેના અલૌકિક પ્રેમની મસ્તી. એ રીતે આ ગરખીઓને સત્કારવામાં જો આવે, અને તેનું રહસ્ય સમજવામાં આવે તો એ ગરખીઓનો આસ્વાદ કરનારાઓનો પોતાના જીવનને અલૌકિક અથવા દિવ્ય બનાવી શકશે. દયારામભાઈએ જેમ પ્રેમલક્ષિનાં પ્રાકૃત ગીત ગાયા છે, તેવાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં નરસિંહ અને મીરાંએ બીજી રીતે ગાયાં છે. પણ દયારામભાઈની ગરખીનો પ્રકાર એ અનોખો છે અને તે એમનું આગવું સ્વતંત્ર સર્જન છે. રામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓ પ્રેમાનંદ સખી વગેરેએ આવો “પ્રેમરસ” વર્ણવ્યો છે.

ભૂતકાળમાં કેટલાક વિવેચકો દયારામભાઈને અંગ્રેજ કવિ બાયરન સાથે સરખાવે છે. આ રીતે દયારામભાઈની સરખામણી કરવી તે એ વિવેચકોનું દયારામભાઈના લક્ષિતત્ત્વનું ધોર અજ્ઞાન બતાવે છે “ક્યા ગજ બોજ અને ક્યા ગાગો તેલી ?” બાયરનની કવિતા એટલે વિષય વાસનાની, કામના વિષયની, સાસારિક કવિતા છે. ત્યાં દયારામભાઈની કવિતા એટલે, અલૌકિક, દિવ્ય, પ્રભુ પ્રેમની કવિતા છે. દયારામભાઈને બાયરન સાથે સરખાવવા એ દયારામભાઈનું રોગ અપમાન કરવા બરાબર છે. એક રસકીયા નાયિકાને, સામાન્ય નાયિકાની કોઠીમાં મૂકીએ, તેનાં જેવું છે. વળી કેટલાક કવિ હાદીઝની સાથે દયારામભાઈની ગરખીઓ સરખાવે છે. (દિવાન બહાદુર કૃષ્ણાવાવમાઝએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં એ પ્રમાણે સરખામણી કરી છે.), આ સરખામણ પણ બરાબર નથી. દયારામભાઈની કવિતામાં શુગારરસ છે

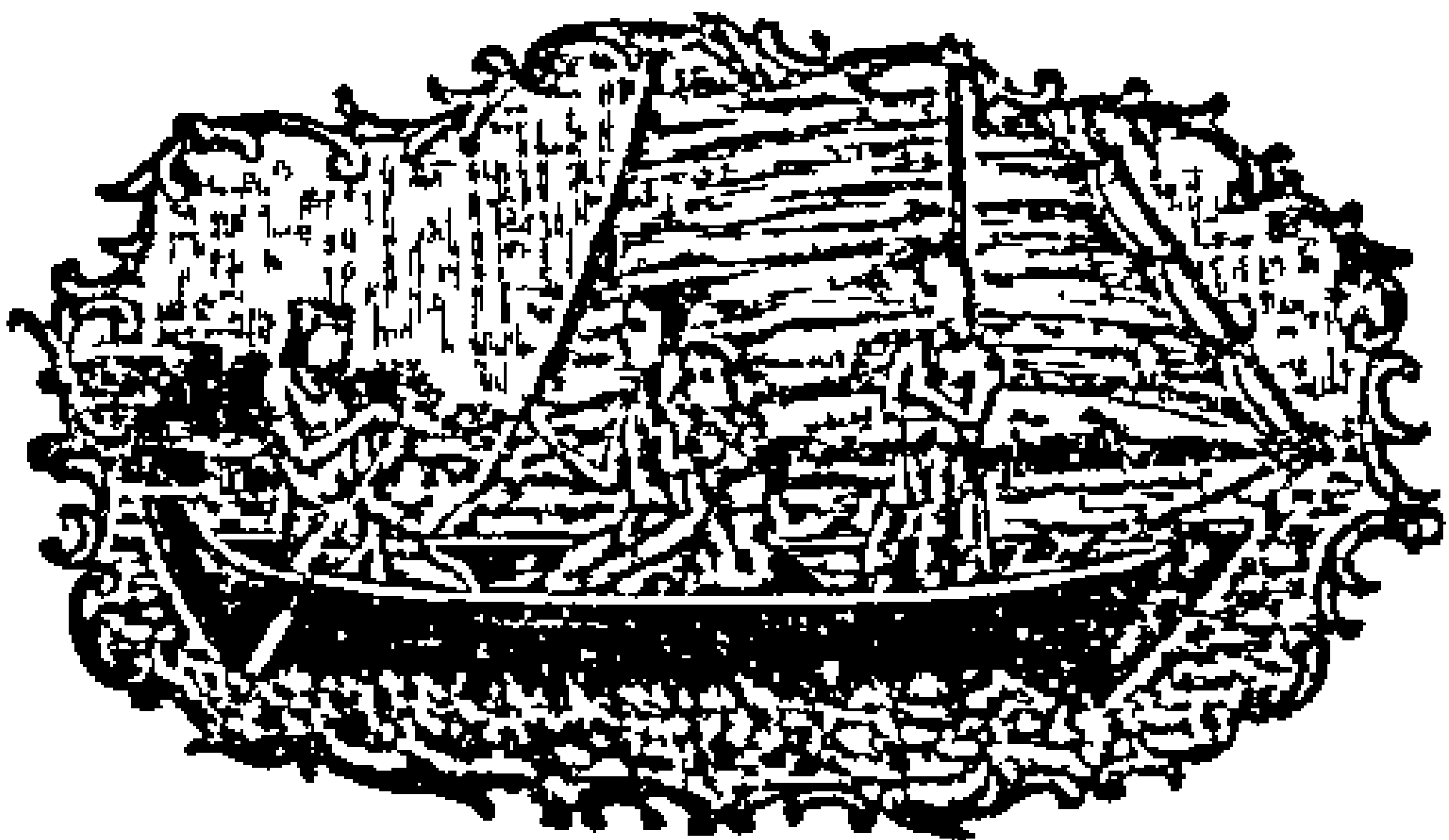
૧૮૬] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન કર્પણ.

તે શૃંગારરસ , લૌકિક રસ જેવો નથી, એ . પાછલા પ્રકરણમાં જણાવ્યું-છે. એ બાબતનું પિષ્ટ પેપણ કરવાની જરૂર અહીં મથી. કારણકે આ જીવનચરિત્રને લગતું પુસ્તક છે. .

ભક્તિ માર્ગમાં સ્ત્રી ભાવનું પ્રાધાન્ય છે. “ હુ ભાવ ” અને “ પુભાવ ” નો ત્યાગ કરવાનો છે. પુરુષ અને ભક્તો એ સ્ત્રીઓ છે. શરણાગતિનો સ્વીકાર થતા સ્ત્રી ભાવથીજ ભક્ત હૃદયમાં ભગવાનને પુરુષ રૂપે-કાન્ત રૂપે ધારણ કરે છે. આ ભાવને લીધે ભક્તની વાણી પણ નિર્મળ બને છે, અને સયોગ તથા વિરહની અવસ્થાનો અનુભવ થાય છે. તેવા ભક્તના હૃદયમાં ભગવદ્ભાવ ભરપૂર હોય છે. મુખ પર ભગવત્ તેજ અળકે છે. કૃતિ પણ ભગવાન માટેજ હોય છે. ગોપીભાવ એટલે સ્ત્રી ભાવ અને સ્ત્રી ભાવથીજ ભક્તિ સિદ્ધ થાય છે.

સ્ત્રી ભાવથી ત્યારે જીવન ભગવદ્ ભાવમય થતા વિરહાત્મક કક્ષાએ ભક્ત પહોંચે છે ત્યારેજ ખરો ગોપીભાવ ઉદય પામે છે. સરયજ્ય સર્વવિષયાંસ્તવપાદમૂલ પ્રાપ્તા:

ગોપીભાવથી પ્રભુના પ્રત્યક્ષ અનુભવ જેને સાક્ષાત્કાર કહેવામાં આવે છે તેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેવા મહાતુલાની ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈના કાવ્યો ગોપીભાવથી ભરપૂર છે. એટલેજ “ ગોપી દયારામ ” યથાર્થ થાય છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું

‘વૈરાગ્ય’ ના કવિ-દયારામ

ગૃહ પ્રકરણમાં દયારામભાઈના ગોપી ભાવથી લખાએલા કાવ્યોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો હતો અહીં આ તેમના વૈરાગ્ય વિષેના કાવ્યોનો નિર્દેશ કરીશુ સામાન્ય ગીતે એવી માન્યતા છે કે શૂંગળ ગસના કવિના કાવ્યોમાં વૈરાગ્ય હોયજ નહિ આ લેખક કવિ જીવન પર્યંત અવિનાશિત હોવા છતાં સસારમાં ગળા હતા એમણે સન્યાસનો ભગવો અચ્ચો ઓઢ્યો નહોતો છતાં એમનું હૃદય વૈરાગ્યથી પૂર્ણ હતું તે માનતા હતા કે વૈરાગ્ય વગર પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ ભક્તિ સભવી શકેજ નહિ સસારના વિષયોમાંથી પ્રેમને ખેંચી લઈને પ્રભુ પ્રત્યે તે પ્રેમ વાળવો અને એ પ્રેમની પ્રાપ્તિ માટે ચિત્ત, ઈન્દ્રિયો વગેરેને પ્રભુમાં પરોવવા તેનું નામજ સાચો વૈરાગ્ય છે સાચા વૈરાગ્યમાં સસાર પ્રત્યે વિમુખતાની માથે પ્રભુસમુખતા હોવી જોઈએ મમારના વિષયોને તુચ્છ ગણીને પત્ની પુત્ર સગાસબધીઓ વિત્ત વગેરે ત્યજી દઈને કેવળ ભગવાન કપડા પહેરવાથી અગર અન્ય નિવાસ કરવાથી સન્યાસની સિદ્ધિ થતી નથી દયારામભાઈના વૈરાગ્ય વિષેની ભાવના શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના મિદ્ધાન્તને અનુસરીને હતી મન્યામ નિર્ણય’ નામના ગ્રંથમાં શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ જણાવ્યું છે કે ભગવાનથી જીવાત્માને થયેલ વિગ્ધના અતુલ્ય મારેજ સન્યાસ છે અને તેજ સન્યાસ પ્રશસનીય છે એ માટે બાહ્ય વેષ અગર તો આડગત્તી

૧૮૮] ભક્તકવિ શ્રાદ્ધારામભાઈનું જીવન દર્પણ.

નથી. એ સંન્યાસ, કર્મમાર્ગમાં કે જ્ઞાનમાર્ગમાં શક્ય નથી, તેમજ સાધનરૂપ ભક્તિમાર્ગમાં તે શક્ય નથી, એ તો પ્રેમસક્ષણુ ભક્તિ માર્ગમાંજ શક્ય છે. પ્રેમસક્ષણુ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ગૃહં સર્વોત્તમા ત્યાજ્યં એ સિદ્ધાન્ત શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો છે. ગૃહત્યાગ આવશ્યક છે પણ એ ગૃહત્યાગ દેહથી નહિ, પણ મનથી. તે આ કળિયુગમાં બહુ દુષ્કર છે.

એમાં બાલ્ય વાતાવરણ તથા અન્ન પણ મનને દુષિત કરે. તેમજ વિરહના અનુભવને માટે એકાન્તતા મળવી મુશ્કેલ છે. આથી શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ એવો આદેશ આપ્યો છે. “તત્ત્વં ચૈત્ત્વં ત્યક્તું ન શક્યતે, કૃષ્ણાર્થં તત્ત્વં પ્રયુજીત ” તે એટલે ગૃહ જો ત્યજવાની શક્તિ ન હોય તો તેનો કૃષ્ણ માટે વિનિયોગ કરવો. અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમનો વિનિયોગ પ્રભુની મેવા દ્વારા પ્રેમભક્તિનું સુખ મેળવવા માટે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના સંપ્રદાયમાં ગૃહસ્થાશ્રમ દ્વારા વૈરાગ્યભાવના કેળવવાની છે, અને વૈરાગ્યનો હેતુ પ્રભુની પ્રેમભક્તિથી સરે છે. ભગવાન પ્રેમરૂપ છે. એ સિદ્ધાન્ત શ્રીવલ્લભાચાર્યનો હોવાથી ભગવાનની સૃષ્ટિને પણ જીવાત્માએ પ્રેમથી ચાહવી જોઈએ. આથી પતિ કે પત્ની, સંતતિ તથા સાંસારિક ઈતર સંબંધીઓનો, પ્રભુનો ભક્ત, કદી પણ તિરસ્કાર કરતો નથી. ઉલટું એ બધાને તે ચાહે છે—કારણ કે પત્ની વગેરે સંબંધીઓ પણ પરમાત્માના ચિહ્નો છે, અને બાલ્ય જગત્ એ પરમાત્માના સદંશ છે. પરમાત્માએ ક્રીડા કરવાને માટે અનેક રૂપે ચેતન અને જડ સૃષ્ટિ સર્જી છે. સૃષ્ટિનું આદિકારણ એ પ્રેમરૂપ પરમાત્મા છે. તેની માત્રા સર્વત્ર આપેલી છે આથી પરમાત્માનો સાચો ભક્ત એ પરમાત્માની સૃષ્ટિનો અનાદર કરતો નથી. તેમ તેને તિરસ્કાર પણ કરતો નથી. એ બધામાં પરમાત્મા છે એમ સમજીને તેમને પ્રેમ ॥ ચાહે છે, અને એમને સાથે રાખીને પ્રભુ સેવામાં ખેલાવું જોઈ. બીજીન કંઈ કે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ સેવાને સંન્યાસ માટેનું

સાધન કહ્યું છે. તે સેવા, દેહથી અને વિત્તથી કરતા કરતાં માનસીની સ્થિતિએ પહોંચાય છે. તે ઉત્તમ સેવા છે. એજ સાચો સંન્યાસ છે. અને તેમાં ભક્તને પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તેમજ પ્રભુ તેને ભજનાનંદનું દાન કરે છે. આ સેવા પણ બે રીતે થાય છે. ખરી રીતે તો અન્યાયરૂપિની સેવા કરવી જોઈએ.

“ અત્યાવૃત્તો મજેત્ કૃષ્ણ ”-‘મક્તિ ઘર્ષિની’-એમ કરવાથી પ્રભુ પ્રત્યેનો પ્રેમ આસક્તિનું સ્વરૂપ પકડે છે. પ્રથમ સ્નેહની દશામા સેવા કરતી વખતે સાંસારિક રાગોનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે. (સ્નેહાદ્ રાગવિનાશઃ સ્યાત્) પછી આસક્તિની દશામા ગૃહાલ્પિઃ એટલે ગૃહાદિ તરફ અભિચ્છ થાય છે. પછી વ્યસનની અવસ્થા સિદ્ધ થાય છે. “યદા સ્યાત્ વ્યસનં કૃષ્ણે કૃતાર્થઃ સ્યાત્ તદૈવ હિ.” વ્યસનની અવસ્થા જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે કૃતાર્થ બને છે અને એ સ્થિતિએ પ્રાપ્ત થયેલાનો ‘ઘર્ષ’માં રહેવાથી નાશ થાય છે. માટે તેણે ગૃહનો ત્યાગ કરવો અને વૈરાગ્ય ગ્રહણ કરવું. પણ તેનો હેતુ પ્રભુ પ્રાપ્તિ માટે છે. વૈરાગ્યમાં મન પ્રભુમાં પરોવવાનું છે. (ત્યાગં કૃત્વા વ્યતેત્ ય. તુ તદાર્થાર્થિકૈર્માનસ) આ અવસ્થામાં સર્વથી અધિક સુદૃઢ ભક્તિ મેળવવી જોઈએ અને એવી રીતે રહેવું જોઈએ કે દુઃસંગ કે અનદોષ કે બીજા કોઈ દોષો બાધક નીવડે નહિ. જ્યાં પ્રભુના સાચા ભક્તો રહેતા હોય તેમની સાથે જ્યાં પ્રભુ બિરાજતા હોય એવા સ્થાનમાં (કાતો પોતાનું ઘર કે અન્યત્ર) જે દૂર કે નજીક જતા એવી રીતે રહેવું જોઈએ કે ચિત્ત દૂષિત થાય નહિ, એટલે મન સાંસારિક વિષયો તરફ વળે નહિ. આ માટે જો ત્યા ન બની શકે તો ક્યામાં આસક્તિ રાખવી. જ્યાં ભગવાનના ગુણસેવા થતા હોય ત્યાં હંમેશા જવું અને સત્સંગમાં મન પરોવવું. આવી રીતે મૃત્યુ પર્વત ભક્તિ માર્ગીય આચાર પ્રમાણે વર્તનારનો કદી પણ નાશ થતો નથી. આત્મ નામ વૈરાગ્ય છે. ઘરમાં જો ભક્તિ માર્ગમાં અન્તરાયો નડે તોજ ઘર છોડી દઈને

૧૯૦] ભક્તકવિ ધીર્યારામભાઈનું જીવન કર્પણ

એકાન્તમા રહેવું જોઈએ અને પ્રભુમાં શ્રદ્ધા રાખવી કે ધરમા કે અરણ્યમા પ્રભુજી ગદ્દા કરનાર છે દયારામભાઈનો વૈરાગ્ય એજ અર્થમા વૈરાગ્ય હતો. એમનો વૈરાગ્ય ભક્તિમાર્ગીય હતો. આથી સસારમા અદર ગહીને તેમણે સેનાદ્વારા વૈરાગ્ય કેળવ્યો હતો પાકી મરગદ લીધતી હોવાથી કોઈ પણ બહારની અસમર્પિત વસ્તુ તે લેતા નહિ બહારની કોઈ પણ વસ્તુ વસ્ત્ર વગેરેનો પણ ભગવાનને અગીકાર કરાયા સિવાય ઉપયોગ કરતા નહિ કળ, એવો વગેરે પણ વૈષ્ણવના ઘરના ઠાકોરજીને અગીકાર કરાવેલા હોય તેજ પ્રસાદીરૂપે લેતા પોતે શ્વય પાકી હતા એટલે બીજાના હાથની તૈયાર કરેલી સામગ્રી લેતા નહિ આ એક પ્રકારનો આત્મસંયમ હતો એવો આત્મસંયમ થોડા મન્યાસીઓમા જોવામા આવે છે આ એક અસિધાગ વ્રત છે એટલે તરનાગની ધાર ઉપર ચાલના જેવો કડક વૈરાગ્ય છે એ વૈરાગ્યનું પાલન, આજીવન તેમણે કર્યું હતું વૈરાગ્ય શબ્દનો અર્થ સસાર તરફનો રાગ હોવો નહિ તે અને ભગવાનને માટે વિશેષ ગાગ હોવો તે વિરાગ ઉપગ્રથી વૈરાગ્ય શબ્દ આપ્યા છે તેમા વિ ઉપસર્ગના બે અર્થ થાય છે (૧) અભાવ અને (૨) વિશેષપણ એટલે અધિક્ય એટલે સસાર તરફ રાગનો અભાવ અને તેજ રાગ પરમાત્મા તરફ વિશેષ હોય તેનું નામ વૈરાગ્ય જ્ઞાન માર્ગના વૈરાગ્યમા સસાર તરફના ગાગનોજ અભાવ છે એટલે ત્યાં મનનું નકારાત્મકજ વનણુ જોઈ છે જ્ઞાન માર્ગમા ઈશ્વરને સાકાર સ્વરૂપે ભજવામા આવતા નથી એમના મતે તો ઈશ્વર નિર્ગુણ અને નિગકાગ છે, એટલે ઈશ્વર પ્રત્ય પ્રેમ ત્યાં નથી તે માર્ગમા ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપની અનુભૂતિનો આનંદ નથી એટલે એ અધુરો એકાગી વૈરાગ્ય છે સાચો વૈરાગ્ય એ ભક્તિમાર્ગીય છે. અખ્યા કે ધીનએ, વરાગ્યના પદો શુદ્ધરાતી ભાષામા લખેલા છે પણ તે જ્ઞાનમાર્ગીય વૈરાગ્યના, પદો છે. દયારામભાઈના વૈરાગ્યના પદો ભક્તિમાર્ગીય વૈરાગ્યના છે

અત્યાર સુધી જે વિવેચકોએ દયારામભાઈની ગરબીઓજ વાંચીને તેમના શૃંગાર રસ વિષે જે બ્રામક અભિપ્રાય બાંધ્યો છે તે મુજબના એક પક્ષીય, ઉતાવળીઓ અને ઉપરચોટીયો છે. તેમણે દયારામભાઈના જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના કાવ્યો ઉપરની દ્રષ્ટિએ વાંચ્યા હોત તો તેમના હાથે દયારામભાઈને અન્યાય થાત નહિ. કવિશ્રી નર્મદાશંકરે કાવ્યસંગ્રહમાં દયારામભાઈના પદો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. એ પદો ઉપરથી પણ દયારામભાઈના માનસનો નર્મદાશંકર કવિએ જે અભ્યાસ કર્યો હોત તો ‘નર્મ ગદ્ય’ મા દયારામભાઈ માટે જે વિધાનો કરેલાં છે તે કરત નહિ, નર્મદાશંકરભાઈ માટે એટલુંજ કહેવું જરૂરી છે કે તેઓ દયારામભાઈની કવિતાના ચાહક હતા; પણ તેમને પુષ્ટિમાર્ગ સામે પૂર્વગ્રહ હતો. દયારામભાઈ પુષ્ટિમાર્ગના કવિ એટલે કે જાણે અજાણે તેમના હાથે અન્યાય થયો છે. તેમણે પોતે જે કંઈ માહિતી મેળવેલી તે કહ્યુંપરપરા મેળવેલી. કવિશ્રીની સાથે એમનો મિલાપ થયો નથી. તેમ કબોઈ કે ચાદોદ જઈને કવિ સંબંધી માહિતી મેળવી હોય એમ જણાતુ નથી. હલહું દયારામના મિત્ર ચીમનલાલે નર્મદાશંકરનું લખાણ વાંચીને, તેમને ઠપકો આપેલો. નર્મદાશંકરને તેઓ લખે છે.

“તમારે નર્મગદ્યનું પુસ્તક વાંચતા ને મારા અતરંગ મિત્ર દયારામભાઈનું જીવન વાંચતા મને જે અનિવાર્ય ખેદ થાય છે તે દર્શાવી શકતો નથી. એક પરમભક્ત, ગસિકજન, ચાતુર્યની મૂર્તિ, એવી કવિની વર્તણૂક ખરેખર જે કેટલીક ટીકા કરી છે તે જે તમને દયારામભાઈને મળવાનો પ્રસંગ થયો હોત અથવા તો મારી પાસેથી હકીકત સારી રીતે જાણી હોત તો નહિ થાત.”

વિશેષ ખેદની વાત તો એ છે કે નર્મદાશંકરે પોતાના સુધારા મંજુધીના વિચારોને પાછળથી બદલેલા અને તે ‘ધર્મચિંતાર’ નામના પુસ્તકમાં રેખા કર્યા હતા. તેમાં પણ આ બાબત - ઉપર;

૧૬૨] ભક્તકવિ દયારામભાઈનું જીવન કર્પણ.

તેમણે પ્રકાશ નાખ્યો નથી. નર્મદાશંકરે દયારામભાઈને સમજવામાં જે જૂલ કળી તેને પછીના સાક્ષરોએ સત્ય વસ્તુ તરીકે સ્વીકાર કર્યો અને તેવીજ જૂલ પછીથી કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. આમાં તો વિશેષ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે અગત્ય ગોવર્ધનરામભાઈ જેવા રસિક, સંસ્કારમૂર્તિ, સૌજન્યશીલ, સંયમશીલ અને ન્યાયની તુલા સાચવવામાં પ્રવીણ, એના વિદ્વાન સાક્ષરને હાથે પણ તેમના ‘અક્ષરદેહ’ ના અવલોકનમાં જૂલ થઈ છે. દયારામભાઈના અક્ષરદેહનું અવલોકન કરતા પૃષ્ઠ ૮૦ માં નીચે પ્રમાણે લખે છે.

“જે ઉચ્ચ દૃષ્ટિથી કવિએ નવધા ભક્તિઓના અધૂળ સ્વરૂપની જાળ મેદી તેમનાં સૂક્ષ્મમર્મ પ્રકાશ્યાં છે તેજ દૃષ્ટિનો ત્યાગ તે નવધા ભક્તિના શિખરરૂપ પ્રેમ સમાધિના વિષયમાં કવિ ઉક્ત એટલા પ્રત્યયોને સ્વીકારીને કરતા હોય તો તે કવિને વિષે આપણે એવુંજ કહેવું પડે કે કવિ મહાસાગર તરી જઈ આખોચીયામાં ડુબ્યા અથવા He passed from the sublime to the ridiculous.” આ ગોવર્ધનભાઈના વિધાન માટે એટલુંજ કહીશું કે તે સત્યથી વેગળું, અને દયારામભાઈના સાહિત્યના પૂર્ણ અવલોકનનો અભાવ અને પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તિના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન જણાવે છે. દયારામભાઈના કાવ્યો-જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, નવધા ભક્તિ કે પ્રેમ ભક્તિના એ બધા કાવ્યોને એક બીજાથી નિગળાં પાડવાથી દયારામભાઈની વૈરાગ્ય ભાવના સમજી શકાતી નથી. એ બધાં કાવ્યોમાં એ કાવ્યોના અર્થમાં એકવાક્યતા છે. કૃષ્ણ ભક્તિ એ તેમનો આત્મા છે. પદો વિગેરે કે જેમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો દયારામભાઈએ બોધ આપ્યો છે, તે તો દયારામભાઈની કવિતાનું બાહ્યરૂપ છે. તે તો એની કાયા સમાન છે પણ એનો સાચો આત્મા તો ગરબીઓ છે. જેમ દેહ અને આત્મા હિલચ મળીને જીવન ચાલે છે તેમ જ્ઞાન વૈરાગ્ય સાથે પ્રેમ તત્ત્વ મળે તોજ ભક્તિમય જીવન પ્રાપ્ત થાય છે. દયારામભાઈમાં વૈરાગ્ય

ભાવના હતીજ અને એ ભાવના પ્રભુ ભક્તિના સાધનરૂપે એમણે વ્યક્ત કરી છે કે જેથી કરીને આ સંસાર તેમજ જીવનનો હેતુ સમજી શકાય અને જીવ પોતાના કર્તવ્યના સાથા રાહે પ્રગતિ કરી શકે. અહીંયાં દયારામભાઈનાં થોડાક પદો તેમની વૈરાગ્ય ભાવના સમજવાને માટે રજુ કરીએ છીએ.

૧

તારો અમુલ્ય અવસર જાય રે, ગોવિંદ ગારે,
ગોવિંદ ગા ગોપાળ ગા, ગોપીજનવર્ધન ગારે;
જેણે ક્ષણે ક્ષણે હાનિ થાય, ગિરિવરધારી ગારે. ટેક૦
મૂરખ તું સમજે નહીં, આયુષ આછું થાય;
જ્યમસરોવરની માછલી, સમજે નહીં સલિલ સુકાયરે. ગો. ૧
તેનું તે ભાસે તુંને, બોર બપોર શરીર;
વહી જતું જાણે નહીં, જ્યમ નદીઓ કેરું નીર રે. ગો. ૨
અમુલ્ય લટકું લાલતું, એત્યા તે પામ્યા પાર;
ચાર દિવસની ચાંદની, જતાં નહિ લાગે વાર રે. ગો. ૩
માયાની મધલાળથી, કોણુ ધરાયું તું ધરાશ;
દુઘામાં બન્ને જશે, પાછળથી પસ્તાશે રે. ગો. ૪
ઠાણાં થોચાં ફૂટતાં, ખુટયું દીપક તેલ;
મનના મતોરથ રહી જશે, એવિંતો તૂટી જશે ખેલ રે. ગો. ૫
માયા મેવો મીઠડો, જ્યમ જ્વર માંહે ઘીજ;
હરિ રસાયણ ગુણુ ઘણો, ઔષધ જાણીને પીજ રે. ગો. ૬
વૈભવ તુજને મૂકશે, કે તું મૂકી જાશ;
એ જૂઠા કેરા સંગથી, તું સાચાં ગોચાં ખાશ રે. ગો. ૭
પ્રભુ પાપે હે પ્રાણિયા, ક્યહુ માં પ્રીત કરીશ;
તાંડે ઢાંક્યું અંતર ધીકશે, ટટળીને તલખી મરીશ રે. ગો. ૮
અતિ આવી પજ નહિ મળે, જો કરે કોટિ ઉપાસ;
નિચાર વિફલ વણુ લજે, વૃથા વણું સહુ જાય રે. ગો. ૯

૧૯૪] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્ગવેનું જીવન કથન.

તને લક્ષ વાતની એક કહું, મમ ખર્ચ માળાપ;
દયા નામ શ્રીકૃષ્ણ થકી, સમગ્રે સહુ પરિતાપ રે. ગી. ૧૦
૨.

હરિ હુ શુ કહું રે, માગે માયા ન મૂકે કેડા. રેક. ૧
કોટિ કલ્પ લગી એણે લમાળ્યો, લમુ હવુ નહિ છોડા;
મુજથી ન છટે ન આપ છોડાવો, મારો કીયે કાળ નિવેડા. હરિ. ૧
સેના સમરણુ કયમ કર, મારો ક્ષણુ એ ન છોડે હોડા;
શુ ગજુ મારું જો હુ છતી અવિદ્યા, કરું ચરણુકમળમા નેડા. હરિ. ૨
આપ વિના એના સહુ ચેલા, તે કેને કહુ દુખ રેડા;
દાસ તમારી જાય પ્રેરો ત્યા, પાછી ફરે જ્યારે તેડા. હરિ. ૩
કરગરી કહુ છુ કૃષ્ણ કૃપાનિધિ, ચરણુ પડ્યો ન ખસેડા;
માયાકાળ અગ્નિથી મળે દયો, કૃષ્ણ કૃપાજળ રેડા. હરિ. ૪

૩

સાચુ તે સગપણુ રે, સમજ મન સ્વામ તણુ;
બાકી સહુ જૂઠું રે, કશુ નથી કામ તણું. રેક. ૧
માત તાત સુત બ્રાત ને ભગિની, સગા સહોદર સોય;
કુળ કુટુંબ સખ્યા ગોત્ર ને જ્ઞાતિ, એમા તાડ તે છે નહીં કોઈ,
સગુ એ તો સરવે રે, કામ ને દામ તણુ. સાચુ તે. ૧
જનની જનક એમ કર્યા કેટલા, તે જેટલી ધરી દેહ;
દેહણાદેણીનો સળધ છૂટ્યો, ત્યારે મૂકી ગયા સહુ તેહ,
કોઈએ ના બતાવ્યુ રે, કેકાણુ વિશરામતણુ. સાચુ તે. ૨
જોની આ હરિવણુ હેત ધરીને, કાણુ આપે મનુષ્ય સ્વતાર;
પશુ પક્ષી ફેડીને આપ્યો, તને ભજન તણો અધિકાર,
ભજે તેને આપે રે, પદ નિજ ધામ તણુ. સાચુ તે. ૩
અણુ આસક્તિ કયલુ મા ગખીશ; માયા મનથી છોડ;
નિશ્ચિન્ત થઈ સહુ શોક તણને, પ્રીત પ્રજુજી શુ જોડ,
દયા દિન રજની રે, રટણુ કર રામ તણુ. સાચુ તે. ૪

પદ ૧ માં—જીવનનો સદુપયોગ કરવા ભગવાનનાં ગુણગાન
ગાવાનો ઉપદેશ કવિશ્રી આપે છે. આ જીવન અનિત્ય છે. જીવનની
પ્રત્યેક ક્ષણ જોમ જોમ પસાર થાય છે તેમ તેમ જીવનનો દાસ થતો
જાય છે. સરોવરમાં રહેનારી માછલીને ખજર પડતી નથી કે
સરોવરનું જળ સુકાતું જાય છે, અને તેની સાથે તેના પણ જીવનનો
અન્ત આવશે. જીવનની ક્ષણો પસાર થતી જાય છે. છતાં મનુષ્ય
તો એમજ માને છે, કે તેનો અન્ત આવવાનો નથી. સૂર્ય ઉગે,
બપોર થાય, સાંજે આથમે—પછી રાત્રિ આવે; છતાં આપણને એમ
લાગે કે એ બધું સરખું છે. પણ તેમ નથી. સંધ્યા સમયે સૂર્યનો
અસ્ત થતાં રાત્રિનો અંધકાર આવવાનોજ છે, તેમ દરરોજ પણ
પણ જીવન વહી જાય છે. અને છેવટે તે જીવન બંધ થઈ જશે.
નદીઓનાં જળ સૂકાઈ જાય તેમ જીવન એટલે ચાર દિવસનું આદરણ.
તેનો અમત્કાર થોડોક વખતજ રહેવાનો. જીવન અનિત્ય છે. વિનાશી
કે. એક વખત તેનો અંત આવશે, ત્યારે પોતાની બધી સમૃદ્ધિ,
ભવ, કીર્તિ, સત્તા, મૂકીને માણસે અહીંથી આત્મા જવાનું છે.
જો બાબતનું ભાન મનુષ્યને રહેતું નથી. પણ માયાની મધલાળમાં
ભાગ્ય છે. તેનાથી તેને તૃપ્તિ થતી નથી. માયાનાં સુખ તેને
‘નીકા મેવા’ જેવું લાગે છે. અગર તાવમાં ઘી જેવું છે. તે પીડાકારી
કે. તેમાંથી બચવા પ્રભુના ગુણગાનરૂપ રસાવણનો ઉપયોગ કરવો
જોઈએ. બાકી છેલ્લો દિવસ આવવાનો છે. ત્યારે કાંતો સંસારનો
કે મવ તને મૂકી જશે. અગર તારે તેને મૂકવા પડશે.

પદ ૨—માં ‘માયા’ વિષે કવિ લખે છે. પ્રભુને ઉદ્દેશીને કવિશ્રી
કે છે કે ‘હે પ્રભો ! હું શું કરું ? માયા મને સતાવે છે. મને
લકુલ ઝંપવા દેતી નથી. અત્યાર સુધી અનેક જન્મો મારે
પડ્યા, તે માયાને લીધેજ; હજુ કેટલા જન્મો મારે લેવા
શે તેની મને ખજર. પડતી નથી. મારું બળ તેની આગળ ચાલતું
જો. આપ મને તેનાથી મુક્ત કરતા નથી. હવે હું શું કરું ?

૧૯૬] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન કવિતા

માયારૂપી અગ્નિથી હું બળી રહ્યો છું. આપની કૃપારૂપી જ સિંચન કરવામાં આવે તોજ તે અગ્નિ શાન્ત થાય.”

પદ-૩ માં કવિ કહે છે કે દુનિયાના તમામ સંબંધો જે છે. સાચું સગપણ પ્રભુ સાથેનું છે. દુનિયાના કોઈ સગા સંબંધી કે મિત્રો આપણા નથી. એ બધા કામ અને પૈસાના સંબંધી છે. સ્વાર્થીઓ છે. જ્યાં સુધી આપણી સાથેના સંબંધમાં તેમ કામવાસના અને દ્રવ્યની કામના પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધીજ સંબંધ રહે છે. અને જેવી તે કામના પૂર્ણ થઈ કે તુર્તજ તેઓ આપ સાથેનો સંબંધ ફગાવી દે છે. જાણે કે તે આપણને ઓળખ ન હોય, તેમ આપણી તરફ વર્તે છે. માટે સંબંધ રાખવો તો સાથેનોજ. તેજ સાચો સંબંધ છે. તે સંબંધ અખંડ રહે દાસભાવથી પ્રભુનું એકવાર શરણ સ્વીકાર્યું હોય તો પ્રભુ છોડતા નથી. પોતાનો જાણીને તેને બિરદાવે છે. તેના સુખ દુઃખ સાથે પોતે બને છે.

ત્રીથેના પદમાં કવિ કહે છે કે આ મનુષ્ય દેહ મેથિ છે. ફરીથી મળવાનો નથી. મનુષ્ય દેહરૂપી મણી તને ભગવાનની કૃપ મળ્યો છે, તો તેને વ્યર્થ ફેંકી ન દેતાં, પ્રભુ ભજનમાં તેનો ઉપયોગ કરો. બાકી મનુષ્યની સંપત્તિ, વૈભવ કે ડહાપણ કશા ખાતર આવતી નથી.

જીવન નિષ્ફળતા.

પદ.

કુલ્યો શું ફરે છે રે, ભૂલ્યો ભવકૃપમાં પડ્યો,
મનુષ્યા દેહરૂપી રે, ખોયો મણિ હાથે ચડ્યો, ટેકો
શું થયું જો સંપત્તિ ઘણી મેળવી, શું થયું મોટિ ઘરખાર,
નિશ્ચલ થઈ હરિને ના ભગ્યા, ભુંડા ધિક્ક તારો અવતાર,
ધિક્ક તારું જીવનું રે, દૈવે તને શાને ઘડ્યો. કુલ્યો

કાલો થઈને દુનિયામાં ફર્યો તું, તેને શું સચું તારું કાજ ?
તું શેન જાણે જે જાણું પલકમાં, ત્યાં કયમ રહેશે ત્હારી સાજ ?
કહાપણ તારું ત્યારે રે, જ્યારે જન્મને કર ના ચડ્યો. કુલ્યો ૦ ૨
વરણાગીમાં વાટજ ઉઠી, જ્યારે નકું નિવાસ ક્યો;
મિથ્યા જનુની ભારે રે મારી, અલ્યા જન્મ ધર્યો ન ધર્યો,
માટે જોની જાગી રે, અવસર આવી અડ્યો. કુલ્યો ૦ ૩
સમજ માન્ય મન મારી શિખામણ, મમતા મૂકી પરી;
રમણુ કર પરબ્રહ્મ પુરષોત્તમ, રાધાકૃષ્ણુ શ્રી હરિ,
દ્યો ત્યારે જાણે રે, તું સૌથી સરસ નિવડ્યો. કુલ્યો ૦ ૪

ત્રીઝેના પદમાં હરિલક્ષિત વગરના જીવનની નિષ્ફળતા કેવી
અસરકારક રીતે કવિ જણાવે, છે:—

પદ.

ગર્ભવાસ રાખ્યો રે, કૃપા તને બહુ કરી;
સદા સુખ આપ્યું રે, તેને કેમ ગયો વિસરી. ગર્ભ ૦
દશ પંદર સુધી પૂરણ પાળ્યો, પરણાવ્યો બહુ પેર,
તોયે એક ઘડી ઈશ્વર ના ગાયા. મનમાં ન આણી કાંઈ મ્હેર;
વિશે વલ્લો પૂરો રે, હૈયામાં ન લાગ્યો હરિ. ગર્ભ ૦ ૧
વરણાગીમાં વાંકો હોંડે છે, પચાસ થયાં પરમાણુ,
છેલાર્ધમાં તું છાકી ફરે છે, અહંકાર ને અભિમાન;
ત્રીશે મોલ્લી સીને રે, ઘણા ઘણા નેહ ભરી. ગર્ભ ૦ ૨
નાત જાતમાં નામજ કાઢ્યું, કુબુદ્ધિ જાત કઠોર;
ધનને કાળે ધૂતતો ફરે છે, જેમ હરાયું દોર;
આળીશે તું ચાલી રે, છતમાંહિ રહ્યો છત્રી. ગર્ભ ૦ ૩
ધરધંધામાં ઘેસો ફરે છે, ગાયા નહિ જગપાળ,
પરાક્રમ તાગતો પાર ના આવે, પૂઠે બહુ ચર્ચજાળ;
પચાસે જર્જ પહોંચ્યો રે, કેકાણે ન બેઠો દરી. ગર્ભ ૦ ૪

૧૯૮] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શણ.

દયા દાન ને પુણ્ય ન લાગ્યો, જ્ઞાન અને ગરીબાઈ,
અહંકારમાં તું ગયો અજ્ઞાતો, લોભ લાલચમાં લેવાઈ;
સાંકે ભુદ્ધિ નાહી રે, તારણ કંઈ ન આગ્યું તરી. ગર્ભ
સિત્તેર થયાં ત્યારે શુદ્ધ ના રહી, લાગ્યો પોતાનો ભાર,
કુદંબ કખીલો કાઈ નવ માને, તોયે ન મેલે અહંકાર;
સુમારગ ન આપ્યો રે, ડગલું નવ મેલ્યું ડરી. ગર્ભ
એંસી થયાં ત્યારે આંખે ન મૂઝે, થરથર મુજે તારી કાય,
કાયામા કંપવાયુ પ્રગટ્યો, તોએ ભજન નહિ થાય;
મૂરખ નવ એત્યો રે, માયાએ તને લીધો ઘેરી. ગર્ભ
ઘરડો થયો ત્યારે ગતજ ભાગી, ગાયા નહીં પરબ્રહ્મ,
દાન પુણ્યનું નામ ન જાણ્યું, સમજ્યો નહીં કાંઈ મર્મ;
માઠે માઠું કરતો રે, વર્ષ નેવું ગયાં વહી. ગર્ભ
કુકર્મના બહુ બંધન છુટવા, આપ્યો મનુષ્ય અવતાર,
સોએ વર્ષે તારી અવધજ આવી, ભયો ભુંડાઈને ભાર;
ભૂલ્યો બાધા ભવમાં રે, ફેગટનો ફેરા ફરી. ગર્ભ
ધ્વિરને અંતર નવ ધાર્યા, જાણ્યા ન જગદાધાર,
અંત્ય સમે જ્યારે બાંધીને આણ્યો, પડ્યો કરશે પોકાર;
દારુણ દુઃખ દેખી રે, રોશે બહુ નયણાં ભરી. ગર્ભ
સત્ય પુરુષે સિદ્ધિમાં જોયું, તારૂં પાતું પુત્રક નિરધાર,
ખાતામાં ઘણી જોટજ દીડી, નાખો નરક મોઝાર;
પાપી એ છે પૂરો રે, પૂછો એને જોટી ખરી. ગર્ભ
કાયર થયો ત્યારે કાલાવાલા, કરવા માંડ્યા અપાર,
હરિ હવે ભજન નવ ચૂકું તારું, એક વાર કાઢોને બહાર;
દાસ દયારામને રે, હરિ હાથે ઝાલો ફરી. ગર્ભ

નીચેના પદમાં કવિ નિર્વેદ અનુભવે છે અને પ્રભુને વિનં
કરે છે. “અરેરે મેં મારું આપું જીવન બ્યર્થ જવા દીધું. પ્રભુ

શક્તિ થઈ નહીં. હવે મારી મૃત્યુની પળો કેવી જશે ? તે વખતે
અણુ મારો ત્યાગ કરશે નહિ.”

૫૬.

મહારે અંત સમય અલખેલા, મુજને મૂકશે માં;
મહારા મદનમોહનજી હેલા, અવસર ચૂકશે માં. માં ૧
હરિ હું જેવો તેહેવો તમારો, મુજને મૂકશે માં;
શ્રીગુરુ સોંપ્યો સંબંધ વિચારો, અવસર ચૂકશે માં. માં ૨
મહારા દોષકોષ સંભારી, મુજને મૂકશે માં;
શરણાગત વત્સલ ગિરિધારી, અવસર ચૂકશે માં. માં ૩
હરિમહારેધરમ નથી કાઈ સાધન, મુજને મૂકશે માં;
નથી સતસંગ સ્મરણ આરાધન, અવસર ચૂકશે માં. માં ૪
શ્રીપતિ સર્વોત્તમ સર્વોત્તમ, મુજને મૂકશે માં;
મહારા પ્રાણુજીવન પુરષોત્તમ, અવસર ચૂકશે માં. માં ૫
સમરથ કરુણાસિંધુ શ્રીજી, દયાને મૂકશે માં;
મહારે જોય નથી કાઈ બીજી, અવસર ચૂકશે માં. માં ૬

નીચેના ૫૬માં મનની મુસાફર તરીકે કલ્પના કરીને કવિ
સર્વેને બોધ આપે છે.

૫૬.

મનજી મુસાફર રે, ચાલો નિજ દેશ ભણી,
મુલક ઘણા જોયા રે, મુસાફરી થઈ છે ઘણી. ૨૬૦
સ્વપુર જવાનો પથ આગ્યો છે, રખે ભૂલતા ભાઈ;
ફરીને આં મારગ મળવો છે નહી, એહેવી તો છે અવળાઈ;
સમજીને ચાલો સુધા રે, ના જોશો ડાખા કે જમણી. મનજી ૧
વચ્ચે ફાંશીઆ વાટ મારવાને, બેઠા છે બે બેચાર;
માટે વળાવા રાખો બે ત્રણેક, ત્યારે તેનો નહીં ભાર;
મળ્યો છે એક બેદુ રે, બતાવી ગતિ સહુ તે તણી. મનજી ૨

૨૦૦] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન કર્પણ.

માલ વહેરો તો વહેરો શેઠના નામનો, થાય ના કહ્યું અટકાવ;
આપણો કરતા ભોખમ આવે, ને કાવે દાણીનો દાવ,
એટલા સારું રે, ના થાવું વહેરતનો ધણી. મનજી ૩
જો જો જુગતધણી જાવું છે, કરજો સંભાળીને કામ,
દાસ દયાને એમ ગમે છે, હવાં જઈએ પોતાને ધામ;
સુઝે છે હાવાં એવું રે, અવધ થઈ છે આપણી. મનજી ૪
નીચેના પદમાં કવિ કહે છે સાચા સગા ભગવાનજી છે.

પદ.

સાચા સગા સમરથ ગિરિધર, કોઈ સમે નવ મૂકે;
આશ્રત વેળા સહુ રહે અજગું, કોઈ ન આવે દૂર રે. સાચાં ૧
સહુથી વહાલ ધણ માતાનું, વેદ પુરાણે વાચ્યું;
ગદે રાગે તેહનું હેત પણ, મેં દીઠું છે લાંચ્યું રે. સાચાં ૨
પુત્ર પિતાનો આત્મા કલાવે, લખ્યું વેદને પાને;
અન્યાય અનળ અતિસેં કરે ત્યારે, તે પણ કર દે કાને રે. સાચાં ૩
પુત્રી પુત્ર બેન ને બધું, તું જાણે મુજ બેલી;
માઈ તાઈ તંત ક્યાંથી, તે પણ મૂકે ઠેલી રે. સાચાં ૪
સહુથી વહાલી ધરધણિઆણી, જે માટે સહુ છે !;
પુરુષાર્થ પૈસો ન હોય ત્યારે, તે પણ કરડવામા રે. સાચાં ૫
તેમ પત્નીને પતિ પણ સ્વામ્ય, સધે તાલા લગી પાળે;
કદા કુરપણી ટળા કામથી, પછે સામું નવ ભાળે રે. સાચાં ૬
કોઈથી સાચો સ્નેહ હોય, જેનો વિશ્વાસ ન છૂટે,
કુતચન કપટ લોભ દેખાડે ત્યારે, તેહનું હેત પણ તૂટે રે. સાચાં ૭
જ્ઞાતિ જગજન રાજજનાદી કોઈનું હેત રમે મન ધારે;
ચોરી હત્યા અન્યાય થાય કદી, સર્વ જીતીઓ મારે રે. સાચાં ૮
ધનમાં પણ મન ઘણું ન સાફ, પરિણામે દુઃખદાતા;
પ્રાણુ ખોય કે પ્રેત કરે કદી, કલેશ સુહૃદ પિતૃ બ્રાતા રે. સાચાં ૯

એ સર્વે અવસ્થામાં થાય સગી, વાત કહુ છું વીતી;

અરે દયા તું તે પ્રભુ મૂકી, શીદ કરે કયલુ પ્રીતિ રે. સાચાં ૬

આમ સ સાર તરફ વૈરાગ્ય દેખાડીને જીવનના સાક્ષ્ય માટે
કવિ નીચેના પદમા ભક્તિમાર્ગીય જીવનનો આદર્શ આપે છે.

પદ.

જેતુ ધન્ય ભાગ્ય ભવમા, જેણે વ્રજ મડળ જોયુ,

જેણે વ્રજરજમા તન રોજ્યુ, તેણે જનમ મરણ જોયુ. જેતુ ૦ ટેક.

શ્રીઃ દાવન ચસરમણુ સ્થળ, જેણે નયણે નિરખ્યુ,

તેના ભાગ્યમા કેટલુક સુખ છે, તે કેઈએ ન જાય પરખ્યુ. જેણે ૦ ૧

શ્રીજમુના જળ સ્નાન પાન સહેજે. તેહેને નૂતન તનુ મળિયુ,

કદાપિ કુશ્રિત કર્મ બને તોએ, જમપુરી જાણુ દળિયુ. જેણે ૦ ૨

ચૌરાશી કાશની પરિક્રમા ફાધી, તેને ચૌરાશી નથી ભમવુ;

વન ઉપનન જોઈ આનંદ આવ્યો, તેને હરિ સગે દ્યુ રમવુ. જેણે ૦ ૩

પ્રભુ પ્રેમમાજ પ્રાપ્તિ જીવનનુ ગહર્ય છૂપાયલુ છે. આ
જીવનમા પ્રભુના દર્શન કરવા, તેમાજ તેની ધન્યતા, તેજ
સાચો વૈરાગ્ય.

પદ

ગાજે ગાજે રે, ગોવિંદ ગુણ નિત્યે ગાજે. ટેક.

હસ્ત વડે કરજે હરિ સેવા, ચરણે, હરિદરશન ધાજે રે. ગાજે ૦ ૧

નેત્રે નિરખે નદન દનને, હરિજશસ શ્રવણને પાજે રે. ગાજે ૦ ૨

ધાણુને પુષ્પગ્રસાદી તુળશી, પ્રભુનો પ્રમાદ સાધુસગે ખાજે રે. ગાજે ૦ ૩

નમન કરે શિર હરિહરિજનને, તીર્થના તીર્થમા નિત નહાજે રે. ગાજે ૦ ૪

મન મધુરત પદકમળે ગણે, દાસદાસ હરિનો થાજે રે. ગાજે ૦ ૫

સત સગ વિના પલક ખે જ માં, દુષ્ટ સગથકી દૂર જાજે રે. ગાજે ૦ ૬

દેહધારી સહુપર દયા રાખી, હરિ ગુરુ હરિજનસમ વહાજે રે. ગાજે ૦ ૭

સાચો સ્નેહ રાખ કૃપણ સાથે, છળકરીને વિશ્વને મા વહાજે રે. ગાજે ૦ ૮

દયો કહે જો એ સઘી આવે તો, વણુશ્રમે વૈકુઠ જાજે રે. ગાજે ૦ ૯

૨૦૨] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્પણ.

હવે 'નીચેનું' પદ અવલોકો. કવિ ચોતાના મનને રખડતા ઢોર સાથે સરખાવે છે. ગીતા મનને ચંચલ કહે છે, કવિએ તે વિચારને કેવી સરસ કલ્પનાથી રજુ કર્યો છે. મન પ્રભુને સોંપાય તોજ તે વશ થાય છે.

મહારૂં ઢલુકતું ઢોર ઢલુકે છે સહુ નગ્રમાં, સીમજેતર ખળું કાંઈ ન મૂકે;
ના જાવું જાય ત્યાંહાં ના ખાવું ખાય તે, રખડવું નિત્ય તેહેમાં ન ચૂકે.
મહારૂં ૦ ટેક.

વાળા લાવું ઘેર ને ગોતું માંડું ગળ્યું, લીલું નીરૂંછ પણ તે ન સુધે;
કાહેલાં રાડાંઓ ઘાસ ક્યહું કુસકા, માર ખાઈને પણ તેજ હુંગે.
મહારૂં ૧

હોડલો હોડેરડો મહારો માન્યો નહીં, થયું હરાયુ હાવાં હું તો હાર્યો;
વશ મહારે નથી તદપિ મહારૂં કહાવ્યું માટે, રહું છું લયભીત ચિંતાનો.
માર્યો. મહારૂં ૨

હે ગુરુગોપાળ મેં અરખ્યુંએ આપને, વશ કરી રાખો
નિજપાસ માગું;
સાધુપણું શીખવી વૃંદાવન ચારણે, કલેષ મહારા દળે
પાય લાગું. મહારૂં ૩

જીવનની ધન્યતા પ્રભુ પ્રાપ્તિમાં છે એ વિચાર એમના અનેક પદોમાં વારંવાર વ્યક્ત થાય છે. સાંસારિક વિષયોમાંથી રાગ જતો રહે અને તે પ્રભુ તરફ વળે અને પ્રભુ પ્રાપ્તિ થાય તે માટે મનથી દૃઢ સંકલ્પ થવો જોઈએ. કારણ કે પ્રભુ ભક્તના દૃઢ સંકલ્પમાં રહે છે. એનું વર્ણન કેવી સરસ રીતે નીચેના પદમાં કહ્યું છે, તે સમજવાથી, દયારામભાઈની ભક્તિના ઉચ્ચ આદર્શનો પણ ખ્યાલ આવશે. 'આમાં એક રૂપક યોજાયું' છે. સત્સંગ નામના દેશમાં, ભક્તિ નગરમાં આવેલી પ્રેમની પોળમાં, પ્રભુનો નિશ્ચયનો મહેલ આવેલો છે. પ્રેમની પોળમાં પ્રથમ પ્રવેશ કર્યા પછી, તે મહેલની અંદર જતાં પહેલાં વિરહતાપરૂપી પોળાઆંચોને મળવું જોઈએ.

(વિરહ તાપનો અનુભવ કરવો જોઈએ) પછી સેવાની સીડી ઉપર ચઢવું. (સેવા કરવી) અને મહેલની અંદરના ભાગમાં જ્યાં પ્રભુ બિરાજે છે ત્યાં જવું. ત્યાં દીનતાના પાત્રમાં મનરૂપી મણિ મૂકીને પ્રભુને ભેટ કરવી. (મનને પ્રભુમય તન્મય બનાવવું) ' હુ ' ભાવ અને ' પુ ' ભાવનું નોંધાવર કરવું. (પુંભાવ એટલે પોતે પુરુષ છે એ ભાવ) આમ કરવાથી પ્રભુરૂપી વર પ્રાપ્ત થાય છે. પણ આ બધાનું કારણ પ્રભુની ઈચ્છા છે. તેમની ઈચ્છા હોય તોજ નિશ્ચયના મહેલમાં પ્રવેશ કરવાનું લાગ્ય રહે. તે પ્રભુની કૃપા મેળવવા પ્રભુ કહે છે કે શ્રીવલ્લભાચાર્યનું શરણ સ્વીકારવું.

પ્રભુનો મહેલ

નિશ્ચયના મહેલમાં વસે મારો વાલમો, વમે વળલાડીલો રે,
જેરે જાયે તે ઝાંખી પામે જીરે;
ભૂલા ભમે તે બીજા સદનમાં શોધેરે, હરિ ના મળે એકે ઠામે રે.
સતસંગ દેશમાં ભક્તિ નગર છેરે, પ્રેમની પોળ પૂછી જાણે રે;
વિરહતાપ પોળાઆને મળા મહેલે પેસજોરે, સેવા સીડી ચડી ભેગા થાજો રે.
દીનતા પાત્રમાં મનમણિ મૂકીને, ભેટ ભગવંતજીને કરજો રે;
હુભાવ પુંભાવ નોંધાવર કરીનેરે, શ્રીગિરિધર વર તમે વરજો રે.
એરે મંડાણનું મૂળ હરિ ઈચ્છારે, કૃપા વિના સિદ્ધિ ન થાયે રે;
શ્રીવલ્લભશરણુ થકી સહુ પડે સહેલું રે, દૈવી જન પ્રતિ દયો ગાયરે.

“ વૈરાગ્ય ભાવના ” કવિ હૃદયમાં સતત હોવાથી સાંસારિક બાબતોથી અલગ રહેતા નહોતા. રાતિના સામાજિક પ્રસંગોમાં પણ હાજરી આપતા. કવિશ્રીનાં આખ્યાનોમાં તે વખતના સામાજિક જીવનનું પ્રતિબિંબ જોવામાં આવે છે. ‘ શ્રી રુકિમણી વિવાહ ’ ‘ શ્રી સત્યભામા વિવાહ ’ ‘ નાગ્નજીતી વિવાહ ’ ‘ અષ્ટપટરાણી વિવાહ ’ ‘ રુકિમણી સીમંત ’, ‘ કુંવરબાઈનું મામેરું ’ ‘ શ્રીકૃષ્ણ ઉપવીત ’, ‘ મીરાં ચરિત્ર ’, ‘ પંદર તીથિઓ ’, ‘ રાધાજીનો વિવાહ ખેલ ’, ‘ વહાલાજીના મહિના ’, — ‘ પારણ ’, ‘ રાધિકાજીનું સ્વપ્ન ’, રાધાજીનાં વખાણ-વગેરે કાવ્યોનાં વિષય સાંસારિક છે. છતાં કવિએ ભાગવતના આધારે,

૨૦૪] સહ્યાદિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

તેને કૃષ્ણના રુકિમણી, સત્યભામા, તથા નામજીતી સાથેના વિવાહનાં, કાવ્યોમાં કન્યાના લગ્ન માટે કુટુંબના વડીલોની ચિન્તા, વિવાહવિધિ, વરરાજીનો જનૈયા સાથેનો વરધોડો, તે જોવાની જનતાની જાણસા, પીડી ચોળવી, વરધોડા સાથે વાજા વગાડવાં, ઠકુવો પીરસવો, પોંખવાની વિધિ, ઈડીપોડીથી ઓવારણાં લેવાં, સાસુથી વરરાજીનું નાક તાણવાની રીત, કન્યાના શણગાર, કન્યાદાનની વિધિ, જાતિના જોજનમાં પીરસાતી જૂદી જૂદી વાનગીઓ, પહેરામણીની રીત, કન્યાને વરને ત્યાં વળાવતી વખતની વિધિ, દોરડાં છોડવાં, વહુનું મોં જોવું વગેરેનું વર્ણન ઘણી રસિક રીતે કવિએ કરેલું છે. સ્ત્રીઓમાં લગ્ન પ્રસંગે ફટાણાં ગાવાનો રિવાજ હતો, તે તરફ કવિને નજર હતી. તેથી તેમણે બહેનોને માટે ‘વિવાહ’ વિધેનાં આખ્યાનો લખ્યાં હતાં. તે બહેનોમાં બહુજ પ્રચલિત થયાં. કવિ પોતેજ આ આખ્યાનો ગાઈ બતાવતા. ડોઢાઈના લગ્ન ઉત્સવોમાં તે વખતે આ વિવાહ વિધેનાં આખ્યાનોજ સંસ્કારી વર્ગમાં ગવાતાં. લગ્ન જોવોજ સીમન્તનો પ્રસંગ હિન્દુ સમાજમાં વિધિ પૂર્વક ઉજવાય છે. તે પ્રસંગને લગતાં પણ તેમણે કાવ્યો લખ્યાં છે. તેમાં સીમન્ત પ્રસંગની વિધિ વર્ણવી છે. પણ આ કૃષ્ણના-પરમાત્માના સંબંધથીજ, સાંસારિક ભાવથી નહિ.

હરખ સીમંતનો આવિયોરે. કદલી ચંદલ તોરણ બાધ્યાં બાર,
આનંદ મારે અતિ ઘણોરે.

તે પ્રસંગે સ્ત્રીને પીડી ચોળવામાં આવે છે. એને ‘ધેણુ’ કહેવામાં આવે છે.

પીડી ચોળા ધેણુને નવરાવિયાં રે,
વસ્ત્રાબૂધણુ ધરિયા શુભ શણગાર;

બુસઠિયો ધેણુના બાળામાં બેસતો,

બુસઠિયો અભિમન્યુ આવી બોલે બેઠો રે.

કુમકુમ કર પીળા બુસદ યાળો,

સીમન્ત વખતે પિયેરિયાં તરફથી મામેરું ભરવામાં આવે, તેનું વર્ણન કવિએ કુંવરબાઈના માગેરામાં કર્યું છે. બાળકને પારણામાં

સૂવાડતી વખતે, હાલરડા ગાવાનો રિવાજ બહુજ પ્રચલિત છે.
‘કવિએ માતા જશોદા ઝૂલાવે પુત્ર પારણે’ એ કાવ્યમા, કૃષ્ણ
પારણુમા સૂતા છે અને માતા ઝૂલાવે છે, તે વખતે ગોપીઓ ત્યા
આવે છે, અને તેમનો હર્ષ માતો નથી

માતા જશોદા ઝૂલાવે પુત્ર પારણે,

ઝૂલે લાડડડા પૂરુષોત્તમ આનંદ ભેર,

હરખી નીરખીને ગોપીજન જયે વારણે,

અતિ આનંદ શ્રી નંદાજીને ઘેર. માતા ૦ ૧

હરિના મુખડા ઉપર વાર કોટિક અદ્રમા,

પ કજ લોચન મુદર વિશાળ કપોળ,

દીપક શિખા સરખી દીપે નિર્મળ નાસિકા,

કોમળ અધર અરુણુ છે રાતા ઓળ ૨

માતા પારણુ ઝૂલાવતા ગાય છે —

મારા કહાનાની સમાણી કન્યા લાવશુ,

મારા લાલને પરણાવીશ મોટા ઘેર;

મારો જયો વરરાજ થઈ ઘોડે બેસશે,

મારો કહાનો કરશે સદાય લીલા દહેર

માતાના તો ઝોરીઆ એજ હોય, કે બાળક મોટા થાય તેને
લાયક કન્યા મળે, મોટા ઘેર તેનું લગ્ન થાય, અને સદાય લીલા દહેર
કરે એમ આ કાવ્યમા માતાના લાવને પણ આબેહૂબ વ્યક્ત કરેલ છે.

કન્યાઓને નાની વયમા પરણવાના કોડ થાય છે, તે લાવ
શ્રી રાધિકાજીના સ્વપ્નમા વ્યક્ત કરેલ છે રાધાને આવેલું સ્વપ્ન
માતાને કહી બતાવે છે

“માતાજીરે આજ આનંદ મારે અ ગે રે, શ્રીકૃષ્ણ પરણ્યા મારી સ ગેરે”

આવા અનેક કાવ્યો સાસારિક વિષયોને લગતા પણ કવિએ
લખ્યા છે. તેથી તે ‘લોકકવિ’ પણ હતા સમાજ કૃષ્ણભક્તિ તરફ
વળે તેજ તેમનો ઉદ્દેશ હતો.

પ્રકરણ ૧૩ મું

જીવન પરાગ

દુયારામભાઈની જીવન દષ્ટિ કેવા પ્રકારની હતી તેનો ખ્યાલ પાછલા પ્રકરણો ઉપરથી આવી શકે સાહિત્યકારો કે લેખકો તેમના સાહિત્યની અંદર જે આદર્શો કે ભાવનાઓ રજૂ કરે છે, તે આદર્શો કે ભાવના પ્રમાણે તેમનું જીવન હોવ એનું સર્વથા બનતું નથી જીવનની વાસ્તવિકતામાથી તેમની ભાવનાઓ દૂર ને દૂર સરકી જાય છે પણ ભક્ત કવિઓના જીવન તેમની ભાવના પ્રમાણેજ હોય છે તેમના કાવ્યો એમના જીવનનું પ્રતિબિંબ પાડે છે તેમના હૃદયનો કાવ્ય અરીસો છે જેટલો અરીસો શુદ્ધ હોય એટલુંજ પ્રતિબિંબ ચોક્કસ દેાય છે દુયારામભાઈને બાલ્યાવસ્થાથીજ માતાપિતાના શુદ્ધ સંસ્કારો મળ્યા હતા વળી તેમની આજીવનજીવન ભક્તિમાર્ગનું વાતાવરણ હતું રેવા નદીના તટ ઉપરના તીર્થધામનું શાંતિમય અને આધ્યાત્મિક વાતાવરણ તથા કિનારા ઉપરની સૌમ્ય રમણીય અને આસ્વાદક ઈશ્વરના વ્યવસ્થા પ્રત્યેકપગે ભાન કરાવનારી પ્રકૃતિની પ્રેરણાનો પણ લાભ તેમને રીક રીક મળ્યો હતો તે બધા તત્વોએ એમના ભાવિ જીવનના ઘડતરમાં અસર કરી છે

કાર્ત્તિક પણ મનુષ્ય ગમે તેવી મહાન યક્તિ હોય પણ એને જીવનનું મૂલ્યાંકન તેના ગુણોથીજ કરવામાં આવે છે તે મનુષ્ય સામાજિક ચારિત્ર્ય અંગર વર્તન, એ તેની મોટી ટસોટી છે સમાજમાં રહેનારો કોઈ પણ વ્યક્તિનું વર્તન સમાજ જીવનને

અનુરૂપ હોવું જોઈએ. તેમ મુસંસ્કારોથી સમૃદ્ધ અને ખીજાઓને અનુકરણીય તેમજ આકર્ષક હોવું જોઈએ. સામાજિક જીવન એટલે વ્યક્તિઓ વ્યક્તિઓ વચ્ચેનો મીઠો સંબંધ. ગમે તો એ વ્યક્તિ સાંસારિક જીવન જીવતો હોય કે આધ્યાત્મિક, પણ તેનો સમાજમાં અન્ય વ્યક્તિઓ સાથે સ્નેહ ભર્યો વર્તાવ હોવો જોઈએ. તોજ તે સમાજમાં પ્રેમ અને માનને પાત્ર બને છે. અને તેનો પ્રભાવ અન્ય ઉપર પણ પડે છે. મનુષ્યમા ગમે તેટલી બુદ્ધિ ચાતુર્ય હોય, વાક્પટુત્વ હોય, કાર્ય કરવાની ઉંચી શક્તિ હોય, કાંઈ પણ પ્રશ્નનો વ્યવહારિક રીતે ઉકેલ કરવાની કળા તેણે પ્રાપ્ત કરી હોય, છતાં જો પોતાના હૃદયના ગુણ જોવા કે વિનય, ક્ષમા, ઉદારતાથી જો તે ખીજાઓને આકર્ષી શકતો ન હોય, અગર સમાજમાં બધાઓની સાથે પ્રેમનો સંબંધ રાખી શકતો ન હોય, તો સમાજમાં મહાન્ વ્યક્તિ તરીકે જે કીર્તિને પ્રાપ્ત કરે છે અગર સ્થાન મેળવે છે, તે અદ્યજીવી હોય છે. એના મરણ પછી તે લોકસ્મૃતિમાંથી વીસરાઈ બળ્ય છે. સાચા સતો કે ભક્તો કે પયગંબરોના નામ ઇતિહાસનાં પાનામા દીર્ઘકાળ પર્યંત સુવર્ણાંકિત રહે છે અને જે સંસાર સાગરના યાત્રીઓની જેમ જીવન નૌકાઓ તોફાનોમાં અટવાઈ જવાના ભયવાળા છે, તેમને માટે તેઓ દીવાદાંડી સમાન હોય છે. જગતની તવારીખમા આવા ઘણાંય મહાન્ પુરુષો યર્ષ ગયા છે. તેઓ કેવળ તેમના ગુણોથીજ અમર બન્યા છે. આપણા દયારામભાઈની ગણના પણ એક મહાન્ પુરુષ તરીકે આપણે ગણીએ છીએ.

દયારામભાઈ ગુજરાતની જૂની પેઢીના મહાન્ કવિ હતા. એટલુંજ નહિ પણ તે મહાન્ ભક્ત હતા. સાથે સાથે સંસારીઓને માટે જીવનનું દર્શન કરાવનાર, વ્યવહાર અને નીતિ બતાવનાર, તેમની મુશ્કેલીઓમાં આશ્વાસન આપનાર, અને જેમને તમામ વર્ગના પુરુષો અને સ્ત્રીઓ, નાનાંઓ તથા મોટાંઓ,

૨૦૮] ભક્તકાવ્ય ગ્રંથવારમભાર્તુ' જીવન દર્પણ.

ઘણા પ્રેમથી ચાહતા હતા અને માન આપતા હતા એવા એ પ્રાતઃઅંગણીય અને વિભૂતિ રૂપ હતા એમણે પોતાના ગુણોથી એમના સંપર્કમાં આવનાર ઘણાઓને પોતાના તરફ તેમણે આકર્ષ્યા છે. તેમના મુખ દુઃખમાં રમ લીધો છે. તેમની વ્યવહારિક ગુણો પણ ઉદ્દેશનામા માર્ગદર્શન આપ્યું છે. અનેક વિધવાઓના અશ્રુઓને લુછ્યા છે પતિતોના જીવનો અજવાળ્યા છે. ટેટલાક કથિત જેવા જીવોને સુવર્ણરૂપ બનાવ્યા છે. ટેટલાકના હિંમત વેરાન જેવા ગૃહજીવનને રસ સમૃદ્ધ બનાવી, મુંદર પુષ્પોથી મધમધતી વાટિકાઓ બનાવી છે. પોતે ભક્ત, હોવા છતાં સાસારિક બાળતોમા રસ લેતા. તે અગત્યનાર્થ માટે નહિ પણ ખીજાઓના દુઃખીયારા જીવનને સુખી બનાવવાને માટે; સમાજને કલ્યાણના માર્ગ તરફ દોરવાને માટે.

એમનું મોટા ભાગનું જીવન પ્રાતઃકાળમાં સેવામાં પસાર થતું. જપોરના સમયે ગ્રંથો વાચવા, નવા કાવ્યો સર્જવા અને જેઓ એમની પાસે શંકાઓ લઈને આવે એના યોગ્ય ખુલાસાઓ કરતા અગર તે દોરવણી આપતા. સાયંકાળ પછી રાત્રિના સમયે પોતાને ત્યાં સત્સંગ મહાત્મા ભજન કીર્તન કરતા અને ઉપદેશ આપતા. આમ સામાન્ય રીતની નિત્ય ચર્ચા થતી હતી. સમાજની એક વ્યક્તિ તરીકે પણ પોતાને ફરજ બજાવવાની છે એ વાત ભક્ત હોવા છતાં ભૂલ્યા નહોતા. પોતાની રાત્રિમાં કે ગામમાં કોઈ ઝગડાઓ થાય કે કુસંપો હોય કે સંઘર્ષો થાય તે તેમને પસંદ નહોતું. એમને પ્રેમ અને શાન્તિવાણું જીવન જીવી શકાય એવું જ વાતાવરણ ગમતું અને એવું વાતાવરણ પોતાના ચારિત્ર્યથી તેમણે ઉત્પન્ન કર્યું હતું. જ્યારામભાઈ એટલે પ્રેમની મૂર્તિ. ઈશ્વરી પ્રેમ કે માનવ પ્રેમ, ઉભય પ્રકારનો પ્રેમ એમનાં નયનોમાં અજકતો હતો. એમની વાણીમાંથી માધુર્ય ઝરતું હતું. એમના પગલે પગલે સંબંધતાની સુવાસ ફેલાતી હતી. એમનું પ્રત્યેક વર્તન કે કાર્ય

મનોદગ્ધ હતું. તેઓ ભગવદ્ગીતામાં વર્ણવેલા દેવી ગુણોથી સુશાસિત હતા એટલે દયારામ આદર્શ ભક્ત હતા. એટલુજ નહિ પણ આદર્શ માનવ હતા.

એમને આદર્શ માનવ કહેવાનો અર્થ એટલેવોજ છે કે તેમણે મન અને વાણીથી તેમના સંપર્કમાં આવનાર બધાને પ્રેમનું અમૃત પાત્ર છે તેમની વળસૂતી કે કરમાઈ જતી જીવન રવરીઓને પ્રેમ ચિન્તનથી પ્રફુલ્લ અને નવકુસુમ પલ્લવિત કરી છે. જો કે તેમણે જગતના પવગમ્બીરોની માફક કે રાજનીતિના પુરુષોની માફક કે સમાજ સુધારકોની માફક સમાજના કાર્યમાં સક્રિય ભાગ લીધો નથી પણ એમણે માર્ગદર્શક તરીકે અગ્ર ભોમિકા તરીકે બૂલા પડેલાઓને માર્ગનું દિશા સૂચન કર્યું છે. સાચા ભક્તો સાસારિક બાંધતોમાં પડતાજ નથી અને તે બરાબર છે. તેમના જીવનનું ધ્યેય પ્રભુ પ્રાપ્તિ હોય છે. સાસારિક કાર્યમાં જીવનની શક્તિ વેડફી દેનાર તે ધ્યેય પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. દયારામભાઈનું જીવનધ્યેય પ્રભુ પ્રાપ્તિ છે એટલે એમનો મુખ્ય જીવન પ્રકાર ભક્ત તરીકે હતો. પોતાના આધિદૈવિક જીવનને વ્યવહારિક જીવનમાંથી વિકસાવવાનું હતું. પંદજ કાદવમાં જન્મે છે એટલે કાદવમાંથી જન્મ પામ્યા છતાં તે સાચું કમળ બને છે અને તે પોતાના ગુણોથી બધાને આકર્ષે છે તેમનું જીવન, જેમ પકજ જલથી અલિપ્ત રહે તેમ, સંસારમાં તેમનો જન્મ થયો અને તેમાંજ તેમના જીવનના ઉછેર અને વૃદ્ધિ થયા છતાં, તેઓ સંસારથી અલિપ્ત હતા.

‘ સંસારમાં સંસો રહે અને મન મારી પાસ ’

એ ઉક્તિનું યથાર્થ પાલન તેમણે કર્યું હતું. અર્થાત્ સંસારમાં રહેવા છતાં તે સંસારથી પર હતા.

સંસારથી પર હોવા છતાં તેઓ એકલવાયા કે સ્વાર્થી નહોતા. સંન્યાસીઓની માફક જન મેદનીથી દુરતા ન હતા. પ્રભુ પ્રેમની સાથે માનવ પ્રેમ પણ તે ધરાવતા. તેમણે સાસારિક સુખ

૨૧૦] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્ગવેનું જીવન દર્શન

શોધ્યું નથી કીર્તિની અપેક્ષા કરી નથી અન્નચક્ર વત જીવનભર આદ્યું હતું અપંગિદ્ધ અને સતોષ એ એમનો જીવનમંત્ર હતો. ‘વિત્ત તુ શીદને ચિંતા કરે, કૃપણને કરણ હોય તે કર,’ મા શ્રદ્ધા છતાં વિત્ત એમને ચાલે આત્મીને પડતું અને કીર્તિ સામેથી વરમાળા તેમને પહેરાવતી છતાં, એ નથી વિત્ત કે કીર્તિથી મોહાયા તેમને નહોતી વિત્તેપણા કે નહોતી સાસારિક કામના નહોતો ભોજિતો એમને મોક્ષ એમને તો પ્રભુના પ્રેમગ્ન સુખ પાન પડતું હતું અને બીજાઓને કરાવતું હતું એ સુખ ઈચ્છતા હતા પણ તે સાસાંગિકાનું સુખ નહિ સાસારિકાનું સુખ તો મરીચિકા જલથી તૃપા છીપાવવા સમાન છે એ ખરું જલજ નથી પણ જલાભાસ છે તૃપાતૂર મૃગલાઓ દૂરથી મૃગજલને જોઈને તે તરફ દોડી જાય છે પણ આખરે તેઓ છેતગય છે અને પાણી વગર તરફડીને મરી જાય છે સસારીઓ એ સુખ ને અર્થપ્રાપ્તિ, કીર્તિ, સત્તા કે વલમ મા ગોધ છે એ સુખ મેળવવા સોના જેવી કીંમતી ધાતુનો સમ્રાટ મે છે લવ મહેનો જેના નિવાસ સ્થાનો બાધે છે અને અપસાઓ જેવી સુંદરીઓના માહ પાછળ ગાડાતૂર થઈ જાય છે એ છે સસારીઓનું કહેવતું સુખ તે પણ કેવું ? આકળની માફક અગર જલમા ઉત્પન્ન થતા બુદ્ધબુદ્ધોની માફક ક્ષણમા હડી જાય તેવું તે તો છે વર્ષા સત્રમા ઘોડો અમય મનને રંજન કરનારા મેઘધનુષ્યોના રંગો જેવું તે રંગો જોત જોતામા અદશ્ય થઈ જાય છે આના સુખમા નથી હેતુનો આનંદ કે આત્માની શાન્તિ આ જીવનનું રહસ્ય દયારામભાર્ગવેને સ્થિરકૃપાથી જીવનની બાત્યાગ્રસ્થામાંથીજ સમજાવેલું અને તેથી એમણે જીવનભર તે પ્રમાણે આચર્યું સતોષ આત્મસંયમ અને પ્રભુ શ્રદ્ધા એમણે કૃપા પા હતા જીવનની કાષ્ઠપિણ્ડ ગુચ્છ પ્રભુ શ્રદ્ધાથી ઉકળી જાય છે એમ તે હેતુપૂર્વક માનતા.

દયારામભાર્ગવેનું વ્યવહાર કુશળ પણ હતા તમામ વ્યવહાર પણ ધોતે મૃત્તા અને તમામને સતોષ આપતા શાંતિના ઝગડાઓ પણ

પતાવતા એમણે 'ચૈતવણી' નામના કાવ્યમાં મનુષ્યે સસાર વહેવારમાં કેમ વર્તવું એ જણાવ્યું છે એમાં જે આચાર દર્શાવ્યો છે તેજ તેમના જીવનનો આચાર હતો. સિદ્ધાંતસાર કાવ્યમાં નીચેની પંક્તિઓમાં પોતે કેવા વહેવાર કુશળ હતા તે સમજાવે છે સસાર વહેવારના કાર્યો કરવા પણ સમાજમાં ટીકાને પાત્ર ન થવાય અને જે રીતી અને આચાર સમાજે નહીં ક્યાં છે તે ગ્રામણે વર્તવું જોઈએ એમ તેઓ જણાવે છે

“ નિસ્વાર્થ માટે દુર્જાળને દુષ્પ આપે છે જેહણ,
અન્યાય અધર્મે પ્રાપ્ત કરેલું અનર્થ મૂલક જેહણ,
દેવ બ્રાહ્મણના વૃત્ત્યર્થે અપેલી સહુ વસાણ,
દાન કરેની વસ્તુ ઉપર દીની ન કરવો હસ્ત,
કન્યાદાન સાલકૃત દેવુ સુપાત્ર કરવો જમાઈણ,
કેવળ કુળ કે દ્રવ્ય જોઈને કરવી નહિ સગાઈણ;
ગોદાન સતપાત્રને કરવું ધરા શક્તિવત જોઈણ,
સ પતિ અનુસારે સેવા કરવી જીવવું ન કદિ નેકણ

✓ આમાં પોતે જણાવે છે કે પોતાના અગત સ્વાર્થને માટે નગણાઓને દુભાવના નહિ અને અન્યાય તથા અધર્મથી દોર્ષ પણ વસ્તુ મેળવવાની ઈચ્છા કરવી નહિ વળી જે દ્રવ્ય ધર્મ નિમિત્તે અલગ કાઢેતું છે તેના ઉપર પોતાનો અધિકાર રાખવો નહિ, તેમ પોતા માટે તેનો ઉપયોગ કરવો નહિ દયારામભાઈ પોતે પંજોના નહોતા હતા લોકાચાર જાણતા હતા તેમના રખતમાં કન્યા વિક્રય થતો અને ગમે તેના વરને કન્યા પરણાવનામાં આવતી કેટલાક ડુગને જોઈને, અને કેટલાક દ્રવ્યને જોઈને કન્યા આપતા કદાચ એમની પોતાની યાનિમાં પણ આવું બનતું હશે તેથી દયારામ કહે છે કે કન્યાદાનમાં કન્યાવિક્રય નહિ કરવો એટલું જ નહિ, પણ ક્યાંના પિતાએ એને અલગ અલગ જગેરેથી રાણુગારીને એનું દાન આપવું અને એને લાયક વરની સાથે પંજોવતી કુળની

૨૧૨] ભક્તકવિ દયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

મોટાઈ અગર તો દ્રવ્યની મોટાઈ જોવી નહિ. દયારામભાઈના વખતમા સસાર સુધારાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ નહોતી જતા દયારામભાઈએ સસાર સુધારાની પ્રવૃત્તિ, આ પ્રકારની લગ્ન સરચામા સુધારાનો પ્રચાર કર્યો હતો, કે જોનો નમંદ વગેરેએ પાછળથી કર્યો હતો કન્યાનો વિક્રય જેમ વળવું છે તેમ ગામનો કે જૂમિનો વિક્રય પણ કરવો જોઈએ નહિ દિજ માટે તેનો નિષેધ છે અહીંયા ઉપગની પક્તિઓમા વેદનો પણ વિક્રય નહિ કરવાનું કહે છે વેદથી ભાગવત મહાભારત ઇત્યાદિ પુરાણોનો અર્થ પણ સમજવાનો છે એમના વખતમા, અને અત્યારે પણ વેદનું અધ્યયન કરાવનારા કે પુરાણની કથા કનારાઓ દ્વારા પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે તેનો ઉપયોગ કરે છે દયારામભાઈએ પોતાની વાણી તથા કથા વાર્તા કે સત્સંગદારા કેઈ દિવસ અર્થ પ્રાપ્તિ કરી નથી સૌ કોઈને માટે તેમની વાણી અને કથા વાર્તા ખૂદના હતા દરેક પોત પોતાના અધિકાર પ્રમાણે તેનો લાભ મેળવતા પોતે સત્સંગ મંડળીમા આવનારાઓને કઈપણ દ્રવ્યની બેટ લાવવાની મનાઈ કરી હતી હા, અગત સંબંધથી જો કોઈ ખાનગી રીતે એમને જરૂરી ચીજ બેટ તરીકે આપે તો તેમના આગ્રહથી તે સ્વીકારતા પણ પોતાની કથા વાર્તાના મૂલ્ય તરીકે નહિ એ બાબત માટે એમને અત્યંત ધૂણા હતી એમને ભગવાનમા પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી એટલે પોતે યોગદેમની ચિંતા કરતા નહીં તેમનું હૃદય કામળ અને દયાથી ભરેલું હતું તેથી તમામ પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા દેખાડતા હતા એક ગરીબ લિખારી તેમને આગણે આવ્યો હોય અને પોતાની પાસે કંઈ પણ ન હોય તો પણ બને તો પ્રસાદની કળિકા કે મીઠી વાણીથી સત્કાર કરતા કોઈના પ્રત્યે તોછડાઈ દર્શાવી નથી 'સિદ્ધાન્ત સાર' મા લખે છે

“દયા રાખવી સર્વ જીવ પર, લઘુ દીર્ઘ સમ બાણીજી,
યથાવિધિ સૌને સતોષે, સૌમા હરિ મતિ આણીજી
સમદ્રષ્ટિ રહે પરોપકારે, કરે સર્વનું હિતજી,
વૈષ્ણવ કેરા લક્ષણ સમ્યક્, અહિંસા ધર્મે પ્રીતિજી”

વળી તમામ પ્રાણીઓ, નાનાં કે મોટાં પ્રત્યે સમાન દષ્ટિ પોતે રાખતા એમ પોતે સમજતા. આ સિદ્ધાન્ત તેમણે પોતાના જીવનમાં ઉતાર્યો હતો. સાચો વૈષ્ણવ તેજ છે કે જેનું હૃદય તમામ પ્રત્યે દયાથી છલકાઈ જાય છે અને તમામ પ્રત્યે પોતાની શક્તિ અનુસાર પરોપકાર કરે છે. જેનામાં દયાભાવ નથી તે વૈષ્ણવ નામને લાયક નથી એમ એમણે પોતાના દષ્ટાંતથી સમજાવ્યું હતું.

દયારામભાઈને દંભ પ્રત્યે ઘણો તિરસ્કાર હતો. જેમના હૃદયમાં અચાનક છે તેઓજ દંભ કરે છે. બહારથી સાધુ સંત હોવાનો અગર મહાન વૈષ્ણવ હોવાનો બાહ્યાડંબર કરનાર તે તરફ તેમને તિરસ્કાર હતો. 'સિદ્ધાન્તસાર' માં પોતે લખે છે.

‘વિશુદ્ધ હિર કરી ના ગેયું, હરિ શું જેણે મનજી,
વસ્ત્ર બહાર રંગ્યાથી, પ્રજુજી કદી ન થાય પ્રસન્નજી;
હૃદયે અર્થ અવિદ્યાપુરી, બાહ્ય વેષ કર્યા સન્તજી,
તૃણામા રહે અંતર કૃધું, તો તે નહિ મહન્તજી.
દ્રવ્યાદિ લાભ વિષય ચિત્ત કાળે, કે પ્રતિષ્ઠા સન્માજી,
બાહ્ય જગત આડંબર દાખે, ઉભય લોકે હાનજી;
ઉપર ઉત્તરવળ અંતર કાળ, દમ્ભાદિ કરે પાખંડજી,
કપટ ભાવની જલ પાયરે, અધર્મી લહે પ્રચંડજી.

આવા દંભીઓ દ્રવ્ય કે પ્રતિષ્ઠા મેળવવાને બહારથી સાધુ હોવાનો દાંગ કરે છે અને જગતને છેતરે છે. આથી તેમનો લૌકિક અર્થ સિદ્ધ થતો નથી; તેમ પારલૌકિક પણ સિદ્ધ થતો નથી કારણકે તેમના દંભનો અચળો વહેલો મોડો ખુલ્લો ધર્મ જાય છે અને જગત એવા દંભીઓને ઝટ પરખે છે. ખોટા રૂપિયો થોડા વખત લોકોના અજાનતાને લીધે સાચા રૂપિયા તરીકે ચાલે; પણ તે લાંબો વખત ટકી શકે નહિ. આવા પુરુષોનો દંભ જ્યારે પ્રકટ ધર્મ જાય છે ત્યારે સમાજમાં તેની પ્રતિષ્ઠા રહેતી નથી.

૨૧૪] ભક્તકવિ દયારામભાર્તુ' જીવન દર્પણ.

વૈષ્ણવોને પણ તેઓ સાચા વૈષ્ણવ થવાનો ઉપદેશ આપતા, અને દંભી વૈષ્ણવોથી ચેતતા રહેવાનું મોતે કહેતા. પ્રભુને સાચા વૈષ્ણવો વહાલા હોય છે. એ સાચા વૈષ્ણવોનાં લક્ષણ એમણે “તે ભગવદીઓનાં દર્શન દુર્લભ” તથા “તાદૃશી જન તેને જાણીએ” એ બે પદોમાં આપ્યાં છે.

આન્તર શુદ્ધિ એ સાચા વૈષ્ણવનું લક્ષણ છે. તેનું હૃદય જેવું શુદ્ધ, તેનું જ ખાલ વર્તન હોવું જોઈએ. એવો બોધ તેમણે “વૈષ્ણવ નથી થયો તું રે શીદને ગુમાનમા ધુમે” એ પદમાં આપ્યો છે. દયારામભાર્તુના ભક્તિમય જીવનના વિકાસમાં આત્મ સંયમ એ મુખ્ય છે. ઘણા માણસો અમુક પ્રકારનું જીવન જીવવાનો નિશ્ચય કરે છે પણ દૃઢ સંકલ્પના અભાવે તેઓ તેમના નિર્ણયને અમલમાં મૂકી શકતા નથી. દયારામભાર્તુનો ભક્તિમય જીવન ગાળવાના આત્મનિર્ણય વધુ વયમાંજ લેવાયો હતો અને એ નિર્ણયના પ્રેરક ભગવાનજ હતા, એવી એમને આન્તર પ્રતીતિ હતી. આત્મ સંયમ વગર એવો નિર્ણય અમલમાં મુકવાનું કામ જહુ દોહણું છે એવા પુરુષનું ચારિત્ર્ય સો દૃઢનું સોનું હોવું જોઈએ. નહિ તો જગત એને કથિર માનીને ફેંકી દે. આ ચારિત્ર્ય શુદ્ધિ પણ પ્રભુના અનુગ્રહ વગર શક્ય નથી. પણ દયારામભાર્તુને પ્રભુમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. તે અંબાજે પોતાના નિર્ણયને અમલમાં મુકવાની ઈચ્છા કરતા નહતા; પણ એમને દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે પ્રભુ જરૂરથી એમને ચારિત્ર્ય શુદ્ધિમાં સહાય કરશે. પ્રભુમાં દૃઢ શ્રદ્ધાને આધારે તેઓ પોતાનું વિવાહિત કન્યા સાથેનું સગપણ તોડી નાખીને આત્મસંયમનું પાલન કરી શક્યા હતા.

“સાચું તે સગપણ રે, સમજ મન સ્યામ તણું.”

“એક વયોં જો પીજન વલ્લભ, નહોં સ્વામી ખીજો.”

એ પદોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પોતાનો પ્રેમ પ્રભુને અર્પણ

કર્મો અને પ્રભુના રક્ષણ નીચે પોતાનો આત્મમંથન રેડ મુઠી જાળવી શક્યા. પોતે લખે છે.

“અંતિ ચચલ મન વાયુવત બલ, વશ શી પેરે થાય રે,
અદ્ય અભ્યાસ બતાવ્યો, તે કરી થાક્યા બહુ મુનિગાય રે;
ધણ કાલ મુનિ ધ્યાન સમાધિ, તપ સાધે વન માલે રે,
ક્ષણમાં અપરાધ ભંગ કરે, તે મન ગિર થયુ કહો ક્યા હે રે.”

મન ચંચળ છે, વાયુ જેવું દુઃસાધ્ય છે. ‘ગીતા’ માં અર્જુને કૃષ્ણ ભગવાનને મન કેમ વશ કરવું તેવો પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તેના ઉત્તરમાં ત્યાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે કોઈ સાધનથી મન વશ થઈ શકે તેવું નથી. કેવળ કૃષ્ણની કૃપાથીજ તે વશ થાય છે.

“સાધનથી મન વશ નથી થાતું, કૃષ્ણ કૃપાથી થાય કે
કૃષ્ણ કૃપા પણ નથી ઉપાય, વશ એકજ દૈન્ય ઉપાય રે;
દીનતા પણ હજિ આપી આવે, મહ જન મર્મ બતાવ્યા રે,
જેતા સૌ દીહુ હરિ હાથે, જન શ્રમ કામ ન આવ્યો રે”

કવિ પ્રભુમાં શ્રદ્ધા રાખીને પોતાનો આત્મ સંયમ અગર તે બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું પાલન કરે છે અને એ બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવાને નીચેનો નિયમ નક્કી કરે છે.

“મન બગાઈ ઈર્ષ્યા ક્યાં લગી, હોય ન હરિનો ભક્તજી,
હરિ સબધ વણુ અન્યે પ્રીતિ તેહજ વિષયાસક્તજી;
સધના વિધના હરકોઈ નારી, અન્યાસક્ત તે થાયજી,
મનથી બળ્ડ થતા માત્રમાં વ્યભિચારી કહેવાયજી.”

સાચો બ્રહ્મચારી, કોઈ પણ સ્ત્રી, ભવે તે સધના હોય કે વિધના હોય પણ તે સાથે વિષય ભોગવવાનો, મનથી પણ ઈર્ષ્યા કરે નહિ. આવા વ્યભિચારીઓ દલિલાઓ હોય છે ભક્તિમાર્ગને માટે તે નાશાયક છે. એઓ બહારથી ભક્ત હોવાનો કે સાધુ હોવાનો આડંબર કરે છે, આ વ્યભિચારીઓને દ્રવ્યની લાલસા ફેાતી

૨૧૬] ભક્તકવિ દયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

નથી પણ પરસ્ત્રીની સાથે વિષયભોગ જોઈએ છે. તેઓ સ્ત્રીઓના રૂપથી, કે વયથી, કે વાણીથી, અગર તો દ્રવ્ય વગેરેથી તેમના તરફ આકર્ષાય છે. તેઓ જહારથી સારા દેખાય છે પણ એ તો ચિત્રની આકૃતિ જેવા છે તેઓ ખોટા મનુષ્યો છે. તેમનું ખરું પોત પાછળથી ઉઘાડુ પડી જાય છે અને સમાજમાં હડધૂત થાય છે. ભક્તિમાર્ગમાં આવા વેશધારીઓ, જેમ ગર્દભનું ચામડું ઝાઢીને શિયાળ ખેતરમાં ધુસી જતું હતું તેમ પોતાના જાણ ભક્તપણાને લીધે અગર તો સાધુ સતપણાના અચળા નીચે નારી સમાજમાં ધુમી જાય છે.

“ચિત્ર સિપાઈ સુદ્ધ કરવામાં, લેશ ન આવે કામજ;
તેમજ વેશધારી સાધુનું પોકળ, સમજો તમામજ
ચિત્ર હસ્તિ સવારી કરવામાં ઉપયોગી ના ચાયજ;
રચમાન ત્યાથી ના ચાલે વેશધારી પર ખાયજ
ચિત્ર તણી મેનુના દુઝે, ચિત્ર સિંહ ન ખાયજ,
ચિત્ર અથ દોડે નહિ કદીયે, દૃષ્ટાતે સમજાયજ”

(સિદ્ધાંતસાર ૧ ૬-૧૦૧)

આત્મસંયમ વગર સાચો ભક્ત બનતોજ નથી એ ચિત્રી આકૃતિ જેવા બનાવટી છે અગર બોદલો ડપિયો છે. એ ડપિયોનો રણુકાર થતો નથી દયારામભાઈની સત્સંગ મંડળીમાં અનેક ભાવિકો આવતા તેમાં સ્ત્રીઓ પણ હતી સંધનાઓ પણ આવતી રતનબાઈ જેવી વિધવાઓ પણ આવતી કુમારીકાઓ પણ આવતી છતાં દયારામભાઈનો આત્મસંયમ દૃઢ રહ્યો હતો એમનું મન અગ્નિની પાસે ઘીની માફક કે તાપની પાસે જરફની માફક ઓગળતું ન હોતું. સ્ત્રી સમાજને પણ એમની મધુર વાણી પમતી. એમનું સંગીત આકર્ષક હતું. તે જાંધા એમની પાસે આવતા. દયારામભાઈને તેઓ ચાહતા અને દયારામભાઈ પણ તેમને ચાહતા પણ એ પ્રેમ નીવિંકારી હતો. તેઓ દયારામભાઈની પાસે જોધ

સેના આવતા. દયારામભાઈ પોતાનાં પદો તેમને સંભળાવતા. નવી, નવી, રાધાકૃષ્ણની પ્રેમની ગરબીઓ તેમને સંભળાવતા અને તેઓને પણ ખૂબ રસ પડતો. સ્ત્રી શ્રોતાઓમાં દયારામભાઈ માનીતા થઈ પડ્યા હતા. તેમને નવા નવા ગરબાની યોગે ગાઈ સંભળાવતા. લગ્ન પ્રસંગે ગાવાને ‘રાધિકાના વિવાહ’ જેવી વિવાહ ખેલ, ગીતો તેમને રચી આપતા અને તેમને ગવડાવતા. એટલું જ નહિ પણ કઈ ઢળથી ગાવું તે પણ શીખવાડતા. અને તે પુરવોની ભરચક હાજરીમાં. એમના નયનોમાંથી સ્ત્રી વર્ગ માટે પ્રેમ ટપકતો; પણ તે પ્રેમ શુદ્ધ અને નિર્વિકારી હતો. તે શ્રોતાઓના હૃદયમાં સરખી જતો અને જેમ તળાવના મલીન જલમાં નિર્મળી નાખવાથી તે જળ શુદ્ધ થઈ જાય છે, તેમ તેમના હૃદય શુદ્ધ થતા. બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરવા છતાં, દયારામભાઈ સ્ત્રી વર્ગથી અલગ રહ્યા નથી; પણ તેમાં ભળ્યા છે. દયારામભાઈએ તેમને પણ આત્મ સંયમનો પાઠ શીખવ્યો છે. એમણે સૌ કોઈને નીચેતો બોધ આપ્યો છે.

“જીવ જાણી લે જર પ્રીત જગદીશ વિના નન સારી.”

જર કર્મ તરફ કવિને પોતાને તિરસ્કાર હતો. તે સાચો પ્રેમજ નથી. સાચો પ્રેમ પ્રભુ માટે હોવો જોઈએ. સ્ત્રીઓને પણ ગૃહગ્રથ જીવનમાં રહ્યા છતાં પતિ પત્ની તરીકેના પ્રેમનો વહેવાર કરીને પણ ભગવાનનો પ્રેમ કેમ પ્રાપ્ત કરે તે તેમણે સમજાવ્યું હતું આથી ઘણી સ્ત્રીઓના જીવન શુદ્ધ અને પવિત્ર બન્યા હતા. સ્ત્રી કે પુરુષના જીવનમાં પ્રેમ તત્ત્વ અગ્રસ્થાને હોય છે. તે પ્રેમ તત્ત્વને કચરી નાખવાનું નથી. એના કુચાઓને ફેંકી દઈને એનો રસ જીવનમાં હિતાગ્રવાથી જીવન વધારે સાસ્ત્રિકભાવેથી પુષ્ટ બને છે. એ શુદ્ધ પ્રેમનું તત્ત્વજ્ઞાન દયારામભાઈએ પોતાના બ્રહ્મચર્યના પાલનથી, રામકાલીન પુરુષો અને સ્ત્રીઓને શીખવ્યું હતું. દયારામભાઈ પોતાને માટે પ્રભુ પાસે પ્રેમ રસની યાચના કરતા કહે છે.

૨૧૮] ભક્તકાવ દયારામભાર્ગવું જીવન દર્પણ.

‘ પાઓ પ્રેમગ્ધ પ્રાણુ જીવનરે, દીન ધર્મને જાચુ રે,
મુક્ત મારગીને આપજો જ્ઞાન રે, હુ તો નવ રાચુ રે ”

+

+

+

વિના લાલચનુ લાલ મુને વહાલ રે, અચલિત આવો રે,
વિષયવાસના પ્રપન્ચની પ્રીત રે, કૃષ્ણ મારા કામો રે

વિના લાલચનુ વહાલ, નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ દયારામભાર્ગવું પ્રભુ પાને
માગે છે, અને તે તેમને મળ્યો છે. એ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ તેમના
સ પર્વમા આવનાર સૌ દ્વાર્ધને ગરીબ કે તવગર, નાના કે મોટા-
પુરુષ કે સ્ત્રી સર્વેને વિના બેઠે આપ્યો છે એ છે ખરેખર એમના
અખડ બ્રહ્મચર્ય નતનો વિષય. જે બ્રહ્મચર્યની આગળ તપસ્વીઓના
તપ, અને ઋષિ મુનિઓના વ્રતો પણ ડોલી જાય છે, જેની આગળ
ઈન્દ્રની અપ્સરાઓના રૂપોનુ અભિમાન ગમી જાય છે અને
કે દર્પના શત્રો નાકામીયાળ બને છે. તેનુ કારણ શું ? તે એકજ
કે પોતાના પ્રેમનુ તેમણે ઉધ્વીકરણ કર્યું હતુ તેમા પ્રભુની કૃપા
હતી તેમણે પ્રેમને કચરી નાખ્યો નથી પણ એ પ્રેમના રસનુ પોતે
પાન કર્યું છે, અને ખીજઓને પણ પાચુ છે. જેથી એ રસનુ
પાન કરનારાઓના મનનીરોગી અને તાકાતવાળુ થાય ઉપનિષદમા
એક શ્રુતિ છે

“ નાયમાત્મા વલ્લ હીનેન લભ્ય ”

બાળ વગરનારાઓ તાકાત વગરનાઓ પ્રભુને મેળવી શક્તા
નથી શરૂ પુરુષો પ્રભુને મેળવી શકે છે જીવાત્માનુ બાળ ભગવાન
માટેના શુદ્ધ રમના પાનમાથી પ્રાપ્ત થાય છે. એક અનુપમ રસાયન
છે તે ગ્ધનુ પાન કરનારાઓના માનસિક રોગો દૂર થાય છે
ભગવત્પ્રેમ અને તેઓ નવી તાકાત મેળવે છે પ્રભુ પ્રેમ એજ
આત્માનુ સાચુ બાળ છે અને જેનામા એ નથી તે પ્રભુને પ્રાપ્ત
કરી શકતો નથી. પ્રભુપ્રેમનુ બાળ દયારામભાર્ગવું આ જીવનબ્રહ્મચર્ય
વ્રત પાળીને મેળવ્યુ હતું અને તેથીજ—ભગવત્પ્રાપ્તિ તેઓ કરી
શક્યા હતા.

પ્રભુપ્રેમ સાથે માનવપ્રેમ-પણ દયારામભાર્જની હૃદયમાં ઇલકાતો હતો. પ્રભુનું વિરાટ સ્વરૂપ ચેતન-અચેતન સર્વમાં બિરાજે છે. નામરૂપના વિવિધ પદાર્થો પણ તે પ્રભુનું સ્વરૂપ છે. એક ન્હાનામાં ન્હાના રજકણથી માંડીને બ્રહ્મા પર્યન્તના તમામમાં પ્રભુનું ચેતન્ય સ્વરૂપ રહેલું છે. સાચો ભક્ત પ્રભુની સર્જેલી સૃષ્ટિને પ્રેમથી ચાહે છે. એ કોઈ વૃક્ષની ડાળીને કે પાદડાને પણ તોડશે નહિ. તેને મન તો પત્થરમા પણ ચેતન છે. અને એ સમગ્ર ચેતનમાં પ્રભુનું પ્રેમ સ્વરૂપ તે નિહાળે છે. માનવપ્રેમ વિષેની દયાગમભાર્જની આ દૃષ્ટિ હતી. કોઈ પણ મનુષ્ય ગમે તે કામનો, ગમે તે દેશનો, ગમે તે ધર્મનો, હોય પણ એ મનુષ્ય છે એમ સમજીને તેના પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો જોઈએ, અને તેના દુઃખમાં લાગ લેવો જોઈએ. ‘ભક્તિ યોગ’ ની નીચેની પંક્તિઓમાં આ વિચાર પ્રકટ કરેલ છે.

શ્રવ મર્ત હરિઅશ છે, તહેના વિચિત્ર ભાતી અભાવ,
મર્તથી હળીમળી ચાલિયે, આ તો છે સજોગ નદી નાવ.
નાવ તરગ નદી એમ જાણો. કાથી ના બિગારીશ
જે દિવસનો પ્રાહણો,
સહુને સદા એક સ્થળ નથી રહેવું, કટુક વચન માટે
કોઈને ન કહેવું.

તમામ જીવો પ્રભુના અંશ છે. તેમના સ્વભાવો જુદા જુદા હોય છતાં, તેમની સાથે સંપર્ક રહેવું જોઈએ. નદીની નૌકામા જેમ મુસાફરો ભેગા થાય છે, તેમ જુદા જુદા મનુષ્યો એક બીજાના સમાગમમાં આવે છે. અને પાછા પોતાના જવાના સ્થળે પહોંચ્યા એટલે છૂટા પડી જાય છે. મનુષ્યે સમજવું જોઈએ કે કોઈ માણસ અમરપટા લઈને આવ્યો નથી. જે દિવસનો-ચોડા સમયનો આ દુનિયાનો તે પરાણો છે. જો આમજ છે, તો શા માટે એક બીજાની સાથેનો સંબંધ બગાડવો? તેથી દયારામભાર્જ કહે છે કે

.૦] ભક્તકવિ દયારામભાર્તિનું જીવન કર્પુર.

ખતે પણ કડવું વચન ન કહેવું. ખીન્નું કાંઈ ન બની શકે તો પણ ખાની સાથે પ્રેમનાં વચનો બોલવાં.

ખાની સાથે પ્રેમથી વર્તવું અને મીઠી વાણી બોલવી, તેનો મર્થ એવો નહિ કે અસત્યને ટેકો આપવો. તે સત્યના પણ હામડી હતા. સત્યં શૂચાત્ પ્રિયં 'શૂચાત્' એ શ્રવ પ્રમાણે તેઓ સત્ય વચન બોલતી વખતે કદી પણ કડવાશ વાપરતા નહિ, પણ સમ્યક્તાથી સસ્થ કહેતા આથી તેમનામા સ્પષ્ટ વકતૃત્વનો ગુણ પણ આગળ પડતો હતો. ગમે તે વ્યક્તિ, ભણેને તે મોટી હોય, જતાં પણ દયારામભાર્તિને એમ લાગે કે તેમનું વર્તન બરાબર નથી, તો અષ્ટતાથી એમને તે જણાવવામાં અચકાતા નહિ.

એક વખત એમની ભગવદ્વાર્તામાં એક ઉત્તમરામ નામના વહિવટદાર આવેલા. તે દિવસે ભગવદ્વાર્તા દરરોજ કરતાં વધારે વખત ચાલી. એ સંસ્કારી અધિકારી હતા તેથી તેમને ચટપટી ચવા લાગી. એટલે વારંવાર ઘડિયાળ કાઢે અને વખત જુએ, તેથી બધાનું ધ્યાન તે તરફ જતું. દયારામભાર્તિનું પણ ધ્યાન વારંવાર ગયું. તેમની કથા પ્રવાહમાં વિદ્વેષ પડ્યો. શ્રોતાઓને પણ તે ભાર્તિની સામે અણુગમે ચયો. પણ એ હતા સંસ્કારી માણસ. એમને કાંઈ કહેવાય નહિ. દયારામભાર્તિ શ્રોતાઓની મૂંઝવણ સમજી ગયા. એમણે શ્રોતાઓને પ્રશ્ન કર્યો કે 'તમને બધાને કંટાળો આવતો નથી ને?' આજની યા કાંઈકે લાંબી ચાલી છે. પણ એ કાંઈ મારા હાથની વાત નથી. ભગવાનને કથાનો વિચાર પણ કરવો છે અને સંકોચાવવો પણ છે. કથા કહેનાર તો ભગવાનજ છે. હું તો નિમિત્ત માત્ર છું. તમને બધાને જો રસ ન પડતો હોય, અગર એમ લાગતું હોય કે કથા બંધ કરવી, તો હું બંધ કરી દર્શિ. અગર તો તમાગમાંના શોડાઓને પણ સાંભળવી હશે તો પૂરી કરીશ. બોલો તમારી શું ઈચ્છા છે? એમને ઉંધ આવતી હોય તે ચાલ્યા જાવ," આ સાંભળીને બધા વૈજ્ઞવેશ્યે કહ્યું. "અમને તો આજની કથામાં

બહુજ રસ પડ્યો છે. તે પૂરી સાંભળ્યા વગર અમે તો ઘેર જવાનાજ નથી. આપને પરિશ્રમ પડ્યો ન જોઈએ. અમને ઠાઠને નિદ્રા આવતીજ નથી. આપને જો પરિશ્રમ ન પડતો હોય તો અમારા ઉપર કૃપા કરીને કયા રસનું પાન કરાવશો.” દયારામભાઈએ ઉત્તમરામ તરફ નજર કરીને કહ્યું. “ઉત્તમરામભાઈ, આજની કયા જરા સાંખી થઈ છે. તમને કંઈ કંટાળો આવ્યો છે એમ જણાય છે. પણ શ્રોતાઓની એવી ઈચ્છા છે કે મારે એ કયા પૂરી કરવી. તમને જો કંટાળો આવતો હોય તો તમે સુષ્પેથી જશો. સંસારમાં સત્સંગના પ્રસંગ જવલેજ મળે છે. દુનિયામાં મરતાં સુધી માણસને કામ કરવાનું તો છેજ. સુરદાસજીએ પણ કહ્યું છે કે—“આજકામ, કાલકામ, પરસુકામ. કામમાં નિત્ય મરનો”. સવારથી સાંજ સુધી કામ તો આપણા લલાટમાં છેજ. અને કામમાં જેટલી આસક્તિ તેટલી અશાંતિ. ‘સત્સંગ મંડળી’ માંજ કે લગવદ્વાર્તામાં જ આપણને ખરી શાંતિ મળે છે. તેમાંથી જીવનનું રહસ્ય સમજતા થઈએ છીએ. તેમાંથીજ આપણે જીવનનું ભાથું બાંધીએ છીએ. આ લગવત્કથાઓ આપણા જીવનનું ધ્યેય નક્કી કરી આપે છે. આપણા સંસારિક કામોમાં કયા દોષો આપણે કરીએ છીએ તેનું જ્ઞાન આપણને આપે છે; અને નવા દોષોમાંથી આપણને ઉગારે છે. એમાંથીજ આપણને માયાના બંધનમાંથી મુક્ત થઈને પ્રભુ પ્રાપ્તિનો માર્ગ તેમાંથી જડે છે. આજની કથાનો વિષય, મનુષ્ય માયામાં કેવી રીતે ફસાય છે તેજ છે; અને કયો માણસ તેમાંથી બચી જાય છે ? જરા સાંખું થઈ ગયું છે. પણ તમને જો કંટાળો આવતો હોય તો તમે જઈ શકો છો. સંસારનાં બીજાં કામોમાં આપણે વખતને જરબાદ કરીએ છીએ પણ લગવદ્વાર્તા શ્રવણ કરવામાં આપણે તારંવાર વખતનો વિચાર કરીએ એ જરાજર નથી. આ ઉપર સાંભળો આજે હું તમને એક પદ સંભળાવું. એમ કહીને નીચેનું પદ ગાઈ સંભળાવ્યું.

૨૨૨] ભક્તકવિ દયારામભાઈનું જીવન કથા.

ધન્ય જોણે હરિ ગુણ ગાયા,
 સ સારમા ધન્ય જોણે હરિ ગુણ ગાયા (૨૩)
 બાધા (સારા) સ સારમા તે જન જીત્યા,
 ખીજા સહુ જાણુને વહવાયા રે સ ૧
 જમના ઝપેટાથી નવ ચેત્યા,
 ધૂળ મળ્યુ રહાપણુ ડાહ્યા રે ...સ ૨
 હુ ને મારુ એમા પડિત મોહ્યા,
 કામદામમા લલચાયા રે સ ૩
 હાથી ઘોડા ને સુખપાલ જોડે શુ થયુ ?
 શુ થયુ મેળવી ઘણી માયા રે સ ૪
 કહસાહી જમ કહાડશે પલકમા,
 દૂર રહેશે સગા વિત માયા રે સ ૫
 દયા નામ જપો નિત્ય નદકુવરનુ
 સફળ થશે ધરી કાયા રે સ ૬

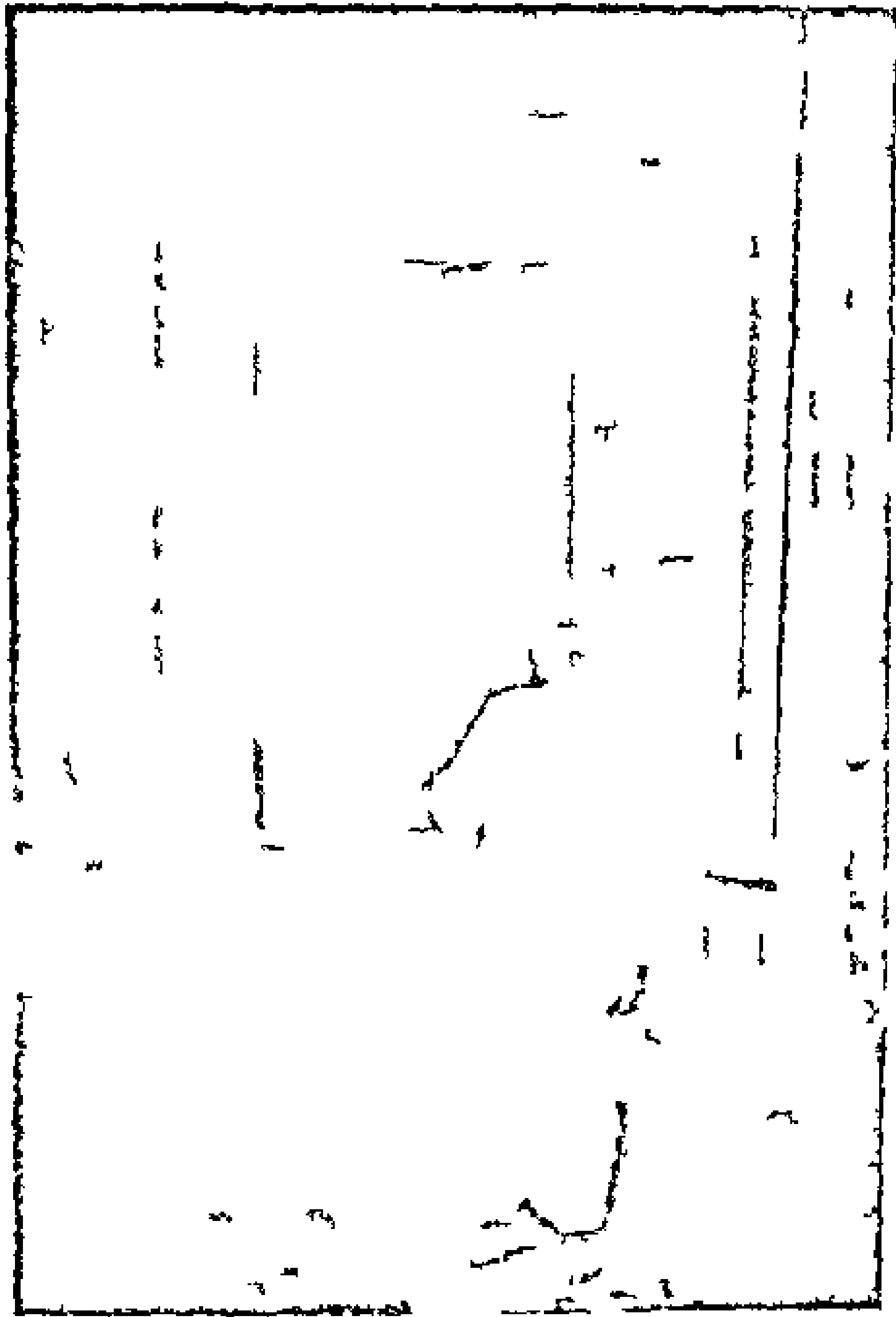
આ પદ સાલળીને ઉત્તમરામ કાઠી પણ જવાબ આપી શક્યા નહિ માત્ર એટલું જ જોડ્યા મારો અપરાધ થયો છે મને આજની કથા લાખી લાગી દરરોજનો નિદ્રાનો સમય થઈ ગયો એટલે મને એમ લાગ્યું કે કથા સમાપ્ત થાય તો સારૂ આપને આગથા એ વિષે કહેવાય તા નહિ એટલે હું વારંવાર ઘડીયાળ તરફ જોતો હતો પણ આપે માત્ર મન પકડી પાડ્યું કથામા વિદ્વેષ પાડવા મારે હું માફી ચાહુ છું” આ વખતે તમામ શ્રોતાજનો હર્ષિત થયા આ છે દયારામભાઈનું અદ્ભૂત અપ્રેક્ષ્ય વકતૃત્વ કોઈને જોડું ન લાગે અને જતા મત્ત વસ્તુ હિંમતપૂર્વક કહેવાનો ગુણ બહુ ઓડાજ માણસોમા હોય છે

ઠવિમા ઘણા અશિમાનપણાનો ગુણ હતો માણસોમા આ દોષ બહુ પ્રમાણમા હોય છે દુનિયામા કોઈ પણ કાર્મ મનુષ્ય કયું હોય તો “મે ” કયું એમ ગર્વથી ખીજાને જણાવે છે એની

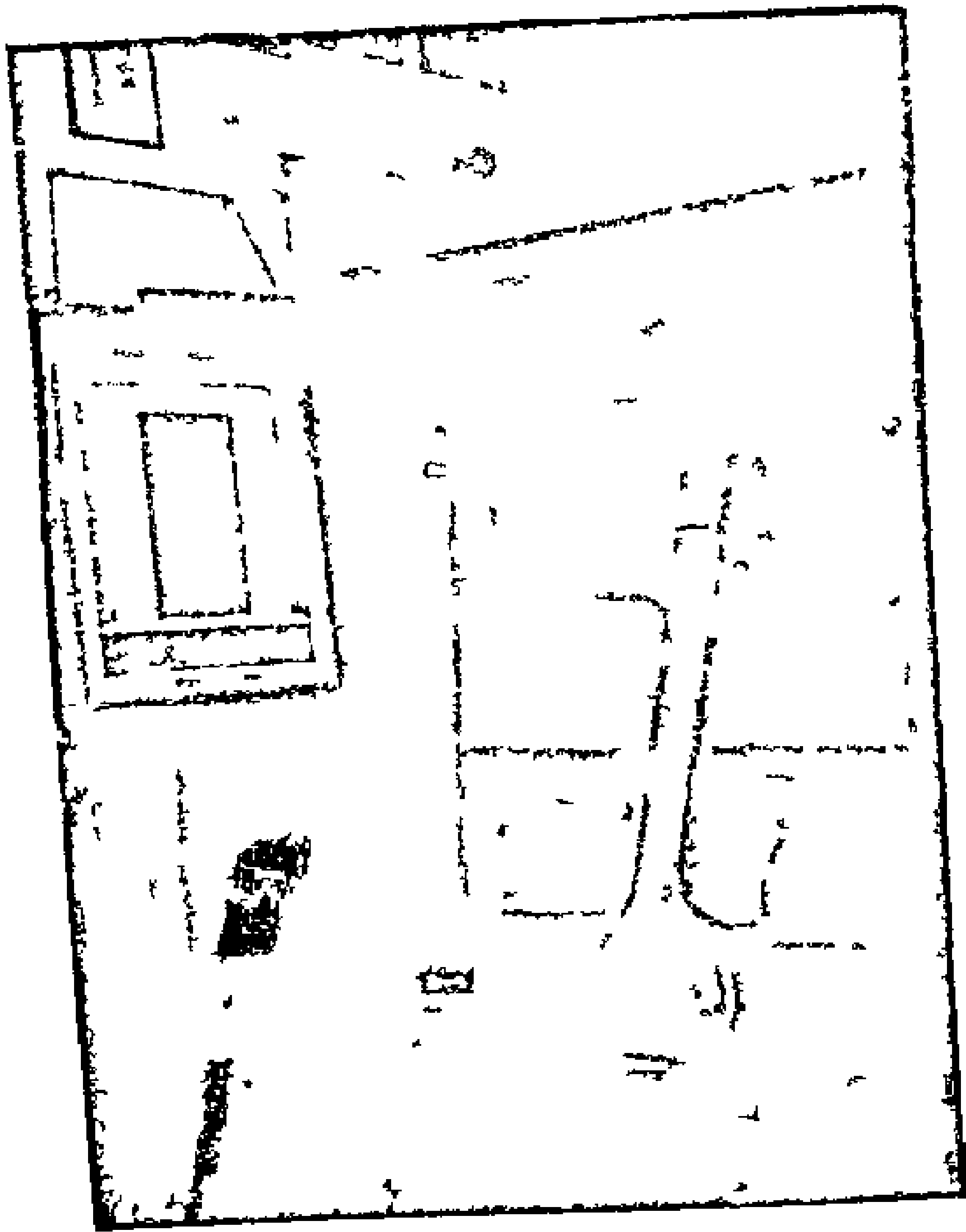
પાછળનો હેતુ આત્મપ્રશ્ન સા અગર તો ખીજ પાસેથી પ્રશ્ન સા મેળવનાની હોય છે અહકારી માણસ તરફ તેમને તિરસ્કાર હતો તેને ધીમે ધીમે સમજવતા કે અભિમાન કે દુષ્ટ એ માણસને ગોભે નહિ રાખણુ જેવાઓનો અહકાર રહ્યો નથી મનુષ્ય જે કાર્ય કરે છે, તે તો પ્રભુની સહાય હોય તોજ કરી શકે છે પ્રભુની ઈચ્છા ન હોય તો મનુષ્યમા એક તરણુ પણ ઉપાડનાની શક્તિ આવતી નથી છતાં મનુષ્ય 'હુ' પદમા ઉન્મત્ત બને છે, અને ખીજઓનો તિરસ્કાર કરે છે 'હુ'પદ અથવા અહકાર ભલે ભલે નીચે ગબડાવે છે પ્રભુ પ્રાપ્ત કરવાને માટે દીનતા એ ખરૂં સાધન છે દીનતા, હુલાવ અને પુલાવના ત્યાગ વગર સ્કુરતી નથી જ્યાં સુધી મનુષ્યમા લક્ષ્મી, કીર્તિ કે સત્તાનો મદ હોય ત્યાં સુધી તે આધરો છે તેને જીવવાનો સાચો માર્ગ જડતોજ નથી 'હુ'પદવાળા માણસની ચેષ્ટાઓ, સન્નિપાત જગમા મનુષ્યને થતી ચેષ્ટાઓ જેની છે એક વખતે દયારામભાઈ પોતાના મમ્મનના માળીએ બેઠા હતા ત્યારે બહાગથી કોઈ આવનારે મકાનનું બારણું ખખડાવ્યું દયારામભાઈએ ઉપરથી સાદ કયો કોણ છે ? ત્યારે તે આવનાર ભાઈએ જવાબ આપ્યો 'હુ હુ' એટલે દયારામભાઈએ કહ્યું 'હુ' કોણ છે ? તેને આ ઘરમા શું કામ છે ? ઘરમા 'હુ' ને માટે જગ્યા નથી માટે તમારે આવવું હોય તો બને આવો પણ તમારા 'હુ' ને બહાર રાખશે બના તમારું નામ કહેશે ?" તે ભાઈ તો સાલગીને શરમીંદા પડી ગયા અને પોતાનું નામ પ્રભુ. એટલે દયારામભાઈ માળીએથી નીચે ઉતર્યા અને બારણું ખોલ્યું તેમને અદર દાખલ કર્યા અને કહ્યું 'બસા રહો મને જેવા હો તમે એકલા આવ્યા છો કે પેતા 'હુ' ને સાથે લાયા છો ?" એમ કરીને આવનાર ભાઈને ખૂબ વિનોદ કરાવ્યો જે કોઈ દયારામભાઈની સાથે વાતચીત કરતા 'હુ' પ્રયોગ કરતા તેમને દયારામભાઈ બોધ આપતા અને 'હુ' નો પ્રયોગ કરતા અટકાવતા દયારામભાઈની ઉદારતા પણ એટલીજ જણીતી છે તે નીચેના

૨૨૪] ભક્તકવિ દયારામભાર્ગવું યુવન કર્પણ.

પ્રમ ગયા સમજી શકારો. એક વખત વડોદરામાં દયારામભાર્ગવના શિષ્યા ગિરિજનશંકર અને રણુછોડભાર્ગવની કથા ચાલતી હતી. તેઓ દયારામભાર્ગવના પદો ગાતા હતા. તે સાંભળવાને માટે ઘણા ઓતાઓ ભેગા થયા હતા. એ કથામાં હાજરી આપવાને માટે વડોદરાના ભારીકોએ તેમને નિમત્રણ મોકલ્યું અને ગીરજનશંકર અને રણુછોડભાર્ગવે પણ ખૂબ આગ્રહ કર્યો એટલે દયાગમભાર્ગવ ત્યાં ગયા. દયારામભાર્ગવ જાતેજ પોતાના પદો અને ગરબીઓ ગાઈ સભાગાનવાના છે એ વાત વાયુ વેગે શહેરમાં ફેલાઈ ગઈ. તેથી રાત્રે સગવડવાર્તાનું સ્થળ અસંખ્ય નરનારીઓથી ઉભરાઈ ગયું. તમ્મુ જોટલી પણ જગ્યા એસવાની ના રહી ઘણાઓને ઉભા રહેવું પડ્યું. દયારામભાર્ગવે પદ ગાવાની શરૂઆત કરી. ગિરિજનશંકર તબલા બજાવતા હતા અને દયારામભાર્ગવના હાથમાં તંબુરો હતો. શરૂઆતમાં ગિરિજનશંકરથી નરધા વગાડવામાં એક ભૂલ થઈ. એ વખતે સભામાં એક બાવો બેઠેલો હતો. તેનું ધ્યાન તે તરફ ગયું. તે એકદમ ઉભો થયો અને ગિરિજનશંકરની ભૂલ કાઢી અને તેમને હોલીસા પાડના બોલ્યા કે નરધા બજાવનારની ભૂલને લીધે સંગીતના રસમાં ક્ષતિ થાય છે. પોતાના શિષ્યનું આ પ્રમાણે સભાની વચમાં અપમાન થયું તેથી દયાગમભાર્ગવે હોલ તો થયો પણ તેમણે શાન્તિ જાળવીને પાનાને કહ્યું કે “બાવાજી, ગિરિજનશંકરથી ભૂલ થઈ ગઈ છે તે ખરું પણ એ મોટી ભૂલ નથી. એથી સંગીતના રસમાં ક્ષતિ થતી નથી. અને ‘મનુષ્ય માત્ર ભૂલને પાત્ર છે.’ પણ બાવાએ તો મિત્તજમાં જવાબ આપ્યો “જો ઉસ્તાદ હોય તેનાથી ભૂલ કેમ થાય?” દયારામભાર્ગવે તેમને કહ્યું “બાવાજી! તમેએ આ ભૂલ પકડી તેથી હું માનું છું કે તમે નરધા બજાવનારમાં ઉસ્તાદ છો; કેમ ખરું ને?” બાવાએ જવાબ આપ્યો “હા, તેથી તો મેં ભૂલ કાઢી. કોઈ કળાકાર આવી ભૂલ કરે તો તે મારાથી સહન થતું નથી. માટે મેં સભા વચ્ચે તેનો વિરોધ કર્યો.” આ સાંભળીને દયારામભાર્ગવે હસતા હસતા

ભટ્ટાદેવિ શ્રી દયાગમભાઈનું સ્મારક મંદિર
કે માહોદગવળામા ડબોઈના મકાનનું પશ્ચિમદ્વાર
દરિશ્રીનું મોસાન

શ્રીદયારામલાલ્બૈનું રમારુદ મંદિર

હોલોઈમાં એમના હસ્ત લિખિત ગ્રંથોના કપાટમા મુકેલા
ખંડો તથા એમના પોતાના બે તંબુરાનો ફાટો (હોલોઈ)

બાવાજીને કહ્યું “બાવાજી! હવે ગિરિજાશંકરની જગ્યાએ તમે બેસો. હું તંબુરા ઉપર માઈ સંગીત શરૂ કરું. તમે બરાબર નરધા બગવતો. બે બે ચૂક ન થાય.” એમ કહી બાવાજીને બેસાડ્યા અને પછી બાવાએ નરધાં હાથમાં લીધાં. દયારામભાઈએ પોતાનું સંગીત શરૂ કર્યું. બાવો ખરેખર નરધા બગવવામાં ઉસ્તાદ હતો. એણે ખીલકુલ ચૂક વગર નરધાં બગવવા માંડ્યા. દયારામભાઈએ પણ ઉલટ સુલટ રાગો બદલ્યા પણ બાવાએ ખૂલ કરી નહીં. આમ લગભગ સવારના ચાર વાગવા આવ્યા. લોકો પણ બહુજ તર્કાનતાથી સાંભળતા હતા અને અદર અદર વાતો કરવા લાગ્યા ‘બાવો હોશિયાર તો ખરો, એણે નમતું આપ્યું નહીં.’ દયારામભાઈને ભય લાગ્યો કે આ બાવાજી માન મૂકાવશે તેથી એમણે એક નવો અટપટો રાગ પસંદ કર્યો અને ગાવા માંડ્યું. બાવાજીએ તો શરૂઆતમાં તે રાગને નરધાની સાથે બરાબર મેળવ્યો પણ અધવચમાં દયારામભાઈએ તે રાગને રહેજ બદલ્યો અને બાવાના હાથથી નરધા બગવવામાં ચૂક થઈ અને સાંભળનારાઓએ એકદમ તાળીઓ પાડી કે દયારામભાઈ તો વિજય થયો અને બાવાજી હાર્યા. દયારામભાઈએ તે અવાજ સાંભળ્યા અને પ્રસન્નતાથી ત્રોતાઓને કહ્યું, “શાન્ત થાઓ. બાવાજી એ ખરેખર ઉસ્તાદ બજાવેલા છે; હું તેમને શાખાશી આપું છું. મેં રાગમાં ગુન્યવણુ ઉભી ન કરી હોત તો બાવાજી હારત નહિ. આજે બાવાજીને જોઈને હું આનન્દિત થાઉં છું અને તેમને ધન્યવાદ આપુ છું. એની કદર તરીકે હું મારા ગળામાંની સોનાની કંદી તેમને યક્ષીસ આપુ છું” આમ કવિએ પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી પ્રત્યે પણ ઉદારતા દાખવી હતી.

આ પ્રસંગની બાબતમાં પ. ભ. ગોવીંદલાલ છોટાનાથ પરીખ નીચેની હકીકત જણાવે છે.

દયારામભાઈ આમંત્રણથી ગયા નહોતા પણ એાચિતા ગુપ્ત રીતે સમાજમાં બેઠા હતા એવું સાંભળ્યું હતું. બાવાજીએ

૨૨૬] ભક્ષાદિ આદ્યારામભાર્ગવું છવન દર્પણ.

ગિગિન્નશ કરની શૂલ દાઢી તે વખતે ગુલોડભાર્ગ ગાર્ધ રથા દતા. દયારામભાર્ગ ત્યાં દતા તે ઠેઠ જાણતું ન હતું. બાવાજીએ શૂલ દાઢયા પછી દયારામભાર્ગ જિભા ચર્ચને ત્યાં ગયા. પછી પોતે ન બુઝે. ભાર્ગને ગાવાની શરૂઆત કરી અને બાવાજી નરધાં વગાડતા દતા.

દયારામભાર્ગને શ્રીમદભાગવત પુરાણ માટે બહુજ પ્રેમ હતો. દરરોજ તેઓ તેનું વાચન તથા મનન કરતા, તેમજ જો ગામમાં ઠેઠ સારી પુરાણીની કથા ચાલતી હોય તો તેમાં પણ હાજરી આપતા દતા. તેમણે કૃષ્ણજીનાની અનેક ગરબીઓ તથા આખ્યાનો ભાગવત ઉપરથી લખ્યા છે. લોકોને ભાગવતમાં રમ લેતા કરવાને તેમણે ‘અન્નમિલાખ્યાન’ ‘રુકિમણી વિવાહ’ ‘સત્યભામા વિવાહ’ ‘નાગ્નજીતિ વિવાહ’ વગેરે આખ્યાનો પ્રેમાનંદની શૈલિમાં લખ્યા છે. અને પોતે જન્મ મંડળીમાં તે આખ્યાનોની કથા કરતા. તે કથા શ્રવણ કરવાને ઘણાંઓ એટલા થતા હતા. કેટલાક પુરાણીઓ પણ તેમાં હાજરી આપતા દતા. પણ તેમને દયારામભાર્ગની ઈર્ષા થતી. તેઓ બહાર જઈને એવી ટીકા કરતા કે દયારામભાર્ગ સંકૃત ભાગવતની કથા કરતા નથી. આ તો પોતાના આખ્યાનો રચીને ગાર્ધ સંભળાવે છે. આ ટીકા તેમને કાને સંભળાર્ધ તેથી નીચેનું પદ તેમણે રચ્યું અને મંડળીમાં આવનાર પુરાણીઓ સમક્ષ વાંચી સંભળાવ્યું, અને પછી ભાગવત પુરાણની મહત્તા કહી બતાવી.

પદ.

["જીવ તું સદાએ સન્નર્ધ રાખ રે, અચાનક જલુ થાશે," એ રાગ)
ભાગવત જાણીને શુ કીધું ઓ ભાર્ગ રે, તે ભાગવત જાણીને શુ કીધું;
મારે જંતુ અહીં મણિ અજવાળે, તેમ તે હૃદય પોખી લીધું રે ઓ ૧
પારસમણિનું પાત્ર હાથમાં, ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગે;
જ્યાં લગી વસ્તુચાન ના ત્યાં લગી, દુઃખ દારિદ્ર્ય ના ભાગે. ઓ ૨

દુઝણી ગાયને ગોતુ માંડીને, પય જેમ પર લેઈ જાય;
 તેમ તું બોધ કરી પૂજા પામે, આપ ધાવ્ય કેઈ થાય. ઓં ૩
 જેમ મલિયાગર પોતી લાખ્યો, તે મુગધી શુ જાણે;
 જ્યાં લગી સાર ના સમજ્યો, ત્યાં લગી તુ પણ તે જ પ્રમાણે ઓં ૪
 રતિ કૃષ્ણની ધૈર્ય તો મન, દયા અખિલ પર આવે,
 ત્યારે હું જાણું ભાગવત ભણ્યો, ગર્વ ઈર્ષ્યા નવ આવે. ઓં ૫
 જર જશાદિ તૃણા મન જ્યાં લગી, ત્યાં લગી હરિ નવ રીઝે;
 આટલા ઉઘમ તેમા વધ્યો એક, સુણી સમજુ નવ ખીઝે. ઓં ૬
 દયા પ્રીતમ શ્રીજી શ્રીભાગવત, એક રૂપ છે બધે;
 નિઃપૃહ અણુ અભ્યાસ કરેથી, જીવન મુક્ત નહીં સધે ઓં ૭

આપણા શાસ્ત્રોમા વેદ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્રો અને ભાગવત એ ચાર મુખ્ય શાસ્ત્રો છે. વેદનો અધિકાર ત્રૈવલ્કિકોનો છે બ્રહ્મસૂત્રો ઉપનિષદોના જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરે છે એટલે તેનો અધિકાર ત્રૈવલ્કિકોનો છે અને જ્ઞાનીઓને માટે તે અથ છે. પણ ભાગવત તમામ વર્ણોને માટે છે. તેમા ભક્તિનું શાસ્ત્ર છે તેના વાચનથી ભગવાનની ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ભાગવત એ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે તેથી ભાગવતનું વાચન તથા પાઠ દરેકે હંમેશા કવ્વા જોઈએ ભાગવતમા કૃષ્ણ ભગવાનની લીલાઓનું વર્ણન આવે છે તે લીલાઓના શ્રવણથી નિરોધ સિદ્ધ થાય છે. અને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ભાગવત એ ભક્તિરસથી ભરેલું છે એને માટેનો અધિકાર સંસાર માટે વૈરાગ્ય વાળાઓનો છે શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ ભાગવતનું રહસ્ય સમજાવવાને માટે મુખોદિનીજી નામની ટીકા લખી છે અને 'ભાગવતાર્થ પ્રશ્નણ' નામનો જુદો અથ રચ્યો છે તેમજ ભાગવતની મહત્તા એટલી બધી આટી છે કે પૌરાણિકો કે મ્થામરો ભલે ભાગવતની કથા કરે, પરંતુ તેનાથી આજીવિકા તેમને મલ્લવ નથી, પણ આપણા પુરાણીઓ આજીવિકા માટે ભગવત જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરે છે, તે બગમગ નથી. ખીજું ભાગવત

૨૨૮] ભક્તકવિ શ્રીક્યારામભાર્ગવું શુવન દર્શણ.

પુરાણીઓ! પણ તેમનું રહસ્ય સમજતાં નથી. રહસ્ય ન સમજે ત્યાં સુધી અને જો શ્રોતાઓ ન સમજે તો તે શ્રવણ કરાવવાનું ક્ષણ-ભગવત્પ્રાપ્તિ મળતું નથી. સર્વને માથે મણિ હોય પણ એ મણિનો ઉપયોગ તેના પ્રકાશથી શુવજંતુઓને શોધી તેમનું લક્ષણ કરવાનું જો હોય તો એનાથી કોઈ લાભ નથી. ઉલટું તે ખીજને નુકશાન કરનાર છે. અથવા ભાગવત જાણનાર તેનો ઉપયોગ પોતાના ઉદર માટે કરે તો તે સ્વાર્થીઓ છે અને ભાગવતની વિદ્યા વાંઝણી રહે છે. કોઈ માણસના હાથમા પારસમણિનું પાત્ર હોય અને ઘેર ઘેર ભીખ માંગવા જાય તો એ માણસને અભાગિઓ કહેવો અથવા મૂર્ખ કહેવો. પોતાની પાસે પારસમણિ જેવી કિંમતી ચીજ હોવા છતાં તે ભીખ માંગવા જાય તો તે મૂર્ખ ગણાય. એ પ્રમાણે ભાગવત જેવા ગ્રંથનું જ્ઞાન પ્રમુખશક્તિ સાધક હોવા છતાં પુરાણીઓ પોતાના ઉદર પોષણ મેળવવાને માટે તેને સાધન બનાવે તે અરેખર કે પુરાણીઓનું કમભાગ્ય કહેવાય. એમની પાસે ભાગવતનું જ્ઞાન છે. એ જ્ઞાનથી તેઓ પ્રજ્ઞની ભક્તિ મેળવતા નથી પણ વિત્ત, પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે. જેમ કોઈ માણસ દુઝણી ગાયને ગોતુ ખવડાવીને જાતે દુધે પણ દૂધ ખીજાઓ પીએ, તે રીતે એ પુરાણીઓનું જ્ઞાન તેમના આત્માનું કલ્યાણ કરી શકતું નથી. એને તો માત્ર લોકો વાહ, વાહ કહે એટલુંજ. સભામાં જો સારી કથા કરતો હોય તો બધાં એની પ્રશંસા કરે અને કહે, “પુરાણી મહારાજ કેવી સરસ કથા કહે છે,” એટલુંજ પણ એથી પોતાના આત્માનું કલ્યાણ થતું નથી. અને પોતે પ્રભુ ભક્તિનું સુખ મેળવતા નથી. આવા પુરાણીઓ પોદીઆ જેવા છે કે જેમની પીઠ ઉપર મલયગિરિના ચંદનનો ભાર હોવા છતાં તે પોદીઆઓ તેની સુગંધ લઈ શકતા નથી. માટે ભાગવતનું કેવળ જ્ઞાન ખીન ઉપયોગી થઈ પડ્યું છે. ભાગવતનું જ્ઞાન સર્વને માટે છે. પંડિતો, તેમજ અશુદ્ધો માટે, સંસ્કૃત ભાષા જાણનારાઓને માટેજ નથી. સંસ્કૃત ભાષા જાણીએ તોજ ભાગવતનો અર્થ સમજાય એવું કાંઈ નથી. કોઈ પણ પ્રાકૃત ભાષા દ્વારા એનો અર્થ સમજ

શકાય છે. અલબત્ત સંસ્કૃત ભાષા દેવભાષી છે. મને પણ તેને માટે પ્રેમ છે. એ ભાષાના મંથો પણ હું વાંચુ છું. પણ બધા સંસ્કૃત ભાષામાં કયા સમજી શકે નહિ. એમને માટે તો એમની ભાષા-ગુજરાતી-ભાષામાં કયા કહેવી જોઈએ.” આ પ્રમાણે દયારામભાઈએ એમની ટીકા કરનાર પુરાણીઓને જવાબ આપ્યો, અને ત્યારથી પુરાણીઓ ટીકા કરતાં બંધ થઈ ગયા.

એવી રીતે કવિશ્રીને શાસ્ત્રીઓ સાથે સંઘર્ષમાં ઉતરવું પડતું. એક વખત એવું બન્યું કે અવિધા પાલડીના એક સમર્થ શાસ્ત્રી જયશંકર નામે ડબોઈ આવેલા. તેમણે પણ જાહેર સભામાં દયારામભાઈની ગુજરાતી કવિતાની ઠેકડી કરી. તેમને સંસ્કૃત ભાષાનું ઘણું અભિમાન હતું. સંસ્કૃત એજ ખરી ભાષા છે. ગુજરાતી ભાષાની કિંમત નથી. “શું શા પૈસા ચાર,” એમ ગુજરાતી ભાષાની તો બહાર ઠેકડી થતી હતી. સંસ્કૃત ભાષા તો દેવ ભાષા છે. ભારતવર્ષનાં ધર્મશાસ્ત્રો મહાભારત, રામાયણ, પુરાણો અનેક કાવ્યો સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયાં છે. માણસ ગમે. તેવો જાતી હોય છતાં સંસ્કૃત ભાષામાં વહેવાર ન કરી શકતો હોય તો તે વિદ્વાન ગણાય નહિ. ખરા કવિઓ તો સંસ્કૃત ભાષામાં લખી જાણે. તેના સંસ્કૃત ભાષાનું અભિમાન ઉતારવા માટે દયારામભાઈએ એક નીચેનું પદ લખીને મોકલ્યું. તેમાં લખ્યું કે “જયશંકરભાઈ, તમે તમારી જાતને સંસ્કૃત ભાષાના પ્રખર પંડિત ગણાવો છો. અને તમે અભિમાન કરો છો કે સંસ્કૃત ભાષાનો વહેવાર કરનારજ સાચો વિદ્વાન છે. તમે બધા શાસ્ત્રો પણ લખ્યા છો ઉપનિષદો અને દર્શન શાસ્ત્રો તથા વેદાન્ત પણ તમે સારી પેઠે જાણો છો. તેની ઉપર ભાષ્યની ટીકાઓ તમે વાંચી છે એમ કહો છો. તો હું તમને નીચેના પદમાં જે પ્રશ્ન પૂછું છું. તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકો તોજ તમે સાચા પંડિત, અને સંસ્કૃત ભાષાના સાચા જ્ઞાણકાર. નહિ તો તમે આડબગી છો, તમે ભાષા લખ્યા પણ

૨૩૦] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શણ

તેનું રહસ્ય શું છે તે સમજ્યા નથી કેઈ પણ ભાષા એ સાધન છે માધ્ય નથી અને એના દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે તમારું સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન કેવું તમને શાસ્ત્રોનું રહસ્ય સમજવા ઉપયાગી થયું છે તે આ પદમા લખેલા પ્રશ્નાઉત્તર આપી મને જણાવશો '

પદ—રાગ અસાવરી.

કરો મહારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ પૂછું પડિત બુદ્ધ્યભિમાની, ટેક
હરિએ કરી નથી શી એક નસ્તુ ? શ્રીહરિ શું નવ્ય જાણે ?
હરિના ધરમા શું નથી ? શું ના નીચળે વિશ્વને રાણે ? કરો ૧
શ્રીહરિ નામ ઠાને નવ તારે ? ધર્મ પાપ થાય કાઢોને ?
પાપ તે ધર્મરૂપ કહાવે કયહા ? જાણી જૂઠાં શાયી સાધુ માને ? કરો ૨
આહાર પોતાનો કાણુ નવ જાણે ? કયાહા થાવો ધર્મ અધર્મ ?
પ્રેત ઉદ્ધારના પરભક્ત કહા ? હઝિભક્ત દ્રોહી કહા નર્મ ? કરો ૩
સચિત ક્રિયામાણુ પ્રારમ્ભ એ નણુમા કાણુ છે આદિ ?
દેહ પ્રથમ કે કર્મ પ્રથમ ? કહેતા સભવે નહિ જે અનાદિ ? કરો ૪
કરવું જીવ કરે કે જિવર કરે નિશ્ચય બતાવો કારણ ?
જીવનું કયું થાય તો, હઝિમા ન્યૂનતા હોય કરો ૫
હરિ કરી મૂક્યું છે તે ખરું કે કરશે તે ખરું કહેની ?
અકથ અકળ ગતિ દયાપ્રીતમ ન્યારી સર્વની કહેણી ? કરો ૬

એવી રીતે કેટલાક વેદપારી કવિની ખ્યાતિ સાલગીને તેમને મળવા આન્યા તેઓ કવિની સાથે ચર્ચા કરવા લાગ્યા કવિને કહ્યું કે તમે કયા શાસ્ત્રમા શ્રદ્ધા ધરાવો છે, કવિએ કહ્યું 'હું વેદ બ્રહ્મસૂત્રો અને ભાગવત આદિ પુરાણો તેમજ જે જે શાસ્ત્રો આ ચાર ગ્રંથને માન્ય કરતા હોય, એમને હું સ્વીકારું છું કારણ કે એ બધા શાસ્ત્રો પ્રભુ વિષેનું જ જ્ઞાન આપે છે પણ એ બધા શાસ્ત્રોમા ભાગવતમાં મને ઘણી શ્રદ્ધા છે તેમા ભક્તિતત્ત્વનું નિરૂપણ કરેલું છે અને પૂર્ણ પુરુષોત્તમ કૃષ્ણ ભગવાનના રસાત્મક

એ ભાગવત રસનું પાન કરીને જ છુલુ છુ. એ રસનું પાન
 'કરવાનું' નો ન મળે તો હું કમલાગ્ય સમજુ છુ. ત્યારે વેદપાઠીઓએ
 'કેલું' 'વેદ એ જ મુખ્ય શાસ્ત્ર છે, ભાગવત વગેરે, શાસ્ત્રો
 પાછળથી થયા, માટે તમારે વેદની ઝડપી ઝડપી અભ્યાસ કરવો
 જોઈએ. એમ કહીને વેદની કટવીક ઝડપી ઝડપી દયારામભાઈ આગળ
 સંભળાવી. દયારામભાઈએ પ્રસન્ન થઈને તેમને કહ્યું કે હાલના
 સમયમાં તમારા જેવા વેદપાઠી બ્રાહ્મણો વિદ્યમાન છે, એ જાણીને
 મને ખૂબ આનંદ થાય છે, તમે ખૂબ સરસ રીતે વેદના
 મંત્રોનું સહેજ પણ ભૂલ કર્યા વિના ઉલટાસુલટી રીતે પાઠ કરી
 શકો છો, તેથી હું તમને ધન્યવાદ આપુ છુ. પણ હું તમારી
 પાસેથી ગાયત્રી મંત્ર સાંભળવા માગુ છું. તે મને સંભળાવો"
 વેદપાઠીઓએ ગાયત્રી મંત્ર તેમને સંભળાવ્યો. ત્યારે દયારામભાઈએ
 તેમને કહ્યું "તમે બહુ સરસ રીતે ગાયત્રી મંત્ર ઉચ્ચાર્યા, હવે તેનો
 અર્થ જો છે તે મને કહો." બ્રાહ્મણોએ તેનો અર્થ કરવા માંડ્યો
 પણ તે બરાબર કરી શક્યા નહિ. તેઓ તો વેદનો પાઠ જ કરી
 જતા, પણ અર્થ સમજતા નહોતા, એમાંના એકે અર્થ કયો
 પણ સૂર્ય ઉપર તેને ઘટાવ્યો અને કહ્યું કે આ મંત્રદ્વારા મંત્રનો
 પાઠ કરનાર સૂર્યને પ્રાર્થે છે 'હે સૂર્ય મારી બુદ્ધિને ત્રેગે કારણકે
 સૂર્ય ભગવાન મનુષ્યની બુદ્ધિના ત્રેરક છે.' દયારામભાઈએ આ
 સાંભળીને તે ભાઈને કહ્યું કે "તમે અર્થ તો કયો પણ ભૌતિક
 સૂર્ય ઉપર તેનો અર્થ ઘટાવ્યો છે, એ સાચું નથી. શ્રીવત્સભાગ્યે
 'ગાયત્રી ભાષ્ય' લખ્યું છે તે તમારે વાંચવું જોઈએ. તેમાં એ
 અર્થ હજારો સૂર્યનો પ્રકાશ જેની આગળ જાઓ પડે છે અને
 જે અનેક બ્રહ્માડોનો સર્જક છે અને જેનો રસ અખંડ છે એવા
 પરબ્રહ્મ આનંદ સ્વરૂપ રસાત્મક ભગવાનને જ વિદેશીને એ મંત્ર
 રચાયો છે, એમ જણાવ્યું છે. એ રસરમ્ય પ્રભુ મનુષ્ય માત્રની
 બુદ્ધિના ત્રેરક છે. એના પ્રેમમય કિરણો પ્રભુ પ્રાપ્તિના અગર
 અવિદ્યા અથવા માયાને દૂર કરે છે. અને તેજ વરણીય છે.

૨૩૨] ભક્તકવિ શ્રીક્યારામભાઈનું જીવન કર્પણ.

ચિત્તન રાતદિવસ કરવું એવું એ મંત્રનું રહસ્ય છે તમારી પાસે એક જ સાચો મંત્ર છે તે “શ્રી કૃષ્ણઃ શરણું મમ.” એમાં બધા મંત્રો આવી જાય છે. એ અમારો ભાગવતનો મંત્ર છે અને એનો રાતદિવસ હું જપ કરું છું અને તમને પણ એનો જપ કરવાને મારે કહું છું. વેદનું પણ રહસ્ય “શ્રી કૃષ્ણઃ શરણું મમ” છે ગીતામાં પણ કૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને એનો ઉપદેશ આપે છે એમ કહીને કવિએ પોતાનું પહેલેથી રચેલું નીચેનું ૫૬ તેમને સંભળાવ્યું.

નામ મહિમા

નામ સાર છે રે નામ સાર છે, જીવ્હા જપેની શ્રીકૃષ્ણ નામ સાર છે ૨૬

દામ ના ભાગે ને હાડ ના ભાગે, જાતુ પડે નહીં વન;

ખાતા પીતા ખુખી કરતા, તપવું ના પડે તન. નામ ૦ ૧

સકળ ધર્મ સકળ સાધન, નામેથી મુક્ત થાય;

એકો ઉપદ્રવ એને ના જોઈયે; સેહેતુ સેહેજે ગવાય નામ ૦ ૨

એથી એવિધિ તાપ ને પાપ ત્રિવિધતા, સદ સમૂળા જાય,

કાળ અવિધાનો ભય ભાગે, કામાદિક પળાય નામ ૦ ૩

ત્રણ કરમ ને ચારે વિધિ ઝણુ છૂટે દુઃખ સંસાર,

અષ્ટમાસિધ નવે નિધ હાજર, હાથમાં મુક્તિ ચાર નામ ૪

રાધાકૃષ્ણ વસે હૃદયમાં, ભુલિ કદા નહીં વક,

અગે ફરે નિત્યે રક્ષણુ કરવા, ચતુરબુજનું ચક્ર નામ ૦ ૫

જપ તપ તીરથ ધર્મ નેમ ધત, જનમ અનેક મધાય,

તેનુ ફળ એ કોઈ એક જનમે, નામે પ્રીતિ થાય નામ ૦ ૬

કદાપિ કુત્સિત કરમ અને તો, જમ ના પૂછે જનામ,

કીર્તન સુણના કેશવ ઉભા, પાસે જાગે પાપ. નામ ૦ ૭

ચાર તથા અષ્ટ અષ્ટાદશ, ઇતિહાસનો સિદ્ધાંત,

બાવન ઉપનિષદ બોલે પછે, અષ્ટ જે રાજે બ્રાત નામ ૦ ૮

ત્રેમ લક્ષણા લક્ષિ પ્રગટે, પુરુષોત્તમ પમાય,

આઠે પ્રહર આનંદમા વીતે, દયા ગુરુજન ગાય.

નામ૦ ૬

દયારામભાઈનું પ્રવચન સાંભળીને તે વેદપારી બ્રાહ્મણો પુરુષ થઈ ગયા. તેમણે કહ્યું “અમે અત્યાર સુધી વેદશાસ્ત્રને મુખ્ય ગણતા અને વેદના મંત્રનેજ મુખ્ય માનતા. પણ તમારી પાસેથી ગાયત્રી મંત્રનું રહસ્ય જાણીને અમે પણ ‘શ્રી કૃષ્ણ શરણું મમ’ એ મંત્રને સ્વીકારીએ છીએ. અમે અત્યાર સુધી ભાગવત શાસ્ત્રનો અનાદર કરતા, પણ હવે એવું નહિ કરીએ, આજથી એ શાસ્ત્રને સ્વીકારશું.”

દયારામભાઈના ભજનોની સુવાસ ડોહાઈ બહાર ફેલાઈ જતી. જે જે ગરબીએ ડોહાઈના ચોકમા ગવાતી તે પવનની લહરીએ ઉપર ગુજરાતભરમા પ્રસરી જતી. અને તેમના પદો કે ભજનો કે ગરબીએ સાંભળનારનાં હૃદય સ્વભાવિક રીતે દયારામભાઈ પ્રત્યે આકર્ષાતા. અને કેટલાકે તો દૂર દૂરથી પણ દયારામભાઈનાં દર્શન માટે આવતા. એમા કોઈ કોઈ વખતે મુસ્લીમ ફકીરો પણ આવતા. તે સમયે ડોહાઈની પાસે આવેલા સ ખેઠા મેવાસમાં એક આવીયો ફકીર રહેતો હતો. તે દુનિયા તરફ વૈરાગ્યવાળો હતો. તે હિન્મત દશામા આમતેમ ભટકતો હતો. ખાવા પીવાની પણ તે દરકાર કરે નહિ અને એકલો ઝંદન કર્યા કરે. આથી ગામમા બધા એને ‘ગડતો’ ફકીર કહેતા હતા. એક વખતે ત્યારે તે રસ્તા ઉપર પસાર થતો હતો ત્યારે સાયકાલનો સમય હતો અને એક મકાનના અદરના ભાગમાથી ભજન મુદ્ર કંઠે ગાતું હતું. ગાનારને મધુરશ્વર અને એની અદરના ભાવથી તેનું હૃદય આધ્મીયુ ઝળે ઝળે ઉપર તે મકાનની બારી નીચે તે ઓલિયો બંદો કરે દયારામભાઈના ભજનો એક પછી બીજી, પછી ત્રીજી એ એક સાંભળ્યાં. એ ભજનની નીચે દયારામભાઈના ઉપરથી તેણે જણ્યું કે કોઈ દયારામ નામના સંત હતા. પહેલા ભજનની પ કિત નીચે પ્રમાણેના હતા

૨૪૭] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન કથન.

“અધગ દિવસ એક આવશે અલમેલાશ્રીજી ત્યાં મુઘ લેજો મારી
તે વેળા સગા વહાના સૌ ગહેજો અવગા,
જ્યારે જમના કિંકર ખપટાગે અનમેલાશ્રીજી”

ખીજન ભજનની પશ્તિઓ આ નીચેની હતી

“ભક્તતા ભરમા રે ગયા કામ કેટી વહી,
હૃદ યજ્ઞ દાના રે, રાખો હરિ હાથ ત્રહી

ત્રીજી પદ નીચેની પશ્તિથી શરૂ થયું હતું—

“તારો અમુલ્ય અવતાર જાયરે”

જેમ જેમ આ ભજનના શબ્દો તે ઓલીયાના હૃદયમાં પ્રવેશતા
ગયા તેમ તેમ તેનું હૃદય કોરાતું ગયું. અને ત્રણે ભજન પૂરા થયા
એટલે એ થોડા મૂકીને રડવા લાગ્યો તેનું હૃદય કાબૂમાં રહે નહિ
અને વગલગ એક બનાક મુઘી સરીયામ ગતા ઉપર રાત્રિના
અધકારમાં રુદન કરવા લાગ્યો એને રડતો સાલળીને આજુબાજુના
બધા લોકો ભેગા થયા અને ભજન ગાનાર પણ ઘરની બહાર નીચે
આગ્યા તેને રડવાતું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે એટલું બોલ્યો, “આ
ઉપરના ઘરમાંથી જે ભજનો સંભળાતા હતા તે મારે ફરીથી
સાંભળવા છે” આથી આજુબાજુથી ભેગા થએલાઓને આશ્ચર્ય
લાગ્યું. કેટલાકે એમ માન્યું કે આ ગાડો ફરીર છે કેટલાકે એને
ધક્કા મુક્કી દેવા લાગ્યા પણ જેણે ભજનો ગાયા હતા તે ભાઈ
વૈષ્ણવ હતા. તે એનું દર્દ સમજી ગયા અને એને કહ્યું કે આનો
તમારો ભજનો ફરી સાંભળવા છે ને? હું તમને સંભળાવું એમ
ફરીને ઉપર ભઈ ગયા તેમની પત્નીએ જળપાત્ર લાવી તેના અશ્રુ
ભીના મુખને તેની પાસે લૂછાવી નખાનું અને એની સમક્ષ
ભોજનની યાજ્ઞ પીરસી એટલે એણે કહ્યું કે ‘મારે તો પેલા તમે
ગાતા હતા તે ભજનો સાંભળવા છે, તે સંભળાવો’ આથી તે ભજનો
સંભળાવ્યા અને ફરીથી તે ઓલીયો રડવા લાગ્યો. તે વૈષ્ણવ

ભાઈ એ એને આશ્વાસન આપ્યું અને ઓલીયા ફરી પૂછ્યું “આ લજનો બનાવનાર ભક્ત દયારામભાઈ કોણ છે ? અને ક્યા રહે છે ? મારે તેમના દર્શન કરવા છે ” ત્યારે પેલા વૈષ્ણવભાઈએ તેને માહિતી આપી અને કહ્યું ‘કે જરૂર અમે તમને તેમના દર્શન કરવાની વ્યવસ્થા કરી આપીશું’ આવું આશ્વાસન મળતા તે રડતો બધું થઈ ગયો. બીજો દિવસે આ વાત ગામના ઠાકોરને કાને પહોંચી. તેમણે તે ઓલીયાને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું, ઓલયાજી તમારે દયારામભાઈના દર્શન કરવા છે ને ? હું એ કવિશ્રીને આપણા ગામમાં આવવાને માટે નિમત્રણ આપું છું, તમારે એમના ગામ હોમોર્ડ જવાની જરૂર નથી અમારા નિમત્રણથી જરૂર કવિશ્રી અત્રે પધારશે કારણ કે અમે એમના શિષ્યો છીએ એમ કહીને ઠાકોરે એક માણસને ચિટ્ટી તથા વાહન સાથે હોમોર્ડ મોકલ્યા દયારામભાઈએ ઠાકોરની ચિટ્ટી વાંચી અને તેમના લજનેથી ઓલીયા ફરીની માનસિક ગિચ્છિતિનો ખ્યાલ મેળવ્યો અને વિના વિલંબે પોતે સંખેડા મેવાસ ગયા ઠાકોરના નિવાસ સ્થાનમાં દયારામભાઈના લજને થયા. ઓલીયા ફરી તેમને પગે લાગ્યો અને તેની આખમાથી હર્ષાશ્રુ વહ્યા. દયારામભાઈ એને ખૂબ સ્નેહથી બેટ્યા અને તેને માટે ખાસ નીચેના લજનો ગાઈ સંભળાવ્યા. અને ફરી તે ઉતારી લીધા.

પદ રાગ સાવણી.

ગફલત ટોટા બડા દિવાના, કયો ગફલતમે પડા દિવાના ટેક.

કર્મકુટમે જન્મ ગવાયા,

કામદામસે ચિત ન અધાયા;

સચ્ચા બેજી કૃષ્ણ ન ગાયા,

અચક અપાટા આય લગેગા, કાલ શીરપર ખડા; દિવાન ૦ ૧

કરતાહે દુખનકા ધધા,

અપને હાથ જાત તું બંધા;

અહેમક દેખ હોત કયોં અધા,

નીચ મીચતે કયો ઉમરેગા, મનમોહન નહોં ગાયા. દિવાના ૦ ૨

સુનિયે જુ હરિ હરજત કે બદેખી અરજિહે,
 બોદલ હુમ્મ સખ સાલી સાહેબાની કયા મરજિહે. સુનિયે. ૨૬.
 ગિસ કામકું બેગ્યા સો કુછ બી નહિ કીયા,
 મેં કયા કરું અકેવા કીસીનેં ન તન દીયા સુનિયે. ૧
 મનાજી સુબેદાર સો દુશ્મનકું જા મીલા,
 ઉમરાવ દસોં ઘે સો હિસા સંગમેં ચલા. સુનિયે. ૨
 માના નહિ કીસીને એક હુકમ હમારા,
 દગાબાજ હુધ ફેજ કીયા કામ નકારા. સુનિયે. ૩
 બેરા ગેવાસીકા હે કહોગે જુ ના કહા,
 લૂટે જાતહેં પેશાન તોષાખાનમેં રહા. સુનિયે. ૪
 કહે મુજને દામ ન દરબાર જાયગો,
 ગુનેગારી ગુલામ બહોત માર ખાયગો. સુનિયે. ૫
 હો બાતકા રુક્કા લિખકેં મનાજી ફિરાવના,
 નહિ તો હજૂર કદમ મેં દયાકું બુલાવના. સુનિયે. ૬

ચું નામની પેટલાદ ગામની રહીશ, એક બાર્ડ હતી. પેટલાદની
 ગર ચાતિના નાગરો રસિક હોય છે. સંગીત પ્રેમી પણ હોય છે.
 હિત્વ માટેનો તેમનો પ્રેમ જાણીતો છે. નાગર સ્ત્રીઓ પણ
 યનો રસ જાણી શકે છે. તેમના કંઠમાં પ્રસર્ગિત માધુર્ય રહેલું
 પેટલાદની ચું સારો એક રસિક સંસ્કારી, અને સારી સંગીત
 યુનારી અને ગાનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ સજારી હતી. નવરાત્રિના
 સોમાં તે પેટલાદના નાગર ચોકમાં અન્ય સ્ત્રીઓ સાથે ગરબાની
 કટમાં આગળ પડતો ભાગ લેતી પોતે જે કાર્ડ નવા નવાં
 શીખેલી હોય તે બીજી સ્ત્રીઓને સાંભળાવતી. નવાં નવાં
 રાઓની રસદહાણુ સ્ત્રીવૃન્દમા કરતી. પોતે ગરબાનો આરંભ
 અને અન્ય સ્ત્રીઓ તેને ઝીલતી. તે સાંભળવાને માટે

૩૮] લક્ષ્મણ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

સરકારી વર્ગ સારી સંખ્યામાં હાજર રહેતો. આ બાળના સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે ડોમોઈમાં દયારામ નામના એક સાંઠોદરા તાગર રહે છે. તે સારા લક્ષ્મણ છે. તે ઉત્તમ પદો અને ગરબીઓ મજાગર ગરબાઓ રચી જાણે છે. દયારામભાઈની કેટલીક ગરબીઓ તેણે સાંભળી હતી. એક ટેલીઓ બાલણુ ફરતો ફરતો પેટલાદમાં આવેલો. તેની પાસેથી બાઈ ચુંએ નીચેની ગરબી સાંભળી હતી.

“ઝેરી ઝેરી ચે” જેદિકા સવાર દીની ચં,

લાડલી લાલ જેદા બીચ મુગમદ.

“મદનમોહન” “પિયા હિવ” હયો હવે.

ઝેરી ચે૦

“બાલ બીબ મધ્ય મિત્ર” જનુ અલા અલી બાલ બચે.

મુમુમ (?) લજ સોતીન હિવ ગરવ ગયો હવે.

ઝેરી ચે૦

નખ શિખ પ્રતિ અતિ અંગરૂપ, માધુરી અકથિત અનુપમ,

લખ લગ્યો મનોજ અંદ મંદ હયો ચે.

ઝેરી ચે૦

અતિ પ્રબીન જનરાય, લલિત કહી ન જાય,

સો દયા પ્રીતમ તેરે ફંદ પંચો વે.

ઝેરી ચે૦

બાઈ ચુંએ આ ચીજ સાંભળી અને આમાં દયારામભાઈએ રાધિકાના કપાળમાં મેંદી એટલે કે ચાંદલાની ટપકીનું મુંદર વર્ણન કરેલું જાણીને, ખૂબ હર્ષમાં આવી ગઈ. એ ચીજ તેણે ઉતારી લીધી અને મોઢે કરી. પછી પેટલાદના સ્ત્રી સમાજમાં મુંદર રીતે ગાઈ બતાવી.

આવી મુંદર ગરબીના રચનાર કવિનાં મત્યક્ષ દર્શન કરવાની ઈચ્છા થઈ. દયારામભાઈનાં અન્ય ગીતો અત્યાં સુધી મેળવેલા હતાં પણ આ નવું ગીત સાંભળીને એ મહાપુરુષના દર્શન કરવાની અત્યંત તમન્ના તેને થઈ અને તેથી તે પેટલાદથી ડોમોઈ ગઈ. દયારામભાઈ તે વખતે ડોમોઈમાં ન હતા. શે.

હરિભક્તિને ત્યાં વડોદરે વર્ષાસન લેવા ગયા હતા તેમને ત્યાં ખગર પડી કે પેટલાદના નાગર બ્રાહ્મણ બાર્ડ ચુ" તેમને મળવાને માટે ડબોઈ ગયેલ છે આથી કવિએ વર્ષાસન લેવાનું મુલતવી રાખી એકદમ ડબોઈ પાછા ફર્યા ચુ" બાકનો પોતાને જે સત્કાર કર્યો. ચુ" બોધએ વિનતિ કરી કે "હું આપના દર્શન કરવા આવી છું. આપની "એરી એરી યે" એ ગરબી નને ખૂબ ગમી છે. એક ટેલિયા બ્રાહ્મણ પાસેથી મેં સાલળી હતી એ ગરબીનો અર્થ આપની પાસેથી શ્રવણ કરવો છે તેમજ ખીચ્ પદો કે ગરબી મારે ઉતારવા છે, બાક ચુ"ની આ વિનતી સાલળી દયારામભાઈ ખૂબ પ્રસન્ન થયા એ એક સંકારી સ્ત્રી હતી એટલું જ નહિ પણ કૃષ્ણભક્ત હતી, એમ દયારામભાઈને પ્રતીતિ થઈ એટલેજ દયારામભાઈએ કહ્યું. ઘણી પુરોશી હું તમને માગ ગીતો સંભળાવીશ વગી અહિં આ મારા ઠાકોરજીની નિત્ય સેવામાં રતનબાર્ડ મને મદદ કરે છે તેમને પણ માગ ઘણા ગીતો કહે છે તે અમારી સત્સંગ મંડળીમાં દરરોજ આવે છે. તેમની પાસેથી પણ તમને મારા ગીતો જાણવાના મળશે પણ તમારે અહિંયા ચોડા દિવસ નિવાસ કરવો પડશે" દયારામભાઈએ બાર્ડ ચુ"ને માટે રહેવાની વ્યવસ્થા કરી અને પછી નારી સમાજની યોજના કરી ગામમાં ખગર પડી ગઈ કે દયારામભાઈને ઘેર એક સંકારી, ભક્ત અને સંગીતની રસિયણ ચુ" નામની બાર્ડ આવી છે તેને માટે દયારામભાઈએ નારી સમાજ રાખ્યો છે આ સમાજ બપોરનો દયારામભાઈના નિવાસ સ્થાને મળતો તેમાં દયારામભાઈ પોતે પોતાના ગીતો ગાતા અને ગવડાવતા તેમાં બાર્ડ ચુ પણ ભજનો ગાતી દયારામભાઈએ પોતાની "એરી એરી યે" એ ગીતનો અર્થ નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યો, તેમણે કહ્યું "આ ગીતમાં રાધિકાના કપાળમાં બે દી એટલે આદલાની ટપકીનું વર્ણન કર્યું છે એક દિવસે રાધિકાએ, પોતાના કપાળમાં મોટો લાલ આદલો કર્યો અને તેની વચ્ચે કરતુરીની ઝીણી સ્યામ રંગની ટપકી

કરી હતી તે જોઈને લલિતા સખી રાધિકાને કહે છે ‘હે ગધિકે તારા કપાળમા ચાદલાની ટપકી કેટલી બધી મુદ્ગ શોભે છે ! માયામા દેવો સરસ ચાક તે મૂકેલો છે. તે મૂર્ચ જોવો અગમ્ય થાય છે. તારા કેશ તો જાણે ભમરાઓ ન હોય એટલા બધા શ્યામ છે આજે તારુ રૂપ અનર્ણનીય છે તારા મુખનું દર્શન કરીને કામદેવ પણ લગ્ન પામે છે. અને ચંદ્ર પણ ઝાંખો પડી ગયો છે. તું ખરેખર ચતુર છે ઈર્ષનાથી વશ ન થાય એવા તારા પ્રિયતમ કૃષ્ણને વશ કરવાને માટે કેવુ ચાતુર્ય તે આ ટીપકી કરવામા વાપર્યું છે આ એ કાળનો અર્થ છે રાધિકા શ્રી કૃષ્ણને પોતાનાજ કરવા ઈચ્છે છે. આથી પોતાના મુખની શોભા વધારવાને માટે લાલ ચાદલાની અંદર કરતુરીની શ્યામ ટીપકી કરી હતી.” સાલળનારાઓને કવિની વર્ણન શક્તિ માટે માન હિતપત્ર થયુ એક સામાન્ય કપાળની ટીપકીનુ કેવુ સરસ વર્ણન કવિએ કર્યું હતુ સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ સૌભાગ્યના ચિન્હ તરીકે લાલ ચાદલો (ચાદનો) કપાળમા કરે છે પણ કવિએ તો અહિં આ મોટા લાલ ચાદલાની વચ્ચમા કરતુરીની કાળી બિંદીનુ વર્ણન કર્યું છે લાલ ચાદનો એ રાધાના પ્રેમનુ સૂચક છે. અને કાળી ટીપકી એ શ્યામ એટલે કૃષ્ણના પ્રેમનુ સૂચક છે કૃષ્ણનો વર્ણ શ્યામ છે શ્રી કૃષ્ણ શૃંગાર રસના અધિપતિ છે ગમશાસ્ત્ર પ્રમાણે શૃંગાર રસનુ વર્ણન શ્યામ છે એ શ્યામનો પ્રેમ મેળવવો હુશકેલ છે. પણ રાધિકા એટલે પ્રેમભક્તિ એ શ્યામના પ્રેમને પોતામા સમાવી દે છે રાધિકા પ્રેમમા શ્યામનો પ્રેમ મળતા શોભામા એર વધારો થાય છે બાર્ધ ચું, કવિને મુએથી આ ગીતનુ રહસ્ય સાલળીને ઘણા આનંદમા આવી ગયા પછી તેમણે કવિશ્રીને વિનંતી કરી કે હવે થોડા નવા ગીતો અગને આપો. કવિશ્રીએ પછી તેમને નીચેના ગીતો ગાર્ધ બતાવ્યા. બાર્ધ ચું પણ અન્ય સ્ત્રીઓની સાથે ગાવા લાગી આમા નીચે આપેલા પદ પહેલામા મજ ભૂમિનુ મહરન દર્શાવેતુ છે. પદ બીજામા વૃદાવનની ભૂમિની દિવ્યતા

વર્ણવી છે કે જ્યાં રાધા અને કૃષ્ણ હંમેશાં રાસ ક્રીડા કરે છે. જ્યાં સર્વ રસમય છે. વૃંદાવનમાં એકી સાથે તમામ ઋતુઓ સદાકાળ હોય છે. રાધા અને કૃષ્ણ ત્યાં નિત્ય નવી નવી રાસલીલા કરે છે. સંસારીઓની ગતિ ત્યાં પહોંચતી નથી. ત્રીજા પદમાં રાધા અને કૃષ્ણના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે. તે ગરબીના પ્રકારનું છે. કૃષ્ણ અને રાધા એ બે જુદા નથી, પણ એક છે. એક ચણાના બે દળ હોય તેમ રાધા અને કૃષ્ણના બે જુદા સ્વરૂપો થયેલા છે. પણ તે એક બીજાથી જુદા નથી. તેઓ એક બીજાના આત્મારૂપ છે. કોઈ અધિક નથી કે ન્યૂન નથી. તેઓ એક બીજાને શોભા આપે છે. આ ગરબીમાં કવિએ રાધા અને કૃષ્ણનો સબધ સમજાવવાને માટે સચોટ દર્શાવો આપેલા છે. ચોથું પદ ગરબી છે. તેમાં બહેનોને હપદેશ આપ્યો છે કે તેમણે જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. પણ તે જ્ઞાન પ્રભુ માટે હોવું જોઈએ. પદ પાંચમાં, જીવનનું સાર્થક્ય પ્રભુના પ્રેમગુણની પ્રાપ્તિમાંજ છે એવું જણાવે છે, એ પણ એક ગરબીજ છે. પદ છઠ્ઠામાં પણ એજ અર્થ કહે છે. જેના હૃદયમાં રાધા અને કૃષ્ણ બિરાજે છે, તેને બીજું કંઈ કરવાનું રહેતું નથી. પછી કવિએ “ હાં રે વૃંદાવનમાં ચનાકાર થઈ થઈ ” નામનો ગરબો ગાવા માંડ્યો. ત્યાં હાજર રહેતી બહેનોની પાસે ગવડાવ્યો. બાઈ ચું ગવડાવે અને બીજાં ઝીલતા હતા. આમ કવિએ પોતાની કાવ્ય રચનાઓથી નારી સમાજના હૃદયને રંજિત કર્યાં; એટલુંજ નહીં પણ એમને ભક્તિરસમાં તરબોળ કર્યાં. બાઈ ચું તો ખૂબ આનંદમાં આવી ગયાં. એમને મન તો ડોહાઈ એજ વૃંદાવન હતું. થોડા દિવસ પછી તો પેટલાદ આલ્યાં ગયાં અને ત્યાં કવિના ગીતોનો પ્રચાર કર્યો.

પદ—નૂર સારંગ.

મજ વહાલું રે વૈકુંઠ નહિ આવું, મને ન ગમે ચતુર્ભુજ થાવું,

ત્યાંહા થી નંદકુંવર ક્યારી લાવું.

મજ વહાલું રે ૦ ૧

જોઈએ સહિત ત્રિભંગી મહારે ગિરિધારી, સંગે જોઈએ શ્રીરાધે પ્યારી,

તે વિના નવ આંખ્ય કરે માહારી

મજ વહાલું રે ૦ ૨

૨૪૨] ભક્તકવિ હયારામભાઈનું જીવન દર્શક.

ત્યાં શ્રીજમુના ગિરિવર છે નહિ, મુને આસક્તિ છે ધણી એ બેની,
તે વિના મહારો ગ્રાણુ પ્રસન્ન રહે નહિ. પ્રજ વહાણું રે૦ ૩

ત્યાહા શ્રીવૃદાવન રાસ નથી, પ્રજવનિતા રાગ વિલાસ નથી,
વિષ્ણુ વેણુ વાયાનો અભ્યાસ નથી. પ્રજ વહાણું રે૦ ૪

જ્યાહા જુદેજુદે વેણુધારી, પત્રે પત્રે છે હરિ ભુજ ચારી,
એક નજરજો ચોમુક્તિ વારી. પ્રજ વહાણું રે૦ ૫

જ્યાહા વસવાને શિવ સખીરૂપ થયા, હજુ અજ પ્રજ રજને તગસતા રહ્યા,
હિલવ સરખા તે તૂણ કૂણ થયા. પ્રજ વહાણું રે૦ ૬

સુખ સ્વર્ગનું તૂણુ વિના કડવું મને ન ગમે બ્રહ્મસદન અડવું,
ધિક્ સુખ જોને પામી પાછું પડવું. પ્રજ વહાણું રે૦ ૭

શુ કઈ શ્રીજી હુ સાધુજ્ય પામી, એકતામા તમે ના રહો સ્વામી,
મહારે દામપણામા રહે શી ખામી. પ્રજ વહાણું રે૦ ૮

પ્રજજન વૈકુઠ સુખ જોઈ વળ્યા, ના ગમ્યુ ત્યારે બ્રહ્માનંદમા ભળ્યા,
ધેર સ્વરૂપાનંદ સુખ અતિજો ગળ્યા. પ્રજ વહાણું રે૦ ૯

શુભજો ગોકુળરાસી થાશુ, શ્રીવલ્લભ રાગણે નિત્ય જાશુ,
દયા પ્રીતમ સેવી ગસ જસ ગાશુ. પ્રજ વહાણું રે૦ ૧૦

‘ દિવ્ય લીલાસ્થળી. ’

પદ—૨

શ્રીવૃદાવન સુખકારી રે, સમરે નહાસે સહુ પીડા,
જ્યાહા શ્રી ગદા ગિરિધામી રે, સદા કરે છે રસકીડા. ૧

જ્યાહા રસમય ગિરિ ગોવર્ધન રે, ગસમય શ્રીજમુના રાણી,
રમરૂપ વૃક્ષ ને વેવો રે, પૃથ્વી ગસમય લો જાણી, ૨

રસરૂપ ચંદ્રમા અચલિત રે, રસમય છે દિવસ રેની,
ગસરૂપ સર્વ સામગ્રી રે, સુગલ રૂપને સુખ દેની. ૩

જ્યાહા ખટખટ સદા વમે છે રે, જે મન ઈ-છે તે થાયે,
છે સર્વ સમય હાગિ સ્વાધીન રે, દિવસ રાત પણ ચર્ચજાયે. ૪

જ્યાહા પ્રવેશ નહિ કોઈ પરનો રે, નવ ચાલે કોઈની માયા,
ગોપી પણ તે સહુ ગોવિંદ રે, જેમ કાઈ રમરૂપ ને જાયા. ૫

જ્યહા પુરુષ એક પુરુષોત્તમ રે બાકી સર્વે પ્રજાનારી,
 તેમા લલિતા મુખ્ય સખી છે રે, મધ્ય બેહુની અધિકારી ૬
 જ્યહા જુગલ કિશોર રમે છે રે, નનરસવીલા નિત્ય નવી,
 અનુભવીનું અતર જાણે રે શકે વર્ણવી કેમ કવિ ? ૭
 જ્ઞાનીની ગતિ નવ પહોંચે રે, પ્રેમરસ પ્રેમીને જરે,
 જ્યમ દ્વંધ સિંહણી કેરે રે, સિંહણુ મુત હોય તોજ દરે. ૮
 એ પ્રેમ પરમ આનંદરસ રે રમે વિષયરસ સમ આણે,
 એમા શુક મુનિ ને શિવ છાક્યા રે તે શુ કામી જન જાણે ૯
 જેણે કામને મોહ પમાડ્યો રે તે પ્રભુ કામનશ કેમ થાયે,
 શ્રીકૃષ્ણ રસકીડા ગાતા રે કામગેમ ઉરથી જાયે ૧૦
 મહા અધમનો ઉદ્ધાર કરના રે, ભૂતળ લીલા કરી નાથે,
 જેમ ધૃત વિષ જ્વરનાજાને રે, તેજ અમૃત ઔષધ સાથે ૧૧
 હોય જીવની અવળી બુદ્ધિ રે, માટે એ શિક્ષા લાખી,
 સમજી અનુભવતા નિર્મળ રે, થાશે શ્રીભાગવત સાખી ૧૨
 એ ભાવે હરિગીત ગાતા, મુણ્ડતા હરિ વહાના થાશે,
 ભજે દાસ દયાના પ્રીતમ રે, સહુ સુખ સહજે થઈ જાશે ૧૩

૫૬—૩

દ્વિદલાત્મક સ્વરૂપની ગરબી.

(એરો આત્મની સતુણા પ્રભુ શામળા જો' એ ગગ)
 શ્રીમદ્દરાધિકા શ્રીકૃષ્ણ વસ્તુ એક છે જો,
 દવી ભક્તને સુખ યુગલ વપુ વિવેક છે જો શ્રીમદ્ ૦ ૧
 આદ્યે એકરૂપ ૧ પ્રભુ શ્રુતિ ગાય છે જો
 તે એ મે મળાને એક કહેનાય છે જો શ્રીમદ્ ૦ ૨

૧ એકમેવાદ્વિતીય મહા । શ્રુતિ એમ મ્હે છે કે પ્રભુ એક
 અને અદ્વિતીય છે એક અને અદ્વિતીય એમ બન્ને વિશેષણની
 મતલબ એ છે કે, તે છે તો એ સ્વરૂપ પરતુ તે બન્નેમા ભેદ નથી.
 હ મળાને એક છે

૨૪૪] ભક્તકવિ શ્રીહયારામભાઈનું જીવન દર્પણ

એમા અનુભવીને તો સુધી સમજાય પડે ને,
 તોપણ અજ્ઞાણને મન આશ્ચર્ય અડે ને. શ્રીમદ્ ૩
 તે માટે કહું દષ્ટાત યુક્તિ નેહીને ને,
 સાભળતામા સદ્ય સશય નાખે તોહીને ને. શ્રીમદ્ ૪
 ૧ત્વચાસહ ચણો જેમ એક ૨ભાષ્યમાન છે ને,
 અતરમા સમાન દ્વિદલ^૩ વિષમાન છે ને. શ્રીમદ્ ૫
 હવે કહું પૃથક્ પ્રકટ થવા તણી વિધિ ને,
 ધનશ્યામ થકી શ્યામા આનદના નિધિ ને. શ્રીમદ્ ૬
 શ્રીજી સાગર ને લહરી ૪ભાનુનદિની ને,
 ૫ઈદુ અલમેલો અલખેલી ચારુ ચદિની ને. શ્રીમદ્ ૭
 વિદલ વહિને કીર્તિકન્યા જ્વાલિકા ને,
 સૂરજ શીવજેશ કાન્તિ રાધા જ્વાલિકા ને. શ્રીમદ્ ૮
 રૂપ રસિકવર જખીલી છાયા તે તણી ને,
 પુરુષ પુરુષોત્તમ રામા રાધિકા જની ને શ્રીમદ્ ૯
 કૃણુ આત્મા રાધા, રાધા કૃણુનો સહી ને,
 એમા અધિક ન્યૂન કેઈ કહેનાએ નહી ને. શ્રીમદ્ ૧૦
 પરસ્પર શોભા એક એકની ભણું ને,
 એકલા ન શોભે કહું દષ્ટાત તે તણુ ને. શ્રીમદ્ ૧૧
 ૫કેયરી અગ્નય જેમ ચદ્ર જામિની ને,
 શીષ કેશ દેહી દેહ, મેઘ દામિની ને. શ્રીમદ્ ૧૨

૧. ફેતરા સાથે ૨. કહેનાય છે. અનુભવાય છે. ૩. બે
 ભાગ-એક સરખા ૪ વૃષભાનના પુત્રી શ્રીરાધિકાજી. ૫ ચદ્ર; સરખાવો-
 યથા વ ચન્દ્રિકા ચન્દ્રે પ્રમા માનો હુતાશને । ગન્ધ. પૃથિવ્યામનવ
 રાધિકેયં તથા હરો । इत्यादि वाक्य સાથે ૫. સિંહ વનથી. ચદ્ર
 રાત્રિથી શોભે છે. મસ્તક કેશથી, આત્મા દેહથી, મેઘ વિજળીથી.

પરસ્પર હિલચ એકેકમા બ્યાપી રહ્યાં જો,
 પ્રીતમ પ્રિયા પ્રિયા પ્રીતમ સ લવે કહ્યાં જો, શ્રીમદ્ ૧૩
 અનલ^૧ દહનતા જેમ ઘંટા વિધે નાદ છે જો,
 સલિલ શીતલતા સુધા વિધે જેમ સ્વાદ છે જો. શ્રીમદ્ ૧૪
 એ વિધે સ્વરૂપ લાલ લાડિલી તણુ જો,
 એ જે થકી લીલા સર્વ અપર નહિ અણુ જો શ્રીમદ્ ૧૫
 સદા રસમય સભોગી રસ રાસના જો,
 યુગવરૂપ એ સર્વસ્વ દયા દામના જો શ્રીમદ્ ૧૬

જ્ઞાનની જરૂર.

પદ—૪

હો પ્રિય બહેની હરિજ્ઞાન વિના સ સાર તો સર્વ અસાર છે;
 જગમા જન્મી હરિ સ્વરૂપ જાણ્યાથી લવનો પાર છે ટેકો
 પૂર્વે જો મૈત્રીથી નારી, મુનિ યાગવલ્ક્યની સ્ત્રી સારી,
 અણુ જ્ઞાન પ્રપચને વિસારી હો ૧
 ગાર્ગી પણ સ્ત્રી જાતિ કહાવી, જેને અન્ય વાત ઉર ના લાવી,
 થઈ નિર્ભય પુરુષપદે આવી. હો ૨
 વિધવાએ વિદ્યા જો ધારી, વરી અદ્રહાસને ઉગારી,
 અ તે જો રુકિમણી લણુનારી. હો ૩
 ધન્ય ભક્તિવત મીરાબાઈ, અનન્ય ભજી શ્રી નજરાઈ
 દારકાધીશમા તેહ સમાઈ હો ૪
 દ્રોપદી ચીર પૂયાં બહુ હરિ, જયદેવની સ્ત્રી મુર્ત જીવતી કરી,
 ભક્તિએ કુતાધીન હરિ. હો ૫
 વિદ્વત ભક્તિવત મુક્તાબાઈ, જની છાણે વિદ્વલધ્વનિ ગાઈ,
 દલણુ દળિયુ વિદ્વત રાઈ. હો ૬

૨૪૬] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન કર્ષણ.

કરમાની ક્ષિપ્રા, બહાલ વિચારી, જમીયા જગદીશ્વર ગિરિધારી,
શબરી કૃષ્ણ ખાધાં અવધ બિહારી. હોં ૭

શતરૂપા દેવહૂતી ને સુનીતિ, વિંધ્યા વળી યજ્ઞપત્ની ને ગોપીજન પ્રીતિ,
ભાગવત પુરાણથી દ્યો પ્રતીતિ. હોં ૮

એવી અગણિત સતી કૃતિને ન્યાળી, સાચું સુખ લેવું મોહને ટાળી,
શુણ્વતી યશે અતિ ભાગ્યશાળી. હોં ૯

જ્ઞાન પ્રેમ જોનો પ્રભુ શુ ભાગે, તેનાં સર્વ દુઃખ સહેજે ભાગે,
દ્યો કરગરી એ કૃષ્ણ પાસે ભાગે. હોં ૧૦

પ્રેમરસ યાચના.

૫૬—૫

પાઓ પ્રેમરસ પ્રાણજીવન રે, દીન થઈને જન્યું રે;

મુક્તિમાર્ગને આપજો જ્ઞાન રે, હું તો નવ રાચું રે. ૧

રીઝે રાખડી થકી ગરીબ લોક રે, ભોગીને ન ભાવે રે,

અમો છું રાજના ખાસા ખવાસ, એ મુક્તિ મન આવે રે. ૨

નિલ નિરખીએ શ્રી નટવરરૂપ રે, હોંસ હૈયામાથી રે,

મન માન્યું મળે સહુ સુખ રે, એ એકતામા ક્યાંથી રે? ૩

દિવ્યરૂપ છો સદા સાકાર રે, આનંદના રાશિ રે,

બોલે અનુચિત માયિક મુગ્ધ રે, તે નરક નિવાસી રે. ૪

દૃષ્ટ જીવને કહે છે જ્ઞાન રે, જ્ઞાન જીવ લેજે રે,

તે છતે સ્વામીએ સોહાગિણીનું સુખ, એ સ્વપ્ને ન દેજે રે. ૫

આપ સ્વામી સદા હું દાસ રે, એ નાતો નિભાવો રે,

રચે આગને કરો તેવી દેવ રે, અન્ય રજે ભાવો રે. ૬

વિના લાલચનું લાલ મને વહાલ રે, અચલિત આપો રે,

વિષયવાસના પ્રપંચની પ્રીત રે, શ્રીકૃષ્ણ મારી કાપો રે. ૭

અનન્ય સેવા અખંડ સતસંગ રે, મનોહર માંગુ રે.

દયાપ્રીતમજી આપો મને એહ રે, પાચે લળી માચું રે. ૮

કૃતાર્થતા.

પદ—૬

જેના હૃદયમા અખ ડ રસિકરૂપ, તેને કાર્ક નથી કરવું રે
પૂર્ણ લીલા સહ ગદ્યા નજભૂપ, તેને બાકી નથી તરવું રે
જેને દદ આશ્રય શ્રીવલ્લભદેવ, તેને કાર્ક નથી કરવું રે
વ્યસન કૃષ્ણ મુખ્ય માનસી સેવ, તેને બાખી નથી તરવું રે.
બૌદ્ધિક વૈદિક ત્યજી શુદ્ધ શ્રીજી મરણ તેને કાર્ક નથી કરવું રે
દીનભાવ વિરહતાપ ગિરિધરણ તેને બાકી નથી કરવું રે
ભજન સર્વાત્મા હરિ ગુરુ સત તેને કાર્ક નથી કરવું રે
દદ પ્રતીતિ ગુણગાન ગોપીકાત, તેને બાકી નથી તરવું રે
સદા સુમતિ શ્રીકૃષ્ણ નામ જપ, તેને કાર્ક નથી કરવું રે
ભક્તદાસ દયા જગત અલગ પાપ, તેને બાકી નથી તરવું રે

પદ—૭

હરિ વૃન્દાવનમા યનકકાર થૈ થૈ
રાધા કૃષ્ણ રમે રાસ ગોપી લહિ લહિ લહી રે,
બીજુ નહિ નહિ નહિ રે વૃન્દાવનમા૦
હરિ નૃપુર ચરણ કનકવર્ણી આઝર જોડો,
હરિ ધુધરીઆગો આપે અંકેડો તોડો
હરિ મોર મુકુટ મણિ વાકડો અબોડો,
હરિ કુળ કાન કુડળ કાન, ભુકુટિ બાન તિલક તાન,
નેનમાન કપમાન ફફ ફેર્ ફેર્ રે / રેર્ રેર્ રે વૃન્દાવનમા૦
હરિ વાગે તાલ તે કરતાલ મૃદગ તાલી
હરિ ડોર્ તબુરો ને ડોર્ મૃદગવાલી;
હરિ મોળ સદસ ગોપિકા છે એજ બાવી
હરે મુર સળકે મુર સળકે, ધુધરી ધમકે નાચે યનક,
યનક બલ બલ બલ ગોપી લર્ લર્ લર્ લર્ રે વૃન્દાવનમા૦

૨૪૮] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

કે કર કટિએ દીધો છે વંકવાળી,
મદન ગાન મુખ્ય ગાય છે વનમાળી,
કે બોલે બેન બોલે બેન, અમૃત ચેન, સુધાસેન, મોહન નેન,
પ્રકટ ચેન, થકે નહિ હૃદય દર્ધ દર્ધ દર્ધ રે. 'વૃન્દાવનમાં'

હારે મુકુટ માહે રૂપ દીકું છે રાધાએ,
હારે મનમા માનની વિમાસણ થાયે;
હારે હુંથી છાની રાખી છે મુકુટ, માંહે,
હારે તે બહુ વહાલી હઠ ઝાલી, બેઠી બાલી ઉઠી ચાલી,
ધુંધરવાળી ભટ ભાળી, દયા પ્રભુ જે જે જે જે રે. 'વૃન્દાવનમાં'

કવિશ્રીની કીર્તિ ગુજરાતભરમા તેમજ ગુજરાતની બહાર જરુ
કેવાયલી હતી. તેઓ ફક્ત ગુજરાતી ભાષામાંજ ઉત્તમ ગીતો રચતા
એટલુંજ નહિ પણ હિન્દી, ઉર્દૂ, મરાઠી, મારવાડી વગેરે ભાષામાં
રચી શકતા. આ સમયે ગુજરાતમા કવિઓની મીઝલસો ભગતી.
તેમા જૂદા જૂદા રચયેથી કવિઓ ભાગ લેવા આવતા. ઠોઠ ઠોઠ વખતે
રાજાઓ આવી મીઝલસો ભરતા. વડોદરામા એક વખતે મુસ્લીમ
શાયરોની મીઝલસ ભરવામાં આવી હતી. તેમાં ભાગ લેવાને
દયારામભાઈને ખાસ આમંત્રણ ગયું હતું. તેમાં તેઓશ્રીએ
શૃંગારરસની ગઝલો, તથા ગીતોની વાનગીઓ લેતા આવે એવી
વિનંતી કરી હતી. દયારામભાઈએ તેમાં ભાગ લેવાનું નક્કી કર્યું.
અને તે પ્રનંગને ઉચિત શૃંગારરસના ગીતો રચ્યાં. અને વડોદરા
ગયા. નક્કી કરેલા દિવસે મીઝલસ શરુ થઈ, જૂદા જૂદા શાયરોએ
ઉર્દૂમાં તેમની ગઝલો રજુ કરી. વડોદરાનો ભાવિક અને સંઘકારી
વર્ગ દયાગમભાઈની ચીજો સાંભળવાને બહુ ઉત્કંઠા ધરાવતો હતો.
તે વર્ગ પણ સારી સંખ્યામાં હાજર હતો. દયારામભાઈનો ગવાનો
સમય આવ્યો અને તેમણે શ્રોતાઓની શાન્તિ વચ્ચે, નીચેની
શૃંગારરસની ચીજો રજુ કરી. તેમાં તેમની કૃષ્ણ પ્રતિની પ્રેમલક્ષ્મીનીજ
ભાવના હતી. ઉર્દૂ કવિઓએ રજુ કરેલી ગઝલોમાં ધ્વનિરને હૃદયને

શંગારરસ ગાયા હતા. દયારામભાઈની ચીજોમાં પણ તેજ હતો. તેમાં લૌકિક સ્ત્રી પુરુષોના સંબંધી વિકારી પ્રેમ ન હતો. માત્ર ફેર એટલે કે સૂરી કવિઓ ઈશ્વરને માશુક અને ભક્તોને આશુક કહીને પ્રેમ પ્રકટ કરે છે, જ્યારે વૈષ્ણવ ભક્ત ઈશ્વરને આશુક માને છે અને ભક્તોને માશુક કહે છે. માશુકનો ભાવ એ સર્વથી ઉત્તમ પ્રેમ છે. તેને ભાગવતકાર 'ગોપીભાવ,' અગર 'પ્રિયાભાવ' કહે છે. જે જીવાત્માઓએ સંસારના વિષયોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કર્યો છે, અને ઈશ્વરને આત્મ નિવેદન કર્યું છે અને ઈશ્વર વિષેજ સર્વાત્મભાવ પ્રાપ્ત કર્યો છે, તે ભાગવતકારની દૃષ્ટિએ અને વૈષ્ણવ આચાર્યોની દૃષ્ટિએ ગોપીઓ છે. આ ગોપીઓમાં મુખ્ય ગોપી રાધિકા છે તે સ્વામિની કહેવાય છે. પ્રેમ સ્વરૂપ ઈશ્વરના પ્રેમની તે 'અન્તર્ભૂત' શક્તિ છે. તેથી તે 'ઈશ્વર'ના આત્મારૂપ છે. તે બંને એક બીજાની સાથે સંયુક્ત છે. આ ભાવ નીચેના ગીતોમાં તેમણે વ્યક્ત કરેલો છે.

ગીત ૧ માં જણાવે છે કે ઈશ્ક એટલે પ્રભુ પ્રેમનો માર્ગ કહિયું છે. તે બધાને માટે નથી. એતો કિલ્લો સર કરનારમાં જેમ પોતામા બલ હોવું જોઈએ, તથા શત્રુો તેમજ સૈન્યની સહાય હોવી જોઈએ. નહિ તો પરાજય પામતાં દુનિયાની હાંસીને પાત્ર થાય છે તેમ આત્મબળ વગર પ્રેમ માર્ગે જનાર હાંસીને પાત્ર બનશે. જે પ્રભુ પ્રેમનો પ્યાલો પીવે છે, તેનું જીવન મસ્ત હોય છે. તેને કાંઈ સતાવી શકતો નથી. તેને બીજું કાંઈ મેળવવાનું નથી. પ્રભુનો પ્રેમ તેનું સર્વસ્વ છે. તેને તો પ્રભુનાં દર્શનની રાત દિવસ અંખના હોય છે.

એ પ્રમાણે પ્રેમની શિલ્પકૃતિ રજુ કરીને દયારામભાઈ પ્રભુને વિનંતી કરે છે કે હે આશુક ! હું તારી વિના મૂલ્યની દાસી બની છું. તારા દર્શનની મને પ્યાસ લાગી છે, માટે હે પ્યારા તું મારી એ પ્યાસને છીપાવ, તારી આ માશુકને તરફડાવ નહિ.

બીજા ગીતમાં જણાવે છે, કે ઈશ્વરરૂપ, ખૂબસુરત પ્યારાએ

૨૫૦] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દૃષ્ટ.

તેમનું ચિત્ત ચોરી લીધું છે તે બીજાને ઠાઠ નહિ પણ નદનો લાવ-કૃષ્ણ છે, ત્યારથી તેણે માનું ચિત્ત ચોરું ત્યારથી મારા હૃદયમાં વિપ્રયોગનો અગ્નિ સતાપે છે. તે કહે છે, કે જો તે મારો પ્યારો મને નહિ મળે, તો જરૂરથી મારો પ્રાણ જશે હુ જીવી શકીશ નહિ

અનગ અડગ લગી ને તન જાત હે જલા,
જીવની ધગા જરૂર સૈયા સજનહિ મિલા.

માટે હે સખી! જો મને જીવતી રાખવી હોય તો મારા પ્યારને મારી સાથે મિલાવો એ સિવાય બીજી કોઈ મારી સલાહ નથી

મિલાઓ કોઈ મેહેબૂબ દુસરી ન હે સલા,
દયા કે પ્રીતમ બિના મરુગી ને કાટકે ગલા

એજ પ્રમાણે ગીત ૩ માં વિરહાવસ્થાની વેદના વ્યક્ત કરી છે ગોપી કહે છે 'હે સખી જેના ઉપર મારો પ્રેમ થયો તેજ મારું જીવન છે. તેના આધારે હુ જીવું છું હવે સસારના વિષયો ઉપરથી મારું મન હરી ગયું છે સસાર એ મને પ્યારો લાગે છે'

ઈસ્ક મયે ઉસી પર હે ગોઈ મેરા જીવત,
હુઈ જલક સારી ખારી ફૂછ લગતા હે ન મન.

એવીજ રીતે ગોપી સખીને ગીત ૪ માં આતુરતાથી પૂછે છે મારા હૃદયમાં પ્રેમનો ઊંડો ધા પડ્યો છે. ત્યારે પ્રિયુ (પ્રભુ) આવે તોજ તે ધા રઝાય સખી, મને કહે તું જાણે છે તે ક્યારે આવશે નીચેના ૧ થી ૪ ગીતો ઉર્દૂ ભાષામાં રચ્યા હતા ગીત ૮ માં પ્રભુએ ગોપીને કેવી રીતે ધાયલ કરી તેનું તથા તેની ધાયલ દશાનું વર્ણન કવિ કરે છે ધાયલ કરનામાં બીજી કોઈ પણ હથિયાર નહોતું; પણ તરતથી કટારી હતી કવિ કહે છે કે પ્રભુના પ્રેમની કટારી મૂર્ખના હૃદયને ધાયલ કરતી નથી પણ રસિક અને શાનીનેજ ધાયલ કરે છે.

રૂપ નગર કે ખીચમેં, અહો ચલી ચરમ તલવાર,
મૂરખ હેં સો બચગયે, વહા ચતુર ખાયો માર.

પ્રભુના નયનરૂપી શસ્ત્રથી, પોતાના પ્રેમીભક્તને ઘાયલ કરવાની
રીત તદ્દન જૂદી છે.

રસિક નેંનકે બાનકી, અહો અજબ અનોખી રીત,
દુશ્મનકું પરસે નહી, વે તો મારે અપનો મીત.

છેલી લીટીઓમા પ્રભુના સૌંદર્યનું વર્ણન કેવી રસિક રીતે
કયું છે તે જુઓ—

છેવ છખીસોં સાવરે, નટવર ન દક્ષિણેર;
મૃદુ મુસકાનિ ચિતચોર લિઓ, મેરો ડાર્યો કલેઝકોર,
અંગ અગ પ્રત માધુરી, નખ શિખ છખી અતોય;
દયા કે પ્રીતમ તિહારી, બાનક ઉપર ખીક ગર્હ બિન મોલ

દયારામભાઈ ઉર્દુભાષામા પણ સરસ ગઝલો લખી શકે છે,
તે જાણીને ઉર્દુકવિઓએ તેમની ખૂબ પ્રશંસા કરી. તેમણે તે
ઓળે ઉતારી લીધી વળી તે મિજલસમાં ખીજાં હિન્દીમા પણ
ગીતો સંલખાવ્યા અને મિજલસની પૂર્ણાહુતિ વખતે હાજર
રહેલાઓએ દયારામભાઈને પુષ્પની માળાઓથી સન્માન્યા.

આ મિજલસમાં નીચેનાં ગીતો દયારામભાઈએ ગાયાં હતા.

ગીત—૧ રેખતો

પરો મત ઈશિકકે ફંદા, પરે જગ સોઉ મતિ મંદા;
કઠિન હે ઈશિકકા કિલ્લા, લેવે કોઉ જગતમે બિરલા. ૧

આગે સોં સિર અપના દેવે, સોઈ ગઢ ઈશિકકા લેવે;
સહે સખ ખડકકી હાસી, સો તોડે દુઃખકી ફાસી. ૨

પિયા જીને પ્રેમકા ખ્યાલા, સદા વે રહત મતખાલા;
ખુશીમેં દીન સખ રહેના, માશુકકા દે અગ્ન નેના

મોહન મેહેબુબ તુંહી મેરા, ચરમ ખીચ દીઝયે
સગ્ગર તેરી સાવરી સુરત, માધો તેરી માધુગી

રૂપર] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન કથન.

તુંહી સિરદાર મેરે સિરપર, તેરે દીલ ચાહે સો તું કર,
આશકપી યેહી હે અરજી, ન જીજ્યે માશુકપી મરજી. ૫
ભઈ ખીનમોલરી દાસી, પ્યારાકે દરસપી પ્યાસી,
નિભાવનારે તુમ ચારી, દયા કે પ્રીતમ ગિરિધારી ૬

ગીત-૨

એક ખૂંસુરત ગળરુ ગુલઝાર સાવરા,
તારિક કયા કરુ ઉસીપી હે સખ લાતસે ભલા. ૮૩
ઈસ નગરકા ડગરમે મેરા ચિત ચુરા ચલા,
કહેતીથી સખ આલમ ચેહે ન દેકે ભલા. એક ૧
દેખી મુઝે નિધાભર તબસો એ દુ.ખ ફેલા;
ચિતનમે કછુ રોના કીઈ કછુ ફેલા. એક ૨
અનગ આગ લગી લે તન જાતહે જલા;
જીય જાવગા જરુર સેયા સર્જન નહિ મિયા એક ૩
જીઝતીએ મે એસા દર્દ બિરહ હે બલા;
તો મે હમી પતક જાય પકરતી પલા. એક ૪
મિતાઓ કોઈ મેહેજૂન દુસરી ન હે સલા;
દયાકે પ્રીતમ બિના મરુગી મે કાટકે ગવા એક. ૫

ગીત-૩

મદનમોહન પ્યારે મેહેજૂન મેરા હે;
દિદાર હુઆ જગસે દીયા દિવમે ડેરા હે. મદન ૮૩
ઈરક જખમપી મારી ભઈ મે દીવાની,
કોઈ એલી નહિ સાહેબી શોખી દિલકી ચે જાની મદન ૧
ઈરક મયે ડસીપર હે ઓછ મેરા જીવન;
હુઝ ખલક સારી ખારી કછુ લગતા હે ન મન મદન ૨
આવે માદ મીરી બલિયા, બલિયા ફટ જાતિ હે;
કછુ કહેમે નહિ આતા નેના ભરભર આતી હે. મદન. ૩
મતલબકે ગરજ આલમ સખ જાન કહેનાતે હે;
દયા પ્રીતમ એપરવાહી બલિહાર કહેનાતે હે મદન. ૪

ગીત-૪ રાગ રેખતો

લગી હે યાદ પ્રીતમપ્રી, તલરૂઠે જિયા જાવેગા;
 મુજે સો કહો સૈયાં મેરી, મેરા જાની કળ આવેલા. લગી. ટેક.
 લગા મેરે કલેજમેં ઇસ્કકા જખ્મ તો વુદમહે,
 દર્દ મેરા મેહેરંમ માલુમ, આલમ સારા એમાલુમહે. લગી. ૧
 ખિન્ના શુલયમન જોગનકા, બેલીકા બહાર જતાહે;
 મુદત તો ચલી ઓધે પર, દિલલરતો હમ્મુ ન આતાહે. લગી. ૨
 ઉન્હેને મુઝે હેમક બુઝી, કીધોં પ્રીને લરમાયા હે,
 કહેગી કમ ઝગાં મેરી, દયાકા પ્રીતમ ઘર આયાહે. લગી. ૩

ગીત-૫ રાગ સોહિણી

નવલ રનેહી ધન સાંમવડો, જાદુગારો ધુતારો કછુ કર ગયો રે. નવ. ૧
 દેખ દિવાની છેલ ગુમાની, વનમાલી મુરત ઉર ધારી ગયો રે. નવ. ૨
 જીવનપ્રાન સુજનહે હમારો, પ્રભુ વન ભુવન રસ ભર ગયો રે. નવ. ૩
 કામનગારી છપ્પી મતવારી, હસી હેત દેખાર્ધ ચિત્ત હર ગયો રે. નવ. ૪
 દાસ દયાકો પ્રાનસનેહી, ઝિજનારી મોરારી જસ કર ગયો રે. નવ. ૫

ગીત-૬ રાગ લલિત

રસિયા રોપ તમે રે.

મેરો જોગન રસ ઝનકાય, રસિયા રોપ તમે રે;
 પિયાજી મેરી સુખપ્રી બહાર બેહેજાય, છેલાજી મેરીં રસિયાં ટેક.
 તુમ મધુકર હમ કેતપ્રી, પ્યારે સદા જન્યો સંજોગ;
 કંટક દોષ બિચારિયે, તોવે કેસેં જને રસભોગ? રસિયાં ૧
 હમ કપૂર તુમ મીરચ મોહનરાય, તુમ બિન હમ ઉડ જાય;
 હમ બિન તો તુમ સદા સુખી પ્યારે, કહીએ સો કહત લગાય. રસિયાં ૨
 લલિત ત્રિભંગી છેલ જખીસે, નટવર નંદકિશોર;
 ભર્ત્ર મો ભર્ત્ર અમ જહોત ન આઠો, જુવતી જન કહા જોર. રસિયાં ૩
 પિછલિ જાત પિયા ચિત્ત ના ધરિયો, અબલા હઠિલી હોય;
 બિના મોલપ્રી મેં દાસી તિહારી, યોં કહ દીનો રાય. રસિયાં ૪

દેખી દીનતા રતિ હટેકી, પ્રસન્ન ભયે બ્રજરાય;
દયાકે પ્રીતમ હસ દોરી અંક જરી, અધર કપોલ છુવાય. રસિયાં ૫

ગીત-૭ રાગ ધનાસરી

કારેનેં ડસી રે મા, કારેનેં ડસી,
નેન નોક હિયે ડંખ વિરહ દુઃખ, નખશિખ ગયો હેં ધસી રે મા. ૧
ઝોખદ અંગ નહીં લાગેરી મોકું, ક્યોં જડી પાવત હો ધસી રે મા. ૨
હયા પ્રભુ મોહોરા મોકું છોવાતો, સખ દુઃખ જાવેગો નસી. રે મા. ૩

ગીત-૮ રાગ ભેરવી

તેરી ચક્ષી ચરમ તલવાર, ધાયલ મોહે કરડારી;
પરી નેંન કટારી હિયપાર, ધાયલ મોહે કરડારી. ટેકાં
લાગે તખ જાનેં નહીં, અહો રસિક નેંનકે જાન;
અખતો હિયગિય ગડિગયેં, વાકું એંચત નિકસે પ્રાન. ધાયલ ૦ ૧
રખનગરકે ખીચમેં, અહો ચક્ષી ચરમ તલવાર;
મૂરખ હેં સો જાય ગયે, વહાં આતુર ખાયો માર. ધાયલ ૦ ૨
સહજ ગતિ સુધી ચલે, તિરછે પર જિય લેંન;
ભયે બુદ્ધબલકે પદાતિ, અહો નંદકુંવર તેહારે નેંન. ધાયલ ૦ ૩
લોહજાન સો કુછ નહીં, વે તો સુવો અહાય નિસાન;
નેંનમાન તિરછોં ચલેં, વે તો લાગત લેવે પ્રાન. ધાયલ ૦ ૪
રસિક નેંનકે જાનપ્રી, અહો અજબ અતોખી રીત;
દુશ્મનકું પરસે નહીં, વે તો મારે અપનો મીત. ધાયલ ૦ ૫
રસિક નેંનકે જાનકું, લાગત લખેં ન કાય;
જો મારે સો જાંનહી, કે જાને લાગે સોય. ધાયલ ૦ ૬
છેલછખીને સાંવરે, નટવર નંદકિશોર;
મૃદમુસકાનિ ચિત ચોર લિયો, મેરો ડાયોં કલેજા ઢોર. ધાયલ ૦ ૭
અંગઅંગ પ્રત માધુરી, નખશિખ છખી અતોહ;
દયાકે પ્રીતમ તિહારી જાનક હિપર, ખીક ગર્જ જિન મોલ. ધાયલ ૦ ૮

વડોદરામાં દક્ષણીઓના ગણપતિ ઉત્સવ વખતે મિળલસો ચતી. તે માટે દયારામભાઈને પણ નિમંત્રણ મળતું. મરાઠી ભાષાનાં કાવ્યો ઉપર પણ દયારામભાઈની હયોટી ઠીક ઠીક ચર્ચા હતી. તે વખતે વડોદરામાં શ્રીમંત રત્નેહસિંહ ગાયકવાડ મહારાજ તરીકે હતા. તેમને કાને પણ દયારામભાઈની ખ્યાતિ પહોંચી હતી. તેથી બ્યારે તેઓ ડબોઈની મુલાકાતે ગયા. ત્યારે તેમણે કવિશ્રીને મળવાને તથા તેમનાં મરાઠી કાવ્યો સાંભળવાને ઈચ્છા વ્યક્ત કરી હતી. દયારામભાઈ હિરા ભાગોળે રત્નેહસિંહ મહારાજને મળ્યા. મહારાજને કવિને મળીને ખૂબ હર્ષ થયો અને કહ્યું કે, ‘અમે અહિંઆં જે દિવસ રહેવાના છીએ તો કાલે અમને તમારા મરાઠી ભાષાના પદો સંભળાવજો. તમે મરાઠી ભાષામાં પણ સારાં કાવ્યો લખ્યા છે, તે અમે સાંભળ્યું છે.’ કવિશ્રીએ કહ્યું, ‘ધણી ખુશીથી હું સંભળાવીશ. હું મરાઠી ઉપરાત મારવાડી, તથા પંજાબીમાં પણ પદો લખુ છું. પ્રભુ મને જે ભાષામાં લખવાની પ્રેરણા કરે છે તે ભાષામાં રચું છું. તો તે પદો પણ આપને સંભળાવીશ.’ પછી મહારાજએ ખીજે દિવસે તે માટે ખાસ જોઠક ભરી. ડબોઈના ગૃહસ્થો તથા સરકારી અમલદારોને પણ નિમંત્રણ મોકલ્યાં હતા. તેથી તેઓ બધા હાજર રહ્યા હતા. કવિશ્રીએ પ્રથમ મરાઠી ભાષામાં પદો ગાયા, જે અહિંઆં આપ્યા છે. પદ ૧ માં નરસિંહ મહેતાના જીવનના પ્રસંગો મરાઠી ભાષામાં રજુ કર્યા છે. તે સાંભળીને શ્રોતાઓએ તેમને હર્ષનાદથી વધાવ્યા અને મહારાજએ કહ્યું ‘કવિશ્રી ધન્ય છે તમને, તમે પણ ‘નરસિંહ મહેતા જેવાજ સક્ત છો.’ દયારામભાઈએ એનો ઉત્તર આપ્યો નહિ. માત્ર આછું સ્મિત કર્યું અને પછી પદ ૨ જી ખમાયતી રાગમાં સંભળાવ્યું અને પછી કહ્યું કે હવે હું તમને બધાંને શ્રીરાધિકાજી વિષે પદ સંભળાવું. બધાં કૃષ્ણ હોય ત્યાં રાધિકાજી તો હોયજોને? એમ કહીને બિચા સાદે મધુર કહે ‘વૃષભાનુ સુતા રાધિકા રહિત બાધક્રુ’ વાળું પદ મરાઠીમાં ગાયું.

૨૫૬] ભક્તકવિ દયારામભાઈનું જીવન દર્શણ.

મરાઠી ભાષાના પદો.

પદ—૧

પહાવે ભાગ્ય નગસિંહ મેહેતાચે, વલ્લભદેરાચે —ટેક
જીર્ણગઢનાસી વિપ્રગતિ, નાગગચી રાતિ,
ભેટીને ભગવત અદ્ભુત ભાતી, અખિયવિશ્વ ખ્યાતિ;
રાસપાહીના પ્રત્યક્ષ હરિયા, ઘેગેની દીપિત બનપ્રેમાચે પાહાવે ૦ ૧
એકદા કોણી આને તીર્થનાસી, પુમને વિપ્રામ્બી,
ચેથે કોણી હુડી કરિતો ખાસી ત્યાની કેલી હામ્બી,
જા તુહી લનકર ભક્તરાજકહે મોકે કોટિક નગરાચ પાહાવે ૦ ૨
આને તો ગોષ્ઠી ઐમી અર્જુની મદિ પુમુન,
કેને હરિભગ્ન હરિચે દર્શન, બસને મમજૂન,
ન કળને કાપટય બ્રાહ્મણાચે, મહાદુષ્ટ શત્રુ સતાચે પાહાવે ૦ ૩
મેટેતાજિસ કાની સમગ્ન ગોષ્ઠ, ગોલને તે મિષ્ટ,
આનેત તુહી આમુચે ભાગ્ય શ્રેષ્ઠ, ઝાહાનો સતુષ્ટ,
નના કરુ ચિંતા, આહી હુડી લીહુન દેતો વગ શામવચાચે પાહાવે ૦ ૪
મોજૂની ઘેતને રૂપચે શતસાત, અરપિને જગતાત;
હુડી ત્યાના વિહુન દિની ક્ષણાત આલને તે પ્રાત
ચેગેન દારીકો દેવા પાહિને ગોમતી મજૂન મન કમ વાચે . પાહાવે ૦ ૫
પુસને મગ નાન શામનશાયા, તો હુડીકરાયા
શામન કોણી નાહી સર્વ નથાત, સર્વ ભણે વાચા;
ઐકુનિ વચન નિરાશ ઝાલે, વિકન બોલલે, પન ઠગાચે . પાહાવે ૦ ૬
વાણી હોઉની પરિબ્રહ્મ આવે ચોધાના મીળાલે,
પુસને તુહી જુનાગઢાહની આલા શ્રીકૃષ્ણ ભણાને,
હુડી દાવી પેસે ખ્યાવે, આહો શામળ ગુમાસ્તે નરસંધાચે પાહાવે ૦ ૭
દિને રૂપેચે સાતશ ભર ત્યાવર ઝાને મગ અદૃશ્ય વિશ્વ ભર,
ભક્ત સુખકર, યાત્રી આપુને દામ પાહિને

ન કળચે અરિત અતુર્ભુજચે . પાહાવે ૦ ૮

પુત્રાચે લગન કૃષ્ણે કરવીતે, મોસાળા દીધા, *
 ઘમનાસાઠી પાઉસ પાઠવિલા મિતુઆદ દેલા;
 દિલી દક્ષિણા મોહર સોન્યાચી, વિપ્ર તોપલેયત્ત લખાવે. પાદાવેં ૯
 પુષ્પાંચી રિધલી માળ અવિનાશી, પાદાનાં મુંન્દાચી,
 પાણિ પાનિતે નિશા વજરાસી, ચી દેહિનિ આપ્તે;
 મંડલોક આદિ સારે હરવિતે, કેતે સત્ય વાક્ય દાખવે. પાદાવેં ૧૦
 મેહેતાજકે નિંદક નાગર, ફાર દેલા આમર,
 તેહાં સગળે આહલે માહાર, પાદા મુંન્દાર,
 ઝક માઝની જોડુનિ આલે કર, પડલે પાવો નિંદક દેને લ્યુલે. પાદાવેં ૧૧
 ઐસે કોટયાવધિ કેતે કામ, મુંન્દાકે કામ,
 આલે વશીભૂત મુંદરસ્યામ, લગ્ને જન દત્તગમ;
 કાય સાંગુ લક્ષિ નરસિંહાચી, અપારિત્ય નિંદક દેને લ્યુલે. પાદાવેં ૧૨

૨૫૮] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

શિવ ધરીતો નિરતર, તુઝે રૂપાચા ધ્યાન;
 ગેય કરીતો સદા, કૃષ્ણ કીર્તિયા ગાન શ્રી ગોપીજન૦ ૮
 પદ્મા પદસેનન, કેની વૃદ્ધાનિ વાસ;
 ચરણ શરણ તુઝે, આલે કાવ્યાવધ દાસ, શ્રી ગોપીજન૦ ૯
 દેવ જ્ઞાના સનકાદિક, નાગદ કપીલ સુધ્યાની;
 પ્રહ્લાદ વેદવ્યામ, શુક પ્રેમસિધુપાની શ્રી ગોપીજન૦ ૧૦
 દેવા પગદર પુડરિક, વિભીષણ અબગીવ,
 શૌનક ભીષ્મ પ્રથુ, ભજતો જુગદીશ, શ્રી ગોપીજન૦ ૧૧
 ધર્મ અર્જુન રુકમામદ વાલ્મિક મુવ વચિષ્ઠ;
 પ્રથા પાડવ ઉદ્ધવ, આદિ કેને કૃષ્ણ હૃદિ. શ્રી ગોપીજન૦ ૧૨
 સર્ગાયે હૃદયાહુન, તુમી કેલી શુભ ભક્તિ,
 તે હાય તુજવર, ત્યાહા ઝાલી આસક્તિ. શ્રી ગોપીજન૦ ૧૩
 તૈસે માઝે હૃદયાહુન, અવિદ્યા કાદાવે;
 તીથે આપુણ અસાવે, હેચ સ પતિ દાવે, શ્રી ગોપીજન૦ ૧૪
 તુ કરસીલતરી ન-હેકાય, નજેશ નિર્મોને જ્ઞાહાડ,
 અનત કોટી નિમેષ, તેન્હા ઝાલે પ્રચડ. શ્રી ગોપીજન૦ ૧૫
 દક્ષ મહા સત્રયાસી આમ્હી કાય સીકવાવે,
 બાળ મી તુ માહિવી, દોષ ક્ષમા કરાવે શ્રી ગોપીજન૦ ૧૬
 દેના નકો પાહુ માઝી કરણી, પાદા બર્દ નો તુઝા;
 અનાયાસ આત્મસાત, મલા કરે વીણુ પૂજા શ્રી ગોપીજન૦ ૧૭
 દેવ પ્રાર્થના રાધિકેચ, પૂર્ણ કરા મજરાજ;
 ઝોકાદ સાગ માલા, દયા તુ દાસ માઝા શ્રી ગોપીજન૦ ૧૮

પદ-૩. ગત ચાલતિ.

ગપલાનુ સુતા રાધિકા, રહિત બાધિકા,
 કૃષ્ણચંદ્રાચી પ્રાણવદનલા ચરણ કમળી-
 ચરણકમળી માઝી મતિ લુભા-

યા વૃષભા૦ ૨૩.

પરબ્રહ્મ અક્ષરાતીત સુબ્રહ્મ સ્તવિતે,
 હોત નિથે મનનાણી પાણે,

ગતિ જાઈ ન કદા કાણી કળે,
 બ્રહ્માંડ કાટિ અધિપતિ. નિત્ય મહામતિ;
 ત્રિગુણુપર કાળઅન્ન ચરચરી,
 સ્વયંભુ સદાનંદ શ્રીહરિ;
 સર્વેશ અનુપ સર્વાત્મા અપરિમિત મહાત્મા,
 વિધિ શિવ જાગે પદ વંદિતે,
 સહસ્ર વદના વાણી ગુણ ગીતે,
 એસે પ્રભુ શ્રીભૂષણ, વિજિત દૂષણ
 મહાન શ્રીમુખ રાધે મમ શોભા—ચરણકમળો
 ચરણકમળો માઝી મતિ હુભા—
 ચંદ્રભાગા ચંપકલના લલિત અમૃતા,
 ચંદ્રિકા ચપલા ચતુરા રમા.
 સુરભા શુભાનના સુખધામા,
 મધુવીણા મણિકુંડલા મેના મંગળા,
 માધવી માલતી મન આતુરી,
 પ્રગલ્ભા પ્રિયા પ્રેમ મંજરી,
 હંસા હરયા ભગવતી, સ્વરૂપારતિ,
 કેતકી કમળા કૃષ્ણાવતી,
 ગોપિકા રતનારૂપા સતી,
 ઈન્દ્રાદિક પ્રેમસુંદરી, વશ કેલે હરિ,
 હેતુ હા સકળ સ્વામિની આભા—ચરણકમળો.

યા વૃષભા ૦ ૧

ચરણકમળો માઝી મતિ હુભા—
 મહારૂપવતી ધન્યકા નાગકન્યકા,
 ઉર્વશી રંભા તિલોત્તમા,
 સામ્ય કાણી ના સાંગે આગમા,
 દયમન્તી અરુન્ધતી તારા, રોહિણી સુદારા,
 એસી શુધેન્દ્ર સુંદર બાયકા,
 એસી અધિકી સાંગુ આપકા,

યા વૃષભા ૦ ૨

૨૬૦] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

શચિ સાવિત્રી સરસ્વતી, હિમા રેવતી,
રતિ દ્રૌપદી રમાદિક ખાળા,
કીરતિજ સકળા શ્રીવર્મા, અતુલ સુદર્મા,
મહાણુ મી કાય આતા તીચી પ્રભા—ચરણુકમળી.
ચરણુકમળી માઝી મતિ હુલા—

યા વૃષભા૦ ૩

શ્રીકૃષ્ણ પ્રભાવતી સુતા, સકૃત વસ્તુતા,
રાધિકાજી અસુ અવિનાશીચે,
કૃષ્ણ આત્મા શ્રી રાધિકાજીચે,
યુગ્મરૂપ લીલાળા સાદી, લકતસુ પુરણુ ગોડ વાદી,
માલા ઘાવી પ્રેમ દટ લકિત, વ્યસન આસકિત,
કરુની પ્રભુ શરણાગત આપુલ્યા,
અવિદ્યા રૂપી કાઢાવી બળા,
દાસાનુદાસ દયારામ, યુગલથા ગુલામ,
મહણે યશ દાર પૃદે નિજ હિલા ચરણુકમળી,
ચરણુકમળી માઝી મતિ હુલા—

યા વૃષભા૦ ૪

મરામી ભાષાના પદો સાભળ્યા પછી, કવિશ્રીએ મારવાડી તથા
પંજાબી ભાષાના ગીતો રજુ કર્યા.

મારવાડી તથા પંજાબી ભાષાનાં પદો.

પદ—૧. રાગ રામકલી. ચાલતી ગત લાવણીની.

મીઝજેણુ અલમેલી હો રાધે, મદ્યેલી હો રાધે,
યાને મારો ગિરધર ખેલાવે રે મીઝજેણુ૦ ૧
ગિરધર ખેલાવે રે, ખ્યારી તું કયો નહીં આવે,
નીત હઠ રૂપણો કયો ભાવે, કયો તરસે કયો તરસાવે રે મીઝજેણુ૦ ૨
લાખનલલનાળનઠનઠાડી, બાલમજરી આગે દાય ન આવે રે,
તું ખીનદુજીદીલ નહીં ભાવે, વેતો યારોઈ સીલણો માગે રે મીઝજેણુ૦ ૩
શ્રી રાધે, શ્રી રાધે, રાધે, મોહન મુખ રટ લાગી,
હઠ ચલ હીવ મીલ પ્રાનપિયાસું, તો માત્ર બડલાગી મીઝજેણુ૦ ૪

દયારા પ્રીતમરી સ્નેહરી બાતાં, સુણુ ઉઠ બેઠી ચાલી,
મીલી રસીકણી રસિકબિહારીસુ', કાલજડામાં ઘાલી રે. મીળજેણુ ૫

પદ—૨. હોરી-ગત દીપચંદી.

મત ડારો રે ગુલાલ આખડલાં ખટકે છે. મત ૦ ૨૬૦
આંખડલા ખટકે છે રંગત સુંદલી ચટકે છે,
કેસર ભીની દેખી મોંસુ નાવલીઓ અટકે છે. મત ૦ ૧
દુરજનિયાંરા ડરસો મોકાં મન થોરો છટકે છે,
દયા પ્રીતમ હિયરો તો મોકા થાલારે ભટકે છે. મત ૦ ૨

પદ—૩ રાગ દાલીંગડો-ગત દાદરાની.

સળકે ચારાં રે મીળજી સળકે ચારાં,
લોહણીયાળાં બાણુ માકા ઉરમાં. સળકે ૦ ૨૬.
લગત ન જાણે વારીગડ ગયે ચિત્તમે',
ઉંઘાસત નિકસી આવે પ્રાણુ, માકા ઉરમાં. સળકે ૦ ૧
ધણી દરદરો રે કાર્ક ઓખદ ન જાણે વારી,
એક થાં જાણાં છાં માકા મારુજી સુગ્ગણુ, માકા ઉરમાં. સળકે ૦ ૨
દયારા પ્રીતમ માકે મહોલે પધારે વારી,
રાવરી દાસી છાં મેં ઘાઠો યહ આસાન, માકા ઉરમાં ૦ મળકે ૦ ૩

પદ—૪. રાગ દાલિંગડો-ગત હુમરીની.

ચારા નેણુરો પાનીડો માને લાગડો રે. ચારા ૦ ૨૬.
કાર્ક કરે ઓખદ જૈદ ખિચારો,
ચારા ખિરહડો લાગ્યો માને દાઘડો રે. ચારા ૦ ૧
કલ ન પરે પવ જ્યો મોકા તલસે,
ધસો પીડે ચારો અતુરાગડો રે. ચારા ૦ ૨
દયારા પ્રીતમ થેં જવાડા તો જ્યાં,
ચાકે દાથે માકે તાગડો રે. ચારા ૦ ૩

૨૬૨] ભક્તકવિ દયારામભાઈનું જીવન કર્પણ.

૫૬—૫. રાગ સોહણી.

થેં કાણુ મંત્ર સાધ્યો રાધા પ્યારીજી. ટેક૦
દેવારા દેવપેં તું સેવા કરાવત, એસો દાન દેવ આરાધ્યો. રાધા૦ ૧
સિંધુસુતાકો મિલત નહિ મંત્ર એ, કેન ગુરુ સો થાને લાધ્યો. રાધા૦ ૨
દયારો પ્રીતમ પ્યારો અજીત થેં જીત્યો, રંગછેજી અબંધ થેં બાંધ્યો. રાધા૦ ૩

૫૬—૬. રાગ દાલગડા—ગત દાદરાની.

રંગ છે થાને રે કેસરીયા રંગ છે થાને રે,
મેહો જગ બળદી બેન રે મોતી. રંગ છે.
બહાવરી બાલા વજરી લઈછા, દેખી ધારાં નેણુ રે મોતી. રંગ છે.
બલ્લા આદિ બેદકે ધારો, કોઉ ન પામે પાર,
સોં થેં પ્યારા સાંવરા થેં, દોરા ગોપી લાલ રે મોતી. રંગ છે.
શેષ મહેશ વિધિ સુર નારદ, પૂજે નહિકે પાય,
સોંથેં ધારી રાધિકાજીરો, કર જોરી શિર નાય રે મોતી. રંગ છે.
અકલ કલા જન્ય ન કલી, પહોચે નહિ મન બાચ;
તાલીયા દેઈ આહિરણી ઉકાં, થેઈ નચાવે નાય રે મોતી. રંગ છે.
નેહરે કારણુ નાયજી થાને, તોરી બેદરી રીત,
દાસ દયારા પ્રીતમજી થાને, પ્રાણુમુ પ્યારી પ્રીત રે મોતી. રંગ છે.

૫૬—૭. રાગ રેખતો—ગત દોપચંદી.

મિલ જાવે તુંહિ સ્વામલડા પ્યારા, દોસ્તીકર રહેદા કયો ન્યારા,
તુંહિ હે જીવન હે સારા, તેરે બિના ખદક સખી પ્યારા. મિલ૦ ૧
મેરા સખ સોહી મોહે તેરા, જીવની એક હે તુંહિ મેરા,
ફિદા દિલ સોં ક્યકા ટેરા, હુવા દિલ કદમોદા એરા. મિલ૦ ૨
ઈશકદા દેશ હે દુરા, નહિ કોઉ બાતકા પુરા,
હોવે દિલ દરદી જ્યો ચુરા, દેખે સોહી શિર બીના ચુરા. મિલ૦ ૩
મેરા દિલ હે એસા દરદી, દૂખે નહિ પ્રેમદી જરદી,
કરું જો યુમાનદી ગરદી, મિલે મહેબુબ તો મરદી. મિલ૦ ૪

સુનો સખ ખલક કહું તુમકું, ઐસી જીયા જુદી હે હમકું,
કરું કુરમાન તન દમકું, ન છોડુંગી પ્રાન પ્રીતમકું. મિલન ૫,
ધરિક ભગવાનકા સાચા, જગતકા જુઝના કાચા,
એહી આગમ નિગમ બાંચા, સુનત દિલ દયાકા રાચા. મિલન ૬

૫૬-૮

નંદનંદન પ્યારે જીં તેરી અખિયાંને મુઝે.

કયા જુઝું તેં કયા કીતા;

તું સાંડે લેનાંને ચુરાય મેંડા, દિલ લીતા,

તું સાંડી હુધ દીલભર; તન મન ધન દીતા;

સદા દિદાર દાસલાવ માનું કર મીંતા. નંદનંદન. ૧

તેરી જુદાગી અબ મેં જન પદકભર ભી ન સહંગી,

તેરે બિનમેલ દી જની બંદીમેં હો રહંગી;

તેરે બિન કદમ પ્યારે ઓર સુખ સપનમેં ન ચહંગી,

તેરી સખ જહાંન કહે મેંભી અપને મુખ કહંગી. નંદનંદન. ૨

ધરિક જખમકા દદી જિસકું લગા સોહી મુઝે

લગન દા ધાવ ઓર દવા દારૂમેં ન રુઝે;

દિવાની હુધ દિલભર તેરે દરસ બિના ન કુછભી મુઝે

કરું પુકાર મેહેર કયોં ન આતી હેં બે તુઝે. નંદનંદન. ૩

તું સાંડે દરદદા દારુ મિલના હેં તું સાંડા સજન,

ચેહિ બંદી દી અર્જ હરકેં ટક બતા જાબદન;

તેરે બિન વેખન મુઝે બહોત મતાતા હેં મદન,

અસ્માં હજૂર રહેના દયાપ્રીતમ સુખકે સદન. નંદનંદન. ૪

૫૬-૯ રાગ ઝિંઝોદી ગત દખ્ખાની.

મેડા પ્યારા વે, મેડા સાંવરા સલુણા,

મેડા મોહના મીઝજી.

હો મેડા પ્યારાં ટેક.

તુમરે દરસદી તો પ્યાસી મેરી આખિયા વે,

મોહન મોરલીવારા વે.

હો મેડા પ્યારાં ૧

૨૬૪] ભક્તકવિ દયારામભાઈનું જીવન કર્પણ.

મન મહેબુબ દયાકે પ્રીતમ વે,

તુંહી અસ્મોદા તારા વે. હો મેડા પ્યારાં ૨

૫૬-૧૦ રાગ કાફી-ગત હુમરીની.

મત છોડ વે અસાનું મરજાંદી વે,

સુન બનવારી વે.

અસાનું-મત૦ ટેક.

હુવા ક્યોં બેદરદી તું દરદવાલે દિલનું,

દયા સોઈ ક્યોં વે મહેર ના દેવે.

સુન બનવારી. અ૦ ૧

૫૬-૧૧ રાગ કાફી-ગત હુમરીની.

સાંડે દિલદી મહેરમ સામલ જનદા ભલા વે,

તોભી અજૌ બેરદી નહિ માનદા.

સાંડે૦ ટેક.

પે'ડદી દરદી પ્યાસી મેરે અખિયાનું,

નમાનિયાનું કિ તરસાનદા ?

સાંડે૦ મ

દયાકે પ્રીતમ હુંક મહેરમ નિધા કર,

સાનું ક્યોંજી વે દરશ દિખાનદા ?

સાંડે૦ ૨

ગુજરાતી ભાષાનાં કાવ્યો જોવાંજ તેમાં રસિકતા પ્રાસાદિકતા તથા માધુર્ય તેમાં હતાં. એક ગુજરાતી કવિ પરબ્રાન્તની ભાષાના કાવ્યો પણ એટલું સરસ માધુર્ય લાવી શકે છે, તેમ કદનું મગીત વહાવી શકે છે, તે જાણીને સર્વ કોઈને આશ્ચર્ય થયું. મહારાજાએ કવિને ધન્યવાદ આપ્યા. “કવિ તમને ધન્ય છે! રાણી પ્રેમી કૃપા તમારા ઉપર છે. નહિ તો પરબ્રાન્તની ભાષામાં આવી સરસ રીતે ભક્તિનાં કાવ્યો લખી શકાય નહીં.” એમ કહીને કવિને પુષ્પની માળા પહેરાવી. આ પછી રત્નેશ્વરસિંહરાવ વડોદરા ગયા ત્યારે તેમજો પોતાના મોટાભાઈ સયાજીરાવ મહારાજની આગળ કવિની જાહેર પ્રશંસા કરી. તેથી સયાજીરાવ પોતે સંવત ૧૮૭૭માં ડબોઈ ગયા ત્યારે કવિની મુલાકાત લીધી હતી, અને તેમની પાસેથી કેટલાંક ભજનો સાંભળ્યા હતાં. સયાજીરાવ મહારાજ પણ તેમની પ્રશંસા

કરવા લાગ્યા. તેમણે દયારામભાઈને વડોદરે આવવાનું કહ્યું અને જણાવ્યું કે “તમારા જેવા કવિને વર્ષાસન આપીને રાજ્યે કદર કરવી જોઈએ. માટે તમે જરૂરી વડોદરા આવશો.” એમ કહીને તે વડોદરા પાછા ફર્યા પણ કવિ તો નિઃસ્પૃહી હતા. તેમને વર્ષાસનની પડી નહોતી. તેઓ તો તેને એક પ્રકારનું પ્રલોભન માનતા, એટલે વર્ષાસન લેવા વડોદરા ગયાજ નહિ.

કવિશ્રી એમ માનતા કે કાવ્યશક્તિ, એ પ્રસુદ્ધ છે. અને તેનો વિનિયોગ-પ્રપંચ વિસ્મૃતિ અને ભગવત્પ્રાપ્તિમા થવો જોઈએ. આથી કવિની પ્રતિષ્ઠા હતી કે કવિતા લખવી તો પ્રભુ નિમિત્તે-કૃષ્ણ વિષયક લખવી આ પ્રતિષ્ઠા તેમણે જીવન પર્યન્ત પાળી છે. તેમણે કેઈ મિત્રની પ્રશંસા માટે, કે કેઈ મોટા માણસના વખાણ કરવા, કે કેઈ નારીના સૌ દર્યનું વર્ણન કરવા, કે સામાનિક વિષયોનું નિરૂપણ કરના કે અન્ય દેવોની પ્રશસ્તિ માટે કવિતાનો વિનિયોગ કર્યો નથી. આ વખતે વડોદરામા ગોપાળગવ મહેરાવ નામના એક દક્ષિણી બ્રાહ્મણ હતા. તે કરોડપતિ હતા, તેમજ સરકારી હતા. ધર્મનિષ્ઠ પણ હતા. તેમને સાહિત્યનો પણ શોખ, કવિતા અને સંગીત તરફ સારી રુચિ. તે મદ્રાસના વતની હતા. ગાયકવાડ સરકારને નાણાં ધીરતા સરકારના માનીતા પારેખ હતા. તેથી વડોદરામા આવીને રહેવા. રાજ્ય તરફથી તેમને કેટલાક ગામ મળેલા. તે હિંદાર અને દાનગીલ હતા. તેમ ગુણીજનની કદર કરે તેવા હતા પણ તે ગણપતિના ભક્ત હતા. તેમના મકાન પાસે ગણપતિનું મોટું દેવળ બાંધાયું હતું. ત્યાં દરરોજ સેકડો બ્રાહ્મણોને તેઓ જોજન કરાવતા તેમના સાભળવામા આવ્યું હતું કે દયારામભાઈ સારા કવિ છે તે કૃષ્ણના સારા કાવ્યો લખે છે આથી તેમની નિષ્ઠા તેમની પાસે થોડાક ગણપતિના કાવ્યો લખાવનાં. આ કાવ્યો ગણપતિ-ઉત્સવ યોજીને પદો ગવડાવવાના હતા. આથી દયારામભાઈને વડોદરે બોલાવવા ખાસ એક માણસને તેમણે

મોકલ્યો તે માણસે સદેશો કહ્યો. “કવિશ્રી, અમારા શેઠ ગોપાળરાવભાઈનો સદેશો છે કે આપ તેમને મારે ગણપતિના સાગ લગ્નનો લખી આપો. તેઓ તમારી કદર જરૂરથી કરશે તમને સારું વર્ષાસન પણ બાધી આપશે.” પણ આપણા કવિએ નમ્રતાથી જનાબ આપ્યો કે “તમારા શેઠ ગોપાળરાવને કહેશો કે દયારામભાઈની તો પ્રતિષ્ઠા છે કે તેની કવિતા કૃષ્ણ ભગવાન માટેજ છે બીજા કોઈની તે કવિતા કરતા નથી. પ્રભુ કૃષ્ણ સિવાય જો બીજાની કવિતા કરે તો તે કવિતા વ્યભિચારીણી થાય. મારે વર્ષાસનની લાલચમા પડવું નથી. મારે વર્ષાસનનું શું કામ છે?” એમ કહી થોડીકવાર ચિન્તનમા પડી ગયા અને પછી એક કાગળ લીધો તેમા નીચેનું પદ લખી મોકલ્યું.

પદ.

એક વર્યો ગોપીજન વલ્લભ, નહીં સ્વામી બીજો.
 નહીં સ્વામી બીજો રે મહારે નહીં સ્વામી બીજો ૨૬
 અનર કોશિ કામ ન મહારે, રીજો કે બીજો;
 કૃષ્ણ કરે તે પ્રમાણ મારજ વણસો કે સીજો;
 પ્રાણ જાય પણ અન્ય કૃતિમા, મન રખે બીજો એકં ૧
 સુખી દુખી જેમ ગમે તેમ રાખે, એના ગુણ ગાઉં;
 વિના મૂલનો ઘર ગુનામ, વેચે ત્યાં વેચાઉં,
 એજ ગમ્યો એથી મન માન્યુ બીજો નવ ચાહું,
 એના અતિ અનતાર દુ કોઈનો દાસ ન કેહેવાઈ એકં ૨
 કૃષ્ણ વિના શિર અનર નમે, તો છેદનનો દડ;
 નદકુવર પણ નામ જપે તો, જી હા કડ શતખડ,
 અવર દેવની આશ કરે, અઘ લજે બ્રહ્માડ;
 અન્ય અમર દરશન દોરે પગ, તો પાકુ પિંડ એકં ૩
 હું ચાતક જળ સ્વાતી શ્રીજી, હું જખ હરિ વારી;
 હું હારીવ કાઠી હરિ દગ્ધત, ધારી તે ધારી;

અનન્ય પતિપ્રત જેને નહીં, તે કહીયે વ્યભિચારી;

શ્રીગુરુદેવ નભવજ્ઞે કહે દયો, સદા ટેક મારી. એકં ૪

બહારની મિજલસો માટે જેમ દયારામભાઈને નિમંત્રણ મળતાં, તેમ વૈષ્ણવો તરફથી મળતા. ઉબોઈમાં દયારામભાઈની સત્સંગ મંડળી તો હતી. પણ ઉત્સવોના દિવસોમા મંદિરના યોગાનમાં ઉત્સવ સમારંભો થતા. તેમા કવિશ્રીના ભજનોની છાળ ઉડતી. ગોસ્વામી મહારાજશ્રીઓ પણ તેમની વાણી સાભળવાને ઉત્સુકતા ધરાવતા. કેટલાકો તો પોતાના મુકામે કવિશ્રીને ખાસ નિમંત્રણ આપીને તેમની પાસેથી તેમના પદો તથા ગરબીઓ સાભળતા. કવિ પુષ્ટિમાર્ગીય અને તેમાં પણ દૃઢ આસક્તિ ધરાવનારા, એટલે ગોસ્વામી મહારાજશ્રીઓને પણ તેમના માટે માન ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે.

એક વખત અમદાવાદના શ્રી નટવરલાલજી મંદિરવાળા ગો. શ્રી. છોટાજી મહારાજની ઉબોઈમા પધરામણી થઈ હતી. (સંવત ૧૮૮૭) તેમણે દયારામભાઈનું ‘લક્તિ પોષણ’ તથા ‘પુષ્ટિપથ’ વાંચ્યાં હતા. તેમજ ‘લક્તિ વિધાન’ અથ, ‘સંપ્રદાયસાર’ કાવ્યો વિષે માહિતી મેળવી હતી. આ કાવ્યોમાં કવિ પુષ્ટિમાર્ગીના લક્તિ તત્ત્વને મર્મ તેમજ ‘શુદ્ધાદૈત વેદાન્ત’ ને ઘણી સરસ રીતે સમજાવી શક્યા છે, અને તે વળી સરળ કાવ્યોની ભાષામાં તે જાણીને મહારાજશ્રીને તેમને મળવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. ઉબોઈમાં પોતે લગભગ ૨૫ દિવસ સુધી મુકામ રાખેલો. તે સમય દરરોજ દયારામભાઈને મળતા તથા તેમની સાથે લગવદ્વાર્તા તથા સિદ્ધાન્ત ચર્ચા પણ કરતા. આ વખતે વૈષ્ણવો પણ હાજર રહેતા. તેઓ ઉબોઈ ગયા કે બીજો દિવસે દયારામભાઈને ઘેર મળવા જાતે પધાર્યા. દયારામભાઈએ બહુજ ભાવપૂર્વક તેમનો સત્કાર કર્યો. અને વૈષ્ણવી રીત પ્રમાણે તેમનો ચરણસ્પર્શ કર્યો. એક વખત પોતાના મુકામ ઉપર ભજનની બેઠક કરાવી. અને દયારામભાઈ

૨૬૮] ભક્તકાવ્ય દયારામભાર્તિ' જીવન દર્શણ.

પાસે 'ભક્તિપોષણ' ઉપર વિવેચન કરાવ્યું. ત્યાં સુધી શ્રી ઊટાજી મહારાજ ત્યાં બિરાજ્યા ત્યાં સુધી ભજનની બેઠકે ચલી. તેમાં કવિશ્રી નવાં નવાં પદો ગાતા, દરરોજ પ્રશ્નો પૂછાતા. તેના ખૂલાસા દયારામભાર્તિ કાવ્ય દ્વારા આપતા.

જોકે વખત બેઠકમાં પ્રશ્ન પૂછાયો 'દયારામભાર્તિ, તમે પુષ્ટિમાર્ગને શા માટે સ્વીકાર્યો છે ?

આના ઉત્તરમાં તેમણે 'પુષ્ટિપથ રહસ્ય' નામનું લાંબુ કાવ્ય સંભળાવ્યું અને તેના ઉપર વિવેચન પણ કર્યું હતું. 'પુષ્ટિમાર્ગનું લક્ષણો દર્શાવતાં કવિએ જણાવ્યું.

“ માર્ગ બીજા પણ ઘણા, ત્યાં સાધનનું કામ,
અંગી જીવ કેવળ કૃપા, તે પથ પુષ્ટિ નામ.”

અન્ય માર્ગોમાં સાધનની જરૂર પડે છે. પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં તે પ્રભુકૃપાજ ફલ આપે છે. પુષ્ટિનો અર્થજ અનુગ્રહ છે. તે માર્ગની માન્યતા પ્રમાણે જીવોના ત્રણ પ્રકાર છે પ્રવાહી, મર્યાદા અને પુષ્ટિ જીવો. તેમાં પુષ્ટિ જીવો-ઉત્તમ છે. તેઓજ પ્રભુની કૃપાને યોગ્ય છે. તેમની ઉત્પત્તિ પ્રભુના આનંદ સ્વરૂપથી ભગવત્સેવા અને રસાત્મક સ્વરૂપના રસાનંદની પ્રાપ્તિ માટે છે. તેમને કાષ્ઠિક લૌકિક સિદ્ધિઓ મેળવવાની નથી. તેમને સ્વર્ગ પણ જોઈતું નથી, અરે મુક્તિ પણ જોઈતી નથી. તેમને જોઈએ છે પ્રભુનો પ્રેમ. પુષ્ટિજીવોનાં લક્ષણ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ 'પુષ્ટિપ્રવાહ મંથ' માં તેમ શ્રીહરિસાથજીએ પણ સ્વતંત્ર અંથમાં આપેલ છે.

શ્રીજીના શ્રીઅંગથી પ્રકટી પુષ્ટિ સ્પષ્ટિ,
પ્રભુ પ્રાપ્તિ ગુરુ કૃપાથી, ન મળે સાધન કષ્ટ;
જે સાધન છે તેજ ફલ, સેવા શ્રીવજ્રભૂષ,
પુરુષોત્તમ પ્રભુ આ પથે, તેજ થયા ગુરુરૂપ.

પુષ્ટિમાર્ગીય જીવે પ્રથમ ગુરુ પાસેથી નામ નિવેદન પ્રાપ્ત કરતું અને પછીથી 'બ્રહ્મસંબન્ધ લેણું', 'બ્રહ્મસંબન્ધ લીધા વગર

સેવા કરવાને યોગ્ય બનાવું નથી. માર્ગની રીતિ પ્રમાણે સેવા લાવથી કરવી. બ્રહ્મ સંબંધથી તમામ પ્રકારના દોષો દૂર થાય છે અને જીવ શુદ્ધ બને છે. જેમ ગટરનું જલ ગંગામાં મળતાં ગંગારૂપ થાય છે, તેમ દોષ સુક્ત જીવ પણ, બ્રહ્મ સંબંધથી નિર્દોષ થાય છે. પારસમણિ કથિરને પણ સુવર્ણ બનાવે તેમ બ્રહ્મસંબંધ જીવને શુદ્ધ કરે છે. ભક્તિમાર્ગ અગર પુષ્ટિમાર્ગમાં શુદ્ધ જીવાત્માનોજ પ્રવેશ થઈ શકે છે. જ્યાં સુધી દેહના સંબંધથી અહંતા અને મમતા હોય, મારુ તારું હોય, ત્યાં સુધી ભક્તિમાર્ગના દાર બંધ હોય છે. ‘બ્રહ્મ સંબંધ’ ની દીક્ષા એ એક પ્રતિજ્ઞા છે. તે લેનારને અસમર્પિત વસ્તુ અને અન્યાશ્રયનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

અધમ ઉદક સુરસરિત સમાન સંબંધ તળે બળ,

તૂટી ધાર ગંગોદક ઠંથું ધોવાય મૂત્ર જળ.

આત્મનિવેદન કરનાર પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવે કોઈપણ પ્રકારની ચિંતા કરવી નહિ. શ્રીવલ્લભાચાર્યના ‘નવરત્ન ગ્રંથ’નો દરરોજ પાઠ કરનારને કોઈ ચિંતા રહેતી નથી.

આ પછી દયારામભાઈએ પુષ્ટિમાર્ગમાં ગેબ્ય શ્રીકૃષ્ણ છે, તેથી તેમના ધ્યાનનું નીચેનું ધોળ ગાયું.

શ્રીકૃષ્ણના ધ્યાનનું ધોળ.

ઠાળ, પદ-૪ થું.

પ્રથમ પ્રભાતે શ્રી કૃષ્ણનું સ્મરણ કરીયે રે,

વજની લીલા સધળી હરિની સંગે ધ્યાન ધરીયે રે. ૧

હરિનો મુગટ તે તો વૈકુંઠનો સાર લઢીયે રે.

હરિના કુંડલ તે તો સાંખ્ય યોગ નિશ્ચે કઢીયે રે. ૨

હરિને નાકે મોતી રાધિકાનું રૂપ છે રે,

ચંદ્રાવળી ચિત્રુક આભરણનું સ્વરૂપ છે રે. ૩

- હરિનું હસનું તે તો મોહિની માયા કહેવાય રે;
મુરલી શિવજીનું સ્વરૂપ એવું વેદ ગાય રે. ૪
- હરિનું તિલક શુદ્ધ પ્રેમને પ્રમાણીયે રે;
કૌસ્તુભમણિ હૃદે જીવ તત્ત્વ જાણીયે રે. ૫
- શ્રીવત્સ લાજન તે મણિની જાય જાણીએ રે;
વનમાળા શુંજ છે ભક્ત ઉપર આજીએ રે. ૬
- માયા પીતાબર તે 'છડી બ્રહ્મારૂપ લહું રે;
ઇદ્ર શુંગી મેઘ કેશનું સ્વરૂપ કહું રે. ૭
- સંગે ગોપીજન તે શ્રુતિઓ છે વેદની રે;
ગોપ મત્ર તેની વાત કહું મેદની રે. ૮
- શ્રીરાધાજી કૃષ્ણ આત્મારૂપ પ્રેમભક્તિ રે,
ન દજી તો અક્ષરબ્રહ્મ જશોદા જાણો મુક્તિ રે. ૯
- શ્રી ગોકુળ તે વ્યાપિવૈકુઠ સાક્ષાત છે રે;
કરમા કમળ વિશ્વરૂપ વેદે વાત છે રે. ૧૦
- એવું ધ્યાન સદા શ્રી કૃષ્ણનું પ્રીતિ ધરીયે રે;
વ્રજમાં વાસ મળે ભવસાગરને ક્ષણમા તરીયે રે. ૧૧
- સરવે ચિન્તારીને કહેતા ગીત વધી જનમ રે;
માટે દાસ હયો કાર્થ એક હરિના શુભ ગાય રે. ૧૨
- નીચેના ધોળમા પુષ્ટિમાર્ગનાં ૧૪ રત્નો જણાવ્યાં છે—

ધોળ-૫ મું.

શ્રીમદ્વલ્લભકરુણારસસમુદ્ધી નિર્મળ રત્ન નિકળ્યા દશ ચાર,
ક્રિયાં ક્રિયાં છે વિવેકે વર્ણવું સાભળીએ સહુ દૈવી જીવ નરનાર.
પહેલું તે રત્ન શ્રીનવનીતપ્રિયે, બીજું મધુરેશ નિર્મલ નામ રે,
ત્રીજું રત્ન શ્રી.વિદ્યેશરાયજી, ચોથે દ્વારિકેશ પૂરણકામજી.
પાંચમું રત્ન શ્રી ગોકુલનાથજી, છઠું શ્રી ગોકુલચંદ્રમાજી કહિયે,
સાતમું રત્ન શ્રીમદ્દનમોહનજી, આઠમે શ્રીમાત્રકૃષ્ણજી લહિયેજી.

નવમું રત્ન તે નટવરલાલજી, દશમે જમુના મહારાણીજી,
એકાદશમું રત્ન શ્રીગિરિધરરાયજી, બારમે શ્રીગોવર્ધન દયો જાણીજી.
તેરમે શ્રીદામોદર શેષહી સંગે, ચૌદમે શ્રીગોકુલ સેવો વ્રજ રે,
ચૌદ રત્નમાલા મધ્ય એક દુગદુગી, મધ્યે મોતી અળકે ગોપીનાથ રે.
એ માલા કંઠે ધરી સુંદર શોભિયા ચિંતામણિ શ્રીચિદ્દેશ રે,
એ માળા જે ગાય ને સાંભળે રે, બલિહારી જય દયો દાસ રે.
પછી પ્રભુના સ્વરૂપનું ચિંતન કેમ કરેવું તે માટે નીચેનું પદ ગાયું—

સ્વરૂપ ચિંતન.

પદ ૩ હું—રાગ રામકળી.

કર ચિત્ત ચિંતન કેાઈ પ્રકારે, સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણ તણું રે;
પરમાનંદ ઉદય થાય અંતર, ન રહે પાપ સંતાપ અણું રે. ૧
સુંદર બાળકરૂપ રસાણું, ચરણ લંગરી વાગે રે;
હણુહણુતો જશોદા પાલવ અહીં, હઠ કરી માખણ માગે રે. ૨
નાકે મોતી ને લટે લહરી સુંદર મુખપર ઝુમે રે;
હૈયે હેત વચ્ચે જોઈ જશોમતી લઈ લઈ શ્રીમુખ ઝુમે રે. ૩
સુંદર મુખ પર દધિ લપટાણું, નિરખે લાગે વહાણું રે;
નહિં ખાઉં બાબો ધાવીશ માડી, બોલે તોતકું કાણું રે. ૪
કયલું એક ગુલ્લ કરે કામિનીશું, દુષ્ટ દષ્ટિ બચાવે રે;
કે વાસલડી વાતો શ્રીવિશ્વ, ગૌચારી ઘેર આવે રે. ૫
શ્રીગોપીજનના ઘરમાહે મનગમતું મુખ મહાલે રે;
કાઈ સમે ચોરી મહી નહાસે, કદી ગોપિકા ઝાલે રે. ૬
શ્રી વૃન્દાવન રાસમંડળમાં નાચે ગુગનકિશોર રે;
ઈત્યાદિક લીલા ધર ખ્યાને, દયા તું નિશદિન બોર રે. ૭

આ બેઠકમાં અન્યમાર્ગીઓ પણ આવતા હતા. તેમને પણ દયારામભાર્તનાં ભજનો તથા પ્રવચનોમાં રસ પડતો ગયો. અને યુષ્ઠિમાર્ગ વિધેના તેમના પૂર્વમુહ તથા ખોટા ખ્યાલો બદલાઈ ગયા. તેમાંના ઘણાઓએ શ્રી ઊટાજી મહારાજ પાસેથી બ્રહ્મસંન્યાસ લીધું.

૨૭૨] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્તુનું જીવન દર્શન.

શ્રી હોટાજીમહારાજ દરરોજ નિયમિત રીતે જેઠકમાં હાજરી આપતા અને રસપૂર્વક દયારામભાર્તુનાં પ્રવચનો સાંભળતા. છેલ્લે દિવસે તેમણે પણ પ્રવચન કયું અને કહ્યું, “દયારામભાર્તુ એક ઉત્તમ કોટિના પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત છે. તેમનું હૃદય પુષ્ટિભક્તિથીજ છલકાયેલું છે. કેટલાકે તેમને નરસિંહ મહેતાના અવતાર કહે છે. પણ અમે તો તેમને સુરદાસાદિ અષ્ટછાપના કવિઓમાંના એક નંદદાસજીના અવતાર તરીકે ગણીએ છીએ. તેમણે પુષ્ટિમાર્ગીય ગ્રંથોનો ઉડો અભ્યાસ કર્યો છે, એટલુંજ નહિ પણ તેનું જ્ઞાન તથા ભાવ પર્યાપ્ત છે. નહિ તો આવી ઉત્તમ વાણી નીકળેજ નહિ. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તરફ તેમનો ગોપીભાવ છે. દયારામભાર્તુ! તમે લાંબુ આયુષ્ય ભોગવો અને ભગવદ્ભક્તિના રસનું પાન કરો અને બીજાઓને પણ કરાવો. એવા આશીર્વાદ આપ્યા અને દયારામભાર્તુને વૈષ્ણવી રીત પ્રમાણે ઉપરણો ઓઢાવ્યો હતો. દયારામભાર્તુ શ્રી-હોટાજીમહારાજનાં પ્રેમથી ગદ્ગદિત થયા હતા. તેમના ચરણસ્પર્શ કર્યા, અને શ્રોતાઓના હર્ષનાદ વચ્ચે છેલ્લા દિવસની જેઠક પૂર્ણ થઈ. મહારાજશ્રીનો ડબોઈથી મૂકામ ઉપડયો. ત્યારે પણ તેઓ દયારામભાર્તુને મળવા તેમને ઘેર પધાર્યાં. તમામ ગોસ્વામી મહારાજશ્રીઓ પણ તેમના પ્રત્યે માન ધરાવતા. પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોમાં તે એક ગતિ સમાન હતા.

એક સમય ગોસ્વામી શ્રી પુરુષોત્તમદાસજી ડબોઈ પધારેલા. તેમણે પણ દયારામભાર્તુની કીર્તિ સાંભળેલી. વળી તેમની ગુરુભક્તિથી પણ તેઓ તેમની ઉપર પ્રસન્ન થયા હતા. ડબોઈમાં તેમણે વૈષ્ણવોનો સમાજ ભર્યો હતો તેમાં દયારામભાર્તુને પણ નિમંત્રણ હતું, તેથી તેઓ ત્યાં ગયા, પણ થોડાક મોડા પડ્યા. એટલે દયારામભાર્તુ માટેના ઉપર એક મંડિતી બેસી ગયા. દ” આ” પંડિતની પાછળ બેસવા ગયા. પણ” ;” પુત્ર” કર્મચારીને આજ્ઞા કરી કે” આ” નચક પંડિતજીની પ્રાણમાં મૂકો,

દયારામભાર્ગએ બેઠક લીધી મહારાજશ્રીની આજ્ઞાથી દયારામભાર્ગએ પણ કેન્દ્રાક પદો ગાયા ખાસ કૃષ્ણ મહિમાના પદો ગાયા મહારાજશ્રી પ્રસન્ન થયા અને કવિને પ્રસાદીમા ખીડુ આપ્યું, અને સલામા તેમની ખૂબ પ્રશંસા કરી

ઉપરના પ્રસંગને ‘નર્મગદ્ય’ તથા ‘ગુજરાતી’ ના આધારે પ્રાચીન કાવ્યમાળા ભા ૧ ની પ્રસ્તાવનામા વિકૃત રીતે રજૂ કરનામા આવ્યો છે તેમા એના અસત્ય વિધાન કરવામા આવેલા છે કે ‘કવિ ખૂબ કાંધે ભરાયા મહારાજ પણ તેમના ઉપર ગુસ્સે થયા હતા દયારામભાર્ગએ ગળાની કડી તોડી નાખી હતી વગેરે’ આ હકીકત સચ્ચી વેગળી છે તેના કારણો નીચે ગ્રમાણે છે —

૧ દયારામભાર્ગ આદર્શ વૈષ્ણવ હતા તેઓ કદીપણ કોઈના ઉપર ક્રોધ કરતા નહિ તો પત્રી મહારાજશ્રી ઉપર ક્રોધ કરે તે સંભવિત નથી

૨ તે સ્થાનતા કે શ્રીનૃસિંહભાચાર્યજીના વશના બધાએ ગોસ્વામી બાળકો વલ્લભરૂપ છે જેટલોજ ભક્તિભાન શ્રીનૃસિંહભાચાર્યજી માટે તેમને હતોતેટલો શ્રીપુરુષોત્તમનાલજી મહારાજશ્રી માટે હતો

‘શ્રી વલ્લભકે બ સકે, સળહી વલ્લભ રૂપ’

ભક્તિ વિધાન પ ૧૪

૩ દયારામભાર્ગની એવી માન્યતા હતી કે ગુરુનો કોઈ પણ સમયે દોષ ન જોવો

‘કામી હુ સાધુ કૃષ્ણ કહિ લોભી તબ વામન જાતિ’

આવી પોતાની માન્યતા હોવાથી તેમણે શ્રીપુરુષોત્તમનાલજી મહારાજશ્રી ઉપર ક્રોધ કયોજ નથી

૪ દયારામભાર્ગએ ક્રોધમા આવીને કડી તોડી નાખી અને મહારાજને આપી એ બાબત પણ દયારામભાર્ગના એ મિદ્ધાત અને વૈષ્ણવી જીવનથી વિરુદ્ધ છે જેમ બ્રાહ્મણ જનોઈને ધારણ

૨૭૪]. ભક્તકવિ દયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

કરે છે, તેમ વૈષ્ણવ તુલસીમાયા-કંઠી પહેરે છે. તે વગર વૈષ્ણવ ગણાતો નથી. એ વૈષ્ણવતાનું બાહ્ય ચિન્હ છે. સિલક અને કંઠી તો દરેક વૈષ્ણવનાં ચિન્હો છે, વગી 'ગસિક' વદલ' માં કંઠીનો મહિમા નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

ભક્તિ સહિત જૂથણુ કરે, શુભ તુલસીકાઠની માળા;
તેને પ્રાયશ્ચિત નહિ, નહિ અશુચિ તનુ કે કલ.
શ્રીવ કાઠ તુલસીમાલા લખી, યમદૂત દૂર પલાય;
કૃતિ દેવ પિતા સુકૃત સધણું, કોટિ ઘણું થઈ જાય.
દુર્નિમિત ન, દુઃસ્વપ્ન ભવ નહિ, હિમય લોકાનંદ;
નિશ્ચલ સદા શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિ, નહિ કદાપિ મંદ.
નથી માળ તુલસીકાઠ ધરતાં, પાપ મોહિત મુગ્ધ,
તેને ન નગકથી નિવૃત્તિ, હગ્નિપાગ્નિથી દગ્ધ.

તુલસીમાયા નહિ ધાગણુ કરનાર નગકમા જાય છે, અને હરિના કોપડપી અગ્નિથી બળે છે. તુલસીમાલા વિશે આવો વિચાર ધરાવનાર કવિ શુ કંઈ તોડવા જેટલી હદે જાય ? તે માની શકાય તેમ નથી.

સંવત ૧૮૮૩ માં દ્રવિડાચાર્ય રામી અને અનંતાચાર્ય ડોર્બે આવેલા. તે વખતે તેમણે બાલાજીના મંદિરમાં કવિની બેઠક કગવી. તેમાં ગમાનુજ સંપ્રદાયના મોટા મોટા પડિતો પણ હાજર હતા. કવિએ આ બેઠકમાં મુખ્યત્વે કૃષ્ણ મહિમાનાં ભજનો ગાયા. કૃષ્ણ એજ પરમતરુ છે. એજ મોટામાં મોટા દેવ છે, તેમની ભક્તિ કરવી જોઈએ, વગેરેના બાવના તે પડો હતાં. અનંતાચાર્યજીએ ભજનો સાંભળાને કવિથી ઉપર પ્રસન્ન થયા, અને તેમનો પુષ્પમાળા, મહાપ્રસાદ અને ઉપરણાની બેટથી સત્કાર કર્યો. કવિશ્રીની 'કૃષ્ણ' માટેની અનન્ય ભક્તિથી તેમને દયારામભાઈ માટે ઘણું માન થયું. "દયારામભાઈ સાચા વૈષ્ણવ છે તે બોલવું મહામોલું ગતું છે, એટલુંજ નહિ પણ તમારું

વૈષ્ણવ ધર્મનું મહામોહું રતનું છે.” એમ જાહેરમાં દયારામભાઈની તેમણે પ્રશંસા કરી હતી. દયારામભાઈએ નમ્રભાવે તેનો સ્વીકાર કરતા કહ્યું, કે “હું તો કૃષ્ણના દાસનો પણ દાસ છું. હું તો અણધારજીવ છું, હું જે કંઈ કવિતા લખું છું, તે પ્રભુકૃષ્ણ મારી પાસે જેમ લખાવે છે તે પ્રમાણે લખું છું. હું શાસ્ત્રો લખ્યો નથી. હું પડિત નથી. હું વાદવિવાદ કરવાનું જાણતો નથી. હું તો મારી કાલી ઘેલી ભાષામાં મારા શ્વામી કૃષ્ણના ગુણગાન કરું છું, અને તેમાંજ મને રસ છે, તેમાંજ મને આનંદ પડે છે. મને અન્ય વસ્તુઓમાં રસ નથી.” આ વખતે નીચેના પદો તેમણે ગાયા.

નામસ્મરણું

પદ-૧ ભું હુંલણા છંદ.

અહ્યા હિતા કૃષ્ણ કહે, એસતા કૃષ્ણ કહે,
મુતા શ્રીકૃષ્ણ કહે, હરતા હરતા.
ચાલતા કૃષ્ણ કહે, દોડતા કૃષ્ણ કહે,
વણ કહે કૃષ્ણ રમે, માર્ગ કરતા.

અહ્યાં ૧

કૃષ્ણ કહી ખાન કર, પાન કર કૃષ્ણ કહી.
કૃષ્ણ ગુણ ગાનકર, દુઃખ મુખમા.
ગુમ પણ કૃષ્ણ કહે, પ્રકટે શ્રીકૃષ્ણ કહે,
અહનિશ કૃષ્ણને, રાખ્ય મુખમા.

અહ્યાં ૨

પ્રીતે શ્રીકૃષ્ણ કહે, ભીતે પણ કૃષ્ણ કહે,
સહજ શ્રીકૃષ્ણ કહે, કૃષ્ણ કામે,
સર્વગમે સદા સધમે શ્રીકૃષ્ણ કહે,
સિદ્ધ કારજ સકળ શ્રીકૃષ્ણ નામે.

અહ્યાં ૩

સદજ બની આવે સાધન સકળ શિરમણિ,
એત આગ્યો ધસ્યો કાળ, ઉસવા
લટકું અમલક આલ્યું એતો દેખો,
નહો તો નિર્જીવડો હોય ધસવા.

અહ્યાં ૪

૨૭૬] ભક્તકવિ દયારામભાઈનું જીવન કથન.

મહુપ્રાકટયાનંદ.

પદ ૨ જુ'—રાગ દેશરે.

નંદનન પ્રકટ સ્વામી સમજ્યા વિના, બ્રહ્મ નિજ માને સુખ
શુ વિચારે ?

નિરખી નિજ રૂપ જેમ હરખે દામિની તેને સુખ કેવું હોય
મનમાં ધામે. ૧

સમજા ધન સમજે આનંદ શો સૃષ્ટિને ? અન નિપજે નહિ વિના સૃષ્ટિ;
એમ અત્યામી ઓળખે શુ સર્વ પ્રકટ અનુભવ વિના સુખ શુ સૃષ્ટિ ?

નાગ સ્કુટ નિંદિએ, રાફડો પૂજીએ, પ્રસન્ન ચર્મ ફલ કહો કાણુ આપે ?
રાય રૂઠી રાણી જગમા પૂજાય પણ કાત વણુ કામ દુઃખ કાણુ આપે ?

ધૂત વિના માખણે મોદક ઓળાય નહીં પૂરવા દીપ નવકામ લાગે;
પુત્ર પ્રકટયા વિના વંશવૃદ્ધિ કયહા ? ઉદગ ગર્ભે ન વધ્યત્વ લાગે.

ખ્યાન બોજન કરે ભૂખ લાગે નહીં કાષ્ટ ચાંપે તુર્ત ન લાહે લાગે
સૂર્યવતરાળા દિન દેખી જમતાં નથી, અર્ધેદુ ચકોર ચિત્ત સુખ ન જાગે.

ગોસારાણા નામ ભાટનુ રાયજી નાપિક પારેખ ધંતુર કનક કહાવે,
આકડો સૂર્ય જેમ બકરાને એજ કહે બ્રહ્મપણું જીવ તેવું ગોલાવે.

બ્રહ્મથી ઉપજ્યો પણ બ્રહ્મ થાયે ન જીવ, મુક્તાફલજલ કદાપિ ન થાય,
વસ્ત્ર પાંચુ કપાસ ન કોટિ પ્રયત્ને, હિલટી વહી નદી મૂલમાં ન જાય.

સનકાદિક બ્રહ્મમા ભળી પાછા નીકળ્યા, મજવાસી નીકળ્યાં પ્રેમ પીવા,
ઉદ્ધવશુકદેવશિવ ભજનાનંદ ભોગિયા બ્રહ્માનંદ ત્યાગ્યો ઉતરેયો ગ્રીવા.

પદ—૩

પ્રપંચ વિસ્મૃતિ મતિ કૃષ્ણાસક્ત, તેને કાંઈ નથી કરવું રે.

ત્યાગ તોષ સંગ રંગ કૃષ્ણ ભક્ત, તેને બાકી નથી તરવું રે.

સહેજે આત્મસાત કર્યો કૃપાનાથ, તેને કાંઈ નથી કરવું રે.

ગુરુ ભગવદીયે ઝાલ્યો હસી હાથ તેને બાકી નથી તરવું રે.

આસક્ત સહેજે કૃષ્ણ કૃપાવડે થાય, તેને કાર્ધ નથી કરવું રે.
એનો જીવ પાસે ન મળે ઉપાય, તેને બાકી નથી તરવું રે.
સહેજે પ્રીતિ વિશ્વાસ પ્રભુ સંગ, તેને કાર્ધ નથી કરવું રે.
દયાના પ્રીતમનો જેની ઉપર રેંગ તેને બાકી નથી તરવું રે.

ચિંતા ત્યાગ.

પદ—૪

સુણો સહુ હરિજન, અન્ન વસન ચિંતા રખે હૃદયે રાખો;
નિશદિન નિશ્ચિન્ત ચર્મ સેવા, શ્રીકૃષ્ણ નામ નિત્ય લખો. ૧
વિશ્વ ભર શ્રીપતિ ધિરદ સદા, જગ પોષણ જેને જેમ જદાતદા,
તે નિજજન નહિ ભૂલેજ કદા. સુણો સહુ ૨
વણુ ઉદમ અજગર આહાર મળે, નિત્ય સાકર સકરખોર ગળે;
તદપિ મન સદેહ શે ન ટળે. સુણો સહુ ૩
ગિરિ શિખર વૃક્ષ જે સદા હયાં, હરિવિણુ ત્યા સિંચન ઝાણે કર્યાં ?
મૂકે વાડી વિટપ જન પોષ્યા ઠયાં. સુણો સહુ ૪
જે સમય ન ઉતરતુ અન્ન ઓના ત્યારે ઉદય કર્યું મ્તન મય પીવા;
આજ મુગ્ધ પણે બેઠો બીહીવા. સુણો સહુ ૫
પ્રારબ્ધે આમ ત્રણ દીધું, જીવિત લગી નિજ નિજનુ લીધું;
એમ સમજી ભજન જોઈએ કીધું. સુણો સહુ ૬
પહેલી યુગણી ગચી પછી ચ ચુ કરી, ધર્યું નામ સત્ય ભવભરણુ હરિ;
બળવણુ પણે બેસે શીદ ધરી. સુણો સહુ ૭
મુળ મેરી અજબગુલ રટણુ કરે, પુરુષ પાણી પીએ ને પગે ચારે ચરે;
જુક્તિ કરી હરિજન દુઃખ હરે. સુણો સહુ ૮
પીયે સ્વાતિ જળ ચાતક વિશ્વાસે, ભગવંત ભરોસાથી પાસે;
વણુ પ્રતીતિ ભર્યું રહે ઉર ત્રાસે. સુણો સહુ ૯
પડી સુદૃઢ પ્રતીતિ દયા પ્રીતમ તણી, જાણે સર્વ સાધન આબ્યા તેથી
'બંધી; તેને જાણે સંત સહુ મુકુટ મણિ. સુણો સહુ ૧૦

પદ ૫—રાગ રામઝી

કૃષ્ણ કહેતાં શું, જેસે નાણું, મરખ તને કૃષ્ણ કહેતા જેસે નાણું. ૧
મિથ્યા લવરી કરે મનગમતી, નહિ તેનું દામ ને ઠેકાણું, ૨
દામનું કામ નહીં, નહીં પરિશ્રમ, ગાતા ગોવિંદ ગુણગાણું. ૩
કિંચિત્ત શ્રમ ને લાભ ધણેરો, નહિ કાઈ એહ સમાણું; ૪
ખાતો ન હોય તો નખજો કહત તને, જોઈએ જશેરનું ભાણું. ૫
હરિ ભજતા તુંને આજસ આવે, ભવ ભટકણુ નિશ વાદાણુ, ૬
અરે તુંને પશુમા તે અતઃ શાનો, તુ પણ પશુ પુચ્છ વિનાનું. ૭
કો દહાડો તુંને કોડ ન થયો જે હુ કૃષ્ણ કીર્તન મુખ આણું. ૮
પ્રભુસમરણુવિના ભવ ન તરીએ, તે હુ નિશ્ચે કરીને રે જાણું, ૯
દયો કહે હરિ ભજ મન મહારા, ફરી નહિ મળે આ ટાણું. ૧૦

પદ ૬—રાગ રામઝી

કૃષ્ણ કરણા કરી ૩૫ નટવર ધરી, કોટિ કંદર્પથી અત્ય સારી,
આપે દર્શન તો આઠો પ્રસન્ન હુ, ટમટમે નિગમવા મન મહારી.
ભજન સમરણુતણું ખીજું મહારે નહીં, જેથી હુ તાહરી કાતિ દેખું,
ઇંદ્રાદિક દેવને સ્વપ્ને આવો નહીં, તે આગળ મહારે કોણુ લેખું.

પદ ૭—રાગ રામઝી

જેને સહાય શ્રીકૃષ્ણની, તે તો સુખમા મહાલે,
વૈર પડે બધા વિશ્વશુ, કોઈનું કાઈ ન ચાલે. જેને ૧
દોષના ગુણ માને હરિ, જેહને કીધો પોતાનો.
બહાલથી વાક વસે નહીં, એ સ્વભાવજ માનો. જેને ૨
અવળાનું તે સહુ સત્તણું કરે, માધવની મેહેરે,
ભક્ત ગણે લક્ષણુ વિના, પાંડવની પેરે, જેને ૩
કૃષ્ણ કૃપા થઈ તે થઈ, ફરી જાયે ના શીટી,
ભાંતી પટોળે રંગચોળની, જ્યમ કરતવ લીટી. જેને ૪
નિજજન મતિ હરિ હાયમાં, ગમતું હોય તે કરાવે,
જાંવની ગુગતિ જાંવીનીજ રે, દોષ શી પેરે લાવે. જેને ૫

સહુ વાતે સમરથ થી હરિ, વાણી વેદે બસાપી,
તદપિ અહિત નિજ લક્તનું હરિથી થાય ન કદામી. જ્ઞેને૦ ૬
સત્ય સંકલ્પીરે શ્રીપતિ, સદા સત્ય છે વાણી,
તદપિ અગાધ ગતિ અકળ છે, કોથી-જાયે ન જાણી. જ્ઞેને૦ ૭
કૃષ્ણકૃપા ઘણી દેખીને જનને જાણી ના જાણું,
દયા દીનતા મૂકતા, પડે ગોથું રે ખાણું. જ્ઞેને૦ ૮

પદ ૮—રાગ કેદારે.

એવી અચલ લક્ષિત તારી આપ મુને મોહન, કરુણાનિધિ
ગિરિધારી રે;

કાયા વાયા મનસાએ કરી, સેવા કરુ સદા હુ તારી રે. ૧
નેત્રે મારે તુને નખ શિખ નિરખું, નોજાવર કરું પ્રાણ રે;
માત્સ્ય જંદા દલ અધિ પ્રસાદીની, લેઉં સુગંધી ધ્રાણ રે. ૨
રસનાએ તાગ શુણુ યશ વરણુ, રક અખડ અભિમાન રે;
તારું કથામૃત શ્રવણે મારે, પ્રેમે કરું નિત્ય પાન રે. ૩
હસ્તે હરિં કરું તારી સેવા, મન પ્રીતે કરુ ધ્યાન રે;
ચરણે ચાલી તારે મંદિર આવુ ખણુ, વ્યાપે નહીં અભિમાન રે. ૪
સર્વાંગે કરી કરું તુને દંડવત્, સદા ગહુ તારે શરણે રે;
કહે દયો આપો શ્રીકૃષ્ણ એટલું, મારું ચિત્ત તિત તમ ચરણે રે. ૫

પદ ૯—રાગ પ્રભાત

શ્રીકૃષ્ણ રાધા ગમણુ, પૂર્ણ પુરુષોત્તમ, ગોકુળાધીશ, મુજ હૃદયા વાસો;
શ્રીન દન દન નગકૃતિધણુ નાથજી, તમતણી લક્ષિત મુને અચળ ભાસો. ૧
શ્રીગુરુ શ્રીવદનભનાથ શ્રીવિઠ્ઠલ પ્રભુ, કરી કૃપા મુને શરણુ રાખો;
કોટિ કદર્પ લાવણ્ય નટવર વપુ, મદનમોહન નિત્ય વદન દાખો. ૨
ગોપીપાત બંસીધર ત્રિભંગ લલિતાકૃતિ, તમશુ મુજમન સદા રાખો આહુ;
યમુનાવર શ્રી સુંદરશ્યામ સર્વે શ્રવણુ, રચે રખે અન્ય મુને દરે જાઉં. ૩
આમી ચૈકુદંદાવક શ્રીલીનાયકિ, અખંડ લીલાનું મુને મુખ આપો;
કેશવ કરુણાનિધિ દામોદર દીનપતિ, સદા સ્વભૂત્ય કરી મુજને

૨૮૭] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્તિનું જીવન કર્પણ.

શરણાગત વત્સલ પુષ્ટિ રમાપતિ તમ ચરણશુ પ્રેમ અચળ જગાવો,
હે પરમાનંદ પરબ્રહ્મમુને તમ વિષે, આપો અનન્યતા રખે ડગાવો
એટલી વસ્તુ મુને શીઘ્ર આપો પ્રભુ, તમે કરો મારું જેમ શ્રેય ધાય,
શ્રીમુખે કહો મુને 'તું છો મારો દયા', હે ગ્વામી ત્યારે મારા તાપ જાય

પદ ૧૦—રાગ જંગલો

કેવલ એક ભાવભૂખ ગિરિધારી, કેવલ જગતુ ના હરિ
મન હારી ૨૫

ગરુડસો આસન કૌતુલ ભૂખન લજ્જામી લવના પ્યારી,
સરસ્વતીપતિ સ્તુતિ કહા કરે કોઈ, ધરત ધ્યાન સદા ત્રિપુરારી
કીર્તન શેષ શુકાદિ પરમકુસ સેવે સતત પાદ શ્રીનારી,
તપ દુર્વાસા જગદાલબ્યસે યાગી શ્રુતિ પુરાન મ્તુતિ ભારી
અઠ્યાસી મહાન્ન મુનિ ન્મરણુ ઘરત અન્ન સનકાદિક બ્રહ્મચારી,
જનકાદિ જ્ઞાન જલિ પ્રાચિનજર્ણિય યક્ષ અપાગી
નૃગાદિ સાધન ધર્મ દેખ તેરો સાધન મદદ દે ડાગી-
દયાપ્રીતમ એક પ્રીતિપગધીન દેખ તે ગોપકુમારી

પદ ૧૧ મુ—રાગ સૌરઠ

શ્રી ગોકુલપતિ ધનશ્યામા, જય અવધનાથ શ્રી ગમા ૩૬.
રાધાવગ્ન કસ નિડાર, સીતાપતિ ગનન માગે,
હત ઉગ્રસેન નૃપ કીનો, ઉત રાજ્ય વિભીષન દીનો શ્રી
ઝંત મૌરનકુન સધાર્યો, ઉત નિશિચરસમૃદ્ધ નિડાર્યો
ઝંત ગોપજાન સગ લીને વહા જનચરમે ભૂત ગીને શ્રી
જી સીધગ યુ અધિપા ધગ શર ધનુષ રધુકુનદીપા,
હૃષિકેશ શ્રી હવધર વીરા, લહુમન અમજ ગન્ધી ૧ શ્રી
પુષ્ટિ મર્ધાદા સ્વરૂપા, દોઉ પૂર્ન મનોહર રૂપા;
જન વત્સલ ઉદધિ કૃપાકે, પુરયોત્તમ પ્રભુ દયાકે, શ્રી

દયારામભાર્તિને શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે અનન્યભાવ એટલો જણો હતો
જો કોઈ તેમની પાસે કૃષ્ણની નિન્દા કરે અંગર અન્યદેવની પ્રશંસા

કરે, તો દયારામભાઈથી તે સહન થતું નહિ. એક વખત પેટલાદના એક નાગર ગૃહસ્થ તેમને મળવા આવ્યા અને શિવની સ્તુતિ અને કૃષ્ણની નિન્દા કરવા લાગ્યા. કવિશ્રીથી તે સાલળી શકાયું નહિ. તેથી એકદમ ઉઠીને પાસેના ઓરડામાં ગયા અને કાગળ ઉપર 'હર હરિ સંવાદ' નામનું કાવ્ય લખીને તે આવનાર ભાઈને આપ્યું અને કહ્યું કે આ કાવ્ય વાંચજો. તેમણે તે વાંચ્યું અને તેમની ભ્રમણા ભાગી. કવિશ્રીના હૃદયને દુઃખ આપ્યું તેથી ક્ષમા માગીને ત્યાંથી પોતાના વતન ગયા.

કવિશ્રીને જેમ કંઠીનો આચક હતો તેમ તિલકનો હતો. દરેક વૈષ્ણવે તિલક ધારણ કરવું જોઈએ. તેમ વૈષ્ણવ સમાજમાં કોઈ સારા વૈષ્ણવ આવે તો તેને તિલક કરવું જોઈએ એક વખત વડોદરા રાજ્યના સીનેર ગામમાં ત્યાના આગળ પડતા શ્રીમંત શેઠ લાલભાઈ હરજીવનને ત્યાં વૈષ્ણવ મહાત્માની બેઠક સરવામાં આવી હતી. તેમાં ભરચવાળા પરમવૈષ્ણવ ભક્ત દીક્ષિતજી હાજર હતા તે સભામાં શ્રીનાથદારના એક વિરક્ત વૈષ્ણવ પણ આવેલા. બેઠકમાં તિલક કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે પ્રથમ દીક્ષિતજીને તિલક થયું. પણ વિરક્ત વૈષ્ણવને તિલક કરવાનું શરત ચૂકથી રહી ગયું. દયારામભાઈનું તે તરફ ધ્યાન ગયું, તેથી તે બોલ્યા. 'આજની બેઠકમાં સભાએ મહાત્મા અપરાધ કર્યો છે. આપણે ત્યાં નાથદારાથી વિરક્ત વૈષ્ણવ આવ્યા છે, તો તેમને પણ તિલક કરવું જોઈએ. આપણે વૈષ્ણવોમાં બેદલાવ રાખવો જોઈએ નહિ. ન્યાયુધી તેમને તિલક કરવામાં નહિ આવે, ત્યાયુધી હું આજની બેઠકમાં ભાગ લેઈશ નહિ, એમ કહીને કવિ ચાલના લાગ્યા. વૈષ્ણવોને પોતાની ભૂલ સમજાઈ તેથી વિરક્ત વૈષ્ણવને પણ તિલક થયા, અને દયારામભાઈને પાછા બોલાવ્યા. થયેલા અપરાધની વૈષ્ણવોએ ક્ષમા માગી.

દયારામભાઈના કાવ્યોની સુગંધ અમદાવાદમાં પણ ફેલાઈ ગઈ

૨૮૨] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્ગવ' જીવન કર્પણ.

હતી. ત્યાં છેટાજી મહારાજશ્રી દયારામભાર્ગવે, સત્સંગ માટે ગોલાવતા, અને તેમના ભજનોનો લાભ અમદાવાદના ભાવિક વર્ગને મળતો. આ સત્સંગ વખતે માધવરામ વ્યાસ પણ હાજર રહેતા. દયારામભાર્ગવ પદો તથા ગરબીઓ સાંભળીને દયારામભાર્ગવ ઉપર તેમનો ખૂબ ભાવ વધ્યો. તેમથી તે જન્મે વચ્ચે મૈત્રી થઈ. આથી દયારામભાર્ગવે ઉભોઈ હોય ત્યારે માધવરામ વ્યાસ પોતાને ત્યાં નિમત્રણ આપતા. અને તેઓ ઘણા દિવસ તેમને ત્યાં રોકાઈ, તેમની વાણી શ્રવણ કરતા. કવિ એક વખત અમદાવાદ ગયેલા. ત્યાંથી વિદાયગીરી લીધી ત્યારે માધવરામ વ્યાસ ગળગળિત થઈ ગયા હતા; અને નીચેના શબ્દોમા વિદાયગીરી આપી હતી.

“વળા વેગે વહેલા પધારજો, ગખજો પ્રીતની રીત રે,
સદગુરુ સંતના સંગમાં, વાટડી જોઈ છું હું નિત્ય રે;
કથા રે કીર્તન કેમ વિસરું ? લાગી છે શબ્દોની ચોટ રે,
લક્ષ રે ચોરાશીમા ભમી ભમી આવી તે ભક્તોની ચોથ રે.

માધવરામ વ્યાસ પણ કવિ હતા તેમની અને દયાગમભાર્ગવ વચ્ચેનો પત્ર વ્યવહાર કવિતામા થતો. (જૂઓ પરિશિષ્ટ)

અમદાવાદમાં ખીજી કવિ મિત્ર કૃષ્ણારામ મહારાજ હતા. કૃષ્ણારામ સાથે દયારામભાર્ગવે મેળાપ આદોદ મૂકામે થયેલો. કૃષ્ણારામ યાત્રા માટે આદોદ આવેલા. દયાગમભાર્ગવની કૃષ્ણભક્તિની વાતો તેમણે સાંભળેલી. આદોદ મૂકામે તેમની સાથે પ્રથમ મિલન થયું. ત્યારે દયારામભાર્ગવે તેમના કેટલાક કાવ્યો કૃષ્ણરામને સંભળાવ્યા. તે કાવ્યોમા હરિરસની ચર્ચા કરતા. કૃષ્ણરામને એક વખત દયારામભાર્ગવે ટપાર કરી ‘તમે કવિતા સારી લખો છો એ ખરું. તમારી કવિતામા ઉત્તમ ભક્તિ રસ પણ છે. પણ તે પ્રાકૃત છે. સામાન્ય લોકોને તમારી કવિતા વાંચવી ગમે. વિદ્વાનો માટે તમારે કવિતા દેવવાણીમા લખવી જોઈએ.’ દયારામભાર્ગવે જવાબ આપ્યો, ‘ભક્તિરસનો આસ્વાદ તમામને માટે છે, કેવળ વિદ્વદ્ભોગ્ય નથી.

પ્રાકૃત વાણીમાંજ તે રસનો આસ્વાદ સામાન્ય લોકો જેઓ સંસ્કૃત ભાષા જાણતા નથી. તેઓ લઈ શકે.' કૃષ્ણારામ સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણના પડિત હતા. તેથી તેમને વ્યાકરણના જ્ઞાનનો ગર્વ હતો. દયારામભાઈએ તેમનો ગર્વ ઉતારવા ત્રીચેતુ પદ સંભળાવ્યું.

પદ—૧૨

શુ જાણે વ્યાકરણી વસ્તુને, શું જાણે વ્યાકરણી ?
મુખ પર્યંત ભયુર્ ધૃત તદપિ, સ્વાદ ન જાણે ખરણી; વસ્તુ. ૧
મુદર રીતે શાક વધાયુર્, ભોગ ન પામે ભરણી;
અંતરમાહે વસે અગ્નિ પણ, આનંદ પામે ન અરણી. વસ્તુ. ૨
નિજ નાલિમાં કસ્તુરી પણ, હર્ષ ન પામે હરણી;
દયો કહે ધન ડાટયું ઘણું પણ, ધનવંત કહાવે ન ધરણી. વસ્તુ. ૩

આ પદ સાંભળીને કૃષ્ણારામનો ગર્વ ઉતરી ગયો. કૃષ્ણારામભાઈએ દયારામભાઈને ઉદ્દેશીને કેટલાક પત્રો લખેલા છે. કૃષ્ણારામ અને દયારામભાઈ વચ્ચે સિદ્ધાન્ત ચર્ચા પણ કાવ્યમા ચાલતી. દયારામભાઈએ કૃષ્ણારામને ઉદ્દેશીને કેટલાક ધવળો ધનાશ્રી રાગમાં લખેલા છે.

દયારામનાભાઈના ઈષ્ટમિત્ર ભરૂચવાળા ચિમનલાલ નંદલાલ હતા. દયારામભાઈના કાવ્યોમા તેઓ ખૂબ રસ ધરાવતા. દયારામભાઈ પાસે તેઓ વારંવાર આવતા અને સુખ દઃખની વાતો કરતા. તેમને આદોદ મુકામે દયારામભાઈની સાથે મુલાકાત થયેલી સંવત ૧૮૮૫, ત્યારે તેઓ તેમના પિતા સાથે ત્યાં યાત્રાએ ગયા હતા.

* શ્રીદયારામભાઈના પટ્ટશિષ્ય જોશી રણુછોડભાઈની દીકરી મહાલક્ષ્મીને 'રાજિયા' ગાવાનો ઘણો જ શોખ હતો. મરણુ પ્રસંગે જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં 'રાજિયા' ગાય. મહાલક્ષ્મીનો કંઠ ઝામલ હતો. એમનો સ્વર કરુણ હતો. કરુણ રસે ગવાતા રાજિયા સાંભળતાં

* આ પ્રસંગ ભાઈ જીવણલાલ જગનલાલ તરફથી પ્રાપ્ત થયેલ છે.

૨૮૪] ભક્તકવિ દયારામભાર્ગવું જીવન દર્શણ.

સાલળતામાજ ભેગા થયેલા લોકોની આખમાથી દડદડ કરતા આસુ સરી પડતા.

દયારામભાર્ગ મહાલક્ષ્મીને ઘણું જ આહતા. એમણે જ્યારે મહાલક્ષ્મીને લૌકિક રાજિયા ગાતા સાલળી, ત્યારે એમના મનમાં થયું કે આ દીકરી ગમે તેવા રાજિયા ગાય છે, તેના કરતા ભગવન્નામવાળા રાજિયા ગાય તો એનું જીવન મુધરે સાર્થ સાથે પરમાર્થ થાય ગીત સાથે બોધ બોધે ભગવન્નામ સાલળે તેમનાયે હૃદયમાં ભગવન્નામામૃત રેડાય તેમનાયે આત્મા પવિત્ર બને એથી એમણે મહાલક્ષ્મીને પાસે બોલાવી

શ્રીદયારામભાર્ગ ‘ મહાલક્ષ્મી તને રાજિયા ગાતા રુસ આપડે છે, ખરું ને ? ’

મહાલક્ષ્મી શરમાઈ ગઈ એણે નીચું લાળી દીધું

શ્રીદયારામભાર્ગ “ દીકરી ! હવે તારે લૌકિક રાજિયા ગાવાના નથી તારે ભગવન્નામવાળા રાજિયા ગવાના છે આપણે તો ભગવાન્નામજ ગાવું જોઈએ એ વગર તારે કશુંયે ગાવું નહીં તું તો રણુછોડની દીકરી છે તારાથી ગમે તેવું નજ ગવાય તારે આજથીજ ભગવન્નામવાળા રાજિયાજ મોઢે કરવા અને ગાવા ”

શ્રીદયારામભાર્ગની આજ્ઞા પ્રમાણે મહાલક્ષ્મીએ શ્રીદયારામભાર્ગનાજ બનાવેલા રાજિયા મોઢે કરવા માડ્યા મોઢે ક્યાં અને ગાઈ પણ બતાવ્યા એ સાળળી શ્રીદયારામભાર્ગ ઘણુંજ પ્રસન્ન થયા મલકતે મુખપડે મહાલક્ષ્મીને વહાલથી બેસાડી

શ્રીદયારામભાર્ગ “ દીકરી હવે તારે આજ રાજિયા ગાવા ભગવન્નામવાળા ગીતો ગાવા સમજી ? ”

મહાલક્ષ્મી ‘ હા દાદાજી ! ’

ત્યારથીજ મહાલક્ષ્મી, મેરણુ પ્રસંગે જ્યાં જ્યાં જાય, ત્યાં ત્યાં શ્રીદયારામભાર્ગના બનાવેલા રાજિયા ગાળી ભગવન્નામવાળી એકે એક વસ્તુ ગાતી

પછી તે મહાલક્ષ્મીએ શ્રીદયારામભાઈની રચેલી ગરબીઓ, એમનાં સરજેલાં ગીતો, એમના રચેલા રાજિયા વગર જીવનભર કશુંયે ગાયું નહીં. શ્રીદયારામભાઈની આગામી જીવનભર પાળી. આગાધારી રણુહોડભાઈની દીકરી પણ આગાધારીજ હોયને !

શ્રી દયારામભાઈએ જનસમાજને સારી પેઢે ઓળખ્યો હતો. જનસમાજ જલદી જગવન્નામ તરફ કેવી રીતે વળી શકે ? જગવન્નમ જીવન કેવી રીતે જીવી શકે, એ એમણે બરાબર જાણ્યું હતું. ભવિષ્યના નાગરિકો ધાર્મિક બને તે માટે એમણે વહાલ ભર્યા શબ્દોથી ઊભરાવું ‘માતા જસોદા જુલાવે પુત્ર પારણું’—એ બાબતે ઊભરાતા—બાળક માટેની માતાની તીવ્ર ઉત્કંઠા, તમન્ના દર્શાવતા અનુપમ પારણાની સરસ સખવટ કરી. બાળકોને ગળથૂથીમાંથીજ માતાનું ધાવણુ ધાવતા હોય ત્યારથીજ પારણાને બહાને—પારણું ગાવાને બહાને સૌને જગવન્નામ સાંભળતા અને ગાતા કરી મૂક્યા. માતાને જગવન્નામ ગાતી કરી મૂકી. માતા પારણું ગાય, બાળક સાંભળે. બંનેના આત્મા જગવન્નામ મસ્ત બને, બાળકમાં ધાર્મિક બીજ રોપાય. જેમ જેમ મોટો થતો જાય, તેમ તેમ એ બીજ ફૂલે, ફૂળે, ફાલે, પ્રસરે અને ફેરે.

બાળપણમાં પડેલા સંસ્કારો કેમે કરી ભૂંસાતાજ નથી. વખતના વહેવા સાથે એને ફગણા ફૂટે છે. કુમળા હોડને ગમે તે ફેંદી શકે, ઉખેડી ફેંકી દે. ઝાડને ફેંદતાં, ઉખેડતા વાર લાગે. બાળકના માનસને વાગંવાર પલટી શકીએ. પાકટ માણસના—પાકટ વયના માણસનું માનસ પલટાતાં નવનેજ પાણી ઊતરે તો ચે ભાગ્યેજ ફરે.

શ્રી દયારામભાઈ ઉપરની બધી વસ્તુ જાણુતા હતા. બરાબર સમજ્યા હતા. તેથીજ તેઓશ્રીએ બાળકોને ગળથૂથીમાંથીજ જગવન્નામ સાંભળતા કરી મૂક્યા. માતાએને જગવન્નામ લેતી કરી મૂકી. લોકોને જગવદ્મય જીવન જીવતા કરી મૂક્યા. સૌ મોઢું જગવન્નામ લે અને, સાંભળે, એજ આશયથી એમણે પારણું,

કવન, પદ ઘોળ ગરખી, ગરખા, ગીત, રોજિયા વગેરેનું સરસ સર્જન કર્યું હતું તેથીજ એમણે એ સર્જનને આર્યગમણીઓના મુખમા મૂક્યા કે નેથી જેમના મુખ દ્વારા જાળકોના આત્મા ભગવન્મય બને

ભગવન્નામ ગમખાણુ દવા છે ભગવન્નામ સૌને માટે છે ભગવન્નામનું માહાત્મ્ય જાણેને જાણક અને માતા ન જાણે એની પરના નહીં પણ માતાઓ ભગવન્નામ લેતા અને જાળકો સામળતા થઈ જવાજ નેઈએ એજ એમનો ગૃહાશય હતો રોગી વૈદ્ય પાસે જાય વૈદ્ય દવા આપે, દવાનો રોગ ગુણુ છે તે રોગી જાણતો નથી, છતાં એને આગમ થાય છે તેથી ભગવન્નામ લીવેજ રાખે એ ગુણુ કરગેજ તેથીજ એમણે માતાઓને નેઈતી જરેરી ચીજો પૂરી પાડી જાળકોને સાંભળવાની વસ્તુઓ સર્જી માતા પાસે ગાય અને જાળક જાણે એ તો જિંધતુયે જાય ઝાંઝા ખાતુયે જાય અને સાંભળતુયે જાય એનો અતરાત્મા સાંભળે અને સમજે આત્મા પવિત્ર બને એનામાં ઉચ્ચ સરકારો પડે એ ધાર્મિક બને ધર્મવાન નાગરિક બને ભગવન્મય અને ભક્તિમય જીવન જીવે આ સાચા અને સર્વોત્તમ શુભ હેતુથી એમણે જાળકોને ગળથૂથીમાથીજ સારા સરકારો પાડવા માટે જાળનીલાના પદો અને પારણાની સંજ્ઞાવટ કરી એ સંજ્ઞાવટ કરવાનો અનુષ્ઠાન પ્રમિયો ગોધી કાઢ્યો માતા ગાય અને જાળક સાંભળે એનામા ભગવન્નામામૃત રેડાય ગોઠા થતા માતા માથે ગાય ધરતુ વાતાવરણુ પવિત્ર બને સારંગિ જાળકો સંકાગી બને ધાર્મિક જીવન સચવાઈ રહે

રમતગમતોમા પણ ભગવદાશ્રયને જરોયે બાધ ન આવે નેઈએ ધરગથ્યું રમત ગમતાં રમતયે ભગવદાશ્રયનુજ અનુસંધાન રહેવું નેઈએ; એવો શ્રીદયારામનો હદ મતે હતો મત હતો એટલું જ નહીં, પણ ખોસે આશ્રિત હતો એ ભગવદાશ્રિત ધરગથ્યું રમતમા

કાયમને માટે જળવાઈ રહે તે માટે એમણે એવી રમતગમતોના જેવાડીઓ માટે 'પ્રબોધપટ' ની ખાસી શાન સાથે ગમ્મતવાળી મંજાની રચના કરી. એ 'સરસ' રચનામાં એમણે લગવન્નામજ ગૂંથી દીધું. લગવનાશ્રવને વણી દીધો.

'પ્રબોધપટ' ની રચના એમણે અગાધ શાન અને બહુશ્રુતત્વ સૂચવે છે. શ્રીમદ્ભાગવતના પદ્યમસ્કંધના ૧૬ થી ૨૧ સુધી ભાગવતના તેમજ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અને બ્રહ્મવૈવર્તક પુરાણના આધારે એમણે 'પ્રબોધપટ' ની રચના કરી છે. અષ્ટોક્ષર મંત્ર શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ યોજતા જાઓ અને રમત રમતા જાઓ. અષ્ટોક્ષર મંત્ર યોજીનેજ રમત શરૂ કરો. અષ્ટોક્ષર મંત્ર યોજતા જાઓ અને પાસા નાખતા જાઓ. જે પ્રમાણે પાસામા દાણા પડે તે પ્રમાણે આગળ ધપો. 'પ્રબોધપટ' આપણને ઘણું ઘણું શીખવે છે. સારા કર્મો કરવાથી સીડી વાટે ઉચ્ચ માર્ગ જવાય છે, નરસા કર્મો કરવાથી મુખ્ય દ્વારા નાગણુ ગળાને પૂંછડા વાટે નીચે પાડે છે, અધમ યોનિમા ધકેલે છે. જેવાં સારાં કર્મો તેણે શિષ્યગમન, જેવા નરસા કર્મો તેણે અધઃપતન. સારાં કર્મો કરતાં કરતા ધીમે ધીમે વૈકુંઠમાં જવાય. ત્યાં ગયા પછી પડવાનો ભય રહેતો નથી. એકધારે એકનો એક મતત ત્રણ વખત પડવાથી ગોલોકમા જવાય. ત્યાં પછી એકના અંકે શ્રીવમુના પાન. ફરીથી એકના અંકે તૂતનદેહ, તનુતત્વ, સેવોપયોગી દેહ. ફરીથી એકના અંકે લીલા પ્રવેશ.

ઉપરની આબતણું સચોટ સ્પષ્ટીકરણ, 'પ્રબોધપટ' રમવાના જે દૂહો બનાવવામાં આવ્યા છે તેમાં કગવામાં આવ્યું છે. શ્રીવમુનાજીનું તોટક હૃદય વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

જ્વાર માથે પરમાર્થ, શાન સાથે ગમ્મત, આરામ સાથે શ્રેય, રમત સાથે લગવન્નામ લેવડાપનાર 'પ્રબોધપટ' ની શોધ કરનાર હોય તો તે શ્રીદયારામભાઈ છે.

૨૮૮] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્તુ જીવન દર્પણ.

હગ્ધ મેશની જઝરિયાતોમા, રમતોમા, ગીતોમા, હાલગડામા
ગરમીઓમા, ઘોળમા, પદમા, રાજિયાઓમા—વગેરે દરેકમ
શ્રીદયાગમભાર્તુએ ભગવન્નામજ ગૂંથી દીધું છે ભગવદાશ્રયનેજ
વણી દીધો છે

‘પ્રત્યોધપટ’ ગમનાના દૂહા અને શ્રીનમુનાનું સોહામણું વર્ણન
સુરા વાયક મમક્ષ રમ્મુ કરું, તો તે વાન્તનિકજ ગણાશે

‘પ્રત્યોધપટ’ ની રચના શાના આધારે કરામા આવી છે, તેનું
સ્પષ્ટીકરણ શ્રીદયારામભાર્તુએ નીચેના દોહામા કર્યું છે

દોહા

જવુ દ્વિપ નોં સદ્ધ રુ મેરુ પર્વત આદિ ।
સુવન કોપ વર્તન સુને રચના સમુદ્ધે બનાદિ ॥ ૧ ॥
લોક ચતુર્દશ મળ્ડક વિત્રિન કિયે પ્રથમ્ધ ।
ષર્તા કારયિતા હાર, જ્ઞાને મુક્ત ભવ વન્ધ ॥ ૨ ॥
ભાગોત પચમ સ્કન્ધ રુ, મહાવૈવર્તની સાચી ।
મન કલ્પિત ન રવ ભર, પ્રમાન સુ મવ માચી ॥ ૩ ॥
યૈકુ ઠ તેં ગોલોક પર યોજન શતકોટિ પ્રમાન ।
મારુત વે ધારન કિપ, સ્વેચ્છા રૂંશ નિર્માન ॥ ૪ ॥
બહત તાહા વિરજા વિમલ, ગો ગોપીનકો વૃદ્ધ ।
નીર ફાકોલા ફાછોલ નિત, ગાવત મિલિ બ્રજચન્દ ॥ ૫ ॥

પ્રકરણ ૧૪ મું

“ તપોવનનો સાથી ”

દયારામભાઈ ઉચ્ચ કોટિના લંકા હતા. તેમની લગ્ન મંડળીમાં અનેક સ્ત્રી પુરુષો આવતાં. તેમનો શિષ્ય સમુદાય પણ મોટો હતો. તેમના ઘણાંઓ તો જાણે તેમના કુટુંબના હોય તેમ, તેમના પ્રત્યે માન તથા પ્રેમ ધરાવતા. સ્ત્રીવર્ગ પણ તેમની કથામાં રસ લેતો. તે બધા સંસ્કારી કુટુંબનાં અને ધર્મભાવનાવાળા હતા. તે તમામ પ્રત્યે દયારામભાઈ તેમની તરફ ભગિની કે પુત્રી તરીકેની દૃષ્ટિ રાખતા. કોઈના તરફ વિશેષ આદર નહિ. તમામ પ્રત્યે સમ્પી રીતે ગેહભાવ હતો; છતાં તેમની દૃષ્ટિમાં વિકાર નહોતો. જેના હૃદયમાં પ્રભુપ્રેમજ્જલકતો હોય, તેનાં નયનોમાં પણ તેજ પ્રેમની ઝલક હોય, અને તેજ ઝલકવાળાં નયનોમાંથી પુરુષ કે સ્ત્રી, જોયો તેમના સમાગમમાં આવતા, તેમના તરફ દિવ્ય પ્રેમની ધારા તેઓ વહવાડાવતા. તેમને પણ પોતાના દિવ્ય પ્રેમની ગંગામાં પુનિત કરતા.

કેટલાક શિષ્યો તો તેમને અનન્યભાવથી આહતા. અને દયારામભાઈની કોઈ પણ સેવા ગમે તે વખતે કરવાને ખડે પગે રહેતા. જોષી રણછોડભાઈ તથા જોષી ગિરિજાશંકરભાઈ દયારામભાઈના ‘બાહુ’ સ્થાને હતા, એમ કહી શકાય.

સ્ત્રી વર્ગમાં પણ અનેક સ્ત્રીઓ તેમની કથાઓ તથા લગ્નના સાંભળીને, તથા તેમનાં દર્શન કરીને પુનિત બનેલી. એ બધામાં એક સ્ત્રી પણ પૂર્વ જન્મના સંસ્કાર બળે, દયારામભાઈ તરફ ભક્તિભાવથી આકર્ષાય છે. અને દયારામભાઈએ બ્યારે ‘વન’ વટાવીને

૨૯૦] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્ગવું જીવન દર્શન.

સગલગ ૬૦ વર્ષની વયે પહેાંચે છે, ત્યારે સગલગ ૪૫ વર્ષની વયે દયારામભાર્ગવના 'ગૃહ' રૂપી તપોવનના આશ્રમમાં 'તેમના તપના કાર્યમાં' તેમની ભગેવત્સેવાના કાર્યમાં તે સાથી બને છે. ભક્તિમાર્ગીય તપ એટલે સેવા. દયારામભાર્ગવની સેવાના કાર્યમાં તે સદાય આપે છે. એક ઝગઝગતા શુકના તારાની માફક, દયારામભાર્ગવની જીવન સધ્યાએ તે ચમકી જાય છે. મેઘલી નિશા (દયારામભાર્ગવની માંદગી) માં વિદ્યુત્તેજ પ્રકાશ (સેવા) પાથરતી જાય છે.

એ હતી રાતિએ મારતાન સોની. જન્મ ડોહાઈમાં શ્રી પ્રેમશ્વર મહાદેવની સ્લામેની ખડકીમાં. સાસર પણ ડોહાઈમાં, મારતાન સોનીના રૂબીયામાં. ન્હાનપણથીજ માતાનાં હાડ તેને મળ્યાં હતાં. સૌને તેના પ્રત્યે વહાલ ચાય, એવી એ બાળકી બચપણમાં હતી. તેના શરીરનો વર્ણ પહ વર્ણો, પણ સુરેખ અને ઘાટીલો. નવનેામાં નિર્દોષતા હતી. મુખ ઉપર સ્મિત ઉપસી આવતું. તેની પગની ગતિમા સંયમ અને ઉદ્વેગ દેખમાન થતાં હતાં. ઘર કામમાં ચપલ. બચપણમાં સંગીત તરફ આકર્ષણ તેને હતું તેમજ કંઠમાં માધુર્ય નિસર્ગદત્ત હતું. તેને ભજનનો બહુ શોખ હતો. ઘણાંએ ભજનો તેણે મોઢે કરેલાં. એકલી પડે ત્યારે તથા ઘર કામ કરતાં, મધુર સ્વરે ભજનો લલકારે. અને સૌ કોઈનું મન તે સાંભળવા આકર્ષાતું. તેની ખડકીમાં બધી બાળાઓમાં તે બહુ ચપલ અને આનન્દી હતી.

બાર વર્ષનાં વહાણાં વહી ગયાં અને તેણે લગ્ન જીવનમાં પગલાં મૂક્યાં. પતિનું નામ હતું રઘનાથ ગોવિન્દરામ. બન્નેની જુગતે જોડી હતી. બન્નેય સંસ્કારી. આ લગ્નથી માતાનો હર્ષ માતો ન હતો. રાતિના રિવાજ મુજબ સારું પદ્ધતિ પણ મળ્યું. પતિના ઘરની પણ સ્થિતિ સારી. પતિ સાથેના સુખના કંઈ કંઈ કાડ તેણે સેવ્યાં; પણ વિધાતાની કૂર દષ્ટિ આગળ માનવીનું શું આવે? કૂર વિધાતાએ તેનું, પતિસુખ છીનવી લીધું. તેના લલાટમાં 'ચની રેખા અંકિત થઈ.' . . .

આ કુવતીનું નામ હતું રતનબાઈ.

ખરેખર તેના નામપ્રમાણે તે 'રત્ન' હતી. લગ્ન પછી પણ તે પર પુરુષ તરફ ઊંચી નજર સરખી નાખતી નહિ. વાત કરતી વખતે તેના ગાલ ઉપર ચરમના શેરડા પડતા.

યૌવન તેના અંગમા ઉભરાતું હતું, છતાં વિલામિતા તેનામાં ન હતી કામીઓની તીરછી દષ્ટિ તેનું સુંદર મુખ જોવા તક્ષસતી; પણ તેના હૃદયની સાર્વિકતા તથા પવિત્રતા તેના સમમને અવ્યસિત રાખતા. તેને સૌંદર્યનો શોખ, પણ તેમાં સયમ હતો. હાર યૌવન ખીલ્યું અને તેનો જીવન સાથી ગયો. તે હવે સસારમાં એકલી રહી સાસરીમાં દીયેર, અને પીયેરમાં ભત્રિજા લક્ષ્મીરામ ભમુજી હતા આ સગાવહાલાઓ હતા. પણ પતિનું સ્થાન તેઓ નજી લઈ શકે. પતિવિહોણી દશામાં કેટલાંયે વર્ષો રહી રહીને કહાડ્યા વખત જતા દુઃખ ભૂલાતું ગયું. ધર્મમાં શ્રદ્ધા, આત્મસંયમ, અને મનોમજબૂતી જીવનના બાકીના વર્ષો કેમ વીતાવવા તે પ્રશ્ન તેને મૂઝવવા લાગ્યો. આખરે જીવનને ધર્મપરાયણ બનાવવાને તેણે મનથી નક્કી કર્યું. સસારના વિષયો કે ભોગો તરફ તેને ધૂણા ઉપજી આથી તે સાસારિક કાર્યોમાં લાગ લેતી નહોતી; ના છૂટકે અગત સબન્ધીઓના પ્રસંગોએ જતી. તેના ઘરમાં પાઠ પૂજા કરે, ઘરનું કામ સભાળે, દેવમંદિરમાં દર્શન કરવા જાય, અને કાર્ત્ત્ત્વ રથજે સત્સંગ થતો હોય ત્યાં જાય. દયારામભાઈ સાથે તેમનો ખાસ પરિચય નહિ તેમની ખ્યાતિ માત્ર તેણે સાંભળેલી દયારામભાઈએ લગભગ ૧૦ વર્ષની વયે છેલ્લી પ્રજ્ઞાપત્રા કરીને ડોહાઈમાં સ્થાયી નિવાસ કર્યો, ત્યારે રતનબાઈની વય ૪૫ વર્ષની હતી હવે ચાદોદતુ ઘર વેચી દર્જને ડોહાઈમાં ગહેવા તેઓ આવ્યા અને ડોહાઈમાં પોતાના નિવૃત્ત જીવન દરમિયાન, તેમણે ભજન મંડળાની બેઠકો રાખી હતી. તેમાં ઘણાં સ્ત્રી પુરુષો જતા તે બધા ચાસેથી પ્રશંસા સાંભળીને રતનબાઈએ પણ દયારામભાઈની બેઠકમાં

૨૬૨] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્તુ જીવન દર્પણ.

જવા માંડ્યું. જેમ જેમ તે દયારામભાર્તુનાં વ્યાખ્યાનો તથા ભજનો
સાંભળતી, તેમતેમ તેને તેમાં બહુ રસ પડવા લાગ્યો અને ભક્તિમય
જીવન તરફ તેનું મન ખેંચાવા લાગ્યું. એક વખત સતસંગ ઉપરનું
નીચેનું પદ ભજન મંડળીમાં રતનપાર્શ્વએ સાંભળ્યું.

ગરબી.

(રાધા માધવ મનમાં વસ્યાજી) એ રાગ.

સરવનો સિદ્ધાંત સતસંગ છે,
માનોની તમે સર્વનો સિદ્ધાંત સતસંગ છે. ૨૬૦
ધન્ય ભાગ્ય તેનું ત્રિભોવનમાં;
જેને હરિના સંગીનો સંગ છે. માનોની તમે
નિજ સરખો તે કરે મળતાં જ્યમ;
નીચ જળ ગંગા મળતાં ગંગા છે. માનોની તમે
એમાં સરવ જપ વ્રત તીરથ ધર્મ;
નેમ યોગ અષ્ટાંગ છે. માનોની તમે
અધમ પતિત મહા થાય સર્વોત્તમ;
એવો જેનો સખળ પ્રસંગ છે. માનોની તમે
ગોળરખાટને સુધારે. પરિમળ પુષ્પને;
એટલો પ્રતાપ તુછ ભૂંગ છે. માનોની તમે
વણસ્યું કામ કલપનું તે પલકમાં સુધારે;
એવી જેની બુદ્ધિઓ ઉતંગ છે. માનોની તમે
અવળાનું સવળું કરી નાખે;
ભાગે અધ દુઃખ જે અભંગ છે. માનોની તમે
રાત દિવસ સતસંગમાં ગમે દયા;
તે બેઠા શ્રીહરિને ઉછંગ છે. માનોની તમે

અહો સતસંગનો શો મહિમા, છે! હરિના સંગીનો સંગ થતાં,
નીચને પણ પોતાના જેવો કરે છે. જેમ ગંગાના જળમાં બીજું

જળ મળતાંજ ગંગારૂપ થાય તેમ કરોડો કલ્પોની બગડી બાજી સત્સંગ ક્ષણમાં સુધારે છે, ગમે તેવો અધમ અને દુષ્ટ મનુષ્ય પણ સત્સંગથી સુધારે છે. આવો ઉપદેશ સાંભળીને તેને દયારામભાઈ પ્રત્યે માન ઉપજ્યુ. કેવા હરિના સગી ! કેવા પવિત્ર ભક્ત ! એવી તેની મનોભાવના થઈ.

એક વખતે “ જીવ જાણી લે, જર પ્રીત જગદીશ વિના નહિ સારી ” એ ભજન સાંભળીને દયારામભાઈના હૃદયની પરખ કરી. ખરેખર કેવા શુદ્ધ ચારિત્ર્યશીલ પુરુષ છે ! તેમનો સત્સંગ કથિરનું પણ સુવર્ણ બનાવે, અપવિત્રને પણ પવિત્ર કરેજ.

એક વખત કવિશ્રીએ પોતાનું નીચેનું ભજન ગાયું. તે ઉપરથી રતનબાઈના મન ઉપર દયારામભાઈની કૃપા પ્રત્યેની સ્ત્રી ભાવની પ્રતીતિ થઈ. પુરુષ દેહમાં સ્ત્રીભાવ પ્રભુ પ્રત્યે ઉત્પન્ન થવો એ ઘણું કઠિન છે. શી તેમની ભક્તિ ! તે વગર સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય અને પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ સંભવે નહિ.

૫૬.

એક વર્યો ગોપીજન વલ્લભ, નહીં સ્વામી બીજો.
નહીં સ્વામી બીજો રે, મહારે નહીં સ્વામી બીજો. ટેક૦
અવર કાઈનું કામ ન મહારે, રીઝો કે બીજો;
કૃપા કરે તે પ્રમાણુ, કારજ વણસો કે સીજો
પ્રાણ જાય પણ અન્ય કૃતિમાં, મન રખે ભીજો. એક૦ ૧
સુખી દુઃખી જેમ ગમે તેમ રાખે, એના ગુણ ગાઉ;
વિના મૂલનો ઘરનો ગુલામ, વેચે ત્યાં વેચાઉં,
એજ ગમ્યો એથી મન માન્યુ, બીજો નવ ચાહુ,
એના અતિ અવતાર, હું કાઈનો દાસ ન કહેવાઉં. એક૦ ૨
કૃપા વિના શિર અવર નમે, તો છેદનનો દડ;
ન દકુંવર વણુ નામ જપે તો, જીજા કંઈ શતખંડ,

અવર દેશની આશ કરે, અધ ભજે વળી ધ્રુવમાંડ;
 અન્ય અમર દર્શને દોડે પગ, તો પાડું પિંડ. એકં ૩
 હું ચાતક જળ સ્વાતી શ્રીજી, હું જખ હરિ વારી;
 હું હારીલ કાઠી હરિ દડવત, ધારી તે ધારી.
 અનન્ય પતિવ્રત જેને નહીં, તે કહીએ વ્યભિચારી;
 શ્રીગુરુદેવ નલવળે કહે દયો, સદા ટેક મારી. એકં ૪

સાચા ભક્તનું જીવન કેવું હોવું જોઈએ, તે વિષે નીચેનું પદ
 એક બેઠકમા દયારામભાઈએ ગાયું. અને રતનબાઈના મન ઉપર
 છાપ પડી કે—

‘દયારામભાઈ પણ સાચા ભક્તજ છે ને ? તેમના અનુભવનીજ
 વાણી છે. તેમનો આદર્શ, પ્રભુ સેવા અને પ્રભુ દર્શન છે. ધન્ય
 છે તેમને ? મારા ભાગ્યમા એવું ક્યાંથી હોય ?

પદ-રાગ કેકારે।

એવી અચલ ભક્તિ તારી આપ મુને મોહન, કરુણાનિધિ ગિરિધારીરે;
 કાયા વાચા મનસાએ કરી, સેવા કરું સદા હું તારી રે. એવીં ૧
 નેત્રે મારે તુને નખ શિખ નિરખું, નોજાવર કરું પ્રાણુ રે;
 માલ્ય વૃંદા દલ અંધિ પ્રસાદીની લેહ મુગંધી ધ્રાણુ રે. એવીં ૨
 રસનાએ તારા ગુણ યશ વરણું, રંક અખંડ અભિધાન રે;
 તારું કથામૃત શ્રવણે મારે, પ્રેમે કરું નિત્ય પાન રે. એવીં ૩
 હરતે હરિ કરું તારી સેવા, મન પ્રીતે કરું ધ્યાન રે;
 ચરણે ચાલી તારે મંદિર આવું પણ, વ્યાપે નહીં અભિમાન રે. એવીં ૪
 સર્વાંગે કરી કરું તુંને દંડવત, સદા રહું તારે શરણે રે;
 કહે દયો આપો શ્રીકૃષ્ણ એટલું, મારું ચિત નીત રહે તમ ચરણે રે. એવીં ૫

આ ભજન પછી નીચેનાં બે ભજનો દયારામભાઈના મુખે,
 એક દિવસ મંડળામાં તેણે સાંભળ્યાં.

પદ-રાગ કાફી

સાચુ તો સગપણુ રે, સમજ મન સ્યામતણુ;
બાકી સહુ જુદુ રે, કશુ નથી કામ તણુ. સાચુ. ૧
માત તાત સુત જાત ને ભગિની, સ્યામા સહોદર સોય;
કુળ કુટુંબ સખા ગોત્રને જાતિ, તાર છે નહિ કોય;
સચુ છે એ તો સર્વે રે, સુખ ને દામ તણુ. સાચુ. ૨
જનુની જનક એવા ક્યાં તેટલા, તે ધરી જોટલી દેહ;
લેણાદેણીનો સળધ છૂટ્યો ત્યારે, મૂકીને આપ્યો તેહ;
કાર્તિકે ના બતાયુ રે, ઠેકાણુ વિભ્રામ તણુ માયુ. ૨
જોની આ હરિ વિના હેત કરીને, કાણુ આપે મનુષ્ય અવતાર;
પશુ પખી ફેડીને આપ્યો, તને ભજન તણો અધિકાર;
ભજે તેને આપે રે, પદ નિજ ધામ તણુ સાચુ. ૩
અણુ આસક્તિ કયદું નવ રાખીશ માયા મનથી છોડ;
નિર્વિત યર્ષ સહુ શોક તજીને, પ્રીતિ પ્રજુજી શુ જોડ;
દયા દિન રજની રે, રટણુ કર રામ તણુ. સાચુ ૪

પદ-રાગ સોરઠ, ગત દીપચંદી

મન તે મોહનમા જો ના મોહ ? તેને કાજે શીદ ચિત્ત ગ્રેાય ? ૧
જગ મનમોહન મદન છે ને, મદન મનોહર કૃષ્ણ;
જો તેમા મન મોહ પામે તો, પૂરણુ થાય પ્રીત તૃષ્ણ. મન ૦ ૧
દ્રવ્ય દેખી સહુ કાર્ષ ધાય તે, દ્રવ્ય જોનો અશ;
તે કમળા મોહ પામી રહી છે, સહુ મોહન અવતર મન ૦ ૨
નાગી નરચિત્તયોગ છે રે, નગ નાગી ચિત્તયોગ;
તે બંનેનુ મન મોહ પામે, નરવર નદ કિરોર મન ૦ ૩
જોને જગા નહિ કામના રે, એવા જોગી જન;
તે જોમા મોહ પામી રહ્યા છે, સોખી તન મન ધન મન ૦ ૪
જોની રચના જોઈને રે, મોહ પામે સહુ જન,
તે કરતામા કમી કસી રહે, દયા વિચારો મન. મન ૦ ૫

છેલ્લા પદની અસર ખાસ કરીને છેલ્લી પંક્તિઓની તેના મન ઉપર સચોટ થઈ પ્રભુની સાથેનો સંબંધ તેજ સાથે સંબંધ છે. અને તે સંબંધ લગવદીયોના સત્સંગથીજ સંભવી શકે. આથી તે દરરોજ દયારામભાઈના સત્સંગ મંડળમાં નિયમિત જાય અને તેમનો ઉપદેશ આચારમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરે. તે બીજી સ્ત્રીઓની સાથે બહુ ભળે નહિ. તેમને કોઈ પણ સાસારિક બાબતમાં હવે રસ નહોતો. કોઈની નિંદા કરવામાં પણ ભાગ લે નહિ. ઘર આગળ ઠાકોરજીની સેવા કરતાં. તેમણે બ્રહ્મસંબંધ લીધું હતું, પણ પાકી મરજદ નહોતી. પુષ્ટિમાર્ગના સંસ્કારો ધીમે ધીમે આવતા ગયા, સેવાથી પરવારી બપોરે, ‘ ચોરાશી વૈષ્ણવો ’ કે ‘ બસોબાવન વૈષ્ણવો ’ ની વાર્તાઓના પુસ્તકો વાંચે. સુરદાસાદિનાં કીર્તનો ગાય તથા કંઠસ્થ કરે, દયારામભાઈની ગરબીઓ તથા પદો ગાય, ઠાકોરજીનાં દર્શન કરવા જાય. મંદિરમાં ઠાકોરજીની કુલમાળાની સેવા, કરે. આમ પુષ્ટિભક્તિનો પાસ તેમને હવે લાગ્યો હતો. ખાણુમાંનું રતન જે કોલસાની મધ્યમાં હતું, તે હવે પ્રકાશવા લાગ્યું. ‘ પુષ્ટિભક્તિ માર્ગ તરફ હવે તેમનાં કદમ પડવા લાગ્યાં. ’ દયારામભાઈ જેવા વિરક્ત લગવદીયનો સંગ થતાં, કોનાં જીવન ભક્તિમય ન બને? હવે તે અન્ય સ્ત્રીઓ સાથે. દયારામભાઈને ઘેર જતાં હતાં. ત્યાં નારી સમાજ ભરાતો અને ઉપદેશો થતા. પેટલાદની ચુંબાઈ આવી ત્યારે મોટો સમારંભ થયેલો. ત્યારે રતનબાઈએ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. નારી સમાજમાં તે દયારામભાઈની ગરબીઓ તથા પદો ગાતાં. અને સ્ત્રી સમાજના માનને અને વહાલને યાત્ર બન્યાં હતાં.

જૂદા જૂદા પ્રસંગે દયારામભાઈને ત્યાં તે જતાં, ત્યારે ત્યારે દયારામભાઈની કથળતી શારીરિક સ્થિતિ જોઈને, તેમને દુઃખ થતું. કોઈ કોઈ વખતે મનમાં વિચારતાં “ દયારામભાઈના દેહ ઉપર હવે વાઈક્યની નિશાનીઓ દેખાયા છે, છતાં કેવું તેમનું મનોબળ ? વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ સેવા જતેજ કરે છે. કોઈની સહાય લેતા નથી. જળ લાવવું, શ્રી ઠાકોરજી માટે સામગ્રી તૈયાર કરવી. કુલમાળા

બનાવવી, એ બધી બહારની સેવા જાતે કરે છે. તેમને હવે અન્યની સહાયની જરૂર પડી કે જોયી તેઓ સેવા બરાબર કરી શકે. પણ એવું તેમને કાણ મળી આવે ? હુ હમણા મદદ કરું. પણ મારી સેવા સ્વીકારશે ? મેં અહસંખ ધ લીધું છે, પણ મર્જાદ નથી. અને તે રહ્યા પાકા મર્જાદી. એટલે મારી સહાય તેઓ ન પણ લે ?” આવા વિચારો મનમાં ઘોળાતા.

એક વખત દયારામભાઈના નિવાસ સ્થાને તે ગયા. શિયાળાની કકડતી ઠંડી હતી. રતનબાઈ તેમને ઘેર ગયા ત્યારે તેઓ પથારીમાં સૂતા હતા. અને ઠંડીથી તેમનું શરીર થરથગતુ હતું. રતનબાઈએ તેમને ગરમ ધાળણા ઓઢાવ્યા.

ખીજે એક પ્રસંગે જ્યારે તેઓ ગયાં ત્યારે જોયું કે દયારામભાઈને ઝાડા થયેલા, તેથી શ્રીહાકોરજીની સેવાને વખતસર પહોંચી શક્યા નહિ. સેવામાં વિલંબ થયો, એ મોટો અપરાધ થયો એમ માનીને પોતાના હૃદયની વેદના દયારામભાઈએ શિષ્યો-રણુછોડભાઈ, ગિરિજશ કર તથા રતનબાઈ આગળ વ્યક્ત કરી. ત્યારે રણુછોડભાઈએ સૂચવ્યું “ હવે તમારી સેવામાં એક સહાય કરનારની જરૂર છે.” દયારામભાઈએ ઉત્તર ન આપ્યો.

એક વખત ઉત્સવનો પ્રસંગ હતો. ઉત્સવની તમામ સામગ્રી તથા સેવા દયારામભાઈએ જાતેજ કરી. ઉત્સવનો આનંદ અંગમાં માતો નહોતો. દર્શન કરવા આવનાર પણ કહેતા કે આ વૃદ્ધાવસ્થામાં કેવા ઉત્સાહ અને આનંદથી દયારામભાઈ સેવા કરે છે ! અને તે વળી એકલા ! આટલો બધો પરિશ્રમ છતાં તેમને થાક જણાતો નથી.

ઉત્સવ ગયા એ ત્રણ દિવસ પછી દેહ ઉપર થાક જણાવા લાગ્યો. છતાં જાતે જલ લાવે, હાકોરજીની સામગ્રી તૈયાર કરે અને હાકોરજીની સેવા કરે. આતુ પરિણામ એ આવ્યું કે જલ્દરે તેમના ઉપર સખ્ત હુમલો કર્યો અને પથારીવશ થયા. શિષ્યો તથા રતનબાઈને ખબર પડતા દયારામભાઈની ખબર કાઢવા દોડી ગયા, તેમણે જોયું કે તાવ સખ્ત હતો. પણ દયારામભાઈ એટલું બોલ્યા,

૨૯૮] ભક્તકવિ દયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

“રણુછોડ ! મારાં શરીરમાં તાવ પેઠો. અને મારી ઠાકોરજીની સેવામાં પ્રતિરોધ થયો. અરેરે, મેં શો અપરાધ કર્યો હતો ? આ તાવ જલ્દી મટી જાય તો સારું કે જોયી મારી સેવા હું કરું.”

રણુછોડ તાત્કાલિક ઔષધ લાવ્યા. તેને લીધે જલ્દી શાન્ત થયો. પછી રણુછોડે કહ્યું. ‘દયારામભાઈ, હવે તમારી ઠાકોર સેવા માટે બહારની સેવા કરવા સારું એક સહાયકની જરૂર છે.’ દયારામભાઈએ જવાબ આપ્યો. ‘હા, હું જાણું છું કે હવે મને તેની જરૂર છે. પણ એવી લાવવાળી વ્યક્તિ કયાથી લાવવી ? તેણે બ્રહ્મસંબંધ લીધેલું હોવું જોઈએ. પુષ્ટિમાર્ગની સેવાની રીતની સમજદાર તે હોવી જોઈએ. મારા મદનગોહનજીની સેવામાં ગમે તે વ્યક્તિ ન ચાલે. વળી તે સ્ત્રી હોય તોજ અનુકુળ. કારણકે ઠાકોરજી માટે જલની ગાગર લાવવાની અને રસોઈ કરવાની. તે તો કોઈ સ્ત્રી હોય તેજ કરી શકે. એવી વ્યક્તિ મળવી મુશ્કેલ. તે પણ મર્જાદ વાળી જોઈએ. અસમર્પિત વસ્તુનો ત્યાગ કરેલો હોય અને અન્યાશ્રય સંપૂર્ણ વર્ત્ય માન્યો હોય, તેમજ ચારિત્ર્યમાં નબળી શીખ સુધી અણિશુદ્ધ પવિત્ર હોય અને હૃદયમાં પ્રભુ મારેનોજ પ્રેમ હોય. તેની વ્યક્તિ મળવી દુર્લભ છે.’

રણુછોડે કહ્યું ‘આપ કહો છો સેવામાં સહાય કરનાર વ્યક્તિ આપણી પાસે છે. આપની સન્મુખજ તે છે; આ રતનબાઈ. કેમ રતનબાઈ તમે તે સેવા કરશો ને ?’

રતનબાઈ કહે, “મારું ધન્યભાગ્ય, કે મને દયારામભાઈના શ્રીઠાકોરજીની સેવા કરવાની તક મળે છે. દયારામભાઈ જો હા પાડે તો હું જરૂરી તેમનો થોડોક પરિશ્રમ ઓછો કરીશ.”

દયારામભાઈએ રતનબાઈના આ શબ્દો સાંભળ્યા અને બોલ્યા, “રતન, તું મારી સેવામાં સહાયક થવા માંગે છે; પણ મારાથી તારી સેવા કેમ લેવાય ? તારા સંબંધીઓને તારે પૂછવું જોઈએ, વળી સેવા લાવથી કરવાનું કામ કપરું છે, તે બ્રહ્મસંબંધ લીધું છે, પણ મર્જાદ લેવી પડશે.”

રતનબાઈએ જવાબ આપ્યો, “મારે સેવાના કામમાં આપને

સહાયમૂત થવું, તેમાં મારે ખીજને શા મારે પૂછવું જોઈએ ? હું બિધવા છું એટલે સ્વતંત્ર છું. છતાં મારા પીયેરમાં તથા સાસરા તરફના નજીકના સગાંને પૂછી જોઈશ વળી હું મર્જાઈ પણ લઈશ મારા ઘરના ઠાકોરજીની સેવા છે, પણ તે સાદી છે સેવાની ગીત પણ આપણા સત્સગથી જાણ છું મને પુષ્ટિમાર્ગનો રંગ આપે લગાડ્યો છે પ્રભુ સેવા એજ મારા જીવનનું જ્યેષ્ઠ છે, એટલે આપે તે બાબતનો ભય રાખવો નહિ આપ સમતિ આપો તો હું આગતી કાલથી સેવામાં સહાયમૂત થાઉં આપનું અગ હવે દિવસે દિવસે નબળું પડતું જાય છે આપને વૃદ્ધાવસ્થા આવી છે આ અવસ્થામાં આપે શ્રમ કરવો જોઈએ નહિ માત્ર પણ ધન્ય ભાગ્ય કે પ્રભુ મારી પાસે ઠાકોરજીની સેવા કરાવે શ્રી ઠાકોરજી એજ મારા સાચા સંબંધી છે, એટલે હું સેવા પૂરેપૂરા ભાવથી કરીશ ”

રતનબાઈના આ શબ્દો સાંભળીને દયારામભાઈ ગદ્ગદિત થતા, અને બોલ્યા ‘બહેન રતન, તું મારી નાની બહેન છે મારી બહેન એક હતી તે ગુજરી ગઈ છે માશી પણ નથી મારે ઘાઈ લૌકિક સંબંધ છે નહિ તું અલૌકિક નાતાથી મારી સાથે પ્રભુના સુખને માટે મંત્રા કરવા આવે છે તો ભને તું આવ મારાથી ના કેમ કહેવાય ? આ વર તો સેવાનું સ્થળ છે એ તપોવનનો આશ્રમ છે. તેમાં હું એકલો તપ કરું છું. સેવા કરું છું આજે માગી જીવન સંખ્યાએ તું મને સાથી તરીકે મળે છે. બહેન ! તું પણ મારી સાથે પ્રભુની સેવાનો આનંદ મેળવ ”

રણુછોડ તથા નાથાભાઈએ કવિશ્રીના શબ્દોને સત્કાર્યા, અને રતનનું હૈયું હર્ષથી હલકાયું અને કવિશ્રીના ચરણોને મસ્તક નમાવ્યું.

પછીથી સગાઓ તરફથી રતનબાઈએ સમતિ મેળવી લીધી. તેમણે કહ્યું “રતન તારું ધન્ય ભાગ્ય છે કે આપણા ગામના મહાન ભક્ત કવિ, વિરક્ત, અને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીના ઠાકોરજીની સેવા કરવાનો તને દુર્લભ દલાવો મળે છે.”

ત્યારથી રતનબાઈ દયારામભાઈના ‘સેવા’ ના કાર્યમાં સાથી બન્યા આ સાથી તરીકેનો સંબંધ અલૌકિક સંબંધ હતો.

લગવત્સેવા માટે હતો. એ સંબંધ દયારામભાઈના ગોસોઠવાસ પર્યન્ત ટક્યો. ઠાકોરજીને પરિશ્રમ ન પડે તે રીતે તે સેવા કરે. રતનખાઈએ ક્ષમાની મૂર્તિ હતી. સેવામાં જે અપરાધ પડે તે ઠાકોરજીની તથા દયારામભાઈની ક્ષમા માગી લેતા. વ્હાલથી ઠાકોરજીને ખૂલાવે, તેમની આગળ કીર્તનો ગાય અને ઉત્સવના દિવસે તે ખૂબ જાનંદમાં આવી જાય.

રતનખાઈએ દયારામની છેલ્લી અવધામા તેમની ખૂબ ચાકરી કરી હતી. તેમની માદમી વખતે સેવાનું બધું કામ પગવારીને, તેમની પથારી પાસે બેસતા. ઘણાંજ દિવસો અને રાત્રિના ઉગ્નગરા કર્યા હતા. દયારામભાઈની અનન્ય શિષ્યા યાને દયાની દેવી તરીકે તેમણે તેમની સુશ્રૂષા કરી હતી. પોતે દયારામભાઈની જાતિના નહિ, તેમનાં સગાસંબંધી નહિ; છતાં એકજ કુટુંબની તેમની નાની બહેન તરીકે, દયારામભાઈની સેવા તેમણે હિંમતી હતી. તેમની વચ્ચે હતો માત્ર ભગવદીયતાનો અલૌકિક સંબંધ; જેમાં રતનખાઈને નહોતી દ્રવ્યની એપણા, નહોતી કીર્તિની એપણા કે નહોતી કોઈ લૌકિક વિષયની એપણા. દયારામભાઈ તેની સેવાની કદરમાં રૂ. ૨૫૦ ની રકમ વીસમાં મૂકતા ગયા હતા. કહેવાય છે કે દયારામભાઈની *છબી તેમની પાસે હતી. દયારામભાઈના ગોસોઠવાસ પછી એ છબીની તે નિત્યપૂજા કરતા દયારામભાઈના દેહોત્સર્ગ પછી તેમને ઘણું દુઃખ થયું. સેવાની રીત બનાવનાર તથા જીવનનું રહસ્ય સમજાવનાર, ભગવદ્લીલાના ગુણગાનમાં મસ્ત એવા ભગવદીયતા જવાથી સંસાર તેમને ચનો લાગ્યો.

તે પણ ખીજાઓ સાથે કહેતા કે હવે આપણને સુદર ભજનો કેાણુ સંભળાવશે ? જ્યારે કોઈને દયારામનું પદ ગાતા સાંભળે, કે તે ભગવદીયનું સ્મરણ તેમને ચર્ચ આવતું, અને હૈયું ભરાઈ આવતું.

*સંભવ છે કે આ છબી, પાછળથી નર્મદાશંકર કવિ પાસે ગઈ, અને તેમના પુત્ર જયશંકર પાસેથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને આપવામાં આવી. તે ઉપરથી મોટી છબી પ્રેમાનંદભાઈ વમા મૂકવામાં આવી.

રતનબાઈ સાથેના આવા અલૌકિક સંબંધને પાછળથી જીવન ચરિત્રના કેટલાક લેખકોએ વિકૃત સ્વરૂપ આપ્યું છે. દયારામભાઈને ક્ષતિ કરવાનો પણ નિષ્કુર પ્રયત્ન થયો હતો. પણ દયારામભાઈની કીર્તિ સુધી જેવી પ્રકાશતી રહી છે.

દયારામભાઈના પદ શિષ્યના પ્રપોત્ર શ્રી જીવજીલાલ જોષી એમ એ, જેમની પાસે દયારામભાઈનું તમામ હસ્તલિખિત સાહિત્ય છે, અને જે દયારામભાઈના સાહિત્યના હિડા અભ્યાસી છે, તેમણે આ પ્રસંગની સમીક્ષાના, 'દયારામ કાવ્યામૃત' ગ્રંથની પ્રતાપનામાં 'સમીક્ષાના પન્થે' એ શીર્ષક નીચે કરી છે, તે ઉપરથી જણાશે કે દયારામભાઈના રતનબાઈ સાથેના વિકૃત સંબંધની વાતો કેટલાક અણગમત અને ચોખ્ખા લેખકો તરફથી રજુ થયેલી હકીકત ખીન પાયાદાર છે વળી આદોદની રતનબાઈની ન્યાતની એક સોનારણની સાથે દયારામની મસ્તીને પણ તેમણે ઉપખવી કાઢી હતી. આ ખીના પણ સત્યથી વેગળા છે. કારણકે રતનબાઈ એ મસ્તાન સોની શાતિની હતી, અને તે શાતિના ઘરો ઉબોઈમાળ હતા, આદોદમા એક પણ ઘર નહોતું ત્યાં રતનબાઈની શાતિની સોનારણની સાથે દયારામનો કેાઇ મેલાપજ થયો નહોતો.

રતનબાઈનો જન્મ ઉબોઈમા, તેનું પીયેર અને સાસરું પણ ઉબોઈમા તેની યુવાવસ્થામાં દયારામભાઈ સાથે તેમને મેલાપ થયો નથી કારણકે તે વખતે દયારામભાઈએ ઉબોઈમા નિવાસસ્થાન કર્યું નહોતું ઉબોઈમા રહ્યા નથી. ઉબોઈમા કાયમનું નિવાસ સ્થાન કર્યું ત્યાં પહેલા, તેમનો ઘણો સમય યાત્રામાં ગયેલો. તેમજ આદોદમા રહેતા. એટલે દયારામભાઈની સાથે તેમનો પરિચય નહોતો. દયારામભાઈએ કાયમનો નિવાસ કર્યો ત્યારેજ તે એમની સત્સંગ મંડળીમાં આવતા થયા. આ વખતે દયારામની વય ૬૦ની હતી અને રતનબાઈની ૪૫ વર્ષની હતી.

દયારામ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી હતા. તેમનો આદર્શ ભક્તિમય જીવન

૩૦૨] ભક્તકવિ દયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

જીવવાનો હતો. તેમને સાંસારિક સુખની પહેલેથીજ ઈચ્છા નહોતી. તેથી તેમને જીવનભર અવિવાહિત રહેવાનો નિર્ધાર કર્યો હતો. તે કહેતા “ વરીએ તો સામળીઓ વરીએ ” તેમનામાં સ્ત્રીભાવ હતો. ગોપીભાવ હતો. તેથી તેમને લગ્ન જોઈતું નહોતું. તેમને કૃષ્ણનો પ્રેમ જોઈતો હતો. ગોપીભાવવાળા ભક્ત કોઈ સ્ત્રીના સંબંધમાં લૌકિક વિષય માટે નજ આકર્ષાય. “ એક વર્યો ગોપીજન વલ્લભ નહિ ગ્વામી ખીજો ” એજ એમનું જીવન સૂત્ર હતું. જે કોઈ એમને લગ્નની વાત કરે ત્યારે તેજ સૂત્ર સંભળાવતા. કહેતા કોઈ પુરુષ કે સ્ત્રીના વ્યભિચારની વાત નીકળે ત્યારે તે કહેતા “ જીવ બાણી લે, જીર પ્રીત જુગદીશ વિના નહિ મારી ” સ્ત્રીઓના મોહને—વ્યભિચારને અંતઃકરણથી ધિક્કારતા. વ્યભિચારી સ્ત્રી એટલે પાપની પૂતળી તેમ એ માનતા. “ જો કોઈ કલ્યાણને ચાહે, તો સ્ત્રીની સગત ત્યજજો રે. ” એ પદ ઘણી વખત ભજન મંડળીમાં ગાતા. તેમાં રતનબાઈ પણ હોય. આવા નૈતિક બ્રહ્મચારી, પ્રજાની ગોપી ‘ દયારામભાઈ ’ નો રતનબાઈ સાથેનો સંબંધ લૌકિક વિષયક હતો એમ કહેવું તે હડહડતું જૂઠું છે.

જો એવો સંબંધ હોત તો દયારામભાઈને તથા રતનબાઈને ડોઝમાં રહેવાનું મુશ્કેલ થઈ પડત. ડોઝની સંસ્કારી જનતાએ તથા સોનીની જાતિએ હિલચલે ફિટકાર્યા હોત. નથી સોનીની જાતિએ કે નથી સાડોદરા જાતિએ આ બાબતમાં વિરોધ ઉઠાવ્યો. દયારામભાઈની પોતાની જાતિમાં તેમજ ભક્તવર્ગમાં તથા મંત્રકારી વર્ગમાં એમની સારી પ્રતિષ્ઠા હતી. રતનબાઈના પીયેરીઆ તથા સાસરીઆ પણ દયારામભાઈને સન્માનતા, તેમને ભાવપૂર્વક વદના કરતા. રતનબાઈનું જીવન, દયારામભાઈના સત્સંગથી ભગવદીય,— અલૌકિક બન્યું હતું. તે સેવા અને ભક્તિમાંજ તક્ષીન રહેતાં, તેથી તેમનાં સગાઓ તેમને પૂજ્ય માનતા.

દયારામભાઈના જીવન ઉપર કાળી શાહી ઢોળવાના ઈરાદાપૂર્વક પ્રયત્નમાં પહેલાંના જીવન અરિજના લેખકો સફળ થયા નથી.

અસાધ્ય પકડાઈ ગયું છે. દયારામભાઈની પ્રતિષ્ઠા તે પણ

ધાર્મ ગયા હતા. તેમની સામે ધૂળ ઉડાડવાનું એકજ કારણ હતું. તે એ કે દયારામભાઈ ' પુષ્ટિમાર્ગ ' ના અનુયાયી હતા આ પૂર્વગ્રહે તેમની સચ્ચદષ્ટિને ઢાંકી દીધી છે.

તે સમયે ગુજરાતમાં સંસાર સુધારાની પ્રવૃત્તિની શરૂઆત થતી હતી. સુધારકોને, સનાતન ધર્મ ઝાખો વાડવો હતો. પુષ્ટિમાર્ગ એ સનાતન ધર્મની એક શાખા તરીકે ગુજરાતમાં ઘણીજ વ્યાપેલી એટલે પુષ્ટિમાર્ગ ઉપર કુઠારાઘાત કરવાને સુધારકોએ પ્રયાસ કર્યો. દયારામભાઈની કવિતામાં સારાં તરવો હતાં કવિતાની દષ્ટિએ તે કમનીય, પણ તેમાં તેમને કવિ પુષ્ટિમાર્ગના કવિ પોને ખૂલ્લી રીતે પુષ્ટિમાર્ગનો ઉપદેશ કાવ્યમાં આપે તે અચારક જણાયા આ સુધારકોથી સહન ન થાય એ સ્વાભાવિક છે તેથી દયારામભાઈની કવિતાને તો ઝાખપ ન લગાડી શક્યા, પણ કવિનો કીર્તિને કલંકિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમની ગરખીઓને શૂંગારરસવાળી કહીને વખોડી. અને વૈરાગ્ય ભાવનાનાં પદોની ઉપેક્ષા કરી. પણ સૂર્ય સામે ગમે તેટલી ધૂળ નાખવામાં આવે તો તેથી તેના પ્રકાશને કોઈ આચ આવતી નથી. ઉલટી ધૂળ નાખનારાની આખોમાંજ ધૂળ પડે છે. જો કવિને રતનખાઈ સાથે લૌકિક સંબંધ હોત તો પોતાના વીલમાં તેને ફક્ત રા. ૨૫) જ કેમ આપે ? વીલમાં એમ લખેલું છે કે "રા. ૨૫) બાઈ રતને માહારા કામકાજ કર્યું ને ચાકરી કરી તેને આપના" આ ઉપરથી તેમનો કેવા પ્રકારનો સંબંધ હતો તે સમજી શકાશે.

પુરુષ અને સ્ત્રીના મંબંધ હમેશાં દલુપિત હોય છે એમ માનવું જૂલ કરેલું છે. વય, સરકાર, સંયોગો વગેરે ઉપર તે સંબંધનો આધાર ગહે છે. અહીં, એ ત્રણ દષ્ટિએ દયારામભાઈ અને રતનખાઈનો સંબંધ શુદ્ધ અને નિષ્કામ ભાવનાવાળો ભગવદીયો તરીકેનોજ હતો. કવિ પોતે નીચેના પંદમાં જણાવે છે કે ભકતોનાં જીવનને દુન્યવી મનુષ્યોનાં જીવન જેવાં માનીને તેમની પરીક્ષા કરવી નહિ. તેઓ સસારી જીવ જેવા નથી. સંસારમાં ગહે છે છતાં સાંસારિક ભાવોથી તેઓ અલિપ્ત હોય છે.

૧૫૬

જન જન્મ સમાન, જાણે ભક્તજનને તે નર્કનિવાસી
સમ તનુ આકાર, ધર્મ કાર્તિક પણ અતગપદ અનિનાશી ૩૬.
જળ અવર ગગાજન સમ નાવે, જન ધર્મે કાર્ત સમતા માલાવે;
ગુણ પ્રતાપ સમ કયાથી લાવે. જન જન ૧

ભવધિષથી જન બધન ગેગી, હરિજન મમારી પણ યોગી;
જેમ અલેપ રસના રમ ભોગી જન જન ૨

ત્યા લગી ગગાદિક ચૌર નડે, ગ્રહ કારાગ્રહ મોહ બેટી પડે;
ત્યા લગી હરિ દાસપણુ ન જડે. જન જન ૩

લોહ ખડગ મનક જેને સ્પર્શ અડે કૃતિ પૂર્વ ગ્રાધ તદપિ ન પડે;
ચાપ ત્રિકલ ઝાઝા મૂલ નડે જન જન ૪

જુઓ પદ્મ પત્ર પાણી ન અડે સમડટાટનુ કળલમા ન સડે;
એ બધ રતિ અગ્નિ સબધ વડે જન જન ૫

રતિચદ્ર ચક્રારખાય અગાગ, જુઓ ધ્રુવજી અચન ચન સહુ તારા;
પતિ પત્ન સતી પાડન દારા જન જન ૬

કયા કેરી કયા આકાડોડો ? કયા ખચ્ચર ને તેજી ઘોડો ?
ગુણ સમ કયા આકાર છે ઘોડો ? જન જન ૭

કયાહા રતન કાય સમતા ભાળો ? હસ બક કયાહા રગ ઉજવવાગો ?
જાઈ તારતમ્ય સશય ટાળો જન જન ૮

સદા પવિત્ર રહે ભવ ભક્ત વસી, હરિ નામ ન જાય ક્ષણ હૃદય ખશી;
દેર મણિ તુરી ખોડ નડે ન કશી જન જન ૯

શરિ સનમુખ લેઈ જે પ્રયાણુ કરે, તેનું બળ અવયોગ અનેક હરે;
તેમ હરિ સનમુખ થકી દોષ ડરે. જન જન ૧૦

એક બળદ સાઢ સુત ગાયતણા, એક સાધુ એકમા દોષ ઘણા;
હરિબાના બળ નિર્ભય ન મણા. જન જન ૧૧

અપરાધથી વ્યાસ પિતા ન ડરો, અતિપૂજ્ય જનક્ષય ધ્રુવજીએ કર્યો;
તેણે હરિબલ પગ શિર કાલ ધર્યો. જન જન ૧૨

હરિ શરણ ગતિ દયા બલ મહોદું, તેની આગળ સાધન સહુ ખોડું;
તે અમુર એ વચન જે કહે ખોડું. જન જન ૧૩

દયારામભાર્યુ અને રતનબાઈના અલૌકિક સબધ વિષે વધારે

જરૂર નથી.

ભક્તકવિ શ્રી દયારામભાઈના પદશિર્ષો

શ્રી ભાઈ રવિદાસભાઈ અને શ્રી ભાઈ ગિરિનાથકરભાઈ

બાજી કાંચે શ્રી હયારામભાઈના મહાપુત્ર
જેવા ઇલાલાલ ઉર્ફે (નાથજીભાઈ) મિનિસ્ટર (બા.)

જન્મ

સ ૧૯૨૫ના ૨૨મી જુન ૮

શિક્ષણ

સ ૧૯૨૧ના માર્ચ મુદ્દી ૧૩

પ્રકરણ ૧૫ મું

દિવ્યધામ તરફ પ્રયાણ.

દુબોઈમાં રથાથી નિવાસ કર્યા પછી દયારામભાઈની ભજન મંડળાની બેઠકો દરરોજ મળતી. પાછળ જણાવ્યા પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રસંગોએ, દયારામભાઈ પોતાના ગ્યેલા આ કાવ્યો બેઠકમાં સંભળાવતા અને તે ઉપર જાતે પ્રવચન કરતા. તેમની ખ્યાતિ દિન પ્રતિદિન વિશેષને વિશેષ ફેલાતી ગઈ, અને દુબોઈ બહારનાઓ પણ દયારામભાઈની વાણીનો લાલ લેવાને દુબોઈ આવતા. દુબોઈમાં પણ તેમના શિષ્યોની સંખ્યા ઘણી સારી થઈ હતી. આ શિષ્યો કવિની સાથે કીર્તન ગાવાના કામમાં, તેમજ કાવ્યોની નકલો કરવામાં, તેમ તેમની પરિચર્યા કરવામાં તનતોડ જહેમત ઉઠાવતા. એમના શિષ્યોમાં વધારે પ્રિય, ઔદિચ ટોળકિયા શાંતિના, બ્રાહ્મણ વૈષ્ણવ જોષી રણછોડજી હરિભાઈ તથા જોષી ગિરિજશંકર હરિભાઈ-એ જ ને ભાઈઓ હતા. રણછોડજી તથા ગિરિજશંકર ગાવામાં પણ એકઠા હતા. તેમના ગળાનો સુર પહાડી છતાં કેમળ અને મોહક હતો. જ્યારે ગિરિજશંકરનો સુર જનની કપાળી સુર હતો. જાને જણા જ્યારે જોગા ગાય ત્યારે શ્રોતાઓ મુગ્ધ થઈ જતા અને પ્રશંસા પૂર્વક કહેતા. ‘અહો, કેવી આ જાનેની ગમ લક્ષમણ જેવી જોડી છે. આ ઉપરાંત તેઓ તંજુરો તથા નરવાં સારી પેઢે જાનવી જાણતા. આ જાને ભાઈઓને દયારામભાઈનાં પદો તથા કીર્તનો ગાવાનો ઇન્દ્ર-હાનપણથી લાગ્યો હતો. તેમની આર્થિક સ્થિતિ શરૂઆતમાં સારી નહોતી. પણ દયારામભાઈની ભજન મંડળીમાં જ્યારથી જવા લાગ્યા

અને તેમની પરિચર્યા કરવા લાગ્યા, ત્યારથી રિયતિ મુધરતી ગઈ. તેમના વડીલોને ઋણ કરવું પડ્યું હતું એટલી બધી ગરીબાઈ હતી. પણ તે ઋણ, દયારામભાઈના માર્ગદર્શનથી તેમણે પતાવી દીધું. કવિશ્રી કવિશ્રીના કુટુંબીજનોની માફક તેઓ તેમની સેવા કરતા. કવિશ્રી બહારગામ મિજલસોમાં જાય, ત્યારે પણ તેમને સાથે રાખતા. તેમણે દયારામભાઈનાં લજનો મોઢે કચેલા. બહારની મિજલસોમાં તેનો સારો પ્રચાર કરતા. લજનો કે ગીતો ગાવાનાં હોય તો દયારામભાઈનાં જ ગાવાં એવો એ બંને ભાઈઓનો ટેક હતો. તેમણે દયારામભાઈના એકે એક કાવ્યને સાચવી રાખ્યાં હતા. તેમના તમામ કાવ્યોની નવી નકલો કરી હતી. તેમજ તે ઉપર ટીકા તથા ટિપ્પણો પણ લખ્યાં છે. આ રીતે દયારામભાઈના સાહિત્યનું રક્ષણ કરીને તેમણે દયારામભાઈની મોટી સેવા કરી છે. તેમના વંશજોમાં તેમના પ્રપૌત્ર શ્રી જીવણલાલ જગનલાલ જોષી એમ. એ. હાલમાં છે. તેમની પાસે દયારામભાઈના બધા ગ્રંથોની હસ્તલિખિત પ્રતિઓ સંગ્રહાયેલી છે. દયારામભાઈનો તે બંને શિષ્યોમાં ખૂબ વિશ્વાસ હતો. તેથી પોતાનાં કાવ્યો તેમને ગોપેલા. દયારામભાઈની મિલકતમાં એમનાં કાવ્યો હતાં. આ બે શિષ્યોને તેમણે પોતાના વારસદાર માનેલા. રણછોડભાઈના વંશમાં હિંમતલાલ અને ત્યારપછી જગનલાલ થઈ ગયા. અને હાલમાં જીવણલાલ જોષી છે. ગિરિજશંકરના વંશમાં છોટાલાલ ઉદે નાથાભાઈ થઈ ગયા. રણછોડભાઈને કવિશ્રીનાં કાવ્યોના અસલ ગ્રંથો, હસ્તાક્ષર વગેરે પ્રસાદી તરીકે મળેલી, તેમજ દયારામભાઈના ગોલોકવાસ પછી તેમના દાકારજી પણ તેમને માથે બિરાજતા એવું રણછોડભાઈના પ્રપૌત્ર જીવણલાલ ‘પ્રશ્નોત્તર માલિકા’ ની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે. તેમના જણાવવા મુજબ નર્મદાશંકરે જે દયારામભાઈના ‘કાવ્ય સંગ્રહ’ નું પુસ્તક બહાર પાડેલું તે રણછોડભાઈની ઉદારતાને લીધે હતું. સંવત ૧૮૧૬ માં તેઓએ મુંબઈ, સુરત વગેરે સ્થળોએ જઈને જાહેર સભાઓ કરી હતી, અને કવિશ્રીનાં કાવ્યોનો પ્રચાર

કયો હતો. ગિરિજાશકરનો પણ દયારામભાઈના કાન્ય પ્રતિ અપ્રતિમ પ્રેમ હતો. તેમના પુત્ર નાથજીભાઈ પાસે પણ સંગ્રહ હતો. તે પોતે સ પાદન કરેલો જેના ઉપરથી શ્રી નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહે દયારામ કાન્ય મણિમાળાના ભાગ ૧-૬ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

ઉપરના બે શિષ્યો ઉપરાત નીચેના નામો પણ ગણાવી શકાય. બરકતરામ કૃષ્ણરામ, વસંતરામ સેવકરામ, ગણુતરામ દયાશ કર, દયાશ કર સેવકરામ, મહેતા હરજીવન નરમેરામ, ત્રવાદી રણછોડજી રાજરામ, દેસાઈ રાયજીભાઈ નરમેરામ, ગીરધરલાલ દેસાઈ વગેરે. દયારામભાઈનું એક સહકાર મડળ હતું. તેમાં અમીન ઘેનાભાઈ દુલ્લભદાસ લહીઆનું કામ કરતા. આ ઉપરાત મહેતા ત્રિકમદાસ હરજીવનદાસ, દેસાઈ રાયજીભાઈ, વસંતરામ સેવકરામ, અનુપરામ પ્રેમાનંદ વગેરે પણ લહીઆ તરીકે સેવા આપતા. દુવિ પોતાના કાન્યો શુદ્ધ ભાષામાં લખાય તે માટે ખાસ કાળજી રાખતા આ બાબતમાં એકજ લહિઆ ખરેખર વિશ્વાસુ હતા, અને તે અમીન ઘેલાભાઈ હતા. એ પોતાના હસ્તલિખિત ગ્રંથોની મુદ્રત ધેવાભાઈને કરેલી અને તેમણે પોતાના બે પુત્રો દામોદર અને ગીરધર તથા પત્નીને કરી હતી. ઘેલાભાઈએ પોતાની હૈયાતી બાદ તેનું રક્ષણ થાય માટે તેમને કહ્યું. આ તો આપણી અટસિદ્ધિ અને નરનિધિ છે અને તેનું જીવની માફક રક્ષણ કરવું જોઈએ જ્યાં સુધી આ પ્રસાદી આપણા ઘરમાં છે ત્યાં સુધી આપણે દુ.ખી થઈશું નહિ.

કુદરતનો કમ છે કે તમામ ઉપર કાળની અસર થાય છે ચેતન કે જડ તમામ કાળની અસર નીચે આવે છે, અને તેમને ધમારો લાગે છે, અને ધીમે ધીમે તેમનું અસ્તિત્વ મટી જતા તે અનોખ થાય છે દયારામભાઈના જીવનની શરદ્ ઋતુ બેસી ગઈ હતી. તે પણ પૂરી ચર્ષ અને હેમન્ત કાળ આવ્યો. તેમને પ્રદાવસ્થાની અસરો જણાવા લાગી. દેહના દરેક અંગમાં નબળાઈ દેખાઈ ગાત

શિયિલ થવા લાગ્યાં. થોડુંક કામ કરતાં યાક લાગે, શ્વાસ ચઢી જાય, ખોરાક બરાબર લેવાય નહિ, અને જે લે તે પચે નહિ. ૬૦ વર્ષ પછીથી આ ચિહ્નો ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યાં. એમ કરતાં કરતાં ૬૫ વર્ષો પસાર થયાં, અને ગંભીર માંદગીમાં પટકાઈ ગયા. તેમને મનુષ્યના મૃત્યુના કાલનું પણ જ્ઞાન હતું. અને “કાલ જ્ઞાન સારાંશ” નામના કાવ્યમાં મૃત્યુ પામનારનાં કેવાં લક્ષણો હોય તે ક્યારે મૃત્યુ થશે તે જણાવ્યું છે. આથી હવે તે ચેતી ગયા કે તે લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી શકશે નહિ. આ ગંભીર માંદગીમાં પડ્યા ત્યારથી તેમના શિષ્યોએ તથા રતનબાઈએ તેમની ખૂબ સેવા ઉઠાવી હતી. આ વખતે પણ શિષ્યોની સમક્ષ ભજનો ગાતા. હવે તે ભજનો જુદા સ્વરૂપનાં હતા. તે વિનંતી રૂપમાં હતાં. આથી સાંભળનારાઓની પણ આખમાંથી અશ્રુઓ ટપકતાં. અન્તિમ સમય જેમ જેમ લાંબાતો જતો તેમ તેમ પ્રભુને વિનવણી કરતા ‘હે પ્રભો ! મારો અપરાધ ક્ષમા કરો અને હવે આ દુઃખમાંથી મુક્ત કરો.’ આ માંદગીના સમયમાં તેમણે નીચે પ્રમાણે ‘વિનંતિ’ ના પદો ગાયાં હતાં.

પદ ૧—રાગ કાલિંગડો.

માહારો કર ગ્રહો કેશવરાય રે, માયાદળથી મુંકાવો,
શરણાગત વત્સલતણું રે બદે પાળો, માટે માહારો દાવો. માયા. ટેક.
હિયાની હોળી કોને કહું, કહું તોયે કામ શું થાય;
આપ તો અંતરજનમી છો હરિ, મહા સમર્થ સુખદાય રે. માયા. ૧
કહેતાં કાંઈ બનતું નથી રે, ઘણું શુચવણીનું દુઃખ;
જેણે સોંપ્યો તેની કહાણીથી, કર જાલો તો સઘણું સુખ રે? માયા. ૨
કષ્ટ પામીને કાયર થયો રે, નથી મહારે એકું ઉપાય;
કાન ધરો કહું તો લહું, નહિં તો માહારું શું બળ વજરાય રે. માયા. ૩
કશા યોગ્ય હું છું નહીં રે, જેહવો તેહવો તમ દાસ;
અકળાયો છું અવિદ્યા દુઃખે, માથે કાળનો મોટો ત્રાસ રે. માયા. ૪

પ્રસન્ન થાઓ તમે એહવી, મારી પાસે નથી કાંઈ વસ્તુ;
નિજ બળથી નિજનો કરો, તો તો અખિલ કષ્ટ હોય અસ્તરે. માયા. ૫
કરગયું કામ આવ્યું કશું રે, ઉતયું ન આપને મન;
પણ વિચારોને હું કેને કહું, તમ પાળે મહારે કેણે અન્ય રે? માયા. ૬
દયાના ઓતમ દીનાનાથજી, મહારી સામું જીઓ એકવાર; રે,
દાન નિજનંદનું કરો, પાઓ પ્રેમરસ પ્રાણુ આધાર રે. માયા. ૭

પદ ૨—રાગ કાલિંગાડા

જેહેવો છું તેહેવો હું તમારો હે શ્રીજી,
બરદ વિચારી બાલ અલોની રીઝી, જેહેવો છું તેહેવો. ટેક. ૧
દોષના કોષ દેખી જશે મા બિહિજી;
ગુરુ સોંપ્યો પાળો દયાને, કરણારસ ભીજી જેહેવો છું તેહેવો. ૨

પદ ૩—રાગ કાફી

ભટકતા ભવમાયે, ગયા કાળ કોટી વહી,
હદ થઈ હાવરિ, રાખો હરિ હાથ ગ્રહી. ભટકતાં ૦ ટેક.
આવ્યો શરણુ ત્રિતાપનો દાખ્યો, શીતળ કીજે રયામ,
કરગરી કહું છું કૃષ્ણ કૃપાનિધિ, રાખો ચરણે સુખધામ;
કરણા કટાક્ષે રે, કાલભીષ કોષ દહી. ભટકતાં ૧
જો માહારાં કૃત સામુ તમે જોગો, તો ઠરશે બરાબરી;
રત્ન ગુણ કયમ હોય સમતોલ. હું તો રંકને તમે હરિ.
માટે મન મ્હોંદું રે, કરો મુને રંક લહી. ભટકતાં ૨
આશા ભર્યો આવ્યો અવિનાશી, સમર્થ લહી તમપાસ;
ધર્મધોરિધર તમ દારેથી, હું કયમ જાણી નિરાશ,
નિજનો કરી લ્યો રે, ના તો મુને કેહશે નહીં. ભટકતાં. ૩
અરજ સાંભળો અનાથ જનની, અવણે શ્રી રણછોડ;
એકવાર સનમુખ જીઓ સામળા, મ્હોંચે મારા મનના કેડ,
હસીને બોલાવે રે, દયા તું મ્હારો કહી. ભટકતાં. ૪

પદ ૪—રાગ કાફી.

કૃપાસિધુ કહાવો રે, કૃપા મુને કયમ ના કરો;
 આવડી શી અડખી રે, રકપર રાજ ધરો. કૃપાસિધુ. ૧
 અનેક ભક્તના પૂર્વા મનોરથ, મનદ્વંધ્યા તત્કાળ;
 એક મુને ટાળ્યો તેમાથી, તે ના ઘટે ગોપાળ;
 બરદને છે બદો રે, દાસને કરતા પરો કૃપાસિધુ. ૨
 દોષ દ્યાનિધિ કયા લગી જ્ઞેશો, મારા ગણના નહિ આવે અત;
 છો સુકુમાર શ્રમિત થશો માટે, ભૂલી જવો ભગવત,
 બનેને ગુણ યાગે રે, એજ છે ઉપાય ખરો કૃપાસિધુ ૨
 મારી રે આશા પૂરણ કરતા નાણ નહિ એસે નાથ;
 છો હિદાર અતિ અતર જમી, હુ છુ દીન અનાથ,
 સમુદ્ર નહીં ખૂટે રે, બિદુ એક કરતા વરો કૃપ સિધુ ૩
 પ્રમાણ મૂકી બળ પ્રેમનુ ધારો, ત્યારે સીધે માહારા કાજ;
 હુ કહુ છુ તેની કેહેણુ વિચારો, તમે મન સમજે મહાગજ;
 દયાના દુગ્ધ કાપો રે, રગીના રુદયામા ઠરો કૃપાસિધુ ૪

પદ ૫—રાગ ભેરવ

પ્રાણ પ્રયાણ સમે પ્રભુ મારા, મને દેશો ના જમ કંઈ જવા રે;
 જેવો હુ રે થયો મારા વાહાલા, તેવા તમે યોગ્ય નહિ થાવા રે.
 પ્રાણ ૦ ૧
 સકળ દોષનુ પાત્ર ચતિત હુ, અધમ સરવથા ઈશ રે,
 સેવા સમરણ સાધનહીને તોયે, રાખી બેજે જગદીશ રે પ્રાણ ૦ ૨
 શરણ આ યો છુ સમર્થ જાણી હિરવાની આગે રે,
 બરદ વિચારી જાણ અહો, હુ કપુ છુ કાળીને ત્રાસે રે. પ્રાણ ૦ ૩
 મારી પાસાનુ સહુ કાચુ છે, તે સાચુ રખે લાગો રે;
 કંકર જાણી કેશવજી મારુ, સરવે આપ સલાગો રે. પ્રાણ ૦ ૪

આપ કરો. તો શું નવ થાયે, જે ન કરો તે બાપી રે;
રંક જાણી મુને રાજ નિવાજે, ઘણો ગયો છું થાકી રે. પ્રાણુ ૫
દીનબંધુ છો માટે દાવો, બાપી ન મળે જોર રે;
દાસ દયાના પ્રભુ કરુણાનિધિ. નટવર નંદ કીજો રે. પ્રાણુ ૬

માદગી દરમ્યાન નવાં નવા પદો બનાવતા અને પ્રભુ પાસે
ક્ષમા વાચતા અને દુઃખનું વિસ્મરણ કરતા. રોગ અન્ત દશામાં
પ્રભુનું અમણ એજ સાચુ ઔષધ છે. એમ તેઓ માનતા.
આ માદગી દરમ્યાન વચ્ચે થોડુંક સાગ થયું, ત્યારે વડોદરામાં
રણુછોડ અને ગિરિજાશ કરતી મીજલસ હતી. ત્યાં નિમંત્રણ મળેથી
ગયા અને બાવાજીને મંગીત અર્ધામાં હરાવ્યા અને તેનું સન્માન
કયું હતું. (સ. ૧૮૯૬) પણ પાછળથી ઉથલો ખાધો અને લાળા
સમય મુધી પચારીવશ થયા.

કવિશ્રીએ મનથી નક્કી કરી લીધું કે હવે વધુ વખત
જીવી શકાશે નહિ. તેથી પોતાની તમામ મિલકતનું અત્યુપત્ર
તૈયાર કર્યું. તેમની પાસે રોકડ રા. ૫૧૮) હતા. તેમાંથી
રા. ૫૦) શ્રીનાથજીની ભેટના. ૧૫૦) ગુરુશ્રી વલ્લભલાલજી
મહારાજની ગાદીએ શ્રી ત્રિકમલાલજી મહારાજને રા. ૮- શ્રી મદન
મોહનજી મેવે તેને, રા. ૨૫) રતનબાઈને કવિનું કામકાજ કર્યું
તથા માદગીમા ચાકરી કરી તે માટે અને રા. ૨૦૧) ઉત્તર ક્રિયા
કરવા માટે. પોતાની પાસે શ્રી હાકોર મેવાનાં વાસણો હતા તેની
ચાદી કાઢી, અને શ્રી હાકોરજીની સેવા કરનાર જમનાબાઈને રા. ૫૦)
આપવા એવું લખાવ્યું. ઉત્તર ક્રિયામાં સજ્જત હુગડા પદ
વગેરેની પણ વ્યવસ્થા લખાવી. (જુઓ પરિશિષ્ટ) આ ઉપગત એમણે
જીવિતક્રિયા કરવાની ઈચ્છા કરી. આથી ગામે ગામ નિમંત્રણો
મોકલવામાં આવ્યા. કવિની પાસે આ માટે પૈસાની સવડ નહોતી પણ
તેમને શિષ્ય સમુહ મોટો હતો. તેમના તરફથી લગભગ રા. ૨૦૦૦)ની
રકમ મળી. આ રકમની મદદથી અદોદમાં જીવિત ક્રિયા કરી. આ

૩૧૨] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્તુ' જીવન દર્પણ.

વખતે ઘણાઓએ બોજનમાં ભાગ લીધો હતો, પણ એક ગરીબદાસ નામનો વૃદ્ધ તપસ્વી જે શ્રી શેષશાર્દઊનો કૃપા પાત્ર હતો—તે બોજનમાંથી રહી ગયેલો. કવિને ખબર પડતાં તેમને બોલાવ્યા અને ભાવપૂર્વક તેમને જમાડ્યા. તપસ્વી ખાવા જમ્યા, એટલે દયારામભાર્તુનો આત્મા ખૂબ પ્રસન્ન થયો, કારણ કે દયારામભાર્તુ એમ માનતા હતા કે ખાવાજીએ બોજન લીધું એટલે શ્રીશેષશાર્દ ભગવાને પણ લીધું.

જીવિત ક્રિયા કર્યા પછી દયારામભાર્તુ ડબોઈ પાછા ફર્યા. થોડોક વખત તળિયત સારી રહી પણ ફરીથી વ્યાધિનો હુમલો થયો. સંવત ૧૯૦૯ માં આ હુમલો આવતા. દયારામભાર્તુ પથારીવશ થયા. શરીર તદ્દન અશક્ત અને મુકાર્ધ ગયું હતું. ગળામાર્થી બરાબર બોલી પણ શકાતું નહિ. તેમણે બધાંને ચેતવ્યા કે હવે આ તેમની છેલ્લી દશા હતી. 'કાલચાન સારાંશ' નામના કાવ્યમાં તેમણે મૃત્યુ સમયનાં ચિહ્નો જણાવેલાં છે તે હવે તેમને પ્રસક્ત થવા લાગ્યા. ઘણી વખત તે ચિન્તામાં પડી જતા. રતનબાર્દ કે શિષ્યો કોઈ પૂછે પણ જવાબ ન આપે. ઔષધ પણ ન લે. એક વખત પથારીમાંથી કવિની નજર એક દેફા તરફ ગઈ. ઘણો સમય તે તરફ જોઈ ગ્લા. વસન્તરામે પૂછ્યું 'આપ જો વિચાર કરો છો ? હમણાં હમણાં તમે બહુ ચિન્તામાં પડી જાવ છો ?' દયારામભાર્તુએ કહ્યું. 'વસન્તરામ સાંભળ ! આ સામે માટીનું દેફું જોઈને મને એમ લાગે છે કે શું મારી કવિતાની રિયતિ તે દેફા જેવી થશે ?' આ દેફું ૭ માસથી અહીંયાં હતું. બ્યારે મેં પ્રથમ જોયેલું ત્યારે તે ઝોરું હતું પણ આ ૭ મહિનામાં તેની રજ ઘસાતાં ઘસાતાં તે ઘણું નાનું થઈ ગયું છે. અને કદાચ થોડા વખત પછી તેનું અસ્તિત્વ પણ મટી જશે. શું મારી કવિતાની પણ આ દશા થશે ? મને મારા દેહનો વિચાર આવતો નથી, કારણકે તેને તો આખરે જવાનુંજ છે, 'પણ મારી અનુગાનની કવિતા શું આમ અલોપ થઈ જશે ?'

આ સાલજીને વસંતરામે કહ્યું. ‘આપ તેની ચિંતા કરજો નહિ. આપની કવિતાનું અમે અમારા પ્રાણ મારફત રક્ષણ કરીશું. તેનાથી કેટલાનાં જીવનો સુધર્યાં થયા છે? કેટલા દુઃખીઆરાંઓનાં દુઃખનો ભાર હળવો થયો છે? તેણે કેટલાનાં જીવનમાં નવો પ્રાણ મૂક્યો છે એ તો છે અમારું અમૃત, અમારું સજીવિની ઔષધ; પ્રભુની કૃપાથી આપની કવિતા લોક હૈયે સદાને માટે રહેશે. લોકના કંઠમાં સદા ગુજશે.’ રણુછોડ તથા ગિરમ્મશ કરે પણ કવિશ્રીને આ જાખતમાં નિશ્ચિંત બનાવ્યા.

રતનજાઈ, રણુછોડ, વસંતરાય અને અમીન ઘેલાલાઈ ચોવીસે ચોવીસ કલાક, દયારામભાઈની ખડેપગે ચાકરી કરવામાં સહેજ પણ કયાશ રાખતા નહિ. કવિશ્રીની ચાકરીમાં ઠાંઈ પણ ન્યૂનતા ન આવે, તેની તેઓ કાળજી રાખતા. અને જે માગે તે આપતા. વચ્ચે વચ્ચે ઠાંઈ દિવસ દીક હોય, તો કવિ ઠાકોર સેવા તથા કીર્તન કરતા. તે વખતે તમને ઔષધ આપવાને વૈદને બોલાવ્યા અને વૈદે દવા લેવાનું કહ્યું. ત્યારે દયારામભાઈએ કહ્યું ‘દવામાં મને શ્રદ્ધા નથી. દવા એ મૃત્યુને દૂર કરી શકે તેમ નથી. હવે તો પ્રભુનું ભજન એજ સાચી દવા. માટે તમે બધા બેસો મારી પાસે અને કીર્તન કરો.’ પછી કવિએ તથુરો લીધો અને હેવટના નીચેનાં પદો ગાયાં. પદ ૧ માં કવિ વિનવે છે કે ‘હે પ્રભો! હવે મારા માટે અધરો દિવસ મૃત્યુનો દિવસ આવે છે. તે વખતે આપ મારી સંભાળ રાખજો.’ પદ ૨ માં છેલ્લી ઘડીએ પ્રભુના દર્શન કરવાની અભિલાષા વ્યક્ત કરેલી છે. પદ ૩ માં અંતિમ પળનું ભજન ગાય છે. ‘મહારા અંત સમયના અલખેલા, મુજને મુકરો મા.’

પદ—૧

અધરો દિવસ એક આપરો, અલખેલા શ્રીજી;
ત્યાં સુધે લેજો મહારી અલખેલા શ્રીજી. ૨૬૦

૩૧૪] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્ગવું જીવન દર્શણ.

તે વેળા સગાં વહાલાં સહુ રહેશે અળગાં;
ત્યારે જમના કિંકર ઝપટાવશે, અલખેલા શ્રીજી. ત્યહાં ૧
અવસરે આવી કર સાહગો નહિ કૃષ્ણજી તો;
દુસ્મનનો દાવો ફાવશે, અલખેલા શ્રીજી. ત્યહાં ૨
દોષ દેખી જો દીનાનાથ ઓસરશે તો;
તે સમે કાણુ છોડાવશે, અલખેલા શ્રીજી. ત્યહાં ૩
કુપુત્ર કેરા અવગુણુ ઢાકે શોભા પિતાજી;
પ્રકાશે પોતાને લગ્નવશે અલખેલા શ્રીજી. ત્યહાં ૪
જેવો તેવો પણ દયો કહાવ્યો તમારો પ્રભુ;
તમ વિના કાણુ નિભાવશે, અલખેલા શ્રીજી. ત્યહાં ૫

૫૬—૨

દર્શન ઘોની રે દાસને, મારા ગુણુનિધિ ગિરિધરલાલ;
નાથ નિવારો રે ત્રાસને, આપો આપ ઉપર અતિ વહાલ. દર ૦ ૧
શ્રીનટવરનંદન રે નંદના, લાવે મુને મદનમનોહર રૂપ;
ચિત્ત ના ચોંટે રે માહરૂં, અનુભવ વ્યાપક બ્રહ્મ અનૂપ. દર ૦ ૨
જપે નહી અજપા રે જાપને, ન ગમે સુણવો અનહદ નાદ;
યજ્ઞ સમાધિ રે ના ગમે, ન ગમે સ્વર્ગ મુક્તિના સ્વાદ. દર ૦ ૩
અન્ય ઉપાસન રે ના ગમે, વિના એક પૂર્ણ પુન્ધોત્તમ;
શ્રીકાં લાગે રે સાધન સહુ, પડી મુને પ્રેમ ભક્તિમાં ગમ. દર ૦ ૪
(મુને) શ્રીવલ્લભસુત રે ગુરુ ગમ્યા, સહુ વિધિ શ્રીકૃષ્ણજી સમાન,
જીવનાં સાધન રે ના જુવે, વહાલો નિજબલે કરે નિગનંદ દાન. દર ૦ ૫
સર્વ તપાગ્યુ રે ફરી ફરી, કિંચિત ક્યહું ના દીઠો સાર;
સુખ એક દીઠું રે સર્વથી, સેવા સ્મરણુ ન દકુમાર. દર ૦ ૬
શ્રીમહાપ્રભુની રે કહાનીથી, મુજપર રીઝો રાધાનાથ;
સમૂળ અવિદ્યા રે તો ટળે, હરિજી ઝાલો જો મુજ હાથ. દર ૦ ૭

શ્રી વૃંદાવનની કુળમાં, જ્યહા કરો જુગલક્રિયો વિનાસ;
દાસ દયાની રે વિનતિ, (મુને) દાસી કરી રાખો નિજપાસ. દર૦ ૮ -

૫૬—૩. વિનતિ.

મહારે અંત સમય અલખેલા, મુજને મૂકશે મા;
મહાગ મદનમોહનજી છેલા, અવસર ચૂકશે મા. માં ૧
હરિ હુ જેવો તેહેવો તમારો, મુજને મૂકશે મા;
શ્રીગુરુ સોપ્યે સંબધ વિચારો, અવસર ચૂકશે મા. માં ૨
મહાગ દોષ કોષ કોષ સ ભારી, મુજને મૂકશે મા;
શગળાગનવત્મલ ગિરિધારી, અવસર ચૂકશે મા માં ૩
હરિ મહારે ધર્મ નથી કોઈ સાધન, મુજને મૂકશે મા;
નથી સત્સંગત રમણ આરાધન, અવસર ચૂકશે મા. માં ૪
શ્રીપતિ સર્વાત્મા સર્વોત્તમ, મુજને મૂકશે મા;
મહારા પ્રાણુજીવન પુરવોત્તમ, અવસર ચૂકશે મા. માં ૫
સમર્થ કરુણાસિંધુ શ્રીજી, દયાને મૂકશે મા;
મહારે ઓથ નથી કોઈ ખીજી, અવસર ચૂકશે મા. માં ૬

છેલ્લુ ૫૬ ગાયુ, તે વખતે બધા શિષ્યોની આખમાંથી
અશ્રુઓ પડવા લાગ્યા. ખૂબ કરુણ રમ વ્યાખ્યો. રતનબાઈનું
હૈયુ હાથમા ગ્લુ નહિ, તે પણ ખૂબ રડ્યાં. દયારામભાઈએ
શિષ્યોને કહ્યું. 'તમે બધા આમ ઘેવા કેમ કાઢો છો? જીવન
અને મૃત્યુના ક્રમ ઇશ્વરી સૃષ્ટિમાં સર્વ વ્યાપક છે. જે જન્મે છે
તે મરે છે. તમે કાંઈને મૃત્યુરહિત જોયો છો? આ સામેનું જાડ
શરૂઆતમા એક ખીજ રૂપ હતું, પછી તેમાંથી અકુર કુટ્યુ-
તેમાંથી થડ બાઝ્યું. તેને શાખાઓ થઈ. પલ્લવોથી આગાદિત
બન્યું. હવે તે પણ ધરકું થયું છે. તે પણ થોડાક સમય પછી
જશે. તમે બધા ભગવદ્ગીતાનો પાઠ કરો છો તો તેમાં શું કહ્યું

૩૧૬] ભક્તકવિ દયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

‘છે? આત્મા તો મરતો નથી. એ તો ચિત્તન્ય રૂપ છે. દેહ પણ ખરી રીતે મરતો નથી. પણ અવરથા બદલે છે. જેમ વસ્ત્રો જૂનાં થતાં મનુષ્ય નવાં વસ્ત્રો ધારણ કરે છે, તેમ દેહ જૂનો થાય ત્યારે આત્મા એ દેહને છોડી દઈને, નવા દેહમાં પ્રવેશ કરે છે. મૃત્યુ એટલે સ્થિત્યંતર “આપણે દેહભાગે જન્મ-મૃત્યુની ગિતિમાયી પસાર થયા છીએ. આથી મૃત્યુનો શોક કરવાનો નહિ.”

રતનજીને ઉદ્દેશીને કહ્યું ‘તું પણ ગાડી થાય છે. જો બેન, હું બહુ છું તેથી તારે પણ શોક કરવો નહિ. તેં મારે ઘેર મને ઠાકોરજીની સેવાના કામમાં મદદ કરી છે. તેં જો મને મદદ ન કરી હોત તો મારા ઠાકોરજીને દેહલો બધો શ્રમ પડત? ભગવાનની તારા ઉપર કૃપા છે કે તું પ્રેમપૂર્વક ઠાકોરજીની સેવા કરતી હતી. હવે તું ઠાકોરજીની સેવા કરતી રહેજો. દુનિયામાં તેં ઠાકોરજીનેજ તારા સાચા સંબંધી માન્યા છે, તો તું ઠાકોરજીની ભાવપૂર્વક સેવા કરજો, અને તારૂં કહ્યાણુ થશે.” એમ કહીને તેને પોતાની છબી તેમાં આપી. બધા શિષ્યોને ઉદ્દેશીને કહ્યું. તમે બધાએ ‘મારી ખૂબ પરિચર્યા કરી છે. ભગવાનની કૃપા તમારા ઉપર હો. તમારા બધાંઓનું કહ્યાણુ થાય.’ આવા આશીર્વાદ આપ્યા. આ વખતે શિષ્ય રણુછોડભાઈએ વિનંતી કરી. “આપની પાદુકાઓ મને આપો કે જેથી આપની પછી હું તેની પૂજા કરું.” દયારામભાઈએ રણુછોડને કહ્યું ‘મારી પૂજા માટે પાદુકાઓ માગે છે? હું કાઈ મોટા માણસ નથી. મારી પૂજા હોય નહિ, તેથી તો મારું પતન થાય. હું કૃષ્ણનો શિષ્ય છું. મારે ગુર થવું નથી, અને શિષ્યો કરવા નથી. એવી ઘેલછા તમે કરશો નહિ. તને પાદુકાઓ તો નહિ આપુ. પણ તું એક કામ કરજો. તારે મારાં પદો ગાવાં ને લોકમાં કૃષ્ણની ભક્તિનો પ્રચાર કરવો. મારા તમામ ગ્રન્થો તને આપુ છું. એમ કહીને વસન્તરાયને તંબુરો આપ્યો.

આમ બોલતાં બોલતાં એકાએક અવાજ બની ગયા. આખી રાત

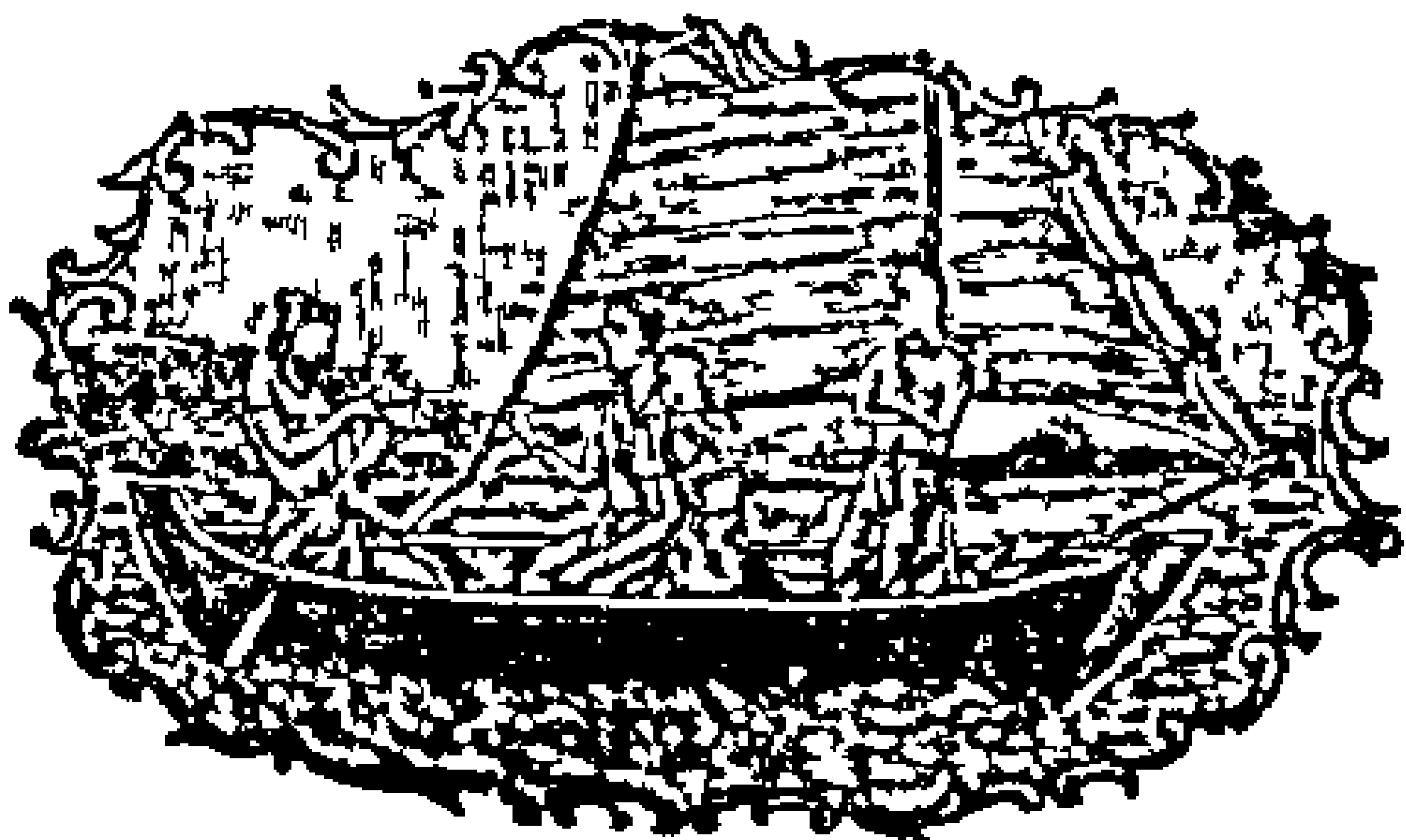
એ સ્થિતિમા પસાર થઈ. શિષ્યોએ પથારી પાસે બેસીને 'શ્રીકૃષ્ણ-
શરણુ મમ' ની ધૂન મચાવી, અને દયારામભાઈના પદોત્તુ કીર્તન કરવા
લાગ્ય. બીજા દિવસનુ પરોઢ થયુ, મહા સુદ ૧૪ નો દિવસ અને
સોમનાર હતા. રણુછોડ, સૂરદાસના પદો ગાતા હતા તે વખતે કવિ
શુદ્ધિમા આવ્યા અને કહ્યુ ' હવે ગફલતમા રહેજો નહિ. ' ભાવુકો
સમગ્રી ગયા. કવિની પહેવાની સૂચના પ્રમાણે રતનળાઈએ પેટીમાથી
વૃંદાવનની રમણુ રેતી અને ચમુના જલ તથા શ્રીનાથજીની ગાયોતુ
ગોળર, જે પેટીમા સાચવી રાખ્યું હતુ, તે બહાર કાઢ્યુ અને
તેનો બારીક જૂકો કર્યો, અને તેતુ પાન કરાવ્યુ પછી ગગાસ્નાન
કરાવ્યુ તેમજ ગોપીચદનનો શરીરે લેપ કર્યો અને લલાટે કુ મકુમતુ
તિલક કર્યુ. અને તેજ ક્ષણે વિદ્યુતનો પ્રકાશ જેમ મેઘમાલામા
વિલીન થઈ જાય તેમ તેમનો આત્મા દેહના બંધનમાથા મુક્ત
થઈને દિવ્યધામમા ચાલ્યો ગયો. પ્રભુ સાથે સાયુજ્ય પામ્યો.
તુર્તજ દેહને પથારીમાથી નીચે ઉતાર્યો.

ગામમા તથા ચાદોદમા વાયુવેગે આ સમાચાર ફેલાયા. સ્ત્રી
પુરુષોના ટાળે ટાળા તેમના દેહના અન્તિમ દર્શન કરવાને ઉમટયા.
તમામની આખમાથી અશ્રુઓ વહેવા લાગ્યા 'હવે અમને કોણુ નવા
નવા લજનો ગાર્વને ઉપદેશ આપશે ' એમ જીવાન અને વૃદ્ધો
કહ્યાત કરના લાગ્યા કવિશ્રીની ઈચ્છાનુસાર તેમની શબવાહિનીને
અગ્નિ સરકાર કરવા ચાદોદ લઈ જવામા આવી ડોહોઈના મનાપુર
ચકલાથી તે નાદોદી ભાગોળ સુધી લોકોની ખૂબ ઠઠ જમી હતી.
ડોહોઈથી ચાદોદ સુધીના નવ માઇલ સુધી લોકો કવિના પદો
લલકારતા લનકારતા ચાલતા હતા. બપોળના બાર વાગે શબવાહિનીને
ઉપાડવામા આવી તેના ઉપર દરેક ચક્રને અને ચોટે
પુષ્પમાળાઓ ચઢાવવામા આવી. કેટલાકો તેમના ચરણનો રપર્શ
કરતા. ચક્રતીર્થના ઓવારે 'રેવા નદીના તટે' તેમના શબને અગ્નિ
સરકાર કરવામા આવ્યો. તે સમયે હજારો મનુષ્યોએ ભેગા મગીને

૩૧૮] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શણ.

તેમના પ્રિય ભજનોનું કીર્તન કર્યું. તેમને અન્તિમ વદના કરી, તે ભક્ત હૃદયે પાછા કર્યા દયારામભાઈના જીવન-નાટકનો છેલ્લો પડદો પડ્યો અને તેમની જીવન લીલા સંકેતાર્થ દયારામભાઈનો આત્મા પ્રભુની અરણ્ય સેવા કરવા દિવ્યધામમાં સદાને માટે આદર્યો ગયો.

ડોહોઈ આદોદમાં તેમના માનમાં એક દિવસ તમામ બજારો બંધ રહ્યા દયારામભાઈના શિષ્યોને દયારામભાઈના વિયોગનું દુઃખ ધણું સમય સુધી સાહ્યુ દયાગમભાઈ વગર તેમનું જીવન સુખ-નિષ્ક્રિય બની ગયું તેમણે કામકાજ કે ધર્મો પણ છોડી નીધો ગતનવાર્તો તો હેમતાર્થ ગયા તેને ઠાકોરજીની સેવાનો રંગ લગાડનાર દયારામભાઈ હતા તેમની તેને મોટી રૂંદ હતી સેવાની બધી રીત તેમની પામેથી તે શીખ્યા હતા તેમના જનાથી તે એકલા પડી ગયા હતા પણ પ્રભુ સેવામાં ચિત્ત પરોવતા રાત્રે મૃતા પડેલા દયારાભાઈની છબી પધરાવીને તેને પુષ્પહાર પહેરાવતા અને તેમના રચેલા પદો તથા ગરબીઓ ગાતા, એ રીતે જીવન પસાર કરતા.

પ્રકરણ ૧૬ મું

આવરણ ભંગ

ગુજરાતી સાહિત્યમાં દયારામભાઈ વિષે જોટલું લખાયું છે તેટલું ખીજા કોઈ જૂના કવિ વિષે લખાયું નથી પણ મોટા ભાગના આ લખાણો દયારામભાઈ અગર તેમના ધાર્મિક વિચારો પ્રત્યે પૂર્વગ્રહ ધરાવનારાઓ તરફથી કરાયા આ યા છે આમાં દુ ખની વાત તો એ છે કે સારા સારા સાહિત્યકારો પણ એ પૂર્વગ્રહથી મુક્ત નહોતા સૌથી પહેલા સ્વ નર્મદાશ કરની કલમે દયારામભાઈ વિષે કેટલાક વિધાનો કર્યા ત્યારપછી ખીજાઓએ પણ તેમના વિધાનો સાચા માનીને ભાન્તિઓ ફેલાવી. ગુજરાતીના આદ્યત ની સ્વ ઈન્જારામ સૂર્યરામ દેસાઈએ પણ બૃહત્કાવ્ય દોહન ત્રય પ મા, કેટલીક હખીકત કવિ વિો લખી છે રા બ હરગોવિંદદાસ કાટાવાળા તથા નાથાશ કર શાસ્ત્રીના પ્રાચીન કાવ્યમાળા પુસ્તક ૭ મા નર્મદ તથા 'ગુજરાતી' ના લખાણોનો આધાર લેવાયા છે સ્વ ત્રિભુવન ગોંડે ઈન્જારામની કેટલીક હખીકતોનો ઉપયોગ કર્યો છે ખીજા પણ લેખકોએ જે લખ્યું છે તે ઉપરનાઓને આધારે લખ્યું છે આ લેખકોને હાથે દયારામભાઈને મોટો અન્યાય થયો છે તેમના જીવન ચરિત્રને તેઓએ વિકૃત સ્વરૂપમાં રજૂ કર્યું છે તેમણે ગમે તેની પાસેથી મળેની અધૂરી માહિતી તથા દયારામભાઈના કાવ્યોનો પૂરા અભ્યાસ વગર અવનોક્ત વગર, પુરોગામીએ કરેલા વિધાનોને 'બાળા વાક્ય પ્રમાણુ' પ્રમાણે સત્ય તરીકે સ્વીકારીને લખ્યું છે એવું તેમના જીવન ચરિત્રના નિષ્પક્ષપાત રીતે અવલોકન કરનારને તથા અક્ષરદેહના અભ્યાસીને જણાયું છે સૂર્ય વાદળાથી

૩૨૦] ભક્તકવિ દયારામભાર્તુ' જીવન દર્પણ.

દંકાયલો હોય ત્યારે તેને નહિ જોનાર 'શૂન્ય' નથી,' એવું કહેવાની હિંમત કરે તેમ કવિશ્રીના જીવન ચરિત્ર અંગેની સંપૂર્ણ માહિતીના અજ્ઞાનરૂપી આવરણને લીધે, કવિશ્રીનું જીવન શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પુરોગામી લેખકો જોઈ શક્યા નથી. એટલુંજ અહિં આ કહેવું બસ થશે. સ્વ. મૂળચંદ્ર તુલસીદાસ તેજીવાળાએ 'દયારામ કાવ્ય મણિમાળા ભા. ૧' ની પ્રસ્તાવના, સ્વ. શંકરપ્રસાદ રાવળે, તેમના 'દયારામભાર્તુના જીવન ચરિત્ર' નાં પ્રકરણ ૨ માં, કવિના શિષ્યના પ્રપૌત્ર શ્રી. જીવણલાલ જગનલાલ જોષીએ 'દયારામ કાવ્યામૃત'ની તથા 'પ્રશ્નોત્તર માલિકા'ની પ્રસ્તાવનામાં, પ્રા. કેશવરામ શાસ્ત્રીએ 'રસિકવલ્લભ' એક અધ્યયનમાં, પ્રો. જોશીલાલ ગો. શાહે તેમના 'રસિકવલ્લભ' ની પ્રસ્તાવનામાં તથા 'દયારામના આન્તર જીવન'માં શ્રી. ગોવિંદલાલ છોટાલાલ પરીખે 'દયારામભાર્તુના ગ્રંથોની પ્રસ્તાવનામાં, સ્વ. જોશીનાથ બાપાલાલ કંચારીઆએ 'દયાકાવ્ય ચર્ચા' માં, પુરોગામી લેખકોએ ઉપજીવેલી જ્ઞાંતિઓને સંશોધન તથા અભ્યાસ પૂર્વક દલીલો તથા પૂરાવા આપીને દૂર કરી છે. તેથી અહિં આ તેનું પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર નથી. આ પુસ્તકના પ્રથમ પ્રકરણમાં તેનું અલ્પ નિરીક્ષણ ક્યું છે. વિશેષ જણાવું એ શંકરપ્રસાદ જ. રાવળનાં દયારામભાર્તુના જીવન ચરિત્રનું પ્રકરણ ૧ હું તથા જોષી જીવણલાલ જગનલાલની દયારામભાર્તુના 'કાવ્યામૃત' માં 'સમીક્ષાને પંથે' વાંચી લેવું. ભાર્તુશ્રી જીવણલાલ દયારામભાર્તુના સાહિત્યમાં ઘણો રસ લે છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેમની પાસે દયારામભાર્તુનું તમામ સાહિત્ય હસ્તલિખિત મંગૂઢીત છે. તેમના પિતામહ રણછોડભાઈ દયારામભાર્તુના શિષ્ય હતા. એટલે દયારામભાર્તુનાં કાવ્યો પ્રત્યેની ભક્તિ તેમના વારસામાં ઉતરી છે. તેમણે દયારામભાર્તુ વિષેની જ્ઞાંતિઓની સમીક્ષા કરનારી ઘણી માહિતી એકત્ર કરી છે. તેથી આ વિષયમાં રસ લેનારે તેનું અવલોકન કરવું. આમ છતાં આ પુસ્તક માટે તેનો અંગુલિનિર્દેશ કરવો જોઈએ.

પુરોગામીઓએ ફેલાયેલા મુખ્ય જામો અને તે બાબતની સત્ય હકીકત નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) નર્મદાશ કરે કરેલા વિધાનો, ઉતાવળીયા અને પૂરેપૂરી ચકાસણી વગરના ઉપર ચોટીયા કહી શકાય તે નર્મદના પોતાના ખુલાસાથી સિદ્ધ થાય છે ‘ એ લખાણ (નર્મદાદત્ત) પ્રસંગની જોડાઓની નિશાની છે, માટે એમના વિચારોને ચોમાસાનું ડહોળાયતું પાણી સમજવું. અવબત્ત વરસ પછી એ વિચારો શરદ મસતુનાં પાણી જેવા થાય ખરા.’ એ શબ્દોમા ‘કવિ પોતેજ પોતાને મળેલી માહિતિ શકા ભરી હોનાનું જણાવે છે, નર્મદાશ કરે સુધારાના અમણી હતા. દયારામભાઈ પુષ્ટિમાર્ગીય, એટલે તેઓ દયારામભાઈના જીવન ચરિત્રને કદાચ પક્ષપાત વગર અનલોકી શક્યા ન હોય એટલું જ કહી શકાય. બાકી તેમણે ‘ દયારામ કાવ્ય સમ્રાટ ’ પ્રસિદ્ધ કરીને દયારામભાઈની કવિતા તરફ પ્રેમ દશાવ્યો છે. એની નોંધ લેવી જોઈએ

(૨) દયારામભાઈએ ગોસ્વામી પુરુષોત્તમજી મહારાજનું અપમાન કર્યું’ તે વાત સત્ય નથી.

(૩) કવિ ડાહ્યાભાઈ સાડોદરાની હકીકત પણ સાચી નથી. તે નામની કોઈ વ્યક્તિજ નહોતી. ઈન્છારામે પણ આ સાડોદરા વિશે લખ્યું છે. પણ તે ઉપરના કારણથી સત્ય નથી.

(૪) કેશવાનંદ નામનો સાધુ દયારામભાઈનો ગુરુ હતો. તેની પ્રસાદીથી તેમને કાવ્ય શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ. આવું વિધાન સ્વ. ઈન્છારામભાઈએ કરેલું છે. પણ આ હકીકત ગલત છે. કેશવાનંદ નામની વ્યક્તિજ નહોતી. જો દયારામભાઈ તેમના ગુરુ હોત તો, જેમ ઈન્છારામ લટજોનો તેમના કાવ્યમા ઉલ્લેખ કરે છે, તેમ એમનો પણ કયો હોત. તેમ નર્મદાથી તરીને દયારામ

૨૨૨] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

કરનાળી કેશવાનંદ સાધુ પાસે ગયા. એ પણ માની શકાય નહિ. પ્રવાહની સ્થિતિ જોતાં ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ તે અશક્ય છે.

(૫) દયારામભાઈ ચુસ્ત પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ હતા. છતાં તેમણે કોઈ વખત શિવની નિન્દા કરી નથી. તેમનાં કાવ્યોમાં, શિવ માટે પૂર્ણ આદર તેમણે દર્શાવ્યો છે. એટલે સ્વ. ઈન્દ્રારામભાઈનું એ બાબતનું મન્તવ્ય અસાધ્ય છે. કહેવાય છે કે સ્વ. ઈન્દ્રારામે પાછળથી પોતાના વિચારો ફેરવ્યા હતા. (જુઓ શંકરપ્રસાદ રાવળ કૃત ૬૦ જીવન ચરિત્ર પૃ. ૩૧) જો કે ઇન્દ્રારામભાઈએ દયારામભાઈનાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરીને તેમની સાહિત્ય સેવા કરી છે તે સ્વીકારવું જોઈએ.

(૬) પ્રાચીન કાવ્યમાળા ગ્રંથ ૨ ની પ્રસ્તાવનામાં જે હકીકત આપેલી તે ‘નર્મદ’ તથા ‘ગુજરાતી’ ના આધારે છે. તે ખરી નથી. તેમાં નીચેના ભ્રમો ફેલાવ્યા છે.

(અ) “દયારામ ૧૫ વર્ષના હતા ત્યારે તેમના મામા જે દુરગ્ગ ઉપર ભરતમાં નોકરી કરતા હતા. ત્યાં ૧૦ વર્ષ સુધી નોકરી કરી.” આ બાબતમાં એટલુંજ કહેવું બસ થશે, કે દયારામભાઈએ કોઈ દિવસ ભરતમાં અને સરકારી નોકરી કરી નથી. કોઈ પણ પ્રકારની તેમણે નોકરી કરીજ નથી.

(બ) “દયારામભાઈ ફક્ત કપડાં પહેરતા હતા તેનું કારણકે તે સાંઠોદરાભાઈ.” આ દલિલ કેવી વિચિત્ર? સાંઠોદરા જ્ઞાતિ અને ફક્તપણાને કોઈ સંબંધ છે? ફક્ત કપડાં પહેરવાનો શોખ તો કોઈપણ જ્ઞાતિમાં હોઈ શકે. સાંઠોદરા જ્ઞાતિ ઉચ્ચ સંસ્કારવાળી અને રસિકતા માટે જાણીતી છે તેને ફક્ત કહેવાથી તે જ્ઞાતિનું અપમાન થતું નથી?

(ક) “કવિશ્રીની બાહ્યાવસ્થામાં સત્સમાગમ નહોતો.” એવું જે લખવામાં આવ્યું છે. તે માત્ર ગંધર્વજ કહેવાય. આંદોદમાં તેમને

સાધુ સન્તો તથા પુરાણીઓની કથાનો લાભ મળ્યો હતો એ હકીકત છે.

(૩) કવિશ્રીએ કદી તોડી નાખ્યાનો પ્રમગ નર્મદના લખાણને આધારે છે. તેજ પ્રસંગને ‘ગુજરાતી’એ આપેલી હકીકત ખોટી કરાવે છે. ‘નર્મદ’ તથા ‘ગુજરાતી’ ની કદી તોડવાની આપેલી હકીકત એ માત્ર ગપગોળોજ છે. દયારામભાઈ ચુસ્ત વૈજ્ઞાનિક હતા. તે શ્રીવલ્લભાચાર્યજી તથા તેમના વશને તરફ અપૂર્ણ પ્રેમ તથા પૂજ્યતા ધરાવતા. તેમ વૈજ્ઞાનિક તરીકે એ કદીનું માહાત્મ્ય મારી પેડે સમજતા હતા, વૈજ્ઞાનિકો સમક્ષ, કવિશ્રીને હલકો પાડના સિવાય ઉપરના કથનનો કોઈ હેતુ નથી.

(૧૧) કવિએ રતનખાઈની ન્યાતની “સોનારણુને બેડું ફેડેલું” એ વાત ‘ગુજરાતી’એ જણાવી છે પણ તેનો કોઈ આધારજ નથી. રતનખાઈએ માસ્તાન ગોનીની ન્યાતના હતા તેમની ન્યાતનું એક પણ ઘર ચાદોદમા નહોતું. મૂલ નાસ્તિક કુત્ર શાસ્ત્ર તેના જેવું આ અસત્ય છે.

(૧૨) ‘પ્રાચીન કાવ્યમાળા’ના ભાગ ૨ માં ‘રસિકવલ્લભ’ અથવા છાપ્યો છે પણ તે અથ ‘શુદ્ધાદૈત’ નું પ્રતિપાદન કરે છે એમ લખ્યું છે તે સાચું નથી આ અથ શ્રીવલ્લભાચાર્યના શુદ્ધાદૈત વેદાન્તનું પ્રતિપાદન કરે છે.

(૧૪) ‘ગુજરાતી’ પ્રેસે પ્રકટ કરેલા (શુદ્ધાદૈતનું નહિ) ૨૧ પ્રાણજીવન વ્યાસ સંગૃહીત દયારામભાઈના ‘કાવ્ય સંગ્રહ’ ના મુખ્ય પૃષ્ઠ ઉપર દયારામભાઈને ‘સ્વામીનારાયણ પંથી’ જણાવેલ છે. એ અથ પ્રકાશનું ઘેર અજ્ઞાન સૂચવે છે. અગર તો જૂન સુધારવામાં દષ્ટિ દોષ હોવો જોઈએ. દયારામભાઈ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના પુષ્ટિ સપ્રદાયના હતા, તેમણે સ્વામિનારાયણ સપ્રદાય વિષે અગર તેના સિદ્ધાન્તો વિષે કોઈ પણ સ્થળે લખ્યું નથી.

(૧૪) રતનબાઈ અને દયારામભાઈના સંબંધ વિષે જે ગપગોળો ફેંકવામાં આવ્યો છે, તે અસત્ય ફરેલ છે. દયારામભાઈની ૬૦ વર્ષની વયે, તેમની ઠાકોર મેવામાં ઉપયોગી થવા ૪૫ વર્ષની વયે તેમના સંપર્કમાં આવ્યા. ભગવતમેવા કરવા માટેનોજ તેમનો સંબંધ હતો. (વાંચો આ પુસ્તકમાં 'તપોવન સાથી' વાળું પ્રકરણ)

(૧૫) ત્રિભુવન શેઠની દૃષ્ટિએ દયારામભાઈ એ પુષ્ટિમાર્ગ સ્વીકાર્યો, તે ઘેલછા હતી? ત્રિભુવન શેઠે દયારામભાઈની જીવન કથા લખી છે. તે માટે એટલુંજ કહેવું બસ છે કે તે એક વૃથા ચર્ચા છે. આવું લખનાર લેખકને શો જવાબ અપાય? દયારામભાઈના માતાપિતા વૈષ્ણવ હતા. વૈષ્ણવી વાતાવરણમાં ઉછરેલા હતા. તેમની વૈષ્ણવી દીક્ષા સમજપૂર્વકની હતી. એને ઘેલછા કેવી રીતે કહેવાય. એવું કહેનાર પોતેજ પોતાની બુદ્ધિનું દેવાળું કાઢના નથી?

(૧૬) સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈએ 'અક્ષર દેહ' માં દયારામભાઈની કવિતા પ્રત્યે સદ્ભાવ દર્શાવ્યો છે, પણ તેમના 'ક્ષર દેહ' ની બાબતમાં મૌન દાખવ્યું છે. ગોવર્ધનરામભાઈ વધુ જીવ્યા હોત તો કદાચ એ મૌન તોડત, અને આ બાબતનો ભ્રમ દૂર કરત. 'અક્ષર દેહ' માં ગોવર્ધનરામભાઈએ દયારામભાઈની પ્રેમલક્ષિતને યોગના અર્થમાં સમજાવી છે. તે પુષ્ટિમાર્ગની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ પ્રમાણે નથી. પુષ્ટિમાર્ગની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ભાગવતમાં નિરૂપેલી દશમ સ્કંધની ભક્તિ છે. પુષ્ટિમાર્ગ યોગનાં સાધનમાં માનતો નથી. વળી નરસિંહ મહેતા સાથે દયારામભાઈની કરેલી તુલના તે પણ ખરાબર નથી.

(૧૭) દિ. બા. કૃષ્ણલાલભાઈએ દયારામભાઈના જીવન વિષે આપેલી કેટલીક હકીકત પુરોગામી લેખકોના આધારે છે. તે હકીકતો અવિશ્વસનીય છે. તેમણે દયારામભાઈની કવિતાને હાફિઝની કવિતા સાથે સરખાવી છે. કારણકે ઉભયની કવિતામાં પ્રભુ માટેનો પ્રેમ છે. પણ આ સરખામણી અસ્થાને છે. બન્નેય કવિઓની ઈશ્વર

અત્યેના પ્રેમની દૃષ્ટિ જુદી છે. તેમ ઈશ્વર વિષેની તેમની કલ્પના જુદી છે.

✓ (૧૮) કેટલાકે દયારામભાઈને બાયરન કવિ સાથે સરખાવે છે. પણ ક્યાં રાજા ભોજ અને ક્યાં ગાગો તેલી ? દયારામભાઈ ભક્ત હતા. બાયરન પૂરેપૂરો સસારી હતો. દયારામભાઈ અલૌકિક રસના ભક્ત; બાયરન સ્થૂલ રસમાં ચકચૂર હતો. દયારામભાઈ સાકાર ઈશ્વરને-કૃષ્ણને માનતા; બાયરન ખ્રીસ્તી હતો. અને તે ઈશ્વરને માનતો હશે કે કેમ તે પણ શકાશીલ છે. હા, દયારામે જેમ યાત્રાઓ કરી તેમ તેણે અવાસો કર્યા છે. પણ એટલી સમાનતાથી સરખામણી કરી શકાય નહિ. બાયરનની પ્રેમ કવિતામાં વિલાસિતા છે.

✓ (૧૯) શ્રી કનૈયાલાલ મા. મુનશીએ દયારામભાઈને પ્રણય કવિ તરીકે ઓળખાવ્યા છે, પણ જો પ્રણય એટલે સસારીપ્રેમ એમ સમજવામાં આવે તો તે એના પ્રેમી કદી ન હતા. સસારની કોઈ સ્ત્રી સાથે પ્રેમમાં નહોતા. બધાઓ-સ્ત્રી કે પુરુષ તરફ તેમને ભગવદીયતાનો ભાવ હતો, દરેક પ્રત્યે તેમનો પ્રેમ નિર્વિકારી હતો. તેમનો પ્રેમ કેવલ પ્રભુ-કૃષ્ણ પ્રત્યેજ હતો. ગોપી ભાવનો તે પ્રેમ હતો. એ પ્રેમની ગરબીઓ તેમણે લખી છે. કવિએ એ રીતે શૃંગારરસ વર્ણવ્યો છે, પણ ભક્તિશાસ્ત્ર પ્રમાણે તે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ છે. તેને મધુરરસ તરીકે પણ ઓળખાવી શકાય એ અર્થમાં તે પ્રણયી નહિ, પણ અલૌકિક રસનો ભોક્તા અને પ્રભુ પ્રેમના ગાનાર કહી શકાય. શ્રી મુનશી ફોઈડના માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ દયારામભાઈને પ્રણય કવિ કહે છે પણ ભક્તિ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તે સાચુ નથી. તો પછી ભાગવત શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલ ભક્તિની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ મિથ્યા માનવી પડે, ભક્તનો પ્રેમ ફોઈડની દૃષ્ટિએ સમજી શકાય નહિ.

(૨૦) કવિશ્રીનું જીવન સમજનારે ઉપરના બ્રમોથી દૂર રહેવું

જોઈએ ! અત્યારે કેટલાક રૂપકો તથા નાટકો લખનારા ઉપરના જમોને આધારે લખે છે તેથી કવિશ્રીને મોટો અન્યાય થાય છે. હા, નાટકમાં મૂળ પ્રસંગોમાં ફેરફાર લાવી શકાય પણ લખનારાઓએ એટલી કાળજી રાખવી જોઈએ કે તેમાં તદ્દન જુદાણા ન હોવા જોઈએ, અગર તેથી કોઈ કામતી કે વર્ગની લાગણી ન દુભાય, એ રીતે ફેરફાર લાવી શકાય.

જમ નિવારણ માટે આટલું સંક્ષેપમાં આપવાની જરૂર જણાતા નોંધ લીધી છે. આમાં કોઈ લેખકને ઉતારી પાડનાનો હેતુ નથી, પણ લેખકોએ કવિશ્રીને અન્યાય થવો નહિ જોઈએ તેમજ તેમના કવિશ્રીના જીવનને તથા અક્ષર દેહને શુદ્ધ અવરૂપમાં જ રજુ કરવું જોઈએ, એટલે જ કહેવાનો ઉદ્દેશ છે.

દયારામભાર્ગવના ગુરુ વિષે કેટલીક ચર્ચા થઈ છે એ સંબંધી જણાવવાનું કે દયારામભાર્ગવના ગુરુ શ્રી વલ્લભનાથજી મહારાજ હતા એમ એમના વસીયત નામાં ઉપરથી જણાય છે પણ એ ક્યાના તે સંબંધી અભ્યાસપૂર્ણ માહિતી પ્રા. કેશવરામ શાસ્ત્રીજીએ ‘અનુગ્રહ’ માસિકના વર્ષ ૨૨ અ.ક. ૧૨ માં પ્રસિદ્ધ કરી છે એમના મતે જોધપુરનાલા શ્રીનાથદ્વારમાં શ્રી વનમાળીજીમાં વધુ સમય બિરાજેલા કાકા વલ્લભજીના વંશમાં તે થઈ ગયા હતા. આ શ્રી વલ્લભજી ઈચ્છારામ ભટ્ટજીના ગુરુ ગોપાલજીના પૌત્ર દયારામભાર્ગવના ગુરુ થાય દયારામભાર્ગવના શિષ્યના પ્રપૌત્રે પણ આ બાબતમાં ઐતિહાસિક સંશોધન કર્યું છે.

પ્રકરણ ૧૭ મું

દયારામભાઈની કાવ્ય વાડીનું વિહંગાવલોકન

ગ્રંથ પ્રકરણોમાં કવિશ્રીના જીવન ચરિત્રના જુદા જુદા પ્રસંગો અવલોકવામાં આવ્યા છે. તે ઉપરથી કવિશ્રીનું જીવન, આલુતજ ઉપર કેવી રીતનું હતું તેનો ખ્યાલ આવી શકશે. કવિઓનાં જીવન બે પ્રકારના હોય છે—સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ. અંગ્રેજ કવિ કિટ્સ પોતાના Ode on the Poets નામના કાવ્યમાં કવિઓ બે રીતે અમર છે; કાવ્યો દ્વારા—અને—આત્મરુપે—પ્રથમ ભાગમાં તેમના સ્થૂળ જીવનનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. આ વિભાગમાં હવે તેમના સૂક્ષ્મ જીવન—તેમના કાવ્ય દ્વારા લક્ષિત થતા જીવનને, આલેખવાનો પ્રયત્ન કરીશું. આ જીવન તેમના કવનમાથી સમજાવું જીવન છે.

સામાન્ય રીતે કવિઓનાં જીવન અને કવનનો બહુ સંબંધ જોવામાં આવતો નથી. આ સંબંધી બે મતો છે. કેટલાકનું એમ માનવું છે કે કવિઓ પણ સામાન્ય અસારી માણસો જોવાજ હોય છે. તેથી તેમનામાં સસારના રાગદ્વેષ, વિત્તેષણા માયા, મુમતા વગેરે હોયજ. એટલે તેમનું જીવન જો આપણે તપાસવા બેસીએ તો દુનિયાના ખીન્ન માણસોના જીવન જેવુંજ માલુમ પડશે; ખીજાઓથી ફાઈ પણ રીતે ભિન્ન પ્રકારનું તેમનું જીવન જણાશે નહિ. આ કવિઓના કાવ્ય વાચતાં આપણને તેમના જીવન વિષે કંઈક જુદોજ ભાસ થાય છે. કવન દ્વારા તેઓ આદર્શ સૃષ્ટિને રચે છે, અને તે આદર્શને સિદ્ધ કરવાને કંઈ અંશે પ્રયત્ન કરે છે એટલુંજ. વસ્તુતઃ તો એમનું જીવન

૩૨૮] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્ગવું જીવન દર્પણ.

તપાસીએ તો આદર્શ જેવું તેમાં આપું મળે છે. ૬૪ આવા કવિઓનાં કાવ્યો વાંચનાં આપણામાં ઉત્તમ ભાવનાઓ જનમૂલક થાય એ યાત અરી, પણ તેમના કવનને, તેમના સ્વૃક્ષ જીવન સાથે સરખાવીએ તો તે કવિ મારેની આપણી સન્માનની ભાવના એકદમ આસરી જાય છે, અને તેથી આપણે તેમનાં કવન તરફ આકર્ષાતા નથી. આ કવિઓના કવન અને જીવનનો કેાઈ પણ મેળ હોતો નથી જેનું જીવન સંસ્કાર શૂન્ય, તેનું કવન ખીજી રીતે ઉત્તમ છતાં અનાકર્ષક હોય છે. જ્યારે જે જે કવિઓના જીવન અને કવન એક સરખાં હોય તેમની જન સમાજ ઉપર છાપ પડે છે. જે કવિના કવન અને જીવનનો મેળ હોતો નથી તે કવિના કવનની છાપ બહુ વખત રહેતી નથી. તે અલ્પ સમયમાં ભુંસાઈ જાય છે. તે કવિ અમરતાને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

જીવન અને કવનનો દર્પણ અને પ્રતિબિંબની માફક સંબંધ છે. દર્પણ-અરિસામાં જેમ વસ્તુનું પ્રતિબિંબ જોઈ શકીએ છીએ તેમ કવન દ્વારા કવિના જીવનને આપણે નિહાળી શકીએ છીએ. દર્પણ મલિન હોય તો પ્રતિબિંબ આપું દેખાય છે. તેમ જો કવિનું કવન મલિન હોય તો તે કવિના જીવન વિષે આપણને સારો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. અર્થાત્ કવિનું જીવન શુદ્ધ છે કે અશુદ્ધ એ જાણવાનું સાધન કવન છે. જેટલે અંશે કવન શુદ્ધ તેટલે અંશે તેનું જીવન ઉત્તમ. ખીજી રીતે કહીએ તો જીવન અને કવન વચ્ચે ખીજા અને વૃક્ષનો સંબંધ છે. ખીજામાંથી વૃક્ષ ઉદ્ભવે છે. તેમ શુદ્ધ જીવનમાંથી શુદ્ધ કવન ઉદ્ભવે છે. વૃક્ષમાં ખીજની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ શુદ્ધ કવનમાંથી શુદ્ધ જીવન નિર્મિત થાય છે. આ રીતે જોતાં કવન અને જીવનને કદી પણ જુદાં પાડી શકાયજ નહિ. તે એક ખીજામાં રહેલ છે. કવિશ્રી દયારામભાર્ગવું જીવન તેમના કવન સાથે એટલું બધું સંકળાયેલું છે કે આપણે તેમના જીવનને તેમના કવનથી જુદું પાડી શકીએ નહિ. આથી તેમના જીવનનો

દયારામભાઈની કાદ્ય વાડીનું વિહર્જાવલોક્ન. [કરંદ

વિચાર કરતી વખતે તેમના કવનનો પણ વિચાર કરવો ઘટે છે. માટે આ વિભાગમાં આપણે તેમના કવન ઉપરથી તેમના જીવનનો ખ્યાલ ખાધીશું. કવિઓના બે દેહ હોય છે. એક અન્નમય દેહ અને બીજો વાડ્મય દેહ. દયારામભાઈનો અન્નમય દેહ જેવો સુદર હતો, તેવોજ તેમનો વાડ્મય દેહ પણ હતો.

અહિં આ એક વસ્તુ એ જરાજર સમજવાની છે કે દયારામભાઈ એ કેવલ કવિજ નથી પણ ભક્ત કવિ છે. કાળીદાસ, ભાસ, હર્ષ, પ્રેમાનંદ, શામળ, શેકરપીઅર, વર્ડઅવર્થ, રોલી, કિટ્સ, બાયરન કે ટેનીસન વગેરે કવિઓ તે કેવળ કવિઓજ હતા. તેમના કાબ્યો ગમે તે વિષયનાં હોય; કાંતો જીવનના મર્મ ભાગને તપાસવાં અગર પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય ગાવું. અગર સામાજિક જીવનના ગૂઢ ક્રાયડાઓને ઉકેલવા અગર સમાજ જીવનને સ્પર્શતા પ્રશ્નોનું દર્શન કરાવવું. આમાંથી ગમે તે કોઈ પણ ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે તેમની કવિતા હતી. આ કવિઓનાં કાબ્યોમાં કલા એ મુખ્ય હોય છે. કવિતા સર્જન એજ તેમના જીવનનું ધ્યેય. જો તેમની કવિતાને પોષક તત્વ ન મળે તો તેમનું જીવન સૂકાઈ જાય છે. તે મિવાય તેમને જીવનમાં બીજું કંઈ આનંદ આપી શકતું નથી. આ કવિઓના વર્ગમાં કેટલાક એવા પણ કવિઓ છે કે જેમના જીવનમાં કવિતા મુખ્ય હોવા છતાં પણ તે ગૌણ રહે છે. તે કવિતાના દાસ નથી, પણ કવિતા તેમનું દાસત્વ સ્વીકારીને તેમના આત્માના આદેશને અનુસરે છે. તેઓ કવિતાની ખાતર અગર કવિ તરીકેની કીર્તિ મેળવવાને કવિતા રચતા નથી. આવા કવિઓનો દરજ્જો સામાન્ય કવિઓ કરતાં કંઈક ઊંચો છે. તે કવિઓ ને ભક્ત કવિઓ છે. દયારામભાઈ એકલા કવિ નથી પણ ભક્ત કવિ છે. તેમના જીવનમાં ભક્તિ મુખ્ય છે, અને કવિતા એ ગૌણ છે. કવિતાનું અવલંબન તેઓ સાધન તરીકેજ કરે છે. પ્રભુની ભક્તિ ગાવામાં કવિતા એક સાધન હોવાથી તે કવિતા તરફ તેમની મમતા હોય

છે. તેથી જો તે કવિતા, ભક્તિ સિવાયના બીજા માર્ગે તેમના ચિત્તને દોરી જાય તો તેજ પળે તેઓ તે કવિતાનો ત્યાગ કરે છે. જ્યદેવ, મુરદાસાદિ અદ્વૈત સખાઓ અગર નરસિંહ મહેતા જેવા કવિઓ કેવલ કવિઓ નહિ પણ ભક્ત કવિઓ છે. દયારામભાઈની કવિતા વિષે વિચાર કરતાં આ વસ્તુ ધ્યાનપૂર્વક સમજવી જોઈએ. તે ભક્ત પ્રથમ છે, અને કવિ પછી છે. એટલે તેમની કવિતાનું મુદ્દ્ય તે રીતે થવું જોઈએ. જો તેમની કવિતામાં કાવ્યશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ કોઈને દોષ દેખાય, અગર તેમાં કળાની ન્યૂનતા દેખાય તો તેનું કારણ એ છે કે તેમણે કવિ તરીકે કવિતા લખી નથી, તે છે. જીવાત્માનો પરમાત્મા સાથેનો સંબંધ કરાવવામાં કવિતા એ મુખ્ય સાધન છે, તેથી જોઈએ અંશે તે સાધન તેમને ઉપયુક્ત થાય તેટલે અંશે તેનો ઉપયોગ આ ભક્ત કવિઓ કરે છે. દયારામભાઈએ પણ પ્રભુ સાથેની સંબંધ પ્રાપ્તિમાં કવિતાનું ઉપયોગીપણું વીકસનું છે.

જૂના કાળમાં-વેદની ઋચાઓમાં કવિને માટે 'સૂરિ' શબ્દ વપરાતો. વેદના મંત્ર દષ્ટા ઋષિઓ માટે 'કવિ' તથા 'સૂરિ' પદ પ્રયોજાતા. યાજ્ઞકાચાર્ય કવિનો અર્થ 'કાન્તદર્શી' એમ કરે છે. એટલે જે દર્શન દુનિયાના સામાન્ય માણસને થતું નથી તે દર્શન કવિ કરી શકે છે. દુનિયાના બીજા માણસોની દષ્ટિને મર્યાદાઓ હોય છે, તેઓ અમુકજ પદાર્થોને અમુક સીમામાં ફરીને અવલોકી શકે છે. પણ કવિઓનાં દર્શનને આવી મર્યાદા હોતી નથી. દુનિયાના માણસો લૌકિક પદાર્થોને જ જોઈ શકે છે. બ્યારે ખરા કવિઓ લોકવેદથી અતીત, સ્થૂળ દષ્ટિની પણ પાર દિશ્કાલાનવચ્ચિત્ત પદાર્થને પણ મુક્ત દષ્ટિથી જોઈ શકે છે. જે અગોચર પદાર્થ હોય તેને પણ તે ગોચર કરી શકે છે. જે વાગતીત હોય તેને વાણીના વિષયમાં લાવે છે, જે અચિન્ત્ય હોય તેને સીમાબંધનમાં તે જકડે છે. આ દષ્ટિ તે કવિની

દષ્ટિ છે. માટેજ કવિને અર્થ માત્ર કવિતા ગાનાર એમ વેદકાળમાં કરવામાં આવ્યો નથી, પણ કાન્ત-અતીત પદાર્થનું દર્શન કરનાર અર્થાત્ કાન્તદર્શી કરવામાં આવ્યો છે. વેદકાલીન મત્તદષ્ટાઓનું દર્શન આવા પ્રકારનું હતું તેનું કારણ કે તેઓ જે દર્શન કરતા હતા તે લૌકિક ચક્ષુથી નહિ પણ આર્ષ ચક્ષુથી કરતા હતા.

જે સૌદર્ય સામાન્ય ચક્ષુ જોઈ શકતું નથી તે કાન્તદર્શી કવિનું નયન જોઈ શકે છે. 'સૂરિ' પદ માહાત્મ્ય જ્ઞાનનું યોધક છે. તે આ માહાત્મ્ય જ્ઞાન પદાર્થના ગૂઢ અર્થ ઉકેલવામાં પુણ્યનું ઘોતક છે આ કાન્તદર્શન અગર પદાર્થના ગૂઢાર્થ સમજવાનું નૈપુણ્ય ભક્ત કવિઓમાંજ મુખ્યત્વે જોવામાં આવે છે. આથી પ્રાચીન કાળના કવિઓ તે કેવળ કવિઓ નહિ પણ ભક્ત કવિઓજ હતા. તેઓ કાન્તદર્શી હતા જેટલે અંશે તેઓ કાન્તદર્શી હતા તેટલે અંશે તે ભક્ત કવિઓ હતા. વેદના રચયિતા બ્રહ્મા કે રામાયણના ગાનાર વાલ્મીકિ તેઓ કાન્તદર્શી હોવાથી ભક્ત કવિઓ હતા પણ પાછળથી કાળાદાસાદિની કવિતાએ ઉચ્ચ પ્રદેશમાં વિહરવાનું ત્યજી દીધું. તેમની કવિતાની દર્શનશક્તિ કુદિત થયેલી હોવાથી તેઓ કાન્તદર્શી ભક્ત કવિને બદલે કાવ્ય ગાનાર ફક્ત કવિના પદનેજ પ્રાપ્ત કર્યું.

દયારામભાઈની કવિતા વિષે વિચાર કરતા પહેલાં વિવેચકે દયારામભાઈની કાવ્ય દષ્ટિને સમજવી જોઈએ. પ્રથમ તો એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે તેઓ કાલિદાસાદિ કવિઓ જેવા કવિ નથી. પણ જયદેવ, સુદાસ, નરસિંહ, મીરાબાઈના વર્ગના કવિ છે, એટલે ભક્ત કવિ છે. ભક્ત કવિઓને મમ્મટાદિએ કાલિદાસાદિ લૌકિક રસો પરત્વે લખાવેલી કવિતાના આધારે જે કાવ્યનું લક્ષણ આપ્યું છે તે માન્ય હોતું નથી તેમની કાવ્યની કલ્પના, પોતાનીજ અવ્ય રકુરિત હોય છે, બીજા પાસેથી લીધેલી હોતી નથી. તે દષ્ટિ તેમને તેમના

કુર] સદ્ગતિ દ્વારામભાષિનું જીવન દર્શન.

જીવનમાથી સાપડે છે. દ્વારામભાષિની કાવ્ય દષ્ટિ સ્વયં પ્રેરિત છે, અને તેમના જીવનના ધ્યેયને અનુસરે છે.

ભારતીય તથા પશ્ચિમના કાવ્ય મીમાસકોએ કાવ્યની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ કરી છે. મમ્મટ દોષ રહિત, માધુર્યાદિ ગુણોથી સુકૃત એવા શબ્દ તથા અર્થને કાવ્ય કહે છે. આમા અલકાએ સર્વથા જરૂરના નથી હોય પણ ખરા, અને ન પણ હોય. જગન્નાથ રમણીય અર્થનું પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દને કાવ્ય કહે છે. વિશ્વનાથ રસાત્મક વાક્યને, દણ્ડી રીતિને અને આનંદવર્ધન ધ્વનિને કાવ્યનો આત્મા કહે છે. જયદેવ અલકારને કાવ્યનું જ્વાલુ (પ્રાણ) જણાવે છે. પશ્ચિમમાં એરીસ્ટોટલના સમયથી, કાવ્ય વિષે જુદા જુદા લક્ષણો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. કાઈ તેને નિસર્ગના અનુકરણ રૂપ માને છે, કાઈ તેને નિસર્ગનું ભાવનિરૂપણ કહે છે. કાલ્દાઈ તેને સંગીતમય વિચાર જણાવે છે. વર્ડઝ વર્થના મતે શાન્ત યોગમાં સ્મૃતિમાં અનુભવેલ લાગણીનો આવિષ્કાર તે કાવ્યનું પ્રયોજન છે. વીસમી સદીમાં આર્નોલ્ડે જીવનની મીમાસાને કાવ્યનું પ્રયોજન કહ્યું. કાઈ કહે છે કે તે વાસ્તવિક હોવી જોઈએ, કાઈ તેને આદર્શવાદી હોવાનું કહે છે. ગુજરાતી કવિતાના વિવેચકોમાં પણ આ બાબતમાં વિવિધ મતો પ્રવર્તે છે. સદ્ગત રમણભાઈ નીલકંઠને મતે ચિત્તવૃત્તિનો સંક્ષોભ એ કાવ્યનું પ્રેરક છે સાક્ષર પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોર અર્થધનતાને કાવ્યનું ગુપ્ત તત્ત્વ માને છે. આચાર્ય આનંદશંકરભાઈના મતે તે આત્માની કલા છે. સદ્ગત કવિ શ્રી નાનાલાલ હરિસ હિતા ભા ૧ ની પ્રતાવનામાં કવિતાનું ધ્યેય સમસ્ત આત્માનો રસ બોલ જણાવે છે. આ કથનને તેઓ નીચેના શબ્દોમાં સ્પષ્ટ કરે છે.

“કવિતા એટલે સમસ્ત આત્માના રસ બોલ. અનુભવીએ કહેશે કે, આત્મ-સંભારેલા ચિત્તપ્રગ્ણના રસ બોલવા એ હરિકૃપા કવિવરો કહેશે કે, સમસ્ત આત્માના મહાબોલ બોલતી

કવિતા રચવી એ હરિપ્રેરણા છે; અને કાવ્ય મીમાસકો કહેશે કે બ્રહ્માનંદ સમો કાવ્યાનંદ માણવો એ પણ હરિવરદાન છે. સુભાષિત કહે છે કે રસિકાઃ કામવર્જિતાઃ એવા કામવાર્જિત રસિકવરો આ જગત્-પુંજે કેટ કેટલાક દીઠા-જમ્યા ?

વ્યાસ ને કાલિદાસ બેશક કાવ્ય-જગતે વિરલા છે; અને નીલકંઠ અને મસ્તિનાથ પણ ઓછા જવલા નથી. કેકિલ-ટકુકે ભરેલી બંધૂક લઇને ઉંનાર ૨૦ મી સદીમા આ આંખે દીઠેલ છે, અને એવા કવિકેકિલ પ્રત્યેના સ્વાંગધારી મસ્તિનાથે પણ દીઠેલ છે.

ખરું કાયલના બોલબાણુ પ્રાર્થના ગાડીવ-બાણુથીયે કાતિલ છે. કાયલ બાણુના તો કવચસાજ કૃષ્ણ બાણુની મજબોગિનીઓએ સળ્યાં હતાં,

આ અવતરણ ઉપરથી ન્હાનાલાલની કવિતા દૃષ્ટિનો ખ્યાલ આવશે. તેજ દૃષ્ટિ કંઈક અંશે દયારામભાઈની છે. દયારામભાઈની કવિતા તે પોતાના સમસ્ત આત્માનો રસબોલ હતાં. પોતાના સમસ્ત જીવનની રસાત્મક લગવાનના સ્વરૂપની અનુભૂતિના તે રસ બોલ છે. તેમની કવિતાનો વિષય લગવદ્-સાનુભૂતિર કૃષ્ણમા નિરોધ સિદ્ધિ છે અને તે પ્રેમ લક્ષણાલક્ષિ દ્વારા તેમને સિદ્ધ કરેલ છે. જુદા જુદા કવિઓ પાસે કવિતા માટે જુદા જુદા આદર્શો હોય છે—માનવસેવા, સંસાર, પ્રકૃતિ, પ્રભુલક્ષિ વગેરે. નરસિંહ, મીરાની કવિતાનો વિષય કૃષ્ણ લક્ષિ હતો, પ્રેમાનંદનો આદર્શ પૌરાણિક કથાઓ દ્વારા જીવન શુદ્ધિ, શામળનો કૌતુકભરી લોક કથાઓથી રસવૃત્તિ, અખાનો ‘ગ્લાન-વૈરાગ્ય’, દલપતરામનો નૈતિક શુદ્ધિ, નર્મદનો પ્રેમશૌર્યદ્વારા સ્વદેશભાવના, મણિભાઈ નણુભાઈનો ‘અભેદભાવ’, ‘કલાપીનો રનેહ’, બોટાદકરનો ‘ગૃહસંસાર’ સ્વ. નરસિંહરાવનો ‘પ્રકૃતિ તથા સંસાર’ ન્હાનાલાલનો વિશાળ વૈજ્ઞવતા—તેમ દયારામભાઈ નો આદર્શ પ્રેમલક્ષણા લક્ષિ

૩૩૪] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

હતો પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રેમલક્ષ્મિ દ્વારા, ગોપીલાલથી રસાત્મક ભગવાનના ભજનાનંદની અનુભૂતિ કરવી તે હતો. તેની પ્રેરણા આપનાર ભગવાનજ છે. તે પ્રેરણાની શક્તિ ભાગવત, ગીતા, અન્ય પુરાણો, શ્રીવદનભાષ્યજીના ગ્રંથો, સુરદાસાદિ કવિઓ વગેરેની કવિતાનાં રસપાનથી તેમનામા સમૃદ્ધ બની હતી.

કવિની કવિતાની મીમાસા કરનારાઓએ ખીજા આ બાબત ધ્યાનમા રાખવી જોઈએ કે તે પુષ્ટિમાર્ગીય કવિ છે, તે માર્ગની સંપૂર્ણ જાણ તેમના હૃદય ઉપર પડી હતી. જેમ કેન્દીની 'હીવાઈન કામેડી'મા રોમન ક્રેસોલીક ધર્મની જાણ; તથા મીલ્ટનના 'પેરેડાઈઝમા લોસ્ટ'મા ખ્રીસ્ટન ધર્મની જાણ-નગસિદ્ધ-મીંગની કવિતામા ભાગવત ધર્મની. અને વેદાન્તી કવિ અખાની કવિતા ઉપર શાકર વેદાન્તની જાણ પડી છે કવિ કાના ઉપર ખ્રિસ્તી ધર્મની જાણ છે તેમ, દયારામભાઈની કવિતામા વલ્લભ સંપ્રદાયના શુદ્ધાદ્વૈત વેદાન્ત અને પુષ્ટિમાર્ગીની પ્રેમલક્ષણા લક્ષિતની જાણ છે. તેમની કવિતાનો વિષય કૃષ્ણ છે તેમની દરેક કવિતામા કૃષ્ણમા મન તથા ઈન્દ્રિયોનો નિરોધ અને તદ્દ્વારા પ્રભુના રસ સ્વરૂપની અનુભૂતિ વ્યક્ત કરવામા આવી છે એમની કવિતા સમજવાની આ આવી વિવેચકે પોતાની જુદી મજબુતામા નખી મૂકવી જોઈએ. નહિ તો તે કવિતામા રહેલા મહામૂલ્ય ગતોતુ દર્શન કરી શકશે નહિ દર્શનના અભાવે સાચુ મૂલ્યાંકન પણ કરી શકશે નહિ.

ભક્ત કવિ દયારામભાઈ કવિતાનું લક્ષણ ઉપર પ્રમાણે જાણે છે, અને તેને પોને અનુસરે છે. આ જગતનું મૂળ પરમાત્મા છે. પરમાત્માથીજ જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય છે. જગતનું સર્વસ્વ પરમાત્મા છે તેજ પરમ અર્થ છે. માટે કાવ્યનો વિષય પણ પરમાત્મા હોવો જોઈએ. કાવ્યનું શ્લેષ સમજાવતા 'મજસત સૈયા'મા નીચે પ્રમાણે કહે છે.

હયારામભાઈની કાવ્ય વાડોનું વિહંગીવલોકન. [૩૩૫

ખિનસખંધ હરિકા યસખ, અતિ અદ્ભૂત દુ ન કામ,
આરકૂટ ભૂખનરચિર, પે જીમિ મિલે ન દામ.

દ કા. સં. પૃ. ૪૩૫ શ્લો ૭૦૧

હરિના સંખંધ વગરનું કાવ્ય તે કાવ્યજ કાર્ત્ત ઉપયોગનું નથી. ભલેને તે અદ્ભૂત હોય, તેની રચના ગમે તેટલી સારી હોય તોપણ તેમા જો હરિના ગુણગાન વગેરે ન હોય તો તે કાવ્ય શા ખપનું ? જેમ આર્કૂટ કહેતા પિત્તળ, તેના ગમે તેટલા સુદર ઘરેણા બનાવવામાં આવે પણ, સોનાના હલકામાં હલકા ઘરેણાં જોટલું તેનું મૂલ્ય અંકાતું નથી. તેમ પ્રભુના ગુણગાન વગરના કાવ્યો, રચનાની દૃષ્ટિએ સુદર હોય પણ તે પિત્તળના જુઠા ઘરેણાની માફક નકામા છે. તે કાવ્યો સાચા નથી, સાચું કાવ્ય તો તેજ છે કે જેમાં ભગવદ્ ગુણગાન હોય.

આવા કાવ્યોમા શબ્દોનો ખોટો આડબર હોતો નથી. તેમા કવિએ અર્થશૂન્ય શબ્દોના દગલા કરતા નથી. ખપ તેટલાજ શબ્દો તેમા હોય છે. એક એક શબ્દ ગૂઢ અર્થથી ભરેલો હોય છે, અને તે પ્રત્યેક શબ્દમા રમણીય અર્થ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હોય છે; તે કાવ્ય દેખીતા સાદા પણ વિચારમા ગૂઢ હોય છે. આથી કવિશ્રી કહે છે.

ખરનયોર અતિઅર્થસહ, અમલ સરસ સદહોઈ,
કૃપાભારતી કૃષ્ણવહ, કાવ્ય ન એસી કોઈ.

આ દુહામાં જણાવ્યા પ્રમાણે આવા કાવ્યોમા મુખ્ય નીચેનાં ચાર લક્ષણો છે—(૧) અદ્વ વર્ણન (૨) ગૂઢાર્થતા (૩) શુદ્ધ શબ્દ શુદ્ધિ અને અર્થ શુદ્ધિ (૪) સરસતા—રસયુક્તાતા—આ ચાર લક્ષણુ યુક્ત કાવ્ય તેજ સુંદર કાવ્ય છે. જેની ઉપર પ્રભુની કૃપા હોય તે કવિ કાવ્યો રચી શકે છે. કોઈ પણ કવિ પોતાના કૌશલ્યથી અગર પરિશ્રમથી એવાં કાવ્ય રચી શકતો નથી.

દયારામભાઈનાં તમામ કાવ્યો હરિનાં સંજ્ઞાધવાળાં છે. હરિ સિવાય બીજા કોઈના વિષેની તેમણે કવિતા ગાઈ નથી. તેની ખાતર તેમણે બીજી ઘણી મોટી મોટી લાલચો જતી કરી છે. તે આપણે એમના જીવન ચરિત્રમાથી જાણીએ છીએ. તેમનાં કાવ્યની ગેયતા અને માધુરીથી આકર્ષાઈને ઘણાએ શ્રીમંતો તથા રાજાઓ તેમની પાસે આવતા હતા, અને કેટલાંકાએ તો પોતાને ઘેર તેમને બોલાવવાને નિમંત્રણ આપતા. પણ પ્રભુનીજ કવિતા ગાવાનું પણ લેનાર આપણા કવિએ તે નિમંત્રણને અવગણ્યા હતાં. તેમણે જો ધાર્યું હોત તો પોતાની કવિતા ગાઈને પુષ્કળ ધન પ્રાપ્ત કર્યું હોત અગર, રાજકવિઓ Poet laureate ની માફક રાજદરબારમાં મોટો માનમરતબો ભોગવ્યો હોત. પણ તેવી કેંઈ લાલચને તેઓ વશ થયા નથી. રાજ્ય મહેલ કરતા પોતાના નાનકડા ગૃહને તેઓ વધારે કિંમતી ગણતા હતાં. તેમજ રાજસભામાં બેસવા કરતાં પોતાના ઘર આંગણે પ્રભુ ભજન કરવાને ભેગી થતી સામાન્ય મનુષ્યોની નાનકડી મંડળીમાં બેસવાનું તે વધારે પસંદ કરતા હતા. તેમણે પ્રભુ સિવાય બીજા કોઈની પણ કવિતા કરવી નહિ એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. તેમની તમામ કવિતામાં ભગવાનનું જ ગુણગાન છે. આ ભગવાનને 'શ્રીકૃષ્ણ' તરીકે ઓળખાવે છે. વેદમાં જેને બ્રહ્મ કહે છે. તેને શ્રીમદ્ ભાગવતમાં 'શ્રીકૃષ્ણ' તરીકે જણાવેલા છે. આ શ્રીકૃષ્ણ દયારામભાઈના મતે પરમ પદાર્થ છે. તેમની કવિતાનો મુખ્ય વિષય શ્રી કૃષ્ણજ છે. અને તે કૃષ્ણના વિષે જુદી જુદી રીતે કવિતાઓ ગાઈ છે. કોઈમાં શ્રી કૃષ્ણના જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો છે, કોઈમાં શ્રી કૃષ્ણની લીલાઓ ગાઈ છે, કોઈમાં શ્રી કૃષ્ણનાં ગુણ ગાન કર્યાં છે, કોઈમાં શ્રી કૃષ્ણ માટેની પ્રેમભક્તિ વર્ણી છે, કોઈમાં શ્રી કૃષ્ણનો પ્રેમ મેળવવા માટે સંસારમાં વૈરાગ્ય થવો જોઈએ, એમ જણાવ્યું છે. આમ જુદી જુદી ઢળની અને પ્રકારની કવિતાનો વિષય એકજ શ્રી કૃષ્ણ છે. જેમ પુષ્પમાં સૌરભ, તેમ દયારામભાઈની કવિતામાં શ્રી કૃષ્ણ માટેની ભક્તિ છે. એ ભક્તિ તત્ત્વને તેમાંથી લેઈ લેવામાં

આવે તો એ કવિતાનું મૂલ્ય કશું નથી. શ્રી કૃષ્ણ ભક્તિ એજ દયાગમભાર્ગવીના મતે કવિતાનો આત્મા છે. શ્રી કૃષ્ણ ભક્તિ સિનામની કવિતા તે આત્મા વગરના શબ્દ સમાન છે. દયારામભાર્ગવી કવિતા વાચતી વખતે આ દષ્ટિ આપણે લક્ષ્યમાં રાખવાની છે.

દયાગમભાર્ગવું કાવ્ય સાહિત્ય બહુ વિશાળ છે, તેમાંથી જે મોટાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધ થયા છે તેનો અદ્ય પરિચય અહીંયા આપણે કરીશું. આ કાવ્યોનો જે પરિચય અહીંયા દગવવામાં આવે છે, તે દયારામ કૃત ‘કાવ્યમણિમાલા ભાગ ૧ થી ૬’ માં, ‘દયાગમ કાવ્યામૃત’ ‘દયારામ રસ ધાળ’ અને ‘દયારામ કાવ્ય સંગ્રહ’માં દષ્ટિગોચર થશે. અભ્યાસ કરવાની ઈચ્છાવાળાઓએ ઉપર ગ્રંથો જોવા. અહીંયા જણાવેલા આ ગ્રંથોના નામ ગ્રંથો સાલના મુદ્રા પ્રમાણે નથી.

પરીક્ષા પ્રદીપ—એ ૧૮૧ લીટીનું કાવ્ય છે સમાજમાં અનેક પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે, સારા પણ હોય ને ખોટા પણ હોય. તેમની પરીક્ષા કેમ કરવી તે સૂત્રાત્મક શૈલીમાં કવિએ બહુજ સરસ રીતે જણાવ્યું છે. સમાજમાં કેવી રીતે વર્તવું. મનુષ્યોના વિચારો કેમ જાણવા ને લક્ષ્ય પછી શું કરવું, તે આમાં કવિએ દેખાડ્યું છે. આ ઉપરથી કવિના માનવ સ્વભાવનો અભ્યાસ મેટલો જાડો હતો તે સમજી શકાય છે, આદર્શ લોક કે આદર્શ પુરુષ કેવો હોઈ શકે તે એમાં વર્ણવ્યું છે આ ‘કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૩’ માં છપાયું છે.

ગુરુ પ્રભાવ ચંદ્રિકા—એમાં ગુરુદેવની મહત્તા જણાવી છે. ગુરુ એ પણ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે, ગુરુ વગર અજ્ઞાન દૂર થાય નહીં, ગુરુ અપવિત્રને પવિત્ર કરનાર છે. ગુરુ દ્વારા સંસાર તરી શકાય છે. આ કાવ્યમાં ગુરુના આચરણ બતાવ્યા છે તેમજ ગુરુની યોગ્યતા પણ દર્શાવી છે અને દરેક મનુષ્યને પોતાના જીવનના ઉત્કર્ષ માટે ગુરુ કરવા જોઈએ તે પણ આમાં દર્શાવ્યું છે.

ચતુરચિત્ત વિલાસ—આમા ૪૧ દોહગ ચોપાઈને સોરઠા થોગ લા છે એમા સમસ્યા પણ મુકેલી છે આજો અથ મનનીય છે સુરદાસજીના દહફૂટ પદો જેવુ આ કાવ્ય છે ચતુર પુરષો એટલે નિદાનો ॥ બુદ્ધિની કસોટી કરે એવો આ અથ છે સામાન્ય પુષ્પોને તે દુમોઘ છે અર્થની દૃષ્ટિએ અધરા એવા કા થો પણ દયાગમભાઈ લખી શક્તા એ એમની નિદ્ધતાનો ખ્યાલ આપે ૭ આ કા યઅથની અદર પણ ધનશ્યામની માથેના મળધનો અર્થ જણા થો છે

વિનય બત્રિસી—દયારામભાઈએ ૩૦ પોકાથી લગવાનને વિનતિ જે કા યમા કરેલી તે કા યતુ નામ ‘વિનય બત્રિસી’ છે કવિ ગોતાના ઇવનને એકરાગ પ્રભુ પાસે કરે છે અને પ્રભુ ભક્તિમા જો કોઈ ભૂનેચૂકે દોષ ગહી ગયા હોય તો તેની ક્ષમા થાયે છ આ અથના વાચનથી ભાનુકના હૃદય આદર્ અને આર્ત બન્યા વગર ગેરેગે નહિ આ ૫૫ દયારામ કૃત મણિમાલા ભાગ ૬ મા છપાયુ છે

સાગ્ગશિક્ષા—આ કા યમા દયાગમભાઈએ જુદા જુદા શાસ્ત્રોમાથી જે ઈર્ન જ્ઞાન મેળ થુ તેનો સાગ એકત્ર કર્યો છે કુલ ૮૪ કડીઓનુ એ કાવ્ય છે એમા એમણે તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોને પણ દૂ કમા સમગ્રન્ય છે જેમ મધમાખી જુદા જુદા પુષ્પોમાથી ગસ ચૂટી લઈને એક મધપુડો રચે તેવી રીતે આ અથ રચાયો છે તેમા દૂ કમા તમામ શાસ્ત્રોનુ દોહન આવી જાય છે આ કાવ્ય ‘મણિમાલા ભાગ ૬’ ના છપાયુ છે

પ્રેમ ભક્તિ—આ કા યમા પ્રેમ ભક્તિનુ સ્વરૂપ અને તેના પ્રકારો કવિએ આપ્યા છે ભક્તિપોષણ અને રસિક વદનભામા જેવુ ભક્તિનુ નિરૂપણ થ્યું છે તેનુ અહીંઆ પણ નિરૂપણ થ્યું છે આ અથ પ્રેમ ભક્તિની મીમાસા રૂપે છે દયારામભાઈની પ્રેમ ભક્તિનુ સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે સમજવાને માટે આ અથ

જરૂરી દરેકે સમજવો જોઈએ. તે વગર સારા વિદ્વાનો પણ દયારામભાઈના પ્રેમનું હાર્દ સમજી શકશે નહિ. આ અર્થમાં કુલ્લે ૧૭૨ કડીઓ છે કાવ્યના અતમા કવિ જણાવે છે કે પ્રેમ એટલે રસ. તે રસ વિશુદ્ધ અમૃત સમાન છે. એની સમાન બીજો કોઈ લૌકિક રસ નથી. એ રસ ભગવાનને માટે હોવો જોઈએ. આ કાવ્ય ‘મણિમાલા ભાગ ૬’ માં ઉપાયુ છે.

ધર્મ નીતિ સાર—ધર્મ શું ને નીતિ શું તે વિષે અનેક અર્થો લખાયા છે. અહીંયા દયારામભાઈએ એ બંને, જનનમાં કેવી રીતે જરૂરના છે, તે ગૂંઝર લીટીઓના કાવ્યમાં રજૂ કરેલ છે. તે બધું શાસ્ત્રના આધારે છે. ધર્મના જુદા જુદા પ્રકારો દેહધર્મ, આત્મધર્મ, ભાગવતધર્મ, અને ભગવદ્ધર્મ તે બધું અર્થોનું અવણુ કરવાથી અથવા વ્યાખ્યાન કરવાથી કે તીવ્ર ભુદ્ધિથી કે તર્કથી એ સમજી શકાતો નથી. ભગવદ્ધર્મ એટલે ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરવી તે, પ્રભુના અનુગ્રહથી થઈ શકે છે. તેજ ધર્મ ઉત્તમ છે. ખરી નીતિ તે દૈવી ગુણોની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. તેનાથી પ્રભુ પ્રાપ્ત થઈ શકે. નીતિ એ ધર્મની સહાયક છે. પ્રભુના ભક્તે સત્ય વગેરે ગુણો કેળવવા જોઈએ સાચા ભક્તોનું ચરિત્ર એ સો દયના સોના જેવું શુદ્ધ હોવું જોઈએ આ કાવ્ય ‘મણિમાલા ભાગ ૬’ માં ઉપાયુ છે

તરવ પ્રબંધ—દયારામભાઈએ તેર વરસની વયે આ અર્થ લખ્યો હતો. આમાં પણ તેમણે શુદ્ધદૈતના સિદ્ધાંતોને દ્રઢમાં રજૂ કર્યા છે. ત્રિપથ ‘રસિકવલ્લભ અર્થ’ નોજ અહીંયા લીધેલો તેનો પ્રકાર છે પણ અહીંયા જુદો છે. ‘રસિકવલ્લભ અર્થ’ સવાદરૂપે છે અને ખંડન મંડન રૂપે છે તેમ વિસ્તારથી છે, જ્યારે આ અર્થ ત્રિપથની શૈલીમાં ખંડન મંડન વગર અને દ્રઢમાં રજૂ કરવામાં આવેલો છે કેટલાક દાખલાઓ ‘રસિકવલ્લભ’માં પણ આવે છે અહીંયા કનિશ્ચીના નામ મંત્ર આપનાર શુરુ શ્રી દેવકીનંદન મહાગજ હતા, તેની

૩૪૦] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્ગવ જીવન દર્શન.

અસંદિગ્ધ રીતે જણાવ્યું છે. આ ગ્રંથની ઐતિહાસિક અગત્ય એ છે કે દયારામભાર્ગવ નાનપણથી વૈષ્ણવ એટલે પુષ્ટિમાર્ગીય સંસ્કારવાળ હતા. નાનપણથીજ તેમને નામ નિવેદન મંત્ર મળ્યો હતો એ માહિતી આમાથી જાણવાની મળે છે. એ કાવ્ય ‘મણિમાલા ભાગ ૬’ માં છપાયેલું છે.

વિષ્ણુસ્વામીજી પરચરી—આ ગ્રંથ શ્રીવલ્લભાચાર્યના સંપ્રદાયના વિષ્ણુસ્વામીની સાથે સંબંધ છે કે કેમ તે જાણવાને ઉપયોગ થઈ પડે છે. એક દરે ૪૩ કડીઓને આ ગ્રંથ છે. એમ વિષ્ણુસ્વામીની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. કવિશ્રી માત્ર એ કહેવ માગે છે કે શ્રી વલ્લભાચાર્ય એ વિષ્ણુ ભક્તિના માર્ગનો વિસ્તાર કર્યો હતો. શ્રીવલ્લભાચાર્યજી એ માર્ગનું પ્રાગટ્ય કયું ને તેથી એમની વિષ્ણુસ્વામી કરતા તેમની અધિકતા છે. એ ‘કાવ્ય મણિમાલા ભાગ ૬’ માં છપાયું છે.

‘શ્રીકૃષ્ણ નામ ચિંતામણિમાલા’ અને ‘શ્રીકૃષ્ણનામ અમૃતધારા’ એ કાવ્યગ્રંથો શ્રીકૃષ્ણના નામનો મહિમા જણાવવા માટે લખ્ય છે. તે મણિમાલા ભાગ ૬ માં છપાયા છે.

ગુરુ શિષ્ય સંવાદ—આ ગ્રંથ ગુરુ અને શિષ્યના સંવાદરૂપે છે. શિષ્ય પોતાના ગુરુને શંકાઓ પૂછે છે અને ગુરુ તેનું સમાધાન કરે છે. તેરવચ્ચાનના ગહન પ્રશ્નો દયારામભાર્ગવની બાળ વયમાં એમનાં મનમાં હતા, કેમકે પાસે તેન તલાવમાં કૃષ્ણારામ ભટ્ટજીને કવિનો સમાગમ કરેલો ને તેમની પાસેથી ખુલાસા મેળવેલા. પછી તેઓ યાત્રાએ ગયા. ગોસ્વામી શ્રી વલ્લભલાલજી પાસેથી બ્રહ્મ સંબંધ સીવેલું. આ બધા જીવનના પ્રસંગો અહીંયાં દર્શાવેલા છે. આ ગ્રંથમાં ભટ્ટજી મહારાજે એમને (કવિને) શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાંતોને બહુજ સદ્મ રીતે સમજાવ્યો હતો એનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. કવિ એમને ત્રિકાળદર્શી મહાત્મા કહે છે અને એ મહાત્માને પ્રસાદીથી તેઓ મહા યાત્રાઓ કરવા ગયા હતા. કેટલાકે એમ માન

છે કે ગુરુ એટલે ઈશ્વરારામ ભટ્ટ અને શિષ્ય એટલે દયારામભાઈ. પણ એ સાચું નથી. કવિ પોતે ગોવર્ધા શ્રીવલ્લભલાલજીને પોતાના ગુરુ ગણાવે છે. એમણે બ્રહ્મવિદ્યાનું દાન તેમને કર્યું હતું અને શ્રી મદનમોહનજીની સેવા ગુરુએ પધરાવી આપી હતી. પોતે અનાથ હતા. પણ તેમને સનાથ ગુરુ દેવે કર્યા હતા. એ રીતે પોતે ગુરુદેવના હમેશા ઋણી છે એમ કવિ જણાવે છે. આ કાવ્ય મણિમાલા ભાગ ૬ દ્વારા છપાયું છે.

નિઃસાધનતા—આ નામનો ૧૧૪ કડીનો અથ દયારામભાઈએ રચેલો છે. શાસ્ત્રોમા ધર્મિક જીવન માટે જુદા જુદા સાધનો જણાવ્યા છે; પણ પુષ્ટિમાર્ગ એ નિઃસાધનતાનો માર્ગ છે. તેમા કાઈ સાધનજ અપેક્ષિત નથી. એનો અર્થ એટલેજ છે કે પ્રભુની સેવા શુદ્ધ પ્રેમથીજ કરવાની છે, કોઈ પણ ફળની આશા રાખવાની નહિ; એટલે એ પ્રેમ સાધનરૂપ બનતો નથી. ત્યારે દંટતાપૂર્વક તમામ વાસનાઓનો ત્યાગ કરીને પ્રભુના પ્રેમમાજ આસક્ત થવાય ત્યારે નિઃસાધનતા પ્રાપ્ત થાય છે પણ એ પ્રભુના અનુગ્રહ વગર બનતું નથી. એ અનુગ્રહનું ફળ ભગવત્ સાક્ષાત્કાર છે. એ પુષ્ટિ ભક્તિનું રહસ્ય આ અથમા જણાવ્યું છે. તે કાવ્ય મણિમાલા ભાગ ૬ મા પ્રકટ થયેલ છે.

— **કૌતુક રતનાવલી**—દયારામભાઈને કૌતુકોનું પણ નિરૂપણ કરવાનો શોખ હતો. આ કાવ્ય અથમા, પક્ષીઓમાં તથા વનસ્પતીમા રહેલા કૌતુકો જણાવ્યા છે. દાખલા તરીકે ખીલાડી દૂધ પીએ છે, પણ દૂધપાક તેના પેટમા ટકતો નથી. સકર—જોર પક્ષી સાકર ખાઈને જીવે છે ત્યારે ગધેડો સાકર ખાય તો મરી જાય છે. નાગર વેલનું પાન ગમે તેટલું સુનાળું હોય, ઘણા અંતરે પડેલું હોવા છતાં નાગરવેલ સૂકાય એટલેથી તે પણ સૂકાઈ જાય છે. આમ અનેક દાખલા આપ્યા છે. પ્રભુમા અદ્વા ગખીને મનુષ્યે વર્તણુ બોર્ષે. કેટલાક નીતિના સિદ્ધાંતો એમા

૩૪૨] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

આપેલા છે. આ અથ ઉપરથી દયારામભાઈનું સંસારનું અવલોકન અદ્ભુત હતું તે જાણી શકાય છે. અનેક દાખલાઓ તેમણે આપ્યા છે. ગુજરાતી ભાષામાં આવો અથ લાગ્યેજ મળી શકે. આ અથ હોંદી ભાષામાં છે. આ અથ લખીને દયારામભાઈ એવું પ્રતિપાદન કરવા માગે છે કે દુનિયામાં જણાતા તમામ કૌતુકો પણ પરમાત્માએ કરેલા છે. તે પરમાત્માનું ઐશ્વર્ય જણાવે છે-એ સર્વ કાર્ય કરવાને, નહીં કરવાને, તેમજ અન્યથા કરવાને સમર્થ છે. ભગવાન વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય છે. આ કાવ્ય મણિમાલા ભાગ ૬ માં આપેલું છે

અકલચરિત્રચંદ્રિકા—એમાં દયારામભાઈ, એ સિદ્ધાન્ત જણાવવા માગે છે કે ભગવાનનું ચરિત્ર માનવીઓ સમજી શકે નહીં. તે ધારેલું કરી શકે છે. ન કરવાનું પણ કરે છે. પણ ભગવાન જે કરે છે તે સારા માટે કરે છે એ સૌએ મમજવું જોઈએ. આમાં દુવૈયા જ દનો ઉપયોગ કર્યો છે. કુલ ૬૨ કડીઓ તેમાં રચેલ છે

પિંગલ સાર—આમાં પિંગલ શાસ્ત્રનો સાર આપેલો છે. જુદા જુદા જ દોની રચનાની સમજણ આપવામાં આવી છે. દરેક જ દનું માપ તથા ઉદાહરણ આપ્યા છે તેમજ નાયક નાયિકાનાં ભેદો, રસ, ભાવ વગેરે દ્રશ્યમા દાખલા આપી સમજાવવામાં આવ્યા છે. જ દ શાસ્ત્રના અભ્યાસીને એ ઘણું ઉપયોગી અથ છે. અથ મણિમાલા ભાગ ૬ માં જપાયો છે.

વૃંદાવન વિલાસ—આમાં વૃંદાવનની ભૂમિનું વર્ણન કર્યું છે. ત્યાંના પક્ષીઓ, પશુઓ, વૃક્ષો, પુષ્પો તથા ફળનું સુંદર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેમ ગોપીજન સાથે રાસ કરતા શ્રીકૃષ્ણનું વર્ણન કરેલું છે. તેમાં પ્રણયનય રાગનય, તાલનય અને જ દોનય નૃત્ય ચોજેલા છે. સંગીત, અને ભાવોનો સુંદર મેળ સાધ્યો છે. દયારામભાઈને નૃત્યનું તેમ સંગીતનું જ્ઞાન હતું. તેની પ્રતીતિ આ અથથી થઈ શકે છે. આ અથ દયારામ કૃત મણિમાલા ભાગ ૬ માં જપાયો છે.

લક્ષિતદહતા—(લક્ષિતદહત્વ) આ અથમા તમામ પુરાણો, મહાભારત, ગીતા, નારદલક્ષિત સૂત્ર, શાંતિલક્ષિત સૂત્ર વગેરે ઘણા અથોના પ્રમાણ આપીને લક્ષિત તરવનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તેમજ લક્ષિત શી રીતે દહ બને તે પણ જણાવવામાં આવ્યું છે. કુલ ૩૬૭ કડીનો આ અથ છે તેની રચના આદોદમા થયેલી, એમ અથના અંતે જણાવેલ છે ‘શ્રીહરિની લક્ષિત સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, એ વળુ સમજુ નેષ્ટ રે’ એ એક વાક્યમાં લક્ષિત માટેની દયારામભાઈની અનન્ય શ્રદ્ધા જણાવી છે.

સતપુરુષ સંતાખ્યાન—૩૨૨ કડીઓના આ અથમાં હરિ, સદ્ગુરુ અને ભગવદીય એ ભગવાનના વિવિધ સ્વરૂપો છે એમ આરભમાં જણાવ્યું છે સદ્ગુરુનો સત્સંગ કરવો જરૂરી છે નેના ઉપર પ્રભુનો અત્યંતુશ્રદ્ધ હોય તેનેજ એ સત્સંગ ફળે છે સાચો સત્સંગી કોણ ? તેના પણ લક્ષણ અહીં આ આપનામાં આવ્યા છે જે પરમાર્થને સ્વાર્થ માને પરાઈ પીડા જાણે, બીજાની શીડ ભાગવા તૈયાર હોય ભૂખ્યા તરસ્યાને મદદ કરે, રાત્રી તરફ પણ કુભાવ ન કરે, તમામ પ્રાણીઓમાં આત્મભાવ હોય, આ જગત્ ભગવાનનું કોડાભાણડ છે એમ જાણે ભૂત વર્તમાન અને ભવિષ્ય એ કાળ રૂપ બ્રહ્મના સ્વરૂપો છે એમ સમજે તમામ ઘટનાઓમાં પ્રભુની ઈચ્છા અગર લીલાનો અનુભવ કરે, તેજ સાચો સત છે આવી માન્યતા સુદર ગીતે આ અથમાં રજુ કરી છે.

સારનિરૂપણ—વ્યાવહારિક જીવન માટે કવિએ આમાં ઉત્તમ સાર શાસ્ત્રોના દોહન તથા અનુભવ તારવી કાઢેલ છે એ પ્રમાણે વર્તનાર જરૂરથી સુખી થાય છે ઔદિક સુખ એ જીવનનું ધ્યેય નથી પણ પ્રભુનું જ્ઞાન મેળવવું, તેની લક્ષિત કરવી અને પ્રભુની પ્રાપ્તિ એ સાચું ધ્યેય છે. સૌ સુખની ઈચ્છા રાખે છે, પણ સુખનું મૂળ હરિ છે પ્રભુ જેનાથી અસંખ યાવ એવા ધર્મ પ્રમાણે કર્મો કરના આ બોધ દયારામભાઈને ઈશ્વારામ ભટ્ટજી

૩૪૪] ભક્તકવિ આદ્યારામભાઈનું જીવન દર્શણ.

પાસેથી ને મળેતો તેનો સાર આમા રજુ કર્યો છે. એકંદરે ૧૮૦ કડીઓ આ ગ્રંથમાં છે.

રસિક ભક્ત—ભગવદ્ ગીતામા જેમ ન્યતપ્રસન્ન માની કે ભક્તના લક્ષણો આપ્યા છે તેમ આમાં પ્રભુને પ્રેમવક્ષણા ભક્તિથી આહવાર રસિક ભક્તોના લક્ષણો આપ્યા છે. પ્રભુને રસિક ભક્તોજ વહાલા છે. અંતમા જણાવ્યું છે કે હુંભાવ અને પુંભાવનો ત્યાગ કરી, શ્રીવલ્લાભચાર્યના દાસ બને તોજ, રસિક ભગવાનની આગ્નિ થાય. આમા ૭૨ કડીઓ છે.

સ્વરૂપાપાર—આ ૮૧ કડીઓનું કાવ્ય છે. તેમા સત્સંગનો મહિમા દેખાડેલો છે. હરિના સંગીનો સંગ કરનારનાં જીવન મુધરી બન્ય છે એવો તેમનો પ્રભાવ છે. એ મુખ્ય વિચાર આમા છે.

અલૌકિક નાયક નાયિકા હાવભાવ સ્વરૂપ લક્ષણ —આ રમશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે. તેમા રસશાસ્ત્રમા આપેલા નાયકો તથા નાયિકાઓના ભેદ આપ્યા છે. આ ભેદમા અલૌકિક રસનું નિરૂપણ કરેલું છે. મુગ્ધા, અશ્રાત યૌવના, લજ્જાપ્રાય મુગ્ધા, અનૂદા, ઉદા, યાતયૌવન મધ્યા, આરુઢ યૌવના એવા અનેક નાયિકાના ભેદો, નાયક સાથેના 'સુરત' ના ચિન્હો, તેમને માટે મિલાપનાં સ્થાનોનું વર્ણન, તેમનું સ્વયં દૂતત્વ, તેમના હાસ્યના પ્રકારો, હાવભાવ વગેરે દષ્ટાન્તો આપીને લંબાણથી જણાવે છે. શુજાદૈત સાહિત્યમાં રસ શાસ્ત્રના વિષય ઉપર આ એક અપૂર્વ ગ્રંથ કહેવાય.

રાસ પંચાધ્યાયીનો ગરબો—૨૮૩ લીટીના આ ગરમામા શ્રીમદ્ ભાગવતમાં વર્ણવેલ રાસ લીલાના પ્રસંગને ઘણી રસિક અને મુદર રીતે વર્ણવેલ છે. આ વર્ણનાત્મક સળંગ ગરબો છે. તેના રચના આદ્યેશમાં કવિમાં આવી હતી.

શુજાદૈત પ્રતિપાદન અને માયામત ખંડનનો ગરબો—રસિકવલ્લભા કવિશ્રીએ સંવાદ શૈલીમા શુજાદૈતનું પ્રતિપાદન ખંડન મંડનથી કર્યું છે. આમા તે સિદ્ધાન્તોને ગરબાના રૂપમાં રજુ

કરેલ છે 'ગરબા' ના રૂપમાં શુદ્ધાદૈત વેદાન્તને રજુ કરવાનું કાર્ય અર્પે છે, છતાં કવિએ બહુજ કુશળતાથી એ કરી શક્યા છે ગરબો ગાતા ગાતા પણ બહેનો, 'શુદ્ધાદૈત' ના સિદ્ધાન્તોને જનતા સમક્ષ મૂકી શકે તત્ત્વજ્ઞાનને આ રીતે પ્રચાર કરવાની અદ્ભુત કળા દયારામભાર્ત્તને પ્રાપ્ત થઈ હતી તેનું આ કાવ્ય નમૂનો છે.

ભક્તિ દઢાવનો ગરબો—આનો મૂળ વિષય શ્રીવલ્લભાચાર્યના 'ભક્તિવર્ધિની' ગ્રંથમાંથી લીધેલ છે આ સંસ્કૃત ગ્રંથ ઉપરનું આ દયારામભાર્ત્તનું અત્રત્ર લાખ્ય છે તે વળી ગરબાના રૂપમાં રજુ કરેલ છે ભક્તિને એક વેની સાચેની સરખામણી દયારામભાર્ત્તની મૌલિક છે અહિં આ જે દૃષ્ટતા આપી છે, તે ઠંઠ સુધી બહુજ સરસ રીતે રજુ કર્યું છે રૂપકો ઉપર રૂપકોના દાખવાઓ આપે છે અને એ રીતે કવિ પોતાની દૃષ્ટતાના ચિત્રને અદ્ભુત બનાવે છે ભક્તિનો ઉગમ વૃદ્ધિ તથા વિકાસ કેવી રીતે થાય છે અને દંઢ કયાં જાય છે તેનું વર્ણન કવિશ્રીએ અહીં આ કર્યું છે તે અગાઉ કોઈએ કર્યું હોય એમ જાણુનારા આ યુ નથી.

✓ **રસિકવદ્વલ**—આ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરનો ગ્રંથ છે તેમાં કવિએ શુદ્ધાદૈત તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયને અન્ય મતોના બંડનપૂર્વક સમજાવ્યો છે જો કે કવિતામાં સિદ્ધાન્તની ચર્ચા કરવાથી કવિતાની સરસતા નષ્ટ થાય એ જાણાવ્યું છે, છતાં આ કાવ્યની અદર બહુરાશ અને ભક્તિને લગતી મીમાંસા કરવામાં આવી છે આ કાવ્યની સંપૂર્ણ સમાનોચના આ પુતકમાં અન્યત્ર આપી છે આ કાવ્ય કાવ્યીન કાવ્યમાં, ગત્ત્વજ્ઞાનના આર્થસમુદય અને દયારામ કાવ્ય લાગુ છે તેમજ ગુજરાત વિદ્યાસભા તરફથી રચત્ર ગીતે છપાવેલ છે ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ એમ એ મા અભ્યાસક્રમમાં મંજૂર કર્યું છે.

પુષ્ટિપથ રહસ્ય—આ કાવ્યમાં કવિ પુષ્ટિમાર્ગ વિશેની સમજ આપે છે પુષ્ટિમાર્ગ એટલે પ્રભુના અનુગ્રહનો માર્ગ,

[૩૪૬] ભક્તકાવ્ય શ્રીદયારામભાઈનું જીવન ઇર્ષ્ય.

એમ જણાવીને, તે માર્ગના ગુરુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય તથા તેમના પુત્ર શ્રીવિક્રમેશને કેવા ભાવથી ભજીતો તે સમજાવે છે. ત્યાં કવિ કહે છે.

શ્રી મહાપ્રભુ સંબંધવણ, કશું નહીં ફળદાય;

પુણ્ટ સૃષ્ટિની રીત એ, જગનો જૂદો ન્યાય.

શ્રીવલ્લભાચાર્યનું નામ 'વલ્લભ' શાથી પડ્યું તેનો કોયડો પણ કવિ ઉઠેલો છે. આ કાવ્ય ભક્ત ગોપાલદાસના 'વલ્લભાખ્યાન'ની ઢળાનું છે. તે કાવ્ય નવ મીઠામાં રચ્યું છે, અને આની રચના દુહામાં છે. તેમજ ગોપાલદાસના કાવ્યમાં શ્રીવલ્લભાચાર્ય, શ્રી ગુંસાર્જી અને તેમના પુત્રોનું વર્ણન છે. ગોપાલદાસનું 'વલ્લભાખ્યાન' ભાવાત્મક તેમજ ઐતિહાસિક છે. દયારામનું 'પુષ્ટિપથ રહસ્ય' ભાવાત્મકજ છે. પુષ્ટિમાર્ગનું ખરું રહસ્ય આ કાવ્યમાં પ્રકટ કરેલ છે. આ કાવ્ય પ્રાચીન કાવ્યમાળા ભાગ ૧ તથા દયારામ કાવ્યમણિમાળા ભાગ ૨ માં છપાયું છે. એમાં એકંદર ૧૮૩ કડીઓમાંથી ૧-૩૫ દુહામાં છે અને ૩૬ થી ૬૩ સુધી રસાવલી છંદ છે. વચ્ચે કેટલાક સંસ્કૃત વાક્યો પણ ખીજા અન્ધોમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલાં છે.

બ્રાહ્મણભક્તવિવાદ—આ ગ્રંથ સંભાષણરૂપે યોજાયેલો છે. કવિ તેને નાટકની સંજ્ઞા આપે છે. તેમાં એ બ્રાહ્મણ—વિષ્ણુદત્ત અને શિવશંકરની વચ્ચે વૈષ્ણવ મોટા કે બ્રાહ્મણ એ વિષય ઉપર તકરાર ચાલે છે. વિષ્ણુદત્ત એ વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણ છે. અને શિવશંકર એ સ્માર્ત છે. છેવટે એવો નિર્ણય થાય છે કે ભલે બ્રાહ્મણ મોટો હોય, પણ તેના કરતાં ભગવાનનો ભક્ત અર્થાત્ વૈષ્ણવ મોટો છે. અરે ભગવદ્વિમુખ બ્રાહ્મણ કરતાં ભક્ત આપડાલ વધારે સારો છે એમ કવિ જણાવે છે. આ રીતે ભક્તિમાર્ગમાં વર્ણાશ્રમની મર્યાદા નથી તેનું પણ સૂચન કરી લે છે. આ ગ્રંથ પ્રથમ 'પુષ્ટિભક્તિ સુધા' નામના 'માસિકના વર્ષ' ૩ ના ૧૦ માં અંકમાં છપાયો હતો. અને પછીથી દયારામ કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૨ માં પ્રકટ થયો છે. તેમાં એકંદરે ૭૦ કડીઓ છે, અને તે 'દુવર્ણિયા' છંદમાં રચેલ છે.

• ભગવદ ગીતા માહાત્મ્ય '—આ લાખા કાવ્યમા કવિએ પદ્મપુરાણની આખ્યાયિકાના આધારે ભગવદ ગીતાની કથા શ્રવણ કરવાથી પ્રાપ્ત થતા ફળને પ્રત્યેક અધ્યાયનાર જણા યુ છે તેમા એક દરે ૩૮ અધ્યાય છે તેની રચના સાદ પોતે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે —

શક અષ્ટાદશ અધ્યાયના ત્રી મધ્ય સુભગ શ્રાવણ માસ જન્માષ્ટમી ભુગુવાર ગાથા પુરણ થઈ ઈતિહાસ આ કાવ્ય 'દયારામ કા ય સત્રહ' મા કવિ રમંદે છપા યુ છે. 'સંહિતપોષણ'—એમા લક્ષિત એટલે શુ ? તેના કેટલા પ્રકારો છે ? તેનુ પોષણ કેવી રીતે થઈ શકે ? લક્ષિતમાર્ગમા જીવનું કર્ત્ત્વ ય શુ ? તેણે કેાની સેવા કરવી વગેરે અનેક લક્ષિતમાર્ગીય સિદ્ધાંતો આ કા યમા અર્થનામા આ યા છે આખા કાવ્યની રચના 'ચંદ્રાવળી' છદમ કરી છે, અને એક દરે તેમા ચાગ ચાગ લીટીનેા એક એવા ૧૦૧ ચંદ્રાવળી છદ છે આ કાવ્ય અદિદમા રચેનુ એવુ કવિ કાવ્યને અન્તે જણાવે છે આ કા ય દયારામ કૃત કા ય સત્રહ તથા દયારામ કા મ ભા ગ' મા તેમજ ગ્વત ન રીતે રા ગોવિંદલાલ ઊટાલાલ અને 'શુદ્ધાદૈત સસદ' તરફથી ગસિદ્ધ કરવામા આ યુ છે આ કા ય સુરતથી પ્રતિનિધે' લેનામા આવતી શુદ્ધાદૈત સામ્પ્રદાયિક પરીક્ષામા પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે છે

• અન્નમિલાખ્યાન '—ભગવતના છઠા અધના પહેલા નણ અધ્યાયોની અન્નમિલની આખ્યાયિકાના આધારે આ કા ય રચ્યુ છે આ ગ્રન્થની રચનાનુ પ્રયોજન ભગવાનના નામનેા મહિમા જણાવવાનેા છે અને તે દ્વારા લકતો ભગવાનના નામનુ ઉચ્ચારણ કરતા શીખે તે છે અન્નમિલ પાપી હતો છતા મરણ વખતે પોતાના નારાયણ નામના ઊકરા નામનેા ઉચ્ચાર કર્યો તેટલાથી તે તરી ગયો, તો પત્ની શુદ્ધબુદ્ધિથી અને પવિત્ર મનથી જો ભગવાનનુ નામોચ્ચારણ કરવામા આવે તો પત્ની શુદ્ધ પ્રાપ્ત ન થાય ? કવિ કહે છે—

૩૪૮] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

જાણ અજાણપણે જ્યમ અડતામાં અમિ જાળે;
તેમ અનંત અભિધાન વહિ સઘ કુર્મ કાષ્ટ પ્રજ્જળે.
એમ જાતિ ગુણ કૃષ્ણ નામનો સહેજે પણ મુખદાય.

* * * *

જે અક્ષરનું કૃષ્ણ નામ પણ સહુ સાધનનું ભૂપ;

આમાં એકંદરે દ કડવાં છે. આ આખ્યાન પ્રેમાનંદના આખ્યાનેતી ટળનું છે. તેમાં રામભી, મેવાડો, દેશાખ સિંધુ, ખીતડી, સોરડો, મનગમતો, અને માલકોશ એવા રાગો યોજાયેલા છે અને પ્રેમાનંદના કડવાંતી માફક દરેક કડવાને અન્તે વલણુ છે. આ કાવ્ય આદોદમા લખેલું જણાય છે. ‘દયારામ કાવ્યમુધા’ અને ‘દયારામ કાવ્ય મણિમાળા ભા. ૧’માં આ કાવ્ય ઇપાયું છે.

‘રુકિમણી વિવાહ’—એ પણ પ્રેમાનંદના આખ્યાન ટળનું આખ્યાન છે. તેનો પ્રસંગ ભાગવતના દશમસ્કંધના ૫૩ મા અધ્યાયમાથી લીધેલો છે. કૃષ્ણના રુકિમણી સાથેનો વિવાહના તે પ્રમંગને કવિએ વર્ણવ્યો છે. એમાં એકંદરે ત્રણ મીઠાં અને ૧૧૫ પદ છે. આ કાવ્ય ‘દયારામ કાવ્ય સંગ્રહ’ અને ‘દયારામ કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૪’માં ઇપાયું છે. આવુંજ ‘સત્યભામા વિવાહ’ ભાગવતના દશમા સ્કંધના ૫૬ ના અધ્યાય ઉપરથી લીધેલું છે. તેમાં આઠ કડવાં છે. આમાં શુજગતની જનતામાં ખાસ કરીને નાગરોમાં લગ્નની વિધિ તથા કેટલાક રમૂજ રિવાજોનો કવિએ સુંદર ચિતાર આપ્યો છે. આ કાવ્ય ‘દયારામ કાવ્યસંગ્રહ’ અને કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૪’માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. આવુંજ ખીન્તું કાવ્ય નગ્નજીતિ વિવાહ છે. તેમાં પ્રાચીનકાલમાં વ્યવહારની પદ્ધતિ કેવી હતી તેવું દિગ્દર્શન કવિ આપણને કરાવે છે. તેનો વિષય પણ શ્રીમદ્ ભાગવત ઉપરથી લીધેલો છે. આ ‘કાવ્ય મણિમાળાના ભાગ ૪’માં ઇપાયું છે.

‘રુકિમણી સીમન્ત’—આ કાવ્યમાં સીમન્તના પ્રસંગે

કરવામા આવતી વિધિનું વર્ણન કરે છે 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા અને કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૪' માં તે છપાયું છે. એમાં એકંદરે ત્રણ કડવા છે.

શ્રીકૃષ્ણ નામમાહાત્મ્ય મંજરી'—આમાં શ્રીકૃષ્ણના નામના અલૌકિક મહિમાનું વર્ણન કર્યું છે. કૃષ્ણના નામ માત્રથી અનેકનો ઉદ્ધાર થયો છે, માટે તેનું અહર્નિશ રટણ કરવું જોઈએ. આ કાવ્ય અન્નમિલાખ્યાનના જેવું છે. તેમા અન્નમિલની આખ્યાયિકા મુખ્ય છે. જ્યારે આમા અન્નમિલ ઉપરાત ખીજા ઘણાઓના દાખલા આપ્યા છે. કૃષ્ણના નામનો મહિમા જણાવતા કવિ કહે છે.

કામધેનુ સુરદ્રુમ ચિંતામણિ ક્રાંટિકવારુ,
કૃષ્ણ નામ સમ કો ન કહે લાજે મન મારું;
તે માગ્યું આપે પણ હિત અહિત ન વિચારે,
કૃષ્ણ નામ વણ માગ્યું દે શુભ અશુભ નિવારે.

*
છેવટે સિદ્ધાંત કરે છે.

માટે લક્ષ વાતની વાત કહું સમ ખાઈ,
રહો કૃષ્ણ આ અવસર નથી મળવો ભાઈ.

તેમાં એક દરે ૭૧ કડીઓ છે. આ કાવ્ય 'દયારામ કાવ્ય સુધા' માં છપાયું છે.

ચિંતાચૂષ્ણિકા'—લક્ષ્મીમાર્ગમા ચિંતા એ મહાખ્યાયિક છે. ભગવાનનું શરણ લેનારે કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા કરવી નહિ. છતાં જીવસ્વભાવ એવો છે કે તે ચિંતાને વશ થઈ જાય છે. દયારામને યોતાને પણ કેટલીક વખત ચિંતાઓ ઘેરી લેતી. તેથી ચિંતાઓને દૂર કરવાના ઉપાય તરીકે આ કાવ્ય તેમને રજૂ કરેલું. એ કાવ્ય એવું છે કે તેનું ખરાખર મનન કરનાર પુરુષ ખરેખર ચિંતારહિત બને છે. એકંદરે ૬૧ કડીઓ તેમાં છે. તેની રચના પ્રભાત રાગમાં છે. 'દયારામ કાવ્ય સુધા'માં તે પ્રકટ થયું છે.

૩૫૦] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્યુ' જીવન દર્શન.

શ્રી દશમસ્કંધલીલાતુલ્યમણિકા—આમાં ભાગવતના બારે સ્કંધની કથાઓનો ક્રમ જણાવેલ છે. અર્થાત્ આખા ભાગવતનો દૂંઠ સાર ગુજરાતી પદ્યમાં કવિએ રજુ કર્યો છે. તેમાં કુલે ૧૩૧ પદ છે. આ કાવ્ય મણિમાળામાં તથા દયારામ કાવ્યસુધામાં છપાયું છે.

‘કાળજ્ઞાન સારાંશ’—મૃત્યુ માણસને ક્યારે આવીને લઈ જશે તે કોઈ જાણી શકતું નથી, પણ કવિ કેટલાક ચિહ્નો ઉપરથી તે વિષેનું મૂલ્યન આ કાવ્યમાં કરે છે. અદ્યતન આમાં કવિએ આપેલી ગણતરી પ્રમાણે મરણનો સમય જણાવવામાં આવે છે. આ કાવ્ય રચવાનો કવિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે જે કોઈ પુરુષને લાભ આપુલ્ય ભાગવતું હોય તો તેણે શુદ્ધ આચરણવાળા યજ્ઞને અત્યર્થના નિયમ પ્રમાણે જીવન ગાળવું અને ભગવાનનું ભજન કરવું. ત્યાં કવિ કહે છે.

દુર્લભ મનુષ્યા દેહ છે આવે કોઈ એક વાર;
તે પામ્યાનો લાભ એ ભજવા નંદકુમાર.
જન્મ્યું તેને મરણ તો બ્યારે ત્યારે થાય;
પણ તેને ધન્ય જોહનો હરિ ભજતા દિન જાય.

આ પ્રમાણેનો બોધ કવિ આ કાવ્યમાં આપે છે આમાં કુલ ૮૨ પદ છે અને તે ‘કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૧’ માં તથા ‘કાવ્યસુધા’ માં પ્રકટ થયું છે.

‘શ્રીકૃષ્ણ જન્મ’—નામના કાવ્યમાં કૃષ્ણના જન્મ પ્રસંગનું વર્ણન છે, અને તે ‘ગરબા’ ની ઢગનું છે.

‘કુંવરબાઈનું મામેરું’—એ ધોળના રાગમાં છે. તેમાં નરસિંહ મહેતાની પુત્રીના સીમન્ત પ્રસંગે ભગવાને મામેરું પૂર્યું તેનું વર્ણન છે.

‘શ્રીકૃષ્ણ અકલ ચરિત્ર ચંદ્રિકા’—હિન્દુસ્તાની ભાષાનું એક દ્વિતીય છંદમાં છે. તેમાં ભગવાનનાં અકલિત ચરિત્રોનું વર્ણન

દયારામભાઈની કાવ્ય વાડીનું વિહંગાવલોકન. [૩૫૧

કયું છે ભગવાનના ચરિત્રો મનુષ્યથી સમજાયા જાય તેનાં નથી. તેમની લીલાઓમા આપણને ઘણી વખત નિરુદ્ધતા જણાય છે. આ વિરુદ્ધમાર્ગચાલના દૃષ્ટાન્તો આ કાવ્યમા આપ્યા છે આ કાવ્ય 'કાવ્યસુધા' મા છપાયું છે.

‘રસિકરંજન’—એ રસિક વલ્લભની દળનું મોટું શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાન્તને ચર્ચાતું, હિંદુસ્તાની ભાષામા લખાયતું કાવ્ય છે તેમા એક દરે ૧૭ પ્રકરણો છે અનન્યતા, ભગવદાશ્રયત્વ દીનતા, કૃપા, ભગવદ્વિચ્છા વગેરે વિષયો એવી રીતે સમજાવ્યા છે કે ખરેખર તે રસિક પુરુષના મનને રંજન કરે તેવું છે. આમા કુડનીઓ, મત્તગચ્છ અને કવિતા એ મુખ્ય છદો છે. આ અથ કાવ્ય સુધામા છપાયો છે.

‘સિદ્ધાંતસાર’—એ પણ શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાંતનું કાવ્ય પ્રજ્ઞભાષામા છે તેમા એક દરે ૪૧ પદો છે, અને તે ‘કાવ્યમણિમાલા ભાગ પ’મા પ્રકટ થયું છે.

‘શ્રીકૃષ્ણ ભવનામૃત’—આ કાવ્ય ૧૭૬ પદનું પ્રજ્ઞભાષામા છે તેમા શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ જીવનવેળી માટેનું અમૃત સમાન જણાવેલ છે એને ‘કાવ્યમણિમાળા ભાગ પ’મા પ્રસિદ્ધ થયું છે.

‘શ્રી ભક્તિવિધાન’—આ અથ પણ પ્રજ્ઞભાષામા છે. આમા ‘ભક્તિપોષણ’ની મફક શાસ્ત્રોના દોહનરૂપે ભક્તિતરનનું વર્ણન કવિએ કયું છે આમા કવિના પોતાના કેટલાક અનુભવો આપ્યા છે પુષ્ટિમાર્ગની ઉત્કૃષ્ટતાને કવિએ આમા જણાવેલ છે આમા શાસ્ત્રી વસંતરામના કથન પ્રમાણે ખીજા કવિઓની કેટલીક કડીઓ પેસી ગઈ છે કુલે ર૩૧ કડીઓ છે આ અથ ‘કાવ્ય મણિમાળા ભાગ પ’મા છપાયો છે.

‘પુષ્ટિપથસાર મણિદામ’—એ ‘પુષ્ટિપથ રહસ્ય’ ન. કવિના ગુજરાતી અંથના જેવો અથ પ્રજ્ઞભાષામા છે.

૩૫૨] ભક્તકવિ શ્રી દયારામભાઈનું જીવન દૃષ્ટિ.

પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોએ કેવી રીતે વર્તવું તે તથા તે માર્ગમા સેવાતાં કાકોરજીના સેવ્યસ્વરૂપો, અષ્ટ સખા, તથા સાત ગાદીઓનાં વર્ણન આપ્યા છે. પુષ્ટિમાર્ગનો મુનિદાસ જાણવામા આ અન્ય ઉપયુક્ત છે. કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૫ મા તે પ્રસિદ્ધ થયો છે.

‘વિજ્ઞાપિતિદાસ’ માં—કવિ પોતાના અપરાધો કદીપીને ભગવાનને પોતામા દીનતાનો ભાવ સ્ફુરે માટે જૂદી જૂદી રીતે વિજ્ઞાપિ કરે છે આમાની કેટલીક દૃષ્ટો ‘રસિકવલ્લભ’ માં પણ આવે છે. એકંદરે ૧૫૧ પદો છે. આ અન્ય કાવ્ય મણિમાળા ભા. ૫ માં પ્રકટ થયો છે.

‘નામપ્રભાવ ખત્રીસી’—દયારામના ગુરુએ ‘કવિ કેવલ શ્રીકૃષ્ણકો, કીર્તનહિ હે સાર’ તે લીટી ઉપર એક કાવ્ય લખવાને સૂચવેલું, તેથી તેના હિપર પોતે ૩૨ કડીઓનું જે કાવ્ય રચ્યું તે આ કાવ્ય છે. આમાં કૃષ્ણના નામનો પ્રભાવ વર્ણવ્યો છે. કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૫ મા તે પ્રકટ થયું છે. ‘શ્રીકૃષ્ણ સ્તવન ચંદ્રિકા’ પણ આવુંજ પ્રજ્ઞાપાનું કાવ્ય છે. તેમા કુલે ૧૬૬ કડીઓ છે.

‘શ્રી પુષ્ટિ ભક્તરૂપ માલિકા’—આમાં વલ્લભાચાર્યજીના ૮૪ વૈષ્ણવોની નામાવલી આપી છે. આ પદ પ્રજ્ઞાપામાં છે. તે કાવ્ય મણિમાળા ભા. ૫ માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. આવુંજ ‘ભક્તવેલ’ નામનું કાવ્ય કવિએ રચ્યું છે અને તે કાવ્યસંગ્રહમાં છપાયું છે.

‘શ્રીહરિભક્તિ ચંદ્રિકા’—એ ભક્તિપોષણ જેવોજ ઉત્તમ અન્ય ગુજરાતી ભાષામાં છે. આમાં કવિ ભગવદ્ભક્તના સ્વરૂપનો પરિચય કરાવે છે; આના આરંભમાં કવિ કહે છે:—

હરિજન શ્રીહરિરૂપ છે. મુદિ દાસ વળી મિત્ર;

કાંઈક કયુ યશ તેમના, રસના થવા પવિત્ર.

આમાં જૂદા જૂદા ભક્તોની કથાઓ દૂંધમાં આપી છે. પછી અન્તમાં ભગવદ્ભક્તોનું સેવન કરવાનું કહે છે.

જેને પુરષોત્તમ કરવા પ્રસન્ન, તે તદીયનું કરે છે ભજન.

હરિભજને ભક્તો સહુ આવે, ભક્ત ભજને પ્રભુને બહુ ભાવે.

આમા એક દરે ૨૩૪ કડીઓ છે. આ કાવ્ય પ્રથમ 'પુષ્ટિભક્તિ સુધા' માં છપાયું હતું; પાછળથી તે કાવ્યમણિમાળા ભાગ ૫ માં છપાયું છે.

‘હરિહર તારતમ્ય’—આ અન્ય ગદ્યમાં છે તેમાં હરિ અને હરનાં સ્વરૂપનું તારતમ્ય કેવી રીતનું છે તે કવિ જણાવે છે આ અન્ય કવિના ગદ્ય લખાણના નમૂના રૂપે છે. તે પ્રથમ ‘ગુજરાતી’ના દિવાળીના અકા પ્રથમ છપાયેલો અને પાછળથી ‘કાવ્યમણિમાળાના ભાગ ૫’ માં છપાયો છે.

‘પ્રશ્નોત્તરમાલા’—આ કાવ્ય નથી; પણ પ્રશ્ન અને ઉત્તરરૂપે કવિના ગદ્ય લખાણના નમૂના રૂપે છે. તે પ્રાચીન કાવ્યમાળા ભાગ ૧ માં તથા દયારામ કાવ્યમણિમાળા ભાગ ૫ માં છપાયો છે. આમાં કવિએ ભલભલાની પણ બુદ્ધિને કસે એવા કટ પ્રશ્નો પૂછ્યા છે અને તેના ઉત્તરો પણ પોતેજ તેમાં આપ્યા છે.

‘વૃક્ષકૃત વર્ણન’—આ કાવ્ય વર્ણની છ ઋતુઓ ઉપર છે. ઋતુઓ કૃષ્ણની લીલામાં ઉદ્દીપન વિભાવ તરીકે કેવી રીતે ઉપયોગી થાય છે તે તેમાં જણાવ્યું છે. ખાસ કરીને ભક્તના પ્રભુવિરહમાં તે ઋતુઓ તેના મન ઉપર કેવી અસર કરે છે તેજ આનો મુખ્ય વિષય છે. કાલીદાસના ‘ઋતુસહાર’ અને અંગ્રેજી કવિ Thomsonના Seasons નામના કાવ્યોના જેવું આ કાવ્ય છે. પણ ફેર માત્ર એટલોજ છે કે આમાં કવિ ભક્તની વિરહદશાને જણાવે છે. આ કાવ્યની ભાષા ખીન્ન કાવ્યો કરતા વધારે શિષ્ટ અને ઉચી તથા અલંકારિક છે. આને કવિનું પ્રકૃતિકાવ્ય Nature Poem તરીકે કહી શકીએ. આ કાવ્ય પ્રથમ ‘પુષ્ટિભક્તિ સુધા’ માં સિક્કમાં છપાયું હતું. પાછળથી દયારામ કાવ્ય મણિમાળા ભા. ૫ માં છપાયું છે.

૩૫૪] લેહતકવિ શ્રોધ્યાંશમર્લાઈનું જીવન દર્શન.

‘પ્રબોધબાવની’—આ કાવ્યમાં કવિએ લોકમાં પ્રચલિત કેટલીક કહેવતોમાંથી બાવન કહેવતો પસંદ કરીને, તે દરેક ઉપર ભક્તિમાર્ગની દૃષ્ટિએ એક એક એમ બાવન કુંડળીઆ રચ્યા છે. આ તમામ કુંડળીઆ પ્રબોધાત્મક—ઉપદેશાત્મક છે. મારે આ કાવ્યનું નામ ‘પ્રબોધબાવની’ રાખ્યું છે. અહિંઆ એક કહેવત ‘પારસમણિને વાટકે લટજી માગે ભીખ’ એની ઉપર કુંડળીઓ કેવી રીતેના રચ્યા છે તે જણાવવાને નીચે તેને ઉતારીશું:—

“ પારસમણિને વાટકે, લટજી માગે ભીખ. ”
લટજી માગે ભીખ, નામ ચિંતામણિ હનિનુ;
સકળ મનોરથ સે’જ, સિદ્ધ ઓપવ નથી કરીનુ.
તે તજી ફટે કઠિણુ યોગ, તપ, વ્રત, યમ, દીક્ષા;
ત્યાગી નવનીત તકે શુદ્ધ લે ઉંધી પરીક્ષા,
પરીજાન પોતા કને, શ્રુતિ ન પામ્યો શીખ;
‘ પારસમણિને વાટકે, લટજી માગે ભીખ. ’

આવીજ રીતે ‘ જતુ ન જાણ્યું નાગરી, મૂશળ, પુંજનમાંય. ’
‘ તરમ્યો ખોદે રૂપજળ, પ્રકટ પીએ નહીં ગંગ ’ ‘મશાણુ મોદકમાં
કરહા, ઈનાયતીનો સ્વાદ’, ‘ગાંગડતુંજ પલાણીએ. ઉટ તણી એ રીત’
‘ ડટા માગે ખાળમા, રહે ઉઘાડા દ્વાર ’ , ‘ લંકા પામ્યો લૂંટવા,
મૂશળ આગ્યું હાથ ’ વગેરે બાવન કહેવતો લીધી છે. આ કાવ્ય
કાવ્યમણિમાળા ભાગ ૩ માં છપાયું છે.

‘ મનમતિસંવાદ ’—આમાં મન અને મતિ એ બન્ને વચ્ચેનો
સંવાદ કવિ કહે છે. મનનો નવભાવ અંચળ અને લટકેલ છે તેથી
મતિ એને ભગવાનમાંજ મગ્ન થવાને સમજાવે છે. આ પણ
કવિની ઉપદેશાત્મક કવિતા છે. તે બન્નેનો સંવાદ એવી સરળ રીતે
મુકયો છે. કે સૌ કાઈ સમજી શકે એમ છે. જેમકે—

મન—મન કહે છે સુણ મુમતિ, મારે દુઃખ છે મોટું;

સમજું છું હરિભજન (જ) વડું, વિષવસુખ ખોટું.

પણ નિશ્ચય, ખનતુ નથી, ઠામ દામ મન જાય;
કઈ જદવા તદવા બને, કયમ રીઝે પ્રજરાય ?
મતિ કહે કયમ કરું.

આનો ઉત્તર મતિ આપે છે.

મતિ—રે મન ! હું સમઝી તુ દુઃખીઓ માટે રોય;
પણ એનો કયા પાર, જન્મ સહુ એમા જોય.
હજુ તૃણા નથી ઝુટતી, ક્યારે ગોવિંદ ગાર;
‘લાણે ભર્યે’ ના તોખિયો, કર ચાટયે શુ ધ્રાશ’
વિચારી જો હદે

આ રીતે એક દરે ૩૩ કડીઓનો સવાદ છે આની રચના ‘બ્રાહ્મણ મક્તિ સવાદ’ ના જેવી છે કવિ આનુ નામ ‘નાટક’ આપે છે પણ નાટ્ય શાસ્ત્રમા આપેલી નાટકની વ્યાખ્યા પ્રમાણે આ નામ બધમેસતુ નથી આ કાવ્ય અખાના ‘ચિદ અચિત સવાદ’ ના જેવું છે આ દયાગમ કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૩ જમા છપાયું છે.

✓ ‘પ્રેમરસ ગીતા’—એમા શ્રીમદ્ ભાગવતના ‘ભમર ગીત’ નો અનુવાદ છે શ્રીકૃષ્ણ મથુરામાં ૬ સને માર્યા પછી ગોકુળમા નદ તથા ગોપગોપીઓને સદેશો મોકલવાને ઉદ્દેશને મોકલ્યા હતા; આથી ઉદ્દેશ ગોકુળ ગયા અને તેમને કૃષ્ણ ત્રિપેના સમાચાર જણાવ્યા આ સમાચાર સાંભળીને યશોદા, નદ તેમજ ગોપીઓ ઉપર અસર કેવી રીતે થયેલી તે આ કાવ્યમા જણાવ્યું છે નળી આમા ગોપીઓ અને ઉદ્દેશની વચ્ચે થયેલો સવાદ બહુજ સુંદર રીતે આપ્યો છે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણના વિરહમા અત્યંત દુઃખમા ડૂબી ગયા છે, તથા તેમને કઈ પણ એન પડતુ નથી કૃષ્ણના પ્રેમને સભારી સભારીને તે ખૂબ રહે છે. આથી ઉદ્દેશ તેમને એવો ઉપદેશ આપે છે ‘ભગવાન તો નિરાકાર છે અને સર્વવ્યાપક છે માટે તેમનું યોગથી ધ્યાન કરવું. એમ કરવાથી ગોપીઓને અતુર વિરહદુઃખ

૩૫૬] ભક્તકવિ શ્રીધારામજીયનુ જીવન કર્પણ.

રહેશે નહિ' ગોપીઓ ઉદ્ધવના આ ઉપદેશની અવગણના કરે છે. તેઓ કહે છે 'અમારે સાકાર બ્રહ્મનું કામ છે, નિરાકારનું નહિ. માટે અમારે યોગ જોઈતા નથી અમે તો ભગવાનની પ્રેમ-ભક્તિજ માગીએ છીએ.' ઉદ્ધવના શબ્દોનો ઉત્તર આપતા ગોપીઓ કહે છે.

“કાશી જઈ તમે જોગ સાધો હમારે નથી કામનો;
હમારે એક આસરો છે, અચળ મુંદીર સ્થામનો
હમારા હિર રનેહભર્યા ત્યાહા, જોગ બિચારો કયાહા કરે?
પાદુવા ખાઈ પ્રેમના રે, અથડાઈને એગે મરે
નદનદન નગદી નાણુ, પ્રગટ દષ્ટે જોઈએ,
જોગ જમુમા પડવા શીદ, વૃથા તે દિન જોઈયે.
પતિપ્રતાનો નહીં ધરમ, તજિ એક પતિ ખીજે ભજે;
કહિયે તે બ્યલિચારિણી રે, ખીજે ગ્રહી પહેનો તજે.
સત્તા રૂપે જુઓ ઓદ્ધવ, તમારે તે સાર છે,
દયાના પ્રભુ પ્રાણુવદ્ધલ, હમારે આધાર છે

આ રીતે સ્પષ્ટ શબ્દોમા જણાવે છે કે નિરાકાર બ્રહ્મ જે સત્તારૂપે છે અને સર્વ વ્યાપક છે તે ઉદ્ધવજીને માટે છે, પણ ગોપીઓનું ચિત્ત તો સાકાર કૃષ્ણમા જોડાયતું છે પ્રેમભક્તિ વગરનું જીવન વિષ સમાન છે.

ઝેર સરીખુ રનેહ પાણે, રનેહ તે અમૃત ખરું;
જેહને જે સુખ ટકયુ મનને, પ્રાણુ ગયે ન કરે પડું
પ્રીત ફેરી રીત ઓદ્ધવ, શીખવી નબ્બ આવડે;
સદા તે સાચી નિભે રે, જૂઠી તો દીમી પડે.

આ પછી સાચી પ્રીત અને ખોટી પ્રીત કેવા પ્રકારની હોય છે તે સમજાવતા નીચે પ્રમાણે દેખાતો આપે છે.—

દાદુર મીન એક ઠોરના તેને, વારિ તે વ્હાલુ સહુ.
પણ સમે આવે પરીક્ષાયે પ્રીત પ્રીતમાં ફેર બહુ.

જળ વિના દાદુર પંકમાં રે, પડી રાખે જ્યમ દેહને;

જુઓ મચ્છજળથી વિહરતાં, તજે પ્રાણુ ધન્ય એહને.

આમ દૃષ્ટાન્ત આપીને પછી જણાવે છે કે તેજીજ રીતે જ્ઞાની અને લક્ષ્મી પણ ફેર છે.

જ્ઞાની પ્રેમી જોમાં ઓધવ, જોવો અંતર એટલો;

દયાના પ્રણુ પ્રાણુ વહનલ, જાણે તેહને તેટલો.

ઉદ્ધવ 'યોગ' ની વકીલાત કરે છે, પણ ગોપીઓને તે સ્વતંત્ર નથી. યોગ એ અજીઠા જોવો છે. તેનાથી શો લાભ? પ્રેમ એ પ્રત્યક્ષ અગ્નિ છે અને યોગ એ પથરનો અગ્નિ છે. એવી રીતે યોગ અને પ્રેમલક્ષિતનો વિરોધ ત્યાં દેખાડ્યો છે.

અજીઠા સરખા જોગને શુ, પાથરીએ કે પેરીએ;

પ્રત્યક્ષ પાવક પરહરી શીદ, પથરમા શીર ફેડીએ?

આ પ્રમાણે ગોપીઓના વચનો સાલળીને કવિ કહે છે, ઉદ્ધવ નિરુત્તર થઈ ગયા અને કહે છે 'ગુરુ થવા આવ્યા હતા પણ શિષ્ય થયા શ્યામા તણા.' આ આખા કાવ્યનો ધ્વન્યર્થ જ્ઞાન કરતાં પ્રેમના અધિક્યમા છે. પ્રેમાનંદે પણ આનો આજ વિષય 'અમરગીતા' ના નામથી વર્ણવ્યો છે, પણ દયારામનું આ કાવ્ય પ્રેમાનંદના કાવ્ય કરતા ભાવના વર્ણનમા વધારે સાફ છે એમ વાચકને જણાયા વગર રહેશે નહિ. વળી પ્રેમાનંદના 'અમરગીતા' નામ કરતા દયારામનું 'પ્રેમ રસ ગીતા' એ નામ વધારે અર્થયુક્ત છે. કારણકે આ કાવ્યનો મુખ્ય વિષય 'પ્રેમલક્ષિત' જ છે. અમરને સંબોધીને કરવામા આવેલી ઉક્તિ તે પ્રાસગિક છે. આમા કુલ ૨૧ પદ છે. દરેકમા 'રસિકવલ્લભ'ની માફક શદ્યાતની ચાર લીટીઓની બે કડીઓ 'રામમી' રાગમા અને પછી દશ લીટીઓની પાંચ કડીઓનો ટાળ છે. 'દયારામ કાવ્યસમ્રઠ' તથા 'કાવ્યમણિમાળા ભાગ ૩' મા તે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

૩૫૮] ભક્તિરૂપિ શ્રીદયાશમભાર્ગવું એવમ્ દર્શયિ.

‘પ્રેમપરીક્ષા’—નામનું બીજું કાવ્ય પણ આજ વિષયનું છે, તેમાં પણ જ્ઞાન તથા યોગ કરતાં પ્રેમની ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવી છે. પ્રેમ એ અનુભવસ વેદ છે. તેનું વર્ણન બીજાના આગળ કરવાથી તે સમજી શકાય તેમ નથી. જેને તેનો અનુભવ થાય તેજ એ પ્રેમને સમજી શકે. ત્યાં સુધી એ પ્રેમની ગમ ન પડી હોય ત્યાં સુધીજ જ્ઞાન વગેરે ગમે છે.

છે અગમ પદ સ્નેહનો રે, ઓધવજી નથી દીકો,
ત્યાં લગી જ્ઞાન ગોકે રે, જોગ પણ છે મીઠો.

જેનું ચિત્ત જગતમા ભમતુ હોય તે જ યોગનો આશ્રય લે,
પણ જેનું ભગવાનમા હોય તેને યોગ નકામો છે.

જોગ તો તેને જોઈયે રે, જેનું મન જગમા ભમે,
તે તો અચળ દમાઈ રે, ચિત્ત રસિયામા રમે.

વળી કહે છે:—

તમારા તો હરિ સઘજે રે, અમારા તો એઠ ગ્યજે;
તમે રીઝો આદરણે રે, અમે રીઝૂ ચંદ્ર મજે

યોગ એટલે આદરણ અને ભક્તિ એટલે ચંદ્ર; એ રીતે આમાં પણ ‘પ્રેમરસગીતા’ ની માફક વિરોધ દેખાડીને ભક્તિની ઉત્તમતા જણાવી છે.

‘રસિયાજીના મહિના’—વર્ષના તેજ માસમા ભક્તનું જીવન, કેવી રીતે ભગવદ્ગુણગાનમાં વ્યતીત થવું જોઈએ તે એમાં જણાવ્યું છે. આ કાવ્ય ‘ગરબી’ ના રૂપમાં છે અને તે લોક પ્રચલિત છે, આવીજ રીતનું ‘વહાલાજીના મહિના’ નું કાવ્ય છે.

‘દાણુચાતુરી’—દૃઢાવનના ઘાટમાં કૃષ્ણ હોલા રહીને જે જે ગોપીઓ મહી વેચવાને મથુરા જતાં હતાં તેમને પોતે રાખીને તેમની પાસે કેવી રીતે દાણુ લેતા હતા તે વિષય આમાં વર્ણવ્યો છે. એ ગરબાના રૂપમાં છે. એકદરે તેમાં ૬૪ કડીઓ છે. પ્રાચીન

કાવ્યમાળામાં તે પ્રસિદ્ધ થયું છે. આવું એક 'બાળલીલા' નામનું કાવ્ય છે, તેમાં કૃષ્ણની બાળલીલાનું વર્ણન છે.

‘મીરાંબાર્ધ ચરિત્ર’—એ ‘કુંવરબાર્ધના મામેરા’ જેવું કાવ્ય છે, અને તેમાં મીરાંબાર્ધના જીવનનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ આ કાવ્ય ઘણું જ કીમતી છે.

‘લક્ષ્મિવેલ’—‘ચેરાશી વૈષ્ણવનું ઘોળ’ તથા ‘વલ્લભનો પરિવાર’ એ પણ ઐતિહાસિક કાવ્યો છે. તેમાં લક્ષ્મિમાર્ગના મહાન ભક્તો પુષ્ટિમાર્ગના ૮૪ વૈષ્ણવો તથા વલ્લભાચાર્યના વંશજોના ઉલ્લેખો કર્યા છે.

‘પંદર તિથિ’—એ નામનાં બે કાવ્યો છે. એક દયાગમ કાવ્ય—સંગ્રહના પૃ. ૧૩૩ ઉપર અને બીજું પૃ ૧૫ ઉપર છપાયું છે. બંને ગરમાઓ છે, પણ પૃષ્ઠ ૧૩૩ ઉપરનું કાવ્ય ઉદ્ધવને ઉદ્દેશીને ગોપીઓની ઉક્તિના રૂપે છે. પૃ. ૧૫૦ ઉપરનું કાવ્ય બ્રમરને ઉદ્દેશીને છે. પ્રથમમાં પ્રેમની યોગ કરતા અધિકતા અને બીજાનો વિષય કેવલ પ્રેમભક્તિનું પ્રતિપાદન કરેલ છે. પ્રથમમાં સયોગદશાના પ્રેમનું સંભારણું છે. બીજામાં વિરહાવસ્થાના ઉદગારો છે.

રાધા વિષેના કાવ્યોમાં ‘રાધાજીનો વિવાહખેલ’, ‘રાધિકાનાં વખાણ’ અને ‘રાધિકાનું સ્વપ્ન’ એ મુખ્ય છે. એ પ્રસંગના વિષયો ભાગવતને અનુસરીને નથી, પણ અન્ય પુરાણ તથા બીજાં પ્રાકૃત સાહિત્યને અનુસરીને છે. ‘રાધિકાનાં વખાણ’માં રાધાના પ્રત્યેક અંગના સાર્થનું વર્ણન કરે છે એ વર્ણન પ્રેમાનંદના ‘નળાખવાન’માં દમયંતીનાં વર્ણન સાથે કંઈક અંશે મળતું આવે છે. પણ દયારામનું આ વર્ણન તદ્દન સ્વતંત્ર છે. આ બધા કાવ્ય સંગ્રહમાં તથા મણિમાલા ભાગ ૪ માં છપાયાં છે.

‘ચેતવણી અને ચાતુરીનો ગરબો’—એમાં ભક્તે વ્યવહારમાં કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તેનો ચિતાર આપ્યો છે. આ બંનેમાં

૩૬૦] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્ગવ જીવન દર્પણ.

કવિએ ભક્તની નીતિનેજ વર્ણવી છે. સામાન્ય કવિએ જેમ
છપ્પામા અને ચોપાઈમા નીતિ વિષેના પોતાના વિચાર દર્શાયા
છે તેમ આ કવિએ 'પદ' અને 'ગરબી'મા નીતિ વિષે પોતાના
વિચાર જણાવ્યા છે. 'ચેતવણી' મા કવિ મનુષ્યને ચેતાવે
છે કે 'આ સસાર મિથ્યા છે અને આ જીવગીતો ભરોસો નથી
માટે મનુષ્યે પારલૌકિક જીવનની તૈયારી વેળાસર કરી લેવી જોઈએ
મનુષ્યજન્મ ધારણ કરીને જો હરિના ગુણ ના ગાયા અગર પ્રભુ
સેવા ન કરી તો તે પુરુષનું જીવન 'ન્યથ' ગયું છે. ભક્તિ વગર
માણસને લક્ષ્યોચ્ચારીના ફેરામા ફરવું પડશે માટે તેમાથી બચવાને
તેણે ભગવાનની ભક્તિ કરવી' એવી ચેતવણી તેમા આપે છે.
'આતુરીના ગરબા'મા માણસે દુનિયામા કેવી અતુગર્ભથી રહેવું તે
જણાવે છે. ભગવાનના ભક્તોએ સસારના વ્યવહારમા પણ સાચા
રહેવું જોઈએ નહિ તો દુનિયાના લોકો તેમને ઝપવા નહિ દે
માટે તેમણે પોતાનું જીવન અમુક નીતિના સિદ્ધાંતોથી નિયમિત
કરવું જોઈએ તે માટે નીચે પ્રમાણે કેટલાક નીતિના સૂત્રો કવિ
તેમા રજૂ કરે છે —

સાહસ કર્મ ન કરીયે કદાપિ ડરીયે હિ જગને માગેજી
ઉતરેણ જળ મોતીનું ન ચડ, રણતુ કાટી પ્રકરે
રીતે ચાલતા દુખ પડે તો, ભત્રું સુખ અનીતે કુદજી,
જેસી નાવ ઘુડે નહીં કેહેવત તરી ઉતરે તે હે બુદ્ધ

*

*

*

આપ વખાણ અનરની નિદા, પર પત્નીનું હાસ્યજી
અતિ ભાષણ કદુ જીભ ચલાવે, મ્હોટપણનો નાશ
સુખ આવે છકી નવ જોઈએ, દુખ આવે ન ડગીએજી,
આપણથી અધિકાને જોઈને, ગર્વ મ્લેશને હરિયે

*

*

*

લાખ ગમાવી સાખ રાખજો, સાજે મળશે લાખજી;

લાખ ખગ્યતા સાખ નવ મળે, સાખ ગયે સહુ ખાખ.

આ પ્રમાણે એક દરે પદ નીતિના સૂત્રો આ કાવ્યમાં આપ્યા છે, તે મણિમાલા ભાગ ૩ માં છપાયેલા છે

‘મનપ્રર્થાધ’—પણુ આજ પ્રકારનું ઉપદેશાત્મક કાવ્ય છે. તેમાં મૂળાક્ષરના તમામ વર્ણોને એક પછી એક લીધા છે અને દરેકના ઉપર એક એક કડી ચોજી છે. જેમકે,

મમ્મા મોટાથી મોટાથી મોટું નાણું રે, કળિમા શ્રીકૃષ્ણનું નામ;
સાધન સરવેતણું એ શિરોમણિ રે, શ્રમવિના મળે ધનશ્યામ
યથ્યા યત્ને પ્રયત્ને નાશજો રે, તમે દુષ્ટ સગથી દૂર;
ભાવ ભક્તિ હરિ ભૂલાવશે રે, ક્ષણુમાં આવી કરશે ચૂર.
રરરા રસિક શિરોમણિ શ્યામશુ રે, તુને લાગે જો સાચો રંગ,
સેહેજો સર્વ સુખ આવી મળે રે, ત્હારું દુઃખ સર્વ થાય ભગ

આ કાવ્ય મણિમાલા ભાગ ૩ માં છપાયું છે

‘હનુમાન ગરુડ સંવાદ’—ની લાવણીમાં મર્યાદા પુરુષોત્તમ રામ અને પૂર્ણ પુરુષોત્તમ કૃષ્ણની એકતા દેખાડનામાં આવી છે હનુમાન એ રામદૂત છે અને ગરુડ એ વિષ્ણુનું વાહન છે. શ્રીકૃષ્ણની દાગિકાના બાગમાં ગરુડ ચોખી કરતો હતો, ત્યાં હનુમાનજી તેને મળ્યા અને તે બાગના ફળ બગાડના લાગ્યા આથી ગરુડ તેમની ઉપર ક્રોધે ભરાયો અને ત્રાડીમાથી બહાર નીકળવાને કહ્યું પણ હનુમાને માન્યું નહિ બને એકબીજા સાથે વાદવિવાદ કરવા લાગ્યા ગરુડ કહે છે, ‘અધ્યા હનુમાન ! તારા તો ત્રણ બાપ છે છતાં તારી મા કુતારી કહેવાય છે. શા માટે તું આટલું બધું મારી સામે બોલે છે ?’ ત્યારે હનુમાને કહ્યું, ‘તું શોક્યની દામીનો છોકરો, તારો ભાઈ બિચારો પાગલો છે તારે કંઈ પણ ટેકાણું નથી તેથી સૂરજનો સારથિ થઈને આમતેમ ભટક્યા કરે છે. વળી તું તારા આરમાન ભાઈને પણ મારે છે ! તો શા માટે તું

૩૬૨] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

આટલો જાણે મારા સામે જાકવાટ કરે છે?' આ પછી તેઓ જાને રામ અને કૃષ્ણના દ્વયોદેખાડે છે. પણ છેવટે રામ અને કૃષ્ણ એકજ છે એવો સિદ્ધાંત કવિ દેખાડે છે. તે મહિમાલાભાગ ૩ માં જાપાયો છે.

‘સતસૈયા’—એ મોટું વ્રજભાષામાં રચેલું કાવ્ય છે. તેમાં એકંદરે ૭૩૧ દ્હા છે. આ કાવ્ય તથા તેના ઉપરની ટીકા કવિ નર્મદે કાવ્યસંગ્રહ ભાગ ૨ માં જાપાયાં છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે એ કાવ્ય ઉપરની ટીકા પણ કવિએ પોતેજ રચેલી છે. આ ‘સતસૈયા’ ને ગિહારી કવિના ‘સતસૈયા’ જેવું છે. આ અન્ય વિષે એવો ઇતિહાસ છે કે અક્ષીકેદેપુરના દરબારમાં કાઈ ચારણે ગિહારી સતસૈયામાનો એક દોહરો ગાયો. તેજ વખતે ખીન્ન એક માણમે દયારામના સતસૈયામાનો ગાયો. પછી દરબારે પૂછ્યું—‘આ જેમાથી કયો દોહરો વધારે સારો છે?’ ચારણે જવાબ આપ્યો, ‘મહારાજ! જાને દોહરા સરખા છે.’ ત્યારે દરબારે કહ્યું, તમારું કહેવું ખરું છે, પણ દયારામના સતસૈયા ચડી જાય; કારણકે ગિહારીએ લૌકિક શૃંગાર ગાયો છે અને દયારામે અલૌકિક શૃંગાર ગાયો છે, (જુઓ રા. મોદીકૃત ‘દયારામ’) ‘સતસૈયા’ અન્ય ટીકા વગર એમને એમ સમજાય તેવો નથી. પણ કવિની પોતાની રચેલી ટીકાથી તે સુગમ થઈ શકે છે. ‘સતસૈયા’ ના એક એક દોહરામાં જ્ઞાન અને ભક્તિરસ ઉભરાય છે. કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ રસ અને નાયિકાના જૂદા જૂદા બેદો સમજવામાં પણ આ કાવ્ય ઘણું ઉપયુક્ત થાય એમ છે. ખંડિતા નાયિકા, પ્રેરિતભાનૃકા, ક્રિયાવિદિગ્ધા, વાક્યવિગ્ધા, ખંડિતવિગ્ધા, સ્વયંહૃતિકા, અનમૂયા, ખંડિતા અધિરા, ખંડિતા ધીરા, ખંડિતા ધીરા ધીરા કલહાતરિતા, ઉત્કંઠિતા, રૂપગર્વિતા, કૃષ્ણાલિસારિકા, ચેત્સ્નાલિસારિકા, જ્ઞાતઅજ્ઞાત ચેતના, દિવાલિસારિકા, સ્વાધીનપતિકા, સ્વક્રીયા, મુગ્ધા, વાસકસલ્લભ, વિમલમુગ્ધા, આગમપતિકા, લક્ષિતા, પ્રેમગર્વિતા, મુદિતા, માનવતી, ઇત્યાદિ નાયિકાના પ્રકારોના વર્ણનવૈભવતાં કવિની કાવ્યશક્તિ માટે

આપણામાં ઉંચો અભિપ્રાય બધાય છે, તેમજ અન્તે શબ્દાવકાર તથા ચિત્રાલકારના ભેદો જેવા કે ગોમુત્રગતિ, અશ્વગતિ, કપાળબધ, ધનુષબધ, કમળબધ, હારબધ, તથા છત્રબધ તેમજ—

નૈ નૈ નૈ ની નૈ ન નૈ નૈ ના ના ન ન નૂ ન

નૌ ના ના નૈ ના તુ ના, ના ન ન નૃ નૃ નૂ ન

જેવા એકાક્ષર દ્વાક્ષર, તેમજ પ્રત્યક્ષરાર્થ, પ્રતિપદાક્ષર તથા પ્રશ્નોત્તર અને ગતાગત વર્ણનો દ્વારો કવિતું અતુપમ કાવ્યચાતુર્ય જણાય છે આખા ગ્રંથમાં પ્રેમવર્ણન, રૂપવર્ણન, અગવર્ણન, ભક્તિપ્રકરણ, વારપ્રકરણ, નામમાહાત્મ્ય, આશ્રય, વિવેકશિક્ષા, પ્રભાવ પ્રકરણ તથા કહિણુર્થ પ્રકરણ છે. આખું કાવ્ય જાણે રસશાસ્ત્રની પરિભાષાને સમગ્નવવાને ઉદાહરણ રૂપે લખ્યું ન હોય એમ સમગ્નય છે

આવું જ ખીજું મળે ભાષાતુ કાવ્ય ‘વગ્તુદ્દદીપિકા’ છે. તેમાં એકથી શરૂ કરીને ૧૦૮ ના આઠ સુધીની સખ્યાને લેઈને તે તે સખ્યાની વગ્તુઓના પ્રસિદ્ધ સમૂહને વર્ણવેલ છે કાવ્યાત્મક શબ્દકોષ જેવો આ ગ્રંથ છે. સંવત ૧૮૭૪ માં તે ગ્રંથ રચવામાં આવ્યો હતો. આ ગ્રંથ કાવ્યસંગ્રહમાં છપાયો છે.

‘સારાવલિ’—એ શ્રીમદ્ ભાગવતાતુકમણિદા જેવો ગુજરાતી ગ્રંથ છે. તે ગ્રંથ ગુરુની આશ્રયી કવિએ રચ્યો હતો. ‘કૃષ્ણતુ ચરિત્ર’ તેમાં રસિક રીતે વર્ણવામાં આવ્યું છે. ચરિત્રને અન્તે કૃષ્ણ અને રુકિમણી વચ્ચેનો વાર્તાલાપનો પ્રસંગ યોગ્ય છે. નીચેની લીટીઓમાં યમુનાની સઘનકુન્ડમાં બેઠેલા કૃષ્ણને ઉદ્દેશીને એક સખીએ કરેલું વૃદાવનનું વર્ણન કેટલું ગસિક છે તે વાચકો પોતાની મેળે સમજી લેશે:—

વૃદાવન કૃષ્ણ નદનવન સઘન કુંજ બહુ ભાનઃ

હરિ પ્રતીત મુકલિત દુમપદ્મ, મુખરિત મધુકર પાત.

રથળ રથળ દ્વિજવર ધુનિ સંભળાયે, મધુર જૂંગ ગુંગર;
જાણે મન્મથ મળી કુસુમાકર, ફૂલી કરે વિહાર.
સર્વસ્વ ગુણુ લ્હમને દર્શાવા, રમર વસંત મળી આઘ્યા;
મધુર માધુરી મુકુલિત પલ્લવ, લેણે મન મનાવ્યાં.
ગોવર્ધનનાં શિખર સુભગપર, ફૂલ્યા કુસુમ પલાશ;
સહજ સુરત સુખ દે સંયોગીને, વિરહીને કરે ઉદાસ.

આવાં આવાં રસિક વર્ણુનો તેમાં છે.+

લીલાના પણ કવિએ કેટલાંક કાવ્યો લખ્યાં છે: જેમ ‘પત્રલીલા’
‘કમળલીલા’ ‘રૂપલીલા’ અને ‘મુરલીલીલા.’ કાલીયનાગના રહેઠાણુ
યમુનાના ધરામાયી કમળ લાવવાની આરા નંદને કંસ તરફથી
કરવામાં આવી હતી, તેથી કૃષ્ણ તે લેવાને જાય. તે પ્રસંગનું કાવ્ય
તે ‘કમળલીલા’ છે. નરસિંહ અને પ્રેમાનંદના ‘નાગદમન’ જેવુંજ
એ મનોહર કાવ્ય છે. રૂપલીલામાં કૃષ્ણના અનેક રૂપો જોઈને રાધા
આશ્ચર્યથી ચકિત થાય છે અને કૃષ્ણનું ખરૂં રૂપ શું છે તે જાણવાને
લલિતાદ્વારા કેટલીક યુક્તિઓ કરે છે; પણ તે તમામમાં નિષ્ફળતા
મળે છે. એ વિષય આપવામાં આવ્યો છે. ‘મુરલીલીલા’ માં રાધા
તથા ગોપિકાઓ કૃષ્ણના અધરામૃતનું પાન કરતી મુરલીની ઈર્ષ્યા
કરે છે; અને હેવટે મુરલી ઉપર વેર લેવાને આખા વાંસના વનને
તેઓ બાળી મૂકે છે; એ પ્રસંગ કવિની કલ્પનાએ ઉપજાવી કાઢ્યો
છે. આમાં સ્ત્રીઓના રવલાવનું આજેહૂજ વર્ણુન આપ્યું છે.

આ ઉપરાંત બીજાં અસંખ્ય પદો અને ગરબીઓ કવિએ
રચેલાં છે. તેમાંના કેટલાંક ‘કાવ્યસંગ્રહ’, ‘કાવ્યસુધા’ તથા
‘કાવ્યમણિમાળા’ ના જૂદા જૂદા ભાગોમાં છપાયાં છે. આ બધાં

+ ધવલ ધન્યાશ્રી રાગનાં કેટલાંક અપ્રસિદ્ધ કાવ્યો મોટા પ્રમાણમાં
મળી આવ્યાં છે, તે ‘અનુગ્રહ’ માસિકમાં છપાય છે, આ માટે
શ્રી જી. વલ્લુલાલ તથા શ્રી શાસ્ત્રી કેશવરામને ધન્યવાદ.

કાવ્યો ઉપર દષ્ટિ નાખતાં કવિનું કાવ્ય સાહિત્ય કેટલું વિપુલ હતું તેનો કંઈક ખ્યાલ આપણને આવશે.

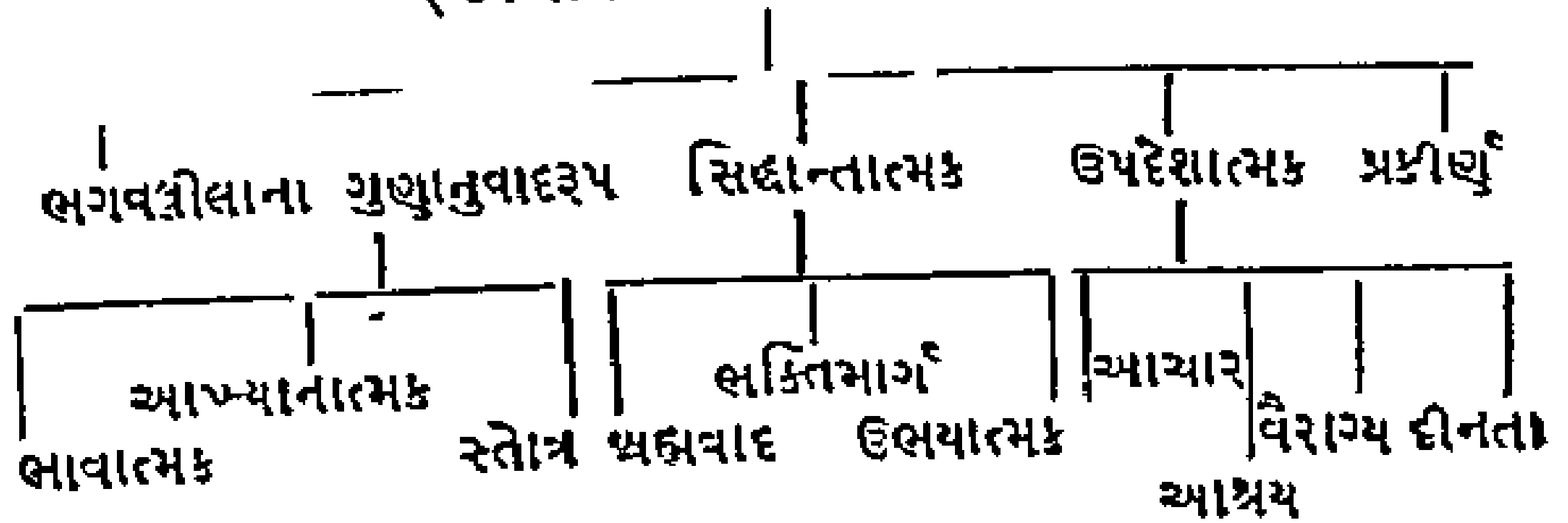
*

*

*

આ તમામ કાવ્યોમાં એકજ વસ્તુ છે અને તે કૃષ્ણભક્તિ. કૃષ્ણભક્તિ એજ દયારામની કવિતાનો આત્મા. તેને જો દૂર કરવામાં આવે તો તે કવિતા રસશૂન્ય થઈ જાય. અગાઉ જણાવ્યા મુજબ કવિતા લખવી તે તેમનું ધ્યેય નહોતું; પણ પોતાના સેવ્ય પરમાત્મા કૃષ્ણનું ગુણગાન કરવું તેજ તેમનું ધ્યેય હતું. આ કાર્ય માટે તેમણે કવિતાને સાધનરૂપ બનાવી હતી. છતાં કૃષ્ણભક્તિને મુખ્ય વિષય રાખીને તેમની કવિતા અનેકરૂપે પ્રકટી હતી. આથી તેમની કવિતાનાં અનેક સ્વરૂપો હતા. અનેક રાગરાગણીઓ અને છંદોથી તે વિભૂષિત હતી. આ તમામ કાવ્યોનું જો આપણે વિષય પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરીએ તો ગો. વા. મૂળચંદ્ર તૂલસીદાસે સૂચવેલા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે તેના મુખ્ય બેદો પાડી શકાય.

(દયારામભાર્ગવીના કાવ્ય વિષયો)

ભગવત્કીર્તના ગુણાનુવાદ ભાવાત્મક વિભાગમાં દયારામની શૃંગારની ગરબીઓ, કમળકીર્તિ, હાથુકીર્તિ, રાસકીર્તિ, મુરલીકીર્તિ, પૂત્રકીર્તિ અને રૂપકીર્તિ વગેરે કાવ્યોનો સમાવેશ થાય છે. આખ્યાનાત્મકમાં 'રુકિમણી વિવાહ', 'સત્યસામા વિવાહ', 'રુકિમણીનું સીમન્ત', 'નામજાતિ વિવાહ', 'અન્નમિલાખ્યાન'

૩૬૬] 'સંસ્કૃતકવિ' દયાંરામભાઈનું 'હંવન' દર્પણ :

વગેરે આવે છે. અને સ્તોત્રાત્મકમાં શ્રીનાથજી, શ્રીયમુનાજી, શેષશાસ્ત્રી વગેરેનાં ઘોળ તથા ગરખીનો સમાવેશ થાય છે.

સિદ્ધાન્તાત્મક કવિતાના અલ્પગ્રંથમાં 'શુદ્ધાદ્વૈત પ્રતિપાદન' અને 'માયામતખંડન' વગેરે આવે છે. ભક્તિમાર્ગના વિભાગમાં 'ભક્તિવિધાન' તથા 'હરિભક્તિચંદ્રિકા' વગેરેનો સમાવેશ થાય છે અને હલયાત્મકમાં 'રસિકવલ્લભ', 'રસિકરંજન', 'સિદ્ધાન્તસાર', 'ભક્તિપોષણ', 'સંપ્રદાયસાર' વગેરે આવે છે.

ત્રીજા ઉપદેશાત્મક કવિતાના આ ચાર વિભાગમાં 'ચેતવણી', 'આતુરીનો ગરખો' અને 'મનપ્રભોધ' આવે છે. વૈરાગ્યના વિભાગમાં 'કાળગ્તાનસારાશ', 'મનમતિમવાદ', તથા 'પ્રભોધબાવની' આવે છે. અને દીનતા વિભાગમાં 'ભક્તિ' અને શરણાગતિના પદો આવે છે.

પ્રકીર્ણ વિભાગમાં 'સતસૈયા', 'સારાવલી', 'વસ્તુવૃંદદીપિકા' વગેરે મૂકી શકાય. આ વિભાગમાં—

આ ઉપરાંત 'પિંગળસાર', 'તાલમાળા', 'રાગમાળા' પણ લખ્યાં છે. તેમનો સમાવેશ પ્રકીર્ણમાં કરી શકાય. દૂરંદમાં કવિએ સાહિત્યના તમામ અંગોદ્વારા પોતાની કાવ્યસમૃદ્ધિને બહારાવી છે.

આ બધાં કાવ્યો જોતા એમ જણાય છે કે કવિએ અનેકવિધ કાવ્યો લખવામાં નરસિંહ, અખો, પ્રેમાનંદ અને શામળની જેવી અગાધ શક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી. પદો અને ગરખીઓ લખવામાં નરસિંહની, આખ્યાનો રચવામાં પ્રેમાનંદની અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષય ઉપર લખવામાં અખાના જેવી છે, એટલુંજ નહિ તે તે કવિએ કરતાં પણ તેમની કવિતા અધિક ખીસે છે. છતાં તે શક્તિનો વિનિયોગ લગવત્સંબંધની પ્રાપ્તિ કરવાના સાધન તરીકે નરસિંહની માફક કરેલી છે.

ગરખીઓનું આખ્યાત્મિક મૂલ્યાંકન

દયારામભાઈના કાવ્યોમાં તેમની ગરખીઓનું અનેકુ સ્થાન છે.

અત્રે દયાગમભાઈની ગરબીઓ વિષે થોડોક વિચાર આપણે કરીએ. તેમની ગરબીઓ દયારામની કવિતા પ્રશંસકોમાં બહુજ પ્રચલિત છે. તેનો મુખ્ય વિષય ગોપી અને કૃષ્ણનો પ્રેમ છે. એ અગાઉ જણાવેલ છે, છતાં તેનું આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ મૂલ્યાંકન કરવા અહિં આ તેનો ફરીથી નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. અગ્રેજીમાં જેને Symbolism પ્રતીકવાણાં કાવ્યો કહેવામાં આવે છે તે વર્ગમાં આ ગરબીઓ મૂકા શકાય. પ્રભુના દર્શન માટે ઉત્સુક ભક્ત, હૃદયમાં જે જે લાગણીઓ તથા ભાવોને અનુભવે છે તેને ગરબીઓમાં દર્શાવી આપેલી છે. તે ગરબીઓની શ્રદ્ધતા તેના ભાવ અને સંગીતમાં છે. તેની સંગીતની મીઠાશ ઉપરથી ન્હાનાલાલભાઈ. દયારામભાઈ (એટલે ગુજરાતનું નારી સંગીત) એમ કહે છે કે ‘દયારામભાઈની ગરબીઓ એટલે; ગુજરાતને આગણે આગણે ને ચોકે ચોકે જાણે ફૂલડાં વેયાં હોય, ને અમ્મર વેણુ કરમાતા ફૂલડાં...ગુજરાતી સંસારમાં દયારામભાઈ ગરબીઓથી જીવે છે અને જીવશે. દયારામભાઈ ગુજરાતણીની જીભે બેઠા છે. કંઠે દબ્યા છે, હૃદયે ગુજે છે. સાકોદરા નાગરોએ ગુજર સાહિત્યને ઘણું આપ્યું છે. હરિલાલ ને કેશવલાલ ને બાળાશંકર; પણ અજળ ફાંકડો અદ્ભુત દયારામે આપ્યો.’ ન્હાનાલાલભાઈ આ શબ્દોમાં દયારામભાઈની ગરબીઓની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરે છે. ઉર્મિકાવ્યો તરીકે Lyric તે ઉત્તમ કવિતા છે. આ ગરબીઓમાંની ઘણીખરી દયારામકૃત કાવ્ય સમ્રાટમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. કેટલીક ફૂટી છવાઈ દ. કા. મ. મા. ભા. ૩ મા તથા ભા. ૪ મા બહાર પડી છે. કેટલીક લાંબી છે, અને કેટલીક-ટૂંકી છે. ઘણું ચાતુરીની નીચેની ગરબીઓ મોટી છે.

મારગ મુકોને કહુ છું કહાના દયારની ને,
મને રોક્ષી રાખી છે કેણુ નારની ને.
સાંભળ વચન માઈ પ્રેમુ દહે દામની ને,

૩૬૮] ભક્તકવિ શ્રીધારામભાષ્યનું જીવન દર્શન.

તે પણ અમિત ઠપ્પું મન માઈ ભાવની ને.
સુણો સામળા હુ તમ માટે ઘેલી ધર્મ ને,
માણસ કેરી ઓળખા યજ્ઞી દગી ગર્મ ને. સુણો ૧

રાધાજીને ઉદ્દેશીને નીચેની ગરખીઓ, ગાધાજીની માફક ડપાગ
અને રસીની છે.

રાધે રૂપાળી ગમીતી તારી આખડી ને;
નેડી કૃષ્ણ સમાન જમી ફાકડી ને. રાધે
ઓરો આપને સતુણા હરિ સામળા ને,
શિખે આવડી કયા નેહ શાસ્ત્રની કથા ને

પ્રભુની સાથે રીસાયલા રાધા હવે પત્રી પ્રભુના જેવા આમ
રંગની ઠાઈ પણ વસ્તુને જાયડે પણ નહિ ઉભી રહેવાની પ્રતિજ્ઞ
કરે છે તેને કવિએ કેવી વિનોદભરી અને હામ્યથી પૂર્ણ રજૂ
કરી છે. તે નીચેની ગરખી ઉપરથી સમજાશે

સ્વામ રંગ સમીપે ન જાવું, મારે આજ પત્રી સ્વામ રંગ
સમીપે ન જાવું

જેમા કાળાશ તે સહુ કોઈ સરખા, સર્વમા કપટ હોગે આવું.
કાળી કસ્તુરીની બદગી કઈ નહી, કાજળ ન આખમા સોહાવું
લીલા અગર કાળી કચુકી ન પહેરું, યમુનાનાં નીરમા ન નહાવું
કોકિલા શબ્દ અવશ્ય કરે નહિ, કાગ વાણી શુકનમા ન લાવું.
મર્કટમણિને મેઘ નજરે ન લાગું, જાણુ વતાક ન ખાવું
દયાના પ્રીતમજી એવું મારે મુખે, કેહેણુ નહીં કહેવું ને ન દાહાવું.

કેટલીક * ગરખીઓમા શૃંગારરસની ચેષ્ટાઓનું વર્ણન વધા
જેવામા આવે છે, પણ તે શૃંગારરસ પ્રભુ સંબંધનોજ છે. લૌકિક
વિકારી સાહિત્ય જેવું તે સાહિત્ય નથી. પ્રભુ તરફના ઉત્કટ પ્રેમને
દયારામભાઈ પૂર્વેના કવિઓએ સરદાસાદિ અષ્ટ સખાઓ

* આ મારે જુઓ પરિશિષ્ટમાં ગો.વાસી મૂળચંદ તેથીવાળાનો લેખ

દયારામભાઈની કાવ્યવાડીનું વિહંગાવલોકન. [૩૬૯]

વિહારીદાસ તથા નરસિંહ મહેતાએ પણ સ્પષ્ટ રીતે ગાયો છે. પણ તે કાવ્યોને કાંઈ વિકારી સાહિત્ય ગણતું નથી. નરસિંહ મહેતાએ ‘સુરત સગ્રામ’ માં જેવી રીતે ઉઘાડો શૃંગાર વર્ણવ્યો છે, તેવો દયાગમભાઈએ વર્ણવ્યો નથી. છતાં કેટલાકે આ ગરખીઓમાં દૂપાયલી દયારામભાઈની દૃષ્ટિને સમગ્રી શક્યા નથી, તેથીજ તેઓએ તે માટે અણુગમે દેખાડ્યો હતો. હવે દયારામભાઈનું માનસ અને દૃષ્ટિગિન્દુ સમજવાના ઘણા સાધનો આપણને મળ્યાં છે અને તે ઉપરથી આપણી ખાત્રી થઈ છે કે કવિએ કાંઈ વખતે લૌકિક પ્રેમનું વર્ણન કર્યું નથી. તમામ વસ્તુઓને પ્રભુના સંગધર્મીજ જોઈ છે. પ્રેમને પણ પ્રભુના સબંધમાં વર્ણવ્યો છે. તેમની નજરે પ્રભુના સબંધ વગરનું કાવ્ય હોઈ શકે નહિ. કાંઈ પણ કાવ્ય લલેને તે ઉત્તમ હોય પણ તે પ્રભુ પ્રેમ વગરનું હોય તો વિષ જેવું છે. તો પછી કેવળ વિકાર જન્ય ભાષાવાળાં શૃંગારરસના કાવ્યો કવિ લખે તે માની શકાય તેમજ નથી. વળા જે કવિની સંસાર વિષેની નીચે પ્રમાણેની માન્યતા હોય તે સંસારમાં રહેનાર, વિકારી કવિતા રચેજ કેમ ?

સંસાર તો સરવે જૂઠો શું થાશે રૂઠો કે તૂટો,
તેણે તુજી જાણી ફરિયે રે.

*

*

*

સંસાર તો સરવે ખોટો, પાણી માહેને પરખોટો;
કુટી જાશે નાહાને મોટો રે,

આ વિચારનું નિત્ય સ્મરણ કવિશ્રીને રજાજ કરતું, અને તેથી તે કદી પણ સંસારમાં લપટાતા નહોતા. આવા વિચાર ધરાવનાર, જ્ઞાતી, અને ભક્ત કવિ શૃંગાર રસની વિકારી કવિતા રચેજ નહિ. દીકાકારો કવિશ્રીનું દૃષ્ટિગિન્દુ સમજી શક્યા નથી, અને તેથીજ તેમને તેમાં વિકાર જણાયો છે. પણ દયારામભાઈની ગરખીઓ શુદ્ધ અને ઉત્તમ ભાવથી ભરેલી છે. ઉપરથી જોતાં

૩૬૦] ભક્તિધર્મ શ્રીદયારામભાર્ગવ જીવન કથા.

શૂંગારની પરિભાષાથી તે ગરખીઓનો સાચો આત્મા દંકાર્ક જ્ય છે, પણ તે ભાષાના પદમા નજર રાખીને જો આપણે તેને જગમગ અનલોકીશું તો આપણને માલુમ પડશે કે કહેનાતી શૂંગાર રમની ગરખીઓમાં દયારામભાર્ગવે ભક્તિમાર્ગના ઉત્તમમાંઉત્તમ તત્ત્વનેજ અર્થ છે આત્મા-પરમાત્માની સાથે દીડા કરતી, તેની માથે રતિ કરતી વગેરે હાસિય ઉપનિષદમાં જે જાણાવ્યું છે તેનો દંકાર્ક ભાગ પુગણકારે ફાળુ અને ગોખીની નસલીલાના કાવ્યોથી પ્રકટ કર્યો છે. અને ભાષા દ્વિઓએ તેમાં અનેક ચમત્કારો ભરીને તેને વિદ્યુત ગોભાવમાન બનાવ્યો છે. દયારામભાર્ગવ પણ તે ભાષા દ્વિઓના પગલે જઈને તે ઉત્તમ ભાવને વર્ણવે છે. દયારામભાર્ગવના એક એક ગરખી ઉત્તમ ભક્તિમાર્ગીય ભાવ, તેમજ આધ્યાત્મિકતાથી ભરેલી છે. શ્રીયુગ ગોવર્ધનરામભાર્ગવે તેમાં યોગતી દષ્ટિ જોઈ છે. પણ યોગ કરતા વધારે સુદર અને જે સાચી દષ્ટિ ભક્તિની છે તેજ દષ્ટિ દયારામભાર્ગવની ગરખીઓની છે. આ વિષે વિનૂત ચર્ચા અમે દયારામભાર્ગવના આન્તર જીવનમાં 'શૂંગાર રમ' નામના પ્રકરણમાં આપી છે. જીગ્ઞાસુએ સાચી જોઈ લેવી. પણ તે ગરખીઓની પછાડે કેવો અર્થ મમાયલો છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા ત્યાંજ આપેલા ફેટલાક ઉદાહરણો અહીં આપેલા છે.

પ્રથમ તીથેની ગરખી આપણે લઈએ.

આઠ કુનાને નવ વાવડી રે લોન, સોવમે પનિહારની હારઃ
માહારા વાલાજી દો, હાવાં નહિ જાડ મહિ વેચના રે લોવ. ૧
સોના તે કેડ માહાઈ બેહેલુ રે લોલ, ઉઢેણી રત્ન જડ વઃ માહા, ૧
કેડ મરડીને ઘડા મે ભયોં રે લોન, તુટયો માદરો નવસર હારઃ ૨
કાંકે તે ઉમો કાનજી રે લોવ, લાર્ક મુને ચકુલો ચહડાવ. ૩
હુ તુને ઘડુલો જો ચહડાવું રે લોલ, થાય માદાગ ઘર ફેરી નાર. ૪
પુજી સરખા ગોવાળિયા રે લોલ, તે તો માહારા બાપાના ગુનામ, ૫
પુજી સરખા ગોવાળણી રે લોલ, તે તો માહારા મગની બેન્નરઃ ૬
દયાનો પ્રીતમ પ્રભુ પાતળા રે લોલ, તે તો માહારાં પ્રાણના આધાર. ૭

દયારામભાઈની કાવ્યવાંટીનું વિહંગાવલોકન. [૩૬૧

આ શૃંગારરસની ગરખીનું પરમ હાર્દ “સોના તે કેરૂં માહારૂં બેહેડલુરે” મત્યાદિ પંક્તિઓથી વિશેષ રીતે સ્ફુટ થાય છે. ગોપી જળરસ ભરવાને કુવાને કાઢે જાય છે. અહિંયાં સંસારને કુવાની ઉપમાથી સમજતાં અર્થ જરાજર સમજશે. સંસારરૂપી ઊંડા કુવામાંથી પ્રભુ રસ રૂપી જળ પ્રાપ્ત કરનાર ગોપી-લક્ત હૃદય કેવું હોવું જોઈએ ? તે રસને કેવા પાત્રમાં રાખવો જોઈએ ? તે કહે છે કે “એનાના બેહેડામા”-મુવલુસમ-વિશુદ્ધ બનેના હૃદયમાંજ પ્રભુ પ્રેમનો રસ રહી શકે; માટે ગોપી સોનાનું બેહેડું લઈને જળ ભરવાને જાય છે. હૃદયની શુદ્ધિ ચારિત્ર્યના આધારે ટકી રહે છે, અને તે ચારિત્ર્ય જ્ઞાનથી દીપવું જોઈએ. જ્ઞાનને શાસ્ત્રમા જ્યોતિઃ પ્રકાશ કર્યું છે અને ઉપલક્ષણથી જ્યોતિઃ યુક્ત વસ્તુ અર્થાત્ રત્ન અર્થ કયો છે. માટે અહિંયાં રત્નજડિત હોળીને સોનાનું બેહેડું ટકાવી રાખવાને અતિ ઉપયોગી છે એમ કહ્યું છે. કુવામાંથી જે જળ ખેંચવાનું છે તે પરિશ્રમ યાતો પ્રયાત વગર પ્રભુ પ્રેમ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. કેડ મરડીને જળ બહેડામા ભરવા જતા ગોપીઓની ઝીંવામાં નવસેરો હાર હો, તે એકદમ તટી ગયો. અહિંયાં નવસેરો હાર એટલે નવધા લક્તિ સમજવાની છે. જ્યારે લક્તમા પ્રેમ લક્ષણા લક્તિ હૃદય પામે છે ત્યારે શ્રવણાદિ નવધાલક્તિ આપે. આપ ખસી જાય છે નવધા લક્તિ પ્રતિ લક્તના ચિત્તની રચિ રહેતી નથી. માટે અહીં કહે છે કે “તૂટ્યા મારો નવસરહાર” આ સમયે કુવાના કાઠ ઉપર કૃષ્ણ દિલા હતા, તેમણે જોયું કે આ ગોપી કુવામાંથી જળ ખેંચી રહી છે તે તેની સાથે હું થોડોક વિનોદ કરું, તેટલા માટે પોતે તેના બહેડા તરફ કાઢરી મારે છે. જે બહેડું સામાન્ય માટીનું હશે તે તે કુટી જશે અને બીજી કાઠ યણુ ધાતુનું હશે તે નહિ કુટે. કૃષ્ણે કાઢરી મારી તે પણ બહેડું કુટયું નહિ એટલે તેમની ખાત્રી થઈ કે જળપાત્ર (હૃદય) તે દૃઢ છે. એટલે મોહિ રિચત જળનું બહિઃનિઃસરણુ થશે નહિ. અર્થાત્ જ્યારે લક્ત નવધા લક્તિ જે સાધનરૂપ લક્તિ

૩૭૨] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શણ.

છે તેનો ત્યાગ કરીને પ્રેમવક્ષણામા પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે પ્રભુ તેની પાસે આવીને ઉભા રહે છે. એટલે તેના ભક્તને પ્રભુ પ્રાપ્ત થતા વધુ વિલબ્ધ લાગતો નથી જો કે આ રીતે તે પ્રભુની સમીપ છે અને પ્રભુ પોતે તેને પ્રાપ્ત થવાને ઈચ્છે છે, છતાં પણ પ્રભુ આ સમયે તેના હૃદયની પરીક્ષા કરે છે. કારણ કે જો હૃદય શુદ્ધ હશે નહિ તો પછી પ્રભુ પ્રેમનો રસ ત્યાં સ્થિત થઈ શકશે નહિ તેથી કાકગી મારીને અર્થાત્ પરીક્ષા કરીને તે હૃદયની વિશુદ્ધિનો ક્યાસ પોતે કરી લે છે.

ભક્ત તો એમ સમજે છે કે હૃદયની શુદ્ધિ ટકાવી રાખવી તે જીવના સામર્થ્યની નહિ, પણ પ્રભુની કૃપાથીજ થઈ શકે છે માટે અહિં આ બેહેડુ' માથા ઉપર ચડાવવા કૃષ્ણને ગોપી વિનંતિ કરે છે. અર્થાત્ રસયુક્ત હૃદય ધાન્ય કરવાને ભક્ત પ્રભુની સહાય માગે છે. જ્યારે ભક્ત પ્રેમવક્ષણામા આગળ વધે છે ત્યારે પ્રભુ પોતાના ગૌરવનું ભાન ભૂલી જાય છે અને જીવની સાથે કોઈ પણ જાતના પ્રતિબંધ સિવાય તેનો પ્રેમભાવ વધારવાને. અગર જો એનું રખવન થતું હોય તો તેમથી તેને અટકાવવાને, ઈચ્છામા આવે તે પ્રમાણે છૂટ લે છે; કારણકે રનેહશાસ્ત્રમા વિધિનિષેધના નિયમોનું પાલન થતું નથી. પ્રેમીએના પ્રેમપન્થે લૌકિકોને વધ લાગે છે પણ તેમને તો તે જાણુ હોય છે. માટે અહિં આ કૃષ્ણને ગોપી કહે છે કે જો 'તું મારા ઘરની નાર થાય તો જ હું તને બેહેડુ' ચઢાવું., અર્થાત્ સપત્ની પોતાના સત્પતિને જે શુદ્ધ અને નિર્મળ ભાવથી સેવે છે તેવોજ ભાવ જો પ્રભુ પ્રતિ રાખવામા આવે તો જ રસ યુક્ત હૃદયની સ્થિતિનું નિર્વાહણ પ્રભુ કરે.

આવો સુદર આશય આ ગરબીમાથી સમજાય છે આમા લૌકિક શૃંગારનો છાટો સરખો પણ નથી. શક્ત લૌકિક શૃંગારની પરિભાષાથી વર્ણુન કર્યું છે, પણ સહૃદય અને વિશુદ્ધ ચરિત્રવાળાઓ તો કવિએના ગૂઢ આશયોને એકદમ સમજી જાય છે.

- રાધે તુ પ્યારીને ખીજું અવર ન કાઠ,
જેને જગત મોહ્યુ તે તેા તુને રહ્યો મોહી. રાધે તુ. ૧
- ગોકુળની ગોરી સહુ એની પુઠે ભમે છે,
તેરે વહાલાને ત્હારી ગાળો ગમે છે. રાધે તુ. ૨
- પ્રજવામા સહુને એ નાક ઘસાવે,
તેરે વહાલો તાહારે ઘેર વણુ તેડ્યો આવે. રાધે તુ. ૩
- હુ પણ જાણુ એહેતુ મળવૂ ક્યાંથી
ક્ષણુ એક અળગો ન થાય તારે ત્યાંહાથી. રાધે તુ. ૪
- તે વશ કીધો રાધે દયાનો પ્રભુજી,
હુ નવ જાણુ તેં તે કઈ ગોર પૂજી. રાધે તુ. ૫

આમાં રસનીસિદ્ધિ-સિદ્ધિ શક્તિરૂપ રાધાને રસ સ્વરૂપ-કૃષ્ણ વશ થાય છે, પણ ગોકુળની સૌ ગોપીઓ પુઠે ભમે છે-સામર્થ્ય શક્તિઓરૂપી ગોપીઓ છતા પણ તે તેમને વશ થતા નથી.

રસરૂપ બ્રહ્મ સર્વદા પોતાની સિદ્ધિ શક્તિ સાથે અન્વિતજ છે એવા ગૂઢાર્થ અને રમણીય અર્થનું સૂચન કવિ પોતાની ભાષામા કરે છે. હવે આપણે ખીજી ગરખી લઈએ

આવોની માહારે ઘેર માણુવા.

હોજી રાજ આવોની માહારે ઘેર માણુવા ટેક.
પ્રેમ રસ પ્યાવો તે પીવાને પાવા, જોખન તૂગિને પલાણુવા. હોં
પડતી રાતે પધારજો પ્રીતમ, કાઠ નથી એહું જાણુવા. હોં
મારી જેરીના છે સત સાધુ, પરની ન વાત જોજો છાણુવા.
અભાતે જતાં કાઠ પૂજો તેા કહીશુ તેડયા તા વલોણું તાણુવા હોં
સર્વ તજો પણ સમો સંભાજો, રસિયા તે પરમાણુવા. હોં
રાજની રૂપાળી હોગેચિત માહારૂં ચોણું સમર્થ નથી વખાણુવા હોં
ઘણા દીની આશા મારા મનમાં દયા પ્રભુ.

મહારે મહોવે એક વાર માણુવા. હોજીરાજ.

પ્રેમ રસનું પાન પરસ્પર થવું જોઈએ, માટે તેનું પાન કરવા તથા કરાવવા ભક્ત (ગોપી) પ્રભુને કૃપણને કેવી રીતે નિમંત્રણ કરે છે તે ભાવ આ ગરખીમાં કવિએ જણાવ્યો છે. પ્રેમ રસનો પ્યાલો જાતે પીવાને તેમજ પાવાને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું છે એટલુંજ નહિ પણ ‘જેવન તૂરીને પલાણવાને’ પણ આમંત્રણ કરે છે અર્થાત્ ભાવનું ઔત્કટ્ય હોય તોજ પ્રભુ તે હૃદયમાં આસન કરે છે. પ્રીતિ રસ સર્વને સુલભ નથી. ફક્ત વિગ્લાઓજ તેને પીછાણી શકે છે અને તેમાં કાકજ તેનો અનુભવ કરી શકે છે. સામાન્ય રીતે અખિલ સંસાર તેથી વિમુખ્ય છે તેઓ તો અજ્ઞાન જન્ય અને અહંતા મમતાત્મક સંસારની રાત્રિમાં ગોથાં ખાયા કરે છે, પણ પ્રેમ માર્ગના દિવ્ય પંથે વિચરનારાઓને પ્રભુની સાથે રસ કીડાનો અનુભવ કરવાને સુદર અને રમણીય અવસર છે; તેથી ત્યારે સંસારના લોકો વિષયાસક્ત બને છે ત્યારે આ ભક્ત ભક્તિના ઉચ્ચ શૃંગ ઉપર વિહાર કરે છે. માટે અહિંઆ ગોપી કૃપણને આવવાને કહે છે. ભગવદ્ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે યા નિશા સર્વમૂતાનાં યસ્યાં જાગર્તિ સંયમી । યસ્યાં જાગ્રતિ મૂતાનિ મૂતાનિ સા નિશા પદ્યતો મુનેઃ જે નિશા સર્વ ભૂતોની છે તેમાં સંયમી પુરૂષો જાગે છે અને જેમાં ભૂત પ્રાણીઓ જાગ્રત્ રહે છે તે સંયમીની નિશા છે. તેજ પ્રમાણે ભક્તનાં જીવન અને સંસારીના જીવન સંબંધી સમજવાનું છે. પ્રભુને રાત્રે પધારવાનું નિમંત્રણ ગોપી કરે છે. તેનું કારણ એ છે કે તે સમયે જે રતિ રસનો અનુભવ કરવામાં આવશે તે સંસારના વિષયમાં આસક્ત બનેલા પામર જીવો તેને સમજી શકશે નહિ. આથી ભક્તના હૃદયમાં રહેલા શુદ્ધ ભાવનું ગોપન કરવાને તેમાં ઉદ્દેશ છે. ભક્ત હૃદયનો શુદ્ધ ભાવ હમેશાં ગોપ્ય થવો જોઈએ. તેને પ્રકટ કરવાથી રમાભાસ થઈ જાય છે. ગોપી કહે છે ‘આપણી રસ કીડા ગુપ્ત રહેશે’ તે કાંઈના જાણવામાં આવશે નહિ કારણ કે મારા પાડોશીઓ તે સાધુઓ છે, ભક્તો છે. તેથી તેઓ ખીજની વાતમાં માથું મારતાં નથી. કાંઈ ભક્તને પ્રભુ પ્રેમનો અનુભવ થયો હોય

તો તેને સસારના લોકોની માફક બહાર ખુલ્લો કરતા નથી. આ રીતે લકતે પ્રભુ પ્રતિ પોતાનો ભાવ કેવો રાખવો તેનું ઉદાહરણ આ ગરબીમાં આપ્યું છે. દયારામકૃત કાવ્યસૂત્રકના ગરબી સંગ્રહમાંની ગરબી હર મા ગોપિકા નીચે પ્રમાણે પ્રભુને કહે છે

“શ્રી જમુનાતેજના ઘાટમાં રે લોલ, રોડી રાખી છે મુને વાટમાં રેયોન.
મારી નણદ સખીઓ સાથમાં રે લોલ,

તાંગી મા દેશો હશે હાથમાં રે લોલ.

માહારો પાનન પણ શુ સાહારણે રે લોલ,

ડાહ્યા થૈ કા પેના ચાર છો રે લોલ

વહાના વાત કહુ તે ધમે ધ્યાનમાં રે લોલ,

સમજી જાઓને પ્રભુ માનમાં રે લોલ.

વાટમાં વાત ના કીજીએ રે લોલ, દુરીજન લોકથી બીહીયેજ રે લોલ.

ઈત્યાદિ.

ગોપી પોતાની સેવરો તથા ઈતર સંધીઓના સાથમાં શ્રી જમુનાજીના ઘાટ ઉપર જાય છે ત્યાં કૃષ્ણ દેવો પાસે તાબે છે તે સમયે તેમ નહિ દરવાને ગોપી કૃષ્ણને વિન્ધે છે આ ગરબીમાં એવો ગૂઢાર્થ રહેલો છે કે જોઓને જલ નદની તારાવેલી લાગી છે અને તે ગસમા મગ્ન થયા હોય કે તેઓ, તે ને નુંસાગ મુળથી વા ઈતર મનુષ્યથી ગોપ્ય ગએ છે તેને જોઈ કહી પણ પ્રશ્ન કરતા નથી પ્રભુ માફ ત તેમના દુઃખ રૂઢિ અને તેમને નુર્ત મૂર્તિ યા રસાનુભવ થાય તે પણ ને જોઈ મુગ્ધ ગએ છે

માણીગર આવો, મ્હારે મે રૂઢિ નુર્ત આવો,

લાલ શાને લોચન લલનુવે, મ્હારે મોરે રે,

ઘણા દિવસની ગવાડિ હુ જીતે રે આજ લડિએ દહાડે

ના નવ્ય બહેનો દયહા મહે નમરે, ફરી જનમ મુદરે

૩૭૬] ભક્તહૃદય શ્રીધારામભાઈનું જીવન કર્પણ.

મન માની મોંને માંણીશે, ફરી તે નહિ ફાવે. માહારેં
જ્યારે ત્યારે પણ હું છું તમારી, સીદને તરસાવે? માહારેં
અધર સુધારસ મુખનો સાગર, આજ પીએને પાવે. માહારેં
રસિક રાજ્ય છે દયાના પ્રીતમ, માટે માહારેં દાવે. માહારેં

આમા ભક્ત હૃદય પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને કેટલું ઉત્સુક અને
ઉત્કટ ભાવનાયુક્ત છે તેનું દર્શન થઈ શકે છે. હૃદય સ્થિતભાવને
પ્રત્યક્ષ કરવાને ભક્તના નેત્ર કેટલા ઈતેજ્ઞ છે તે બીજી પ કિતમા
મૂલ્યવ્યુ છે ભક્ત કહે છે કે “ ઘણા દિવસથી હું આપના દર્શનનો
ઉત્સુક છું. મને આજે દર્શન આપ્યો કાલે આપના એ આશામાને
આશામા હું દિવસ વ્યતીત કરું છું. પણ હજી મુખી આપની કૃપા
મારા ઉપર ઉતરી નથી. એટલે આપના દર્શનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ
કરવાને હું હજી પણ પાત્ર બન્યો નથી. એ વિચારથી, હે પ્રભુ,
મારું મન મૂઝાય છે. હવે હું શું કરું કે જેથી આપના દર્શન દરી
શકું એ વિચાર અહોનિશ થાય છે. વિચારમા મારી બુદ્ધિ પણ
નબળી પડી ગઈ. હૃદય વિરહામિત્રી જ્વાળાથી અતિ મંત્રમ બન્યું
છે. તે આપના વિપ્રયોગનું-વિરહનું અસહનીય દુઃખ શાન્ત થાય
તેમ આપ હવે કરો.” આ રીતે ભક્તહૃદય પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને
કેટલું ઉત્સુક છે તે આ ગરબીમા જણાવ્યું છે. આમાં ભાવનાની
ઉત્કૃષ્ટતા વર્ણી છે.

આ રીતે અત્યંત દર્શનોત્સુક અને વિરહાતુર ભક્તહૃદયને પ્રભુના
રસનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તે કેટલા બધા આનંદમા આવીને
મસ્ત થઈને કુલે છે તેનું નિરૂપણ નીચેની ગરબીમા કરિ કહે છે.

આવ્યા વહાલો ફૂલી અલબેલી, મહે દુઃખ નાખ્યું છે રેલી.

આવ્યા વહાલો ફૂલી અલબેલીં
સ્વામ મુંદર વરતું મુખ નીરખીને, ગોપીકા થઈ ઘેલી-આવ્યા વહાલો. ૧
અંતર અગ્નિ હોલાયો વિરહ, થઈ આનંદની હેલી-આવ્યા વહાલો. ૨

ત્યમ કુલી ન્યમ પામે રંક, મહારત્ન મણી થેલી—આવ્યા વહાલો. ૨
 શ્રીમહાલક્ષ્મીજી તે દુર્લભ વસ્તુ. તે પ્રેમે થઈ સેહેલી—આવ્યા વહાલો. ૩
 દયાના પ્રીતમજીની સંગે રમતાં, વાધી વહાલ તણીવેલી—આવ્યા વહાલો. ૪

ત્યમ રંકને મણીની થેલી પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને અપૂર્વ આનંદ થાય છે તેમ ભક્તને પ્રજ્ઞના રસનો સાક્ષાત્કાર થતાં થાય છે. આ ગરબી તથા એવી અન્ય ગરબીઓમાં દયારામભાર્તજી * ગોવર્ધનરામ કહે છે તે પ્રમાણે વહેલી જેવી લોકભાજને ન ગણતી કૃષ્ણ સાથે વ્યભિચાર વાસના રાખતાં ગોપીઓની જાનપ્રીતિરૂપ ભક્તયોગનું વર્ણન કર્યું નથી, તે ઉપરની દૃષ્ટિથી આ ગરબીઓ વાંચનારને માણુમ પડશે. દયારામભાર્તના દરેક કાવ્યનું મર્મસ્થાન રસ છે. તે રસ અગર પ્રેમલક્ષણાભક્તિ એમના અખિલ અક્ષરદેહમાં વ્યાપી રહ્યો છે. તે રસ દયારામના અક્ષરદેહનો આત્મા છે. આત્માથી જ આ અક્ષરદેહનું ચૈતન્ય તથા ગતિ ઈત્યાદિદ્રાર્થ સંભવી શકે છે. જે આ રસરૂપી આત્માનું ચૈતન્ય કવિના અક્ષરદેહમાં ન હોત તો તે અક્ષરદેહ શબ્દવત્ :નિશ્ચેષ્ટ અને જડરૂપ ગણાત અને તેથી તેનો પ્રકાશ જે આપણે અઘાપિ ઝીલીએ છીએ તે ન ઝીલાત. દયારામભાર્તની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાં યોગનો જે સંબંધ કરવામાં આવે છે તે એક ગંભીર ભૂવ છે. આ ભેદ દયારામભાર્ત પોતેજ નીચેની પંક્તિઓમાં જણાવે છે.

જોગતો તેને જોઈએ રે, જેનું મન જગત્મા ભમે,
 તે તો અચળ અમારૂં રે, ચિત્ત રસિયામાં રમે.
 જેનું મન માને રે, જોગ સુખેથી ગૂઢો,
 અગો તો એહ માયું રે, પ્રીતમજીનું પ્રીત રહો.

વળી—

જાનીની ગતિ નવ પહોચે રે, પ્રેમરસ પ્રેમીને જરે,
 જેમ દૂધ સિંહજી કેરૂં રે, સિંહજી સુત હોય તોજ કરે.

એ પ્રેમ પરમ આનંદરમ રે, રષે વિષય રસ મન આણે,
એમાં શુક મુનિને શિવ થાક્યા રે, તે શું કામી જન જાણે.
જેણે કામને મોહ પમાડ્યો રે, તે પ્રભુ કામે વશ દયમ થાયે,
એ કૃષ્ણ ક્રીડા રસ ગાતાં રે, કામ રોગ ઉચ્ચી જાયે.
આ પ્રેમ રસને વિષય તુલ્ય ગણનાર તે પ્રેમ સમજી શકતો
નથી એવું પણ આમા કહ્યું છે. યોગ કેવો છે તો તે કહે છે:—

અજીઠા સરખા જોગને શુ પાયરીએ કે આઢીએ ?

પ્રત્યક્ષ પાવક પરહરી, શિદ પત્થરમા શિર ફેાડીએ ?

અર્થાત્ દયારામના સિદ્ધાન્તાનુસાર યોગ અને ભક્તિમા ધણોજ
ભેદ છે, તો પછી તે ઉભય અલિન છે, એમ કદ્ધી લઈને તેમની,
રસાત્મક બ્રહ્મના પરમસૌ દર્શન નિરૂપક ગરખીમા યોગદષ્ટિનો આરોપ
શી રીતે ઘટાવી શકાય તે સમજી શકાતું નથી ?

અહીં આપણે નીચેની પંક્તિઓ જોમા ગોવર્ધનરામ યોગદષ્ટિનું
આરોપણ કરે છે તે ઉતારીએ.

આપો દધિતું દાણુ નાગરી, એ લાગ્યું મમ ચિત્ત;
તમારે કાજે નિત્ય હું ઉભો, અપો તન મન વિત્ત,
વૃન્દાવનમાં ધેતુ ચરાલું, માથું ગોરસ દાન;
નાના ખેલ સખાસંગ ખેલું, પીયૂષ પીઉ નૃપથાન.
અલિ ગ્વાલિની ! મહામત વચન એ જોલું કરી વિચાર;
અચળ રાજ્ય ગોવર્ધન મ્હારે, વૃન્દાવન મોઝાર.

* * *
ચોરી કંઈ લજાના ચિત્તની વળી દધિનવનીત,
સખા વૃન્દ સહિ મિત્ર અમારા, મહારાજ રજનીત.

* * *
કમળ કોશમાં વસે મધુપ જેમ ભૂમિ રહે મોરાર;
દુધ દહીંની નાત જનાવે વાત કરે ગોપાળ. +

(૧૩ પ્રા-કા-મા. પૃ. ૨૩૩)

દયારામભાઈની દાવ્યવાડીનું વિહંગાવલોકન. [૬૯]

આમા સાક્ષરવર્ષ કહે છે કે યોગીની એક અવસ્થામાં ઈન્દ્રિયો અત્યુક્ત થાય છે. તે ઇન્દ્રિયો રૂપ ગાયોને શ્રીકૃષ્ણ વેણુનાદથી અંતર્મુખ કરે છે. એટલે બહાર દોડી જતી અટકાવી તેમને અંતર્મુખ રહી ચરવાની ગોચર ભૂમિમાં તેમને કૃષ્ણ અને ગોકુળના ગોવાળો ચરાવે છે. * * * એ ગોચર ભૂમિનો એક ભાગ ગોવર્ધન-ગિરિ (ચિદાકાશ) મા છે. એ ગાયોનું (ઇન્દ્રિયોનું) દોહન કરનાર ભકતો પાસે તેમણે દોહેલા ગોગસનું અને ગોરસના બનેલા પદાર્થનું દાણ કૃષ્ણ ધૂટીને પણ લે છે. અર્થાત્ અતર્મુખ થયેલી ઇન્દ્રિયોમાથી ધ્યાનના વિષય થયેલા પ્રયત્નો એકાગ્ર વિષયો વગેરે પોતાની ભણી આકર્ષી લે છે. આ રીતનું રહસ્ય એમાં સમાયેલું છે. અર્થાત્ શ્રીયુત ગોવર્ધનભાર્ગ આ ગરખીનું ગુહ્ય યોગની પરિભાષામાં સમજાવે છે. સંપ્રદાયમાં યોગનું ધ્યાન છે ખરું, પણ ત્યાં યોગને પતજલી જે અર્થમાં લે છે તે અર્થમાં નથી. ભગવદ્ ભક્તિ બરાબર થક શકે તેટલા માટે ચિત્તનો નિગ્રહ કરીને પ્રભુમાં જોડવા માટે યોગ આવશ્યક છે, પણ આ યોગ ગોવર્ધનભાષાએ જે પતજલીની પરિભાષાને અનુસાર સમજાવ્યો છે તેથી ભિન્ન છે ઉપરની ગરખી ભક્તિમાર્ગની પરિભાષામાં નીચે પ્રમાણે સમજી શકાય. યોગ એટલે જોડવું. પ્રભુમાં ચિત્તને જોડવું તે. અને તે ભક્તિથીજ શક્ય છે.

૪ દાવનભૂમિમાં ગોવર્ધન ગિરિના પ્રદેશમાં કૃષ્ણ અને અન્ય ગોવાળો ઘેતુ ચરાવે છે તે સમયે ધજની ગોખીએ દહિ વેચવાને જાય છે; ત્યારે રસ્તામાં કૃષ્ણ તેમને અટકાવીને તેમની પાનેથી દાણ માગે છે. તે સમયે કૃષ્ણ ગોખીને પોતાનો દાણ માંગવાનો અધિકાર શાથી છે તે કહે છે.

ઉપર ઉપરથી વાંચનાર આ ગરખીમાથી આટલું જ સમજે છે પણ ભક્તિ માર્ગની દૃષ્ટિથી વાંચવાથી તેનું પરમ રહસ્ય ખુલ્લું

થાય છે. કૃષ્ણ એટલે આનંદરવરૂપ રસાત્મક પરબ્રહ્મ. તે વૃન્દાવનમાં (વૃન્દા એટલે ભક્તિ) ભક્તિ પ્રદેશમાં (વૃન્દા એટલે સ્ત્રી) સ્નેહભાવથી પ્રભુને પ્રાપ્ત કરાવનાર-પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિના પ્રદેશમાં ગાયોને ચરાવે છે. ગાય અગર ધેનુને માટે સંસ્કૃતમાં “ગો” શબ્દ છે. ગોના અનેક અર્થ થાય છે, તેમાંથી અહિં આ “વાક” અનુકૂળ છે. અર્થાત્ શ્રુતિનાં વચનો, તેને પોતે વૃન્દાવનની ભૂમિમાં ચરાવે છે, એટલે ભક્તિના પ્રદેશમાં શ્રુતિ વિચરે છે. શ્રુતિના વચનોનું તારતમ્ય ભક્તિમાં છે એવો અર્થ આમાંથી ફલિત થાય છે બ્રહ્મ વિષયક શ્રુતિઓની ગતિ ભક્તિમાંજ છે. તે ભક્તિના પ્રદેશમાં ચરવાથી તેમને પોષણ મળે છે ભક્તિમાંજ શ્રુતિના વચનોની સાર્થકતા છે એમ આથી સ્પષ્ટ થાય છે. વૃન્દાવનની ભૂમિમાં ગોવર્ધન ગિરિની આબુઆબુ આ ગાયો ચરે છે તેથી તેમનું પોષણ થાય છે. ગોવર્ધન એટલે ગોની વૃદ્ધિ કરનાર પોષણ કરનાર એવો ગિરિ. અર્થાત્ બ્રહ્મસૂત્રોમાં શ્રુતિના રહસ્યનું સંરક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે, પણ તે બ્રહ્મસૂત્રમાં સામાન્ય બુદ્ધિવાળાનો પ્રવેશ થતો નથી તેથી તેમને તે ઘણો દુઃખ હોય છે. તેથી તેને અહિંયાં ગોવર્ધનગિરિ દહ્યો છે. આ ગોવર્ધનગિરિ વૃન્દાવનની ભૂમિમાંજ છે. બ્રહ્મસૂત્રોનું તાત્પર્ય ભક્તિમાં છે, તે ભક્તિ પ્રદેશમાંજ છે. ભક્તિજ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત્ય છે. એવો પરમજોષ તેમાં સમાયલો છે. આ ભૂમિમાં ચર્ધને દધિ વેચવા જનારની પાસે કૃષ્ણ દાણ મળે છે. ભક્તિ પ્રદેશમાં ચર્ધને વિચારવાને કંઈક આપવું પડે છે-કંઈક ત્યાગવું પડે છે. ત્યાગ વગર તે તેને લબ્ય નથી. ત્યાગરૂપી દાણ પ્રભુને આપવું પડે છે, દધિ એ ધૂત-સ્નેહજનક છે. એટલે સ્નેહમાર્ગમાં પ્રવેશ કરતા પહેલાં ભક્તે શુ શુ આવશ્યક રીતે કરવું જોઈએ તે અહિંયાં જણાવ્યું છે. અહિંયાં ભગવાન દાણમાં ગોપી પાસે તન, મન અને વિત્ત મળે છે. પ્રભુ પ્રેમની સિદ્ધિ માટે ભક્તે સેવા કરવી જોઈએ. સેવાના ત્રણ પ્રકાર છે, તતુજ્ઞ (દેહથી થતી) વિત્તજ્ઞ (દ્રવ્યથી થતી) અને માનસિક (મનથી થતી)-આ ત્રણ પ્રકારની સેવા એક પછી

એક બની આવે તોજ તેને દહિં વેચવા જવાનો, પ્રેમમાર્ગના ઉપસક્ષક ભક્તિમાર્ગમાં જઈને પસાર થવાનો, અધિકાર છે.

આ ગરબીમા ગોવર્ધનરામભાઈએ “ચોરી કરુ ભક્તનાઃ ચિત્તની” એ શબ્દો મોટા અક્ષરથી છાપ્યા છે, અને એ ઉપરથી એઓ એવું અનુમાન કાઢવા માંગે છે કે એ શબ્દોમાં યોગનો ઉદ્દેશ્ય કયો છે. પણ દયારામભાઈએ એ શબ્દોમા યોગની પરિભાષાનો અર્થ આપ્યો નથી તે ઉપરના અર્થની સંગતિ નોતા જણાશે. ભક્તના ચિત્તની ચોરી કરવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે જે સેવાપરાયણ હોવો છે, તેમનું ચિત્ત સેવાદાયર્માં એવું પરોવાઈ જવું જોઈએ કે જેથી કરીને તેમા તે આશ્રય નહિ. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી પણ કહે છે કે ચૈતસ્તત્ત્વગ્ન સેવા ચિત્તનું પરોવાવું તેવું નામ સેવા કહેવાય છે. આ સેવામાં ચિત્તની એકાગ્રતા અગર તન્મયતા પ્રભુ કૃપા હોય તોજ બની શકે છે, અન્ધ નહિ, એ ભાવનું મૂલ્યન કવિ એ પક્તિમા કરે છે.

૩૮૨] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

શક્તા હોઈએ તો પણ તેની રસિકતા, ગેયતા અને મધુરતા ખરેખર ઉત્તમ છે.

ફૂલી અલગેલી, આબ્યાં વહાલો ફૂલી અલગેલી,
 પ્રેહેદુઃખ નાખ્યું છે રેલી, આબ્યા વહાલો ફૂલી અલગેલી.
 શ્યામ સુંદર વરનું મુખ નીરખી, ગોપિકા થઈ થેલી. ૧
 વિરહ અગ્નિ ઓલાયો અતરનો, થઈ આનંદની રેલી. ૨
 તેમ ફૂલી જેમ પામ રક, મહારત્ન મણી પેલી. ૩
 મહાલક્ષ્મીને દુર્લભ વસ્તુ, તે પ્રેમે થઈ સેહેલી. ૪
 દયાના પ્રીતમજીની સગે, રમતા વાધી બ્દાય તણી વેલી. ૫

કૃષ્ણ અને ગોપી એક રૂપ છે, તેમાં કોઈ પણ ફેર નથી
 એનો ભાવ કેવી સુદર રીતે કવિએ અલ્હિયા આપ્યો છે તે જુઓ.

ગિરિવરધર ગોપી રૂપ, એક ગિરિવરધર ગોપી.
 જેમ પ્રતિબિંબ સગ રમે બાળક, એમ લીલા ઓપી રૂપ. ૧
 કાશીમા મુકિત ને શ્રી ગોકુળમા, પ્રેમ વેલ રોપી રૂપ. ૨
 પ્રજા વનિતાને વશ થયા વિદુન, વેદ વચનને લોપી રૂપ. ૩
 પુદ્ગલિતે પ્રેમરસ ન પીધો, શુ થયું પેરયે ટોપી રૂપ. ૪
 દયાના પ્રભુની લીલાયે મુખ મરડ્યું, તેને કાળ ગેના કોધી રૂપ. ૫

ખરેખર કવિશ્રીના જેવા સરકારી વાચકોના હૃદયને તો આ
 ગરખીઓ વાંચીને અનૌકિંકજ આનંદ થશે. દયારામભાઈ એ
 ગરખીઓના રાગ જે કહેવાય છે તે ખરેખર સત્ય છે.

જિંચી કાઢિના પ્રભુભક્ત

દયારામભાઈ જિંચી કાઢિના પ્રભુભક્ત હતા. શ્રીકૃષ્ણ એ એમનું
 સર્વસ્વ હતું. તેમને (કૃષ્ણને) જ તેમણે પોતાનું સર્વસ્વ માન્યું
 હતું. તેજ તેમના જીવનાધાર અને જ્વામી હતા. તેમને દેહ, ઈન્દ્રિય,
 અંતઃકરણ, બુદ્ધિ અને આત્મા સમર્પિત કર્યા હતા અને તેમને
 જ પોતાના હૃદયનો રતિરસ આપ્યો હતો. કવિએ પોતાના

સ્વામી કૃષ્ણ સાથેના પ્રેમસંબંધમાં જે રસ ભોગવ્યો હતો, જે રસમસ્તી માણી હતી, તેનું વર્ણન તેમણે ગરબીઓમાં કર્યું છે. એમની પ્રત્યેક ગરબી, પોતાના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ સાથેની રસમસ્તીમાં એમને જે માનસિક અનુભવ થયો, જે લાગણીઓનાં સ્પંદનો અનુભવ્યાં, તેનો આગેહુખ ચિતાર રજૂ કરે છે. ખીજી રીતે કહીએ તો તેમની ગરબીઓ તેમના મનનું, તેમના માનસિક વ્યાપારોનું પ્રતિબિંબ છે. કવિ એક સ્થળે કહે છે કે, ‘કવિતા એ કવિનું કલેશુ છે.’ આ વિધાન તેમની ગરબીઓને સત્ય રીતે લાગુ પડે છે. દરેક ગરબીઓમાં જુદો જુદો માનસ અનુભવ એમણે પ્રગટ કર્યો છે. કવિ તો માનસશાસ્ત્રી નહોતા; છતાં તેમની ગરબીઓમાથી માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસીને, માનસિક વ્યાપારોના અભ્યાસીને, ઘણીજ સામગ્રી મળી શકે.

દામ-ત્રેરણાનું ઊર્ધ્વીદિશન

માનસશાસ્ત્ર એ અર્વાચીન શાસ્ત્ર છે. તે મનના વ્યાપારોનું અભ્યાસ કરનારું શાસ્ત્ર છે. તેમાં પણ જુદા જુદા સંપ્રદાયો છે. ક્રોઈંડનું માનસપૃથક્કરણ એ માનસશાસ્ત્રનો નવો સંપ્રદાય છે. દયારામભાઈએ માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો ન હતો; છતાં એમની ગરબીઓ અને એમનાં કેટલાક કાવ્યો વાંચતાં આપણને તેમાથી માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કેટલુંક જાણવાનું મળે છે ‘મન-મતિ સંવાદ’ નામના કાવ્યમાં મન, મતિને પૂછે છે કે, ‘હે મતિ ! વિષયમુખ તરફ તેમજ ધનપ્રાપ્તિ તરફ હું કેમ ખેંચાઉં છું ? એન્નમેળવવાને માટે સુધિત શનિની આશ્રક કેમ કાંઈ મારું છું ?’ આના ઉત્તરમાં ‘દામ અને દામ તરફ મારી આમકિત બહુ છે તે કેમ છૂટે તેનો ઉપાય તું દેખાડ.’ મતિ તેના ઉત્તરમાં જણાવે છે કે ‘આમાસકિત અને દામ પ્રત્યેની આસકિત એ દરેક સંસારી મનુષ્યના મનની એ ત્રેરણાઓ છે. પણ જ્યારે કૃષ્ણ તરફ તેમને વાળવામાં આવે તો તે દુષ્પ્રવ્રમ અતાં નથી.’ - ‘અહીંયાં ક્રોઈંડના’ માનસશાસ્ત્ર

૩૮૪] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્યું જીવન દર્શન.

પ્રમાણે દરેક મનુષ્યના મનમાં કામપ્રેરણા Sex instinct અને શુધાપ્રેરણા Hunger instinct જેને અહિંમાં દામ તરીકે ઓળખાવેલ છે એ બે પ્રેરણાઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, એ બે પ્રેરણાઓ દરેક મનુષ્યમાં હોય છે. અને મનુષ્ય તેને પગવશ બની જાય છે. પણ ક્રોધકે કહે છે કે જો તેનું ઊર્ધ્વીકરણ (Sublimation) થાય તો તેનું પરિણામ સારું આવે છે. અહિંમાં દયારામભાર્યું અને ઊર્ધ્વીકરણનો આકાર આપે છે કે જન્મે વૃત્તિઓને જો પ્રભુમાં જોડવામાં આવે તો વિષય નહીં જનતા અમૃત સમાન બને છે. ‘હું શું જાણું’ જે વ્હાલે મુજમાં શું દીકું ?’ દયારામભાર્યું એમની સુપ્રસિદ્ધ ગરબીમાં આપણને અજ્ઞાત મનનો પરિચય કરાવે છે. અજ્ઞાત મનની શોધ ક્રોધકે કરેલી છે અને તેને વિષે ઘણું લખાયું છે. દયારામભાર્યું ગોપીકે કહે છે કે મને સમજણ પડતી નથી કે કૃષ્ણને મારા ઉપર આટલો બધો પ્રેમ કેમ છે ? અને મને તેમના પ્રત્યે આટલું બધું હેત કેમ છે ? ગોપીના અજ્ઞાત મનમાં કૃષ્ણને માટે પ્રેમ રહેલો છે. અને કૃષ્ણના અજ્ઞાત મનમાં પણ તે પ્રેમ છે અને તેથી ગોપી, કૃષ્ણની સાથે વહે છે અને તેને તરછોડે છે તોય કૃષ્ણ એની પછવાડે પછવાડે જાય છે.

જળ ભરવા જાય ત્યાં પણ પાછળ પાછળ જાય અને વગર બોલાવે બેડલું ચડાવે છે. પોતાની માળા કાઢીને ગોપીને પહેરાવે છે અને એને એકલી જોઈને પગે લાગે છે આ ગરબીમાં એ રીતે અજ્ઞાત મનના અનુભવો વર્ણવ્યા છે.

અજ્ઞાત મનનું વલણ

એવોજ અજ્ઞાત મનનો અનુભવ ‘શ્યામ રંગ સમીપે ન જાઉં’ એ ગરબીમાં જણાવ્યો છે. કૃષ્ણની સાથે ગોપી જાત મનથી નિશ્ચય કરે છે કે કૃષ્ણ શ્યામ રંગના હોવાથી શ્યામ રંગની જે વસ્તુઓ છે, તે બધાનો સંબંધ મારે કરવો નહીં. કસ્તૂરીની ખીંટી નહીં કરું. આંખમાં કાજળ નહીં આજીં, કાળા કેઠિલાનો શબ્દ નહીં

સુષુ કાળા કાગળી વાણીના શુકન નહીં લઉં. કાળા રંગની કચુડી નહીં પહેરુ. જમનાના ચામ જલમા સ્નાન નહીં કરુ. શ્યામ મણિ અને રંગ શ્યામ નહીં જોઉં અને કાળા રંગના જાણુ અને રીંગણા નહીં ખાઉં ચામ-મોઢેથી ગોપી તેમ લે છે પણ મન પલક પણ તે નિભાવવા માગતુ નથી, કારણ કે ગોપીના અજ્ઞાત મન (Unconscious mind) મા કૃષ્ણ વિષેના પ્રેમ છુપાયેલો છે. અને તેથી એ પ્રેમને ચોલાવી દે એવા વર્તનને તે ગણકારતો નથી દયારામભાર્ગવી આ ગરખીમા અજ્ઞાત મનનું વલણ જણાવુ છે. દરેક મનુષ્યના મનના ત્રણ ભાગો છે ઉપરનું જ્ઞાત મન, વચ્ચેનું તે ઉપજ્ઞાત મન અને નીતરનું તે અજ્ઞાત મન આ અજ્ઞાત મનની શોધ શીર્ષકે કરેલી છે દયારામભાર્ગવી આ ગરખીમા અજ્ઞાત મનના અનુભવો વર્ણવ્યા છે આવી તો અનેક ગરખીઓ છે પણ સ્થળસંક્રાંતિને લીધે વધુ ઉદાહરણો નહીં લઈએ માનસશાસ્ત્રીઓમા એક વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન માનસિક વ્યાપારો અને શારીરિક વ્યાપારોના સંબંધોનો છે કેટલાકો એમ કહે છે કે માનસિક વ્યાપારો એ શારીરિક વ્યાપારોનું કારણ છે વર્તનવાદીઓ એમ માને છે કે મન જેવી વસ્તુ નથી એટલે માનસિક વ્યાપારો એ શારીરિક વ્યાપાર જ છે એતનવાદીઓ માનસિક વ્યાપારોને જ સત્ય માને છે અને શારીરિક વ્યાપારોનો નિષેધ કરે છે આમ આ પ્રશ્નની બાબતમા માનસશાસ્ત્રમા ખૂબ હિલોચલ થયો છે પણ દયારામભાર્ગવી “લોચન મનનો રે ઝંઘડો” એ ગરખીમા કેવું સુદર રીતે તેનું સમાધાન કરવામા આવ્યું છે? પોતે માનસશાસ્ત્રી નહોતા તેમ તેમના સમયમા વર્તમાન સમયના માનસ શાસ્ત્રો નહોતા, છતાં એમના અનુભવમાથી તેમણે આ પ્રશ્નનું સમાધાન કેવું સરસ રીતે કર્યું છે? આ ગરખીમા મન અને લોચનની વચ્ચે ઝંઘડો વર્ણવેલો છે.

મન કહે છે કે ‘ હે લોચન ! તે ‘અયમ’ કૃષ્ણની સાથે પ્રીતિ કરી, ત્યારથી મારી દશા આમુળવ્યાકુળ થઈ છે.’ લોચન, મનને

૩૮૬] ભક્તકવિ, શ્રીદયારામભાર્ત્યનું જીવન દર્શન.

કહે છે: “પ્રીતિ તો તે પ્રથમ હી છે” તેનો જરાય મન આપે છે કે ‘ના હું જાતે તો પાગળ છું તુ માત્ર નાદન છે તે ન દલાલના દર્શન ક્યાં એટલે મારું મન ત્યાં લીન થયું છે અને ત્યાંથી મને વિન્હતાપ બાળે છે’ ત્યારે બોચન એવું કહે છે. ‘મેં એમા બોલું શું કયું? મારા વગર તુ હમેશા કૃષ્ણને મળે છે, ત્યારે હું વિદોગાન્યામા ભારે દર્શનની આતુરતાથી દુખ પામું છું’ હવે મન જરાય આપે છે કે ‘હું નયન! નનમા ન્યારે પ્રભુ પધારે છે, ત્યારે હું અહીં નહીં રહ્યા તેમનો જ વિચાર કરું છું એટલે તેમની સનિધિમા જ છું, પણ ન્યાસુધી તેમના દર્શન ન થાય ત્યાસુધી મને એન પહોંતું નથી, અશ્વ જરાય આપે છે ‘હે મન! એવું શા માટે તુ કહે છે? તુ તો માગ વગર પ્રભુને ભેટે છે અને પ્રભુની સનિધિમા ગદેનાતુ સુખ ભોગવે છે પણ હું તો પ્રભુના દર્શન વગર રાતદિવસ રોયા જ કડું છું’ મન કહે છે ના, એમ નથી મારામા વિગ્હના દુખને લીધે જે તાપ અને દલેશ થાય છે, તેથી તારી આખમા આમ્મુ પડે છે’ આમ મન કહે છે બોચન! તે પ્રથમ પ્રભુ સાથે પ્રેમ કર્યો’ ઉપરે તેઓ ભુજિતી પાસે જાય છે અને ભુદ્ધિએ સમાધાન કગવ્યું. મન એ લોચનનો પ્રાણ છે લોચન, મનની કાયા છે અર્થાત્ માનસિક વ્યાપારો અને શારીરિક વ્યાપારો એક બીજા પર આધાર રાખે છે માનસિક વ્યાપાર શારીરિક વ્યાપારનું કારણ છે, અને શારીરિક વ્યાપાર એ માનસિક વ્યાપારનું કારણ છે. એ વસ્તુ દયારામભાર્ત્યએ આ ગરખીમા જણાવી છે.

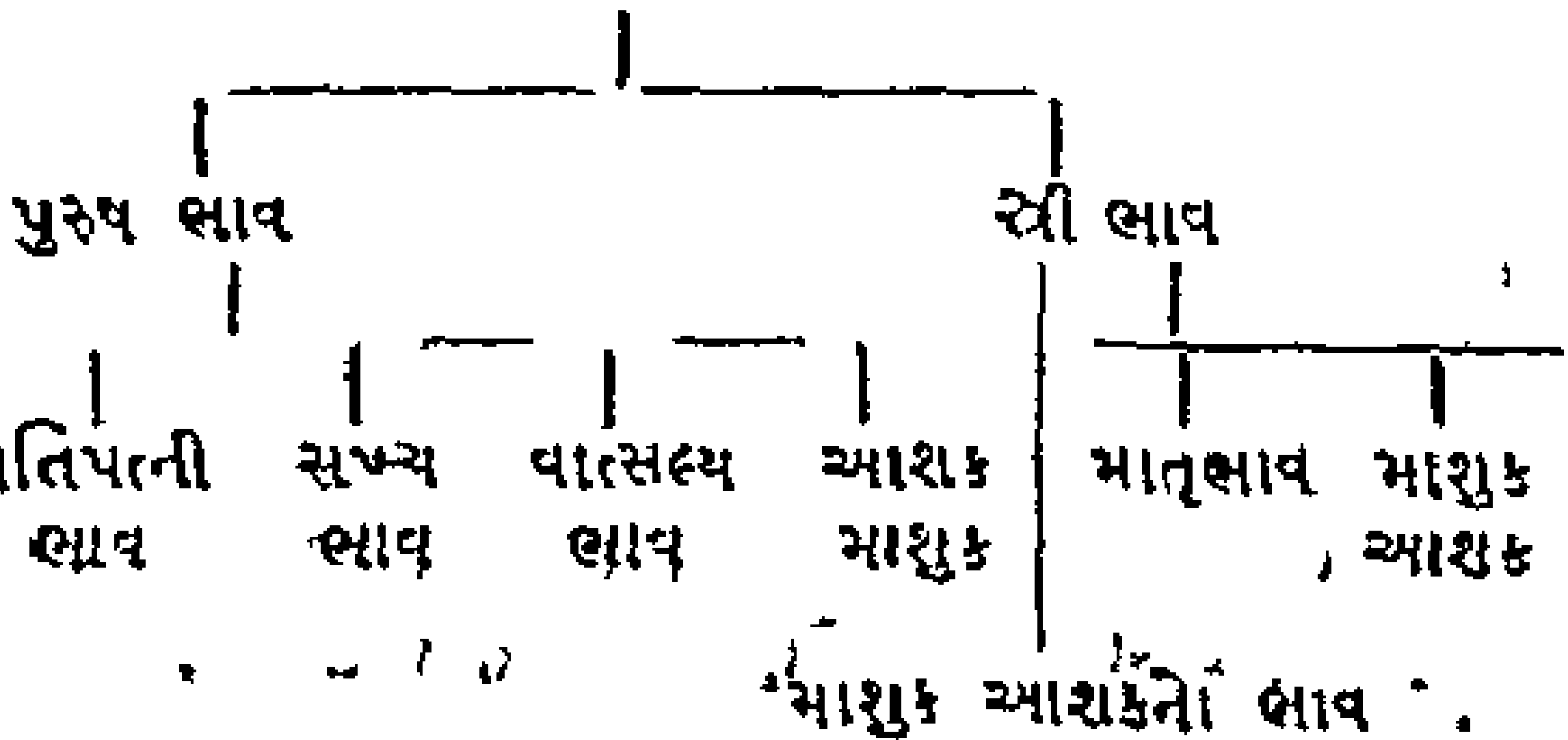
દયારામભાર્ત્યના જીવનનો મુખ્ય રસ પ્રેમ છે તે જ પ્રેમ તેમની તમામ કવિતાઓમા ખાસ કરીને ગરખીઓમા જલકી રહ્યો છે. નતુ માનસશાસ્ત્ર કહે છે કે દરેક પ્રાણીઓના જીવનમા પ્રેમની વૃત્તિ હોય છે તે ખગળ નથી એ પ્રિમની વૃત્તિને મનુષ્ય જુદી જુદી રીતે સતોષે છે ‘મર્ત સગ્ન દારા દ પ્રતી, પ્રેમમા તેને માણે છે,

કટલાકે સાહિત્યને પ્રેમ આપે છે, કાઈ કળાને તે પ્રેમ આપે છે, કાઈ પ્રકૃતિપ્રેમી બને છે અને કાઈનો પ્રેમ દેશ પ્રત્યે અને સમાજ પ્રત્યે વળે છે. કાઈનો પ્રેમ પ્રજા તરફ હોય છે. આ પ્રેમના જુદા જુદા પ્રકારો છે. દયારામભાઈએ પોતાનો પ્રેમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને આપેલો છે. તે જ તેમના પ્રેમના જોક્તા છે અને પ્રેમના નિર્વાહક છે. પોતે લૌકિક રીતિએ દ પતીપ્રેમ માણ્યો નથી. તેઓ અપરિશ્લિત હતા. નાનપણથી તેમને લગ્ન પ્રત્યે અનાદર હતો. આવેશુ માગુ' પણ તેમણે નકાર્યું. કારણ કે તેમના અગાત મનમાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેની પ્રીતિ છુપાયેલી હતી. અને એ પ્રીતિને લીધે લૌકિક પ્રેમને અને લગ્નને પણ ઠોકર મારી નવો શિક્ષિતવર્ગ આ પ્રેમને લલે નિદે. અત્યારના નૂતન માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એમનામાં રહેલી પ્રેમની વૃત્તિનું તેમણે ઉત્તમ રીતે જીર્ણોદ્ધાર કર્યું છે એટલે તેમનામાં રહેલી પ્રેમવૃત્તિમાં કામ કે પ્રણય નથી, પણ એ પ્રેમનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. વિષનું રૂપાતર જેમ કાઈ રસાયણ તરવા મળવાથી અમૃતમય બની જાય, તેમ એમનો આ પ્રેમ, એ શ્રીકૃષ્ણની સાથે જોડાતા શુદ્ધ નિર્વિકારી અને ઉત્તમોત્તમ બન્યો છે.

દયારામભાઈની પ્રેમલક્ષિત અને સુદીવાદ.

પરમાત્મા તરફની પ્રેમલક્ષિત જૂદી જૂદી રીતે દેખાડવામાં આવે છે પણ તેના મુખ્ય વિભાગોનું કાંઈક આપણે નાચે પ્રમાણે આપીશું

પ્રેમલક્ષિત

૩૮.] 'લક્ષ્મણ શ્રીધારા'મહાપ્રભુનું જીવન દર્શન.

પરમાત્માને કાંતો પુરુષ રૂપે અગર સ્ત્રી રૂપે લગ્નવામાં આવે છે. પુરુષ રૂપે સેવ્ય સેવકભાવથી કેટલાક લગ્ન છે. અર્થાત્ લગ્નવાન સેવ્ય છે. અને લક્ષ્મણ મેવકો છે એ ભાવ તેમનામાં હોય છે. કેટલાકો પરમાત્માને સખા માનીને તે પ્રમાણે લગ્ન છે, જેમ અર્જુન કૃષ્ણને સખા માનતા તે રીતે આ સખ્યભાવની ભક્તિ કહેવાય છે. કેટલાક પરમાત્માને પિતા માને છે અને પોતે (લક્ષ્મણ) પુત્ર રૂપ બને છે. અગર તો કેટલાક પરમાત્માને પુત્ર માને છે. અને પોતે નંદયશોદાની માફક વાતસલ્ય ભાવ દર્શાવે છે. કેટલાક પરમાત્માને પતિરૂપે માને છે. અને લક્ષ્મણ પોતે પત્નીરૂપ થાય છે. કેટલાકો પોતે (લક્ષ્મણ) માથુક હોય એમ ગણે છે અને પરમાત્માને આશક ગણે છે. દા. ત. ગોપીજનનો ભાવ પરમાત્માને સ્ત્રીભાવથી લગ્નનાર પ્રભુને સ્ત્રીરૂપે જુએ છે. શાકતવાદીઓ પ્રભુને શક્તિરૂપે ગણીને અર્થાત્ માતારૂપે ગણીને તેમને લગ્ન છે. અને કેટલાકો પરમાત્માને માથુક ગણે છે અને પોતે આશક બને છે. આમ પ્રેમ ભક્તિનાં અનેક કુંડાળાં બને છે, અને એકજ પરમાત્મા જૂદા જૂદા રૂપે લગ્નય છે. પણ સર્વ ભાવોમા પતિપત્ની ભાવ તથા આશક માથુક તેમજ માથુક આશકનો ભાવ ઉત્તમ છે. પતિપત્નીનો ભાવ બીજા ભાવોથી ચઢીઆતો હોય છે. કારણ તે ભાવની આગળ સંકેત અગર હૃદયના પડદાઓ ખસી જાય છે. પિતા માતાના પુત્ર, તરફ જેમ પ્રેમ હોય તેના કરતાં પતિપત્નીનો, પ્રેમ ચઢીઆતો છે. આથી લક્ષ્મણ કવિઓ કહે છે કે જેમ એક સત્પત્ની પોતાના સત્પતિને અનન્ય પ્રેમથી ચાહે છે તેમ પરમાત્માને લક્ષ્મણે ચાહવું જોઈએ. દામ્પત્ય પ્રેમની ભક્તિ કરતાં પણ જિંદગી પ્રકારની ભક્તિ પરમાત્માને આશક માથુકના ભાવથી લગ્નવામાં છે. અર્થાત્ પ્રિય અને પ્રિયાના ભાવથી, અલખત નીતિ શાસ્ત્રના ધોરણે આ પ્રેમ તપાસતાં તેમાં સામાજિક બંધનની શિથિલતા આપણને દેખાય છે. પણ 'ઉત્તમ પ્રેમ આગળ એ શિથિલ્ય તે દોષરૂપ નથી. વર્ષાઋતુમાં ગંગા નદી જૈવી નદીમાં મહાન પૂર આવે અને તેને લીધે માર્ગમાં

દયારામભાઈની કાવ્ય સાહીત્ય વિહંગાવલોકન. [૩૮૯

આવતા દેકરાઓ, ઝાડો કે ઝાડીઓ તે પૂરની અદર ઘસઝાઈ જાય તે તેમા આશ્ચર્ય નથી એ તે સ્વાભાવિક છે તેને ફાઈ પણ રાખી શકે નહિ મોટા મોટા પૂલોનો પણ તેના સમયે ચૂરો થઈ જાય તે જ પ્રમાણે જ્યારે હૃદયમાથી ખરેખરા પ્રેમરૂપી પૂરનો પ્રવાહ પ્રબળ વેગે ધસતો હોય ત્યારે તે સામાજિક કે વૈદિક તમામ મર્યાદાઓ, કે પાળોને ભાગીને ફૂટ ઉઘેડી દે છે એટલું જ નહિ પણ લોકલજ્ઞ વગેરે પૂલોનો પણ નાશ કરે છે. અલકર શાસ્ત્રમા સ્વકીયા નાધિકાના પ્રેમ કરતા પરકીયાના પ્રેમને વધારે ઉત્કટ ઉચ્છૃતાવાળો અને ઉત્કૃષ્ટ ગણ્યો છે તે એ દષ્ટિએ કે તે પ્રેમમા પ્રેમ પાત્રની ખાતર લોક કે વેદના શાસનો તોડીને, નિર્ભયતા અને લજ્જનો ત્યાગ કરીને આત્મ બલિદાન આપનાતી, અરે પ્રાણ ત્યાગ કરવાની ખરી શક્તિ જાગે છે આ ભાવ ગોપીજનની ભક્તિમા છે ગોપી એટલે આત્મ ત્યાગની મુર્તિ ગોપી એ લોકક દષ્ટિએ પરકીયા નાધિકા છે, (વસ્તુતઃ તે ભગવાનની સ્વકીયાજ છે) છતાં તે પ્રભુની ખાતર પોતાના કુટુંબ વગેરેનો ત્યાગ કરે છે આમા તેમના ખરા પ્રેમની વિશુદ્ધિ જોવામા આવે છે આ ગોપીજનની ભક્તિ તે આશક માથકના ભાવવાળી છે પરમાત્મા એ આશક અને ગોપીઓ તે માથકો છે ભાગવતકારે પરમાત્માને આ ભાવથી ભજવા જોઈએ અને તેજ ખરી ઉત્તમ પ્રકારની ભક્તિ છે તે જણાવવા રાસ પદ્યાધ્યાયોનો ગસગ શુકદેવજી જેવા નિર્વિકારી અને ગર્ભ સન્યાસીના મુખે કહી બતાવેલ છે જયદેવ અને સરદાસાદિ કવિઓએ તેટલા મરિજ આ ભાવ વધારે ગાયો છે નરસિંહ અને મીરાબાઈના પદોમા પણ આજ સ્થાવ છે અને દયારામભાઈએ તેમની શૃંગાર રસની ગરખીઓમા આ ભાવને ન્યક્ત કર્યો છે

આ આશક માથકના ભાવવાળી ભક્તિને કેટલાક સુદીનાઈની સાથે સરખાવે છે હવે એ સરખામણી કેટલે દરજ્જે સાચી છે

૩૯૦] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્યુ' જીવન દર્પણ.

તે આપણે જોઈએ. 'સાહિત્ય' ના ૧૯૩૨ ના ફેબ્રુઆરીના અંકમાં જહાંગીર માણેકજી દેસાઈ બી. એ. એ 'નગસિંહ મહેતા અને સુદીવાદ' નામના લેખમાં સુદીવાદ વિષે ટૂંકમાં સમજાવ્યું છે. 'સુદી' શબ્દ કેટલાકના મતે ગ્રીક Sophia સોફીઆ, હતાપણુ એ શબ્દમાથી નીકળ્યો છે. કોઈ તેને સદા-પવિત્રતા ઉપરથી લે છે અને કેટલાક અરબી ભાષાના સૂફ-ઉન એટલે ઉનના ઝબ્બા પહેરનાર દર્વેશો, એ ઉપરથી લે છે. સુદી લોક પણ બ્રહ્મચારી અને શુભ જ્ઞાનવાળા છે ખરા સુદી હમેશા સત્યની શોધમાં જ લાગેલા હોય છે. પ્રભુને કેમ પ્રાપ્ત કરવા તેનોજ વિચાર કરે છે. જેમ આપણા ભક્તો પ્રભુના પ્રેમ દ્વારા પ્રભુને જ મેળવવા માગે છે તેમ સુદીઓ પ્રભુને પ્રેમથી મેળવવા ઇચ્છે છે. આપણા ભક્તો પ્રેમ (ભક્તિ) ને એકલાનેજ ગ્રહણ કરે છે, જ્ઞાન અને કર્મની જરૂર સ્વીકારતા નથી તેમ સુદીઓ પણ કરે છે. આપણા ભક્તો નિર્ભય થઈને પ્રભુ ભક્તિની ખાતર લોક કે વેદ (શાસ્ત્ર) નાં શાસનો અગર રુઢિઓના બંધનોને તોડે છે, અને તેમ કરતા સંકેચાતા નથી, અગર તેને અપરાધ ગણતા નથી. તેમ સુદીઓ પણ વર્તે છે. આ રીતે સુદીવાદ અને આપણી ગોપીજનની ભક્તિ વચ્ચે સામ્ય છે.

સુદીવાદ પ્રમાણે પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગમાં ચાર તબક્કા stages છે. (૧) 'શરીર્યત' તુ પગથીયું પહેતું છે. આ સામાન્ય રીતે કર્મ માર્ગ છે. પ્રથમ કક્ષામાં આ માર્ગથી તેઓ માહિતગાર થાય છે. પણ તેને વટાવીને પછી બીજા તબક્કામાં તેઓ પ્રવેશ કરે છે. આ બીજો તબક્કો તે 'તરિકત' કહેવાય છે આ તબક્કા દરમ્યાન સુદી આન્તર ગુણોનો વિકાસ કરવા તરફ ધ્યાન આપે છે. શમદમાદિ સાધનોને પ્રાપ્ત કરવા તરફ તેનું સઘળું ધ્યેય હોય છે. 'શરીર્યત' કક્ષામાં તે બાહ્ય ભક્તિ (અફઆલે જીરમાની) માં હોતો હવે તેનું ચિત્ત આન્તર વિકાસ (અમાલે રહાની) તરફ દોરાય છે. આમાંથી પસાર થઈને તે

બીજા તબક્કા માગ્ફત' જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરે છે આ જ્ઞાન તે પરમાત્માનું જ્ઞાન જેથી પ્રભુ તરફ તેને વધારે પ્રેમ થાય તે છે આપણા વેદાન્તીઓ જેને નિર્ગુણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કહે છે તે નહિ આનું જ્ઞાન આપણા ભક્તિમાર્ગના ભક્તો પણ આવશ્યક માને છે આ ગિયતિમાથી પમાર થનાર શ્વેરી પ્રેરણાઓ મેળવવાને સમર્થ બને છે આ પગીનું અતિમ ધ્યાનને સુદીઓ 'હકીકત' મત્ય કહે છે આ છેના પગથીએ પહોંચનાર સુદી પ્રભુ (હક)ની સાથે સાયુજ્ય મેળવે છે આ પ્રભુ પ્રાપ્તિનો પ્રકાશ કઈક આપણા ભક્તિમાર્ગમાં પણ છે પણ ભક્તિની અદર જેમ શ્રવણાદિ નવ પ્રકારની ભક્તિ અને પછીની પ્રેમ ભક્તિ એજ પ્રભુને મેળવવાનો ઉપાય કહ્યો છે અને તેને માટે બાહ્યશુદ્ધિ આંતરશુદ્ધિ જ્ઞાન વગેરેના તબક્કાઓ ક્યાં છે

સામાન્ય રીતે ભક્તિમાર્ગ અને સુદીનાદમાં પ્રભુને પ્રેમથી પ્રાપ્ત કરવાની બાબતમાં સામ્ય છે પણ ગોપીભક્તિ અને સુદીવાદ એક નથી પણ જુદા છે ગોપીભક્તિમાં પ્રભુને આશકના ભાવથી ભજવામાં આવે છે પ્રભુ એ આશક અને ભક્તો ગોપીઓ માથુકે છે, બ્યારે આનો આ ભાવ સુદીનાદમાં જુદી રીતે હોય છે, અર્થાત્ પ્રભુએ માથુક અને ભક્ત આશક છે આટલો એ બંને વચ્ચે ફેર છે બીજી બધી પ્રણાલિકા મળતી આવે છે ભક્ત કવિઓની પ્રભુની પ્રેમભક્તિની કવિતામાં ગૂઢાર્થતા જેવામાં આવે છે તેવીજ સુદીઓની કવિતામાં છે ભક્તોની શૃંગાર રસની કવિતાની પરિભાષા નહિ સમજનાર તેમાંથી અન્યથા અર્થ ખેંચી શકે છે તેમ સુદીઓની કવિતાની પરિભાષા નહિ સમજનાર તેમાંથી અન્ય અર્થ પણ ગ્રહણ કરી શકે ભક્તોની તે સુદીઓની કવિતામાં બાહ્યાર્થ અને ગૂઢાર્થ-ય જ્યાર્થ હોય છે સુદીનાદની કવિતામાં સનમ, માથુર, આરના, દોસ્ત, સિમૂર્ગ, ખૂત, વગેરે શબ્દોનો પ્રયાગ થાય છે વૈષ્ણવ કવિતામાં કૃષ્ણ ગોકુલ, ગોરસધિ, ઘટ મહિયારી, ગોપી,

૨૯૨] ભક્તકવિ: શ્રીદયારામભાર્ગવું છવન ર્પણુ.

અધરામૃત 'સુ'બન', વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ થયેલો હોય છે. આમ ભાષા ગૂઢાંતરનાતું સામ્ય જન્ને જાતની કવિતામાં છે. આ ઉપરથી કેટલાકો ભક્તિવાદ અને સુદીવાદને અભિન્ન ગણે છે. દિવાનજલાદુર કૃષ્ણલાલભાર્ગવે 'દયારામભાર્ગ' અને હાફેઝ'માં દયારામની કવિતા અને હાફેઝની સુદીવાદ વાળી કવિતાની સરખામણી કરી છે. પણ તે ઉભય ભક્તિમા ભિન્નતા કેવા પ્રકારની છે તે અગે ઉપર જણાવ્યું છે. અર્થાત્ ભક્તિમાર્ગની કવિતા-ગોપીજનની ભક્તિની તે આશક માથકના ભાવવાળી છે, એટલું તારતમ્ય ખાસ લક્ષમાં રાખતું જોઈએ. નરસિંહ મહેતાની કે દયારામભાર્ગની શુભારસની કવિતા તે સુદીવાદની કવિતા નથી, પણ તેનાથી નિરાળી આશક માથકના ભાવવાળી છે. પ્રેમલક્ષણુ ભક્તિમા પ્રભુનું સ્વરૂપ-સન્નિદાનંદ, આનંદમય, રસ સ્વરૂપ છે. તે નિરાકાર છતાં સાકાર છે. તેમાં ઉચ્ચ પ્રકારનો ભક્તનો પ્રભુ સાથેનો રસભોગ-ભજનનાનંદ છે. પ્રભુના સાક્ષાત્કાર તથા સંબન્ધનું અન્તિમ ફલ રાસલીલાનો આનંદ તે સુદી કવિતામાં નહોય.

દૃષ્ટકૂટ પદો અને ચિત્ર કાવ્યો.

સુરદાસની માફક દયારામભાર્ગ દૃષ્ટકૂટ પદો પણ લખી શક્યા. દયારામભાર્ગ તેમનાં કાવ્યોમાં દૃષ્ટકૂટ પદો તથા સમસ્યાઓ નમૂના દષ્ટિગોચર થાય છે. આને અલંકાર શાસ્ત્રમાં 'પ્રદેશિકા' કહેવાય છે. આગળ આખ્યાન ના પ્રકરણમાં 'સારાવલિ' ગ્રંથમાંથી કેટલાંક દૃષ્ટકૂટ પદોનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે. હિંદી સાહિત્યમાં સુરદાસજીએ ઘણાં 'દૃષ્ટકૂટો' લખ્યાં છે. દૃષ્ટકૂટ પદો કે ચિત્ર કાવ્યો, તે ઉત્તમ કવિતાનાં અંગ ગણાતાં નથી. ચિત્ર કાવ્યને મમ્મટ અવર-અધમ (હલકી-કોટીનું) કાવ્ય ગણે છે. છતાં આવાં કાવ્યો રચવાં તે સરળ નથી. એમાં કવિનાં અનુપમ કૌશલ્ય અને જ્ઞાનની કસોટી થાય છે. દૃષ્ટકૂટમાં અમુક જાતના પર્યાય શબ્દોને એવી રીતે યોજેલા હોય કે તેનો સંબંધ અમુક પ્રસિદ્ધ ભૌરાણિક શબ્દની સાથે હોય અને

તેમા અમુક અર્થ છૂપાયેલો હોય આ દષ્ટાંટોમા છૂપાયેલ અર્થ બહુજ થોડાક ટીકાકારો ખેચી શકે છે તે અર્થ કરનારને પુરાણની માથાએનો પરિચય હોવો જોઈએ, નહિ તો કવિનો ઈષ્ટ અર્થ કાઢી શકશે નહિ દષ્ટાંટના આપણે બે ઉદાહરણો અહિંઆ લઈએ. તે બન્ને પ્રાચીન કાવ્યમાળા લા ર મા આપેલા છે

મિત્ર પુત્ર સુત ભુખન, સુરમુત ભગિની ભરતા;
મુતરિપુ લોચન રિપુધર, નાદ જહજક સહરતા,
મિત્ર બધુ પિતુ ગુરુ રિપુ, મિત્ર શિષ્ય આભૂખન,
શત્રુ વાહન સુત વાહન, વલ્લભકૃત મુખન
સુત રિપુ ગિપુ સુતની પતિ પતિ, પિતુ ભ્રાતા ભૂત્ય પ્રાનહર,
હર દૈવત તાકે હિતુ દયા-નાથ કૃષ્ણ ગિરિરાજ ધર

આ પદનો અર્થ શ્રીકૃષ્ણ પરત્વે છે દયારામ કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણ માગ નાથ અને ગિરિરાજના ધારણ કરનારા છે તે કૃષ્ણના વિશેષણ તરીકે પહેલી પાંચ લીટીઓ ચોજી છે હવે આપણે તેનો અર્થ જોઈએ મિત્ર (અગ્નિ) ના પુત્ર જે હોવો તેનો પુત્ર કાળજી તે બૂધણ છે એવું નેત્ર (આખતું બૂધણ કાળજી છે) તેના સુર દેવ કહેતા સૂર્ય તેના પુત્ર ચંદ્ર તેમની બહેન યમુના, તેમના પતિ કહેતા શ્રીકૃષ્ણ આટલો પ્રથમ લીટીનો અર્થ થયો પણ અહિંઆ તમામ લીટીઓનો સળગ અર્થ લેવાનો છે દરેક લીટી પંજીની બીજી સાથે જોડાયેલી છે પ્રથમ લીટીનો કૃષ્ણ અર્થ થયો હવે આ અર્થને બીજી લીટી સાથે જોડીએ કૃષ્ણના પુત્ર પ્રણમન-કામદેવ તેના શત્રુ કહેતા શિવ તેમનું નયન જે અગ્નિરૂપ છે તેના શત્રુ જે જળ તેનો ધરનાર સેધ તેનો નાદ કહેતા મેઘનાદ અર્થાત્ સંદ્રષ્ટતાના પિતા રાવણનો નાશ કરનાર રામ છે પ્રથમ લીટીનો અર્થ કૃષ્ણ થયો બીજી લીટીને બેગી કગતા રામ અર્થ થયો હવે ત્રીજી લીટી સાથે તેનો અન્વય કરીએ ગમના મિત્ર સુમીવના બધુ

૩૯૪] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન કથણ.

પિતા ઈંદ્રના ગુરુ બૃહસ્પતિના શત્રુ ચંદ્રના મિત્ર શુક્રનો શિષ્ય ક્ય
તે જેતુ આબૂપણુ છે. એના મસ્તક અર્ધાંત રાહુ. ક્યનો બીજો
અર્ધ વાળ થાય છે. વાળ એ મસ્તકનું બૂપણુ છે. પણ એકલા
મસ્તકરૂપે રાહુ છે માટે આખી લીટીનો અર્ધ ગાદુ થયો. ત્રણ
લીટીનો બેગો અર્ધ ગાદુ થયો. હવે ચોથી લીટી આવે જોડીએ.
આ રાહુનો શત્રુ ચંદ્ર છે. તે શિવના બૂપણુ રૂપે છે. તેમના
મુત ડહેતા કાર્તિકેય, તેમના વાહન એટલે મોર તે જોને પ્રિય છે
એવા મેઘને મુખ નહિ કરનાર વાયુ છે આ રીતે ચોથી લીટી
સાથે જોડતા તેનો અર્ધ વાયુ થાય છે આ વાયુનો પુત્ર ભીમ છે.
તેમનો શત્રુ દુર્યોધન અર્ધાંત કલિયુગ તેનો ગિપુ ધર્મ, તેનો મુત
નર-નારાયણુ થઈ કિષ્કિન્ધ થયેલી ઉર્ણશી તેના પતિ પુરુષાના
પિતા બુધ, તેના પિતા ચંદ્ર અને તેના ભાઈ દત્તાત્રેય તેના મેવક
સહસ્રાન્તુન, તેના પ્રાણ હરનાર પરશુગમના દૈવતને હરનાર
રામચંદ્ર છે. એવા રામચંદ્રના પણ હેતુરૂપ દયારામ કહે છે કે
શ્રી કૃષ્ણને છે.

આપું બીજું પદ લઈએ

મનમથ તાત કલ્પી કર મેરો;

ઉત્તર અર્ધ નામ હરિ અગ્રજ, જો સદ્ ક્રિયો આ'ય તુ તેરો.

પુરુષ નારી પતિની કર લાલિત, તામે સતત રાખી બસેરો;

તાવિન સખ થલ ડર ભટકે, તેહ મુવ મુવ સોપાન ધનેરો

શ્રુતિ દગ જીખનકો કર ચિતન, લોભાનુજ ઉર નરો અધેરો;

દયાનાથ રજક મહી શરનો, દયા પ્રીતમદાસ ટારીચેરો.

કવિ કહે છે, 'હે મનમથ (કામ) ના પિતા એટલે મન તું
મારું કલ્પુ માન જો તું ભગવાનના મોટાભાઈ કહેતા 'બલભદ્ર'
શબ્દના પાછલા ભાગને અર્ધાંત 'ભદ્ર' ને કલ્યાણની ઇચ્છા કરતો
હોય તો હું કહું તે પ્રમાણે તું કર.' તે શું? કવિ તેનો ઉત્તર

આપે છે. પુરુષ એટલે વિરાટની સ્ત્રી નાડી એટલે નદીઓ તેના પતિ સમુદ્રમાથી હિત્પત્ત થયેલ લક્ષ્મીના કરથી લાડ લડાવેલા ભગવાનના ચરણમા હમેશા તું તારો નિવાસ કર. તે વિના જો બીજો સ્થળે તું ભટકે તો તને કોનો ડર છે તે તું જાણે છે ? તે સાલજ 'ધ્રુવના સોપાન ધ્રુવના પગથિયા રૂપ ધનેરો પ્રાહારો' જે અર્થાત્ કાળનો ડર તને છે. માટે તું શ્રુતિ-ગોપીઓ તેમના નયનના ભૂષણરૂપ શ્રીકૃષ્ણનું ચિતન કર એમ કરીશ તોજ તારા હૃદયમાથી લોભના અનુજ મોહનું અધાડ જરૂરી નાશ પામશે. માટે દયાના નાથ, ધર્મના રક્ષક જે હરિ છે તેમનું શરણ લઈને દયારામના પ્રાંતમ શ્રીકૃષ્ણની દાસી જે માયા તેનો ચેંગે-દોષ તું દૂર કર. અર્થાત્ ભગવાનનું શરણ લે તો માયાના દોષથી તું બચે એવો આમા અર્થ છે. દષ્ટકૂટ પદો એટલે ક્વિષ્ટ અર્થના જાળા જાળામાં પડેલું પક્ષી અદર ને અદર ગુચ્છવાઈને ગુજળાય છે, એને જો કોઈ બહાર કાઢે તોજ નીકળી શકે, તેમ દષ્ટકૂટની અદઃ અર્થ ગુચ્છવાઈને પડેલો હોય છે. અને તે ત્યા ગુજળાય કરે છે. એ તો કોઈ સમર્થ ટીકાકાર તે અર્થને બહાર કાઢે તોજ બની શકે. કવિતામા પ્રાસાદિજ્ઞતા એ તેની સર્વોત્કૃષ્ટતાની નિશાની છે તે આવા કાવ્યોમા જોવામા આવતી નથી. માત્ર કવિતા કૌશલ્યના ચમકારા રૂપે આવા પદો હોય છે.

દષ્ટકૂટની માફક તેમણે કેટલીક સમસ્યાઓ પણ બનાવી છે. પ્રેમાનંદે પણ 'અષ્ટાવક્રાખ્યાન'મા આવી સમસ્યા રજૂ કરી છે, તેમ સામળે તેની વાર્તાઓમા ધણું સ્થળે આપી છે. પણ દયારામભાઈની સમસ્યાઓ તે રસિક અને મોહક છે. તેનાં કેટલાક ઉદાહરણો લેઈએ.

માતા પુત્રી (બે) જોડે અવતર્યા, એક ધણીને બન્ને વર્યા,
માતા કહે તે પુત્રી કરે, માત મરે તો પુત્રી મરે.
દિવસે જોસે આસન જુએ, રતિ માતા પાસે સૂએ

૨૯૬] સકલકવિ શોધારામભાર્યુનું છત્રન દર્શન.

માતા ગૌરી પુત્રી સ્યામ, સુગલ વરણુ જે જૂદા નામ.
જળ ભીજે ના અગ્નિ બળે, તે બળ મા પ્રાપ્તે ના મળે,
કૃષ્ણ તણી સાસુ દિકરી, માને કાઈ સગા નહિ હરિ;
દયારામ મહે એતો દક્ષ, જે પહોચે ભુદિનો લક્ષ

આ સમસ્યાનો ઉત્તર એમને એમ જણાવેા બહુ મ્હેણુ છે, પણ તર્કથી વિચાર કરતા જણાશે કે આનો ઉત્તર કાયા અને છાયા બધમેસતો છે. કાયા (દેહ) તે મા અને છાયાને તેની પુત્રી કહી છે. ન્યા દેહ ત્યા છાયા હોય છે, અને ન્યા સુધી દેહ હોય ત્યા સુધી છાયા હોય છે. છાયાને અહિ આ કૃષ્ણની સાસુ કહે છે, કારણ કે પુરાણ પ્રમાણે છાયા એ સૂર્યની પત્ની છે. અને આ છાયાની પુત્રીનું નામ યમુના છે. કૃષ્ણની પત્ની તરીકે યમુના હોવાથી છાયા એ કૃષ્ણની સાસુ થાય એમ વિનોદાત્મક શૈલીમા કવિ જણાવે છે.

નીચેની સમસ્યાનો ઉત્તર ‘મૃદ ગ’ છે વિવેચનની જરૂર નથી

જે મુખની એક નાર, એક ગોરુ એક કાણુ,
રહે ગુણીજનની સગ, ગાણુ પણ ગાય રસાણુ;
મૂરખ નહ લહે મર્મ, સમજે કેાન સમજુ સાચા,
તેમા એક અવગુણ, વણુવાકે ખામ તમાચા.
નિત્ય ભોજન કરીને, રીઝ એટલુ અવળુ કામ છે,
કહે દયો દાસ હરી, મગ્દ અગનુ નામ છે;

તેજ રીતે ‘ત જુરા’ને ઉદ્દેશીને નીચેની સમસ્યા લખી છે.
આપેલા ટિપ્પણુ ઉપરથી રપ૪ થશે

કડવો તાત નપુસક, પુત્ર પુરુષ છે મોટો;
ઉદર ઉપર અશ્વની,^૧ સુગુણ^૨ સંજોગી દોટો;

^૧ ઘોડી (લાકડાની) ^૨ સારા દેરા (તાર)ના સંજોગવાળો.

સાતદેવસગી^૧ જૂઠાને^૨ કાડે બા'રો;
કહે ખડ્ડ જનોઈ, વિષ્ણુ રાખે વિચારો;
નર^૩ એક ત્રિપા^૪ત્રણુ ઝહાને, બેસાડે નિજ ગોદમા;
શિર^૫ ઉપર નાચે નારીઓ, દયા રહે મત મોદમા;

ત જુરાના બાળ એટલે તુંબકુ તે નપુસક લિંગમા હોવાથી
કવિએ તેને નપુસક કહ્યો છે. નપુસક પિતા અને તેનો પુત્ર એમ
કહેવામા વખ્યા પુત્રની માફક વદતોવ્યાઘાત પણુ કવિએ
દેખાડ્યો છે, ત જુરાનો પિતા કડવો છે પણુ તેનો પુત્ર (તાર) મીઠો
છે એમ કહીને ત જુરાના ગુણની પ્રશંસા કરી છે

નીચેના દૃહામા પણુ અર્થની ચમત્કૃતિ કેવી સગસ રીતે
આણી છે.

કુમાર જનક ઉમાપતિ, પન્નગધર નિધનેશ,

શખધરન શિવનામ, મુખ-વચન ન એહી બનેશ.

આમા શિવ નામ છે. પણુ કવિ કહે છે કે તેના મુખવચન
આદિ વર્ણુ અક્ષર ૭ કાઢી લઈએ તો તેના તેજ નામ વિષ્ણુ
વાચક થાય છે જેમકે કુમાર કહેતા કાર્તિકેય તેમના પિતા શિવ.

‘કુ’ કહાડી લેતા ‘માર’ કામદેવ તેના પિતા વિષ્ણુ

ઉમાપતિ-પાર્વતીના પતિ શિવ,

માપતિ લક્ષ્મીના પતિ વિષ્ણુ.

પન્નગધર સર્પને ધારણુ કરનાર શિવ,

નગધર પર્વત (ગોવર્ધન)ને ધારણુ કરનાર કૃષ્ણુ વિષ્ણુ.

નિશ્વધનેશ-મૃત્યુના ઈશ-શિવ,

ધનેશ ધનના ઈશ લક્ષ્મીના સ્વામી વિષ્ણુ.

શ ખધરન-શ ખને ધારણુ કરનાર શિવ

ખધરન-આકાશને ધારણુ કરનાર વિષ્ણુ.

આદિ વર્ણ મદી નાખતા બીજે અર્થ નીકળે છે
નીચેના દુદામા રામને લગ્યાનો અર્થ હુપાયનો છે—

મથુગા બીચદો જગન તણ, ગદે હિલટી ગટી દોય,
જો ના ગદત તો જદન જિય, નમુઝ તજ્જે હે સોય.

મથુરા શબ્દમાથી વચનો અર્થ સ્પષ્ટ રેતા મરા' અક્ષર રહે છે
તેને હિલટા કરીને વાચીએ તો 'રામ' થાય છે કવિ મહે છે કે એ
'રામ'ને લખે જે 'ગમ'ને લખતો નથી તેના મોદામા થુ' અર્થાત્
જે વચસો વર્ણ છે તે પડે. અર્થાત્ તેને ધિમ્કાર છે

નીચેના મે દોહનામાથી પ્રથમનો દોહરો પ્રશ્નરૂપે છે અને પડીને
હિતર રૂપે છે પ્રશ્ન પૂછનાર નાયિકા છે અને તેનો હિતર નાયક
કૃષ્ણ આપે છે—

પ્રશ્ન—દમી દમાગ મન મખ્ય જસી, ૩ ન આધાર;

આપ સકાર લખો વદા, ન દો રમાર

હિતર—તેરી ચિતર્મ નહિ જસે, હ આજ્ઞ

૮ ખ દગિદ તેરે અદા ૧. ૨૦૦

દયારામભાઈની કાવ્યવાહીનું વિહંગાવલોકન. [૩૯૯]

ચિત્ર કાવ્ય બનાવવામા પણ કવિએ કેવી ખૂબી વાપરી છે તેનું એક દષ્ટાંત આપણે લેઈએ

નીચેનો દુહો ત્રિપદીમા તથા કપાટખંધમા મૂકી શકાય છે

રામ નામ પે પ્રેમ તો, ભઈ ભની સખ જનિ;

કામ દામ પે પ્રેમ તો, ગર્વ ફલી જગ માનિ.

આને ત્રિપદીમા મૂકીએ તો આ પ્રમાણે મૂકાય

રા	ના	પે	મ	ભ	ભ	સ	જ
મ	મ	પ્રે	તો	ઈ	લી	ખ	નિ
કા	દા	પે	મ	ગ	ફ	જ	મા

આનું ' કપાટખંધ ' ચિત્ર જો બનાવીએ તો નીચે પ્રમાણે થઈ શકે

રા	મ	કા
ના	મ	દા
પે	પ્રે	પે
મ	તો	મ
ભ	ઈ	ગ
ભ	લી	ફ
સ	ખ	જ
જ	નિ	મા

આવીજ રીતે દયારામભાઈએ ધનુષખંધ, કમળખંધ અને

૪૦૦] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્ગવું ઇવન દર્શણ.

હારખ પણ ચિત્રકાવ્યો બનાયા છે. જો કે કાવ્ય શાસ્ત્રીએ
ચિત્રકાવ્યને અવગ (હીન કક્ષાનાં) કાવ્ય કહે છે. તેમણે જેમ ઉત્તમ
કાવિનાં, ધ્વનિ, રસ અને ભાવવાળા લખ્યાં છે, તેમ ચિત્રકાવ્યો
પણ લખ્યાં છે. એટલુંજ જણાવવાનો દેતુ છે. કેટલાંક એકાક્ષરી
પણ ન્હાનાં કાવ્યો લખ્યાં છે તે 'સતસૈયા'માં છપાયાં છે, તેમનાં
એકજ નમૂનો અહિં આપીશું.

ક કં ક કં ક કં કિં, ખ ખં ખં ખં ખં ખાખ;

ગો ગો ગાગં ગા ગ ગો, લલી લાલ લે લાલ.

અરણ્ય પહેલામાં છ 'ક' છે તેમા પહેલાનો અર્થ સુખ બીજનો
કંચનનુ (સુખ) ત્રીજનો સ્વર્ગનુ અને ચોથાનો કામનુ સુખ આ
ચાર પ્રકારના સુખ 'ક' અગ્નિ જેવાં છે. એટલુંજ નહિ પણ છ
'ક' બ્રહ્માનુ સુખ (છટ્ટા 'ક' નો અર્થ) તે પણ અગ્નિ જેવું છે.
'અવળ વાણી' ના કાવ્યો રચવામા પણ કવિની અતુર્ગત જેવામા
આવે છે. નીચેનું કાવ્ય પ્રાચીન કાવ્ય માળા ભાગ ૨ માં છપાવ્યું
છે. તેના બાહ્ય અર્થ કરતાં ખરો અર્થ જુદો છે.

અભક્તને અચ્યુત પદ મળે, અકર્મીના અધ દૂર ટળે,
નરકે જાય ભજે ભગવતી, હરિવલ્લભ મોટી દુર્ગતિ;
વિષદાતા સહુ સુખકારી, સુણી સિદ્ધાત ઉદય લય ભારી,
યોગીને દુઃખદે ભગવાન, તે મોટા જેને અજાન.
વેદ | શાસ્ત્ર નિંદે ગોપાળ, મનન કરે હરિ તે ચંડાળ,
પાપી મોટા હરિજન કાવે, પીપા ભક્ત નહિ સહુ ગાવે;
મનમાં મદન મોટાને સત, અબળા ભજે મળે ભગવંત,
બાળક પ્રસન્ન કરે તે ભક્ત, અસ્ત્રીમાં નરહરિ આસક્ત.
હરિજન દૈતસો તે દાસ, સ્વજન સંબંધે મોટો ત્રાસ,
મુગ્ધ મનુષ્યને અવળું લાગે, પડિતને સુણતાં-સુખે જાગે;
દયારામ કહે જે હરિદાસ, તેને સુણી ઉપજે હૃદાસ,

ઉપરના પદમા આવેલા નીચેના શબ્દોના ખરા અર્થ નો સમજવામા આવે તોજ સાચો અર્થ સમજશે તે ખરા અર્થો નીચે પ્રમાણે છે

અસકત—અ (વિષ્ણુ નો ભકત)

અકર્મ—કર્મ રહિત શાની

ભગવતી—સ્ત્રી

હૃદયિવલ્લભ—હરિ એટલે કે અન અગર કામ તે જેને વહાલા છે તે

વિષદાતા—પ્રિય એટલે જળનો આપનાર મેઘ

ભગવાન્—ઈંદ્રિય વિરોધણુ લેવું, કામણુ કે યોગીઓને યોગમાથી અળાવવાને તે પ્રયત્ન કરે છે

અજ્ઞાન—‘અ’ એટલે વિષ્ણુ તેમજ શાન

ગોપાળ—ઈંદ્રિયોને લાડલકાવનાર ઇંદ્રિયવશ

મનન કરે—મન ન કરે—હરિમા ચિત્ત ન ગણે

પાપી—ખીજાને પ્રથમ પાછને પોતે પીનારો

પીપા—પ્રથમ પોતે પીએ અને પછી ખીજાને પાય તે

મદન—મદ નહિ તે અખળા-વિષ્ણુના ખળનાળા એટલે ગોપીઓ

બાહક-વાળ જેના એક એક વાળમા બ્રહ્મણુ છે એવા વિષ્ણુ—

અસ્ત્રી—અર્જુન અર્જુનની વિદ્યા જાણનાર

દૈત-દયિત-પ્રિય, સ્વજન અહિ આ શ્વજન અર્થાત્ પત્નિ આ રીતે અર્થો સમજવાથી પદનો અર્થ ચૂકે થશે

પદમા ‘કિં’ એટલે શા ઉપયોગનું ? એ અર્થમા તમામ ‘ક’— સુખ એટલે તે ચારે પ્રકારનું સુખ-ક અન સ્વર્ગ કામ અને બ્રહ્માનું સુખ ‘ખ’ શન્ય જેવું છે અહિ આ ચાર વખત ‘ખ’ મૂક્યો છે કારણકે ચારે પ્રકારનું સુખ શન્યવત્ છે એમ જણાવવા માટે છે એ બધા છેવટે ખાખ-રાખોડી રૂપે થવાના છે માટે હે । જન તું

૪૦૨] ભક્તકવિ ધીરધારામભાઈનું જીવન દર્શન.

તારી તૃષ્ણાને મૂકી દે, અને 'ગો' કહેતાં યશસ્વી ગો-ભગવાનની વાણી તેને ગા. ને તેથી તારી 'ગ' કહેતા ગતિ 'ગો' ગોબોક્ષમાં થશે એટલુંજ નહિ પણ સતી કહેતા ગાધા' અને લાલ કહેતા કૃષ્ણ એ બંનેમાં તારી પ્રીતિ થશે

આવા આવા અનેક અમરકાવે કવિએ પ્રકટ કર્યા છે. જે કે આવા પ્રકારની કવિતામાં કાવ્યતત્ત્વ ઓછું હોય છે. છતાં જુના વખતના કવિઓ શબ્દ તથા અર્થની અમરકૃતિવાળી કવિતાઓ લખતાં દયારામભાઈએ એ પ્રશ્નાલિકાનું જ અનુસરણ કર્યું છે. તેમની દૃષ્ટિએ કોઈ પણ વિષય કવિતાનો વિષય થઈ શકે. આથી 'પિંગળ શાસ્ત્રના' જો હો તથા નાયક નાયિકાના ભેદ વિષેના હિદાયરૂપો તેમણે કવિતામાં આપ્યા છે. એ બધા કાવ્ય શાસ્ત્રના સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે 'કાવ્ય' કદાચ ન ગણાય, છતાં તેમાં કાવ્યનું તત્ત્વ તો છેજ, ભલેને તેની માત્રા ઓછી હોય. તમામ પ્રકારના કાવ્યો ઉપર તેમની હથોટી હતી એજ આ ઉપરથી કવિત થાય છે. તેમના કાવ્ય-સર્જનના પ્રકારનો વિષય મર્યાદિત નહોતો.

પ્રકૃતિ વર્ણનનાં કાવ્યો.

દયારામભાઈ એ પ્રકૃતિના કવિ નથી. બાલ્યસૃષ્ટિનું સૌંદર્ય જોવા તરફ તેમની કલ્પના ઉત્સુક નહોતી અલગત તેમણે સૃષ્ટિ સૌંદર્ય નીહાળ્યું છે. યાત્રાઓ દરમ્યાન અનેક નદીઓ, ગિરિઓ, ઝરણા, મેદાનો, વનમયળાઓ વગેરે જોયેલા તેમણે ધાર્યું હોત તો આ સૃષ્ટિ સૌંદર્યના અવબોક્ષનમાથી અનેક જ્વલતી પ્રેરણાઓ મેળવીને ઉત્તમ પ્રકૃતિનાં કાવ્યો આપણને આપ્યા હોત. પણ તેમનું મન બાલ્ય સૃષ્ટિ સૌંદર્યમાં મુગ્ધ નહોતું. તે તો બાલ્ય પ્રકૃતિમાં આખ્યન્તર પરમ સુંદર તન્ન ભગવાનનાં જ દર્શન કરતું. આમ છતાં તેમનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં પ્રકૃતિનું વર્ણન આવે છે. બાલ્ય પ્રકૃતિ કરતાં અખ્યન્તર પ્રકૃતિનું અવલોકન

તેમણે વધારે કરેલું છે બાહ્ય પ્રકૃતિના વર્ણનનું એક સ્વતંત્ર કાવ્ય 'વૃક્ષસ્તુ વર્ણન' કહી શકાય આ કાવ્યમાં છએ 'સ્તુઓના વર્ણન' છે કાલીદાસના 'સ્તુસહાર' અગર અગ્રેજી કવિ થોમસનના Seasons કાવ્ય જેવી તેની રચના કહી શકાય છતાં જે ઉત્તમ દષ્ટિ દયારામભાઈની છે તે કાલીદાસના સ્તુ સહાગ્રમાં નથી તેમ થોમસનના Seasonsમાં નથી થોમસનનું પ્રકૃતિ વર્ણન નિરસ લાગે છે કાલીદાસે સ્તુસહારને રસિક બનાવ્યું છે પણ દયારામભાઈના વર્ણનમાં જે રસિકતા ખીની છે તે કાલીદાસના સ્તુવર્ણનમાં નથીજ તેનું કારણ માત્ર એજ છે કે કાલીદાસે પ્રકૃતિની ખાતર પ્રકૃતિનું વર્ણન કર્યું છે, અને તેમાં સામાનિક ભાવોનું ચિત્રણ છે બ્યારે દયારામભાઈએ તો પ્રભુની લીલાનું જ્ઞાન થાય તે માટે પ્રકૃતિનું વર્ણન કર્યું છે એટલે પ્રકૃતિનું વર્ણન એ ગૌણ બને છે અને પરમાત્માની લીલાનું દર્શન એ મુખ્ય વિષય છે અહિં આ આપણે વપાસ્તુ' નું કવિશ્રીનું કાવ્ય ઉતારીશું

શ્રીવત્સલ દેવના પદ પ્રણયુ સુરગે,
તથા શ્રી વિલ શ્રી ગોપીજન વત્સલ સગે ૧
દ્યો સુમતીપા શુભગિરા અતિ આનંદકારી;
વૃક્ષસ્તુ વિરહ વર્ણન કરે કાઈ શ્રી વૃજ્ઞનારી ૨
શ્રી રાધા કહે સુણો સખી, લલિતાદિ વિશાખા,
આવી વૃષા શ્રી મૃષા હના, અમરણ અલિલાખા ૩
આ સ્તુમાજ કરી પરી, હરિ નંદ કુમાર
તો શી હના હણતા મુને પવ મારને વાર ૪
આપુ કટક જો આ કંકટી મનમથ પથ વ્યોમ
મુણી ચોખદાર પોકાર એ કેડી તેડે છે ભોમ ૫
એ ના ગગન ધન ગરગડે મનોભવના નિશાન;
અપળાના જરી ધ્રુવ ફરહરે જોઈ થર હરે પ્રાણ ૬
જાન કરે પિક અખસરા દાહુર કડતાલ,
જાજ અવર દિજ જે નદે, મુણે મદન ભૂખાળ, ૭

છળવા મુને ઝરજો રચી, ખં અળ વિપ્રીત;
 પ્રિયતમ વણું વિયત કર્યુ, જાણે ધનુ પર પીત. ૮
 મુક્તમાળ બક પ કિત, અત્ર ગો છખી લાવે;
 ચાતક પિયુ પિયુ કહી સહી, મુને પ્રતિત ઉપજાવે. ૯
 પડી ઝડી ને આ શરતણી, નોદે અંબુદ ધારા;
 સુસનાટા સાગ એ સમીરના, લેગે વૈ અસુમારા. ૧૦
 પે'ર્ધા નીલાગર ને ધારા, લહી પિયુરસ માતી;
 ઈંદ્ર ગોપના એ ચુદડી, ચીરમા રગ રાતી. ૧૧
 વળગી વૃક્ષ જોની વેલડી, મારી બેલડી તૂટી;
 કૃષ્ણ વિના લખી સુખ સખી, લીધુ કંદર્પે લૂટી ૧૨
 હરિ સગે હિંડોળે હિંચતી, મીંચતી દગ જ્યારે;
 મુખ થકી લેઈ સમરતા, કય કેશવ ત્યારે. ૧૩
 માન્ય શિક્ષા તુ રક્ષા તણી, હેવિ હક રજે લેતી;
 મુજ મળ્યો વિરહ અમર થશે, માટે કહુ મુણુ નેની. ૧૪

શ્લોક

જાણીને ઘનગર્જ દુઃખ મુજને, તન ત્યાગ્યુ પંચાનને;
 ચિત્ત પ્રચુર ચક્રાર કલેશ મહારો, આણી ઉદાશી રહે,
 પાવશ પાવકથી અધિક મુજને, દે કષ્ટ વહાલા વિના;
 નિર્દય નંદકિશોર ચોરી ચિત્તને, માણે મધુપુરીમા. ૧૫

માલિની વૃત

ધન ત્યમ ઘનગ્યામ, બે ક્યું એક કામ;
 તમ વિરહ અગાધા, મુગ્ધ કરી જકત રાધા,
 નવ દિનકો ન જાણે, ઉભય એકજ પ્રમાણે;
 સખી ઈંહા સમઝાવે, કોક લવને બતાવે.

‘આ કૃત વાલ્યપ્રકૃતિનું’ કાવ્ય નથી, જપણુ તેની સાથે વ્યાખ્યન્તર
 ...તિ પણ ચિત્રણુ તેમા છે. આમાં વિરહિણી રાધાની મનોદશાને

કવિએ સારી પેઠે આલેખી છે. ‘ઋતુવર્ણન’ ના તમામ કાવ્યો વિરહિણી રાધાની મનઃપ્રકૃતિ અનુસાર રચાયાં છે. વિરહિણીની દૃષ્ટિએ બાહ્યપ્રકૃતિ કેવી લાગે છે, તે કવિત્રી આમા જણાવે છે. કવિના કાવ્યોમા ન્યા ન્યાં પ્રકૃતિનુ વર્ણન છે તે બહુધા વિરહિણીના ભાવોથી પૂર્ણ છે આમાં વિગ્રહ ભ શૃંગાર છે. નાયિકા રાધાની મનોદશા આમાં વર્ણવી છે, તેની રતિ ગ્રાથી ભાવનું આલંબન શ્રીકૃષ્ણ છે, તેના હૃદીપન વિભાવ તરીકે ઉપરના કાવ્યમા વર્ણવે છે. દયારામભાઈએ પ્રકૃતિને માત્ર હૃદીપન વિભાવ તરીકે જ યોજ્ય છે. આમાં કડી ૫ માં અતિશયોકિત, કડી ૬ માં અને ૧૦ માં અપહુતિ, કડી ૭ માં રૂપક, કડી ૮-૯ માં બાન્તિમાન વગેરે અલકારો સુદર રીતે યોજ્યા છે. ગ્રાથી અલકારની દૃષ્ટિએ આ કાવ્ય ઉત્તમ છે. વહાલાજીના મહિના’ ‘બારમાસ’ તથા ‘ત્રીધિઓ’ ની ગરબીઓમા પ્રકૃતિનુ વર્ણન છે પણ તે તમામમા કૃષ્ણની લીલાઓ વર્ણવી છે.

જેમકે ‘વહાલાજીના મહિનામા’ વર્ષના પ્રત્યેક માસમા પ્રભુથી વિરહ પામેલી ગદ્યાની પ્રત્યેક માસમા કેરી મનોદશા થાય છે તે જણાવેલ છે. જેમકે—

ચૈત્રે ચ દ્રવ્ય પ્રિકા ફૂલી રે, વૃદ્ધાવનમા;
વેલ વૃક્ષલતા રહી જૂની રે, જમુનાજીમાં,
માહરે જેવાનુ સુખ ગયુ ફુલી રે, પ્રિતમ પાળે સખી મુનેં
વૈશાખ મજસૂનુ સહુ લાગે રે, વહાલમવિના;
મુનેં ગ્રહેના બાણુ ઉર વાગે રે, કોને કહુ,
માહાર એ દુઃખ કાઠીયીન લાગે રે, કૃષ્ણવિના. સખી મુનેં

*

*

*

આવણુ મામે સરવડે વરસે રે, સખી માહાર;
મન મળવાને ઘણુ તરસે રે, મોહનજીને,
હોહોદસ ન્યાહાણુ કયહુ જલ વરસે રે, દામોદરજી. સખી મુનેં

૪૦૬] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્યુ જીવન દર્પણ.

ભાદરવે ભલી વિઝળી ચમકે રે, સખી જોની;

શોભા જતા આખ્ય આસુડા ઢળકે રે, કાળજ ધીકે,

જાણે પ્રભુનું પીતાગર ઝળકે રે, એવું દીસે. સખી મુને
'રસિયાજીના મહિના' આખું કાવ્ય માનવ પ્રકૃતિથી અકિત
પ્રકૃતિનું કાવ્ય છે. તેમાં પણ વિરહિણીની કરણદશાનો ચિતાર
આવે છે. ફક્ત જોડ માસની વિરહિણી નાયિકા ઉપર થતી
અસરનું વર્ણન અત્રે નોંધીશું.

જોડ માસે સહુ સરોવર સુકા કહે છે રે, રસિયાજી,
મુજ લોચન ધારા નર સૂકી વહે છે હો, રંગરસિયાજી.
ગ્રીષ્મ ઋતુને તાપે સહુ અકળાયે રે, રસિયાજી,
પવન કુવારાથી તે સઘ સમાયે હો, રંગરસિયાજી.
ગ્રીષ્મ તાપ તે દીપ વાયુથી વાયે રે, રસિયાજી,
વિરહવન્હિ આ પવને વૃદ્ધિ પામે હો, રંગરસિયાજી.
પય ઉભયું તે છટે નીર સમાય રે, રસિયાજી,
તાવું તેલ મળે ઝખ ભડકો થાય હો, રંગરસિયાજી
પ્રેમપાવકની પિડ સહુ દુઃખથી અળગી રે, રસિયાજી,
દાસ દયાના પ્રીતમ તમને વળગી હો. રંગરસિયાજી.

આમાં 'વિરોધાભાસ' અલંકાર વિપ્રલભ શૃંગારનું પોષણ કેવી
સુદર રીતે કરે છે ! જે ગ્રીષ્મ ઋતુ સરોવરના જળને પોતાના ઉષ્ણ
તાપથી સૂકવે છે, તેજ વિરહિણીની આંખમાંથી પુષ્કળ જળને
અશ્રુઓ રૂપે વહેવડાવે છે.

નીચેની ગરખીમાં શ્રી વૃંદાવનની ભૂમિના સાદર્યને વર્ણવ્યું છે.
વૃંદાવનની ભૂમિ એટલે કુદરતી સૌદર્યનો અખૂટ ખજાનો. તેના
જેવું ખીણું કોઈ પણ ગયળ પૃથ્વી ઉપર એવું રમણીય નથી કે
જ્યાં આખું અનુપમ પ્રકૃતિનું સૌદર્ય હોય, એવી કવિની માન્યતા
તેમાં સૂચિત થાય છે.

શ્રી વૃંદાવન સુખધારી રે, સમરે નાહાસે સહુ પીડા;
જ્યહાં શ્રી રાધા ગિરધારી રે, સદા કરે છે રસકીડા. ૧
જ્યાંહાં રસમય ગિરિગોવરધન રે, રસમય શ્રીજમના રાણી;
રસરૂપ વૃક્ષને વેલ્યો રે, ‘પૃથ્વી રસમય લ્યો જાણી. ૨
રસરૂપ ચંદ્રમા અચળિત રે, રસમય છે દિવસ રેણી;
રસરૂપ સર્વ સામગ્રી રે, યુગલ રૂપને સુખ દેણી. ૩
જ્યહાં ખટખટ સદા વસે છે રે, જેમ ન ઈચ્છે તે થાય;
છે સર્વ સમય હરિસ્વાધીન રે, દિવસ રાત પણ ચર્ચ જાયે ૪

વૃંદાવનમાં સર્વ રસરૂપ ત્યાંના વૃક્ષો, ગિરિ, નદી, ચંદ્રમા, રાત્રિ દિવસ, તમામ રસરૂપ. અરે હવે જાતુઓ એકી સાથે ત્યાં વાસો કરે છે, આવી આ સ્થાનની અનુપમતા છે. માટે કવિ એક કાવ્યમાં ગોપીઓ પાસે ગવડાવે છે કે—

ઘજ વહાલુ કે વૈકુઠ નહિ આવુ, મને ન ગમે અતુર્જુન ચાવુ,
ત્યાંહાં શ્રી નંદકુવર કપાહાથી લાવુ.

વૃંદાવનની અનુપમતા ફક્ત તેના કુદરતી સૌંદર્યને લીધેજ નથી, પ્રભુના રમણનું તે સ્થાન છે. માટે વૈકુઠ કરતાં તે સ્થાન ચઢીઆતુ છે, આ વૃંદાવનના દરેક વૃક્ષે વૃક્ષે વેણુના ધારણ કરનાર ભગવાન વસે છે. અરે તે વૃક્ષનાં દરેક પત્રમાં પણ હરિ ગિરાજે છે. અને તેની ગજનું માહાત્મ્ય એટલું બધું છે કે તેની ઉપર ચારે પ્રકારની મુક્તિને આપણે વારી જોઈએ.

જ્યાંહાં વૃક્ષે વૃક્ષે વેણુમાધારી, પત્રે પત્રે છે હરિભુજચારી;
એક ઘજરજ એ મુક્તિ વારી. ઘજ વહાલું રે.

‘ઘજ મહિમા’ કાવ્યમાં ઘજની ભૂમિને સ્વર્ગની સાથે કવિ સરખાવે છે અને ‘ઘજ’ને સ્વર્ગ કરતાં અધિક કહે છે. ઘજની ભૂમિનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે—

ઘજમાં છે હંસ અપાર, રૂપે રસિયા જો,
માનસ સરથી રસાળ, યમુના વસિયા જો;

૪૦૮] ભક્તકવિ મીઢયારામભાઈનું શ્રવન દર્પણ.

સમ્યક સભાના ઘાટ, કુંજનિકુંજે જો,
નાયક નાયિકા રોજ, ખટ પદ ગુંજે જો.

✽

✽

✽

ત્યાં વાઝ વસ્તી વેલ, તેવી કુંજે જો,
ત્યાં ખટપદ ભમતા સાર, તેહ નિકુંજે જો;
ત્યાં ફૂલ તણો નહિ પાર, અહીં અપારી જો,
ત્યાં આમ્ર તરે રસાય, અહીં પણુ ભાગી જો.
ત્યાં અઢાર ભારે સાર, ખીલી ડેતી જો,
અહીં પ્રકુલ્લિત થાય તેહ, ચુરો કેંતી જો;
ત્યાં મદ સુગંધિત વાય, શીતળ સાગે જો,
અહીં ફરે હરિની સેવ, આગ નવ ધારે જો.
ત્યાં પંચાનન પાસ, પચાનન ગાજે જો,
અહીં યૌવન હરિ અપાર, હરિથી ભાજે જો;
ત્યાં વન પશુ કરતા સ્તેર, ભય મન ભાગે જો,
અહિં સુસ્વર ભાગે સર્વ, દુઃખડા ભાગે જો.

પ્રકૃતિનાં સૌંદર્યને કવિએ ભક્તિની દૃષ્ટિથી જ જોયું છે. જે સ્થાનમાં પ્રભુનું સ્મરણ થઈ આવે તથા પ્રભુની લીલાનું ભાન થાય તેજ ઉત્તમ સૌંદર્યવાળું સ્થળ છે, અને ત્યાંનું જ સૌંદર્ય ખરું પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય છે. જે પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય પ્રભુની સાથે સંબંધ કરાવે નહિ તે ખરું પ્રકૃતિ સૌંદર્ય નથી. જે પ્રકૃતિ સૌંદર્ય મનુષ્યના વિકારોને ઉત્તેજીને તેને સંસારના ગર્તમાં નાખે, તે વિકારી મોહક અને આત્મવિકાસમાં બાધક સૌંદર્ય છે. પ્રકૃતિ પણુ ભગવાનનો સદશ છે. એટલે તેમાં ભગવત્ તત્ત્વની સ્ફુરણા તેના સૌંદર્યને જોનારને થવી જોઈએ, એવી પ્રકૃતિ વિષેની દયાગમભાઈની માન્યતા હતી.

દયારામભાર્ગની કાવ્યવાદીનું વિહંગવિવેચન. [૪૦૯

અન્ય ભાષાનાં કાવ્યો.

હવે આપણે 'દયારામભાર્ગ'ના અન્ય ભાષાનાં કાવ્યો ઉપર દ્રષ્ટિપાત નાખીશું.

ગુજરાતી ભાષામાં કાવ્ય રચનાની પ્રાસાદિક શક્તિ દયારામભાર્ગમાં હતી એમ નથી પણ તેમણે અન્ય ભાષા જેમકે ગુજરાતી (હિન્દી) મરાઠી, પંજાબી, માગધારી વગેરે ભાષામાં પણ કેટલાંક કાવ્યો રચ્યા છે. તે વિશે થોડાક ઉલ્લેખ પાછળ આવી ગયો છે. હિન્દી ભાષામાં તેમણે ધણે કાવ્ય સાહિત્ય રચ્યું છે. (જુઓ પત્રિકામાં અન્યોની ભાષાવાર યાદી). હિન્દી ભાષામાં કાવ્યો રચીને દયારામભાર્ગએ ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠાને વધારી છે. હાલમાં હિન્દી ભાષાને ગૃહીય ભાષા બનાવવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ છે. પણ દયારામભાર્ગને તે ભાષાની મહત્તા તેમના સમયમાં પણ જાણીતી હતી તેથી તેમણે તે ભાષામાં કાવ્ય અન્યો તથા કાવ્યો લખ્યા હતા. હિન્દી ભાષાના કાવ્યો અંગેની ચર્ચા આ પ્રકરણમાં કરી છે. અહિં આ તે સિવાયની ભાષાના કાવ્યોની વાનગી માત્ર જ રજૂ કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ માગધારી ભાષાનું નીચેનું કાવ્ય લેઈશું. તેમાં એક ત્રિગદ્ધિની વિરહ દશાનું વર્ણન કર્યું છે.

યાન નેણાગને પાણિડો માને લાગડો રે.. ચારો ટેકો
કાઈ હો એખદ વૈદ જિયારો,
ચારા જિન્દગી લાગ્યો માને દાઘડો રે કલ ન પડે પલ...ચારાં ૧
કલ ન પડે પલ, જિયો મોકો તલસે,
ઈઓ પિડે ચારો અનુરાગડો રે...ચારાં ૨
દયારા પ્રિતમ થે જિવાડો તો જીવા,
યાકે હાથે મોકો લાગડો રે..... ચારાં ૩

આ કાવ્યની ભાષા એટલી બધી સરળ છે કે તે ભાષા નહિ

૪૧૦] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્ગવું જીવન દર્શન.

જાણનારને પણ તેનો અર્થ મુગમ થયા વગર રહેશે નહિ. શબ્દ સાલિત્ય અને સંગીતની મીઠામ પણ વાચકને મુગ્ધ જરૂર કરશે.

હવે પંજાબી ભાષામાં રચાયેલું, શૃંગાર રમતું નિરુપણ કરનાર નીચેનું કાવ્ય વાંચો:—

અદા જ્યુ' ઝલકે (૨)

રાધે ખ્યારી તુ સાડા ક્યામા ખ્યારી તુ સાંડા;
મુખડાજી મુખડા હો, મુખ ગિય ખીડા,
નથ હીરા નગ જડિયા હો. અદા૦

ગિયુરી અવકમે લખકે,
તેરે મુખ અદ્રકે ચકોર દયા પ્રભુ,
જગિ લખ પરત ન પલકે. અદા૦

‘મરાઠી ભાષા’ ના નીચેના કાવ્યમાં રાધાની મૃતિ કરવામાં આવી છે.

યા વૃપભાનુ સુતા રાધિકા, સહિત બાધિકા,
કૃષ્ણચંદ્રાચી પ્રાણવદ્વલા, ચરણકમળી, ચરણકમળી;
માઝી મતિ લૂલા— યા વૃપભાનુ૦

આ કાવ્ય વિષે અગાઉ જણાવી ગયા હીએ, કે વડોદરાની ગાદીના તે વખતના શ્રીમન્ત મહારાજા ડબોઈ આબ્યા ત્યારે, તેમની સૂચનાથી દયારામભાર્ગવ આ તથા બીજા કાવ્યો મરાઠી ભાષામાં સંભળાવ્યા હતાં, અને શ્રીમન્ત મહારાજા સાહેબ તેથી ઘણાજ પ્રસન્ન થયા હતાં.

નીચેના પદમાં ઘણી ભાષાઓનું મિશ્રણ છે. કાવ્ય લખવામાં કવિ કેવા કસબી છે તેનો ખ્યાલ તે ઉપરથી આવશે. ભારતવર્ષમાં એવા કેઈ બીજા કવિએ ભાગ્યેજ એકજ કાવ્યમાં ઘણી ભાષાઓને ઉપયોગ કર્યો હોય.

દયારામભાર્ગની કાવ્ય વાડીનું વિલક્ષ્યાવલોચન. [૪૧૧

ગિરિધર મુન્ને પ્રાણુ (કચ્છી) તુલ્હિ સામવડા ખ્યાગ, (પંજાબી)
માદર પિદર ગિરાદર (ફારસી) દુરમન ખલક ગિસારા (ઉર્દૂ)
માટા મચી ગિનીયુ (તેલુગુ) સામી નકિડાશી, (તામિલ)
જની જિયણ પીર (હિન્દી) મતોરથ પૂયા મારા (ગુજરાતી)
હરિ ન કો કોણા આ પ્રેમ, (મરાઠી) વૈ ત્વમેવ સ્વામી નિગ તર (સંસ્કૃત)
ન દમહરકો પુતવા દયા પ્રભુ, (પૂરવી) યાદી દાસી માકે કાર્નકરો (મારવાડી),

સ્વભાષામાં કાવ્ય રચનાની શક્તિ તો ઘણા વિદ્વાનોમાં હોય છે, પણ પંજાબીમાં રચવાની યોગ્યતા જ હોય છે તેવી શક્તિ પણ ઈશ્વરદત્તજ છે, દયારામભાર્ગએ પર પ્રાન્તોની ભાષામાં કાવ્યો રચીને, અન્ય પ્રાન્તોની સાથે ગુજરાત પ્રાન્તની સાંસ્કૃતિક એકતા-ખાસ કરીને ધાર્મિક ભાવનાની એકતા સાધવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતને ગૌરવ અપાવ્યું છે એ દયારામભાર્ગની ગુજરાતી ભાષાની તથા ગુજરાતની મોટી સેવા કહેવાય.

દયારામભાર્ગ જૂના કવિઓમાંના છેલ્લા કવિ છે જૂના કવિઓમાંથી ફક્ત નરસિંહ મહેતાની સાથે તેમને સરખાવી શકીએ પ્રેમાનંદ કે અખાની સાથે સરખાવી શકાય પણ તેમની સાથે સામ્ય કરતા બેદ વધારે છે.

નરસિંહ મહેતાની પ્રેમભક્તિ વિષે એવો પ્રશ્ન પૂછાયો હતો કે એ જવાબાઓ કયાથી આવી? તેજ પ્રશ્નને દયારામભાર્ગની કવિતા વિશે પૂછી શકીએ કે તે પ્રેરણાઓ કયાથી આવી? તેમણે પણ નરસિંહ મહેતાની માફક કૃષ્ણ ભક્તિજ ગાઈ છે, પ્રેમભક્તિની દયારામભાર્ગની કવિતાના પ્રેરકબળો નીચેના ગણાવી શકાય.

(૧) પુષ્ટિમાર્ગના સાહિત્યનો કવિને ઈચ્છારામ ભટ્ટનાગ સારો પરિચય થયેલો હોવાથી, તે સાહિત્યની અબુજા અસર કવિ ધર્મ છે કવિની કવિતા માટેની વિચાર સામગ્રી કવિને

૪૧૨] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન

સાહિત્યમાથી મળી છે પુષ્ટિપથદર્શિના, પુષ્ટિભક્તિમાલા, રસિક વલ્લભ, ભક્તિપોષણ વગેરે અથો તે પુષ્ટિમાર્ગનાજ વિચાર અને માન્યતાઓને રજુ કરે છે પ્રેમભક્તિનું અરૂપ કવિશ્રીને પુષ્ટિમાર્ગના ભાવના । અથોમાથી મળ્યું છે

(૨) ભાગવત તેમજ ગીતા તથા પુરાણોમાથી ભક્તિનું સામાન્ય સ્વરૂપ, જ્ઞાન તથા કર્મ કૃત્તા તેનું અધિષ્ઠ્ય વગેરે સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન તેમને ભાગવત તથા ખીજા પુરાણો તથા ભગવદ્ગીતા ઉપરથી ખાસ થયું છે અર્થાત્ કવિનું માનસ ભાગવત તથા ગીતા તેમજ પુષ્ટિસ પ્રવાયના અથોથી મમૃદ્ થયું છે ૮૮ વૈષ્ણવનું પદ, બસોબાવન વૈષ્ણવનું પદ વગેરે પદો પુષ્ટિમાર્ગીય અથોની તેમના મન ઉપર થયેલ ઉડી અમરનું પરિણામ છે

(૩) આખ્યાનોની રચનામા પ્રેરકબળ પ્રેમાનંદમાથી મળ્યું હોય તેમ લાગે છે પ્રેમાનંદની મારફત પોતે પણ ભાગવતના અમુક વિભાગના આધારે આખ્યાનો રચ્યા પ્રેમાનંદના ઓખાહરણનું અનુકરણ પણ પોતે કર્યું છે

(૪) દૃષ્ટકૂટ પદોની રચનાની પ્રેરણા સુરદાસના દૃષ્ટકૂટ પદો ઉપરથી સ્ફુરી હોય એમ લાગે છે, અને સમસ્યાઓ માટેની પ્રેરણા સામળ કવિની સમસ્યા વાચીને થયેલી જણાય છે

(૫) પદો તથા રાસની ગરખીઓના કાવ્યોની પ્રેરણા નગસિંહ મહેતા તથા ભાલણની કવિતામાથી મળી છે

(૬) ‘રસિકવલ્લભ’ અથ રચનાની પ્રેરણા અજો ગીતા વાચીને થઈ હશે તે કવિએ જેમ અજોગીતામા માયાનાદનું સમર્થન કર્યું છે તેમ ‘રસિકવલ્લભ’ મા કવિએ પોતાના શુદ્ધાદ્વૈત મતનું સમર્થન કર્યું છે

(૭) ‘કટાક્ષમય’ કાવ્યોની પ્રેરણા અખાના છપ્પા તથા ધીરાના આખખા વિપરથી હશે

સંગીત પ્રત્યે પ્રેમ.

દયારામભાઈને નેમ કવિતા શક્તિ જન્મથી પ્રાપ્ત થઈ હતી, તેમ સંગીત શક્તિ કુદરતી બક્ષિશ હતી તેમણે સંગીત શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હશે કે કેમ તે વિષે કંઈ માહિતી નથી. પણ તેઓ માનતા હતા કે કવિતા અને સંગીત-એક બીજાથી જુદા પાડી શકાય નહિ. કાવ્યમાં સંગીત હોવું જ નોઈએ. દુધમાં શર્કરા ભળે અને તેની મિઠાશ ઓર અનુભવાય છે, તેમ કાવ્યમાં સંગીત ભળે તોજ તેમાં મધુરપ આવે છે. કેટલાકોનું એવું માનવું છે કે કવિતામાં ગેયતાની જરૂર નથી. અપદ્યાગદ્ય કવિતા પણ લખાઈ છે. દયારામભાઈની તેવી માન્યતા નહોતી. એમણે અનેક રાગરાગણીઓમાં કાવ્યો રચ્યા છે એટલું જ નહિ પણ પોતે જાતે ગાતા ગોપીગીત, ગીતગોવિંદ તથા સૂરદાસાદિ કવિઓના કીર્તનો તે વારવાર ગાતા. તેમજ તેમની પહેલાના કવિઓનાં ભજનો પણ તેમણે સાંભળેલાં. તે બધામાંથી પોતાને અનુકુળ ઢાળ પોતે પસંદ કરી લેતા. કેટલાક નવા રાગો પણ તેમણે કવિતામાં ઉતાર્યા છે. ‘સાઠોદરાનું ગાણું’ અને વડનગરાનું ખાણું’ એ કહેવત પ્રમાણે સાઠોદરા રાતિની સંગીત પ્રિયતા જણાતી છે. દયારામભાઈ જાતે સાઠોદરા રાતિના હતા. એમને રાતિની સંગીતની વિશિષ્ટતા મળી હતી. તથુરા તથા નરધાં તથા વાઘો સાથે જ્યારે તેમનાં ગીતો ગાતા સારે તેઓ શ્રોતાઓ આનંદમાં તરબોળ થઈ જતા. ઘણી વખતે એકલા એકલા પણ પોતાનાં ગીત ગાતા હતા. *

તેમના સંગીતના આકર્ષણથી ઘણાઓ તેમની બેઠકમાં આવતા.

* તેમની કવિતામાં ચોપાઈ, દોહરા, રાગડો, રામકમેટ, સારંગ, સોરઠ, કાફી, બિહાગ, કાલિગડો, ખમાયતી, જંગલો, સોહણી, વેળાવળ, બીયાવળ, લલીત, ભૈરવી, હલારી, મેવાડો વગેરે અનેક રાગો ભેવામાં આવે છે. તેમણે ચોળેલા રાગોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે.

ખાસ કરીને તેમનું સંગીત સાલજવાને પેટલાદની ચૂળાર્ધ પેતે ડબોઈ ગયેલ. તે પાછળ જણાવ્યું છે. એવા ખીજા ઘણા પ્રસંગો છે. વડોદરાના મહારાણીને ચાંદોદમા નાની વયમા તેમનાં સર્જીતમય ભજનો સંભળાવીને પ્રસન્ન કર્યા હોવાની આખ્યાયિકા પ્રચલિત છે તેમજ સંગીતની શક્તિથી માનાજી લૂટારુના બંધનમાથી તે છટી ગયા હતા. તે બંને પ્રસંગો અહિં આ નીચે આપવામા આવે છે.

મહારાણી માથે ચાંદોદમાં પ્રસંગ.

દયારામભારતની વ્યાસ્યાવર્યાનો એક પ્રસંગ એ છે કે વડોદરાના મહારાણી ચાંદોદ નર્મદાના ઘાટ ઉપર નાહવા માટે આવ્યા ત્યારે તેમને પોતાના ભજનો સંભળાવ્યા હતા. ચાંદોદ એ નર્મદાજીના તટ ઉપર આવેલું હોવાથી, તેમજ શ્રી શેષસાર્ધ ભગવાનની આ મૂર્તિ બિરાજતી હોવાથી, તેમજ અનેક સાધુ પુરુષો ત્યાં રહેતા હોવાથી ગુજરાતમા તે તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું. જેમ ગંગા કે યમુનામા ગ્નાન કરવાનો મહિમા ભાવિકોમા ગણાય છે, તેમ નર્મદાજીમા રનાનનો મહિમા હતો અને હજુ પણ છે. દેશના જૂદા જૂદા ભાગમાથી યાત્રીઓ ત્યાં નાહવા અને શ્રીશેષસાર્ધના દર્શનાર્થે આવતા. તેમા સાધુઓ ગૃહયાત્રીઓ ગણ્યો. તેમજ શ્રામન્તો પણ આવતા રાજકુટુંબની રાણીઓ પણ આવતી. એક વખતે વડોદરાના તે વખતના મહારાણી નર્મદા ઘાટે ગ્નાન કરવા પોતાના રસાલા સાથે આવ્યા. ચાંદોદ ગામમા તેની ખખર પડી દયારામે પણ તે જાણ્યું. તેમને તે વખતે મનમા એમ થયું કે આ મહારાણી અહિં આ આવ્યાં છે, તો હું તેમને મારી એક બે ચીજો સંભળાવું. પણ તે કેવી રીતે બની શકે ? રાણી જે રથજે નહાતા હોય ત્યાં તો જવાયજ નહિ. અધિકારીઓનો પહેરો હોય. એટલે તેમણે એક યુક્તિ કરી. જે ઘાટ ઉપર મહારાણી નહાતા હતા. ત્યાંથી થોડે દૂર, જ્યાં અધિકારીઓ તરફથી જવાનો અતિબંધ નહોતો, તેવા સ્થાનમા ઉંચી જગ્યાએ બેઠા. અને પછી પોતે ગામ

જાગ્યા. અથમ તેમણે રચેલી શ્રી શેષભાઈની લાવણી ગાઈ. એ એવા ઉંચા સ્વરે અને હલકે ગાઈ કે મહારાણીએ નહાતાં નહાતા એની એક ઢૂંક સાંભળી અને પોતે પણ સંગીત રસિક હોવાથી તે ગાનાર પાસેથી થોડુંક વધારે સાંભળવાની તેમને ઇચ્છા થઈ. એટલે ગ્લાન કર્યા પછી ડપડા પહેરીને ઘાટ ઉપર બેઠકમા બેઠાં અને પોતાના અધિકારીને સૂચના આપી કે ‘પેલા ગાનારને અહીં બોલાવી લાવો. મારે તેની પાસેથી થોડુંક વધારે સાંભળવું છે.’

અધિકારીને સૂચના મળતા, તપાસ કરી અને દયારામભાઈ જ્યાં બેઠા હતા ત્યાં આવ્યા અને કહ્યું, ‘છોકરા, હમણાં તું ગાતો હતો?’ દયારામભાઈએ જવાબ આપ્યો. ‘હા.’ અધિકારીએ કહ્યું. ‘ચાલ મહારાણી સાહેબ પાસે, એમણે મને હુકમ કર્યો છે કે મારે તને તેમની પાસે લઈ જવો. તું ગભરાઈશ નહિ. તેં હમણાં ગીત ગાયું હતું, તેથી મહારાણી પ્રસન્ન થયા છે. તેમને તારી પાસેથી થોડુંક વધારે સાંભળવું છે. તું જો ગાઈશ, તો તને ઈનામ પણ આપે!’ દયારામભાઈએ કહ્યું. ‘હું કાઈથી ગભરાતો નથી. શા માટે હું ગભરાઉં? મેં તો અહીં બેઠા બેઠાં શ્રી શેષભાઈની લાવણી જ ગાઈ છે. હા, તેમની ઇચ્છા હશે તો હું મારા બે-ત્રણ ગીતો સંભળાવીશ. પણ ઈનામની ખાતર નહીં.’ એમ કહીને દયારામભાઈ અધિકારી સાથે, મહારાણી જ્યાં બેઠાં હતા ત્યાં ગયા. મહારાણીએ તેમને બોલે, ઝિંમતવદને કહ્યું. ‘છોકરા, તું સરસ ગાય છે એટલે જ મેં તને બોલાવ્યો છે. બેસ મને તારી થોડીક ચીજો સંભળાવ. તું કયાનો છું? અને તારું નામ શું?’

દયારામભાઈએ કહ્યું, ‘હું આંદોદનો વતની છું. મને બધા દયારામ કહે છે.’

‘મહારાણીએ કહ્યું, ‘તું દયારામ છે! તારું નામ મેં વડોદરામાં સાંભળેલું. તું નાની વયમાં પણ ભજનો સારાં બનાવે છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. તો હવે તું અહિંયાં બેસ.’ એમ કહીને

મહારાણીએ પેતાની પાસે દયારામભક્તિને ગેટક આપી અને,
નર્મદાના ઘાટે મહારાણી અને તેમના રસાલા સમક્ષ પેતાનાં
લગ્નને ગાવા માંડ્યાં.

સૌથી પહેલું લગ્ન નીચેતું ગાયું.

૫૬.

તારો અમુલ્ય અવસર જાય રે, ગોવિંદ ગારે;
ગોવિંદ ગા ગોપાળ ગા, ગોખીજન વલ્લભ ગારે;
જેને ક્ષણે ક્ષણે હાનિ થાય, ગિરિવરધારી ગારે, ૧૦
મૂરખ તું સમજે નહીં, આયુષ્ય ઓછું થાય;
જ્યમ સરોવરની માછલી, સમજે નહીં સલિલ મુકાય રે. ગો. ૧
તેનું તે ભાસે તુને, જોર જપોર શરીર;
વહી જતું જણે નહીં, જ્યમ નદીઓ કેડે નીર રે. ગો. ૨
અમુલ્ય લટકું લાલનું, ચેત્યા તે પામ્યા પર;
ચાર દિવસની ચાંદની, જતાં નહિ લાગે વાર રે. ગો. ૩
માયાની મધલાલથી, કોણુ ધરાયું તું ધરાશ;
દુઝામાં જન્મે જશે, પાછળથી પરતાશે રે. ગો. ૪
હાલા થોથાં ફૂટતાં, ખૂટ્યું દીપક તેજ;
મનના મનોરથ રહી જશે, ઓચિંતો વૂટી જશે ખેલ રે. ગો. ૫
માયા મેલો મીઠોડો, જ્યમ જ્વરમાંહે ઘીજ;
હરિ રસાયણ ગુણુ ઘણો, ઔષધ જાણીને પીજ રે. ગો. ૬
વૈભવ તુજને મૂકશે, કે તું મૂકી જાશ;
એ જૂઠા કેરાં મંગથી, તું સાચાં ગોથાં ખાશ રે. ગો. ૭
પ્રભુ પાળે હે પ્રાણિયા, કયદુ માં પ્રીત કરીશ;
તાંડે ઠાંક્યું અંતર ધીકશે, ટટગીને તલખી મરીશ રે. ગો. ૮
અંતે આવી પણ નહિ મળે, જો કરે કોટી ઉપાય;
વિચાર વિદ્વંસ વણુ લજે, વૃથા વણું સહુ જાય રે. ગો. ૯
તને લક્ષ વાતની, એક કહું, સમ ખાઈ માખાપ;
દયા નામ શ્રીકૃષ્ણ ચક્રી, સમશે સહુ પરિતાપ રે. ગો. ૧૦

દયારામભાઈની કાવ્યવાડોનું વિહંગાવલોકન. [૪૧૭]

મહાગણી એક એક લીટીનો ભાવાર્થ હૃદયમાં ઉતારવા લાગ્યાં આ તો ‘ ચાર દિવસનું ચાંદરણું ’ એ લીટી સાંભળીને તેમની મુખમુદ્રા ઉપર ગંભીરતા છવાઈ. એ પદ પૂરુ થયું, એટલે બીજું ભજન ગાવાને મુચના કરી. આથી નીચેનું કાલિંગડા રાગનું સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય લાવનાર ભજન બહુજ ગંભીરતા પૂર્વક ગાયું, અને બધાએ શાન્તિથી સાંભળ્યું.

પદ રાગ—કાલિંગડા.

હેજી જ્યાં ગાફલ મત સો જાગ, હાં કોઈ નહિ હેરે તેરા તેગ. કોઈ. ૧
માતા પિતા સુત ઘરની બંધુ, ઓર કુટુંબ બહેતેગ વે;
સખ અપની મતલબકે બેલી, હે હલટા ઉર ઝેરાઝેગ. કોઈ. ૨
મેહેલ ખજાના દુનિયા દોલત, તું માનત મન મેરા વે;
દેખત ગહેગા કુછ ન ચલેગા, તેરા હુંટા જાયગા ડેરાડેરા. કોઈ. ૩
જો તું તેરા લખા ચહેતો. એહેમક સમજ સવેરા વે;
કજ્જ હોયગા ફિર કયા હોના, તેરા નગર જાયગા ઘેરાઘેરા. કોઈ. ૪
કયા ઓરનકું અકલ બતાવે, તેરે ઉર અધેરા વે;
નહિં કછુ દેરી આખર આયા, તેરા સુફલ કરલે ફેરાફેરા. કોઈ. ૫
ભજ ભગવંત સંતસંગત કરુ, અન સતગુરુકા ચેરા વે;
માયા પટક અટક દયા હરિપદ, કરલે કૃષ્ણસોં નેરા નેરા. કોઈ. ૬

આમાંની પંક્તિઓ ‘સખ અપની મતલબકા બેલી’ ‘તેરા હુંટા જાયગા ડેરા ડેરા,’ અને ‘તેરા નગર જાયગા ઘેરા ઘેરા’ એ પંક્તિ ત્રણ ત્રણ વખત ગાઈ. આ પદ વખતે ગંભીર વાતાવરણ ઉભુ થયું. કવિની વાણી સાંભળવાને વૃક્ષો શાન્ત થયાં અને પક્ષીઓ પણ એક ચિત્તથી સાંભળવા લાગ્યાં.

મહારાણીએ મનથી વિચાર્યું—આ છોકરાનો કંઈ કેટલો સરસ છે ! તે સાથે જીવનનું શાન્ત આ ઉંમરે કેટલું બધું સફળ નિ

૪૧૮] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્ગવ શ્રવણ દર્શન.

છે ! નહિ તો જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના ભજનો તે રચી શકે નહિ ભગવાન્તી કૃપા તેના ઉપર છે.

પછી મહારાણી બોલ્યાં “ તુ પ્રેમભક્તિના પણ ગીતો બનાવે છે ? એવું ગીત હવે સભળાવ ને.”

દયારામભાર્ગવે કહ્યું—‘હવે હું આપને રાધાજીના સૌંદર્યનું ગીત સભળાવુ તે. સાભળો’ એમ કહીને નીચેનું પદ સભળાવ્યું.—

પદ રાગ-કાફી.

રૂપાળી રાધા તારુ તન રે, સેહેજે તે સુ દરતાનુ ભયુ' છે. રૂપાળી રાધા ૦ ટેક
વિના અજન દીસે આખલડી આજી રે, સલૂણી સ્યામા;
રંગ્યાવના રક્ત દસન વસન રે, બાળગિંબ સુધા માનનું ભયુ' છે. રૂપાળી. ૧
વિના સુગંધ બહેકે શ્રીઅંગ ત્હાર રે, સલૂણી સ્યામા;
વિના સકળ ગુણુ રૂપ નિધાન રે, અનુપમ્ય કાર્ત્ત્વિયનું કયુ' છે. રૂપાળી. ૨
વિના અગરાગ દીમે કનકમતા શું રે, અલૂણી સ્યામા;
વિના મહાવર અરણુ અરણુ રે, ગિદુ કપાળે અજળ કયુ' છે. રૂપાળી. ૩
દયાનો પ્રીતમ બાગે વિશ્વનું મોહન રે, સલૂણી સ્યામા;
તે મોહ્યો મોહ્યો મદનગોપાળ રે, સદ્ કરીને મનનું હયુ' છે. રૂપાળી. ૪

એ ગીત બધાને ખૂબ પસંદ પડ્યું. અને દયારામભાર્ગવે બ્યારે પૂરું કયું ત્યારે બધાએ તેમની ખૂબ પ્રશંસા કરી મહારાણીએ કહ્યું ‘આના ઉપર ભગવાન્તી કૃપા છે. નહિ તો રાધાજીનું પણ વર્ણન કેવી રીતે કરી શકે ? આ કેર્ત્ત્વિય પ્રાપ્તિનો જીવ છે. દૈવી સૃષ્ટિનો જીવ છે.’ પછી મહારાણીએ પૂછ્યું—તમે પ્રથમ જ્ઞાન, પછી વૈરાગ્ય પછી, પ્રેમભક્તિ (શૂંગાર) ના ગીતો મને સભળાવ્યાં. આવી પમ દગી કરવામાં કેર્ત્ત્વિય હેતુ ખરો ?

દયારામભાર્ગવે ઉત્તર આપ્યો—હા, મેં ઈગદાપૂર્વક આ ત્રણ ગીતો રચી ક્યાં, કારણ કે આપણા સંસારને સમજવાને જ્ઞાનની જરૂર છે. તે સંસારમાં આપણે શ્રીમાર્ગે નહિ માટે વૈરાગ્યની જરૂર

દયારામભાઈની કાવ્ય વાડીનું વિહંગાવલોકન. [૪૧૯

છે. અને આપણું મન પ્રભુમાં સર્વદા રહે એટલા માટે પ્રેમલક્ષિની જરૂર છે પ્રભુ તરફનો. આપણો પ્રેમ શુદ્ધ હોય તો જેમ રાધાને ભગવાને પોતાના પ્રિય બનાવ્યાં તેમ આપણને પ્રિય બનાવે. જ્ઞાન વરાગ્ય યુક્ત લક્ષિ પ્રભુ પ્રાપ્તિનું સાધુ સાધન છે.

આ ઉત્તરથી મહારાણી તથા અન્યજનો બહુજ પ્રસન્ન થયાં. મહારાણીએ દયારામભાઈને ધન્યવાદ આપ્યા અને કહ્યું ‘છોકરા આજ પદોજ તું ગાજો.’ તેમણે પૈસાની બેટ આપવા માંડી. પણ દયારામે ના પાડી. ‘હું મારી કવિતા વેચતો નથી. તે તો પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા માટે છે. મારી કવિતાથી જો આપ પ્રસન્ન થયાં હો, તો પ્રભુ પ્રાપ્તિના માર્ગે આપ ભક્તિમય જીવન ગાળશો.’ આ ઉત્તરથી સૌ ભાઈને આશ્ચર્ય થયું. કેવી નિરપેક્ષતા, અને નિર્ભયતા અને છતાં કેટલો બધો વિવેક આ બાળકની વાણીમાં હતો ! આ પછી આ બેઠકનું વિસર્જન કરવામાં આવ્યું. અને દયારામભાઈ ઘર તરફ વળ્યા. તેમના બાળ મિત્રોને આ પ્રસંગ કહી બતલાવ્યો. તે બધાં બહુ રાજી થયા.

દયારામભાઈની યાત્રા દરમ્યાન, એક પ્રસંગ એવો બન્યો હતો, કે તેઓ માનાજી આગ્રે નામના લૂંટારાના હાથમાં પકડાઈ ગયા. ત્યારે માનાજીએ તેમની પાસે પૈસાની માંગણી કરી. ‘તમારી પાસે જે પૈસા હોય તે બધા મને આપી દો.’ ત્યારે દયારામભાઈએ કહ્યું, ‘ભાઈ, મારી પાસે પૈસા નથી. મારી પાસે તો હરિનું નામ એજ પૈસો છે. હું ગુજરાતમાં રહું છું અને યાત્રા નિમિત્તે આ બાળુએ આવ્યો છું. તમારી ઈચ્છા હોય તો હું તમને કેટલાંક ભજનો સંભળાવું,’ એમ કહીને તેમણે મધુર સ્વરે ભજનો ગાયા. તે ભજનો ગુજરાતી ભાષામાં હતાં. પણ તે સાંભળીને માનાજી ખુશ થઈ ગયો. અને તેમને છોડી મૂક્યા અને તેમને ઉપરથી બેટ તરીકે પૈસા પણ આપ્યા.

દયારામભાઈની કવિતા તથા સંગીતપ્રિયતા વિષે અદ્ય

૪૨૦] ભક્તકવિ શ્રીધારામભાષ્ટનું જીવન દર્શન.

પરિચય કર્યા પછી, આ પુસ્તકની સમાપ્તિમાં કવિ તરીકેની તેમની સિદ્ધિઓનો નિર્દેશ કરીને, તેમની કવિતાનું મૂલ્યાંકન કરનાર લેખક તેમજ કવિઓનો થોડાક અવતરણો રજૂ કરે છે.

કવિ તરીકેની તેમની સિદ્ધિઓ નીચે પ્રમાણે ગણાવી શકાય :—
૧ જ્ઞાતાની દૃષ્ટિએ તેમની કવિતાનું પૂરું એક લાખ શ્લોક કરતાં પણ વિશેષ છે ન્હાની મોટી નસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓ લગભગ ૩૨૦ ની + સંખ્યામાં છે (૨૧ બોળાનાથ કથારીઆના મત પ્રમાણે)

૨ કવિતાના તમામ અંગો—જેના કે આખ્યાન પદ, ઘોળ, વગેરે તેમણે વિવેચના કર્યા છે.

૩ વર્ણનાત્મક ઋણાત્મક ઓધાત્મક, ચિન્તનાત્મક તથા ભાવાત્મક એમ કવિતાના તમામ પ્રકારોને તેમની કલમે ન્યાય આપ્યો છે.

૪ મધ્યયુગના આખ્યાનો' ના પ્રવાહને યુગના અંતિમ કાળમાં થઈ જતો તેમણે રોક્યો છે.

૫ તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય પણ કવિતાનો વિષય બની શકે છે. તે લાખા તેમજ ટૂંકા કાવ્યો દ્વારા સિદ્ધ કરી આપ્યું છે.

૬ નરસિંહના પદોને તેમણે પુનર્જીવન આપ્યું છે.

૭ 'વલ્લભ ઘોળા' ના ઘોળને ભક્તિ તથા તત્ત્વજ્ઞાનનો રંગ આપીને દેદીપ્યમાન કર્યો છે.

૮ ભાવણ' ની ખાલિકા સમાન 'ગરખી'નું પોષણ કરીને, નવ અલંકાર તથા વસ્ત્રોથી સુશોભિત, કેલિકિત કઠી સુદર રિમતપૂર્વક મધુરપ વર્ણવતી, 'નવયૌવના' તરીકે મનોહારી અને હૃદયગમ સ્વરૂપમાં વિલસતી કરનારું માન દયાગમભાષ્ટનેજ જાય છે.

૯ નરસિંહ મીરા તથા ભાવણની 'કૃષ્ણ ભક્તિ' ને

કવિતામા પુનઃ સ્થાપિત કરાવે. યશ પણ દયારામભાઈનેજ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૦ ગુજરાતી કવિતામા 'ગઝલ' ના પ્રકારને દાખલ કરીને, પાછળના કવિઓ કલાપી બાલાશ કં કે મણિભાઈ નબુભાઈ દિવેદીને નવી ઢેરી ચીંધી બતાવી ઇ

૧૧ સંગીત અને કવિતાનો સંબંધ-તે ઉભયનુ સંયોજન કવિતામા કરીને અન્ય કવિઓને માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

૧૨ પરબ્રાન્તની ભાષામા કવિતા લખીને ભારતની સાંકૃતિક એકતા સાધવામા મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે, અને ગુજરાતના ગૌરવ તથા પ્રતિષ્ઠામા વધારા કર્યો છે.

૧૩ તત્ત્વજ્ઞાન, ભન્તિશાસ્ત્ર, રસશાસ્ત્ર, પિંગળ, અલકારશાસ્ત્ર, નાયક નાયિકાના ભદો, સામાન્યજ્ઞાન, વ્યવહારનુ જ્ઞાનએમ વિવિધ જ્ઞાનના શાન્નોને તેમની કવિતા આવરી લે છે.

૧૪. તેમના કાયાના વિચાર ઉપનિષદો, ગીતા, મહાભારત, રામાયણ ભાગવતપુરાણ વિષ્ણુપુરાણ, મનુસ્મૃતિ, શ્રીમદ્ભગવાદગીતા અથવા, સુરદાસાદિ અષ્ટછાપના કવિઓની કૃતિઓ, નરસિંહ-મીરા વગેરેની કવિતા કહેવનો, બોકગીતો વગેરેમાથી લીધા છે, અને તે છતાં કાવ્યમા તે નરીન સન્નિધિ પામે છે.

૧૫ લોકમા પ્રચલિત લગભગ તમામ રાગ-રાગણીઓનો પરિચય તેમના ગ્રંથોદ્વારા તેમણે કરાવ્યો છે તેમજ સંસ્કૃત ભાષાના લગભગ ઘણા છંદોમા તેમના કાવ્ય યોજાય છે છંદરચનાનુ વૈનિધ્ય, ભાવ વૈનિધ્ય સાથે સંગતિપૂર્વક જળવાઈ રહ્યું છે.

૧૬ જેમકે ગરબીઓમા શૃંગાર, પદોમા જ્ઞાન તથા શાન્ત, આખ્યાનોમા હાસ્ય તથા અદ્ભૂત, વિરહ કાવ્યમા કરુણા એ રસશાસ્ત્રના ગ્રંથોને કવિતામા તેમણે ચમકાવ્યા છે.

૧૭ બિહારી કવિની 'સનસૈયા' જેવું નાયક-નાયિકાના લક્ષણો

૪૧૧] ભક્તકાવ્ય શ્રાદ્ધારામભાર્ગવ જીવન દર્પણ.

ઉદાહરણ સહિત સમગ્રવનારું, તેમજ કૃષ્ણની રાસલીલાનું વર્ણન કરનારું મોટું કાવ્ય સતસૈયા ગ્રંથ હિન્દીમાં રચાને, ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કર્યો છે.

૧૮. એક અંકથી માંડીને એકસો આઠ સુધીની ગુદી ગુદી વસ્તુઓનું ગણનાપૂર્વક રસાત્મક દોહગામાં, સંકલન કરીને ભવિષ્યમાં ગુજરાતી ભાષાના જ્ઞાનકોષ માટે સામગ્રી પૂરી પાડીને ‘વસ્તુવૃંદ દીપીકા’ નામનું કાવ્ય લખીને તેમની સશોધન વૃત્તિનો પરિચય પણ સારો આપે છે.

૧૯. નૃત્ય તથા સંગીતનો કાવ્યમાં સુમેળ યોજીને, જનસમાજમાં વધારે રચિકર અને આનંદદાયક સાહિત્યના અંગ તરીકે ‘રાસ’ નું અધિપત્ય સ્થાપવામાં, તેમની કલમ યશસ્વિના અને વિજયિની થઈ છે, એમ કહી શકાય.

૨૦. કાવ્યમાં સંવાદ શૈલી દાખલ કરીને, કવિતાની રચનાનાં નવા પ્રકારનો નર્દેશ કરીને, ‘નાટક’ સાહિત્યના પ્રકારનું પરોક્ષરીતે સૂચન કર્યું છે.

૨૧. ચિત્ર કાવ્યો રચાને ગુની કવિતાની લેખન પરંપરાને સાચવી છે.

૨૨. મૂળાક્ષરો, તિથિઓ, તથા મહિનાઓને લક્ષ્યમાં લઈને કાવ્ય રચનાની જૂની પ્રણાલિકા સાચવી છે.

૨૩. સરસતા, સરલતા, પ્રાસાદિકતા, તથા મનોહરતાના ગુણોથી કવિતા કામિનીને કમનીય બનાવવામાં જૂના ગુજરાતી કવિઓમાં તે પ્રથમ કક્ષામાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે.

૨૪. સ્વાનુભવરસિક મનાતાં ગુજરાતનાં ઉર્મિ કાવ્યોમાં મનોભાવ વિશ્લેષણનું તત્ત્વ દયારામભાર્ગવી ગરબીમાં જોટલું જણાય છે, તેટલું તે પહેલાંના કવિઓની કવિતામાં નહતું.

૨૫. ‘પ્રશ્નોત્તર માલિકા’ નામના મોટા ગદ્ય ગ્રંથમાં ‘નર્મગદ્ય’

પહેલાના સમયમાં, ચિન્તન પ્રધાન ગદ્ય લેખનની શૈલી કેવી હોવી જોઈએ, તેનો સારો ખ્યાલ આપ્યો છે.

૨૬. પત્રો પણ પદ્યમાં લખી શકાય, તેનો પ્રકાર તેમણે જણાવ્યો છે. જુઓ 'પત્રલીલા' કાવ્ય, તેમજ માધવરામ વ્યાસ ઉપરનો કવિનો પત્ર

૨૭. અન્કુત, ફારસી, હિન્દી તથા તલપદી શબ્દોનો ઉપયોગ કરીને, તેમજ કેટલાક નવા શબ્દો જેમકે મુખાસન (પાટલો) નગરગલી (ગટર) દારૂધાટી (ટાલે હાઉસ) યોજીને તેમજ નકશીદાર કારીગરીમાં દીપી ઉઠતા સુંદર શબ્દો, રાતલડી, વાસલડી, સાહેવડી વગેરેનો પ્રયોગ કરીને ગુજરાતી ભાષાના શબ્દ લઝાણમાં તેમણે ઘણો વધારો કર્યો છે.

દયારામભાર્ગવી કાવ્યની પ્રશંસા તેમના દેહવિલય પછીથી ગુજરાતના નગ્ન-નારીઓ તરફથી કરવામાં આવી છે. તેમના પદો તથા ગરબીઓ જાહેરમાં ગાવામાં આવે છે. વર્ષો પહેલાં સ્વ. બોળાનાથ કચારીઆના પ્રવાસથી પ્રેમાભાર્ગ હોલમાં દયારામભાર્ગવી જખી ખૂદલી મૂકવામાં આવી છે. તે પ્રસંગે મહુમ નાગર કવિ હર્ષદરાયે તેમની કવિતાની પ્રશંસા કરતા નીચેનો જાપો ગાયો હતો: —

છુપ્પો.

સરસ સરલ અરુ શુદ્ધ, શાંતિપદ અતિ આલ્હાદક,
પ્રફુલિત ચિત્ત હિતકરન, પ્રેમમૂર્તિ પ્રતિપાદક;
સુભગ અર્થ સમ્પૂર્ણ, ઉક્તિ નાયિકા ભેદ વર,
કૃષ્ણચરિત ગુનકથન, ભક્તિમહિમા અરુ નીતિવર;
પુનિ વિવિધ જગત વ્યવહારકો, હર્ષદ રસ દર્શિત ક્રિયો,
પ્રિય દયારામ અસ કવિનકો, ધન્ય ધન્ય જગમેં જિયો.

આમાં દયારામભાર્ગવી કવિતાના સરસતા, સરલતા, શુદ્ધિ, શાંતિદાયકતા, આલ્હાદકતા વગેરે ગુણો જણાવેલ છે.

૪૨૪] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્ગવનું જીવન દર્શન.

નીચેના પદમા તેમની કવિતાના ગુણોને કમળ, પુષ્પ વગેરેના ગુણો સાથે સરખાવેલ છે

(સવૈયો.)

કજનતે અતિ કોમલતા, મૃદુ પુષ્પનકે મકરદ સમાના,
શીતલતા શત ચદ સમાન, સુમિષ્ટ સુધા સમ સત્ત્વ વિછાના,
ગગ તરગ સમાન સુહર્ષદ, અગહિ અગ પ્રમોદ વદાના,
પેલ્લહુ એક દયો કવિ કાવ્ય સો, વાચતહી રૂતને ગુન માના

(કવિત)

ચાહે બનવાસિ હો, ટપાસી હો, નિરાસી જન,
પ્રેમકે પિપાસી ચાહે, વેદકો અધ્યાસી હો,
વહે હરસિદ્ધ દુઃખદ્વદ્ધ અધિકાસી જાકા,
ત્રિવિધિકો પાસી ચાહે, ઔર ટપહાસી હો
વિષય વિલાસી હો, ચિલામી વિષ પ્રાસી કોડ,
જ્ઞાનહીન જગલકો, વાસી ચાહે લાસી હા,
હોવે છમિલાસી, દયારામકી લલાસી સૂન,
કાવ્ય પ્રમુદાસી લગે, ન વહુ ઉદામી હો

‘ દયારામભાર્ગ ’ ના જીવન ચરિત્રના રેખક અને રસિક સાહિત્યકાર રૂપ જગજીવદાસ દયાળજી ગોદી તેમની કવિતાનું મૂલ્યાંકન નીચેના શબ્દોમા કરે છે ‘ દયારામભાર્ગનું ગમે તે કાંય લઈએ અને તે જોઈતીવાર વાંચીએ તેટલીવાર આનંદ થવા વગર રહેતો નથી રસિક હૃદયને એમાથી ગસારનાદ મળ્યાજી કરે છે શુ કતા કે જુગુપ્સા તો એમા જણાતાજી નથી શબ્દમાધુર્ય અને પદલાલિત્ય તો કવિ દયારામનુજ એમ કહ્યા વગર ચાલે એમ નથી જે માણસે શ્રદ્ધાપૂર્વક એક વખત દયારામભાર્ગના રસસાતમા આવગાલન કર્યું હશે તેને પછી બીજી કાવ્યસંગિતાતુ એવડ કરવાની જરૂર પડે એમ નથી ગુજરાતમા ગસની રેલછેલ ઉડાવનાર તો કવિ દયારામનું કવિ દયારામની કવિતામા એક પણ શુષ્ક શબ્દ, એક પણ કલ્પકંદુ

દયારામભાર્ગની કાવ્યવાદીનું વિહ્વાલસોદન. [૪૨૫

શબ્દ, એક પણ નિરલિપ્રાય શબ્દ, એક પણ નિરર્થક શબ્દ કે એક પણ ક્ષત પાદપૂરણને માટેજ મૂકેલો શબ્દ માલમ પડશે નહિ. દયારામભાર્ગની વાણી નવરસવાહિની છે. પ્રથમ એમજ કહેવામાં અને માનવામાં આવતું હતું કે, દયારામભાર્ગએ ક્ષત શૃંગારજ લખ્યો છે અને તેથી દયારામ શૃંગારી એટલે અનીતિમાન કવિ છે. પરંતુ વખતના વહેવા સાથે દયારામભાર્ગના એક પછી એક નવાં કાવ્યો બહાર પડતાં ગયા અને ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, દીનતા, આર્જવ વગેરેનાં કાવ્યો લોકોની દૃષ્ટિએ આવતા ગયા, તેમ તેમ લોકોની એ ભાવના બદલાતી ગઈ. ખરેખર તે દયારામભાર્ગ કરેલ, પ્રૌઢ અને વિદ્વાન્ કવિ છે. એમની ભાષા સંસ્કારી છે, પ્રયોગો વિદ્વાત્ ભરેલા છે, અને વિચારો ઉન્નત છે. દયારામભાર્ગ જે વિષય લે છે તેને સર્વાંશે પૂરેપૂરો ઈન્સાફ આપે છે. એમની વર્ણન શૈલી તાદશ ચિત્ર ખૂં કરનારી છે, પ્રતિપાદન શક્તિ અદ્ભુત છે. એકને એક વાતને લંબાવવા છતાં તેમાં પિષ્ટપેષણ પુનરુક્તિ કે શુષ્કતા જણાતાં નથી. એમની ઠાઠ પણ કવિતા તાણીતુશીને બેસાડેલી, શબ્દો શોધી શોધીને ગોઠવેલી કે, શબ્દભંડોળની અને વિચારની ખામીને લીધે એકને એક શબ્દ કે એકને એક ચરણ વારે વારે આવે એવી નથી. દયારામભાર્ગની કવિતામાં વિચારો હલાર્ધ જાય છે, અને શબ્દો તેની વાણીમાં દ્રવેશ પામવાને અહમહામેકા કરી મૂકી છે. દયારામભાર્ગ તેમાંથી ઉત્તમમાં ઉત્તમ નંગો વીણી વીણીને ઉચકી લે છે. એમને શબ્દોની પસંદગી કરવી પડતી નથી પણ સુંદર શબ્દો સુંદર સ્થાને આપોઆપ ગોઠરાઈ જાય છે.”

ગ્રા. શંકરપ્રસાદ રાવળ દયારામભાર્ગની કવિતાની પ્રશસ્તિ કરતા લખે છે—

‘નાની મોટી કામળ અને વિવિધ પાખડીઓવાળા શુભાળના ફૂલ જેવું દયારામભાર્ગની કવિતાનું સુંદર ન્વરૂપ આપણે યંયાશક્તિ

૪૨૬] સત્કવિ દયારામભાર્ગવું જીવન દર્શણ.

જોયું એ સ્વરૂપમાં વિશાળતા છે, હિમા છે, સહેદયતા છે, એમાં આપણા દેશે બાંધેલું રાષ્ટ્રીય જીવન એનો વિવેક, અને મામાન્ય બુદ્ધિ છે મનુષ્ય જાતિની એમાં કદ્યાણુ વાછનાઓ છે, તીવ્ર મામિકતા છે, પવિત્રતા છે, તત્ત્વ જ્ઞાન છે, અને શું નથી? ગુજરાતની પ્રાચીન કવિતાને આદર્શભૂત સ્વરૂપ દાખવી શકે એવી દયાગમભાર્ગવી કવિતાનું સ્વરૂપ છે.

“સમાલોચક” — (જાનેવાગી સને ૧૯૦૨) નીચે પ્રમાણે નોંધ કરે છે.

કવિવર દયાગમ અને હાફેઝનો તુલના દર્શન લેખ પ્રજ્ઞમાં આદરણીય થાય. તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ જ નથી. કવિવર દયારામે જેમ રસરાજના અતિ મુકુમાર પદની : ગુજર
રસિકોના હૃદયનું પ્રસાદન કર્યું છે, તેમ કાગ : કવિ
હાફેઝે મુલલિત ગઝલોથી ઈરાની રનિકનાં : કર્યા
કારસી ગઝલ સાહિત્ય, કવિ હાફેઝથી ભ. છે.
કવિવર દયારામની ગરબીઓથી ગુજરાત :
થયેલું છે; એમ કોઈપણ ગુજર કબુલ :
:

કવિવર દયારામની કૃતિ,
અલૌકિક કવિત્વ પ્રકટ કરતી નથી;
તાદૃશ્ય ભાવ દર્શાવનામાં અદ્વિતીય છે
તેનો મુલલિત રાગ-પ્રવાહ વહે છે,
ગુજરાતના દિગતને જ્વલિત કરતા,
હૃદય ઠરાવે છે. લૌકિક નીતિ, અને
ચિત્ર દયાગમભાર્ગવે તેમના કાવ્યદ્વારા
કે જે, કાળ જતા ગુજરાતી વૈભવના
સાધન કહેવાશે

ગરબી, ગીત, ગાનના મોટા રાગ

અનેક ઢોમા, પ્રસંગને યોગ્ય, ભાષા, અને ચિતાર ચિતરનામા, દયારામની વાણી ગુર્જર કવિઓમા સર્વોત્તમજ કહેવાશે છતાં કેટલાક એમ કહેનારા પણ જોવામાં આવે છે કે— દયારામની વાણી શૃંગારી છે ” આ અપવાદ એક પક્ષ અને અસંપૂર્ણ વાચનનું પરિણામ હશે શૃંગારમા દયારામે એવો શૃંગાર લીધો છે, કે જે પ્રેમના પૂર્વ સ્વરૂપના જનસ્વભાવનું ચિત્ર દર્શાવે છે શૃંગારની જે શ્રેણીઓમા અતિ રસિક, પ્રેમી હૃદયના વિકાર અને ભાવ ચિતરનારી શ્રેણીજ તેમણે કાવ્યમા લીધી છે અને તેમ કરવામા તેઓ સાદત વિજયી નિવડ્યા છે

કવિવરના વિવાદિત પદનો પત્ર અનુવાદ નહીં કરતા, એટલુંજ કહેવું બસ છે કે, તે પદોમાજ તેમની કેટલીક અલૌકિક ખુબીઓ રહેલી છે દ્રષ્ટા પોતાની દ્રષ્ટિ અનુસાર વસ્તુઓને દેખે છે જે વિવાદિત પદોમાં વાદીઓ શૃંગાર જુએ છે, તેમા રસજો જનસ્વભાવનું ચિત્ર દેખે છે અને તે વળી એવું નૈસર્ગિક, કે બીજાની ચિતરાય નહીં અસ્તુ એ મેઢેયો પોપડો ઉખાડનાની અત્ર અગત્ય નથી માત્ર એટલુંજ દર્શાવવું પ્રસંગાનુકુલ છે કે, રા રા ઝવેરીએ કવિવરને માટે જે ઉત્તમ અભિપ્રાયો આ લઘુ લેખમા રચળે રચળે પ્રદર્શિત કર્યા છે, તે ગુર્જર રસિકોને માન્ય છે અને એજ ભક્તિ તેમના કાવ્યો માટે રસિકો ધરાવે છે, ને ધરાવશે. કવિ અને કવિતાને માટે જે તે મત આપવાને યોગ્ય કહેનાયજ નહીં પડિત જગજાથે ‘રસતરંગિણી’ મા એક રચને આવેજ અભિપ્રાય આપતા કહ્યું છે કે, “નાજુક પ્રવાહવાળી આ રસતરંગિણી, તત્ત્વ શોધક મહિષોના અવગાહન માટે નથી ” વળી બીજા એક સંસ્કૃત કવિએ પણ અરસમયી કટાણને કહ્યું છે કે—
 ધરસિકેષુ કવિત્વનિવેદન, શિરસિ માઝિલ્લ, માઝિલ્લ, માઝિલ્લ ॥
 કવિવર દયારામભાઈની કૃતિની ખૂબીઓ આ લઘુ ગ્રંથમા, રા ઝવેર એ બહુ સારી રીતે દર્શાવી છે.

૪૨૮] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્ગવું જીવન દર્શણ.

કનિસમાદ ન્હાનાલાલભાઈ, દયારામભાઈની જયન્તી વ્યાખ્યાનમાં,
દયારામભાઈની ગરબીની પ્રશંસા કરતા કહે છે—

“મીઠાશ તો દયાગમનીજ”

Lyrics ગોધવા કયા વનવનમાં ભટકવું પડે એમ છે ?
ગુજરાતની ગરબીઓ સમા Lyrics જગતભરમાં નથી

ગુજરાતણના રાસનું મૂલ શું આકો છો ?

✓ ગુજગતી ગરબીના-રાસડાના મૂલ પૂછવા હોય તો જગતપ્રવાસી
કવિનર ટાગોરને જઈને પૂછજો કે જગતભરમાં કયારે દીકરા
કે સાલજ્યા ?

જગતભરના સાહિત્યમાં-જગતભરના સંસારમાં, જગતના
Lyrics માં ગુજરાતી ગરબીઓનું-ગુજગતણના રાસનું સ્થાન
અદ્ભુત છે; તે એ ગરબીઓના સમ્રાટ-ગુજરાતના હૃદયગાજી
દયારામનું જે સ્થાન સદા અદ્ભુતજ છે

એમની એક એ જ ગરબી ગુજરાતનું મહામૂલુ ગમોતી છે

— કવિ ન્હાનાલાલ

✓ ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ તત્ત્વચિંતક અને ઉચ્ચ કોટિના વિદ્વાન
સદ્ગત દિ. બ. નમદિશાંદરભાઈ દેવગાંધર મહેતા દયારામભાઈની
શૂભારસની કવિતાનું મૂલ્યાંકન નીચેના શબ્દોથી કરે છે

“પરમેશ્વરનું પરમ સત્યત્વ અને તેના કોઈ કોઈ ગુણધર્મનું
માહાત્મ્ય જ્ઞાન તેમના પ્રતિના પ્રેમ અથવા રતિમાં મૂળથી ત્યારે
પેસે છે, ત્યારેજ તે પ્રેમ અથવા રતિ ભક્તિ ગણાય છે આમાંનો
એક પણ અશ ન હોય તો તે માત્ર પ્રણય અથવા રતિજ ગણાય,
પણ ભક્તિ ન ગણાય

આ ધોરણ વડે આપણે હવે તપાસવાનું છે કે દયારામભાઈ
જે રસનું જ્ઞાન કરે છે તેમાં લૌકિક સ્ત્રી પુરુષની રતિ છે કે અલૌકિક

દયારામભાઈની કાવ્ય વાડીનું વિહંગાવલોકન. [૪૨૯

પુરુષોત્તમ અથવા નટવરમાં તેનો સખી ભાવ છે ? દયારામના સઘળા સાહિત્યમાં કૃષ્ણ વિના અન્ય વસ્તુ ખીજ જણાતી નથી. કૃષ્ણ પોતાના પ્રિયતમ છે, અને પોતે તેની વરઘેલી સખી છે. એ ભાવ હિપરજ તેમના કાવ્યોનો આત્મા આવેયો જણાય છે.

*

*

*

દયારામના અથતું પરિશીલન કરનારને તો પુષ્ટિ સંપ્રદાયના સખી ભાવ ઉપર બંધાયેલી ભગવદ્ ભક્તિથી રંગાયેલું દયારામનું ચિત્ર સમજશે, અને તે માત્ર કવિજ નથી. પરંતુ ભક્ત પણ છે.

દયારામના પોતાના શબ્દોમા તો—

“ હવે ગુણુ દ્રવ્ય એ કારણુ પ્રીતિ થવાના કહાવે,
એ ત્રણે વિકાર રહિત સહજ રનેહ તે શ્રી કૃષ્ણને ભાવે.”

લૌકિક પ્રીતિ અને અલૌકિક ભગવાન્ પ્રતિનો સહજ રનેહ તદ્દન નિરાગા મિથિ છે—વળા પોતાને આંતર અનુભવને તે નીચેની ઢીલાળા પદમા ચિતરે છે.—

‘ મેં શ્રી કૃષ્ણજી વર્ધા, રાધિકેશ મેં શ્રી કૃષ્ણજી વર્ધા.’

ભગવાનના આવા શુદ્ધ સ્વરૂપની જેને ઝાંખી થઈ છે અને જેને તે પ્રભુ વિના અન્ય કોઈ ખરો પુરપજ દેખાતો નથી તેના સખી ભાવને આપણે શુદ્ધ ભક્તિ ન ગણીએ ત્યારે આપણી પરીક્ષામાં તો ભાગ્યેજ કોઈ પાસ થઈ શકે. આ અનુભવ જણાવનારી વાણી સ્વભાવિક સ્ત્રી ઉપરના પ્રેમના મોહમાંથી પ્રકટ થયેલી જણાતી નથી.

દયારામના અથતું પરિશીલન કરનારને તો પુષ્ટિસંપ્રદાયના સખી ભાવ ઉપર બંધાયેલી ભગવદ્ ભક્તિથી રંગાયેલું દયારામનું ચિત્ર સમજશે; અને તે માત્ર કવિજ નથી પરંતુ ભક્ત પણ છે. એવા નિર્ણય ઉપર આવવાને બળવાન કારણો જડી આવશે.

૪૩૦] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્તિ' જીવન દર્પણ.

ગુજરાતના સમર્થ સાક્ષર સદ્ગત દિ બા. કેશવલાલ હર્ષદેરાય ધ્રુવ, જ્યન્તી વ્યાખ્યાન પ્રસંગે (તા. ૧૪-૬-૨૬) 'દયારામભાર્તિ' વિષે કહે છે.

‘કવિ દયારામે મનુષ્ય જીવનદ્વારા સ્વર્ગ ખતાવ્યું છે. પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ ઉતારતા ગીતો તેમણે ગાયાં છે. દયારામના કાવ્યોમાંથી અનેક જાનની પ્રેરણા મળી શકે તેમ છે. તેઓ નીતિ અને સદ્ભાવનાના પ્રચારક હતા. તેમનાં કાવ્યોમાં ઘણું ઉંડું તત્ત્વજ્ઞાન રહેલું છે, છતાં તે સરળતાથી સમજાય તેવા છે.

(તા. ૨૨-૬-૨૬)

દયારામભાર્તિની કવિતામાં અલંકાર વિષે બોલતા સાક્ષર સદ્ગત શ્રી રા. બ. રમણભાર્તિ મહીપતરામ નીલકંઠ લખે છે—

‘અલંકાર રચનાની વૃત્તિ બંધાયા પછી, ઓગણીસમાં મૈકાના ભક્ત કવિઓએ કાંઈ નવીન દિશામાં ગતિ કરી નથી, માત્ર એક અપવાદ છે. અને તે પ્રાચીન કાવ્ય સાહિત્યમાના છેદના થયેલા પણ તે પહેલાથી ઉતરતી પ કિતએ ન એસે તેવા કવિ દયારામભાર્તિની અપૂર્વ કવિતાનો છે તે દરેક બાળતમા પહેલે ચીત્રેજ ચાલનાર ન હોતા. લાલિય, કામળતા, રમિકતા એ સર્વ તેમનામાં અવનવા છે. નાનાં નાના છુટાં રસપૂર્ણ કાવ્યો રચવાની રીત તેમણે નવી ઉપજાવી છે.’

અંતમાં સ્વ. શંકરપ્રસાદ રાવળે તેમના ‘દયારામભાર્તિના જીવન ચરિત્ર’ ની સમાપ્તિમાં જે શબ્દોથી કવિને ભવ્યાન્વલિ આપી છે. તેજ શબ્દોથી હું પણ ભક્તિ ભાવપૂર્વક તે રસાત્માને આપું છું.

બાંચક ! આવા દયારામભાર્તિ અને તેમની કાવ્યવાણી દ્વારા અને ત્હારા ભાવિ ગુર્જર બંધુઓના કેટલા બધા પૂજ્યભાવને પાત્ર રહેશે ? તુ પણ અમારી સાથે પૂજ્યભાવના સંગીતમાં ભાગે પડતો સુર પૂરશે કે “ ધન્ય હો ત્હમને ઓ, રસસિદ્ધ કવિરાજ ! ધન્ય હો ત્હમને ! ઓ જીવન પર્યન્તના ભકિતરસમાં તહલીન રહેનાર

ભક્તરાજ ! ધન્ય હો ત્હમને એ જીવનનરતના ઉપદેશક તત્વજ્ઞ !
અમારી ગાંધી ગુર્જરભૂમિ ત્હમારી સદા ઝાણી ગઈ ત્હમને ધન્યવાદ
દેતી રહે ! ખાચીન અર્ચાચીન કે થનાર અમારા કવિવરોમા ત્હમારું
માનનંતુ ગ્યાન સદા તપતુ ગ્રહે ! ત્હમને ફરી ફરી અનેક વાર
નમન હો ! ત્હમારી દિવ્ય કવિતાદેવીના ગસભગ કાવ્યશબ્દો અમારી
આગળ કોઈ અનંત મહાસંગીત ગાયા કરો ! ગાયા કરો અને
ત્હમારું અતૃપ્ત રાખનાર કાયામૃત અમને પાયા કરો !

અન્તમા દયારામભાર્ગવી નીચેના આશીર્વાદ વચનથી આ ગ્રંથ
સમાપ્ત કરીશું

વદન હો, સહસ્ર વદન હો, તે અથમતી વર્ષા, શરદની વર્ષા,
સ્વાતિ નક્ષત્રની વર્ષા, શરદપૂર્ણિમાની જતી જતી વર્ષા મોતી વગસી
જન્ય છે તેમ મધુરેણ સમાપયેત્ત એ ન્નાયે, ગુજરાતના મધ્યયુગની
પૂર્ણાવૃત્તિ સમયે રસના મોતીડા વર્ષાવતા અને ગુર્જર સાહિત્ય
વાટિકાને ઉત્તમ કાવ્યો રૂપી પુષ્પિત લતાના પરિમલથી ભરી દેતા
તે રસ કવિને.

કવિકૃત આશીર્વાદ,

રાગ રિક્તો.

ચિરંજીઓ સુચી રહો તુમ સકલ હરિજન, ॥
 આનંદ મગલ અસહ્ય હરિમેં રહોની મન્ન, ॥ ચિરં ॥૧॥
 ભક્તિ પ્રેમ આસક્તિ વ્યસન શ્રોત્રજેશ, ॥
 ગુરુ ભગવદો ભાવ સદા દુઃખ કદા ન લેશ ॥ ચિરં ॥૨॥
 કરમ છાલ માયા મય જનમ મરન જાઓ, ॥
 શુભ મતિ રહો સતત મન કુપથ ક્ષુ ન ધાઓ ॥ ચિરં ॥૩॥
 સદ્ગુન સતસગ સદા રહો પુનઃ કામ, ॥
 પહો આશિસ દેત સદા દાન દયારામ ॥ ચિરં ॥૪॥

ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈ વિરચિત

પ્રબોધપદ.

(ચિત્રપટ—જ્ઞાન ગમત.)

આ ચિત્રપદ ભક્તકવિશ્રીએ શ્રીમદ્ભાગવત અને શ્રી ગીતા
 આદિ શાસ્ત્રોને આધારે રમત માથે ઉત્તમ જ્ઞાન આપનાર સુદર
 રીતે તૈયાર કરેલો છે જે દરેક હિંદુના ધર્મા અવકાર ૩૫ દિવ્ય
 વસ્તુ તરીકે સચ્ચી સામ્યતા વાચક છે દિમ્ભત ૩. ૮-૯-૭ છે. 'પદ્ય
 દયારામભાઈનું જીવન ચરિત્ર લેનારને મક્ત આપવામા આવશે.

મળવાનું ઠેકાણું :—નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ ડોહાવાલા

ડોહાઈ (ગજરાત.)

ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્પણ

અથનાં

પરિશિષ્ટો

પરિશિષ્ટ ૧ હું

દયારામભાઈનું વંશવૃક્ષ

રાઘવજી

|

કે. ૧૮

|

આણંદામ

|

નરમરામ

|

પ્રભુનામ

પરિશિષ્ટ ૨ જી

દયારામભાઈના સદ્ગુરુ શ્રી વલ્લભલાલ મહારાજનું
વંશવૃક્ષ

આચાર્યના નામ

પ્રાકટ્ય

(૧) શ્રીમદ્દત્તલાચાર્યજી

સવત ૧૫૩૫ ચૈત્રવદી ૧૧

(શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજી)

(નજદેશના પુનમિયા માસપ્રમાણે.)

(૨) શ્રીયુ સાધજી

સવત ૧૫૭૨ માગસર વદી ૯

(શ્રીવિક્રમેશાચાર્યજી)

(૩) ટિકાયત (તિત્તકાયત)

સવત ૧૫૮૭ કાર્તિક સુદી ૧૨

શ્રીગિરિધરજી

(૪) શ્રીદામોદરજી

મવત ૧૬૩૨ શ્રાવણ સુદી ૧૪

(૫) શ્રીવિક્રમરાયજી

મવત ૧૬૫૭ શ્રાવણ સુદી ૧

(૬) કાકા શ્રીવલ્લભજી

મવત ૧૭૦૭ શ્રાવણ સુદી ૧૪

(૭) શ્રીમુરલીધરજી

મવત ૧૭૩૧ આષાઢ સુદી ૧૧

(૮) શ્રીપુરુષોત્તમજી

મવત ૧૭૫૨ કાર્તિક/વદી ૬

(૯) શ્રીદત્તભાઈનાલજી મહારાજ

મવત ૧૭૮૮ જ્યેષ્ઠ સુદી ૪

(દયારામભાઈના બ્રહ્મમળધદાતા)

(૧૦) શ્રીત્રિકમરાયજી મહારાજ (ઉપનામ શ્રીતાલજી)

(ગાદી ઉપર ગોદે લીધેના)

મપ્રદાયના વિદ્વાન પ્રા કેશવનાથ શાસ્ત્રીએ આ સળધીસ શોધન પૂર્વકનો વિખતત બેખ 'અનુગૃહ' માસિકના વર્ષ ૨૨ ના અંક ૧૨ મા નવુ દરિગિન્દુ રજુ કર્યું છે જે ગો શાહ

परिशिष्ट ३

द्वितीयां नन्मपत्रिका

१ अथ नन्मपत्रिका

(२) संवत् १८३३ शके १६९९ भाद्रपद सुदि ११ उपरांत १२
जन्मतिथि शनिग्रामरे उत्तराषाढा घटी ४१ उपरांत अति
गंज जन्मयोगे श्री रवि उदयगत घटी ४१-४२ समये जन्म
भाई दयाशकरस्य ।

र ल
५ १
० २०

(प्राचीन हस्तलिखित ग्रथमांथी)

० जन

(३) ५ x x x x x श्री तेष्णर धम
प्रियाहारी अवटक भट्ट प्रभु
कुले १. १ २०१२
x १५
५ १

१०२१
गृहे

१

१

शनिवार नक्षत्र श्रवन योग अतिगंज,
रवि उदयगत घटी एकतालीस ष्हेचांनिये;
दुजे राहु, तीजे गुरु शुक्र उभय. चौथें बुध,
रविपचम, छठे सनि सप्तम कुम्भ मानिये;
अष्टम केतु, नौससि, यह विधिके जन्माछर,
कृष्णदास 'दधारास' ताके उर आंनिये (१)

‘अथ जन्मलग्नमिदम्

પરિશિષ્ટ ૪

શ્રી દયારામભાઈના ગ્રંથોની યાદી (વર્ગીકરણ સહિત)

લે. શ્રી. જીવણલાલ જગનલાલ જોષી, એમ. એ.

૧. શ્રી દયારામભાઈના પ્રગટ થયેલા ગુજરાતી રાગખંડ ગ્રંથો--

(૧) રસિકવલ્લભ - ૫૬ ૧૦૮, કડી ૧૦૮૦, રાગ - સામેરી.

શ્રી દયારામભાઈએ ૫૨ વરસની વયે ચાણોદમાં લખ્યો. મંવત ૧૮૮૪, શ્રાવણ સુદિ ૧૧ (ઈ સ. ૧૮૨૭). દરેક પદનાં પહેલાં ચાર ચરણ ચોપાઈના છે. 'જી' બાદ કરીશું તો ચોખ્ખો ચોપાઈ છંદ થશે. ઢાળમાં બે ચરણ 'હરિગીત' ના અને બાકીના 'શંકરા' છંદનાં છે. તેથી આ ગ્રંથ રાગખંડ, તાલખંડ, છંદોખંડ અને પદખંડ કહી શકાય.

શ્રી દયારામભાઈએ ચોપાઈના ચાર અને ઢાળનાં છ ચરણ ગણીને દરેક પદના ચરણ સર્જેલા હોવાનું જણાવેલું હોવાથી એઓશ્રીના હિસાબે રસિકવલ્લભનાં ૧૦૮ પદની ૧૦૮૦ કડીઓ થઈ, ૧૦૮૦ ચરણ થયા.

'રસિકવલ્લભ' ના ટીકાકારો ચોપાઈનાં ચાર ચરણ ગણવાને બદલે બે ચરણ ગણે છે અને ઢાળના ચાર ચરણ કાયમ રાખી દરેક પદનાં ૮ ચરણ ગણે છે. તેથી તેમના મતે ૧૦૮ પદની ૮૬૪ કડીઓ થઈ, ૧૦૮૦ ચરણ થયાં.

ટીકાકારના મત કરતા ગ્રંથકારના મતને અનુસરવું મારું ચોપાઈના દરેક ચરણે ચરણ, એની કડીએ કડીએ પ્રાસ-અનુપ્રાસ છે. જો બખ્ખે ચરણોની એકેક કડી ગણીશું, બનાવીશું - ટીકાકારના મત મુજબ - તો બંને પ્રાસ જુદા આવશે.

'રસિકવલ્લભ' શુદ્ધાદૈત - સિદ્ધાંતથી રસાયેલો છે. શરૂઆતના ૨ થી ૧૦ પદમાં એમણે બાલપણમાં - કાચી અવસ્થામાં - કાચી

શુદ્ધિમાં તેર ચૌદ વરસની વયે - ૧૪ થી ૨૬ વરસની વય સુધી - બાર વરસ જેટલા સાંચા ગાળાનું ભારતનું પ્રથમ પર્યટન કર્યું હતું તેવું વર્ણન છે. ત્યારબાદ અંત સુધી શુદ્ધાદેવ - સિદ્ધાંત, તેના નિગૂઢ રહસ્ય સાથે સચોટ જાણાયેલો - અચાયેલો છે.

મુગ્ધ યુનિવર્સિટીએ આ ગ્રંથને એમ. એ. ના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરી એનું બહુમાન કર્યું છે.

(૨) સૂરસારાવલી- (ભાષાંતર) શ્રી. દયારામભાઈએ ૪૭ વરસની વયે શ્રી વિદ્યેશજીની આજ્ઞાથી ડબોઈમાં, ચાણોદ-ડબોઈ બંને ઢેકાણે રહી ગુજરાત ભાષામાં પદબંધ ભાષાંતર કર્યું. મંવત ૧૮૮૦, આવણ સુદિ ૧૨ રવિવાર (ઈ. સ. ૧૮૨૩). શરૂઆતના દશ અને અંતનાં દશ પદ (દોહા) મળી વીસ પદ (દોહા) એમની પોતાની રચના છે. બાકીના ૧૧૧૦ પદ ભાષાંતરનાં છે. રાગ : કાફી; કલ્પદ્રુમ. છંદ : દોહા. રાગબદ્ધ અને છંદોબદ્ધ. કડી : ૧૧૩૦.

(૩) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા માહાત્મ્ય-શ્રી દયારામભાઈએ ૪૬ વરસની વયે ચાણોદ-ડબોઈ બંને ઢેકાણે રહી ગુજરાતીમાં લખ્યો છે. મંવત ૧૮૭૯ આવણ વદિ ૮ ગુરુવાર (ઈ. સ. ૧૮૨૨). અધ્યાય ૧૮ રાગ-કેદારો, આશાવરી, ગમત્રી છંદ-દ્રીટપટા. રાગબદ્ધ અને છંદોબદ્ધ. કડી : ૮૧૫. પદ્મપુરાણના આધારે ગાયેલો વાર્તા-આઠ વાર્તાઓથી સંકળાયેલો આખ્યાનાત્મક ગ્રંથ.

(૪) અજ્ઞમિત્રાખ્યાન-શ્રીદયાનંદભાઈએ ત્રિકાવદર્શી મહાત્મા મદદ પુરુષ હરજીરામ ભટ્ટજીની આજ્ઞાથી ૩૦ વરસની વયે ચાણોદમાં લખ્યું મં. ૧૮૬૩ ભાદરવા સુ ૧૫ સુવત્સ શતભીષા નક્ષત્ર (ઈ. સ. ૧૮૦૬) કડવા : ૯, કડી : ૪૦૧, રાગ : ગમત્રી, મેવાડો, દેશાખ, સિંધુકો, લીનડો, સોરઠ માલકોષ રાગબદ્ધ અને કડવાબદ્ધ. દેશી દાળમા દળાયેલું અને પ્રચલિત રાગમા રચાયેલું તેમજ પ્રાસાદિક વાણીમાં

નિરૂપાયેલું, ભગવન્નામનો મવોત્કર્ષ દાખના દલીલો માટે માણિત કરતું-પ્રતિપાદન કરતું આખ્યાન.

(૫) પત્રલીલા-શ્રીદયાનામભાઈએ ૨૯ વર્ગમની વયે કબોઈમા ગુજરાતીમા પત્રલીલા ગી. (મ ૧૮૬૨, ઈ સ ૧૮૦૫) રાધાકૃષ્ણના પાત્રમા ગુજરાતી ભાષામા અગ્રમપગ્મ પદમા પત્રની આપણે કંગવનાર એઓ શ્રી પ્રથમ જ છે પદ્ય ૫ અને રાગજદ્ધ પદ : ૩૧, કડી : ૨૧૦.

(૬) મુરલીલીલા-ગંબીજદ અને પદ્ય ૬ ગંબી : ૪, પદ : ૧, કડી : ૧૦૦ કૃષ્ણનું સતત અધગમત પીતી મુન્તીનું નન સળગાતી દેવાના નિશ્ચયને આપાદ વાગી દીધો છે તેમજ ગોકચના સાથે મળગતી ગોપીહૃદયનુનારીહૃદયનું તાદશ ચિત્ર ચિતરેતું છે.

(૭) રૂપલીલા-પદ્ય ૬, રાગજદ્ધ અને તાલગદ્ધ પદ : ૧૨, કડી : ૫૦, ગગ : સોઠ, બિલાવલ, મારુ અને રામકૃતી. આમા કૃષ્ણના સ્વરૂપનો -રૂપનો પાર પામના માટેની, પાગ નહીં પામી શકવા માટેની રાધાની અકથ તાનાવેલીનું, અસહ્ય મનોમથનનું, અસીમ મથામણનું તાદશ ચિત્ર ચિત્ર કરવામા આવ્યું છે.

(૮) કમલલીલા-પદ્ય ૬. પદ : ૬૪, કડી : ૨૨૫. યમુનામા રહેલા કમલ લાવવાના મિથે કૃષ્ણનો નાશ કરવાનો કસનો નિર્ધાર એ પ્રમંગને સહજ દષ્ટિ સમક્ષ ગંબી આખ્યાન ગયું છે.

(૯) રુકિમણિ વિવાહ-મીઠાંબધ. મીઠાં : ૩, કડી : ૧૧૬. રુકિમણીહરણના પ્રસંગને સચોટ ચીતરી નારીહૃદયની ધીકતી વેદનાને અને સળગતી તાલાવેલીને રજૂ કરવામા આવી છે. રુકિમણીનો પત્ર આસ ધ્યાન ખેંચે છે

(૧૦) સત્યભામાનો વિવાહ-મીઠાંબધ, છદ્ય ૬. મીઠાં : ૮. કડી : ૧૬૨. છદ : ચોપાઈ. રાગ : ધનાશ્રી. સ્વમતકમણિનો પ્રસંગ ટાપી સારુયે આખ્યાન ગયાયું છે. સ્વમતકમણિ કેન્દ્રધાને છે. એમા આવેલું ગૌરવભોજન તો મોઢામા પાણી લાવે એવું છે

(૧૮) શ્રીકૃષ્ણજન્મનો ગરબો - કડી : ૫૬

(૧૯) કુંવરબાઈનું મોગાણું - કડી : ૨૬.

(૨૦) વ્રજમહિમાનો ગરબો - કડી : ૧૦૫.

ત્રિવિધ પદ્ધતિથી વ્રજનો મર્વોત્તમ મહિમા વર્ણવ્યો છે ગારે
મારે અતમા પોતાની જન્મભૂમિ-ચાણોદની પણ અપહ્તતા કરી છે.

ચંડીપુરી મહાપાવન, જન્મની ભૂમિ જો;

નર્મદા નદી પવિત્ર ધુગ્ધી પૂમિ જો (૧૦૨)

(૨૧) રસિયાજીના મહિના - કડી - ૬૫ વિપ્રવલ શૂગારનો
અથ કૃષ્ણવિરહે ઝૂંટી ગોપીના હૃદય દગેક મામે થતી અદીઠ વેદનાને
જ કરતો અથ, અત થતા સયોગનું અમદર્શન.

(૨૨) દાણ્યાતુરીનો ગરબો - કડી : ૬૮. અયોગશૂગારનો
મનોખો અથ. રાધાકૃષ્ણનો 'દાણુ' વિષેનો વાર્તાવાપ અને ગોપીહૃદયની
મિત્રન માટેની આતુરતાનું તાદરશ ચિત્ર ગજ કરે છે.

(૨૩) વહેવારચાતુરી - કડી : ૫૨ (૬૪-૬૫). શ્રીધ્યાગમબાઈનું
આવહાનિક જ્ઞાન ભાગેભાગ જોવામા આવે છે એ પ્રમાણે ચાલનાર
ભાગ્યે જ વહેવાગમા પાછો પડે

(૨૪) ચૈત્રવણી - કડી ૩૫ સસાગમન જીવને અજમ
આગળ રૂપ છે.

(૨૫) ભક્તવેલ - કડી ૫૨ ભક્તોના ગુણગાન સાથે ભગવાને
કરેલી અહાયનું વર્ણન ગાયક અને વાદ્યને પીગળાવે એવું છે.

(૨૬) મીરાંચરિત્ર - કડી : ૩૬. મીરાના અગત્યના જીવન
પ્રસંગોનું નાટ્યરતની દૃષ્ટિએ વર્ણન થયેલું છે

(૨૭) પ્રેમપરીક્ષાનો ગરબો - કડી - ૨૨.

(૨૮) ચોરાશી વૈષ્ણવોનું ઘોળ - કડી : ૫૨. શ્રીનાથજીની આજ્ઞાથી એમની મમક્ષ ગયાયેલું. આ બાબતનો હિન્દોખ અનુભવ-મંજરીમાં છે

(૨૯) શ્રીવલ્લભનો પરિવાર - ગાગ - ભેગવ, કડી : ૫૦.

(૩૦) શ્રીકૃષ્ણસ્તવન મંજરી - કડી : ૬૬.

(૩૧) કાત્યાયનીનો ગરબો - કડી : ૧૭.

(૩૨) પંદર તિથિનો ગરબો - કડી : ૧૬.

(૩૩) બાલદીલાનો ગરબો - કડી : ૨૬.

(૩૪) પારણું - કડી : ૪૮.

(૩૫) મનપ્રબોધનો કુકે - કડી : ૩૧.

(૩૬) અકલ કલાનો ગરબો - કડી : ૧૬.

(૩૭) મોહિનીસ્વરૂપનો ગરબો - કડી : ૩૪.

(૩૮) અપરાધક્ષમાપોહશી - કડી : ૬૪

(૩૯) રાધિકાનું સ્વપ્ન - કડી : ૧૬.

(૪૦) ગ્રેહ વિલાસ - કડી : ૨૦

(૪૧) પંદર તિથિ - કડી : ૨૦.

(૪૨) રાધિકાનાં વખાણ - કડી : ૮.

(૪૩) રાધિકાનો વેનાબેલ - કડી : ૨૮

(૪૪) બાલદીલા - કડી : ૨૬.

(૪૫) હનુમાનગરુડની લાવણી - કડી : ૮૦.

(૪૬) રાધિકા પોતાની માતાને કહે છે - કડી : ૧૧

(૪૭) શ્રીશેષગાયીજીનું ઘોળ - કડી : ૧૩.

(૪૮) શ્રીનાથજીનું વર્ણન કડી : ૨૬.

(૪૯) રાગદીલા - કડી : ૨૧

(૫૦) વહાલાઈના મહિના - કડી : ૪૪.

(૫૧) પ્રબંધ - (લગવનામાનત્રી)

(૫૨) શ્રીકૃષ્ણનામચિત્રામણિ - (પ્રબંધ)

(૫૩) શ્રીકૃષ્ણના ધ્યાનનું યોગ - કડી : ૧૦.

(૫૪) ચૌવીમ અવતારનું યોગ.

(૫૫) શ્રીયમુનાઈની સ્તુતિ (લાવણી).

(૫૬) શિક્ષા પરીક્ષા પ્રદીપ - કડી ૧૩૧

આમા આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક, અને આધિદૈનિક દષ્ટિએ ધરગથ્ય લાખામા શિક્ષાની સગિતા વહે છે

(૫૮) શ્રીકૃષ્ણજનોર્થ.

(૫૯) અષ્ટપટરાણીના વિવાહ -

(૫૯) વિનયખત્રીસી - આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈનિક દષ્ટિએ લખાયેલી આ વિનવણી ધારી અમર કરે છે.

(૬૦) ઓખાહરણ—

દીપ—ઓખાહરણ ગ્રેમાન હતું લખેલું હોવાથી તેમજ રૂઢ કડવા પછી બાઈના બધાનું સર્જન શ્રી દયારામભાઈનું કરતું હોવાથી અહીં રમાન આપ્યું છે.

૨ શ્રી. દયારામભાઈનાં મગર થયેલા ગુજરાતી છંદોબદ્ધ ગ્રંથો.

(૧) ભક્તિપોષણ—છંદોબદ્ધ, ૧૦૧ ચદ્રાવના સર્વસામાન્ય અને સર્વસમત વિષયોની છણાવટ. જે ભક્તિ, લગવ, ભક્તની સર્વોત્કૃષ્ટતા બતાવી ભક્તિમય છે. તે આદે છે.

(૨) પદ્યકલ્પ વર્ણન—

માલિની, શાર્દૂલ, મનહર

રાધા અને ગોપીની અસહ્ય વિરહદશાનું તાદશ ચિત્ર ચીતરતો, ઔઠ ભાપામાં આલેખાયેલો વિપ્રલંભસૂગાનો અંથ.

(૩) હરિભક્ત ચંદ્રિકા—છંદોઃખંડ, છંદ, દહા અને ચોપાઈ. કડી : ૨૩૦.

(૪) પુરુષોત્તમ પંચાગ—(શ્રીવલ્લભઅષ્ટોત્તરશતનામ, શ્રીવિક્રમઅષ્ટોત્તરશતનામ, શ્રીરાધા અષ્ટોત્તરશતનામ, શ્રીગોપીજનઅષ્ટોત્તરશતનામ, પુરુષોત્તમપુષ્ટનામ). છંદ : દુવૈયા.

(૫) પુષ્ટિપથરહસ્ય—: રમાવલી : ૧૪૮ દહા : ૧૩૫=૧૮૩. પુષ્ટિમાર્ગનું ગૂઢ અને નિગૂઢ રહસ્ય સરળ અને પ્રાસાદિક વાણીમા રજુ કરી પુષ્ટિરથ જીવોને વિશુદ્ધ અનન્ય અને શુદ્ધ પુષ્ટિજીવન જીવતાં શીખવનાર ગુર્જર વાડૂમયનો એક પ્રમેયપ્રચુર અંથ.

(૬) આત્મણુભક્ત સંવાદ—છંદ : દુવૈયા, કડી : ૭૦, રાગ : જોગિયા, આશાવરી. આમાં માયાવાદનું ખાંડન અને શુદ્ધદેવ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આત્મણુદેહ કરતાં ભક્ત-આત્મભક્ત શ્રેષ્ઠ છે.

(૭) મનમતિસંવાદ—છંદ : દુવૈયો, રાગ : જોગિયા, આશાવારી. પ્રભુ સાથે થયેલી પ્રીતનું મનોવૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ આલેખન ચયુ છે.

(૮) કાલજ્ઞાનસારાંશ—છંદ, દોહા : ૮૦ આ અંથનો મેનનથી માણસ પોતાનું મૃત્યુ પારખી શકે છે.

(૯) શ્રીકૃષ્ણઅષ્ટોત્તરશતનામ—છંદ : મોરારજ કડી : ૪૦

(૧૦) શ્રીકૃષ્ણઅષ્ટોત્તરશતનામચિતાંમણી છંદ : સુજંગમપ્રયાત.

(૧૧) પ્રબોધજ્વાવલી—કુડલિયા : ૫૨. પ્રચલિત જાવન ઉખાણામાં કૃષ્ણમયજીવન જીવવાની ભાગેભાર શિખામણુ આપવામાં આવી છે.

(૧૨) હરિનામમાળા—સવૈયા.

(૧૩) મૂર્ખલક્ષણાવલી—કવિત : ૬

૩. શ્રીદયારામભાઈના પ્રગટ થયેલા ગુજરાતી ગદ્ય ગ્રંથો—

(૧) પ્રશ્નોત્તર માસિકા - પાન : ૩૩૨ પ્રશ્ન : ૧૫. લક્ષ્મિ-
સાગીય સિદ્ધાંત અને શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાંત દાખલા દલીલો સાથે સરળ
મધ્ય ગૂઢ વાણીમાં વિવિધ શીષકના ઉપક્રમે સચોટ રજુ થયો છે.
કૃત આ એકલા જ ગ્રંથના વાચનથી પુષ્ટિસ્થ જીવ કૃતાર્થ થઈ
તકે છે. બીજા ગ્રંથ પદાદિમા જે સિદ્ધાંતો રજુ થયા છે, તે બધાનો
નિષ્કર્ષ—સારાશ ટૂંકમાં પણ સચોટ આમા જોવામા આવે છે.

(૨) પ્રશ્નોત્તરમાળા—ટૂંકા પણ ગૂઢ પ્રશ્ન અને ટૂંકા પણ નિગૂઢ ઉત્તર
—એવા ૧૦૮ પ્રશ્નોત્તર લખી ચિંતાતુર જીવને સાચું માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

(૩) હરિહરાદિ સ્વરૂપ તારતમ્ય—શ્રીહરિ અને શિવ—એ બંને
સ્વરૂપનો તફાવત દાખલા દલીલો સાથે સચોટ સમજાવ્યો છે.

ટીપ—ઉપરના ત્રણ ગદ્યગ્રંથોની હસ્તલિખિત અસલ પ્રત અમારી
પાસે છે. ‘પ્રશ્નોત્તરમાસિકા’ની અને ‘પ્રશ્નોત્તરમાળા’ની પ્રત શ્રીદયારા-
મભાઈના હાથની છે. ‘હરિહરાદિ સ્વરૂપ તારતમ્ય’ની પ્રત અમીન
દેલાભાઈના હાથની છે.

: ૨ :

શ્રીદયારામભાઈના પ્રગટ થયેલા મળલાપાના છંદોબદ્ધ
ગ્રંથો—

(૧) સતસૈયા—શ્રીદયારામભાઈએ ૩૯ વરસની વયે ચાણોદમાં
મળલાપામાં રચ્યો. મંવત ૧૮૭૨ ભાદરવા સુદિ ૮ (રાધાષ્ટમી)
(ક્રિ. સ. ૧૮૧૫). દોહી : ૭૩૧, પ્રકરણ : ૧૫. સતસૈયા દરેક દષ્ટિએ
સર્વોત્તમ છે નાવિદ્યવર્ણન, પ્રેમવર્ણન વગેરે સાહિત્ય હૃદયને હવ્યમયની
નાખે એવું છે.

(૨) વસ્તુવૃંદદીપિકા - શ્રીદયારામભાઈએ ૪૧ વરસની વયે
ચાણોદમાં મળલાપામાં ‘વસ્તુવૃંદદીપ’ કિ રચી. મંવત ૧૮૭૪ આવણ

વદિ ૮ સોમવાર (ઈ. સ. ૧૮૧૭). એક વસ્તુથી તે એકસો તે આઠ વસ્તુ સુધીનું વર્ણન છે આ ગ્રંથ એમનું પાંડિત્ય અને બહુશ્રુતત્વ બતાવે છે. એને ‘કોશગ્રંથ’ ખુશીથી કહી શકાય તેથી એઓશ્રી કોશકાર તરીકે પણ નામના મેળવી શકે એમ છે.

છંદ-દોહા : ૨૪૧, સોરઠા : ૧; અરિલ્લ : ૭૮, ચોપાઈ : ૧૨૬, છપ્પય : ૧૭, કુંડાલિયા : ૬, નગજ : ૭ દડક : ૧૪, દુવૈયા : ૧, રોલા : ૪૫, હરિગીત : ૧૪, મત્તગયદ : ૨, રવિત્ત : ૨૦, સવૈયા : ૩, અડિયલ : ૨૬, મદનમસિકા : ૧૦, સુગીનિકા : ૬ અને ચર્ચરી : ૩.

(૩) શ્રીમદ્ભાગવતની અનુક્રમણિકા-શ્રી દયારામભાઈએ ૪૬ વરસની વયે ચાણોદમાં પ્રજાભાષામાં લખી. મં. ૧૮૭૬ ફાગણ વદિ ૨ (ઈ. સ. ૧૮૨૨)

છંદ-મેલા : ૧૨૨, દોહા : ૬૦, ચોપાઈ : ૪૮, રસાવલી : ૩-૪, હરિગીતા : ૩. ભાગવતના અધ્યાયમાં આવતા પ્રસંગોનું મંક્ષેષમાં પણ અનુક્રમે વર્ણન છે.

(૪) પ્રજાવિલાસામૃત-શ્રીદયારામભાઈએ ૪૯ વરસની વયે ભરૂચમાં પ્રજાભાષામાં લખ્યો. સં. ૧૮૮૨ આસો સુદિ ૫ (ઈ. સ. ૧૮૨૫).

છંદ-દોહા : ૩૧, ચોપાઈ : ૪૮૯. પ્રજાયાત્રાનું ભાવસાર વર્ણન કરતો ભાવપ્રધાન ગ્રંથ.

(૫) રસિકરંજન-કવિત્ત : ૧૩૧, છપ્પય ૩૬, કુંડાલિયા : ૪૦, મત્તગયદ : ૭૩. સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ સતસંયા પછી રસિકરંજનને સ્થાન મળી શકે એમ છે.

(૬) શ્રીકૃષ્ણ અક્ષયચરિત્ર ચંદ્રિકા-છંદ : દુવૈયા, કડી - ૨૨. શ્રીકૃષ્ણના અઢળ ચરિત્રોત્ત દાખના અને પ્રભાગ નાચે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે જેનાથી-જેના ગાનથી મૌના નિવિધ તાપ શાંતિ એમ છે.

(૭) વૃંદાવન વિહાર-રાગજદ, તાલજદ. અને પ્રયંધ બદ્ધ, પ્રયંધ : ચાર ચોદ. વૃંદાવનમા જુગલ સ્વરૂપના થતા વિવિધ વિલાસનું વર્ણન છે, રાગ, તાલ અને જદની અનુપમ ગૂંથણી છે, મનોહર છે.

(૮) સંપ્રદાય ચાર-દૃહા : ૧૨૦ શાકર, મધ્વ, નિમ્બાર્ક, રામાનુજ અને વગેરે સિદ્ધાંતને ટૂંકમા પણ સચોટ સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે.

(૧૦) કલેશકુઠાર-દૃહા ૧૮૦, કવિત્વ : ૧૮, મત્તગદ્ય : ૧૦, જપ્ત . . , કુડલિયા : ૧ સદૃશ ગ્રંથના વાચન અને મનનથી આધિ-ભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક કલેશ, શાન્ત પડે એમ છે.

(૧૧) શ્રીકૃષ્ણસ્તવનામૃત-(અધૂરો) દૃહા : ૧૭૬. ભાવભર્યા ભાવે શ્રીકૃષ્ણની મ્તુતિ કરવામાં આવી છે.

(૧૨) પુષ્ટિપથગાર મણિદામ-દૃહા : ૩૫ (૪૨)
પુષ્ટિમર્ગના અદિતીય મણિઓના સ્વરૂપને ટૂંકમા પણ મચોટ સમજાવ્યું છે.

(૧૩) વિજ્ઞાપિતવિલાસ-દૃહા : ૧૫૧.
દીનવદને વિનવણી કરવામાં આવી છે. એમાં આવેલા ઘણા ખરે દૃહા સત્ત્વમાં ભોળામાં આવે છે.

(૧૪) નામપ્રભાવ જનોસી-દૃહા : ૩૨.
ગુરુ પ્રશ્ન પૂછે છે અને શિષ્ય એની પૂર્તિ કરે છે. એ રીતે શ્રીકૃષ્ણના નામનો મહિમા વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

(૧૫) શ્રીકૃષ્ણસ્તવન ચંદ્રિકા-ચોપાઈ : ૧૬૬.

(૧૬) પુષ્ટિભક્તરૂપમાલિકા-દૃહા : ૧૩૫.

પુષ્ટિભક્તોના ૮૪-૨૫૨ ભગવદીયોનાં ત્રિવિધ વિવિધ સ્વરૂપને આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક દૃષ્ટિએ દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.

પ. ભ. હિંમતલાલ
રણછોડજી જેપી
શ્રી દયારામભાઈના
પટ્ટશિષ્યના પુત્ર

પ. ભ. હગનલાલ
હિંમતલાલ જેપી
દ્વિશ્રીના શિષ્યપૌત્ર
જન્મ સંવત ૧૯૩૦ના
પોષ સુદી ૧૫
ગો. વાસ મવત ૧૯૮૬ના
ભાદરવા સુદી ૮ ઉલોઘ

૫. સ. શ્રી જીવનલાલ છગનલાલ જોષી એમ એ. એડવોકેટ

ભક્ષાકૃતિ શ્રી દયારામભાઈના શિષ્ય પ્રપૌત્ર
જન્મ સંવત ૧૯૬૮ના પૌષ સુદી ૧૩ રોજી

(૧૭) ચાતુર ચિત્ત વિલાસ—(ગુ+વ. લાપામાં રચના) ચોપાઈ : ૧૫, દોહા : ૨૬, સોરઠો : ૧, છપ્પય : ૫, કુંડલિયો : ૧ પદ : ૫.

દૃષ્ટાન્તની દૃષ્ટિએ સ્ટીક લખાયેલો પ્રખ્યાત ગ્રંથ છે. સમસ્યાઓ વગેરે એમનાં અભેદ જ્ઞાનનું અને બહુશ્રુતત્વનું સચોટ દર્શન કરાવે છે.

(૧૮) મૂર્ખલક્ષણસૂત્રકરી—દોહા : ૧૭.

વિવિધ પ્રકારના મૂર્ખતાનાં લક્ષણો બતાવ્યાં છે. દૂંકમા મૂર્ખાઓની વ્યાખ્યાઓ આપી છે.

(૧૯) હરિદાસમણિમાલા—દોહા : ૧૨૦

વેદકાળથી તે અત્યાર સુધીના ભગવદ્ભક્તોનાં નામરૂપી મણિઓ પગેત્રવામાં આવ્યાં છે.

(૨૦) પિંગલસારઃ—પિંગલની દૃષ્ટિએ કાવ્ય રચવાની પદ્ધતિ શીખવતો લક્ષણગ્રંથ—રીતિ ગ્રંથ છે. એમાં બાવન છંદો લક્ષણ અને દૃષ્ટાન્ત માથે સમજાવ્યા છે. ગુર્જર કવિએ વ્રજભાષામાં લક્ષણ ગ્રંથ લખવાનો કરેલો પ્રયાસ સર્વપ્રથમ છે. એમની પહેલાં કે એમની પછી કોઈ પણ ગુર્જર કવિએ વ્રજભાષામાં લક્ષણ-ગ્રંથ લખ્યો નથી. લખ્યો હોય, લખાયા હોય તો તે ફક્ત ગુજરાતીમાં જ. એમની પહેલાં કોઈ પણ ગુર્જર કવિએ ગુજરાતી કે વ્રજભાષામાં કાવ્ય કે છંદ રચવાની પદ્ધતિ શીખવતો ગ્રંથ લખ્યો નથી, તેથી એનું મહત્ત્વ વધારે છે.

ટીપ—અમીન ઘેલાભાઈના હાથની લખેલી પ્રત અમારી પાસે છે.

(૨૧) કૌતુકરત્નાવલી—દોહા : ૧૬૪.

ઈશ્વરનિર્મિત જગતમાં રહેલાં કૌતુકો વર્ણવ્યાં છે.

(૨) શ્રી દયારામભાઈના પ્રગટ થયેલા મરાઠી ભાષાના ગ્રંથો—

(૧) નરસિંહ મહેતાની હુંડી, (૨) લાવણી, (૩) પ્રમંથ.

ટીપ-પદ, કીર્તન, ગરબી, ગઝલ, રેખતા, પીસતા, હુમરી, હોરી, ધમાર, ખ્યાલ, લાવણી, કેરળા વગેરેની રચના ગુજગતી, વ્રજ, ઉર્દૂ, મારવાડી, મરાઠી અને પંજાબી ભાષામાં રાગબદ્ધ અને તાલબદ્ધ થયેલી છે. જે પ્રકટ થયેલાં છે અને જેમાંના ઘણાંખરાં વ્યાપક દૃષ્ટિએ લખાયેલા-સર્વોત્તમ છે જગતસાહિત્યમાં-સાહિત્યજગતમાં અનુપમ ધ્યાન મેળવી શકે એવા છે

: ૩ :

(શ્રીદયારામભાઈનાં અપ્રકટ ગ્રંથભાષાના છંદોબદ્ધ ગ્રંથો કે જેમની અસલ હસ્તલિખિત પ્રત વંશપરંપરાથી અમારી પાસે છે.)

- (૧) શ્રીકૃષ્ણનામમાહાત્મ્યમાતૃક-દોહા; ૨૬૭
- (૨) તાલમાલા-૫ દર તાલ ગૂઢ્યા છે.
- (૩) વિદ્યાસામૃતધારા-દોહા : ૧૦૩
- (૪) શ્રીકૃષ્ણનામામૃતધારા-અનેક ગ્રંથસાર સમુચ્ચયકૃત.
- (૧) કૃષ્ણનામમાલિકા-(પ્રબંધ)
- (૨) કૃષ્ણનામ ચિંતામણિદંવનિ-(પ્રબંધ)
- (૩) શ્રીકૃષ્ણનામાનંદદંવનિ-
- (૫) શ્રીકૃષ્ણનામચન્દ્રકલાસ્તોત્ર-છંદ : ભુજંગપ્રયાત, કડી : ૧૬-
- (૬) હરિભક્તરત્નમાલા - છંદ : શંકર, કડી : ૨૬, રાગ : આશાવરીની દેશી.
- (૭) મંગલાનંદમાલા-છંદ : રસાવત્રી ૪૫.
- (૮) પ્રસ્તાવર્ષીયૂપ-દોહા : ૧૯૦
- (૯) સ્વદેવાપાર પ્રભાવ-ચોપાઈ : ૧૪૬
- (૧૦) શ્રી કૃષ્ણનામ રત્નમાલિકા-દોહા ૧૯

- (૧૧) શ્રીકૃષ્ણનામાવલી-વરણ્ય'ધ. ચાલ : ચરેટ.
 (૧૨) શ્રીયુગનાથની સ્તુતિ-(સ્તોત્ર) છંદ : ભુજંગપ્રયાત.
 (૧૩) શ્રીકૃષ્ણનામામૃતધારા-પ્રજ'ધ, નામ : ૩૧૧.
 (૧૪) શ્રી હરિનામમાહાત્મ્યભ્રાંતિભંજન-દોહા : ૪૦.
 (૧૫) શ્રીકૃષ્ણનામચિંતામણિમાલ-ચાલ અભંગ મરાઠી ભાષામાં
 (૧૬) અનુભવમંજરી-છંદ : રસાવલી, ૧૦૦૦ ઉપર.
 (૧૭) હરિસ્વપ્નસત્યતા-દોહા : ૪૦.
 (૧૮) શ્રીકૃષ્ણસ્તવનાષ્ટક—(સ્તોત્ર, સં, સં. વ.).
 (૧૯) શ્રીહરિભક્તાષ્ટક—(સ્તોત્ર, સં., સં+વ.).
 (૨૦) ચોરાશી વૈષ્ણવનાં નામ—(કવિત્વ'ધ).
 (૨૧) ચોરાશી વૈષ્ણવના નામ—(પ્રજ'ધવ'ધ)
 * (૨૨) શિક્ષાસાહિત્યવિહિતપ્રશ્નોત્તર—અ'થ-દોહા : ૪૦૧.
 * (૨૩) વલ્લભકૃત વંશાવલી—(અધૂરી).
 (૨૪) પ્રમેય પચોત્તર—(અધૂરો) દોહા : ૨૬૬.

ટીપ—એના એકંદરે દોહા ૭૭૫ છે. ૨૬૬ દોહા પછીના પૂરવણીના દોહાનો તપાસ કરવાની હજી બાકી છે.

- (૨૫) શ્રીકૃષ્ણસહસ્રનામ—છંદ : રસાવલી (અધૂરો).
 (૨૬) શ્રીકૃષ્ણસહસ્રનામ—છંદ : દોહા (અધૂરો)
 (૨૭) શ્રીકૃષ્ણનામરતનાવલી—નામ : ૧૦૮. છંદ : મતગયંદ.
 (૨૮) શ્રીકૃષ્ણનામમાલા—
 (૨૯) શ્રી કૃષ્ણનામ ચંદ્રિકા—દોહા, રોલા : ૨૩૭
 (૩૦) શ્રીકૃષ્ણઅનન્યચંદ્રિકા—છંદ : દોહા ૧૪૪, ચોપાઈ

: ૨૨૮, સોરઠા : ૭, હરિગીતા : ૧૧, કુલ : ૩૬૦.

- (૩૧) શ્રીકૃષ્ણસ્તવન—(સગવત્સ્તુતિ) ચાલ : ચરેટ.
 ✽ (૩૨) રાધેરમણુસુખકારી જિન મહિમા હૈ ભારી—(પ્રખંધ)
 છંદ : રેણુકી, તોટક, પધરી, મધુભાર.
 (૩૩) શ્રીયમુનાજીનો પ્રખંધ—(સંનધ).
 * (૩૪) વિષ્ણુસ્વામીની પર્ચરી—
 (૩૫) પ્રખોધપટના દૂહા—
 (૩૬) મન ભજ રે વારંવાર—(સંનધ. પ્રખંધ)
 (૩૮) સ્વાંતઃકરણસમાધાન—
 (૩૯) સાંઝીનું કીર્તન—

ટીપ—ઉપરના દરેક ગ્રંથની અસલ હસ્તલિખિત પ્રત છે. *, આ નિશાનીવાળા ગ્રંથોની હસ્ત પ્રત પૂ. કાકાશ્રી નાથાભાર્તના સંગ્રહિત હસ્તલિખિત સંગ્રહમાં છે જે હાલમાં સહોદરાવગામાં આવેલા શ્રીદયારામરમારકમંદિર (ડબોખી) માં તેમની મંડલીના સંચાલકો પાસે સુરક્ષિત છે.

‘૦’ આ નિશાનીવાળા ગ્રંથોની અસલ હસ્ત લિખિત પ્રત પૂ. પા. તૃતીય પીઠાધીશ્વર કાંકરોલી નગેશ ગો. શ્રી. મળેશૂપણલાલજી મહારાજશ્રીના વિદ્યાવિભાગમાં સુરક્ષિત છે.

: ૪ :

૧. શ્રી. દયારામભાર્તના અપ્રકટ ગુજરાતી ગ્રંથો જે મને મળ્યા છે અને જેમની અસલ હસ્તલિખિત પ્રત વંશપરંપરાથી અમારી પાસે છે :—

- (૧) ગુરુપ્રભાવ ચંદ્રિકા—છંદ : ભુજંગ—પ્રયાત.
- (૨) શ્રીકૃષ્ણનામ મહાત્મ્ય માધુરી—છંદ : કડખા, કટી : ૧૦૧.
- (૩) શ્રીકૃષ્ણનામામૃતધ્વનિ (લઘુ) ચાલ : લાવણી, નામ : ૨૦૮

- (૪) ભગવતસ્તુતિ.
- (૫) અપરાક્ષક્ષમાષોડશી-છંદ : દુવૈયા.
- (૬) ભક્તિ દઢાવનો ગરબો-કડી : ૩૬
- (૭) શિક્ષા શતક-છંદ : દોહા- (અધૂરો)
- (૮) વદલભસ્તવન-છંદ : ભુજ ગપ્રયાત (અધૂરો)
- (૯) રાસલીલાનો ગરબો-કડી : ૩૩.
- (૧૦) પ્રેમપ્રશંસાનો ગરબો-
- (૧૧) શુદ્ધાદ્વૈતપ્રતિપાદન અને માયામતખંડનનો ગરબો-કડી : ૫૫.
- (૧૨) શ્રીકૃષ્ણ વિયોગના દ્વાદશ માસ-(પદ્મકુતુની તરેહના)
- (૧૩) અલૌકિકનાયક નાયિકા હાવભાવ ભેદ-પ્રભેદ.
- (૧૪) ભક્તિદઢાવ-લીટી : ૭૩૭.
- (૧૫) ગુરુદેવચંદ્રિકા-કડી : ૧૧૧૭
- (૧૬) અનન્યદઢાશ્રય-કડી : ૨૨૫
- (૧૭) પ્રગટોપાસના-કડી : ૪૧
- (૧૮) સતસંગપ્રભાવદર્પણ : ૩૧૪,
- (૧૯) પ્રગટોપાસનાપ્રબોધ-કડી : ૧૩૩
- (૨૦) નિરોધનું કીર્તન-કડી : ૪૨
- (૨૧) શ્રીહરિસ્મર્ત્તપ્રભાવદર્પણ-(ભગવન્નામ માહાત્મ્ય)
- (૨૨) હિંડોલા-
- (૨૩) ભગવદ્દાશ્રયની લાવણી.
- ૦(૨૪) વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયનો-અકુળ ચરિત્રનો ગરબો :
- (૨૫) અસોખાવન વૈષ્ણવનું ઘોળ
- ટીપ-ઉપરના કેટલાક ગ્રંથો અમારા મંચહર્મા છે, તે કેટલાક

પૂ કાકાશ્રીના મંત્રહમા છે.

‘૦’ આ નિશાનીવાળો ગરબો કાંકરોલી વિદ્યાવિભાગમાં છે. દરેકની પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રત છે.

તા. ક. —શ્રીદયાગમભાઈએ ધનલધનાશ્રી રાગના અને ચોપાઈના અથો—ખને મળી સો ઉપરાંત લખ્યા છે એ બધાની હસ્તલિખિત પ્રત પૂ. કાકાશ્રી શ્રીનાથભાઈના હસ્તલિખિત મંત્રહમાં શ્રીદયાગમ ગ્મારકે મદિગ્મા સુરક્ષિત છે. એ અથોને શીર્ષક આપવામાં આવેલાં નથી. એમાં આલેખાયેલા મર્મને—રહસ્યને— સિદ્ધાંતને સમજી યોગ્ય શીર્ષક આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે

પૂ કાકા શ્રી નાથભાઈની મડલીના સંચાલકોને સહકારથી મંશેધન કરી શક્યો છું. હજી સુધી પૂરું મંશેધન થઈ શક્યું નથી મંચાલકોના સહકારથી ભવિષ્યમાં થાય ત્યારે ખરું

(૧) પ્રભુપ્રસન્નતાલક્ષણ—કડી : ૧૭૦

(૨) સારશિક્ષા—કડી : ૮૪

(૩) અક્ષરાતીત—ભક્ત્યાસક્તિ—કડી : ૨૨૫ (અધૂરો)

(૪) સારકથન કડી : ૨૩૩

(૫) ગુરુગોવિંદ સંત અભેદ—કડી : ૧૪૭

(૬) પ્રેમભક્તિસાર—કડી : ૧૭૨

(૭) તત્ત્વપ્રખંધ—કડી : ૬૬ (તેર વરસની વયે ચાણોદમાં રચ્યું.)

૦(૮) અનન્યાશ્રય—કડી : ૧૮

૦(૯) અનન્યાશ્રયમર્દન—કડી : ૩૦૩

(૧૦) અનન્યભક્તિ—કડી : ૮૭

(૧૧) નિસ્સાધનતા—કડી : ૧૧૪

(૧૨) અન્યાશક્તિ—કડી : ૧૭૦

(૧૩) સંતરીત—કડી : ૧૪૨

- (૧૪) સિદ્ધાંતવર્ણન-કડી : ૧૧૭ (ચોપાઈ)
- (૧૫) સારશીખ-કડી ૪૨૬
- (૧૬) સારસાર વિચાર-કડી : ૩૩૩
- (૧૭) તાત્પર્યવિચાર-કડી : ૨૬૭
- (૧૮) ગુરુભક્તિપ્રભાવ-કડી • ૮૧
- (૧૯) શુદ્ધાદ્વૈતસિદ્ધાંત-કડી : ૨૮૩
- (૨૦) સ્વભાષાર પ્રભાવ-કડી • ૭૭
- (૨૧) તત્ત્વસાર-કડી ૨૧૧ (ચોપાઈ)
- (૨૨) રહસ્યસારસિદ્ધાંત-કડી : ૧૨૨
- (૨૩) અંથાશયવર્ણન-કડી • ૬૮
- (૨૪) સારસિદ્ધિ (સારશિક્ષા) કડી : ૪૧૫
- (૨૫) સાચશિખાખ્યાન-(પ્રેમપોથી) કડી : ૬૨૮
- (૨૬) સારબોધ-કડી : ૧૬૨
- (૨૭) ગુરુગોવિંદગાન-કડી : ૨૧૪
- (૨૮) સારશિખનિરૂપણ-કડી : ૧૭૫

ટીપ-શ્રીઝંજારામભટ્ટજીએ પ્રબોધેલા જ્ઞાનનો અને દીધેલી શિખા-મણીનો નિર્દેશ છે.

- (૨૯) સારસિદ્ધાંતમર્મ-કડી ૮૫

ટીપ-શ્રીઝંજારામભટ્ટજીના સમાગમનું વર્ણન છે.

- (૩૦) સાર શિખ-કડી ૧૭૬
- (૩૧) સાર કથન-કડી ૨૩૧
- (૩૨) મુખ્યધસાર-કડી ૩૯
- (૩૩) મુખ્યમાર-કડી ૪૭
- (૩૪) સંતસંબંધ પ્રભાવ-કડી : ૧૯૯

- (૩૫) મર્મવર્ણન-કડી : ૨૯૯
 (૩૬) સદ્ગુરુસંતાપ્યાન-કડી ૩૨૦
 (૩૭) સદ્ગુણોધ-કડી . ૨૮૭
 (૩૮) હરિગુરુસંતગુણગાન-કડી ૨૭૪
 (૩૯) સદ્ગુરુમહિમા-કડી . ૭૮
 (૪૦) સારોત્તમ સમુદાય-કડી ૨૩૯
 (૪૧) જ્ઞાનાત્મક આખ્યાન-કડી ૧૩૫
 (૪૨) હિતાખ્યાન-કડી ૨૭૬
 (૪૩) જ્ઞાનપ્રકાશ-કડી ૧૫૧
 (૪૪) શુદ્ધાદિત બ્રહ્મનું વેળા-કડી : ૪૧
 (૪૫) ભગવદીયનાં બત્રીસ લક્ષણ-કડી ૧૫
 (૪૬) સત્ અસત્ લક્ષણ-કડી . ૪૮
 (૪૭) ગૃહસ્થધર્માચરણ-કડી ૨૨૦
 (૪૮) બત્રીસ દોષ-કડી ૨૫
 (૪૯) અનન્યગરણ-કડી ૨૬૭
 (૫૦) પ્રપંચવિસ્મૃતિ-ભગવદ્દામહિ-કડી . ૧૧૫
 (૫૧) નરસિંહ મહેતા પ્રભાવ વર્ણન
 (૫૨) ગરણપ્રતિપાદન (અધૂરો)
 (૫૩) શ્રીકૃષ્ણસ્તવનમાધુર્યતાનુ તૃતીય પ્રકરણ-
 (૫૪) ગરબો-(હોય લેવાનો)
 (૫૫) રસનિરૂપણ-કડી ૭૦
 (૫૬) વૈષ્ણવ લક્ષણ-કડી : ૧૪૪
 (૫૭) તાદશીજન-કડી ૫૨
 (૫૮) રસિક ભક્ત કડી ૭૩

- (૫૯) મહારમ વર્ણન-કડી : ૨૨૨
 (૬૦) અનન્ય ધર્મ-કડી : ૪૪
 (૬૧) નિદેશ્ય બ્રહ્મ-કડી : ૨૨૫
 (૬૨) અમૃતત્વ પ્રાપ્તિ-કડી : ૬૭
 (૬૩) રમબમ ભક્ત-કડી : ૨૩૫
 (૬૪) મહદ્ભક્ત-કડી : ૭૧
 (૬૫) વિરલ ભક્ત-કડી : ૭૪
 (૬૬) નામપ્રભાવ-કડી : ૧૨૨
 (૬૭) મહાપદ-કડી : ૨૮૭
 (૬૮) શુદ્ધ વિચાર-કડી : ૪૦
 (૬૯) અનન્યશરણાગતિ-કડી : ૨૬૪
 (૭૦) પરાત્પરબ્રહ્મ-કડી : ૧૫૫

ટીપ-ઉપગ્રન્થ અથવા ગ્રંથોની હસ્તલિખિત ૩૧ પૂ. કાકામો નાથાભાઈ નથદમા છે. એ ગ્રંથોને આધારે એ બધાએ ગ્રંથોની પ્રતો ને ઉતારી છે, તે અમારી પાસે મોજુદ છે

: ૫ :

શ્રી દયારામભાઈના અપ્રગટ ગ્રંથો જે અને પ્રાપ્ત થયા નથી તે—

એ ગ્રંથોની લાભ મેળવવા પ્રયાસ ચાલુ છે ભવિષ્યમાં જેને મળે તે બધાંએ એ હેતુથી યાદી આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. સદૃશ યાદીમાં ગુજરાતી અને ગુજરાતીના ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે.

૧. જ્ઞાનાધારી આત્મગનિષ્ઠ સંવાદ ૨. ચિંતનચક્રિકા ૩. હરિદાસચંદ્રિકા ૪. મોહમર્દન ૫. હૃદયરતા લક્ષણ ૬. હિમ્વત્યક્ષાતુલ્ય ૭. આનંદલહરી ૮. કૃપાલય ૯. કહિન કાવ્યાર્થ દીપિકા ૧૦. પરમાનંદાલય ૧૧. રસમંજરી ૧૨. બ્રહ્મવાદબૂખણ ૧૩. ભક્તિમહિમા ૧૪. અક્ષરાતીતપુરુષોત્તમનિર્ણય ૧૫. અક્ષરબ્રહ્મધામનિર્ણય ૧૬. તિલકનિર્ણય ૧૭. શ્રીકૃષ્ણગુણસાતુલ્ય ૧૮. શ્રીકૃષ્ણકીર્તનપીયૂષ લહરી ૧૯. ગીતાતાત્પર્ય ૨૦. માયાનિર્ણય ૨૧. દુર્મગગાધકીપક ૨૨. ધર્મો સિદ્ધાન્ત ૨૩

ધર્મનું સુક્ષ્મ સ્વરૂપ ૨૪. નવનીત લીલા ૨૫. નામમહિમા ૨૬. પ્રાસ્તાવિક પીયૂષ ચંદ્રિકા ૨૭. પુષ્ટિમાર્ગની દુર્લભતા ૨૮. પુષ્ટિ-મંત્રાર્થ રહસ્ય ૨૯. પુરુષોત્તમસેવાસારબ્રજોદ્ધ ૩૦. પુરુષોત્તમખલાવચંદ્રિકા. ૩૧. પુષ્ટિસમાજકલ્પદ્રુમ ૩૨. પ્રમાણસાહિત્ય રતનાકર ૩૩. જોડાણનું આખ્યાન ૩૪. વૃત્રાસુરનું આખ્યાન ૩૫. ભક્તિસિંધુ ૩૬. ભક્તિ-મુધાતરંગિણી ૩૭. ભક્તિજીવન ૩૮. લક્ષ્મણમૃતસિંચન ૩૯. ભક્ત-માહાત્મ્ય ૪૦. ભગવત્પ્રસાદપ્રભાવ ૪૧. ભાગવતનિર્ણયદીપિકા ૪૨. ભક્તિનંદમાલા ૪૩. ભક્તિપ્રત્યક્ષસિદ્ધિસાર ૪૪. ભગવન્નામમહામંત્ર ૪૫. ભક્તિપ્રકાશકલ્પદ્રુમ ૪૬. ભાગવતાનુક્રમણિકાસાર ૪૭. મનબુદ્ધિ-મુક્તિસંવાદ ૪૮. મંગલરૂપ નિર્ણય ૪૯. માનગી સેવા સિદ્ધાંત ૫૦. માનલીલા ૫૧. માલાનિવૃત્તમુદ્રાદિનિધાનચંદ્રિકા ૫૨. વિગ્રહવિલાસ ૫૩. મંગલગોકુલ લીલા વર્ણન ૫૪. શ્રીમદ્વલ્લભવિકૃલ પ્રાકટ્ય ચરિત્ર ૫૫. લીલારહસ્યાનુસંધાન ૫૬. ત્રિશ્વાસામૃતમાધુરી ૫૭. શ્રીવલ્લભોદ્ધર્પ ૫૮. વૃત્રાસુરવધ ૫૯. વૃષભાસુરવધ ૬૦. વેપ્પુવમાહાત્મ્ય ૬૧. વિનય-પત્રિકા ૬૨. વિરહલીલા ૬૩. વજ્રભક્તપ્રશંસા ૬૪. શ્રીવલ્લભજીવન ૬૫. વજ્રવૃંદાવદિરથળવર્ણન ૬૬. વનયાત્રામાહાત્મ્ય ૬૭. શ્રીવલ્લભકુલ-પરિવારમંડન ૬૮. શિક્ષાપૂર્વાર્ધ ૬૯. શરદ્પૂર્ણિમાનું વર્ણન ૭૦. સાધનાત્મક ભક્તિ ૭૧. સેવાસદ્બ્રજોદ્ધદીપિકા ૭૨. સ્વપ્નનિર્ણય ૭૩. સત્સંગમહાત્મ્ય ૭૪. સ્વરૂપાનુસંધાન ૭૫. મુખોદિની પ્રથમ સ્કંધ ૭૬. સંસ્કૃતસાહિત્યરતનાકર ૭૭. સેવાસારવર્ણન ૭૮. ગંગોગવિપ્રયોગાત્મક ગ્રંથ ૭૯. સેવાસવિધાન ૮૦. સત્ત્વપ્રદાયવર્ણન ૮૧. સત્યાનંદ રતનાકર ૮૨. હરિભક્તરત્નમાલિકા ૮૩. હરિસેવાસવિવરણ ૮૪. હરિનમનાત્મક.

ટીપ-(૧) શ્રી દયારામભાઈના પદ્મશિષ્ય જોશી રણછોડભાઈ અને તેમના વંશજોના હસ્તલિખિત ગ્રંથોના અને તેમની પાસેના-તેમણે મંત્રહેલા હસ્તલિખિત ગ્રંથોના-આધારે, ગો. વા. પૂ. કાકાશ્રી નાથાભાઈ ગિરિજાશંકરભાઈના હસ્તલિખિત ગ્રંથોના આધારે અને તેમણે મંત્રહેલા હસ્તલિખિત ગ્રંથોના આધારે તેમજ અત્યાર સુધી પ્રકટ થયેલા ગ્રંથોના આધારે-જીવનચરિત્રના આધારે પ્રકટ અને અપ્રકટ ગ્રંથોની યાદી કરી છે. ('વૈશ્વાનર' દયારામ રમારકાંક વર્ષ ૧૧-૧૨માંથી સાભાર)

પરિશિષ્ટ ૫

શ્રી દયારામભાઈના ગ્રંથોનું વર્ગીકરણ (વય પ્રમાણે)

[૧]

સર્જન—સ વત ૧૮૪૬ થી ૧૮૬૨ (ઈ સ ૧૭૮૬ થી ૧૮૦૫)
વય—૧૩ થી ૨૬ તેર વસની ઉંમરે ચાણોદમા ધવલધનાશ્રી ગગમા
ગયાગેલો ૬૬ કડીનો તરવ્રખળ ૫ નામક ગ્રંથ તેમજ ત્યરપછી
રચાયેલા ધવલધનાશ્રી ગગના અને ચોપાર્જના ગ્રંથો તદુપગત
શ્રીગણેશજી, શ્રીવશોદાજી અને શ્રીનર્મદાજીના પદો આ છે એમની
પ્રારંભિક કૃતિઓ

[૨]

સર્જન—સાત ૧૮૬૨ થી ૧૮૭૬ (ઈ સ ૧૮૦૫ થી ૧૮૨૨)
વય—૨૬ થી ૪૬.

ઉ વ ૨૬ પત્રલીલા (સ. ૧૮૬૨ ઈ સ ૧૮૦૫) કવિશ્રીએ
આ ગ્રંથની રચના કોમોઈમાં કરેલી છે

કમલનીલા, દુપનીલા અને સુરતીનીનાનું સર્જન 'પત્ર લીલા'ના
સર્જન પહેલાં, તે અગસામાં કે તે પછી થયેનું હોતું જોઈએ, એમ
એ ગ્રંથની ભાષા ઉપ થી ગ્રપ્ષ્ટ માતૃમ પડે છે

ઉ વ ૩૦. અજ્ઞામિયાખ્યાન (મ. ૧૮૬૭ ઈ સ ૧૮૦૫)
ત્રિકાલદર્શી મહાત્મા મહદ્ પુરૂષ શ્રીમદ્ધાગમ ભદ્રજીની આજ્ઞાથી આ
ગ્રંથની રચના થયેલી છે

ઉ વ ૪૬ ભગવદ્ગીતા માહાત્મ્ય (તાર્તા આકર્ષાર્તાઓથી
મકળાયેલો આખ્યાન ગ્રંથ) (મ ૧૮૭૬ ઈ સ ૧૮૨૦) આ
ગ્રંથની રચના કવિશ્રીએ ચાણોદમાં કરેલી છે

ટીપ—ગુજરાતીભાષાના ગ્રંથો—પદો વગેરેની રચના, સદરસાધવારીના ગ્રંથો અને પદો વગેરેનું સર્જન તથા જંની ભાષા વગેરે ઉપરના સાલવારી ગ્રંથોની ભાષા સાથે મળતાં આવતાં હોય તેનું સર્જન. દા ત. ઉપરના સંવતવાર ગ્રંથોની ભાષા સાથે મળતા આવતા ગ્રા. કા. મા. ગ્રં. ૧૩ માં જપાયેલા ગ્રંથો પદો વગેરેનું સર્જન.

[૩]

સર્જન-સંવત ૧૮૭૨ થી ૧૮૮૨ (ષ. સ. ૧૮૧૫થી ૧૮૨૫)
વય - ૩૬ થી ૪૯.

ગ્રજભાષામાં સર્જન

ઉ. વ. ૩૬. સતસૈયા (સં. ૧૮૭૨ : ઈ. સ. ૧૮૧૫) આ ગ્રંથનું સર્જન ચાણોદમાં થયેલું છે. સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ ગ્રજભાષાનો આ ઉત્તમ ગ્રંથ છે.

ઉ. વ. ૪૧. વસ્તુવૃંદદીપિકા (સ. ૧૮૭૪ : ઇ. મ. ૧૮૧૭) આ ગ્રંથની રચના ચાણોદમાં થઈ છે. સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ આ ઠાશ ગ્રંથ છે.

ઉ. વ. ૪૬ ભાગવતાનુક્રમણિકા (સં. ૧૮૭૬ : ઇ. સ. ૧૮૨૨) ચાણોદમાં કરેલી રચના. આ ગ્રંથમાં ભાગવતમાં આવતા કથા પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

ઉ. વ. ૪૯. ગ્રજવિલાસામૃત (સં. ૧૮૮૨ : ઈ. મ. ૧૮૨૫) ભર્યમાં થયેલું સર્જન. આ ગ્રંથમાં ગ્રજયાત્રાનું ભાવસભર વર્ણન કરેલું છે.

ટીપ—ઉપરના ગ્રજભાષાના ગ્રંથોની ભાષા સાથે મળતા આવતા સંવત વગરના ગ્રજભાષાના ગ્રંથો, પદો વગેરેનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં એમને સાંપડેલા પ્રસંગોનો વિચાર કરતા મરાઠી, ઉર્દૂ, પંજાબી,

ગ્રંથ અને ગુજરાતી ભાષાના ગ્રંથો-પદો વગેરેનું સર્જન આ સમયમાં થયેલું છે.

[૪]

સર્જન-સંવત ૧૮૮૦ થી ૧૮૮૪ (ઈ. સ. ૧૮૨૩થી ૧૮૨૭)

વય - ૪૭ થી ૫૧.

ગુજરાતીમાં ભાષાંતર અને સર્જન

ઉ. વ. ૪૭. સુરસારાવલી (ભાષાંતર, સં. ૧૮૮૦ : ઈ. સ. ૧૮૨૩) હિંદી સાહિત્યના સૂર્ય મહાકવિ શ્રીમૂરદાસજીનું ‘સુરસારાવલી’ (આ ગ્રંથને હિંદીના કેટલાક વિવેચકો-પ્રાચીન અર્વાચીન-શંકારપદ માને છે. આ ગ્રંથનું (ઉપક્રમ અને ઉપસંહારના સ્વતંત્ર મર્જનના દોહાઓ બાદ કરતાં) પદબદ્ધ ભાષાંતર, શ્રીદયારામભાઈએ જા. શ્રી. વિકલેશજી મહારાજની આજ્ઞાથી આણંદ અને ડોમોઈ-ગંને દેશણે ગદી કરેલું છે.

ઉ. વ. ૫૧. રસિકવલ્લભ, (સં. ૧૮૮૪ : ઈ. સ. ૧૮૨૭) આણંદમાં કરેલું સર્વોત્તમ સર્જન.

ટીપ-ઉપરના ગ્રંથોની ભાષા માથે ગણના આપના આપ વગરના ગુજરાતી ગ્રંથો અને પદો વગેરેનો ગણનાકાળ નેચર ઇનિટિયેટિવ દષ્ટિએ જોતાં, એમને સાપડેલા પ્રમોનેના વિચાર કરતાં ગુજરાતી, ગ્રંથ, મગદી, ઉર્દૂ, પંજાબી અને મારવડી સ્ત્રીઓ પદ વગેરેના રચનાકાળ પણ આ જ છે.

[૫]

સર્જન-સંવત ૧૮૮૪ થી ૧૮૮૬ (ઈ. સ. ૧૮૨૭ થી ૧૮૨૯)

વય - ૫૧ થી ૭૬.

ટીપ-(૧) ૫૧ વર્ષની કેન્દ્ર કાળની સ્ત્રી મળતું નથી. તેથી આજ રચના કરનારી અને રચના

જેની ભાષામાં સાવવારી ત્રયો કરતાં વધારે પ્રસાદ, માધુર્ય સાલિત્ય વગેરે જોવામાં આવે છે તેનો રચનાકાળ, (૨) ઐતિહાસિક દષ્ટિએ જોતાં અને એમને સાપડેલા પ્રમંગોનો વિચાર કરતાં મગદી, ઉર્દૂ, પંજાબી, મારવાડી, ગુજરાતી અને વ્રજભાષાના પદો વગેરે — કે જેમાં પ્રસાદ, માધુર્ય અને સાલિત્ય સવિશેષ જોવામાં આવે છે તેનો રચનાકાળ આ જ છે. (૩) ‘હરિ હું શુ કરે રે, માગે માયા ન મૂકે દેડો’, ‘વ્રજ વહાણુ રે, વૈકુંઠ નહીં આવુ’ એ પદોની ભાષા જેવી જેમની ભાષા હોય તેનો રચનાકાળ આ છે. (બુઝો • જ દા. દો. ભાગ પ, ‘કવિચરિત્ર’ પરમ • મિત્ર ચિમનલાલનો પ્રમગ — એમણે વર્ણવેલો પ્રમગ) (૪) ‘હુ શુ જાણુ જે વહાણે મુજમા શુ દીકું?’, ‘શ્યામરંગ સમીપે ન જાણુ, માગે આજ થકી’ એ પદ અને ગસદીધની ગરબીની સાથે જેના ભાષા અને ભાવ મળતા આવતા હોય તેનો રચનાકાળ પણ આ જ છે.

તા. કે. સદગ વર્ગીકરણને છેવટનું ન માનશો. સઘન અભ્યાસ કે સપ્રમાણ સંશોધન થતા ભવિષ્યમાં ફેરફાર પણ થઈ શકે; પરંતુ અત્યારે તો છેવટનું જ છે.

પરિશિષ્ટ ૬

શ્રીદયારામભાઈના ગ્રંથોનું વર્ગીકરણ (વિષયની દૃષ્ટિએ)

૧. શિક્ષાત્મક

ગુજરાતી ગ્રંથો-૧. વહેવારચાતુરી, ૨. ચેતવણી, ૩ પરીક્ષાપ્રદીપ.

દીપ - ધવનધનાશી રાગના અને ચોપાઈના આશરે સો ગ્રંથો-
માથા કેટલાક શિક્ષાત્મક, કેટલાક સિદ્ધાંતાત્મક, કેટલાક ભાવાત્મક તે
કેટલાક આખ્યાનાત્મક છે આ બધા ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા છે

સિદ્ધાંતાત્મક

ગુજરાતી ગ્રંથો - ૧. સિકવલભ (૫૧ વરસની વયે કરેતું
સર્જન), ૨. ભક્તિપોષણ, ૩. બ્રાહ્મણભક્તસંવાદ, ૪. મનમતિમંવાદ,
૫. શુદ્ધદ્વેષ પ્રતિપાદન અને માયામતખંડનનો ગરબો, ૬. વિરુદ્ધ
ધર્માશ્રયનો ગરબો.

વ્રજભાષાના ગ્રંથો - ૭. રસિકરંજન, ૮. સંપ્રદાયસાર, ૯
સિક્ષાતસાર, ૧૦. નામપ્રભાવળત્રીસી.

૩. ભાવાત્મક

૧ પત્રલીલા, ૨ મુરલીલીલા, ૩. કમલલીલા, ૪. રૂપલીલા, ૫.
ગ્રંથીનકાવ્યમાલા ગ્રં ૧૩ મા આવેલાં પદ વગેરેનું સર્જન-પત્રલીલાના
મર્જન સમયનું, તે પહેલાનું કે તે પછીનું (ગુજરાતી ભાષામાં), ૬.
વ્રજત્રિવાસામૃત (વ્રજભાષામાં), ૭. શ્રીકૃષ્ણસ્તવનામૃત (અધૂરો વ્રજ-
ભાષામાં), ૮. વલ્લભકુવવંશાવલી (અધૂરી).

૪. નામાત્મક

ગુજરાતી ગ્રંથો - ૧. અન્નમિલાખ્યાન, ૨. શ્રીકૃષ્ણનામમાહાત્મ્ય-
મંજરી, ૩. ભક્તવેવ. ૪. શ્રીકૃષ્ણસ્તવનમંજરી, ૫. પુરુષોત્તમપંચાગ,
૬. શ્રીહરિભક્તિચંદ્રિકા, ૭. શ્રીહરિનામમાળા, ૮. શ્રીકૃષ્ણઅપ્તોત્તર-

શતનામ, ૬. શ્રીકૃષ્ણઅષ્ટોત્તરનામચિંતામણિ, ૧૦. શ્રીહરિભક્તિરત્ન-
માળા, ૧૧. શ્રીકૃષ્ણનામચંદ્રકલાસ્તોત્ર, ૧૨. ભગવદાશ્રયની લાવણી,
૧૩. અક્ષયચરિત્રનો ગરબો, ૧૪. શ્રીયમુનાજીની સ્તુતિ, ૧૫ ગુરુ-
દેવચંદ્રિકા, ૧૬. ગુરુપ્રભાવચંદ્રિકા, ૧૭. શ્રીકૃષ્ણનામમાહાત્મ્યમાધુરી,
૧૮. શ્રીકૃષ્ણનામામૃતધ્વનિ, ૧૯. ભગવદ્સ્તુતિ, ૨૦. અપરાધક્ષમા-
ધોડશી, ૨૧. હર્મિયરણુપ્રભાવ.

ટીપ-ઉપરના કેટલાક ગ્રંથો રાગગદ્દ છે, તે કેટલાક છ દોષગદ્દ છે.

ગ્રંથભાષાના ગ્રંથો - ૨૨. શ્રીકૃષ્ણઅનન્ય ચંદ્રિકા (કાંકરોલી
વિદ્યાવિગમા છે), ૨૩. શ્રીકૃષ્ણનામચંદ્રિકા (કાંકરોલી વિદ્યાવિભાગમાં
છે), ૨૪. શ્રીકૃષ્ણનાનામમાળા, ૨૫ શ્રીકૃષ્ણરત્નાવલી (મત્તગદ્દ છંદ),
૨૬. શ્રીકૃષ્ણસહસ્ત્રનામ (છ દરસાવલી), ૨૭ શ્રીકૃષ્ણસહસ્ત્રનામ (છંદ-
દોહા), ૨૮. હરિમક્તાષ્ટક (સં. વ.), ૨૯. શ્રી. કૃષ્ણસ્તવનાષ્ટક
(સં. વ.), ૩૦. શ્રીકૃષ્ણનામચિંતામણિમાલ (મરાઠી અલંગ). ૩૧.
શ્રીહરિનામાહાત્મ્ય ભાતિભગન, ૩૨. શ્રીકૃષ્ણનામાવલી, ૩૩ મન ભજ રે
વારંવારમ (ગં. વ. પ્રબંધ), ૩૪. ભગવાન અને ભગવદીયનો પ્રબંધ,
૩૫ શ્રીયમુનાજીનો પ્રબંધ, ૩૬ શ્રીકૃષ્ણનામરત્નમાલિકા, ૩૭. મગલા-
નંદમાલા, ૩૮. શ્રીકૃષ્ણનામમાહાત્મ્યમાર્તંડ ૩૯. શ્રીકૃષ્ણનામામૃતધારા,
૪૦. હરિદાસમણિલાલ.

ટીપ-ઉપર બતાવેલા ગ્રંથભાષાના ગ્રંથો વિવિધ છંદમાં લખાયેલા
છે, છતાં તે ઉચિત રાગમાં ગાઈ શકાય છે.

૫. આખ્યાનાત્મક

ટીપ-પત્રલીલા, અન્નમિલાખ્યાન, પ્રેમરસગીતા અને ભગવદ્-
ગીતામાહાત્મ્ય-એ આખ્યાનગ્રંથો હોવા છતાં એકને ભાવનાત્મક,
બીજાને નામાત્મક, ત્રીજાને શુદ્ધ કાવ્યાત્મક અને ચોથાને વર્ણનાત્મકના
ઠાણ્ટકમાં તે તે ગુણને લીધે ત્યાં ત્યાં મૂક્યાં છે.

ગુજરાતી ગ્રંથો : ૧. પત્રલીલા, ૨. રૂપલીલા, ૩. મુરલીલીલા, ૪. કમલલીલા, ૫. અન્નમિલાખ્યાન, ૬. પ્રેમરસગીત, ૭. ભગવદ્ગીતા-માહાત્મ્ય, ૮. રુકિમણીવિવાહ, ૯. સત્યભામાવિવાહ, ૧૦. નાગ્નજીતી-વિવાહ, ૧૧. રુકિમણીસીમંત, ૧૨. મીરાચરિત્ર (નાટ્યતત્ત્વથી સભર), ૧૩. શ્રીકૃષ્ણજનોર્ધ.

મરાઠી ગ્રંથ-૧૪ નરસિંહ મહેતાની હુડી.

ટીપ-ઉપરના કેટલાક આખ્યાનગ્રંથો રાગખંદ, પદખંદ, મીઠાખંદ ગરખીમદ છે.

૬. વર્ણનાત્મક

ગુજરાતી ગ્રંથો-૧. ભગવદ્ગીતામાહાત્મ્ય, ૨. પ્રેમરસગીતા, ૩. પત્રલીલા, ૪. રૂપલીલા, ૫ મુરલીલીલા, ૬. કમલલીલા, ૭ શ્રીકૃષ્ણ-જન્મનો ગરખો, ૮. વ્રજમહિમાનો ગરખો.

મરાઠી ગ્રંથ-૯. નરસિંહમહેતાની હુડી.

વ્રજભાષાનો ગ્રંથ-૧૦. શ્રીમદ્ભાગવતાનુક્રમણિકા.

૭. શુદ્ધકાવ્યાત્મક

ગુજરાતી ગ્રંથો-૧. પ્રેમરસગીતા (વિપ્રલભશૃંગારનો આખ્યાન ગ્રંથ), ૨. રાસપંચાધ્યાયનો ગરખો (મયોગ અને વિપ્રલભશૃંગાર), ૩. રસિયાજીના મહિના, (વિપ્રલભશૃંગાર), ૪. દાણુચાતુરીનો ગરખો (મયોગશૃંગાર), ૫. ઘોળ, ૬. ગરખી ૭ ગરખા, ૮. પદ, ૯. માસ, ૧૦. ગઝલ-રેખતા વગેરે-ઉર્દૂ, વ્રજભાષામાં ન પથી ૧૦ સુધીમાં સંયોગ તથા વિપ્રલભશૃંગાર વર્ણવેલો છે.), ૧૧. પદ્મકુવણન (વિપ્રલભશૃંગાર-ગુજરાતી ભાષાનો પ્રૌઢ ગ્રંથ), ૧૨. શ્રીકૃષ્ણવિયોગના દ્વાદશ માસ.

વ્રજભાષાનો ગ્રંથ-૧૩. સતસૈયા, (મયોગવિપ્રલભશૃંગાર

તેમ જ તાર્કિક, સંદ્ધાંતિક અને સાહિત્યિક દષ્ટિકોણથી રચાયેલો ગ્રંથ
છંદ : દોહા-સોરઠા).

૮. પ્રમેયાત્મક

ગુજરાતી ગ્રંથો-૧. ચિંતાચૂર્ણિકા, ૨. ચોરાશી વૈષ્ણવનું ધોળ,
૩. બસોબાવન વૈષ્ણવોનું ધોળ.

પ્રજ્ઞભાષાના ગ્રંથો-૪. ચોરાશી વૈષ્ણવકે નામ (કવિત્ત),
૫. ચોરાશી વૈષ્ણવ કે નામ (પ્રબંધ), ૬. પ્રમેયપચાવ અપૂર્ણ,
૭. સ્વાંતઃકરણસમાધાન.

૯. રહસ્યાત્મક

ગુજરાતી ગ્રંથો-૧. પુષ્ટિપથરહસ્ય, ૨. વિનયખત્રીસી.

પ્રજ્ઞભાષાના ગ્રંથો-૩. પુષ્ટિપથસારમણિદામ, ૪. વિચ્છિન્ન-
વિલાસ, ૫. પુષ્ટિભક્તિરૂપમાલિકા, ૬. હરિરવપ્નસત્યતા, ૭. અનુભવ-
મંજરી.

ટીપ-૮-૯ વિષયના પ્રમેયાત્મક અને રહસ્યાત્મક કોષ્ટકના ગ્રંથો
એકબીજામાં ભળી જઈ શકે તેમ છે. રહસ્યાત્મક ગ્રંથો પ્રમેયાત્મકના
કોષ્ટકમાં અને પ્રમેયાત્મક ગ્રંથો રહસ્યાત્મક કોષ્ટકમાં જઈ શકે એમ
છે, એટલે બંનેમાં સરવાળે ૧૪ ગ્રંથો મૂકી શકાય એમ છે.

૧૦. પ્રકીર્ણ

ગુજરાતી ગ્રંથો-૧. દશમસ્કંધાનુક્રમણિકા, ૨. હનુમાનગરુડની
લાવણી, ૩. કાલગાનસારાંશ, ૪. મૂર્ખલક્ષણાવલી, ૫. મૂર્ખલક્ષણ-
સપ્તશતી.

પ્રજ્ઞભાષાના ગ્રંથો-૬. વસ્તુવૃંદદીપિકા, ૭. અકલચરિત્રચંદ્રિકા,
૮. વૃંદાવનવિલાસ, ૯. કલ્પેશકુહાર, ૧૦. ચાતુરચિત્તવિલાસ (મ. ગુ.
સદીક), ૧૧. પિંગલસાર (રીતિગ્રંથ), ૧૨. કૌતુકરત્નાવલી, ૧૩.
સ્વરૂપાપારપ્રભાવ, ૧૪. પ્રસ્તાવપીયૂષ, ૧૫. વિશ્વાસામૃત, ૧૬. તાલામાલા,

૧૭. રાગમાલા, ૧૮. વટનભક્તસંશ્લાસની, ૧૯. રામાયણની લાવણી,
૨૦. પ્રબોધપટના દોહા,

૧૧. ભાષાંતર

૧ સૂરસારાવલી (મહાતુલાવ સંગ્રહસજી કૃત 'સૂરસારાવલી' નું
ગુજરાતી ભાષાંતર)

૧૨. ગદ્યાત્મક

૧ પ્રશ્નોત્તરમાલિકા (પંદર પ્રશ્નોમા આધિભૌતિક, આધ્યામિક
અને આધિદૈવિક—આ ત્રણે દષ્ટિકોણ મચાયા છે. શ્રી દયારામભાઈના
હસ્તાક્ષગ્વાળી હસ્તલિખિત પ્રતિ મોજુદ છે. એની છાપેલી પ્રતિ
શિનિકમા નથી. ૨. હરિદરાદિત્રયરૂપતારતમ્ય (અમીન ધેવાભાઈના હાથની
લખેલી પ્રતિ છે), ૩ પ્રશ્નોત્તરમાળા (ટૂંકો પણ ગહન પ્રશ્ન અને સામે
ટૂંકો પણ ગૂઢ ઉત્તર—એના ૧૦૮ પ્રશ્નોત્તરની માળા બનાવી છે.)

૧૩. સ્તવનાત્મક

૧. શ્રીવદનભક્તવન

તા. ક. નામાત્મક કોષ્ટકના ઘણાખરા ગ્રંથો સ્તવનાત્મકમાં
આવી શકે એમ છે

૧૪. રીતિ (લક્ષણ) ગ્રંથ

૧. પિંગલસાર (ત્રજલાપામા આશરે જ્ઞાનન નેટલા છ દોને
માપ અને દષ્ટાત સાથે સંયોદ સમગ્રગ્રંથ છે), ૨. નાયકનાયિકાભેદ
(આધિદૈવિક દષ્ટિએ લખાયેલો અને વિવિધ ભેદ-પ્રભેદની સંયોદ
સમજ પાડતો ગુજરાતી ભાષાનો સર્વપ્રથમ ગ્રંથ, નગસિંહ મહેતાથી
તે અત્યારસુધીમા કોઈએ એવો ગ્રંથ લખ્યો નથી.)

તા. ક. ધવલધનાશ્રી રાગના અને ચોપાઈના ગ્રંથોમા કેટલાક
આખ્યાનાત્મક છે, કેટલાક ભાષાત્મક છે, કેટલાક સિદ્ધાંતાત્મક છે,
કેટલાક શિક્ષાત્મક છે, કેટલાક વર્ણનાત્મક છે, કેટલાક નામાત્મક છે.

તો કેટલાક જીવનઘટના કે જીવનપ્રમંગનો નિર્દેશ કે મકેત પણ કરનારા છે. એ ગ્રંથોમાં શ્રીદયારામભાઈના આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક – એ ત્રણ દષ્ટિકોણથી રચાયેલા રસદર્શન – જીવનદર્શન થાય છે. એ ગ્રંથોની તેમજ ઉપરના કેટલાક ગ્રંથોની હસ્તલિખિત પ્રત હસ્તલિખિત મગ્ગમાં છે એ જાણે સગ્રહ હોય. આ સાદો-દરાવગામાં – શણગારવાડીમાં આવેના શ્રીદયારામ સ્મારક મંદિરમાં સુરક્ષિત છે. ‘શ્રીદયારામ સ્મારક મંદિર’ના એકે એક ગ્રંથનું સંપૂર્ણ સંશોધન થઈ શક્યું નથી.

જીવણલાલ છ. જોષી

પરિશિષ્ટ ૭ મું

કેટલાક પત્રો

દયારામભાઈ અન્ય કવિઓ સાથે પત્રવ્યવહાર કાવ્યમાં કરતા
તેનો નમૂનો

કવિ ઉપર અમદાવાદના વ્યાસ માધવરામે લખેલો પત્ર.

સ્વસ્ત શ્રી પુરી દર્શાવતી રે લોલ.
તેવા સ્નાન જતા માર્ગ માહે આવતી રે લોલ.
ત્યાંહાં વાસ વસે વૈષ્ણવ શિરોમણી રે લોલ.
કૃપાપાત્ર પુષ્ટિદાન શિર વલ્લભ ધણી રે લોલ
કાવ્ય અથ શાસ્ત્રનાદને જાણે ધણું રે લોલ
અતુરશિરોમણી સત્મંગ મૂકે નહિ ક્ષણું રે લોલ.
એતન મારગ અથમા વિખ્યાત છો રે લોલ.
કૃષ્ણ સેવા મર્મના આખ્યાત છો રે લોલ.
જુગલ સ્વરૂપ ક્રીડાસક્ત તમે છો સહી રે લોલ.
પ્રીતમ ખ્યારી, ખીજુ ગમતું નહિ રે લોલ
દયારામ અભિધાનને હું લખુ રે લોલ.
વસું વેગળો પણ છું તમે વખુ રે લોલ.
નગર રાજને લૌકિક વાસ છું રે લોલ.
માધવ અભિધાન તમારો દામ છું રે લોલ.
નામધારી જદુનાથજીને શર્ણુ છું રે લોલ.
દેહ યોગે કરી વિપ્રની વર્ણુ છું રે લોલ.
લગવત રમરણુ મારૂ અગીકૃત કૃતિ રે લોલ.
દેહિક દોષ હોય તે મનમાં ના ધરો રે લોલ.

સમાચાર એક માહરો જાણુને રે લોલ.
 વિચારી વિવેક મન આણુને રે લોલ
 બાલક બોલે તેહનું દુખ મા આણુમે રે લોલ.
 છો પરમાર્થી તે છુડતાને તાણીયે રે લોલ
 મહાઈ મન હવે હાથ ક્યારે આવશે રે લોલ ?
 તમ સરખા વિના ખીજે તે કાણુ લાવશે રે લોલ ?
 મારે કાગળ લખાને દર છુ વિનતી રે લોલ.
 મન વાળ્યાનુ સામર્થ્ય મુજમા નથી રે લોલ.
 કહેશે સાધન કરો, લખ્યા છે જે વેદમા રે લોલ.
 તે તો કઠણુ પડ્યુ, સમજ્યા નહિ બેદમા રે લોલ
 ધર્મ શાસ્ત્ર તણો વિવેક તો રહેતો નથી રે લોલ.
 ન્યાયશાસ્ત્ર આદે મથ તો જોયા નથી રે લોલ.
 બ્રહ્મજ્ઞાનનો તો પાર નથી આવતો રે લોલ.
 જ્ઞાની હશે ખરા, પણ કે નથી લાવતો રે લોલ,
 કહેશે સેવા કરો ગુરના ઉપદેશથી રે લોલ.
 તે તો સાધ્ય કૃપાને; શુ થાય વેશથી રે લોલ ?
 કહેશે મંત્ર જપો આદિ અષ્ટાક્ષરો રે લોલ.
 હરિ સાર્વભૃધ જવા ઉપાય છે ખરો રે લોલ.
 એહેવું જાણીને તે દુ જીમે જપુ રે લોલ.
 પણ મન તપે વિષયથી તેમા હું તપું રે લોલ.
 એહેતુ સાધન ઉપાય કાંઈ કહાવીયે રે લોલ.
 રંક રડવડે કરણા હૃદય લાવીયે રે લોલ.
 હજુ સદેહ એક રહ્યો છે વળા રે લોલ.
 ભગવદમાયા સહુથી હશે વળા વળા રે લોલ ?
 કે માહારો સરકાર એહેવો હશે રે લોલ ?
 કે કાળ કરી ધર્મ વલ્લો જશે રે લોલ.
 નામ પ્રતાપ નથી જણાતો કશ્યો રે લોલ.

કે હજુ મારા મનમાં નથી વસ્યો રે લોલ.
 નામ જપે છે જગત સર્વે મળી રે લોલ.
 વૈષ્ણવ જાત્યમાં તો વર્ણ સહુકો લળી રે લોલ.
 તેમાં ફેરફાર કાંઈ જડતો નથી રે લોલ.
 આપણા જોયામાં કાંઈ પાર પડતો નથી રે લોલ.
 જુઓ આગે અગ્નિમિલ નામે ઓધરો રે લોલ.
 પાપ પર્વત તે એક નામે જરો રે લોલ.
 અરધે નામે તરી ગઈ ગણિકા રે લોલ.
 હરિનામ હુતારાનકણિકા રે લોલ.
 આધુનિક કાળમાં હુ એહેણું આહુ છું રે લોલ.
 મારા મનને ધીરજ આપી વાહુ છું રે લોલ.
 સાધન સાધ્ય હોય તો કૃતિ અવધિ લખો રે લોલ.
 કૃપા સાધ્ય હોય તો કરાવી શકો રે લોલ.
 કૃતિ સાધ્ય વાત લખીને જ તાવીયે રે લોલ.
 કૃપા સાધ્ય હોય તો કૃપાથી ચેતાવીયે રે લોલ.
 જૂતળ કહેવાનું સ્થાનક એક છે તમો રે લોલ.
 મારે બાળકે બુધ્ધે બરગડી લખું અમો રે લોલ.
 બરબડાટ સમજનાર તમો છે ખરા રે લોલ;
 બીજા હશે પણ સહુ માયાને વચા રે લોલ.
 જ્ઞાન સહિત કપટ રહિત મૂર્તિ પારખી રે લોલ.
 એહેવો નિશ્ચે કરી દાસે વિનતી લખી રે લોલ.
 મારે અતર નિશ્ચે જે અમથી સધે રે લોલ.
 શ્રુતિ સ્મૃતિ જોઈ ક્યો હોયે રૂદે રે લોલ.
 બઈ પાળીને તે દાસને કરમાવીયે રે લોલ.
 દોષ જોયા હોય તોય સમાવીયે રે લોલ.
 છે હરિજન હગિ સનમુખ વળ્યા રે લોલ.
 મારે શીખવો હરિ વશ થાય તે કળા રે લોલ.

સત તરુવરની રીત્ય તમે ગાઈ છે રે લોલ
 તેજ રીત્ય તમે પશુ સાહી છે રે લોન
 માટે કરગરીને કેટલુંક વર્ણવું રે લોન
 હું ખાતક ને તમે અરણ્ય રે લોન
 માટે શીઘ્ર જવાન પાછો વાળાને રે લોલ
 તનના તાપ માહારા ટાળાને રે લોલ
 તમે લખતા વાર રખે કરો રે લોલ
 તમાર હસુ ને અમારો મરો રે લોલ
 એ વાતમા તો પુન્ય થાશે ખરૂં રે લોલ.
 માહાર સામર્થ્ય નથી જે ઉપમા ધરૂં રે લોલ
 શેષ શારદાને શ કર જાણે નહીં રે લોન
 જીવ શ કા કરે તેહ કો માને નહીં રે લોલ
 અવસર જાય છે તે ફરી નથી આવતો રે લોન.
 લક્ષ ચોરાસીમા નથી જ્ઞાનતો રે લોલ
 માટે યતન કરી જતન કરાવજો રે લોલ
 સુના જેહમા હરિ પધરાવજો રે લોલ
 એ પાડ ગોખામી જૂલશે નહીં રે લોલ
 તમારી વાણી વડે જીવ તરશે કઈ રે લોલ
 ભક્ત દેહ ધરે છે પર ઉપગારને રે લોલ
 પશુવત હોય તેહને કરે પારને રે લોલ.
 હરિદેહ માસ કૃષ્ણપક્ષની તિથિ રે લોન.
 ઋષિ ગણનાં ગુરુવારે વિનતી કથી રે લોલ

કવિએ લખેલો ઉત્તર

સ્વસ્ત શ્રી સુભગ સ્થાન રાજનગ્ર છે રે લોલ
 જ્યાહા શ્રી નટવરજી સાર ત્યાહા સમગ્ર છે રે લોલ
 માધવરામ જ્યાસ તે સ્થળે નિવાસ છે રે લોલ.
 વૈષ્ણવ વલ્લભી શ્રીકૃષ્ણ તથા દાસ છે રે લોલ

ધણા સુર, શ્રુતિ સ્મૃતિ શાસ્ત્ર જ્ઞાન છે રે લોલ.
 દશા મુમુક્ષુની, માટે નલિમાન છે રે લોલ.
 સર્વ ઉપમા લૌકિક તણી રીત્ય છે રે લોલ.
 શ્રીમદ્ ભાગ્યઅવધિ કૃષ્ણ ચર્ણુ પ્રીત્ય છે રે લોલ.
 વર્તમાન કુળી કાળ મહા દુષ્ટ છે રે લોલ.
 તેમાં પંડિતોપિ યથા મતિ બ્રહ્મ છે રે લોલ.
 તેહેવા સમય મધ્યે ધન માધવરામજી રે લોલ.
 થવા .ચાહાવ હો પ્રસન્ન ધનસ્વામજી રે લોલ.
 એહજ કૃપાનું સ્વરૂપ કૃષ્ણજી તણું રે લોલ.
 સ્કુરે ગુણુ હરિતણા ના અધમપણું રે લોલ.
 તમે કૃષ્ણ કૃપાપાત્ર હો અમે લલ્લા રે લોલ.
 દોષકોપ કોટિ કલ્પના ખલુ દલ્લા રે લોલ.
 લખીતંગ દયારામ કૃષ્ણદાસ છે રે લોલ.
 દરભાવતી મધ્યે વર્તમાન વાસ છે રે લોલ.
 કૃષ્ણરમરણુ તેહનાં વાંચશે પ્રેમનાં રે લોલ.
 પત્રદ્વારા સમાચાર પામ્યા યેમના રે લોલ.
 તમે લખ્યું, પ્રશ્ન-પ્રતિઉત્તર વાળજો રે લોલ.
 યથામતિ લખ્યું વાંચી મંદેહ ટાળજો રે લોલ.
 મન હાથ્ય કરવું હાથ્ય નથી દાસને રે લોલ.
 કૃપા સાધ્ય છે. નથી વશ્ય પ્રયાસને રે લોલ.
 કેહેશે, કયમ નથી ? ઉપાય શાસ્ત્ર ભહુ કહ્યા રે લોલ.
 સીધી કૃપા વડે કયન માત્ર છે રહ્યા રે લોલ.
 તથા ઉદ્રિયો મૂર્છિત હોય છે ખરી લોલ .
 પ્રાણુ પ્રેર્યા વિના કામ ના કરી શકે રે લોલ.
 તથા કૃપા વિના સાધન સહુ જાણુજો રે લોલ.
 કૃષ્ણ કૃપા યુક્ત સદૃશતા પ્રમાણુજો રે લોલ.
 સૌભરી મથ્યા; ન આપ્યું મન હાથમાં રે લોલ.

મરઘ સંગ જોઈ ચલ્યા લખ્યું ગાથમાં રે લોલ.
 યાચી રતી મોહતી વિધિ ચલ્યા નહી રે લોલ.
 પુત્રી પૃષ્ઠ ધાયા વિકલ થઈ ખલ્યા તહીં રે લોલ.
 ઉચિત હતું તે તજ્યું અનુચિત ક્યું રે લોલ.
 અનુમાન કરી જુઓ અજીત મન ક્યું રે લોલ.
 શંકર ઈંદ્ર ચંદ્ર નારદ પરાશર ઋષિ રે લોલ.
 ઈલાદિ મોહોટા સમર્થ; જાણી કસી રે લોલ.
 તદપિ મન વશ્ય રહ્યું નથી વિચારજો લોલ.
 જોહેને થયુ તેડેને કૃપાજો ધારજો લોલ.
 કહેશે કૃપા વડે સીધી સર્વ કહી કથા રે લોલ.
 કૃપા સરલ છે શુ ? મોહોટાંને મળતી નથી લોલ
 તે પણ વાત સત્ય, દુર્લભ તો છે ઘણી રે લોલ.
 તેહનો એક છે ઉપાય જો આવે જણી રે લોલ.
 સાચી દીનતા વડે સિદ્ધ શ્રી હરિ રે લોલ.
 અવર કયાંથી નહીં જઃ માનજો ખરી રે લોલ.
 ગોપી જનની કથા સુણીને સંદેહ ટળ્યા રે લોલ.
 અભિમાનથી વિયોગ દેં નથી મળ્યા રે લોલ.
 દૈન્ય આવ્યે સઘ કૃષ્ણની કૃપા લહે રે લોલ
 કૃષ્ણકૃપા ચતાં તુન્ય ક્યું ના રહે રે લોલ.
 કહેશે દીનતા આવ્યાનો પણ ઉપાય શો રે લોલ.
 સતસંગ કયે દીનતાને પાંમશે રે લોલ.
 કહેશે સતસંગ પણ ક્યાંથી કહાડીએ રે લોલ.
 તેહનો પણ ઉપાય સરલ છે દેખાડીએ રે લોલ.
 કૃષ્ણ નામ જ સતસંગ કહીને વિષે રે લોલ.
 એ વિના સ દોષ કર્મ કહ્યા દીસે રે લોલ.
 જ્ઞાન કઠિણ, સવચુણ સાધન રહ્યું રે લોલ.
 એ માન વીધનભયું ન્યાય મુનાક્ષરે લહ્યું રે લોલ.

કેલક કાળે શિવ કાર્યકરું હોય છે રે લોલ.
 તદપિ સ્વરૂપાનંદ છે ને દ્વંન ખોય છે રે લોલ.
 કૃષ્ણસેવા તો ફળ છે સર્વે તણું રે લોલ.
 ગુરૂપાખ્યે બણે કંકણ તો ઘણું રે લોલ.
 પંચ વર્ણ તથા અષ્ટ સકળ સાર છે રે લોલ.
 ભટકતે મને પણ જપતાં બેડા પાર છે રે લોલ.
 ચિત્ત ભટકતું ને ભોજન ને કીજયે લોલ.
 સ્વાદ છોછો, તદપિ ઉદર ભરી લીજયે રે લોલ.
 મન સ્થિર થવા શોચ્ય રખે રાખતા રે લોલ.
 સદા કાળ રહેજો કૃષ્ણનામ ભાખતા રે લોલ.
 કૃષ્ણ જપતાં મન એની મેળ્યે હારશે રે લોલ.
 રહે શુધ થતાં હરિ ઉર પધારશે રે લોલ.
 નામે રહે શુચિ થશે સ્વસ્થ કાળમાં રે લોલ.
 વાસના બળેથી હરશે મન ગોપાળમાં રે લોલ.
 કર્મકાળાદિ બળ પ્રપન્ન પર નથી રે લોલ.
 સર્વ ઇચ્છા હરિદાસને કહું કથી રે લોલ.
 સંસ્કારનું કયન ઇહાં છે કશું રે લોલ ?
 ગુરૂ દ્વારા શર્ણુ અણું, કૃષ્ણે મન વચું રે લોલ.
 સંસ્કાર કર્યો હતો મલમાસને રે લોલ ?
 શર્ણુમાત્રે આપ તુલ્ય ક્યો દાસને રે લોલ.
 વિધિ ને નિષેધ અડે યુગ્મ સૃષ્ટિને રે લોલ.
 પુષ્ટિસૃષ્ટિ ચાહે કૃષ્ણકૃપાદષ્ટિને રે લોલ.
 દુરાચારી અતિશે તદપિ ધન છે રે લોલ.
 જો છે એક કૃષ્ણ ટેક જન અનન્ય છે રે લોલ.

સર્વ સાધન સૌ ધર્મથી સમર્થ છે રે લોલ.
 કૃષ્ણ વિમુખ છતાં સકળ યત્ન વ્યર્થ છે રે લોન.
 ચમત્કાર જોવા ઇચ્છો છો નામના રે લોલ
 એ વિચાર પુષ્ટિષ્ટિને ન કામના રે લોલ
 અવિશ્વાસ અખિલ બાધ તણુ રૂપ છે રે લોલ
 શુદ્ધ પ્રતીતિ આવી તે ફળસ્વરૂપ છે રે લોલ
 ઈદ્રિજીતનું બ્રહ્માસ્ત્ર વ્યર્થ થઈ ગયું રે લોલ.
 નીર રવાતી વિશ્વાસે ચાતકે લથ્થુ રે લોલ
 વળી સર્વનો સિદ્ધાંત થોડામા કહું રે લોલ
 ગુરુ પ્રથાદિક દ્વાગ જે હું કહું રે લોલ.
 અનન્યપતિવ્રતધર્મ સાર સર્વનો રે લોલ
 લક્ષ્મીદ્રોહ અન્યાશ્રય, અભાવ ગર્વનો રે લોલ.
 હરિગુરુ સત એકતા, - આધીનતા રે લોલ.
 સર્વદેહી ઉપર દયા સહીત દીનતા રે લોલ
 અનાયાસ લાલથી સતોષ રાખવો રે લોલ.
 વૈષ્ણવ ધર્મ લોભ સાર કંઈક ન દાખવો રે લોલ,
 દુષ્ટ સગ થકી સર્પ તુલ્ય નાસવું રે લોલ
 એક કૃષ્ણ વિના ફળમતિથી ત્રાસવું રે લોલ
 એ પ્રમાણે શિક્ષા આચરણમા આવશે રે લોલ,
 દયાપ્રિયમ કૃષ્ણ નિજ નિકટ બોલાવશે રે લોલ

એમાં લેખકે પત્ર લખ્યા સાલ વિ મ ૧૮૮૬ ચૈત્ર વદ ૩
 લાનુવાર આપી છે.

પત્ર ૨

લક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામભાઈના ઉપર કડીના એક વૈષ્ણવે લખેલો પત્ર

માત પીતા શીર સીરોમણી

ભાઈ દયારામભાઈની સેવામાં

કડીથી દાસાનુસાર ચરણુજ દરજીવન જાળાના સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ ત્યા જે અંગીકાર કરવા અત્ર આપની કૃપા વડે કુશળ છું આપણી કુશળતા પત્રનો સદા નીરંતર અભીયાષી છું વાસતે પોતાનો દાસ જાણી કૃપા પત્રદ્વારે સંભાવના લેવી. હું તો રંક છું આપને આધારે રહ્યો છું. માહારે તો સરવે વાતે આપ વીના બીજો કોઈ નથી મને જે રીતે આપનો જાણો છે તેજ રીતે જાણવો માહારા ઉપર મદા ક્ષમા રાખવી હું તો ક્ષણ માત્ર આપના ચરણાવિદનું સ્મરણ બૂલતો નથી માટે એહેવીજ કૃપા કરે જવી. જેથી માહારૂં મીત સદા નીરંતર આપની સેવા વિશે તદખર રહે એજ વીનંતી.

સંવત ૧૯૦૨ ના ચર્ધત્ર સુદ ૯ રવીવાર.

પત્ર-૩

શ્રી દયારામભાઈ ૬૪ વરસની વયે ગંભીર માંદગીના બિછાને પટકાયા હતા એની ખમર પડતા જ, એ બાળતનો પત્ર આવતાં જ, ત્રિકાળદર્શી મહાત્મા શ્રી. ઇચ્છારામ ભટ્ટજીની ગાદીએ આવેલા શ્રી. નારાયણદાસે પોતાનો પુન્યભાવ દર્શાવતો, એસડ ઉપચાર બતાવતો તેમજ શ્રી. દયારામભાઈના ગુરુદેવ શ્રીવલ્લભજી મહારાજનો ઉદ્દેશ્ય કરતો પત્ર ડાકોરથી લખ્યો હતો (મ. ૧૮૯૭, શ્રાવણ વદિ ૩).

પત્રની શરૂઆત :—

‘શ્રીરણછોડજી સત્ય છે’

“પરમ ભગવદી પીતાસરૂપ અપ્રકાશ્યની ઉપમાને યોગ્ય શ્રીમાહાપ્રભુજીના પરમ કૃપાવાન શ્રીદયારામજી જોગ્ય શ્રીડાકોરથી

લી. નારાયણદાસના ઘણા કરીને પ્રેમસહીતે જૈથીકૃષ્ણ અપરંચ તમારો પત્ર આવ્યો શરીરને કષ્ટ પ્રથમ સાંભલું હતું તેથી ઘણી ચીંતા થાતી હતી ને વલી પત્ર વાંચાથી ઘણી જ ચીંતા થઈ તે કાંઈ લલ્લવામાં આવતી નથી.”

પત્ર લખ્યા મંવત આ પ્રમાણે છે :—

“પહે તો સર્વે કરતા સુલના શ્રીપતી છે । તમારાથી કાંઈ અજાણૂ નથી તમારા સતસંગને વીશે ચીત તો ઘણૂ રે છે । હરીઈછાથી સુલ થયે મેલાપ થાય તો ઘણૂ । મનને વીથામ થાય તમારા શરીરને સુલ થયાના સમાચાર લલ્લવા જે ચીંતા ઘણી રેહે છે તે નીવૃત થાય । ઘણૂ શુ લલ્લવુ મીતી સંવત ૧૮૯૭ના શ્રાવણ વદ ૩”

પત્રની પાછળ આ પ્રમાણેનું લખાણ છે :—

“આ કષ્ટમાં તો તમારે તમારા ગુરુ શ્રીવલ્લભજી માહારાજના ચરણોનું ધ્યાન કરવું ડચીત છે—શ્રીઆચારજી શ્રીરણછોડજી શ્રીનાથજી સર્વે છે તે ધાનથી સર્વે સુલ છે તે તમે જાણો છો અમો તો તમારા છોકરાવત છીયે પટલે લલ્લવાઃ જોગ નથી.

પત્ર-૪

શ્રી દયારામભાઈની ૭૨ વર્ષની વય હતી ત્યારે એમની આત્માથી અને એમના આશીર્વાથી એમના સાહિત્યના પ્રચારથી સમસ્ત ગુજરાતમાં ફરતા એમના પટશિષ્ય જોશી રણુછોડભાઈએ એમની ખખર અંતર પૂછતો, પોતાનો પૂજ્યભાવ દર્શાવતો પત્ર સુરતથી ડભોઈ લખ્યો હતો :

શ્રીચાલકૃષ્ણજી આગલ સુઘ કરું છું.

ધ્રીમદ્ગોવર્ધનોદ્ધરણધીર પરમપ્રીય પરમકૃપાલુ સુરજ્વી શ્રી વ. માઈશ્રી દયારામભાઈની સેવામાં આજ્ઞાધારક ચરણરજ રણ-

છોડના શ્રીસુમર્ણ ડહવત્. શ્રીસુરતથી જત થત્રે આપના કૃપાલુ-
તાના ચલથી કુસલ છું ને આપની કુસલતા અહર નીરંતર ચાહુ
છું ને પરંતુ લખવા કારણ એ છે કે કૃપાનાથ આપ જેહેવી રીતે
પોતાનો જાણી કૃપા રાखો છો ને પ્રમાણે પોતાનો ચાલક જાણી
કૃપા રાखસો જ પમ મહારા મનને નીશ્ચે જ છે. વીજું વાઈ
જીવકારની સાથે ઢાઢમ ન. ૩ અનાસ નં. ૨ મોકલો છે તે
મંગાવી લેજો ને કૃપા કરી ભાઈ દોલત પાસે પોહોંચાનો જુવાપ
લખાવજો ને ભાઈ સાર્હેવ અહીંના માહારા સ્નેહી ઠાકુરદાસજી
ત લાલા અમેરામ ત. ચીમતલાલજી ત શાહી પ્રભુસંકર પ
સરવે મંડલના શ્રીસુમરણ ઘણા ઘણા કરી વાંચવા પ જ વીનતી
સંવત્ ૧૯૦૫ના માગસીર વદ ૧૦”

પત્ર-૫

શ્રી દયાગમભાર્ગની ૭૪ વરસની વય હતી તારે ભોગીલાન
ઉત્તમગમે શ્રી દયાગમભાર્ગની કવિતાનો અથ મળાવતો પત્ર ડભોઈ
લખ્યો હતો (ગ. ૧૯૦૭, ફાગણ વદિ, ગુરુવાર) : કવિશ્રી માટે
વાપરવામા આવેના વિશેષણો તરેર ધ્યાન આપવા વિનતિ

“ પત્ર ”

“ સ્વસ્તિ શ્રીડભોઈ માહાશી શૂભ સ્થલે પુન્ય પાવન
વિવેકના સમૂદર ધર્મધુરંધર મહિમાપ્રસિદ્ધ નિગમઅર્થપ્રવિણ સુર્યની
ધેરે ઉદોતકારિ ચંદ્રનિ પેરે શિતલતા વૈષ્ણવના કલ્પતરુ શ્રીનાથ-
જીના કૃપાપાત્ર ગુજરધરના ભગવદિમાં શિરોમળી અહેવિ અનંત
કોટી સુખ ઉત્તમ ઉપમાલાયક તિર્થસ્વરૂપ મુરબિ સિરછવ
ભગવદિ ‘શ્રીદયાશંકરભાઈ’ દિન દિન પ્રતાપ સિવાયે એતાંન
શ્રી જોસિ કુચેચિલા ભગવદીના ચરણરજ કેહેવા માત્ર ભોગિલાલ
ઉત્તમરોમના શ્રીસ્મર્ણ વાંચજો અત્રાપિ કુસલાસ્તુ આપનિ જસ-

કિરતિ સદા નિરતર ચાહિયે છીયે ને અમ્યો તો રક વૈષ્ણવ
 હિયે પળ ભગવદિ વ્રીજનાથ ધરણીઘર થયા તેજ અમારા વડાડવા
 ને તેમના સ્થલમા શ્રીઠાકોરજી શ્રીગિરધારીજી અમારે વિરાજે છે
 ને વ્રીજનાથની વાણિ એક લાપ ને પાતરિસ હજાર પદ કર્યાં છે
 એ રિત્યે તમારિ કૃપા છે પળ લખવાનુ હાસલ એ છે જે આપનિ
 કવિતાનુ પુસ્તક ૧ રૂપા કરિને અમારા મદિરમાં મોકલવુ એટલો
 ઘણોક અમિલાપ છે માટે કૃપા કરિને અમારા ગામના મેદેતા
 લલુભાઈ જેઠાભાઈ ડમોઈનિવાસી છે તેમની સાથે કાગલ લપીને
 પુસ્તક અમારી ઉપર કૃપા કરી મોકલજો ને કાગલમા લપયુ
 પુસ્તક રાપજો એ રીતે લપવુ ફરીથી લપવાનુ હાસલ એ છે જે
 પુસ્તક આપી દેવાનુ ન હોય તો અમો પુસ્તક ઉતારીને તમને
 પોચાડિશુ એ રિતે અમિલાપ છે માટે કૃપા કરિને પુસ્તક
 મોકલવુ સુજ્ઞેષુ કિમધિક ॥ આપનિ પાસે ભગવદિ સમાગમમા
 હોય તેમને અમારો શ્રીસગરણ કેહેવો ॥ દોહરો ॥ કાગદ થોરો
 હેત ઘનો મોહોસે લપો ન જાય ॥ રતનાગર સાગર ભરો ગાગર
 કમ સમાય ॥ ૧ ॥ દિવ દુનો ઓર વાળ રપ સ્કંડ મુકિને જોયે ॥
 ‘ભોગી’ દીનતા વરણ એ વેગે પડો છુ દુર ॥ ૨ ॥ મીતી સંવત્
 ૧૯૦૭ના ફાલ્ગુન વદિ ૫ રવેડ ॥ પત્રનો અમિલાપી છું માટે
 લલ્લવો અમારા ગામના મુપી પટલ ગોપાલજી કાસીદાસ તા
 ચા વાજીભાઈ ધર્મદાસનો હડવત સેવામા અગીકૃત્ય કરવો.

આ પત્રમા શ્રી દયારામભાર્ગવની સર્વત્રિક પ્રતિષ્ઠા અને સાવ ભોમ
 મહતાના દર્શન થાય છે

પત્ર-૬

એમની ૭૫ વરસની વય હતી ત્યારે રાજપીપળાયા (નાદોદથી)
 ન દુર્ગવરણાએ સૂકો મેવો અને ઘેાતીનેટો મોકલી પોતાનો પૂજ્યલાવ
 દર્શાવતો પત્ર ડબોઈ લખ્યો હતો (સ. ૧૯૦૮, પોષ સુદિ ૪, શુક્રવાર)

મહાન કવિવર્ય શ્રી દયારામભાઈ અને ગુરુદેવ ગો. શ્રી વટલમહાલલ મહારાજ
 (શ્રી દયારામભાઈ મ કુળ થઈને લખતા હતા - ગુરુદેવનાં વચનામૃત
 તથા આરિવંચન અમણુ કદ છે)

ॐ

मामदनमोहनोजयती

दावेसवन्मरदयारोकरप्रभुसंमन्नाम्
मातुर्नवीशछेतेनेनेरन्नारत्याप्जरम
यापावरपान् पीगलन्मोत्रे-त्रकलहो
शीन्नामीथी करीछेतेनापाग

संवत् १८ ८ नी वसिधातनामानी नकलना आरलना इस्ताक्षर

४

म। ५१। ७१। ४। ५। ७।
आन्नेर
५०) आनाथल्लगान्नेरना
५१) आनाथल्लगान्नेरना
५२) आनाथल्लगान्नेरना
५३) आनाथल्लगान्नेरना
५४) आनाथल्लगान्नेरना
५५) आनाथल्लगान्नेरना
५६) आनाथल्लगान्नेरना
५७) आनाथल्लगान्नेरना
५८) आनाथल्लगान्नेरना
५९) आनाथल्लगान्नेरना
६०) आनाथल्लगान्नेरना
६१) आनाथल्लगान्नेरना
६२) आनाथल्लगान्नेरना
६३) आनाथल्लगान्नेरना
६४) आनाथल्लगान्नेरना
६५) आनाथल्लगान्नेरना
६६) आनाथल्लगान्नेरना
६७) आनाथल्लगान्नेरना
६८) आनाथल्लगान्नेरना
६९) आनाथल्लगान्नेरना
७०) आनाथल्लगान्नेरना
७१) आनाथल्लगान्नेरना
७२) आनाथल्लगान्नेरना
७३) आनाथल्लगान्नेरना
७४) आनाथल्लगान्नेरना
७५) आनाथल्लगान्नेरना
७६) आनाथल्लगान्नेरना
७७) आनाथल्लगान्नेरना
७८) आनाथल्लगान्नेरना
७९) आनाथल्लगान्नेरना
८०) आनाथल्लगान्नेरना
८१) आनाथल्लगान्नेरना
८२) आनाथल्लगान्नेरना
८३) आनाथल्लगान्नेरना
८४) आनाथल्लगान्नेरना
८५) आनाथल्लगान्नेरना
८६) आनाथल्लगान्नेरना
८७) आनाथल्लगान्नेरना
८८) आनाथल्लगान्नेरना
८९) आनाथल्लगान्नेरना
९०) आनाथल्लगान्नेरना
९१) आनाथल्लगान्नेरना
९२) आनाथल्लगान्नेरना
९३) आनाथल्लगान्नेरना
९४) आनाथल्लगान्नेरना
९५) आनाथल्लगान्नेरना
९६) आनाथल्लगान्नेरना
९७) आनाथल्लगान्नेरना
९८) आनाथल्लगान्नेरना
९९) आनाथल्लगान्नेरना
१००) आनाथल्लगान्नेरना

श्री दयारामभाट्टना वीथना इस्ताक्षर

નિ. લી. ગો. શ્રી ત્રીકમરાયજી મહારાજ

શ્રીલકષ્મીજીની સીવાંગલાલજી

પ્રાકટ્ય • ભાદરવા સુદિ ૧૫, સં. ૧૮૫૫

(આશરે ૧૧૫ વર્ષના જૂના ચિત્ર પરથી)

કવિવર શ્રી દયારામભાઈના ગુરુદેવ નિ. લી. ગો.

શ્રી વલ્લભવાલજીની ગોળે કાશીથી આવેલા

નિ. લી. ગો. શ્રી હાલો મહારાજ
રાજનગર

પ્રાકટ્ય : સં ૧૯૩૬ના માર્ગશર વહિ ૧૨.
કવિ શ્રી દયારામભાઈના લઘુ સમવયસ્ક પ્રેરણા ગુરુ

પત્ર

રત્નિત શ્રી ડબ્બોઈ મહાયુલ સ્થાને સકલગુણસ પન્ન અનેક
યુલ ઉપમા સહીત પરમ વેસ્તન ભટ્ટજી શ્રીદયારામજી પૌગ ઉપતાપ
સ્વસ્થાન રાજપીપના નાદોદથી અખડ સોભાગતતા માર્ગ નદકુવરખાના
જય શ્રીકૃષ્ણ વાચવા અત્રે અહીં કુશળ છે તમારી કુશળતાના પત્ર
લખવા પર તુ લખવા કારણુ એ છે જે અહીંથી હનકારા ગણુછોડ સાથે
સામાન મોકલો છે તે તપાસી લેવો.

ધોતી જોટા ૧

બદામ શે ૫

દરાક્ષ શે ૧

સદગુણ પ્રમાણે પહોચશે આ તરફનું કામદાજ લખતું મીની સવત
૧૯૦૮ ના પોશ સુગી ૪ શુક્રવાર''

પરિશિષ્ટ ૮મું

કવિશ્રી દયારામભાઈનું મૃત્યુપત્ર.

શ્રીમદનમોહનો જયતી.

શ્રી. વૈષ્ણવ ભટ્ટ દયાશંકર પ્રભુરામ જન્મ અમારું જે ભવીશ છે તેને ભેટ ભાટ તથા ખરચવા વાપરવાની વીગત અમેએ અકલ હાંસીઆગીથી કરી છે તેની વિગત.

શ્રી ભેટ ખાતું.

૫૦) શ્રીનાથજીની બેળના.

૧૫૦) અમાગ ગુરુ શ્રીવલ્લભજી મહારાજની ગાદીએ શ્રી ત્રીકમ-
રાએજી મહારાજ.

૮૦) શ્રી મદનમોહનજી સેવે તેને.

૫૦) રોકડા

૧૨) ડબોઈના ચોરાના લાગાના

૧૩) મામઝીના રોકડા

૫) કસબાના પસાએતાના દાણના

—

— કુ. ૧૧.

૬૩)

—

૧૭)

૮૦)

આબુપણ તથા વાસણ સુધાં

૧૨) સમરપણીના મંડાણના

૨૫) બાઈ રતને મહારં કામકાજ કર્યું ને ચાકરી કરી તેને.

૨૦૧) અમારી ઉત્તરકીવાન, બારમા, સતરશી, મંવછરી, પન્નેતના

તથા શ્રાધ તથા મંવછરી સુધાંના ચડોદમા અમારા થોકમાં

માધવ છે તે તથા બાપુ એ જણ મળીને કરે. ને અમે જે

થોકમા છીએ તે થોકમા ક્રિયા કરે. લાડાં કુલેર સુધાં એ

રૂપેના ૨૦૧) છે તે વૈષ્ણવનં હાથે ખરચાએ તેની વિગત.

૧ ભાઈ રણછોડજીભાઈ વૈષ્ણવ ત્રવાડી રાગરામ - મુત

૧ મેતા ત્રીકમદાસ હરજીવનદાસ.

૧ વૈષ્ણવ લગુલાઈ સાગરમન કાયરથ.

૧ કસાગ ભુખણદાસ હરખજી.

૧ પરી. દામોદર ભગતીદાસ.

૧ મેતા મુરજગમ રૂઘનાથદાસ

શ્રી મદન મોહનજી વૈષ્ણવ જમનાબાઈને માથે પધરાવ્યા છે તેમના આભુષણ તથા વાસણની વીગત.

૧ હેમનો ગનચુવો ૧ રૂ. ૧૧)નો આશરે. ૧ કદસરી ૧ હેમના મણકાની.

૧ વેણુજી ૧ રૂપાની ૧ કટોરી ૧ રૂપાની કીંમત રૂ. ૮) ની.

૨ ત્રાખાનુ બેડુ ૧ ત્રાખાની થાળી

૩ ત્રાખાની લોગી ૧ ત્રાખાણી

૧ ત્રાખાની ઝાગી ૧ ચદનહાર હેમનો.

૧ કટી મેખના ૧ હેમની. ૧ મોતીની માળા ૧ બે સરી કીંમત રૂ. ૮).

૧ રૂપાની ઝાગી કીંમત રૂ. ૭)

૧ કટોરી નં. ૧ રૂપાની કીં જા ની ૨ લોટા ૨ પિત્તળના

૧ ત્રાખાનો ધાણીઓ નં. ૧ રૂ. ૬ ને આશરે ૧ લોટી ૧ જમાના જળી પિત્તળની

૨ તપેલીઓ ૨ ત્રાખાની ૧ પિત્તળનો વાડકો

૧ ત્રાખાનો દાળકો ૧ ઠાકણ સુધાં ૨ ત્રાખાની કાશદી૧તા, આબખોરો ૧

૩ ત્રાખાના લોટા ૧ કહનીની વાડકી

૨ કગ્ગા ત્રાખાના ૧ કહનીનો વાડકો

૨ ત્રાખાની દામડી ૨ ૧ કાસાનુ ઠાકીયુ

૨ ચદની ૨ ત્રાખાની ૨ કાસાની વાડકી

૩ આરતી તથા ઘટા તથા ધુપદાનું

એણી વિગત શ્રી ઠાકોરજીનાં આભુષણ તથા વાસણ તથા રૂ. ૫૦ રોકડા ચાકે પચાસ પુરા જમનાબાઈને ઠાકોરજી જોડે આપ્યું છે. તે સર્વે તેના ઠાકોરજી પધારે ત્યાં વાસણ તથા આભુષણ જાએ; રૂપૈયા નહીં એ વિગતે સમજ્યું છે તે કગ્ગુ ખર પણ અમને ભગવદ પ્રાપ્તી થયા પછી અમોને આરામ થાએ તારે અમો બધુ વાપરીએ તેમાનો અમોને આવ નહીં. સંવત ૧૮૯૮ ના માગશર વદી ૧૩ ને રવિવાર.

૧ આત્ર મત્ર ૧ અત્ર સાખ

૧ વૈષ્ણવ દયાશ કર પ્રભુગમ ૧ વૈષ્ણવ રણછોડજી રામરામ

ઉપર લખ્યા પ્રમાણે સહી

૧ મેતા ત્રીકમ હજીવણદામ સાખ
 ૧ કંભાગ બૂખાળ હજીની સાખ
 ૧ ભટ બાપુ વલ્લભમ સાખ
 ૧ મહેતા મુરજગમ રઘનાથદાસ સાખ
 ૧ પગી દામોદનદામ ભગતીદામ સાખ
 ૧ પગી કેસુદામ ગમદામ સાખ

મુઆદ ભાર્ત દયારાગભાર્તની મમક્ષ મંવન ૧૬૬૮ પોષ સુદ ૧
 સંજ્ઞા બેન બેનજીને દોનો દોપયો ગોગને
 લુગડા માધરને મકરાતી બાપુના દીકરાને
 પદ ૧ ભાર્ત બાપુને પદ ૧ દાજીની દીકરીને
 પાગીનુ બેહેકુ મુગનાને પદ ૧ ભગવાનની દીકરીને
 ઉમા માહેવર બેન રાધીને.

તારીજ

સંજ્ઞા લુગડા પદ વિગેરે.

સંજ્ઞાની વીગત—

૧૧૧ પલગડી ૧

૨૭ ગોદડું

૦૧૧૧ ઉગીડું

૭૪ દીની

૨૭ પાટી

૨૭ પાટ

૨૧૧૧ તનાઈ

૨૧ ચાદરો ૨

૦૧૧ ગાલમસૂરીઆ

૭૪ પડાઉઆ

૦૧૧ બેડો

લુગડા

૭૭ પાધડી ૧

૨૧૧૧ દોપટો ૧

૦૧૧ બેડો ૧

૬૭ ધોતીકા ૧

૨૭ અંગરખુ ૧

૧૨૭ પદ ૧ વીગેરે

યાત્રી ૧, લોટો, વાડકો

૩૭ ઉમા માહેવર તા. રમણી

૧૨૭ બેહેડાના

૩૭ ડગલી

પરિશિષ્ટ ૯ મું

ભક્ત દ્વિત્રી દયારામભાઈનું ગદ્ય લખાણ

પ્રશ્નોત્તરમાલિકા નામના અપ્રમિદ્ધ ગ્રંથમાથી

મન રી રીતે છતાય ?

શ્રી કૃષ્ણાય નમઃ

વળા શિષ્ય બોલ્યો કે મહારાજ, આપે મુને શ્રીહરિમંબધી સ્વપ્નાનુભવ સાચો યુક્તિદષ્ટાન્ત વેદશાસ્ત્રને વચને બતાવ્યો, તે મારા હૃદયમા બેઠું. પણ વળા એક મુને મન્દેહ ઉત્પન્ન થયો છે, તે આપ પ્રત્યે હું વિનતિ કરું છું કે શ્રીહરિના રૂપનું ધ્યાન ધરવા બેસીએ છીએ, તે મમય મન તે ધ્યાન વિષે મોટું વિદ્ય નાખીને કલેશ, કુતર્ક ધણા કરે છે. એ આંધે ખીજી શુભકૃતિ કરતા પણ અશુભ વાસના ઉઠે છે, એ આન્તઃકવેશ કાઠને કહેવાતો નથી, એ દુઃખ મટવાનો કાઠ ઉપાય હોય તો મુને કહો. એવું સાંભળીને શ્રીગુરુદેવ બોલ્યા, કે હે તાત ! તેં એ વાત અમને પૂછી તે કંઈ ખોટી નથી. એ કલેશ તો અન્તરમાં સર્વને હોય છે, પણ હરિભક્ત સમજુ હોય તેને વિગેષે થાય. તેનું કાગળ કહીએ તે સાબળ કે—હરિનું ધ્યાન, ચિન્તન, મનન, સ્મરણ જે કરવું તે તો એક ટેકાણે મન સ્થિર હોય ત્યારે થાય. તે મન તો અતિશય અચક્ષુ છે. મહાબલિષ્ટ છે. અમાલ છે. તે શ્રીભગવદ્ગીતામા અર્જુને શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર પ્રત્યે વિનતિ કરી છે તે વચન—

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्बलम्
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्परम् ।

ત્યારે શ્રીભગવાને એટલો ઉપાય બતાવ્યો તે વચન—

अभ्यासेन हि कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥

તે જે ઉપાય શ્રીપ્રભુએ વસતાએ તે વાત તો મન્ય જ છે અર્થો ગુણ થુ છે તે કોઈના સમજ્યામા નથી આવતું. તે તું નિચાઠ કે મોટા મોટા યોગી, મુનિ, વૈગવધારી અભ્યાસ ધણાએક કાન લગી કરે છે, પણ તેનું મન વશ નથી થતું, તે કેમ જાણીએ? કે અપસંગ આવી છનાવે છે ત્યારે તે જવાબ છે, અને દમ્ભને વર્ષનું તપ ધૂળ મેળવીને આવી જાય છે, તે મોટા યોગી પાછળથી પગ્તાય છે. પણ તે સમય મનચિત્ત નથી રહેતું જો રહેતું હોય તો શીદ જાણાય? માટે નથી જ રહેતું વળી ઘણા કાન વળી યોગ સમાધિ કરે છે, અને વળી સમાધિ કિતરે છે, તોએ પત્રી પૂર્વે મનની વૃત્તિઓ હોય તેની તે લઈ ઉઠે યોગે કરીને પણ મનવૃત્તિઓ શમતી નથી, તે ‘યોગનાશિષ્ઠ’ ગ્રંથમા લખ્યું છે તે પ્રિયિત્ત કહી દેખાડીએ છીએ, તે તુ સાલળ કે ‘એક યોગી કોઈ એક ગૃહસ્થાને ઘેર લિક્ષા લેવાને ગયા હતા ત્યાં એક મધગી થઈ હતી, પણ કદી બાપી હતી ત્યારે ગૃહસ્થની સ્ત્રીએ કહ્યું કે હે મહાગજ! લગારેક એસો કદી થાય એટલી વાગ છે.’ ત્યારે તે યોગીએ વિચાર્યું જે એટલી વાગ વૃથા ખોઈએ તેથી ભગવદ્ધ્યાન કરીએ તો સાડ. એમ જાણીને ધરમા એકાન સ્થળ અધાગમા પાછળ હતું ત્યાં એમીને તે યોગીએ ભગવદ્ધ્યાન કરના માડ્યું તેથી ચિત્ત ધ્યાનમા લાગી ગયું. તેને સમાધિનો અભ્યાસ હતો તે સમાધિ થઈ ગઈ પત્રી સમાધિ કિતારવી પોતાને વશ રહી નહિ. પેની કદી થયા પછી પેલા ગૃહસ્થે તો તે યોગીને ઘણી હાડો મારી. તેના મઠમા મધજો શોધી આવ્યા, પણ તે યોગી ન જડયા. ત્યારે હાગીને તે ગૃહસ્થના ધરના સર્વ જમ્યા, પછી ભગવદ્દિગ્ધાએ તે ગૃહસ્થને ઘેર એચાર ઘાસના ગાડા આવ્યા. તે યોગી એકા હતા તે ધામ ભગવાનું હતું, ત્યાં અધારે યોગીને દીઠા નહિ, ને બધું ઘાસ ત્યાં નાખ્યું, પત્રી કેટલાએક દિવસે હરીન્છા થકી તેમા અગ્નિ પડ્યો, પછી તે ઘાસને સંબંધે સઘળું ઘર બળી ગયું, ને જોડેના ઘરો પણ ઘણા એક બળ્યા. પત્રી ત્યાં ઘણાએક વર્ષ વીતી

ગયાં ને ઉગ્ગડ પાયાં ને જે ચાર પેદી પછી તેના કુવમાં કાઈ ધનાઢય નિપજ્યો. તેણે ત્યાં પાછું ઘર કરવા માડ્યું. તે ઘણીએક પૃથ્વી ચઢી ગઈ હતી. તે ખોખાં ખોદતાં ઘણુંએક ઉંડું ખોદ્યું, ત્યારે પેના ચોગી નીકળ્યા. તેના ચોગખતે કરીને તેવું ને તેવું શરીર ગ્રહેવું જોઈને કેટલાએક ડાહ્યા મનુષ્યોએ કહ્યું કે એ કાઈ ચોગી હશે. એના મસ્તક ઉપર માખણ ધસ્યો. તે ઘણીએક વાર માખણ ધસતા સમાધિ ઉતરી, ત્યારે તે ચોગી ખોલ્યા કે—કદી ચર્મ?

એજ રીતે, એક નદુવાને સમાધિ કરતા આવડતી હતી, તે તેણે કાઈ એક રાત્રીને ત્યાં ઘણાએક નદુવા મળ્યા હતા, તેમા તે નદુવો નવો ખેન જતાવીને હું થોડો માગીશ, એવી ઇચ્છા મનમાં રાખીને સમાધિ કરી, પાછલા ચોગીની પેડે પરવશતા થઈ ગઈ. પછી ઘણે દાંતે પેના ચોગીની પેડે સમાધિ ઉતરી ત્યારે તે નદુવો એમ ખોલ્યો કે “થોડા હું હો પાઉ”. એમ એવી વાતોના છતિહાસ તો ઘણા છે. પણ થોડામાં સમજી લેજો કે યોગ થકી પણ મનની વૃત્તિ નથી સમતી, પછી અભ્યાસ તે કાઈ કેટલો કરશે? માટે એ મન તો ભગવાન પોતાની મેળે પોતાના સ્વરૂપમા કૃપા કરી દૃઢ લગાડે ત્યારે જ લાગે, ખીન્ને ઉપાય નથી વળી એક વાત કહું તે સાંભળ. કે શ્રીભગવદ્ગીતામા શ્રીભગવાન પ્રત્યે અર્જુને એમ પ્રશ્ન્યું કે—હે મહારાજ! મન તો નીચી વાતમા પડતાં ડરે છે. તેને જળરજ્જની અધર્મકાર્ય નીચવસ્તુમાં નાખીને કાણુ બ્રહ્મ કરે છે? જો પોતાની મેળે બ્રહ્મ થવું હોય તો પાછળથી પન્નાય શા માટે? માટે પોતાની મેળે બ્રહ્મ થવું મંભવતું નથી ત્યારે આપ એમ કહેશો કે—પૂર્વના અનુચિત કર્મ કરેલાં છે તેનું એ ક્ષય છે તો તે પણ મોટાને પૂર્વનું અનુચિતકર્મ મંભવતું નથી, ત્યાં તે મોટાને પણ એ દુઃખ તો છે એ સન્દેહ રહે છે, ત્યારે આપ કહેશો કે મોટાને ન હોય તો અર્જુન થકી મોટું કાણુ? એ દુઃખ અર્જુનને વીતવું હશે ત્યારે જ એ પૂછ્યું હશે ને? માટે એ કાટિક સાધને પણ મન તો વશ નથી જ થાતુ, તે કેવળ આપની કૃપાજલે જ થાય; હે પ્રભો!

આપની કૃપા પણ ઉપાયનશ નથી, એક માચી દીનતા તમારી કૃપાનો હેતુ છે, તેની દીનતા તો આપ આપો ત્યારે આવે એવું વિનમ્રિત્રથમા શ્રીગુ સાધજીએ કહ્યું તે વચન

યદેન્ય ત્વત્કૃપાદેતુર્ન તદસ્તિ મમાણ્યપિ ।

ત્વ કૃપા કુરુ રાધેશ યયા તદેન્યમાપ્નુયામ્ ॥

માટે હે શિષ્ય ! વિચારતા કશું જીનના હાથમા સાધન નથી, તે તેનું દૃષ્ટાન્ત જતાવું તે તું વિચારી જો નજવનિતાઓમા શું સાધન હતું ? પણ પોતે પોતાની મેજે કૃપા કરીને ટ્રાટિક દર્પણાવશ્યરૂપ શ્રીગોપીજનને દેખાડીને પોતાના રૂપમા તીહાના (તમના) મન આમજ્ઞા કર્યા તે કેવા કર્યા ? કે બહાતકારે ખેચીને, પ્રપચમા નાખે તદપિ ન પડે એવા લોભાયા એ રીતે પ્રભુ કૃપા કરીને જે ભક્તનું મન પોતાના સ્વરૂપમા દૃઢ લગાડે ત્યારે જ લાગે, તે લાગુ કેમ જાણીએ ? કે-પ્રપચની વિસ્મૃતિ મહજ ધર્મ જાય એવું સમજી લેજો ત્યારે તું વળી કહેશે-મન તો ઘિચ નથી હેતુ ને માનસિક કૃતિઓ અકથિત થાય છે તે કાટિ પ્રાયશ્ચિતે મટે નહિ એવી ત્યારે એ જીવને પ્રભુ પામવાનો ગુણ કયાં ? તે વાત તો ખરી, પણ આ કનિકાનમા એનો મોટો ગુણ છે કે માનસિક પાપ ન લાગે માનસિક પુણ્ય તો લાગે વળી કલિયુગમા એ મોટો ગુણ છે સત્યયુગમા તો એક જણ પાપ કરે તે બધા સગા કુટુંબને લાગતું તે આ કલિયુગમા તે પ્રકાર નથી જે પાપ કરે તેને જ લાગે

મન શી રીતે જીતાય ?

वलौ रत्येव लीप्यते, इत्यादिप्रचनात् ।

વળી તુનસીપાસ લગનદીયે પણ શ્રી રામાયણમા લખ્યું છે તે (એપાર્ધ) યહ કલિયુગકે પ્રખલ પ્રતાપ-માનસ પુણ્ય લાગે, નહિ પાપ;

વળી કલિયુગમા મોટો એ ગુણ છે કે આખા જન્મમા એક વાર પણ શ્રીકૃષ્ણચરિતા ચળારવિન્દુ ધ્યાન થઈ હોય તો તેને સ્વપ્ને

પણ ચમદતનું દર્શન ન થાય તેનો શ્લોક—

સકુન્મનઃ કૃષ્ણપદારવિન્દયો ।

વળી એક વચન કહીએ તે સાંભળ તેનો શ્લોક—

કલેર્દોષનિવે રાજન્ નાસ્તિ હ્યકો મહાન્ ગુણઃ ।

કીર્તનાદિય કૃષ્ણસ્ય મુક્તસદ્ગ પરં વ્રજેત્ । સ્કં. ૧૨-૩-૫૧

વળી એક બીજી વાત પણ છે કે શુ શુભકૃતિ કરતાં દેવતાને તથા અદેવ જે અમુક તે ઘણા વિધ્ન કરીને મન બ્રહ્મ કરે છે તેનું વચન.

ત્વાં સેવિતાં સુરકૃતાયાં વહવોન્તરાયાઃ ।

વળી પુરાણાન્તરે વચન છે તેનો શ્લોક—

કોટિઃ ધનુર્ધરગીતાયાં તદ્વચ જાહ્નવીતટે ।

તદર્ધં હરિસેવાયાં તદર્ધં દક્ષિણે કરે ॥

એમ અનુગ્રહન વિનં તો કરે પણ તે વિધ્ન દેખીને હરિમરણ્ય મુકી ન દેવું. તે હરિમરણ્યના બલચક્રી એની મેળે શાન્ત પામે વળી એક વાત કહીએ તે સાંભળ કે પૂર્વે અનેક અધમ અવતાર પામીને ઘણા કુત્ખિત કર્મકર્મી મોટા ઉકરડા થયો છે, તેની ઉપર હરિમરણ્યકર્મી અગ્નિ પ્રબળ મુક્યો છે, તે બળાતો જાય છે તે ખોટી વસ્તુ બળાતી જાય છે, તેની દુર્ગંધ ઘણી ઉડે છે, તે રૂપી મોટા ધૂમ પણ થાય છે, તે પ્રભુ મરણ્ય કરનાગને ઘણું અકળાવે છે તે અકળામણ્ય દેખીને જો હરિમરણ્ય મુકી દે તો તુરંત અકળામણ્ય શમે તો ખરી, પણ પેવો ઉકરડો કાચો અગ્નિ હોલવાય પછી ગહે તે ફરી ભોગવવો પડે. તેમ એ કુનર્ક ઉડે તદ્દપિ હરિમરણ્ય મુક્યું નહિ. જેમ કાંઈ એકના હૃદયમાં ઘણા એક પ્રેત ભગવા હોય તેને હાદી (ભુવા) હાકી કાઢવા આવે ત્યારે ગડે કુટે. ઘણા રૂબાડા કરે, તેથી બીહવું નહિ ને પેલા હારી પાસે સમૂળાં પ્રેત કઢાવવાં જો હાદીને ઉઠાવી મુકીએ તો પ્રેત તોફાન મુકી દે, પણ કાળજીમાથી નીકળે નહિ એમ સમજી લેજો વળી એક દેકાણે મન વશ કરવું

હો છે તે તને મ્હીએ ત સાભળ—શ્રીમદ્દાપ્રભુજીના અષ્ટોતર-
નામ શ્રીગુમાસ્ત્રીએ કથા છે એનું એક શ્રીમર્વાતપદ એત્ર
કે તેની ફનહુતિમા મન વશ દગ્વાનો એ નોક લખ્યો છે તે
નોક —ઈત્યાનન્દનિત્રે પ્રોક્ત નામ્નામષ્ટોતર શતમ્ ।

શ્રદ્ધાવિશુદ્ધબુદ્ધિર્ય પટત્યનુદિન જન

મ તદેવમન્તા સિદ્ધિમુક્તા પ્રાપ્નોત્યસશય ।

વળી શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના બે ચરણાગનિન્દમા સોળ ચિહ્ન છે તેમા
ક્ષિણ ચરણાગનિન્દમા નવ ચિહ્ન છે તમા એક અકુશન ચિહ્ન
છે તે અકુશન ચિહ્ન પ્રભુએ શા માટે ધર્યું છે ? તેનો હેતુ, મહાત્મ્યમા
એમ લખ્યું છે કે તે અકુશન ધ્યાન મગ્વાનું ફળ-મનરૂપી મદોન્મત્ત
હમિત કોઈને વશ નથી થતા તે ભગવચ્ચરણાગનિન્દના અકુશન ધ્યાન
વડે વશ થાય છે આમ ત્રી હરિગાયક ગોરનામિજીએ લખ્યું છે. બીજા
ચિહ્નના મહાત્મ્ય ને તો જાણી છે વળી કોઈ ગ્રંથમા લખ્યું છે કે-મધ
મોક્ષનું મારણ એ મનજ છે તનું વચન—

મન एव मनुष्याणां कारण बन्धमोक्षयो ।

यन आलिङ्गिता कान्ता तेन आलिङ्गिता मुक्ता ।

વળી શ્રી ભાગવત એક દશ સ્કન્ધે અ ૨૩-૨૪ બિશ્નુગીતામા

નોક—મન પર કારણમામનન્તિ સંમારચક્ર પરિવર્તયેચત્ ।

ત્યારે તુ વળી કહેશે કે એનું દુર્જય મન તે સ્વળ કાર્યમાથી
નિવૃત્તિ પામીને ગિર થશે ત્યારે હરિ ભજ્યું તે દિવસ તો કા કાને
આવનાનો નથી માટે મન પ્રપચમા ભક્તતા જેમ હરિ ભજ્ય તેમ
ભજવા, તે પુગણાન્તરમા મ્હું છે કે—

समाप्य सर्वकर्माणि ब्रह्मप्रार्तिं यदीच्छामि ।

ममुद्रशान्तकल्लोले स्नातुमिच्छति मृदुधी ।

માટે લાખ વાતની વાત એ વાતમા કહ્યું તુ કે શીઘ્ર વ
વિનમે શ્રીકૃષ્ણનામથપી શુદ્ધબુદ્ધિ થશે અશુભનાને વિષે નહિ પ્રવર્તે,

એવું 'વિષ્ણુસહસ્ર નામ'ની રૂલશ્રુતિમા લખ્યું છે તે શ્લોક—

ન ક્રોધો ન ચ માન્સર્યં ન લોભો નાશુભા મતિઃ ।

भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तम ॥

વળી મોટા ભગવદ્દીયોએ ગાયું છે તે વચન—

नामे होय आन्तरशुद्धि नामे होय निर्मल शुद्धि ॥

ઇત્યાદિ માટે સર્વનો ।સદ્ધાન્ત એ છે કે-પુષ્ટિમાર્ગનો. સિદ્ધાન્ત-સાર એ છે કે-મનનો નિરોધ ઓગોવર્ધનધર જોડે થાય તે નિરોધનો અર્થ એ કે પ્રપંચવિસ્મૃતિ પૂર્વક ભગવદ્દાસક્તિ નિરોધ. એ નિરોધ થવાનો ખીજો ઉપાય નથી શ્રી મહાપ્રભુજીના લાલજી શ્રી ગુરુ તેમની કૃપા અને સત્મગ શ્રીકૃષ્ણનામ ભગવદ્વચ્છોદક એ વિના ખીજો ઉપાય નથી. એ તુને સિદ્ધાત હતો તે કહ્યો.

પરિશિષ્ટ ૧૦ મું

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ

ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈ

ગુજરાતસાહિત્યને મનમોહન કમુમેથી શૃંગારનાગ અન્તિમ કવિવર ભક્ત શ્રીદયારામભાઈ છે. કાલિદાસના ગુજરાત સાહિત્યમાં જો કોઈ પણ કવિ સ્ત્રીહૃદયની ઉપમાને યોગ્ય હોય તો તે ભક્ત કવિવર દયારામભાઈ જ છે. આ કવિવરના પદોનો ગમનને શત વર્ષ પૂર્ણ થયા તેટલામાં તો એમનું નિર્મલ ભક્તિમય જીવન અનેક બ્રાન્તોના હસ્તોથી મ્લકિત થયું છે. દયારામભાઈના જીવનમાં મધી અન્ય લેખોનું સમીક્ષાસ્થાન અત્ર નથી, તે તો અન્યત્ર છે. કવિવરના સંપૂર્ણ જીવનચરિત્રમાં, અત્ર તો ભક્તકવિવરના શુદ્ધ જીવનની રેખા દોરવામાં સંતોષ માનવો ઉચિત છે.

દયારામભાઈ સંવત્ ૧૮૩૩ના ભાદ્રપદ શુકલ એકાદશી-વામનદાસ-શીને નિવસે સ્વમાતુલગૃહમાં દર્શાવતીમાં (ડોહોમાં) જન્મ્યા હતા. એએશ્રીના પિતાનું નામ પ્રભુગમ ભટ્ટ અને માતૃશ્રીનું નામ ગજકોર અથવા મહાલક્ષ્મી હતું. કવિવરને શ્રીશેષશાયી પ્રતિ ભક્તિનું કારણ એએશ્રીના મતૃશ્રી હતા. ઉભય માતા પિતા કવિના બાવપણથી જ પરનોકનાસી થયા એટલે ત્યાર પછી કવિ સ્વમાતુલને ત્યાં ડોહોમાં આવી રહ્યા. આજ ડાંગણને નીચે બાવપણમાં કવિશ્રીનો વિદ્યાબ્યાસ કાર્ધક શિથિલ રહ્યો હશે. ગુરુશિષ્ય સનાદનાત્મક ગ્રન્થમાં કવિશ્રી સ્વ જીવન અન્તર્વૃત્તિસમેત વર્ણવે છે તે પ્રમાણબૂન ગગી શકાય. ઉક્ત ગ્રન્થના આગ લખા ઉત્થાનિગમાં કવિ ગ્રહીનતા ના હીનતા નીચેલા શબ્દોમાં પ્રખટ કરે છે.

લક્ષ ચોરાશી રડનડયો પ્રકૃતિ કરે સગ

ભોગ વિવિધ ભોગ્યા તે રોગ વ્યાપ્યા અગ
ત્રિવિધ તાપે પગલયો, આન્યો તાહારે પાસ;

વની તે જ અન્યમા

ગેગીઓ રાગે અન્યો દુર્મય થયો દહ
તુ વળાવો, તુ નિઝામો, વૈદ ઉપચારતા સમાધિ થાયે તેહ
તુ વળાવો તુ નિઝામો, વૈદ તુ માગાપ;
આ દીનને દયા કરી દાલો ત્રણે તાપ

આ પ કિતઓ અતીવ અર્થસૂચક છે ઇન્દ્રિયમલદૃશના સમાગમમા
કવિશ્રી આપ્યા ત્યારે આ પૂર્વ જીવનનું ખેદયુક્ત મરણ છે યદ્યપિ
કહેવું જોઈએ કે આ અન્ય કવીશ્રીની પ્રોઢાનમ્થાનો છે જે સમયે
અતિશય પવિત્ર જીવનને લીધે પૂર્વજીવનમા જે બિન્દુરૂપે દોષ હશે તે
અતિજય ભક્તિમય જીવનના સૂક્ષ્મદર્શક ચન્દ્રશ્રી અવગોચતા કવિશ્રીને
પરિતરૂપે ભાર્યા હશે શ્રીમુગ્ધાસજી, શ્રીનદદાસજી, શ્રીહરિગાયજી વગેરે
મહાનુભાવીઓના અન્યો ઉપગ્રથી પણ આ જ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે
વળી, દયારામ, ઇન્દ્રિયમલદૃશને મળ્યા ત્યારે એમનું વય ૧૩ કે
૧૪ વર્ષનું હતું તે પહેલાં પણ કવિશ્રીનું જીવન ધાર્મિક વૃત્તિઓમા
અસ્ત હતું ગીતાનું પદમધ ભાષાન્તર તો કવિશ્રીએ છેક ‘માનવયે
મતિમદ બાલનયમા, કર્યાનું જણાવે છે, અને તે પછી શ્રીમદ્ભાગવતનું
ભાષાન્તર પણ બાળવયમા આગ લ કર્યાનું જણાવે છે શ્રીચંદ્રારામ
ભટ્ટજીના સમાગમમા આપ્યા પહેલા કવિશ્રી કનચિત્ મનુષ્યની આસુર
સંપત્તિથી પરાભવ પામ્યા હશે, જનુ ખેદયુક્ત મરમરણ કવિશ્રી ચંદ્રારામ
ભટ્ટજી સન્મુખ નિર્ભયતાથી કરે છે આથી સમજાશે કે દયારામભાઈને
કહ્યું, જેન ઇત્યાદિ શબ્દોથી વિષયાસક્ત વર્ણવવા એ કવિશ્રીના
જીવનનું, અને તેમના કા યોનુ ગાઢ અજ્ઞાન જ સિદ્ધ કરે છે. આસુર
સંપત્તિનો સકલ જીવનમા સ્પર્શ જ ન થયો એવા મહાનુભાવીઓ
તો અત્યન્ત વિગ્ધ જ હોય શકે દયારામભાઈ વિષયાસન્ત હતા કે

અનીતિમાન હતા, કે એમનાં કૃષ્ણકીર્તિવિષયક કાવ્ય રવાનુભવનું પરિણામ હતું ઇત્યાદિ સર્વ અનુમાનો કપોલકલ્પિત અને અસંગત છે. બ્રહ્મસંબંધ થયા પછી તો દયારામભાઈનું સકલ જીવન કૃષ્ણસેવા અને કૃષ્ણકીર્તનમા સદા સર્વદા નિરત હતું.

સર્વાત્મનિવેદન કર્યું મર્વ સમર્પ્યું કૃષ્ણ,
આ લોક ને પરલોકની છૂટી ગર્હ સહુ તૃપ્ત્યુ.

x

x

x

હવે રહી નહિ કેા કામના એક ઇષ્ટ ગુરુ પ્રતિ હેત,
દયે વર્ણવી નિજકૃતિ અન્તઃકૃતિ સમેત.

દયારામભાઈના પોતાના જ શબ્દો ઉપયુક્ત અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે.

વ્યાકરણ પિંગલ ઇંદ મુતનાં કાવ્ય અપરંપાર.
મર્મ તત્ત્વ પ્રબોધીને, પ્રભુ શું કરાવ્યો પ્યાર.

x

x

x

‘રસિકવદનલ’માં ‘શુદ્ધાદૈત’ શબ્દ ઉપર ટીકા યોજતાં પ્રથમ ટીકાકાર લખે છે કે, ‘જે અન્યની રચના શુદ્ધાદૈતમતના પ્રતિપાદનથી ભરેલી છે. કર્તા અને કાર્ય, સ્વામી અને સેવક, જીવ અને ઇશ્વર, ઇત્યાદિ દૈત (જેનું જોડું) કહેવાય છે. જેની એકતાને દૈત કહે છે.’ એ જ અન્યની પ્રસ્તાવનામાં રા. હરિગોવિન્દદાસ ‘શુદ્ધાદૈત નામથી જોળાયાતા દૈતમાર્ગનું આવા નાના અન્યમાં સ્થાપન થાય’ ઇત્યાદિ લખે છે વિવેચન પાંચીને અમને એક રીતે ખેદ થાય છે અને બીજી રીતે ટીકાકારના અજ્ઞાનની દયા આવે છે, તો કેઈ વખત અન્ધેન નીચમાના યથાન્ધા;’ એ શ્રુતિવચનનું ગમરણ થતાં હાસ્ય આવે છે. શુદ્ધ અદૈત મક્ષીને શુદ્ધાદૈત શબ્દ થયો છે તેનું પણ ટીકાકારને ભાન નથી તો શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદ સાંગોપાંગની ઝાંખી તો સુદુર્લભ જ હોય, એમાં શું આશ્ચર્ય ? ઉક્ત મત કર્તા (કારણ ?) કાર્યની સ્વામી સેવકની,

જીવ હૃદયની ધર્મ-ઈત્યાદિનું માયા મંબંધરહિત સ્વરૂપલક્ષી-
ભગવત્સ્વરૂપથી જ અદ્વૈત પ્રતિપાદન કરે છે. માયાનો સંબંધ નથી
માટે જ અદ્વૈત શુદ્ધ કહેવાય છે.

રસિકવલ્લભના પદ ૫૭, ૬, ૭ ઉપર ટીકા કરતાં રા. ગોવર્ધનરામ
નીચે પ્રકારે કવિશ્રીને દૂધ સુ દે છે :—દયારામને જેમ વર્ગીકરણ શુદ્ધતા
ઉપર દષ્ટિ નથી તેમ જ ક્રમશુદ્ધિ ઉપર દષ્ટિ થતી નથી. એકવાર
આસક્તિ, વ્યસન અને તન્મયતા એવો ક્રમ (૨, ૫. પદ ૫૭-૬)
દર્શાવી તરત જ એ ત્રણનાં પહેલાં પ્રથમાવસ્થા મૂકે છે. (અક્ષર દેહ
૫૭). અન્યત્ર એજ લેખક લખે છે (અક્ષરદેહ. ૭૨.) આસક્તિ,
વ્યસન અને તન્મયતા એવા ત્રણ, દશ ભક્તિ પ્રકારોમાં વર્ગી છે.
આસક્તિ વ્યાધિ, પ્રજ્ઞાપ અને આજ્ઞાપ, એવા ત્રણ પદાર છે વ્યસનમાં
પાદસેવન અને અર્ચનકાલે જડતા અને મૂર્છના છે. વ્યસનાવસ્થામાં
અભિલાષ બીજા રોપાય છે, ઈત્યાદિ. આ ટીકા વાચતાં એમ સિદ્ધ
થાય કે રા. ગોવર્ધનરામને દયારામભાઈનાં વર્ગીકરણની શુદ્ધતા ઉપર
દષ્ટિ નથી તેમજ ક્રમશુદ્ધિ ઉપર પણ દષ્ટિ થઈ ન હતી, તેમ ‘ભક્તિ
પોષણ’ જેવા પ્રસિદ્ધ મન્યતું પણ અતુલસંધાન ન રહ્યું, અથવા તે
એમનાં જ્ઞાનની વિશાલતામાં એનું વાચન વિરમરાયું. ‘ભક્તિપોષણ’
૧૧માં ચન્દ્રાવલામાં નવધા ભક્તિ ગણાવી, દશમી ભક્તિને પ્રેમસ્પર્શ
કહે છે

શ્રવણ કીર્તન શ્રીકૃષ્ણનું ચરણ સેવન અર્ચન,

વંદન દાસત્વ સખ્યના વન્દ આત્મનિવેદન,

આત્મનિવેદન નવધા કૃત્તિએ પ્રેમલક્ષણા દશમી કૃત્તિ

આ પ્રકારે ભક્તિના પ્રકાર દર્શાવી વૃદ્ધમાં પ્રવેશ

ભક્તને પ્રાપ્ત થઈ તે જાહેર છે.

શ્રવણ પરીક્ષિત, શુદ્ધ કીર્તન, ચરણ સેવન

શ્રી સેવન, વંદન દાસત્વ અર્ચન

અરહાદ માન્યો કપીશ કિંકરતા, સખ્યતા ભક્તિ જુલસભતા.
આત્મનિવેદન બલિએ પ્રાધી, ગોપીજને પ્રેમલક્ષણા લીધી.

આ પદ્યો સમજશે કે શ્રીગોપીજનોની ભક્તિ નવધા પ્રકારની નથી પરંતુ નવધાથી અતીત પ્રેમલક્ષણા છે. આ પ્રેમલક્ષણાની ત્રણે બદલે ચાર અવસ્થા કવિશ્રી વર્ણવે છે.

પ્રેમ આસક્તિ વ્યસન એ ત્રણે રૂપ ગ્નેહનાં લહીએ,
તે ઉપર ચોથી તન્મયતા તે થકી કાંઈએ ન કહીએ.
આ પ્રકારે ચાર અવસ્થા વર્ણવી પ્રત્યેકનું લક્ષણ આપે છે -
કહીએ પ્રેમનું લક્ષણ એહ, જ્યારે મળે ત્યારે તેનો તે રત્નેહ
વિયોગ થાય ત્યાંયે તપે તન ત્યાનું ત્યા વળગનું ગહે મન.
એકવાગ પણ આખા દિવસમા મન્યા વિના નવ રહેવાયે,
જો ન મળે તો વિકલ થાય આમક્તિ એ કહેવાય
કહેવાય વ્યસન આવું જ્યાંએ સામસામી રૂપ આવી ધાએ
તન્મયતા મત્યુસમાન એ એ ચારે આવે આવે હરિદાન

પ્રથમની નવધા ભક્તિ જીવકૃતિમાધ્ય સાધનરૂપ છે, જ્યારે પ્રેમ, આસક્તિ, વ્યસન અને તન્મયતા જીવકૃતિમાધ્ય નથી, પણ પ્રભુદત્ત છે, ફલરૂપ છે. કવિશ્રી અહીં શ્રીમદ્ભક્તિભાષ્યના ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથને અનુસરે છે. નવધા ભક્તિ માર્યાદિક છે, તે દશમી ભક્તિ અને તદન્તર્ગત પ્રેમ, આમક્તિ, વ્યસન, અને તન્મયતા પુષ્ટિ છે. પુષ્ટિમાર્ગ એ પ્રેમમાર્ગ જ છે

અવ્યાવૃત્તો મજેત્ કુળ્ળ પૂજયા શ્રવણાદિમિઃ
વ્યાવૃત્તોપિ હરો ચિતં શ્રવણાદૌ યતેત સદાં ।
તતઃ પ્રેમ તથાસત્તિર્વ્યસનં ચ યદા ભવેન્ ॥

પ્રથમ જીવ શ્રવણાદિ નવધા ભક્તિમાં પ્રવેતે છે, તે સિદ્ધ થયા પછી પ્રભુ પ્રેમ, આસક્તિ ને વ્યસનનું દાન કરે છે. કવિશ્રી તન્મયતા ઉમેરે છે પરંતુ તે વ્યસનનો એક પ્રકાર જ છે. મેઘદૂતાદિમાં, કાદમ્બરી

વગેરેમાં દશવિંથી પ્રેમની દશ અવસ્થાઓ કવિ પછી ગણાવે છે. આ સર્વ અવસ્થાઓ પ્રેમાનસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછીની છે. તેથી રા. ગોવર્ધનરામનો આનો નવપ્રાભકિત સહ સંભ્રમ તે પણ ભિન્ન ખંડ હોવા છતાં અજ્ઞાનનું કાર્ય લાગે છે.

પ્રેમલક્ષણા વધી દગ્ગુચિ, સ્મૃતિ, અભિલાષા ઉદ્વેગ ચાર, વ્યાધિ પ્રનાપ ને ઉન્માદ ત્રણે આસક્તિના પ્રકાર, પ્રકાર વ્યસનતણા જે કહીએ જડતાને પળી મૂર્છના લહીએ. તન્મયતાનું લક્ષણ એક મૃત્યુ સદૃશ પણ મરણ નહિ છેક,

આની સાથે કવિશ્રીનું રસિકવલ્લભનું ૫૭ અને ૫૮ સુ ૫૬ સરખાવે તો માલુમ પડશે કે દયારામભાઈને વર્ગીકરણ અને ક્રમશુદ્ધિ એના ટીકાકાર કરતા વિશેષ પ્રિય હતા.

આસક્તિ રાખી શ્રવણ કરે છે શ્રવણ પહેલી ભક્તિ, કીર્તન સ્મરણ પછી પાદસેવન અર્ચન વદન વ્યક્તિ.

દાસત્વ ભક્તિ સખ્યતા આત્મનિવેદન નામ, તે ઉપર દશમી પ્રેમભક્તિ અતિપ્રિય ધનશ્યામ.

પરીક્ષિત શુક પ્રહ્લાદ શ્રીપૃથુ અકૂર હનુમાન, અર્જુન બલિ શ્રીગોપીજન અનુક્રમે ભક્તિ દાન

તે ઉપર આવે આસક્તિ પછી વ્યસનાવસ્થા થાય, તે ઉપર તન્મયતા ખરી વળતી ન કાંઈ કહેવાય.

પ્રેમની અવસ્થા ચાર છે, આભક્તિ ત્રણુ વિવેક, છે વ્યસનની જે અવસ્થા પછી તન્મયતાની એક.

એ દશ અવસ્થા થઈ તેના પ્રકટ ભાષુ નામ જન દયાપ્રિયમ કૃષ્ણહિતુ ભોગવી છે વ્રજવામ.

દગ્ગુચિ સ્મૃતિ અભિલાષોદ્વેગજી પ્રેમ અવસ્થા એ ચોતેગજી, આસક્તિ ત્રિ વ્યાધિ પ્રનાપજી, ઉન્માદ ત્રીજી આલાપજી.

વ્યસન અવસ્થા જડતા એકજી, અપર મૂર્છના રહિત વિવેકજી,
તન્મયતાની અવસ્થા એકજી, મૃત્યુસદૃશ પણ ન છૂટે દેહજી.

આ ઉપરથી સમજાશે કે કવિવર લક્ષ્મીપોપણમાં જે ક્રમને અનુસરે
છે તે જ ક્રમને રસિકવલ્લભમાં અનુસરે છે. સાંપ્રદાયિક જ્ઞાનના અભાવમાં
અન્ય રીતે વિદ્વાન હોવા છતાં પણ કવિશ્રીનું હાર્દ સમજવું સુદુર્લભ
છે. ગોવર્ધનરામના ‘અક્ષરદેહમાં’ આવા અનેક દૃષ્ટાંતો છે કે જેમાં
કવિશ્રીનું વિપરીત સ્વરૂપ કલ્પાયું છે. ‘અક્ષરદેહ’ના અવલોકનમાં અને
રસિકવલ્લભમાં તેના સચિત્ર નિરૂપણનાં સ્થાન છે,

દયારામભાઈનું પાંડિત્ય એમના પોતાના જ શબ્દોથી જાણી હવે
ખીજી વાત ઉપર આવીએ.

પરંતુ જગત ઉપર આરોપેલી અહંતામમતા છે, જીવનું અજ્ઞાનને
લીધે સ્વસામર્થ્ય ન્યૂન થાય છે, અને તેનું પ્રિયત્વ “સાધૂનાં વસુધૈવ
કુટુંબક” થી ઉત્પન્ન ન્યાયે મંકુચિત થાય છે. વસ્તુમાત્ર બ્રહ્મરૂપ નહિ
દિસતાં તદ્દલિત્ર ભાસે છે. બ્રહ્મજ્ઞાનથી આનું નિવારણ થાય પરંતુ
નિવેદન પણ સરલતાથી થાય તેથી આચાર્યશ્રીએ બ્રહ્મસંબંધથી
જીવોની અહંતામમતાનો નિવૃત્તિ પ્રકાર સિદ્ધ કર્યો છે. સ્વદેહ એ
અહંતાનું અધિષ્ઠાન છે તે વિષ્ણુ એ મમતાનું સ્થાન છે. તે ઉભયનું
જો પરમતત્ત્વ કૃષ્ણને સમર્પણ થાય તો જીવની અહંતામમતા પ્રાકૃત
ટળીને અપ્રાકૃત ભગવદ્દીય થાય. અર્થાત્ જીવન્મુક્તતા કૃણ મંપાદન થાય
અને પ્રભુસેવા સર્વભાવથી નિશ્ચિન્તતાથી થાય દયારામભાઈને આવો
કલાત્મક બ્રહ્મસંબંધ પ્રાપ્ત થયો, અને તેથી આ લોકની પરલોકની
સર્વ ચિન્તા છૂટી ગઈ. એવી છૂટી ગઈ કે પુનઃ ઉદ્ભવી નહિ. એમના
ગુરુ શ્રીવલ્લભજીએ એમને શિર શ્રીમદનમોહનજીનું સ્વરૂપ પધરાવી
આપ્યું કવિશ્રીને બ્રહ્મસંબંધથી સેવાધિકાર પ્રાપ્ત થયો હતો. તેમાં વળી
શ્રીમદનમોહનજીનું સ્વરૂપ સ્વશિરે ગુરુ કૃપાથી પધરાવ્યું એટલે નિશ્ચય
થયો કે

‘એક વર્યો ગોપીજનવલ્લભ નહિ રવામી બીજો.’

શ્રીમદ્નમોહનજીની સેવા મરણપર્યન્ત કવિશ્રીએ કરી તે તેમના ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે તેઓએ અક્ષરશઃ અનુસરીને ‘અવ્યાવૃત્તો ભજેત્ કૃષ્ણમ્’ એ વાક્ય પ્રમાણે નિરન્તર કૃષ્ણકથા કૃષ્ણકીર્તન કર્યા અને કરાવ્યાં. અને તેથી નિવૃત્તતા સર્વાત્ર પ્રસિદ્ધ કરી.

તિલકાયિત શ્રીમત્ સદ્ગુરુ ગોવામિવલ્લભલાલ,

બ્રહ્મવિદ્યા દાન દર્દ દાસને કર્યો ન્યાલ

શ્રીમદ્નભના વશમા સર્વ વલ્લભરૂપ,

સ્વયં શે સ્થાપન કર્યું તે દેખ્યું પ્રકટ અનૂપ.

કર્મજ્ઞાનસહિત ભક્તિ યથાક્રમાનુમાર,

હિતવાત્સલ્ય સેવા એક નદકુમાર.

શ્રીગોપીજનવલ્લભ પ્રભુ આનન્દમય સર્વોગ

ક્ષણેક્ષણે અધિકાધિક રાજે પૂર્ણ સાગોપાગ

અગણિત આનન્દ રસાત્મક દિસે રસિક રસાલ

નટવર ભનિત ત્રિભગ હમિ ભક્તજન પ્રતિપાલ.

શ્રીમદ્નમોહન પ્રકટ (મૂર્તિ નહિ) સેવ્ય કરી મુજ માથ,

પધરાવ્યા પુષ્ટિ પ્રભુ અનાથ કીધો સનાથ,

હુ સદા ઝગણી ગુરુદેવનો કરી કૃપા અપરપાર,

અલૌકિક કર્યું દાન તેનો શુ શુ કરું ઉદ્ધાર;

+ + +

અપાત્રને સત્પાત્ર કીધો સાંખ્યો મુને શ્રીનાથ.

+ + +

શ્રીકૃષ્ણકીર્તન ગાન કરવા શિખ ગુરુએ દીધી

મે સાદરે તે પ્રમાણી મ.યે ચડાવી લીધી.

સારથી આરંભીને મરણપર્યન્ત કવિશ્રીએ ૐ આજ્ઞા અનુસર

પાળી એ નિઃસંશય છે. ગુર્જરભૂમિમાં ભગવંતે જ એવો દેવ કૃષ્ણ

દશે કે જેની પ્રવૃત્તિ દયારામભાઈ જેટલી સુવિચિત્ર અને ઉત્તમોત્તમ રસમય હોય. ભક્ત દેવિશ્રીના જીવનના અન્ય પ્રમંગો આ વિના અન્ય કયા હોય ? પ્રભુસેવાથી જે અનેકાનેક ઉત્તમોત્તમ સ્વયં અનુભવ્યા છે તે મર્વ દેવિશ્રીએ ‘અનુભવમંજરી’માં મંચૂહીત કર્યા છે, તે ઉપરથી આપણને દેવિશ્રીના અલૌકિક કૃપ્યુસેવકપરાયણ જીવનનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે, મૂળ નામ દયાશંકર તેનું ફેરવાએતું નામ દયારામ પણ પ્રભુ આગ્રાથી જ થયું છે.

એક સમય એક વૈષ્ણવસો યોં ભુજી શ્રીજી;

દયલો કહા કરી હે ? કહી રતિ અન્તર રીઝી;

તખ દિન કહી પ્રભુ દયાશંકર તીનદો તો નામ હે,

દયાશંકર તો નહિ શ્રીજી કહી દયાગમ હે. (અનુભવ મંજરી ૪૮-૪૯)

દયારામભાઈએ અનેક અનુભવો આ ગ્રન્થમાં વર્ણવ્યા છે. આધુનિક શ્રદ્ધારહિત જનો એના પ્રતિ શંકાશીલ દષ્ટિથી જુએ; છતાં પણ દયારામભાઈને એવા અનુભવો થયેલા એમ એઓશ્રી નિઃશંક મનાતા એમાં રતિભર મંશય અમને નથી. દયારામ પોતાને અષ્ટસખામાંના શ્રીનંદદાસજીનો અવતાર માનતા,

એકાદ મેરી ગાદી પોઠે બોલે શ્રીજી,

તું હે મોતે પ્રકટ સખા મેરો કહો રીઝી,

નંદદાસ હી નામ તિહારો, યોં શ્રીમુખ બોલે,

એહી નામ દો ચાર તિહારો, યોં લગવદીયસોં બોલે,

(અ. મં. ૩૯-૪૦ પરોક્ષાનુવ.)

દયારામભાઈ એનું પણ માનના કે આ એમનો અન્તિમ જન્મ છે. હવે પુનરવતાર લેવાનો નથી. અતિશય જીવન પવિત્ર ન હોય તો આ માન્યતા સ્ફુરવી દુર્લભ છે.

શ્રીગુરુ બોલે અખ તેં લલો હમારો શરનો,
અન્ત જન્મ કહ્યાણુ લયો ફીર નહીં અવતરનો.

દયારામભાષના જીવનમા કૃષ્ણકીર્તનાદિપ્રવૃત્તિ સિવાય અન્ય કાંઈ પણ જોય નથી અનેક લોકોને કૃષ્ણભક્તિમાં પ્રેર્યા, અનેકને સન્માર્ગે દોર્યા. એમની પવિત્રતા એટલી તો અત્યક્ષ હતી કે અમકાલીન સ્ત્રીપુરુષો એમને ભગવદીય જાણી એમના દર્શન કર્યા વગર અન્નજલ લેતા ન હતા. દયારામભાષ તેઓને નેત્રનુ સાદૃશ્ય પ્રભુદર્શનમા જ છે એ વારંવાર ઉપદેશતા, છતાં આ લોકો સ્વાઅહ ત્યજતા નહિ, એ દયાગામભાષના ભગવન્મય જીવનનો ઉત્કર્ષાંતિશય મૂલ્યવે છે મરણ પર્થન્ત કવિશ્રીનુ લોકપ્રિયત્વ અખંડિત જ હતુ. મવત ૧૯૦૯ ના માધ વદિ પંચમીને દિવસે કવિશ્રી ગોકુળવાસી થયા.

અત્ર એક બે શબ્દ કવિશ્રીના રતનગાઇ સાથે મમધ વિષે આવશ્યક લાગે છે.

એક સમય હરિ ઇચ્છા મહાપુરુષે કહી બાની,
અમ તુમ સાચે ભગવદીય વહે ચૂકે હમ જાની;
લીલાપ્રાપ્તિ વહે ચૂકી મશય કછુ નાહિ.
ઈહ તનુ દિસત હે સો હરિ ઇચ્છાકૃત આહી.
અખ તો દિન દિન બઢત જાયગી ભક્તિ તુંમકું;
તુમકું હરિ મિલ ચૂકે હે ભાસત હે હમકુ

(અ. મ. ૫૮-૬૦.)

× × × ×

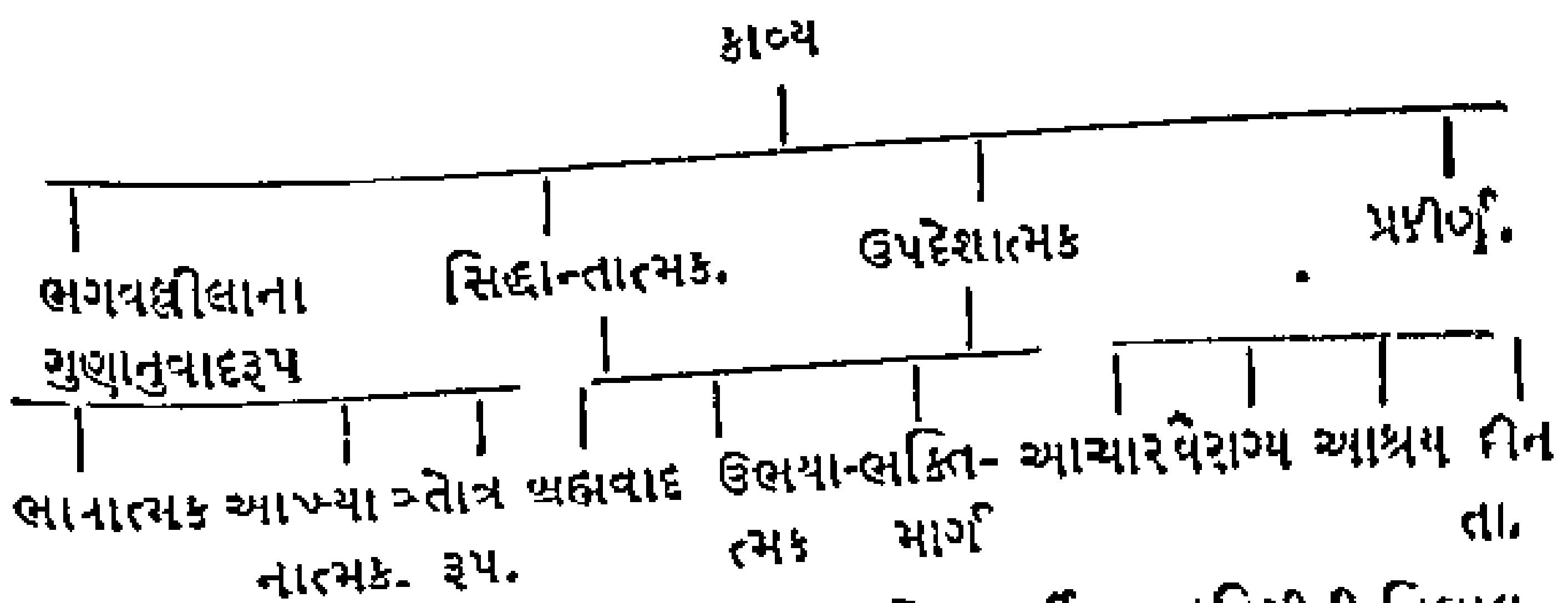
કગી મોહી સો બાત બહોર કછુ આઈ ચિત્તમે,
વહાં તે મો સહિત પધારે અતિ ઈકાન્તમે,
મેગી ટહેલ કરી તોનસુ બોલે ગિરિધારી,
તું નિશ્ચય માનીયો ટહેવ તે કરી હમારી. (અ. મ. ૧૬-૧૮.)

મહાપુરુષ તે ઇન્દ્રારામ ભટ્ટ છે. તેમને જ્યારે કવિશ્રીનું ભગવદીયત્વ મ્હુરું તો તત્કાલીન અન્યોને મ્હુરે એમાં આશ્ચર્ય શું? સ્વસેવાનો ને કીર્તનનો પ્રભુએ સાક્ષાદંગીકાર કર્યો છે એમ દયાગમભાઈ માનતા હતા તેનું સૂચન પણ અત્ર જ છે. આવા ભગવદીયની સેવા પણ પ્રભુને રુચે છે અને અપ્રાપ્તિમા કારણ થાય છે તેથી ભક્તો પ્રથમ પ્રભુને રથાને ભક્તોની સેવા કરે છે. કવચિત્ ભક્ત સ્વદીનતાથી એ સેવાનો અંગીકાર કરે છે તો તેને ભગવત્સેવામાં કોઈ પણ પ્રકારે ઉપયોગી થઈ પડવામા કૃતાર્થતા માને છે. આવા જ આશયથી રતનબાઈ ૪૫ વર્ષની વયે જાતે મર્યાદી હોવાથી કવિશ્રીને ત્યાં આવ્યા. કવિશ્રીનું વય આ સમયે વનમાં હતું અને ગાત્ર સામાન્ય રીતે શિથિલ થયા હશે, તેથી બાહ્ય સેવા જલાદિ અવય કરતાં કહેશ ચતો હોવાથી રતનબાઈને તે સેવા સોપી. દયારામભાઈને ભગવદીય જ જાણીને આ બાઈએ મરણપર્યંત એમની પરિચર્યા કરી. દયારામભાઈને વારંતે આ ભગવદીય બાઈને એટલો તો ઉચ્ચભાવ હતો કે મરણપર્યંત દયારામની અનિચ્છા હોવા છતાં એમની છબીનાં દર્શનાદિ કરતાં. આવા પવિત્ર સંબંધને પ્રાકૃત કામુકોના ગોહની ઉપમા આપીને ઉભય ઉપર નિઘ દોષારોપણ કરવું એ વિદ્વપકની હૃદયનિષ્ઠુરતા યા હૃદયમાલિન્ય જ સૂચવે છે.

+ + + +

દયારામભાઈના અંતિલેખનું મુક્ષમમાં અવલોકન કરી તત્કૃત સાહિત્ય પ્રતિ દષ્ટિ કરીએ. દયારામભાઈને કાવ્ય પ્રયોજવાની શિક્ષા દેનારા એમના સદ્ગુરુ ગોસ્વામી શ્રીવલ્લભલાલજી હતા. ઇન્દ્રારામ ભટ્ટજીએ કવિશ્રીને ઉત્તેજન આપ્યું. દયારામભાઈએ કૃષ્ણકીર્તન પ્રાય કર્યો છે. સર્વ કાવ્યનો સર્વ પ્રકારે વિષય શ્રીકૃષ્ણ જ છે. શામલવત્ લૌકિક મનુષ્યઉત્તેજકના, વા નાયક નાયિકાના વા કેવળ નીતિનાં હાપણુનાં કાવ્યો યોજવામાં પ્રભુદત્ત ભુદ્ધિસામર્થ્યનો દુરુપયોગ કર્યો નથી, પરંતુ જે પ્રભુને પોતે પોતાનું સર્વસ્વનિવેદન કર્યું છે તેનાં જ ગુણગાનમાં

સ્વસામર્થ્યને યોગ્ય પ્રમુખે કરેલું સમર્પણ સિદ્ધ કરી બુદ્ધિસામર્થ્યને ઉત્તમ સદુપયોગ કર્યો છે પ્રેમાનંદ કરતાં પણ દયારામભાર્ગમાં દેવી ભક્તિ વિશેષ છે એમ એમના કાવ્યોની કૃત્તૃકપરતાથી સૂચનાય છે દયારામભાર્ગ પ્રત્યે સમકાલીનોમાં જે માન હતું તે માન કંઈ તરીકે નહિ પરંતુ મહાન ભગવદીય તરીકે. જ્યારે પ્રેમાનંદને પ્રત્યે માત્ર કંઈ તરીકેનું માન હતું દયારામભાર્ગ પ્રત્યે આમાલવૃદ્ધને ભાવ હતો, જ્યારે પ્રેમાનંદને વારંતે માત્ર માન જ હતું. Dayarm's very personality was sacred The divine element in him was most prominent in the minds of people why they almost adored him as a deity. Premanand was respected only.' દયારામભાર્ગના કાવ્યોનું નીચે પ્રમાણે વર્ગીકરણ યોગ્ય લાગે છે.

શૂંગાર અને નીતિ ભક્તિના પદો, એમ વર્ગીકરણ કવિશ્રીની વિશાળ પ્રવૃત્તિના કાર્યનું દર્શન કરાવતું નથી. આ કાવ્યોના જે વિભાગ પ્રાચીન યુગે શકે એક ગુજરાતી અને બીજી વ્રજભાષા વા દિન્દુમ્તાની; કાવ્ય કે કવિશ્રીના અનેક નાના કાવ્યો સંસ્કૃતમાં, મગદીમાં, માગધીમાં અને ઉર્દુ ભાષામાં પણ જોવામાં આવે છે. સંસ્કૃત કાવ્યો તો નાનકડાં હોય જોવાય છે કે કવિશ્રીને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન આટલું હતું. કવિશ્રીના પ્રથમ વિભાગમાં એમની ગરબીઓ જેને કોદો શૂંગારમાં રહે

આપી છે, તેમ કમલનીલા, દાનલીલા, રાસલીલા, પનલીલા, ઇત્યાદિ અનેક લીલાત્મક કાવ્યોનો સમાવેશ એમાં થાય છે આખ્યાનાત્મકમાં 'રુકિમણીવિવાહ' સત્યભામાવિવાહ' 'દૃષ્ટોપવીત', 'સીમન્ત', 'અન્નમિના ખ્યાન', 'ખોડાણુનું આખ્યાન', 'મીરા ચરિત્ર' ઇત્યાદિનો સમાવેશ છે 'લક્ષ્મણ આખ્યા'નો લગવત્સળધથી લગવાનું માહાત્મ્ય બોધે છે તેથી તેમનો સમાવેશ અત્રે છે રતોત્તમકમાં અનેક ધનન ગરબા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે

દ્વિતીયમાં બ્રહ્મનાદમાં શુદ્ધદ્વૈત પ્રતિપાદન, માયામતખ્ખડન, ઇત્યાદિનો, લક્ષ્મણમાં લક્ષ્મણવિધાન ભક્તિદૃઢત્વ વગેરેનો, ઉલ્યાત્મકમાં ભક્તિ યોષણુ સિદ્ધાન્તસાર સપ્રદાયસાગ એ વગેરેનો થઈ શકે

ઉપદેશાત્મક કાવ્યોમાં આચારમાં પ્રશ્નોત્તરમાલિની વગેરે વૈભવમાં કાલજ્ઞાનસારાશ, મનોમતિસવાદ પ્રમોધબાવની, અને પદો દીનતાના પદો પ્રકીર્ણમાં સત્સૈયા, સારાનલી, નરતુવૃન્દદીપિકા, હરિહરતારતમ્ય

દયારામભાઈના કેટલાક ગ્રંથો એવા છે કે જેમાં સર્વ અંગો પ્રધાન હોય છે કયા વિભાગમાં એ કાવ્યને મૂકવું એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો નથી ગમે ત્યાં એનો સમાવેશ કરી શકાય આ વિભાગમુચ્ચત સામાન્યત કરેલું છે પરંતુ ભવિષ્યમાં દયારામના કાવ્યોનો મગ્નહ કગ્નાર એના ઉપર દષ્ટિ રાખી વર્ગીકરણ કરશે તો કવિશ્રીનું હાર્દ લોકમાં જેટલે અંશે સમજાશે તેટલે અંશે ધન્યનાદને પાત્ર થશે. આ વર્ગીકરણથી એટલું તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે દયારામભાઈની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સર્વદેશીય હતી, પૂર્વના સર્વ કવિઓ કરતા વિશાળ હતી, અને તે ઉપરથી પણ કવિશ્રીનું જ્ઞાન અનુભવ, ભાષા વિગેરેનું મૂચન થાય છે

દયારામભાઈના કાવ્યોની વિપુલતા જોતા એમ લાગે છે કે મુદ્રિત કરતા અમુદ્રિત ભાગ ત્રિશેષ ગણે છે એ સર્વ કાવ્યોને પ્રસિદ્ધ કરીને કવિશ્રીનું ઋણ ગુર્જર પ્રજાએ વાળવાનું છે

દયારામના કાવ્યોની વર્ગીકરણરેખા દેરી ગુર્જરસાહિત્યમાં કે કવિશ્રીને કયું સ્થાન ઘટે છે તે જોઈએ તત્ત્વજ્ઞાની તરીકે અખા જોએમને સરખાવી શકાય, ઉપદેષ્ટા તરીકે શામન જોડે, આખ્યાન પ્રબંધયોજન તરીકે પ્રેમાનન્દ સાથે, અને ભગવદ્ભક્ત કવિ તરીકે નરસિંહ સાથે કવિશ્રીનું સામ્ય નરસિંહ સાથે વિશેષ છે તથા તેનો વિચાર સવિસ્તર કરીશું તે કરતા પહેલા અન્ય સાથે સામ્ય વા વૈષમ્ય છે તેનું દિશ્ન કરી લઈએ

દયારામભાઈ અને અખા વચ્ચે ઠોડ પણ પ્રકારનું સામ્ય નથી ઉભયમાં વૈષમ્ય જ છે. દયાગમભાઈનું શબ્દો અને ભાષા ઉપાસ ધ્યાન છે ઉત્તમ વિચાર દર્શાવવા એટલું જ નહિ પરંતુ તે ઉત્તમરૂપમાં જ. અખાને શબ્દની તેમ ભાષાની કંઈ પડી નથી ‘ભાષાને શું વળગે ભૂત, જે રહ્યું મા જીતે તે શૂન’ એ અખાનું વચન દયારામભાઈ જેવા શબ્દરસિક કવિને તુચ્છ જ લાગે. અખો માયાવાદના ગીતો ગાય છે, જ્યારે દયારામભાઈના કાવ્યો બ્રહ્મવાદ અને પુષ્ટિમાર્ગના પ્રતિપદ પોષક છે. અખાને શ્રીગોકુળનાથજીના માર્ગ પ્રતિ તિરસ્કાર છે, તેમ દયારામભાઈનો શકરાચાર્યના મત પ્રતિ છે ઉભયે બહુશ્રુત છે ઉભયે સ્વતઃસિદ્ધાંતોનો શાસ્ત્રીય દ્વેષ અભ્યાસ કરીને કાવ્યો યોજ્યા નથી આજ કારણથી કવચિત્ અશુદ્ધિ ઉભયમાં જોવામાં આવે છે. અખાએ એના ઉભય ગદ્યમાં કાઢ્યા હોત તો કાર્તિક રીક દેખાત જે વિચારો એણે ખિતાડપે યોજ્યા છે, અને ભાષા પ્રતિ અદૃષ્ટિ કરી છે તે ઉપરથી કાવ્યોનો ઉપહાસ કર્યો હોય એમ લાગે છે જ્યારે દયારામભાઈએ બ્રહ્મવાદના અને પ્રેમમાર્ગના ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધાંતોનું મુશ્લિષ્ટ અને મનોહર પદોમાં યોજન કર્યું છે એ વિચારો એટલા તો મરણતાપી યોજ્યા છે કે એમના કાવ્યોનો ઉપર ટપકે વાચનાર તો એમના તત્ત્વજ્ઞાનના મહાન અન્યોને તત્ત્વજ્ઞાનના છે એવું વિશ્વમંત્રી બ્રાહ્મણી કેનલ કાવ્ય ગણવા મંડી જાય છે એમ એ મા ગુર્જર પુસ્તકોની ચૂટણી કરનારે રસિકવલ્લભને Philosophic poetry

મા નહિ સુકતા કેવનકાવ્યના મૂલ્યો છે તે પણ આની જ નહિ બ્રાતિથી પારિત્યમાં પણ દયારામભાઈ અખ્યાતી ચઢે છે અખો માત્ર માયાવાદમાં અમ્ત થયો છે, જ્યારે દયારામભાઈ મપ્રદાયસાગ જેવા અન્યમાં અનેક મતોનું ખડતમડન કરે છે કનિ તરીકે દયારામભાઈ ઉત્તમ છે એ નિર્વિવાદ જ છે

અન્યને રચોના મા રચો, અમને તો શામન છેક પ્રાકૃત કવિ લાગે છે. દયારામભાઈની સાથે એને મગખાવો એ અયુક્ત છે Dayarambhai has not prostituted his genius in extolling a common bread-giver અસગત ગ્રામ્ય હૃદયનાઓમાં વિહાર કરતા એના કાવ્યો સામાન્ય જનોને હુએ એ સ્વાભાવિક છે તે તેમથી લૌકિક લાભ પણ કવચિત્ થાય પણ હૃદય પ્રતિનો અતર ભાગનાને સર્વથા અનુપયોગિ છે.

પ્રેમાનંદ અને દયારામભાઈ ઉભય મહાન કવિઓ છે ઉભયે પ્રભુના ગુણગાન કર્યા છે પરંતુ પ્રેમાનંદ માત્ર કવિ છે જ્યારે દયારામભાઈ લક્ષ્મણ કવિ છે શબ્દલાલિત્ય, સુકોમલ ભાવો ઇત્યાદિ આલે ખરામાં દયારામભાઈ પ્રેમાનંદ કરતા વિશેષ ઝળકે છે, પરંતુ દયારામભાઈ પ્રાય લક્ષ્મણ હોવાથી પ્રેમાનંદરત્ આખ્યાન કાવ્ય sustained styleમાં લખતા નથી. પ્રેમાનંદને ગુર્જર ભાષાની સેવા કરવાની પ્રતિજ્ઞ હતી જ્યારે દયારામભાઈને શ્રીવલ્લભાચાર્યજીની સેવાની પ્રતિજ્ઞ હતી ‘વલ્લભમતની કીર્તી સેવ’ દયારામભાઈસ્વતઃ અષ્ટસખાના સૂરદાસાદિના શ્રીર્તનોના મહાન અભ્યાસી હોવાથી તે મહાતુલાત્રીઓના રસાત્મક ભાવાત્મ પદોનું ગુર્જરગિરામાં અવતરણ કર્યું છે દયારામભાઈ અને પ્રેમાનંદને વિચિત્ર ઉપમા આપીએ તો એક એક મેઘદૂત વા ગીત ગોવિંદ કહેવાય, જ્યારે અન્ય નૈપેધ વા રઘુવંશ કહેવાય માનુષહૃદય વિશેષે સ્ત્રીહૃદયના કોમલ ભાવો જેના દયારામભાઈએ રસાત્મક વાણીમાં યોજ્યા છે તેવું પ્રેમાનંદમાં તો ક્યાએ દષ્ટિગોચર થતું નથી. પ્રેમાનંદ તો પ્રાય પૌરાણિક અનુવાદક કથાકાર છે કાવ્યની વિશાલતા પણ દયારામભાઈની વિશેષ છે સમકાલીનોમાં દયારામભાઈ અદ્વિતીય

હતા લોકપ્રિયતા પણ વિશેષ દયારામભાઈ એ જ ભોગવે ની. દયાગમ જેમ શ્રીમદ્ભલાચાર્યના જ સિદ્ધાંતને સર્વત્ર અનુમરે છે, તેમ પ્રેમાનંદ ઠાકુર સિદ્ધાંતોને અનુસતા નથી. વેદાન્ત ઉપનિષદ વગેરેમાં દયારામભાઈનું જ્ઞાન પ્રેમાનંદ કરતાં થોડું છે એ તો ઉભયના કાવ્યો વાચનારને સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે દયારામભાઈને વસ્તુતઃ એક જ કવિ સાથે સરખાવી શકાય અને તે ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતા છે માણુજીર સાહિત્યને આદિમા અને અન્તમા રસાત્મક ભાવાત્મક મનમોહક કુસુમોથી શુગારનાર કૃષ્ણોપાસક ભક્તકવિઓ છે એ તેનું અહોભાગ્ય છે ઉભય ભક્તકવિઓમાં તામ્ય ધણું છે, અને જે અન્તર છે તે પણ જાયામાત્ર જ છે એકે ગસારમાં પડીને તેનો હગીચ્છાથી નાશ થવાથી આનન્દ માન્યો અને દ્વિતીયે તેમાં પડવાનું જ અયુક્ત ધાર્યું, અને તેમ કરવામાં ઉભયને કારણુ તો માત્ર કૃષ્ણસેવા અને કૃષ્ણકીર્તન જ હતા ઉભય બ્રહ્મનાદી હતા, પરન્તુ ઉભયને માત્ર રચતી તો મન્મથમન્મથ કૃષ્ણની જ એકાન્તભક્તિ ઉભયને નિરોધ [પ્રપચવિરમૃતિપૂર્વક ભગવદાસક્તિ] પ્રભુએ દાન કર્યો હતો. ઉભયનો નિર્વાહ પણ પ્રભુએ નિભાવ્યો હતો ઉભયે શ્રીગણેશવને પરમશ્વરૂપ માનીને તેની વિવિધતાનો અનેક પ્રકારે અવતારીદ્વારા અનુનાદ માત્ર કર્યો છે બ્રહ્મનાદ અને ભક્તિમાર્ગના સિદ્ધાંતો નરસિંહ સ્વતંત્રતાથી વહે છે, જ્યારે દયારામભાઈ શ્રીમદ્નૃસિંહભાચાર્યજીના સિદ્ધાંતોનો અવણાનુવાદ કરે છે સ્ત્રી ભાવથી કૃષ્ણભક્તિ ઉભયને ઈષ્ટ છે ઉભય કૃષ્ણને જ શુગારરમ્યરૂપ અને તેના અધિષ્ઠાતા માને છે, પરન્તુ નરસિંહ કવચિત્ રહસ્યનીવા ગાતા લૌકિક મર્યાદાનું ઉદ્વેગન કરે છે, જ્યારે દયારામભાઈ લૌકિક મર્યાદાનું ઉદ્વેગન થવા દેતા જ નથી ‘અધર ચુબન કુગી કુચપગ કર ધરી, સ્નેહસુ શામને શુભ્ર કીધુ’ આ પ્રકારની પદ્યો દયારામભાઈના કાવ્યમાં દૃષ્ટિગોચર થતી નથી નરસિંહમહેતા રાસસહસ્રપદીમાં શુગારરસ પુરુષોત્તમની ભાવપ્રધાન લીલા ગાય છે ઉભય ભક્તકવિ કૃષ્ણલીલાનો લૌકિક શુગારાભાસ સાથે સંપ્રમ કરતા નથી, તેમ લૌકિકામકતને તેમના મતે એ લીલાના અવણમનનગાનનો અધિકાર પણ હોય એમ

પણ લાગતું નથી. તેથી ઉભય કવિ નિર્દોષ જ છે. ઉભય કવિ એમ માનતા લાગે છે કે જેમ સૂર્ય ચન્દ્ર ક્રાંતિસૂર્યસમપ્રભ ક્રાંતિશશિસપ્રભ પુરુષોત્તમનું અનુકરણ કરે છે અને લોકમાં પ્રકાશ આપે છે, તેમ લૌકિક મન્મથ ક્રાંતિમન્મથમન્મથનું અનુકરણ કરે છે, અને શુદ્ધ શૃંગારનો ભાસમાત્ર લોકમાં કરાવે છે. સંત્યજય સર્વવિષયાસ્તવ પાદમૂલં પ્રાપ્તાઃ' વિષયમાત્રનો ત્યાગ કરીને રસરૂપ કૃષ્ણચરણૈકનિષ્ઠ થવાય ત્યારે જ નૃસિંહ કે દયાગમવત્ લક્ષ્મિમાર્ગીય સંન્યાસ ગોપિકાવત્ પ્રાપ્ત થાય અને તન મન ધનથી એ કૃષ્ણલીલા ગવઃય અને બ્રહ્માનન્દથી અધિક ભજનાનન્દરસ પ્રાપ્ત કરી શકાય. આ શુદ્ધ દષ્ટિબિન્દુ રાખવાને જ નરસિંહ કહે છે કે 'મંમારમા સન્મુખ કહુ તો સ્તુતિ ટળી નિન્દા થાય, દયારામભાઈનું પણ આ જ હૃદય છે. આ તાત્પર્ય ધ્યાનમાં આવે તો સ્પષ્ટ પ્રતીત થશે કે દયારામભાઈ વા નરસિંહને બાચરન સાથે સરખાવવો એ ઉભયની હૃદયનભિચુતા જ સિદ્ધ કરે છે. આ તાત્પર્ય લક્ષ્યમાં નહિ રહેવાથી ગોવર્ધનરામે અક્ષરદેહમાં અનેક પ્રકારે મંબ્રમ કર્યો છે. યોગના ઉત્સાહમાં નથી તેવું યોગતત્ત્વ દયારામકાવ્યમાં દર્શન કર્યું છે. અક્ષરદેહ દયારામભાઈનું હૃદય નથી સમજાવતો, પરંતુ ગોવર્ધનગમ દયારામભાઈ ને કેમ સમજ્યા હતા તેટલું જ દર્શાવવાને ઉપયોગી છે. દયારામભાઈનું હૃદય સમજવાને તો બ્રહ્મવાદ અને પુષ્ટિમાર્ગના અન્યો સમજ્યા જોઈ એ. શ્રીસુરદાસ આદિ કવિકુલભૂષ અષ્ટમખાનાં કીર્તનો જેમથી દયાગમભાઈ ચોક્કસાબંધ અવતરણો કરે છે તેનું પરિપક્વ જ્ઞાન હોવું જોઈ એ. આના અભાવમાં જ દયારામભાઈના સંબંધમાં નર્મદાદેએ ગંભીર અજ્ઞાનયુક્ત લેખો લખ્યા છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જ છે કે દયારામભાઈ ગુજરાતના પ્રથમ કવિ છે. કોઈને આ અતિશયોક્તિ લાગે તો પણ કહેવું જોઈ એ કે પ્રથમ નહિ તો દ્વિતીય તો કોઈથી નહિ જ.

Mulchandras T. Tolivale B. A. L L B

Vakil Court, Bombay

પરિશિષ્ટ ૧૬

૨૫. કવિ નર્મદાશંકરના દયારામભાઈ વિષેના નર્મગદ્યના

લેખની અલ્પ સમીક્ષા

૧. નર્મદાશંકરે 'કવિ દયારામભાઈના જીવનચરિત્રમાં જે ભાષા વાપરી છે તે તદ્દન તોછડાઈ ભરેલી છે. ન્હાનાલાલ કવિ પણ જેને કવિ સમ્રાટનું બિરુદ આપે છે તેવા કવિ માટે તોછડાઈ ભરેલી ભાષા વપરાય તે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. તેવાં લખાણ પાઠ્ય પુસ્તકમાં આવવાથી બાળકોને આપણા કવિઓ પ્રત્યે આપણે માનવૃત્તિ દિપ્ત કરી શકીશું નહીં.

૨. લેખમાં કરેલાં વિધાનો અસત્ય છે. વિદ્યાર્થીઓનાં કુમળા મગજ ઉપર અસત્યના કુમંરકાર પાઠ્ય પુસ્તકદ્વારા આપવા જોઈએ નહીં. 'નીચેનાં વિધાન પાયા વગરના અને ખોટાં છે.

૩ 'માતાનું' નામ રતનબાઈ લખ્યું છે તે ખોટું છે. તેમનું નામ મહાલક્ષ્મી ઉર્ફે રાજકોર હતું.

(રાજકોર મહાલક્ષ્મી સુત પિતાશ્રી પ્રભુ રામજી) મણિમાલા ભાગ ૬ કી. જુઓ 'તત્ત્વ પ્રબંધ' તથા અન્ય કાવ્યો.

૪. નર્મદાશંકર લખે છે કે દયારામ સોળ સત્તર વરસની વયના હતા ત્યારે મુર્ખ હતા. તે ખરું નથી.

દયારામભાઈના જણાવવા પ્રમાણે તેમની તેર વસંતી વયે તેમણે તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલો કૃતિ "તત્ત્વ પ્રબંધ ગ્રંથ" રચ્યો છે. તેમાં ઉપનિષદો તથા ગીતાનો માર આપ્યો છે. 'મુર્ખ' હોકરો આવું લખી ન શકે.

૫. દયારામને પોતાના કુછંદી સાથીઓના સહવાસથી કવિતા જોડવાની શક્તિ આવેલી. આ લખાણ કાવ્યશાસ્ત્રનો જાણકાર સ્વીકારી

ન જ શકે કાન્યશામિ એ નૈસર્ગિક શામિ છે નર્મદનુ આ કથન અશાસ્ત્રીય છે

૬. કાશી જવાથી દયાગમનો વિવાહ ફોક થવાની વાત ખોટી છે દયારામ ભાઈને મૂળથી જ લગ્નજીવન જોડતું નહોતું વિચાર થયેનો પણ લગ્ન કર્યા નહોતા તે પોતે મહેતા કે.હુ તો જમની ગોપી છું હું પુરુષ નથી, મેં લગ્ન પ્રભુ સારે કરેલા છે કનિએ ગાયુ છું કે 'એક વર્યો ગોપીજન વદનલ નહીં સ્વામી બીજો'

૭ રતનબાઈને દયારામની પ્રિયા કહીને વેખકે લખેલું દયારામભાઈના મમ ધનુ લખાણ અસત્ય છે દયાગમભાઈને રતન સોનાગણનો બ્યારે પ્રથમ મેળાપ થયા ત્યારે દયારામ લગભગ ૫૫ વરસના હતા અને રતનબાઈ ૪૫ વરસના હતા બન્નેએ વૈષ્ણવ ધર્મની મર્જદ લીધેલી દયારામભાઈને ઠાકોરજીની સેવાના કાર્યમાં રતનબાઈ મદદ કરતા, બંને વિષે પિતા પુત્રીનો પવિત્ર મળધ હતો આવા શુદ્ધ સળધને નર્મદાશક જેવા મુધાગક સમજી ન શકે તે જોટલું આશ્ચર્યકારક છે તેટલું જ ધૂણાને પાત્ર છે દયારામભાઈ અને રતનબાઈ વચ્ચેનો સળધ નર્મદાશક મહે છે તેવા પ્રકારનો હોય તે જ્યાં દયારામભાઈ રહેતા હતા ત્યાં તેમની લોકો તરફથી જે પૂજા થતી તથા તેમને માન મળતું હતું તે ન મળે અહીંયા પવિત્ર સળધને નર્મદે વિકૃત રીતે રજુ કર્યો છે

(૮) 'દયારામના પોના ચાલવામાં સખી ભાવ હતો' એ કથન જોટલું અસત્ય છે તેટલું જ લેખક લક્ષિતમાર્ગ વિષેનું અજ્ઞાન સૂચવે છે કવિ શ્રી દયાગમભાઈ સર્વ પ્રત્યે પ્રેમથી બોલતા, પ્રેમની ભાષામાં તમામ પ્રત્યે યવહાર કરવો તે સખીભાવ કહેવાય નહીં

(૯) દયારામે તેમના ગુરુ પુરુષોત્તમલાલજી મહારાજની નિંદા કરેલી, આ પણ ગપગોળો છે દયારામભાઈને શ્રી વદનભાચાર્યજીના તમામ વશબે પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવ હતો (જુઓ ગુરુ શિષ્ય સંવાદ)

(૧૦) રતનમાર્ગને ૩૧ ૨૫) આપવા વિધેની હકીમત તદ્દન ખોટી છે જુઓ દયારામભાઈના જીવન ચરિત્રમા દયારામભાઈનું વીન તેમા ૩૧ ૨૫) ૫૨૪ીશ માર્ચ રતનને મ્હાર કામકાજ કર્યું તેના, એમ કવિએ લખ્યું છે. મૂળ વીન ગ્રાખ્ય છે.

(૧૧) 'દયાગમે આશકી વાનણીઓ બનાવેની' એ થન પણ એક તૂકકોજ છે દયારામભાઈના કાવ્યોમા લૌકિક ઈશ્ક નથી પણ તેમના ઈષ્ટ પ્રમુ શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિભા પ્રેમ છે કૃષ્ણ પ્રેમની કવિતાને ઈશ્મની કવિના કહેવી તે પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ વિધેન ઘોર અજ્ઞાન મૂલ્યવે છે

(૧૨) નર્મગદ્ય કરે નર્મગદ્ય બહુ ઉતાવળથી લખેન છે તેનો ખુલ્લા દીનથી એકરાગ નર્મગદ્યની' પ્રતાવનામા કયો છે નર્મગદ્યના લખાણો ચોમાસાના ડોળાયના પાણી જેવા છે એમ પોતે કહે છે આ ગિચ્છિતિમા દયારામ ભાઈ વિશે લખેતુ લખાણુ પ્રામાણિક મનાય નહી

(૧૩) નર્મગદ્યમાતુ દયાગમભાઈ વિધેતુ લખાણુ વાચીને કવિશ્રી દયારામભાઈના મિત્ર ચીમનવાન ગુરસે થયા હતા નવી નર્મગદ્યની આવૃત્તિમાથી કદાચ એ પાઠ કાઢી નાખવામા આ ચો હોત

(૧૪) દયારામભાઈની બધી કવિતાનાચ્ચા વગર દયારામભાઈની કવિતા વિધે જે અભિપ્રાય આપ્યો છે તે ઉતાવળો ને અધુરો છે

(૧૫) દયારામભાઈની કવિતામા રાગડા છે ખીજુ કર્ન નથી આમ કહીને દયારામભાઈને ઉતાગી પાડ્યા છે પણ આ કેટલું જુદું તે કવિશ્રીની ગરબીઓ અને પદોના રાગો ઉપરથી કહી શકાશે

(૧૬) દયારામભાઈની કવિતાને દર્દવાગી કહેવાથી કૃષ્ણ ભક્તિની થેકડી થાય છે.

(૧૭) કવિના જીવનને વિલાસી કહેવું એ ખોટું છે મ્હિ દયારામભાઈ ભક્ત હતા અને ભક્તિમા જ તેમણે પોતાનું જીવન ગાળ્યું છે હજારો લોકો તેમના પદો અને કીર્તનો સાંભળવા આવતા, હજારો સ્ત્રીઓ તેમની ગરબીઓ હોશથી સાત્વિક ભાવે શ્રીલતી, રાગમહા

સમ્રાટ, ગુજરાતણુના હૃદય ગજવી, દયારામનુ સ્થાન અતિ અદ્ભુત જ છે.

વદના હો અમારી-ગુજગતના નરનાગની પરમ વદના હો, પ્રાચીનતાના મોતી વર્ષન્તા એ છેલ્લા રસમેધને.' આના કગ્તા કવિની કવિતા માટે બીજો કયો વધારે ઉત્તમ અભિપ્રાય હોઈ શકે ?

(૨૧) 'નર્મદગદ્ય'મા દયાગમની કવિતાને ઉતારી પાડતા લખેતુ છે કે 'પ્રેમાનંદ પહેલો, સામળ બીજો, અને પછી દયાગમ કવિની મહત્તા ગણાય. પણ વાચો કવિશ્રી ન્હાનાલાલ શું કહે છે? નથી એ બસીમોલ પ્રેમાનંદની કે સામળની કે અખાની કવિતામા નથી દનપત, નર્મદમા, ગોર્ધનમા; ગુણુ વિશિષ્ટતાએ દયારામ ગુર્જર સાહિત્યમા અન્નેડ છે '

કેશવ હર્ષદ કુન, ગોર્ધનરામ, કૃષ્ણલાલ ઝવેરી રમણુલાલ વનતનાન દેસાઈ, નરસિંહરાવ, તથા રમણુભાઈએ તેમની કવિતાના ખૂબ વખાણુ કર્યા છે, પ્રથમ કક્ષાના કવિ તરીકે આ બધા ઓળખાવે છે.

'નર્મદગદ્ય'મ નુ દયારામભાઈ વિષેનુ લખાણુ અધૂરી માહિતીથી લખાયનુ સમજાય છે. બનના ભેગ છે, કે તેમને અપૂર્ણ માહિતી, ડોહોઈમાથી દયારામભાઈના શિષ્યો કે બીજા પાસેથી ન પણ મળી હોય. બાકી તેમણે પણ 'દયારામભાઈ નો કાવ્યમગ્નહ' પ્રસિદ્ધ કરીને સેવા કરી છે એની અવશ્ય નોંધ લેવી જોઈએ

રામજી તેમને આમંત્રણ આપતા અને ગોરવામી માહારાજને પણ ભાવથી તેમની કવિતા માંભળતા. તેમનું શિષ્ય મંડળ પણ મોટું હતું. જો કવિ વિલામી હોય તો પોતાના સમકાલીન સ્ત્રી પુરુષોનાં હૃદયમાં પોતાનું ઉચ્ચ સ્થાન મેળવી શકે નહીં

(૧૮) ‘દયારામની કવિતામાં પ્રિતમ પ્યારીના પ્રેમની વાત છે’ એવું વિધાન કરવું તે ભક્તિ શાસ્ત્રનું અજ્ઞાન સૂચવે છે. દયાગમભાઈએ જે પ્રેમનું વર્ણન કર્યું છે તે પ્રોતમ પ્યારીનો લૌકિક પ્રેમ નહિ પણ ભાગવત અને કનિજ્યદેવે વર્ણવેલી ગાધાકૃષ્ણ અગર ગોપી પ્રેમનું વર્ણન કર્યું છે. આ પ્રેમને ચૈતન્ય પ્રભુ મધુર રસ કહે છે અને શ્રીવદ્ભાત્યાર્જી ભક્તિ રસ કહે છે કારણ કે એ પ્રેમ પ્રભુકૃપ્યુ પ્રત્યેનો છે.

(૨૦) દયાગમભાઈની કવિતા ત્રીજી પંક્તિની છે. એ વિધાન પૂર્વઅક્ષવાણુ છે એ ગોવર્ધનરામભાઈ દિ. જા. કૃષ્ણનાથ મોહનલાલ ઝવેરી. રા. જા. રમણભાઈ નીલકંઠ, સ્વ. નગસિંહરાવ દિ. જા. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ, સ્વ. ન્હાનાલાલ કવિ સ્વ. રમણનાથ વર્મતલાલ દેસાઈ, સ્વ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા જેવા ગુજરાતના અગ્રેસર સાક્ષરોએ દયારામભાઈને જુના કવિઓમાં પ્રથમ પંક્તિના કવિ કહેવ છે.

રા. જા. રમણભાઈ નીલકંઠ વખે છે, - ‘લાલિય, કામળતા, રમિકતા એ સર્વ તેમની કવિતામાં અવનવાં છે’

કેશવ હ. ધ્રુવ : કવિ દયારામે મનુષ્ય જીવનદ્વારા સ્વર્ગ બનાવ્યું છે. પૃથ્વી પર સ્વર્ગ બનાવતાં ગીતો એમણે ગાયાં છે તેઓ નીતિ અને સદ્ભાવનાના પ્રચારક હતા.

કવિ ન્હાનાલાલ : દયારામભાઈની એક એક ગરબી ગુજરાતનું મહામુલું મેળી છે, જગતભરના સાહિત્યના, જગતભરના મંસારમાં, ગુજરાતી ગરબીઓનું - ગુજરાતી રાસનું મ્થાન અદ્ભુત છે. ને એ ગરબીઓના

સમ્રાટ, ગુજરાતણુના હૃદય રાજવી, દયારામનું સ્થાન અતિ અદ્ભુત જ છે.

વંદના હો અમારી—ગુજરાતના નરનારની પરમ વંદના હો, પ્રાચીનતાના મોતી વર્ષન્તા એ છેલ્લા રસમેધને.’ આના કરતાં કવિની કવિતા માટે ખીજો કયો વધારે ઉત્તમ અભિપ્રાય હોઈ શકે ?

(૨૧) ‘નર્મદગદ્ય’માં દયારામની કવિતાને ઉતારી પાડતાં લખેલું છે કે ‘પ્રેમાનંદ પહેલો, સામળ ખીજો, અને પછી દયારામ કવિની મહત્તા ગણાય. પણ વાંચો કવિશ્રી ન્હાનાલાલ શું કહે છે? નથી એ બંસીખોલ પ્રેમાનંદની કે સામળની કે અખાની કવિતામાં નથી દલપત, નર્મદમાં, ગોર્ધનમાં; શુણુ વિશિષ્ટતાએ દયારામ ગુર્જર સાહિત્યમાં અન્નેડ છે.’

કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ, ગોર્ધનરામ, કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, રમણુલાલ વર્મંતલાલ દેસાઈ, નરસિંહરાવ, તથા રમણુલાઈએ તેમની કવિતાનાં ખૂમ વખાણુ કર્યાં છે, પ્રથમ કક્ષાના કવિ તરીકે આ બધા ઓળખાવે છે.

‘નર્મદગદ્ય’મંનું દયારામભાઈ વિષેનું લખાણુ અધૂરી માહિતીથી લખાયલું સમજાય છે. બનવા જોગ છે, કે તેમને મંપૂર્ણ માહિતી, હમોઈમાંથી દયારામભાઈના શિષ્યો કે ખીજા પાસેથી ન પણ મળી હોય. બાકી તેમણે પણ ‘દયારામભાઈનો કાવ્યમંત્રહ’ પ્રસિદ્ધ કરીને સેવા કરી છે એની અવશ્ય નોંધ લેવી જોઈ એ.

પરિશિષ્ટ ૧૨

ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈ કૃત અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ

(અનુભવ મંજરી)

સામક્ષિક : શ્રી ગોવિંદલાલ છાયાલાલ પરીખ

જન્મકર્મદર્શન દિવ્ય મેવં યોવેત્તિચત્વતઃ

ભગવાનનો જન્મ (પ્રાગટ્ય) અને કર્મ (લીલા) દિવ્ય છે, તેજ પ્રમાણે ભગવાનના અનન્ય ભક્તોના જીવન-જન્મ કર્મ સહુ દિવ્ય છે. ભક્ત તરીકે જ જન્મે છે, જન્મ્યા પછી ભક્ત થતા હોય, તેવી સામાન્ય માન્યતા લૌકિક દષ્ટિથી મનાય છે.

કવિશ્રી દયારામભાઈ ભક્ત તરીકે જ જન્મ્યા છે. બાલ્યાવસ્થામાં જ, પ્રપંચ વિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવદાસક્તિ તેમનામાં હતી. તેમની ઉંમર જેમ જેમ વધવા લાગી તેમ ભક્ત જીવનની સુવાસ ફેલાવા લાગી દૈવી સંસ્કાર આપોઆપ, વિના પ્રયાસે મળતા ગયા. સત્પુરુષોનો સમાગમ તો નિમિત્તરૂપ જ હતો.

ભક્ત કવિશ્રી દયારામમાં નૈસર્ગિક કાવ્ય શક્તિ હોવાની દૃઢ પ્રતીતિ થાય છે. કળામાં સુવાસ હોય છે પણ સંપૂર્ણ ખીસતાં કળા પુષ્પનો આકાર લે છે ત્યારે મુગધ ફેલાય છે.

હૃદયના ભગવદ્ભાવ કાવ્યરૂપે નૈસર્ગિક શક્તિથી ખીલવા લાગ્યા, અને પોતે દિવ્ય જીવન-ભગવદીય જીવન-જીવી ગયા અને જન ગમાજને દિવ્ય જીવન જીવવાના માર્ગદર્શનરૂપ કાવ્યો જનસમાજ સમક્ષ મંખ્યાત્રાંધ મૂક્યાં છે. કેટલાંક પ્રસિદ્ધ છે અપ્રસિદ્ધ કાવ્યો મોટા, પ્રમાણમાં છે.

સ્વાનુભવરૂપી 'અનુભવ મંજરી' કાવ્ય ૧૩૦૦ તેરસો કડીનો ગ્રંથ

છે. તેમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ ભગવત સાક્ષાત્કારના દિવ્ય અનુભવો છે. આ 'અનુભવ મંજરી', ગ્રંથ પોતાના જીવનકાળમાં ગ્રુપ રહેલો. વંશ પરંપરાથી શિષ્યોને કાવ્ય સાહિત્યનો વારસો મળેલો તે કાવ્યભંડારમાંથી અનુભવ મંજરીની સુવાસ ફેલાવા લાગી. સંપૂર્ણ તેરસો કરીને ગ્રંથ ભક્ત કવિશ્રીના શિષ્ય પૌત્ર શ્રી જીવણલાલ પાસે છે આ ગ્રંથ જપાવવાને, સુપ્રસિધ્ધ સાંપ્રદાયિક વિદ્વાન શાસ્ત્રીજી કેશવરામભાઈ પ્રયત્નશીલ થયા છે. ભાવિકર્મનો માટે આ સૌભાગ્યની વાત છે.

શ્રી દયારામભાઈની અવલોકન શક્તિ દિવ્ય, અને અલૌકિક હતી એ તેઓશ્રીના કાવ્ય સાહિત્યમાં ગ્રપટ જણાઈ આવે છે.

પ્રથમ પશુપક્ષી આદિની સ્થિતિનો રૂપદ્ર ચિતાર આપી મનુષ્ય જન્મમા મુખ્ય કર્તવ્ય શું છે? તેનો ભાવ બતાવતું પદ આ પ્રમાણે છે.

સાંભળ શિક્ષા તું મન માંરી, માચી કહું એક વાત,
મનુષ્ય દેહ દુર્લભ ભજ હરિને, ન્યાં લગી તન કુશંજાન;
સમો ગયે પરતાર્થશ પાર ક્યાં! ચોગરી અથડાતાં,
તે કરતાં શું દુઃખ ઘણું છે, ધરમાં ગોવિંદ ગાતાં. ૧

શ્વાન થઈશ ભગવાનને ભૂલ્યે લંકાર્થશ ચેર ચેરે,
મળ મૂત્રાદિક ખાનપાન, બહુ કષ્ટ સહીશ શી ચેરે,
કયહું નહિ આદર જન્મ જશે એમ, લાત લાકડી ખાતાં
તે કરતાં શું, દુઃખ ઘણું છે, ધરમાં ગોવિંદ ગાતાં. ૨

ખર અવતાર થશે હરિ ભૂલ્યે પીઠ લાદશે તાહરી,
ભૂખ્યો તરશ્યો કોઈ નહોં પૂછે, શિત વૃષા તપ ભારી
પાછળ માર ધડાધડ પડશે, કાંઈ એક મદ ચલાતાં,
તે કરતાં શું, દુઃખ ઘણું છે, ધરમાં ગોવિંદ ગાતાં. ૩

આ, પદ ઘણું લાંબું છે, પ્રથમ પશુનું અવલોકન કરી, પછી પક્ષીનું અવલોકન કર્યું છે.

હરિ કીર્તને આળસ આણે, અજ કુર્કટ પડે યાવું,
વણ વાંકે પાળે ને વેચે, કસાઈ કરમાં જાવું,
અકાળ મૃત્યુ શસ્ત્ર પાર પીડા, અતિશય કંઠ કપાતાં;
તે કરતાં શું દુઃખ ધણું છે, ધરમા ગોવિંદ ગાતાં.

છેવટે કહે છે કે

હરિ વિસર્ગે ઈત્યાદિ અધમ ભણુ, ગણુતાં ના આવે પાર;
નર્કકુંડની અકથ યાતના, કેમ કરું ઉચ્ચાર;
કેશવ વણુ કોઈ શકે ન છોડવી, વમકિક્ક લઈ જતાં,
તે કરતા શું દુઃખ ધણું છે, ધરમા ગોવિંદ ગાતાં.
દયાપ્રીતમ વિસર્ગે વળ્યુ ઉંધુ ચેત હણુ ચેતાયે
વિષય સુખ સહુ યોનીમા, ત્યા કૃષ્ણભજન નહિ યાયે
આ અવસર સમરીલે સમરી, પછી ઉપાય નથી પરતાતાં
તે કરતા શું દુઃખ ધણુ છે, ધરમાં ગોવિંદ ગાતાં

પછી સગાસંજાંધીનું અવલોકન કર્યું છે.

સાચા સગા સમર શ્રી ગિરિધર, કોઈ સમય નવ મૂકે
આશ્ત વેળા સહુ રહે અજાણું, કોઈ ન આવે દૂકે રે

આપદમાં માતા, પિતા, પતિ, પતિ ભાઈ, બહેન, સગાં, સહોદર,
સાતિ, અને રાજ્ય સંજાંધી સર્વનું સ્વાર્થી હેત જણાવી, ધનમાં મન
પણ ન રાખવું, પ્રાણુ જાય કે મૃત યાય, વિગેરે, વિસ્તારથી જણાવીને,
છેવટે કરે છે.

એ સર્વે અવરથામાં યાય સંગી, વાત કરું છું વીતી,
અરે દયા તું તે પ્રભુ મૂકી, શીઘ્ર કરે કયહું પ્રિતી રે.

સાચા સગા સમર.

માયાજડિત સંજાંધી મુક્ત હતાં. પ્રભુ મિલનના તરખાટમાં
હીન હૃદયે પ્રભુની પ્રાર્થના કરે છે.

હરિ જેવો તેવો હું દાસ તમારો,
કરુણા સિંધુ ગ્રહો કર આસરો—હરિ જેવો તેવો॥

x x x

આ પંખી

શ્રી વદલલ શ્રી ત્રિવેણીજી શામળીયા વહાલા,
સઘળું સમજે છે અંતરજામી નંદ લાલ રે.

આવા અનેક પદો પ્રસિદ્ધ છે. આત્મ હૃદયની પ્રાર્થના પંખી
લગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ સ્વાતુલ્યવ દિવ્ય
મુગંધથી ભરપૂર એનું નામ ‘અતુલ્ય મંજરી’

‘હું તહારો છું તહારો છું’ એમ આત્મનાદ પંખી, કૃપાળુ પ્રભુ. તું
માગે છે એથી શરણાગતિનો સ્વીકાર કરે છે. અને છેવટે પ્રભુ કહે
હું તહારો છું. આ રિયતિ ભક્ત કવિ શ્રી દયારામભાઈ અતુલ્યવે છે.
અતિગુપ્ત વર્ણન કાળે કરીને પ્રગટ થાય છે. એટલે વાંચવા પડે છે.
છપાઈ પ્રસિદ્ધ થવાનો પ્રભુ જલદી સમય લાવે તેવી પ્રાર્થના છે.

આ દિવ્ય ગ્રંથનો પ્રારંભ આ રીતે થાય છે.

સ્વપ્ન અતુલ્ય “ પ્રમુકો મેં હું. ”

આપ કરે ઈહ દરશન, તું મત સ્વપ્ન માનિયો,
પ્રત્યક્ષ મિત્રન હમારો, તોડું ભયો જાનિયો.

પ્રત્યક્ષ અતુલ્ય

પ્રભો ઈક દા શ્રીયમુનાં તટ, રમણ સ્થલ મેં;
આખે યુગલ કિશોર, મોહી દીની બિરદ બલમેં.
શ્રી વૃષ્ણ ભાન મુતા સોં, કહીયોં કુંજ બિહારી;
આગ્રો તેરો ભાઈ મુકેવિદ, કાલુ બિચારી.
મુધિત આહી એ પૂંજી કહુક ખેગે કેં પ્યારી;

નાથ બચત મુનિ, ત્યોહી પૂજી મોહી કિન્ન કુમારી
કહ્યું આયગો કહી તબ મે, શરૂ આયો,
યુગલ પાય પ કજ પગ મે ચો કહી શિર નાયો
તમ દ પતિ કગ દયા, યુગ્મ પદ કગ શિર ધારે.
શ્રીમુખ અપનો કલો દામ મખ નામ નિવારે

પરોક્ષાનુવલ્લ x

x

x

x

એકદા શ્રામદન મોહનજી, નહી વૈધ્યજી કે ચો
યાઠો સળ મેરો હું, બિચારત હો કયા ?
એ તો મેરી દયા સખી હું, મોહી અતિપ્યારી,
યાદી તુમ ફિરિ આજ કરો નીકે મનુહારી

પ્રત્યક્ષ

પ્રત્યક્ષ કરના દિગ ગૈદાર્ધ જૂને પનના,
પરિભણાદિ સમ મુખ દીને ટ્રી નિજ લલના

x

x

x

આવા અનેક અનુભવો છે પ્રત્યક્ષ અનુભવતુ એક પદ છપાઈ
અસિદ્ધ થયુ છે તે આ પ્રમાણે છે

આજકો દિન	ધન	ધન	મોરી	આઈ,	
દેખે	છેલ	છમ	કુવર	કન્હાર્ધ	આજકો દિન
મદ	મુસકાનિ	ચિત્ત	મેરો	ચોચો,	
કુટિલ	કટારો	કલેજો	મેરો	કાર્યો	આજકો દિન
શ્રીમુખ	દેખત	સળ	મુખ	ફીકે,	
મધુર	બચન	ભયે	જીવન	જોકે	આજકો દિન
અજ	અજહુ	પદ	રજ	નહિ પાઈ,	
સો	લાલન	મોહો	બાગ	લરાઈ	આજકો દિન

કહન અને નહિ જો સુખ પાઈ,
યો મન જનન કે જન્મ પાઈ આજકો દિન
બહોત દિનનખી આશા પૂજી,
દયા પ્રિતમ કહી તોસી ન દૂજી. આજકો દિન

આ પ્રત્યક્ષ અનુભવ પછી, સાક્ષાત્કાર સિવાય મન ચિંતાતુર રહેતા, ભાવ એક પદમા પ્રગટ થાય છે.

શિદ કરે ચિંતા, છે શિર ભગવંતા રે ભગવંતા. ટેક
કહીશને સર્વને શિર છે તે, તો સહુ ક્યમ પરે હિચારે.
પણ તુને તો આત્મસાન કીધો છે, તું અધિકોને મારે

+

x

x

લીલા પુરણુ નિત્ય અમારી, હગિ બોલ્યા ત્યજ મ દેહ;
પ્રકટ પટંતર પ્રસાદ પ્રાપ્તિ, ફળ સમાન જ્યમ બધે છે
મુજ પાસે રહેવું છે હાવા, ચગમ જન્મ છે તહારો;
શ્રીજી બોલ્યા તુજ હૃદયે, રકુટ સદા નિવાસ હમારો

x

x

x

સૂચક સત્યતુ સ્વપ્ન વચન વિષુ, તુર્તન ભાસે સાચુ;
આગળ આમંત્રણ પછી ભોજન, સમર્થનું ન કદી કાચું
માક્ષાત તુને પ્રાણુ પોતાનો, મહાપ્રભુ શ્રીમુખ ભાખ્યો;
સ્વપ્ન મત્ય ને અંતજન્મ, હરિરક્ષણુ સદેહનવ ગાખ્યો.
શ્રીગુરુ બોલ્યા શ્રીજીની મેવા, અમો કરી વતી તહારી;
પ્રસન્ન થઈ ઈત્યા દિકવર, દીધા શ્રીકૃ શિર ધારી.
નહિ તજ્યે કૃ ગ્રહો કદાપિ, હિલચ લોકમા તહારે;
કશી ન ચિંતા તહારે કરની, થશે વિચાર અમારો

સહુ સુખ આપેલું સહુ દુખ કાપેલું, સધગી કંઠણુ કીધી,
શ્રી માહા પ્રભુએ પોતાનો કહી, સહુ દુર્લભ વસ્તુ દીધી.

ફરી નથી અવતરવું મુણ, મારાથી અખંડ ગોકુલ વાસી;
 શ્રીસ્વામિની મંદિર ઉરતાહરં, શિર કર ધરી કરી દાસી.
 શ્રીપુરુષોત્તમ નિજ ડચિ બોલ્યા, કદાચ ન રહેશે ત્રાસે;
 કર્તવ્ય કર્યું તારે છે નહિં; રહોપ્રભુ દઢ વિશ્વાસે.

x

x

x

‘અનુભવ મંજરી’માં આવા અનેક પ્રમંગો છે.

જે સાધન છે તેજ ફળ, સેના શ્રી વ્રજભૂપ,

પૃષ્ઠિપથ રહસ્ય

સાધન રૂપા તેજ ફળ રૂપા શ્રી હરિની સેવા છે. સેવા
 પરમ ફલ છે.

ભક્ત કવિ શ્રી દયારામભાઈનું હૃદય, પ્રભુને ધિરાઈથી રથાન
 હોવાથી, શ્રી દયારામભાઈની વાણી ફળ રૂપા જ છે.

‘યુગલ ગીત’માં શ્લોક ૨૪ ને શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમ સ્કંધ
 અધ્યાય ૩૫ માં તે છે.

ઘડરપાણ્ડુવદનો આ વાક્યથી ભગવાનના મુખારવિંદની
 શોભાનું વર્ણન કર્યું છે અને આ પદ શ્રી મહાપ્રભુજી કૃત શ્રી સુગોષિ-
 નીજીમાં સુદર વર્ણન છે.

ઘડરવત્ પાણ્ડુવદન इति, ઘડરો કલવાચક:

બદ્ધ શબ્દ બોગડીના ફલવાચક છે. એના ધર્મ ક્ષણ ક્ષણમાં
 બદલાતા જાય છે. એની ઉપર તાપ પડે છે ત્યારે એની કાન્તિ ફરે છે
 એમાં પણ અર્ધ પકવ પાંડુ વર્ણ ધર્મ જાય છે, પૂર્ણ પાકે છે ત્યારે
 લાલ થાય છે. અર્ધપકવ છે. આગળ પૂર્ણ પકવ થશે.

આ પ્રમાણે ભક્ત કવિ શ્રી દયારામભાઈની ‘અનુભવ મંજરી’માં
 પ્રારંભ, અર્ધ પકવ અને પૂર્ણ પકવ અનુભવો ફળરૂપ છે. ૧૩૦૦
 કડીના ગ્રંથની મંજરી, મધમધતી સુવાસમય ફળ રૂપ

સક્રિયાવત્રી, અધ્યનન અને મનન કરતા હોય ભગિનાન પૂર્ણ થાય છે એવું અધ્યાયન કરનાર મહાતુભાવી ભગવદીયોના મુખથી માલખ્યું છે

આ ‘અનુભવ મળગી’ના અત્ લાગમા
‘સ્વરૂપ મત્યતા પ્રતિપાદન’

આ શિર્ષની ૩૭ કડી છે તેમા પ્રથમ મંગલધી સ્વરૂપ મત્ય માનવા પ્રમાણ મહાપ્રતિપાદન છે આ કાવ્યમા છેતરે એક દુહો આ પ્રમાણે છે

અનુભવ આનંદ મળગી, હગ્નિ સાચી એક
સ્વરૂપ મત્યતા અથ, બિન પદે ન હશે સદેહ

આ અથ ભક્ત કવિત્રીની પ્રમાદિવાણી છે પ્રત્યુત ભક્ત કવિત્રીના કાવ્યો સર્વ પ્રસાદિ માણી છે અતમા સત્ મેયા અથમાથી એક દષ્ટાતરૂપ સર્વ આ લેખ પૂર્ણ કરીશુ

બિન સમઘ હરિ મધ્ય સગ, અતિ અદ્ભુત જ કામ;
આરકૂટ ભૂખન કચિર, પેજીથી મિતેન દામ.

ટીકા મૂળ અથ પ્રમાણે

શ્રી હગ્નિના સમઘ બિનાનું જે કાવ્ય તે ધણું અદ્ભૂત હોય તે
એ પણ તે નકામું માણવું હગ્નિણુના કાવ્યમા જેવો જ તેવો તેમા
નથી તે જેમ આરકૂટ જે પીતળ તેનું ભૂખણ જે ઘરેણુ તે રચિર
કરતા સુદર ઘડેતું હોય તોપણ, સોનાના મેડાળ ધરેણા જેટલા પણ
દામ ન આવે

આ પ્રમાણે ભગવાનના જન્મ કર્મ વિષય છે તેમ ભગવદીયનો
જન્મ જીવન કાર્ય તે કર્મ દિવ્ય છે. જન્મ કર્મ ન મે દિવ્ય મેવ
યો વૈત્તિતત્ત્વત શ્રી ભગવદગીતા અ ૪ શ્લોક ૬

પરિશિષ્ટ : ૧૩

। શ્રીમદનમોહનો જયતિ ।

ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું જીવનદર્શન

સ વત	મિતિ	કાર્ય	અર્થ	વય
મ વત ૧૮૩૩	ભાદગા સુદી ૧૧ ઉપગત ૧૨ (શ્રીરામન દા દશી	કવિનો જન્મ	ચાંદોદ	
૧૮૩૭		ગોરકામી શ્રી દેવકીન દજી મહા રાજ દ્વાગ અષ્ટાક્ષર મ ત્રદાન	"	૪
૧૮૪૧		યજ્ઞોપવિત		૮
૧૮૪૩		કવિશ્રીના પિતાશ્રીનો ગોવોકનાસ	ચાંદોદ	૧૦
૧૮૪૫		કવિશ્રીના માતૃશ્રી મહાલક્ષ્મીનો ગોવોકવામ	"	૧૨
૧૮૪૫થી ૧૮૪૭		કવિશ્રીના માતૃ શ્રી દેવળા સાવે વમરાટ	ચાંદોદ તથા ડભોઈ	૧૨ થી ૧૩
૧૮૪૬	આવણુ વહીટ	તત્ત્વ પ્રગથ અથ ધરલ ધનાશ્રી રાગમા રચ્યો	ચાંદોદ	૧૩
૧૮૪૭		પરમ ભગવદીય શ્રી હરજીરામ ભટ્ટજીનો મમાગમ	તેનતનાવ	૧૪

૮૪૭થી ૮૪૯	શ્રાવણ સુદી ૧૩	કવિશ્રીએ ભારતમાં પ્રથમ પર્યટન કર્યું		૧૪થી ૧૬
૧૮૪૭	।	ગોપામી શ્રી વલ્લભલાલજી મહારાજ દ્વારા અન્નમંથન	શ્રીનાથદાસ	
૧૮૫૮		શ્રી ગીતગોવિંદ અથ સમ્પૂર્ણમાં લેખાયો	લક્ષ્મી	૨૫
૧૮૬૧		પાટી મગ્નદ લેખી		૨૮
૧૮૬૨		પત્રલીલા અથ રચ્યો	ડો.પ્ર	૨૯
૧૮૬૩	માદરવા સુદી ૧૫ બુધવાર	અન્નમિલાખ્યાનની રચના	ચાંદોદ	૩૦
૧૮૬૪થી ૧૮૭૧		ભારતનું ખીજું પર્યટન		૩૧ થી ૩૮
૧૮૭૨	માદરવા સુદી ૮	મત્સ્ય અથ રચ્યો	ચાંદોદ	૩૯
૧૮૭૪	શ્રાવણ સુદી ૮ સોમવાર	વગ્નુ વૃંદાવીપીકા અથ રચ્યો	ચાંદોદ	૪૧
૧૮૭૫થી ૧૮૭૭		શ્રીનાથદાસ, શ્રી દાંકરોલી અને વજ્રયાત્રામા		૪૨ થી ૪૪
૧૮૭૯	શ્રાવણ સુદી ૮ સુક્રવાર	શ્રીમદ્ ભાગવતની અનુક્રમણિકા તથા શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા મહાત્મ્યની રચના		૪૬

૧૮૮૦	આવણ સુદી ૧૨ રવિવાર	શ્રી સૂર સારાવજીનું પદબદ્ધ ભાષા તર રચ્યું	ડબોઈ	૪૭
૧૮૮૧	૧૮૮૦ માદરના સુ.ર ૧૮૮૧ માગશર સુદી ૬ તથા ૭	શ્રીમહાપ્રભુજીના સાક્ષાત્ દર્શન	ડબોઈ	૪૮
૧૮૮૨		શ્રીનજ વિલાસામૃત અથ રચના	ભરૂચ	૪૯
૧૮૮૪		શ્રીરસિક નૃસિંહ મ અથ રચ્યો	ચાંદોદ	૫૧
૧૮૮૬ થી ૧૮૯૦	વૈશાખ વદ ૧૦ થી	ધજયાત્રા		૫૩ થી ૫૭
૧૮૯૩		પદ શિષ્ય શ્રી રણછોડભાઈનું મિલન		૬૦
૧૮૯૮		ગભીર મદવાડ ભક્ત કવિશ્રીએ વીલ કર્યું		૬૫
૧૮૯૯		મંગીત ઉરતાદ બાવાજી માથે મંગીત રપધા અને ઉગ્તાદનું બહુમાન	વડોદરા	૬૬
૧૯૦૬		શ્રીનાથજીના સાક્ષાત્ દર્શન	ડબોઈ	૭૩
૧૯૦૯	મહા વદી ૫	ગોપોકવાસ	ડબોઈ	૭૬

પરિશિષ્ટ ૧૪

શ્રી. દયારામભાઈનાં વાજિંત્રો :—

- (૧) તંબૂરા પાંચ. (૨) તખલાં (વિવિધ માપનાં દશખાત્ર જોડી, તખલા નારંગની-દૃષ્ટિ) (૩) મૃદંગ બે-એક મોટી, એક નાની. (૪) સાગંગી. (૫) ખીન. (૬) મૂઝમંડળ. (૭) સતાર. (૮) જલતરંગ. (૯) ચગ. (૧૦) કરતાલ

x

x

x

શ્રી દયાગમભાઈના અવશિષ્ટ વાજિંત્રો :—

- (૧) તંબૂરા બે. (૨) તખલાં બે જોડી. (૩) મૃદંગ (નાની)

x

x

x

શ્રી. દયાગમભાઈના પ્રધાન શિષ્યો :—

- (૧) રતનબાઈ, (૨) પદ્મ શિષ્ય જોશી રણુદોડભાઈ, (૩) અમીન ઘેલાભાઈ, (૪) વસંતરામ, (૫) ગિરિજાશંકર જોશી.

x

x

x

શ્રી. દયારામભાઈનાં સંસ્મરણો :—

ડબોઈ

(૧) રેશનથી તે કચેરી સુધીના સરિયામ રસ્તાને ‘દયારામ રોડ’ નામ શ્રીમંત સરકાર સયાજીરાવ (ત્રીજા) મહારાજની આજ્ઞાથી આપવામાં આવ્યું છે.

(૨) દયારામ રમારક મંદિર

(૩) દયારામ બાલ પુસ્તકાલય

(૪) દયારામ મહિલા પુસ્તકાલય

(૫) શ્રી દયારામ શારદા મંદિર (વીસાંલાડ વગામાં)

(સાકોદરા વગામાં)

આજ્ઞાદ

(૬) દયારામપુરી

દયારામભાઈને બાવાંજલીએ

(૧)

ગુજગતના કવિ કુન-ગુરુ પાર્થ ગયા કવિત-મધુ,
 સાહિત્ય વિક્રમાત્રી ગયા એ દિવ્ય મણુલ કાન્યનુ
 ઉદ્યાનને તબૂ-તરી-નાદથી ગજવી ગયા,
 આજ કવિની 'રમ-જયતી' પ્રેમથી ગિજવે બધા .૧
 ધ્વનિ, અવકારો ચક્રી શોભિત કરી કવિતાનિ,
 આદર્શ ઉગ્ગવચ મૂતા કવિ કાવ્ય દ્વાગ દેન્યથી,
 શ્રીકૃષ્ણના મૃદુ-ધ્યાનમાં તન્મન બની ગહેતા મદા
 આજ કવિની 'રમ-જયતી' પ્રેમથી ગિજવે બધા .૨
 વેદાત - તત્ત્વતર્કી કરી સારલ્યથી આયોચના,
 ભક્ત-ગણુમાં નય-ચેતન રેડનારા એ હતા
 કામ-ક્રોધાદિ તણી એ તેા ધૂણા નરતા હતા
 આજ કવિની 'રમ-જયતી' પ્રેમથી ગિજવે બધા ૩
 કવિવરનણા સાહિત્યથી ઉપકૃત થયુ ગુજગત આ,
 કવિનગતણા પ્રાકટ્યથી કૃતકૃત્ય થયુ ગુજરાત આ,
 સાહિત્ય-ઉપવનના હતા એ તેા રસિક માણી અહા
 આજ કવિની 'રમ-જયતી' પ્રેમથી ગિજવે બધા...૪

-નિ.દી.ગા. શ્રી વ્રજનાથલાલજી મહારાજ 'પરાગ'

卐

(૨)

શ્રી દયારામ

દયારામ દયાની મૂર્તિ, દિવ્ય પ્રવાહ વહેતા મકયા;
 મદા ગગન-વાણી-અમૃત પીનાં કવિ-પંડિતમન્યે ચૂક્યા. ૧
 ગરબા-ગરમી ભક્તકનિનું કાવ્ય-કલાગ્નિ કમનીય કામ;
 પ્રતિવાદી ને નિન્દકમતિ જે, તેને નથી અહીં દગ્ધા દામ ૨
 ગિરિધર-ગોપી-પદગજુન્ધક, અતર માન ગુમાન ન હોય;
 કો' વદે રિખવે કો' નિંદે તેના સન્મુખ જગ ન જોય. ૩
 કૃષ્ણકથારમ અમૃત લગનિ કૃષ્ણકૃપાથી મન રહે મગ્ન;
 દુઃખ-તુષ્ણ, લાલ-જવાલ મહી છે મમજુદ્ધિ, પ્રભુ-પદમાં લગ્ન ૪
 વિરલા ભક્ત કોટિને વિવસે, દુન્યવીને નવ તેમાં ગમ;
 ભરી સલામાં જ્ઞાનને ભમતા નથી લાજ કે નથી શરમ. ૫
 અંસારવેગી કૃષ્ણ-કેલિ રસ કવિ-કલેજની પ્રકટ્યો;
 પ્રેમ-દૈન્યથી જેણે પીધો તે ભવ-ભડકણથી અટક્યો. ૬
 કૃષ્ણકથા સાગરનાં મોજાં અખંડ કવિ-ઉરમાં તહેરાય;
 દિવ્ય કાવ્ય-કૃતિ જેઈ કવિની એ ભકતે મનસા ઘેરાય. ૭
 કવિના અક્ષરદેહ ઉપદેશક બ્રહ્મદષ્ટિવાળા અહોરાત;
 સ્વભાવવિજય છે 'વ્યાસ' તેહનો, તે ઉર પ્રકટે ભક્તિ-પ્રભાત. ૮
 પ્રમાણુચતુષ્ટય કૃષ્ણાનનનું કવિના સિદ્ધિ રેલાય;
 ધરની વાત કંઈ નથી ગોઠી, કૃષ્ણ-રમનિર્ભર હલકાય. ૯
 નિગમ કલ્પનરુવરનું પકવ ફળ, પરમ પીયૂષનું કરો રસપાન;
 નથી વાદવિવાદ ધર્માતું ભકત હૃદયમાં જરાય ભાન. ૧૦
 પ્રેમરસપૂર ગસવંતું જીવન જીવતાં શીખે દૈનીજીવ;
 વલ્લભી 'વ્યાસ' છેદે માતરનો, વધો યશ યુગ યુગ, યાઓ શિવ. ૧૧

-મુખિયાજી ભાઈલાલ જગનલાલ વ્યાસ

ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું
નવું સ્મારક ભવન

ઝારેલા વાગામાં હોલ

પરિશિષ્ટ ૧૫

ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનો

જીવન-સંદેશ

જે કેાઈ પ્રેમઅંશ અવતરે, પ્રેમરસ તેના ઉરમાં ઠરે.

❧

રીઝે રાખડી થકી તો ગરીબલોક રે, ભોગીને ન ભાવે રે

❧

ગીત ના કહેવાય તે તો સ્વાસ્થ્ય સમજવો, ચાર દિવસ પ્રગટી ને ધટી.

❧

નેહ નેણુના કટાક્ષમાં જણાવીએ ને,
દુરિજન દેખતાં બહાલાને ન બોલાવીએ ને

❧

આત ગળણે ગળ્યા પછી બોલ બોલીએ ને,
બોલ બોલ્યા પછી દુઃખ થયે ન ડોલીએ ને

❧

કાળી, કસ્તૂરી પણ ગુણુ ગ્રહીએ સદા ને,
રાતાં ઇદ્રવરણાંથી ન મોહીએ કદા ને

❧

બોલતામાં મૂંઝવ મનુષ્યતાણું કીજીએ ને,
મુખે કહીએ નહિ, ચિત્તમાં ચેતી લીજીએ ને.

❧

મોટાનું વચન સુખધામ, કૃતિ રીતે કરીએ,
તે કરે ચહાય તે કામ, આપણુ તો મરીએ.

❧

લક્ષ્મી કવિ શ્રી દયારામભાઈ
મનાતન ધર્મ પુસ્તકાલય
આરોલાવાગા ઉલોઈ

કવિશ્રી દયારામભાઈ

— વર્ણન —

મનાતન ધર્મ પુસ્તકાલય

આરોલાવાગા ઉલોઈ

પરિશિષ્ટ ૧૫

ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈ ને

જીવન-સંદેશ

જે દેખે પ્રેમઅંશ અવતરે, પ્રેમરસ તેના ઉરમા ઠરે.

❧

રીઝે રાખડી થકી તો ગરીબદોક રે, ભોગીને ન ભાવે રે

❧

મૌત ના કહેવાય તે તો સ્વાસ્થ્ય સમજવો, ચાર દિવસ પ્રગટી ને ઘટી

❧

નેહ નેણના કટાક્ષમાં જણાવીએ ને,
હરિજન દેખતાં બહાલાને ન બોલાવીએ ને

❧

સાત ગળણે ગળ્યા પછી બોલ બોલીએ ને,
બોલ બોલ્યા પછી હુ ખ ધરે ન ડોલીએ ને

❧

કાળી, કસ્તૂરી પણ ગુણ ગ્રહીએ સદા ને,
રાતા ઇંદ્રવરણાથી ન મોહીએ કદા ને

❧

બોલતામા મૂલ્ય મનુષ્યતાણું કીજીએ ને,
મુખે કહીએ નહિ, ચિત્તમા ચેતી લીજીએ ને.

❧

મોટાનું વચન સુખધામ, કૃતિ રીતે કરીએ,
તે કરે ચહાય તે કામ, આપણ તો મરીએ.

પ્રસૂતાની પીડા રે વધ્યા તે શું જાણે ?
જાણ્યું કેમ આવે રે માણ્યાને પરમાણે ?

~

જેનું મન જેશું માન્યું રે તેને સુખ તેથી મળે
તે વિના તે સારુ રે ના'વે તેની આંખ તળે

~

તમારા હરિ સઘળે રે, અમારા તો એક સ્થળે,
તમે રીઝો ચાહરણે રે, અમે રીઝું ચ દ્ર મળ્યે.

~

સ્નેહતણા ધા મલમથકી ના રુઝાય રે, રસિયાજી !

~

સર્વે કામ છોડીને પરથમ શુરુ ગોવિંદને જાણ્યો જી

~

આપ વખાણુ, અવરની નિંદા, પરપત્ની શું હાન્ય જી,
અતિ ભાષણુ, કહુ જી સ ચલાવે મોટમપણુનો નાશ.

~

લાખ શુભાવી સાખ રાખજો, સાખે મળશે લાખ જી,
લાખ ખરચતા સાખ નવ મળે, સાખ ગયે સહુ ખાખ !

~

જેથી પ્રીત વધ્યાની ઇચ્છા તે ઘર ત્રણથી ડરીએ જી,
વિવાહ, ધનવહેવાર, પરોક્ષે વામા વાત ન કરીએ.

~

તન મન-વસન સુવિમળ રાખીએ, આળસ ક્રોધ ન કરવો જી,
પરદુઃખ દેખી પ્રસન્ન થાવું, પાખંડ ધર્મ ન ધરવો.

~

જાર જુગારી તરકર બ્યસની, વિશ્વાસે નવ રહેવું છ,
વહેવારે વેપારે લજ્જા નવ ધરવી. સ્પષ્ટ કહેવું

XXXX

કૃત ઉપકાર ના ભૂલી જઈએ, ગુણ સઘળેથી લેવો છ,
અન્નદાતાને આધીન રહેવું, લાલચ દગો ન દેવો.

XXXX

પરધરમાં અચાનક ન જવું, વાત કરી નવ હસવું છ,
ગુંજ કરતાં હોય મેં જણાં, ત્યાં વણતેડ્યાં નવ ધસવું.

XXXX

‘દયો’ કહે મારે તે મોટો, કરે કૃષ્ણની સેવા.

XXXX

હે મનવા ! શ્રીહરિશરણે રહેજે.

XXXX

મનતણે ગુરુ મન કરીશ, તો સાચી વસ્તુ જડશે.

XXXX

તુજ સંગે કોઈ વૈષ્ણવ થાયે, તો તું વૈષ્ણવ સાચો,
તારા સંગનો રંગ ન લાગે, ત્યાં લગી તું કાચો.

XXXX

માયા, મેવો મીઠડો જ્યમ જવરમાંહે વી જ;
હરિસાયન ગુણ ધણો, ઔપધ જાણીને પી જ.

XXXX

સાચું તે સગપણ રે, સમજ મન ! શ્યામતણું,
બાકી સહુ જૂઠું રે, કશું નથી કામતણું.

XXXX

સાચા સગા સમર શ્રીગિરિધર, કોઈ સમે નવ ચૂકે,

આકૃતવેળા સહુ રહે અળગું, કેઈ નવ આવે દૂકે રે

❧

નંદનંદન પ્રગટ સ્વામી સમજ્યા વિના,

પ્રજ્ઞા નિજ માન્યે સુખ શું ? વિચારો.

❧

શું જાણે વ્યાકરણી ? વસ્તુને શું જાણે વ્યાકરણી ?

સુખ પર્યંત ભયું ધૃત, તદ્દપિ સ્વાદ ન જાણે ખરણી

❧

સાભળ શિક્ષા તું મન મારી. સાચી કહુ એક વાત,

મનુષ્યદેહ દુર્લભ, ભજ હરિને, જ્યાં લગી કુશલાત.

❧

શ્યામ સેવીએ આ ગોવિંદ ગાઈએ, કેરી કથનીથી શું થાય ?

❧

ધૃત્ત્યાબળ આગળ અદૃષ્ટ અળગું રહે,

ના થવાનું કરે ગિરિવરધારી.

❧

હરિને ભજતાં રે, વારે તેને તરત તજો

❧

તું અંતર ઉદ્દેગ ધરે, તેથી કારજ શું સરે ?

ધણીનો ધાર્યો મનસૂળો, હર-પ્રજ્ઞાથી નવ ફરે.

❧

હરિ તુંને પ્રસન્ન તે ક્યમ થાય ? તારા મનનું કપટ ના જાય,

પ્રભુ તુંને પ્રસન્ન તે ક્યમ થાય ? તારા હિલનો છલ નવ જાય.

❧

‘દયા’ જગતમાં તે બચે, જેનો કર ગ્રહે નંદકિશોર.

❧

કર ચિત્ત ચિતન કોઈ પ્રકારે, સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણતણું,
પરમાનંદ ઉદે થાય અતર, ન રહે પાપ-સતાપ અણુ

મન ! મોહનને ના ભૂલ તું દેખી માયાનો રગ,
અતે પસ્તાવો બહુ થશે, કોઈ નહિ આવે સંગ

ચેત, ચેત, મન ! ચપળ થઈને કૃષ્ણ કૃપાનિધિ ભજની,
જૂઠી બાજી જગતતણી છે, તેથી મમતા તજની.

ધન્ય ! જેણે હરિ-ગુણ ગાયા,
સ સારમા ધન્ય ! જેણે હરિ ગુણ ગાયા.
સારા સ સારમા તે જન છૂટ્યા,
બીજા સહુ બાણજો વહવાયા-સ સારમા

સૌથી સમરથ રાધાવરનો આશરો

કૃષ્ણ વિના ચિર અવર નમે તો, છે છેદનનો દંડ,
નંદકુવર વિણ નામ જપે તો, જિહ્વા કરુ ચતખંડ,
અવર દેવની આશ કરે, અઘ બાળે પ્રહ્લાડ,
અન્ય અમર દર્શન દોડે પગ, તો પાડુ, પિંડ,
એક વર્યો ગોપીજનવદલસ, નહિ સ્વામી બીજો

હરિ ભાવ વિના, દેવળ કૃતિ કયેથી કાર્ય ના થાયે,
નયમ અગ્નિ વિના, ભરમમા ધૃત હોમે તે એળે જાયે

અનન્ય પતિવ્રત નહિ જેને, તેને કહીએ વ્યભિચારી

❧

ક્ષમા, દયા સમદષ્ટિ જેમા, સત્ય પ્રથાએ ચાલે રે,
સતોષી, સારિવક્ર ને વિવેકી, ભગ્નનાનંદમા મ્હાલે રે,
તે ભગવદીના દર્શન દુલભ, જેનું ભાગ્ય હોય તેને ભેટે રે

❧

તાદૃશી જન તેને જાણીએ રે, જેમા એવા ગુણ હોય,
નિંદા સ્તુતિ ના કરે કોઈની, સઘળે સમદષ્ટિ ભેય

❧

હમ તો કૃષ્ણ છળીલો હી ગાવે
નિર્ગુન બ્રહ્મા હમે નહિ ભાવે

❧

ભજ ભગવત, સત્સંગત કર, બન સદ્ગુરુ કા ચેરા,
માયા પટક, અટક 'દયા' હરિપદ, કર લે કૃષ્ણ સો નેરા

❧

હર હમ કૃષ્ણ કહે શ્રીકૃષ્ણ કહે તૂ જાણે મેરી,
યેહી મતલબ કે ખાતર કરતા હુ ખુશામદ તેરી

❧

મેરા પ્રભુ કૃષ્ણચંદ્ર બંદા, જગત મે હું જિનકા હંકા

❧

પ્રીત વહોં પરદા કહોં ? પરદા વહોં કહોં પ્રીત ?
પ્રીત વહોં પરદા બયા, સો પ્રીત નહિ, વિપરીત

❧

કૃષ્ણ કરે તે પ્રમાણ, કારજ વણસો કે સીને !
પ્રાણી જાય પણ અન્ય કૃતિમા મન રખે ભીને

❧

ભક્તિ મણિ, જ્ઞાન દીપ છે, ટાળે ઉભય ખરો અંધકાર,
મણિ અભય, દ્યુતિ અચળ છે, દીપકને તો ભય છે અપાર,
અપાર ભય-વાયુથી વામે તેલ પાત્ર ખાતી વણ લય પામે,
જ્ઞાન સભય તો અન્ય કૈણ માત્ર ? નિર્ભય ભક્તિ સકળ સુખપાત્ર
—સેવે શ્રીકૃષ્ણકૃપાળ

માયા છે ઘટી, ખિલડો હરિ, તેમા જીવ ચરાચર અન્ન,
જે પડ્યું તે પીસાય છે, તુ જોની પ્રગટ લોચન,
લોચન જો એક જાય છે તેહ, ખીલ સમીપે રહે છે જેહ,
જે અણુ ત્યાથી ખસ્યો કણ આધો, તે તત્કાળ દળાવા લાગ્યો
—સેવે શ્રીકૃષ્ણકૃપાળ

❧

જેમા આગળ મોટી હાણી, તેમા પ્રથમ રેડવું પાણી

❧

જેને પ્રપચ-પ્રીતિ ઘેરી, જાણો હાથે બેડી પહેરી

❧

જે કૌઈ પરસુખ દેખી દાધા, તેને સુખ મળવાની આધા

❧

સહુ જળ છે ને જહુ ગમ ખાય, સહુથી મોટે તે કહેવાય

❧

જે જન સમજી મૂઠે પાય તે જન ક્યાયે ના પરતાય

❧

જાણો આળસવું સુખ એવું, માણો મોજ કરીને દેવું

❧

જેના મનમા મોટે ગર્વ, તેને પાછળ નિદે મર્વ

❧

જેના કરમા આપ્યું મન, તેને સરખું ઘર ને વન

ધરથી અત લગી મતિ એક, તે તો કહીએ સાચી ટેક.

‘દયા’ પ્રીતમ શ્રીગોવર્ધનધર પ્રેમભક્તિએ વરે

એ રે મહાણુતું મૂળ હરિ-ધમ્મદા રે

મન્યનો અતર અવશુભ ન આણીએ રે, એ છે ભવ તરવાની ઊધ

મનતણો શુર મન કરીય, તો સાચી વસ્તુ જડશે,

‘દયા’ હુઃખ કે સુખ માન પણ સાચુ કહેવું પડશે

પરિશિષ્ટ ૧૬

ભક્તકવિ શ્રીદયારામકૃત

● પ્રશ્નોત્તરમાળા ●

- પ્ર. શ્રીજીથી ન સહેવાય તે શું ?
ઉ. શ્રીરાધાનો વિયોગ અને ભક્તોનો દ્રોહ
- પ્ર. જે અપરાધ મટવાનો ઉપાય ન મળે તે કયો ?
ઉ. શ્રીહરિથી બહિર્મુખતા.
- પ્ર. શ્રીજીને ઘણું વહાલું કેણું ?
ઉ. પોતાની પ્રેમભક્તિ.
- પ્ર. શ્રીજીને કૃપા ઉપજાવે તે સાધન શું ?
ઉ. સાચી દીનતા.
- પ્ર. થોડે શ્રમે ઘણું ફળ તે શું ?
ઉ. શ્રીકૃષ્ણનામ.
- પ્ર. સર્વત્ર સુખ કેને ?
ઉ. સંતોષીને.
- પ્ર. મનનું વાહન તે કેણું ?
ઉ. ક્ષોચન.
- પ્ર. સહેજે ધ્યાન શાત્તું થાય ?
ઉ. જેની આતુરતા હોય તેનું.
- પ્ર. રંઠથી રંઠ કેણું ?
- ઉ. ગુનો.
- પ્ર. હળવાથી હળવો કેણું ?
ઉ. માગણું.
- પ્ર. ઉપાનથી નીચું શું ?
ઉ. નિદંક.
- પ્ર. ચિતાથી ભૂંડું શું ?
ઉ. ચિંતા.
- પ્ર. મિત્ર થકો શત્રુ કેણું ?
ઉ. આળસ.
- પ્ર. જોડીથી બંધન શું ?
ઉ. મોહપાશ.
- પ્ર. ઠાળથી (મોટો) શત્રુ કેણું ?
ઉ. દુષ્ટસંગ.
- પ્ર. પંડિત છતાં મૂર્ખ કેણું ?
ઉ. અઢેખો.
- પ્ર. પ્રીતની પાળી કઈ ?
ઉ. કપટ અને કુલચન.
- પ્ર. ધર્મ પણ અધર્મ થાય તે શાથી ?
ઉ. શ્રીહરિના અનાદરથી.

પ્ર. જનોઉપાય નહિ તે રોગ કયો ?

ઉ. પોતાનો સ્વભાવ.

પ્ર. જગતમા અમર કોણ ?

ઉ. આશા.

પ્ર. મુખ વનો પુરુષ કોણ ?

ઉ. ન્યાય (કેમકે તેને મુખ નથી)

પ્ર. છતી આખે આધળો કોણ ?

ઉ. કામી.

પ્ર. છને કાને બહેરો કોણ ?

ઉ. સ્વાર્થી.

પ્ર. માથા છતે માથા વનો કોણ ?

ઉ. વ્યસની.

પ્ર. છતે હાથે લૂલો કોણ ?

ઉ. આળસુ.

પ્ર. છતે પગે પાગળો કોણ ?

ઉ. હુકમવાળો.

પ્ર. છતે નાકે નકટો કોણ ?

ઉ. સોસિયો અને નિર્લજ.

પ્ર. છને કાળજે નકાળજે કોણ ?

ઉ. સાહસકર્મી.

પ્ર. કર્મ કરે કોઈ ને ભોગવે
બીજો તે શું ?

ઉ. તે તો નેત્ર સ્નેહ કરે; મન
બંધાય.

પ્ર. સર્વથી મોટો કોણ ?

ઉ. ક્ષમાવાળો.

પ્ર. જેની ઉપર ઈશ્વરનું બળ પણ
ના ચામે, તેનું બળિયુ કોણ ?

ઉ. ઈશ્વરના સાચા ભક્ત; કેમકે
તેનાથી ઈશ્વર પણ હારે.

પ્ર. પરમેશ્વરને વશ કરવાનો બદ્ધ
કયો ?

ઉ. નિઃસ્વાર્થી પ્રેમ.

પ્ર. જેમા કિંચિત્ લાભ નહિ ને
પાપ અતિશે જ ને શું ?

ઉ. જૂઠું બોલવું ને.

પ્ર. જેનું મૂળ કિંચિત્ ને ફેલાવ
ઘણું તે શી વસ્તુ હશે ?

ઉ. એક તો નદી અને બીજો કલેશ.

પ્ર. કામ-દામથી અળગા તે સાથી
મરે ?

ઉ. જરાથી.

પ્ર. ચેતન્ય વિના વાનો કોણ
કરે ?

ઉ. લખેલું પત્ર.

પ્ર. વાણી, હસ્ત અને શસ્ત્ર વિના
મારે તે કોણ ?

ઉ. નેત્ર.

પ્ર. ભિજળો ઉઘમ, પણ સર્વને
હાનિરૂપ તે શું ?

ઉ. અનાધ્યાયનું ભણવું.

પરિશિષ્ટ ૧૭

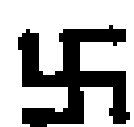
Correspondence—(see the "Gujarati" dated 12-1-1902)

અગ્રતીયક્ર ભાગ ૪ માં સાર જોરધનરામભાઈ વ્યાગમભાઈની
ગરબી ઉપર તીએ પ્રમાણે વ્યાગમભાઈને ભારાજ્યિ આપે ડે

“ મિત્ર જનઓ મનમોદન પ્યાર મોદન પ્યારે નદુલાડે
મિત્ર જનઓ ”—

I swear, I swear, there is no lascivious note in these lines of our good friend Dayaram, in spite of all that libidinous veneer over them which is meant to dazzle and catch into its flame, the unlearned, worldly and sinking soul, in order that she may rise therefrom like the phoenix, into the heaven of devotion Is then this a lewd religion, as they say? Most certainly not “Tis the yearning for the Beautiful, for the Beautiful in the Divine The beauty which the sight-seers admire, is to the Bhakta, a trance of intense love

And have my countrymen a right to object to all this, as being a wrong side of religion? No No Not until the generation that frowns, at this, can boast of the birth of a new poet of God, whose fervour of soul will be able to soar as high, as does the spirit of this song Science I love, but not at the cost of this—the sweet living heaven, of the poverty stricken angels of my countrymen Can't give them up for the highest blessings of the Western Civilization ”

પરિશિષ્ટ ૧૮

ભક્તકવિ શ્રી દયારામભાઈનું મહા ભરપાઈ કરવા
ગુજરાતના સંસ્કાર ગ્રંથોને નમ્ર વિનંતી

- ૧ દયારામભાઈના પ્રસિદ્ધ-અપ્રસિદ્ધ કાવ્યોનો એક સંગ્રહ એક સ્થળે
ક્રમોદ્ધર્મમાં કરવો.
- ૨ અપ્રસિદ્ધ કાવ્યોને પ્રસિદ્ધ કરવા.
- ૩ પ્રસિદ્ધ પણ અપ્રાપ્ય કાવ્યોની નવી આવૃત્તિ કરવી.
- ૪ દયારામભાઈની જ્યંતી એકલા ક્રમોદ્ધર્મમાં જ નહિ, પણ તમામ નાનાં
મોટાં શહેરોમાં અને ગામડાંમાં જગવાય-અને તેવા પ્રસંગોએ સારા
સારા વ્યાખ્યાતાઓનાં વ્યાખ્યાનો થાય તેવા પ્રયત્ન કરવો.
- ૫ દયારામભાઈની જ્યંતી અને પુણ્ય તિથિઓ પ્રાથમિક, માધ્યમિક,
શાળાઓમાં તેમજ કોલેજોમાં જગવા માટે પ્રયત્ન કરવો.
- ૬ દયારામભાઈની લોકપ્રિય ગરબીઓ અને પદોની ગ્રંથો ઉતરાવવી.
- ૭ યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિષયના અભ્યાસમાં દયારામભાઈની કવિતાને
ધ્યાન આપવું.
- ૮ યુનિવર્સિટીઓમાં દયારામ ભાઈ ને લગતો સંગોધન વિભાગ ખોલવો.
- ૯ માધ્યમિક શાળાઓના પુસ્તકોમાં દયારામભાઈના કાવ્યોનો સમાવેશ
કરવો, તેમજ ‘દયારામભાઈનું જીવન ચરિત્ર’ સારી રીતે રજૂ થાય
તેવા પ્રસંગોવાળા લેખો તેમાં દાખલ કરાવવા.
- ૧૦ દયારામભાઈ વિશે ગૌરવમય જીવનચરિત્ર લખાવું અથવા ગ્રંથો દ્વારા જાણવ-
નારા લેખો કાઢી વિવેચક, સાક્ષર કે બીજાઓ દ્વારા લખાવવા હોય
તો તે સામે સાચી હકીકતમાં લેખો અથવા પત્રિકાઓ પ્રગટ કરવી.
- ૧૧ જ્યાં જ્યાં ભજન મંડળો છે તે સહસંગ મંડળો હોય ત્યાં ત્યાં
દયારામભાઈનાં કીર્તનો ગવાય તેવા ઉપાયો યોજવા અને જાણે તે

‘દયારામ ભગ્ન મંડળી’ એવું નામ રાખવું.

- ૧૨ દયારામભાઈની સ્મૃતિમાં ડોહામાં એક ‘સ્મૃતિ-મંદિર’ બાંધવું.
- ૧૩ ગુજરાતના નાના મોટાં શહેરોમાં ‘દયારામ સાહિત્ય મંડળ કાઢી’ દર એકાદશીને દિવસે એમના પુસ્તકોનું જાહેરમાં વાચન-મનન કરવું.
- ૧૪ મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી સચાલિત મ્યુઝિક કોલેજમાં પણ દયારામ નચિત પદો અને રાગ રાગીણીઓને પ્રથમ સ્થાન આપવું.
- ૧૫ નર્મદ સાહિત્ય સભા, પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભા, વર્નાક્યુલર મોસાયટી વગેરે સાહિત્ય-પ્રચારક મંડળો મારફતે દયારામ-સાહિત્યનો ફેલાવો થાય એવો પ્રયત્ન કરવો.
- ૧૬ વડાફરો-અમદાવાદ ગેડિયો તરફથી વારંવાર દયારામભાઈની ગરબીઓ ભગ્નો, પદો વગેરે રીતે કરાવવા.
- ૧૭ દયારામભાઈની જયંતી પ્રસંગે ગુજરાતના તમામ વર્તમાન પત્રોએ ‘ખાસ પૂર્તિઓ’ કાઢી દયારામભાઈનાં જીવન-અને કવનનો પ્રગ્નને પરિચય કરાવવો.

—મહારાજ

પરિશિષ્ટ ૧૯

ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું સ્મારક ઉત્તોર્ધમાં

ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું સાનુ સ્મારક તેઓશ્રીના સાહેબનો પ્રયાગ જ છે તેઓશ્રીના સમયમા, તેઓશ્રી જાહેર સમાજમા તેમ જ ભગવદ્ગમ ડાંગા દારા પ્રચાર કરતા અને તે પછી તેઓશ્રીના શિષ્ય દ્વારા સધળે જાહેર સમાજમા થતો હતો તેમના પદો મુખપાઠ દ્વારા ઉત્તોર્ધમાં તેમજ ગુજરાતના મુખ્ય શહેરમા લોકોને ગમવા માન્યા અને તેમનું સાહિત્ય લોકોમાં જાન્યુ

ગુજરાતમા અને અંધરથજે ભક્ત કવિશ્રીના કા યોની મુરાસ ફેનાઈ રહી હતી તે પછી છાપખામની જ્ઞાનો પ્રારભ થયો અને કોર્પોરેશન સભાગણના પ્રીતનો પ્રથમ મુગર્થથી છપાવા લાગ્યા અમદાવાદમા પણ આવો પ્રચાર તથા છપાવના મા યોગા અશુદ્ધિ ધણી રહેના પામી સમય જતા ભક્ત કવિશ્રીના શિષ્યપુત્ર પરમ ભગવદ્ગમ શ્રીનાથજીભાઈના જ્ઞાનમા અનુદ્ધ સાહિત્ય વાચકમા આવ્યું તેઓશ્રીએ અશુદ્ધિ નિવારવા ગભીર ત્રયાસ શરૂ કર્યો આના પરિણામે નીતારાયણુદાસ પરમાનંદદાસ ઉત્તોર્ધનાથ દ્વારા શ્રીદયારામ કાવ્યમણિ માળાના ૭ ભાગ છપાઈ પ્રસિદ્ધ થયા તેમા ભાગ ૧-૩-૪ની બીજી આવૃત્તિઓ પણ પ્રસિદ્ધ થઈ

શ્રીસયાજીરાવ ગાયખાડનો મુખ્ય ઉત્તોર્ધ થયો તે વખતે રડોદરા પ્રાંત સૂના માણેકલાન નાગર હતા શ્રીસયાજીરાવ ગાયખાડની મૂચનાથી સ્મારક ફડ માટે લોટરીની ટીપ્પટો કાઢવામા આવી ઉત્તોર્ધમા સાકોદરા નાગર મુખ્ય શ્રીરામનાન પ્રનાદજી દ્વારા ૨૦૧૧ ટીપ્પટો વેચાઈ તેના નાણા તેમની પામે રહ્યા અને અન્ય સ્થળે ટીપ્પટો વેચાઈ તેના નાણા

સૂઝા માળેન્વાલ પામે ન્યા તેઓ ગદનાયા અને નિરૂત થયા, જંગા થયેલા નાણા તેમની પામે ન્યા ડોમોઈમા આરકલન થાય અને કવિત્રીના જન્મ દિવસે જ્યતિ સલાઓ થાય તેની ભાવના જાગૃત થઈ, તે સમજ થઈ છે

શ્રીશંકરનાથ પ્રજ્ઞાનંદ પામે રહેલા નાણાના વ્યાજમાર્ગી દર માત્ર જ્યતિ ઉત્સવ ગિજ્યવા માથા. પણ શ્રીનાથજીભાઈ દસ્તાવેજ લખવાનું કામ કરતા હતા વડાદરા પ્રાંત તાગાના આમગર્વી ગામના વેંજુવ ઇગનનાથ જોડુબાસની મિત્રતાનું વીન લખવા, શ્રીનાથજીભાઈને ત્યાં જવાનો પ્રસંગ આવ્યો. તેઓશ્રીની સૂચનાથી તેમનું બહેણું, દસારામ આરક નિમિત્તે મળ્યું તેની ઉચરાણી તેઓશ્રી નાથજીભાઈ તથા તેમની ભગવદ્ મળીના વેંજુવોએ આસામીએ પામેથી નાણા મેગ યા તે ડોમોઈમા શરાફની પેઢીમાં મૂક્યા. સમય જતા શ્રીનાથજીભાઈની પચાત ભાવના સફળ થઈ અને ડોમોઈમા તે નાણાથી મનાત ખરીદ થયું ત્યાં પણ શ્રીનાથજીભાઈ સત્રગીત હસ્તગ્રીપ્તાત તથા ઇપાયેલા ટ્રો અને શ્રીદયારામભાઈના સ્મરણ ચિહ્ન તરીકે તખ્તૂન વીન તથા ચમ્પા વિગેર મૂકેના છે તીર્થના ધામ સમુ આ આરક મહિ થયું છે

ડોમોઈના મુખ્ય માર્ગને “દયારામ ગડ” એવું નામ આપવામાં આ પુ છે મહિલા તથા બાલ પુસ્તકાલયની સ્થાપના થઈ આ પુસ્તકાલય ન્યા બવાયુ છે તે જગ્યા શ્રીશંકરનાથે સ્મારક ભવન બાધવા ખરીદેલી, પણ તે થઈ શક્યું નહિ ત્રીસયાત્ર પુસ્તકાલયના નિધિ ને આ જગ્યા શ્રીશંકરનાથે આપી તેથી બાળ તથા મહિલા પુસ્તકાલય થયું અને તે પુસ્તકાલયના કમ્પાઉન્ડમાં ભક્ત કવિત્રીની પ્રતિમા મૂકવામાં આવી છે

આ પછી વેંજુન દુષ્ણનાથ હિમતનાથના પ્રયાસથી ડોમોઈમાં ઝાંગેતાવાગામાં નવું “શ્રીદયારામ આપક ભવન” તૈયાર થયું છે અને મોટા મહિર સામે ‘ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈ સનાતન ધર્મ પુસ્તકાલય’ બાંને છે

સાક્ષર શ્રી શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ
ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાર્તના જીવનચરિત્રના લેખક
તથા રમસુધાના સંપાદક

જન્મ :
તા. ૨૬-૧-૧૮૮૭

: સ્વર્ગવાસ :
તા. ૨૪-૪-૧૯૫૭

ગા. વા.

આશ્રુત વસંતરામ

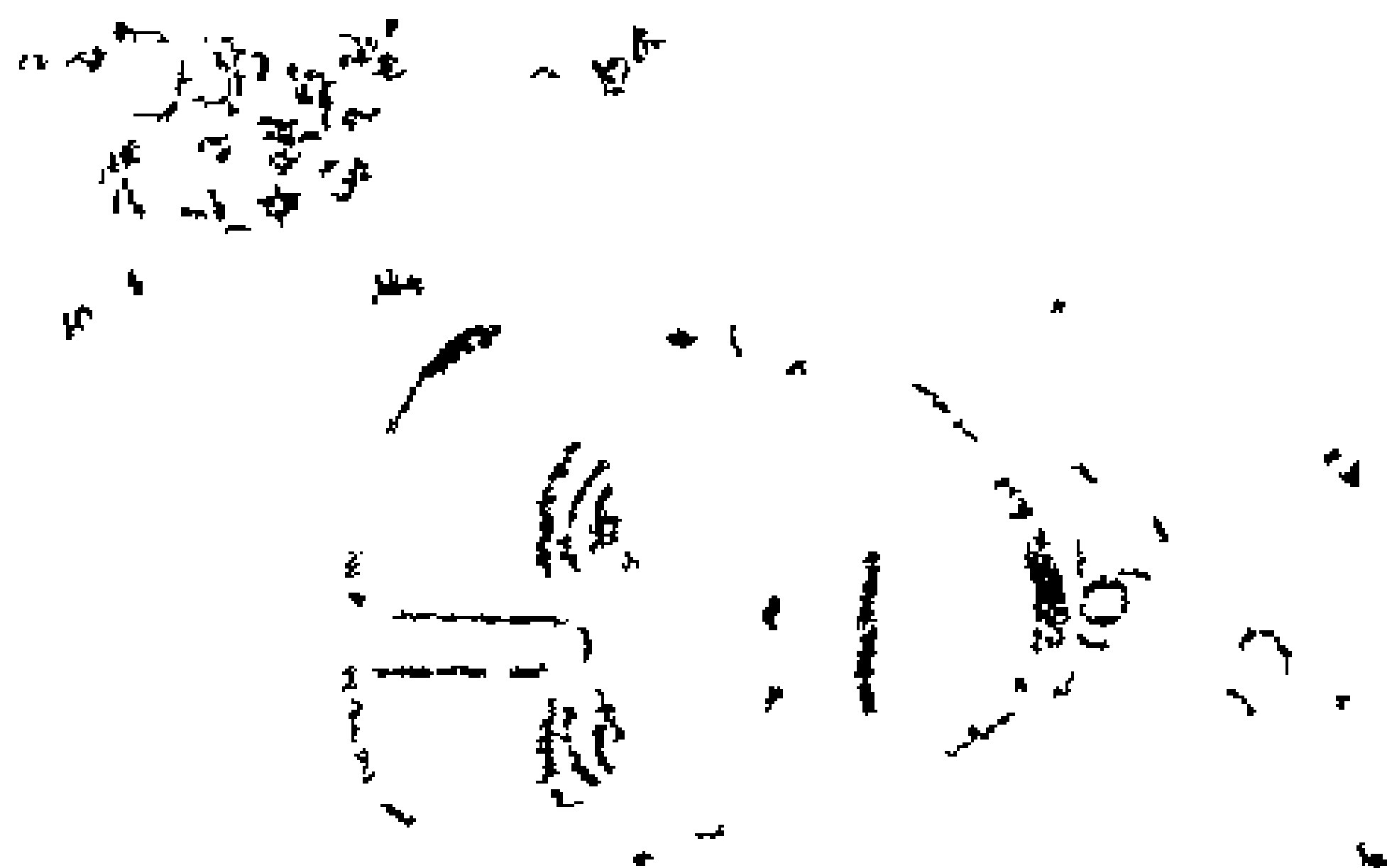
હરિદેવણ શાસ્ત્રીજી

અમદાવાદ.

છવન દર્પક

તીના લેખો

ચાઉ

ની

ચી

બેશી

નમણા

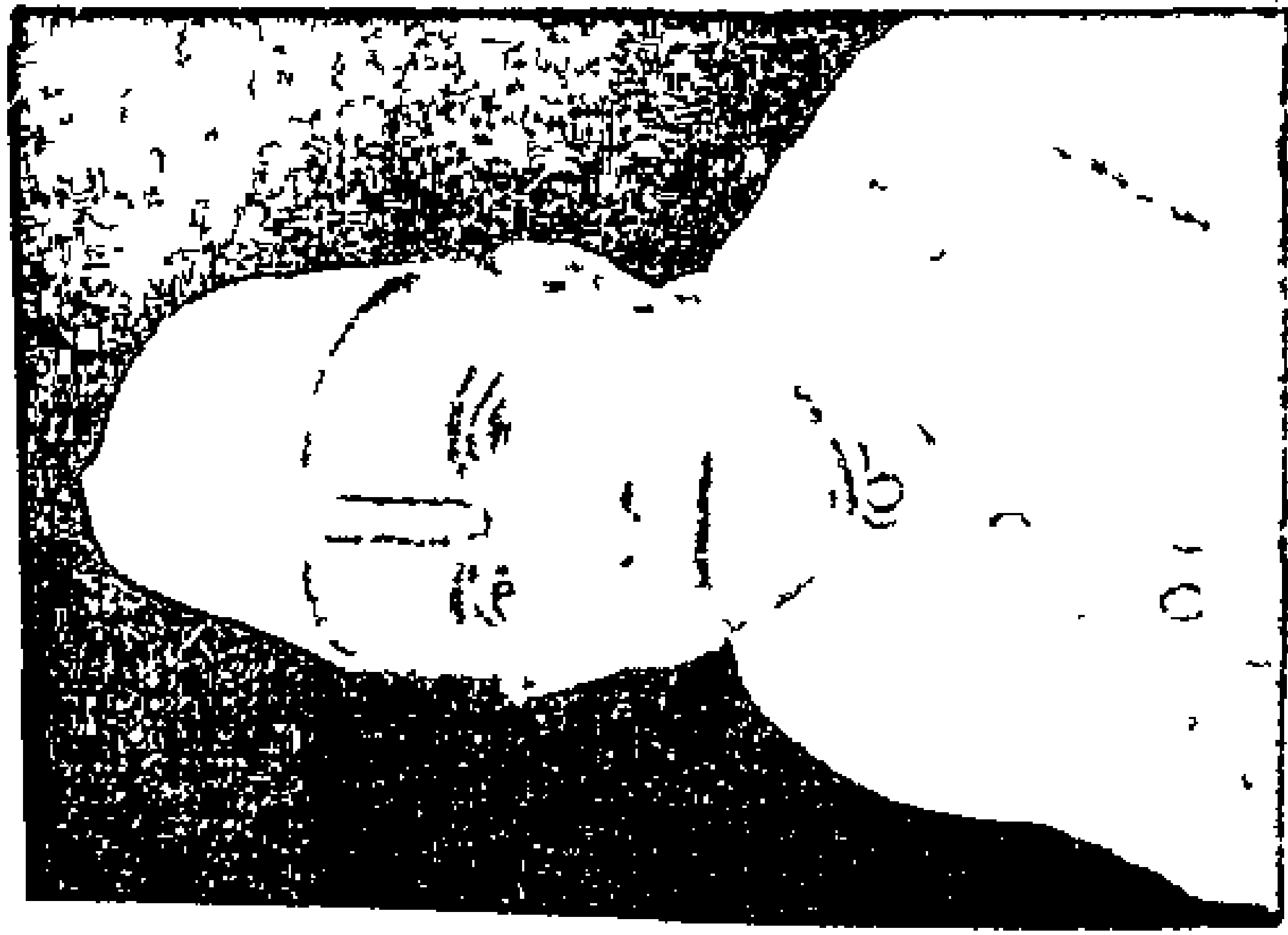
રાવળ

પરિશિષ્ટ ૨૦

॥ શ્રીવલ્લભઃ ॥

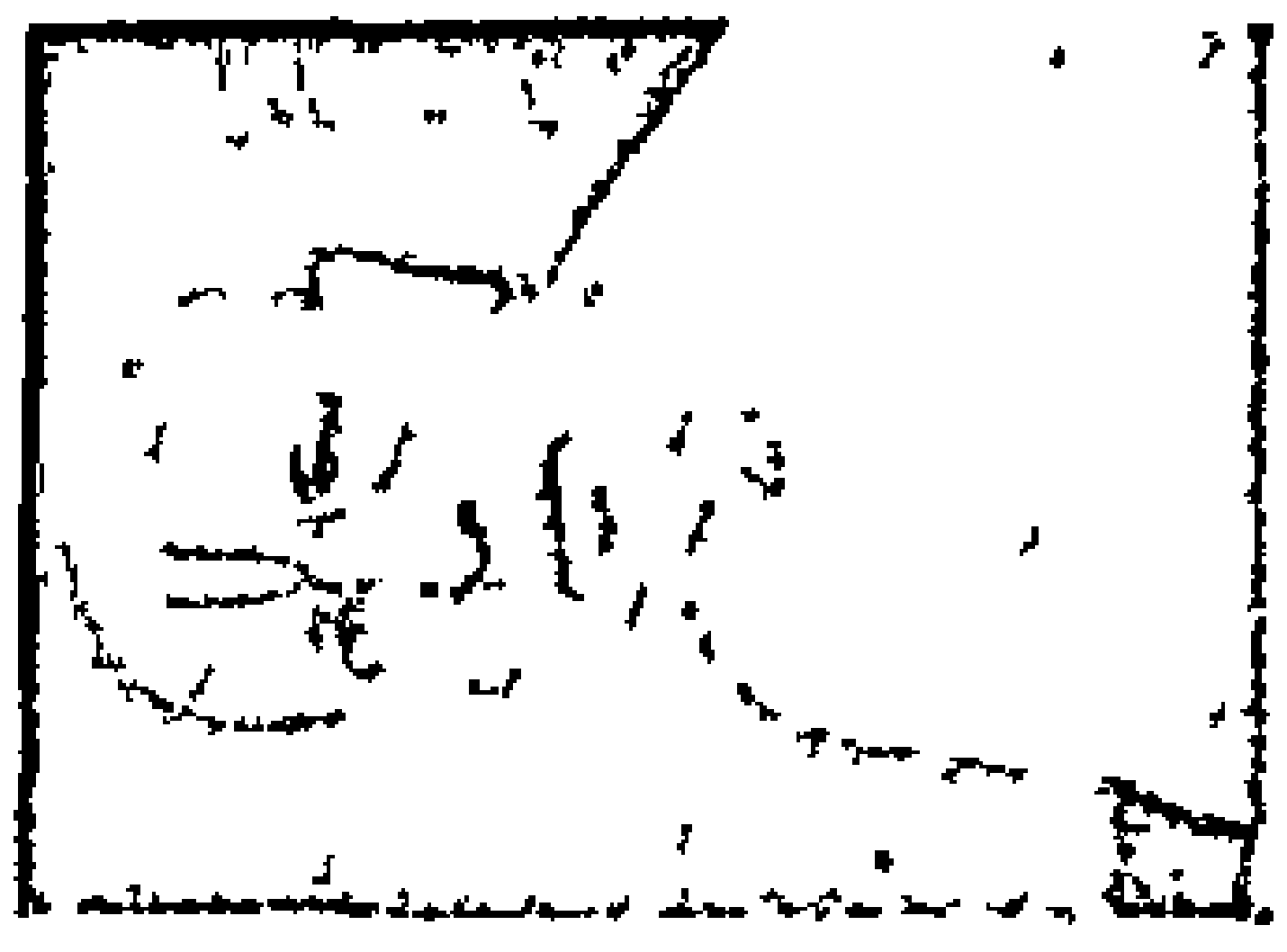
આ પુસ્તકના લેખન અંગે જોયેલા અંથોની યાદી

- (૧) જૂનું નમંગલ (૨) દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ.
- (૩) પ્રાચીન કાવ્યમાળા અંથ ૨, ૧૧, ૧૩.
- (૪) જૂ. કા. દો. ભાગ ૧ થી ૫.
- (૫) નવલ અંથાવલી ભાગ ૨.
- (૬) ત્રિભુવનદાસ જમનાદાસ શેઠ કૃત કવિરત્ન દયારામની સંપૂર્ણ જીવનકથા.
- (૭) ગુજરાતના શિષ્ટ કવિઓ : ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી
- (૮) દયારામનો અક્ષરદેહ : ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી
- (૯) સચિત્ર સાક્ષરમાળા : શ્રી જયસુખરામ જોશીપુરા.
- (૧૦) દયારામ અને હાફેઝ : કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.
- (૧૧) ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગચિન્તક રત્નો :
કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.
- (૧૨) ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા : વિજયરામ વૈદ્ય.
- (૧૩) દયારામ કાવ્યમણિમાલા : ભાગ ૧-૨-૩-૪-૫-૬.
(આવૃત્તિ બીજી ભાગ ૧-૩-૪.)
- પ્રકાશક : શ્રી નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ
- (૧૪) ભક્તકવિ દયારામનું જીવન ચરિત્ર :
શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ.
- (૧૫) દયારામભાઈનું આંતરજીવન :
મૂલચંદ્ર તેલીવાલા અને જડાલાલ ગોવર્ધ

સદગત : સ્વર્ગવાસી :
 સદગત : સ્વર્ગવાસી :
 સદગત : સ્વર્ગવાસી :

ગા. વા.
 શ્રીમત વસંતરામ
 હરિદાસ શાસ્ત્રી
 અમદાવાદ.

પરિશિષ્ટ ૨૦

॥ શ્રીચલ્લભઃ ॥

આ પુસ્તકના લેખન અંગે જોયેલા ગ્રંથોની યાદી

- (૧) જૂઠું નર્મગદ્ય (૨) દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ.
- (૩) પ્રાચીન કાવ્યમાળા ગ્રંથ ૨, ૧૧, ૧૩.
- (૪) જુ. કા. દો. ભાગ ૧ થી ૫.
- (૫) નવલ ગ્રંથાવલી ભાગ ૨.
- (૬) ત્રિભુવનદાસ જમનાદાસ રોઠ કૃત કવિરત્ન દયારામની સંપૂર્ણ જીવનકથા.
- (૭) ગુજરાતના શિષ્ટ કવિઓ : ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી
- (૮) દયારામનો અક્ષરદેહ - ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી
- (૯) સચિત્ર સાક્ષરમાળા . શ્રી જયસુખરામ બેશીપુરા.
- (૧૦) દયારામ અને હાદ્દેઝ - કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.
- (૧૧) ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક રત્નો :
કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.
- (૧૨) ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા : વિજયરામ વૈદ્ય.
- (૧૩) દયારામ કાવ્યમણિમાલા : ભાગ ૧-૨-૩-૪-૫-૬.
(આવૃત્તિ બીજી ભાગ ૧-૩-૪.)
પ્રકાશક : શ્રી નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ
- (૧૪) ભક્તકવિ દયારામનું જીવન ચરિત્ર :
શંકરમસાદ જગનલાલ ગવળ.
- (૧૫) દયારામભાઈનું આંતરજીવન
મૂલચંદ્ર તેલીવાલા અને જગદાલ ગોવર્ધ

- (૧૬) ગુજરાતી પરિપક્વતા હેતુભેદ :
 (૧૭) દેરાસરીકૃત સાહીત્યું સાહિત્ય :
 (૧૮) 'ગુજરાતી'ના દયારામ સંબંધી લેખો :
 (૧૯) 'દયારામ' : ડૉ. ભોળીલાલ સાહેસગ.
 (૨૦) લોકસત્તા અને નવભારતના દયારામ જયંતીના લેખો
 (૨૧) દયારામ : જગજીવનદાસ દયાળજી મેહી
 (૨૨) દયારામ . ધનનંત ચોખા
 (૨૩) કવિ દયારામ પ્રો. વિષ્ણુકુમાર વ્યાસ
 (૨૪) રસિકવલ્લભ સં. જોડાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ
 (૨૫) રસિકવલ્લભ સં. કેશવરામ કાળીરામ શાસ્ત્રી
 (૨૬) 'રસિકવલ્લભ એક અધ્યયન' કે. કા. શાસ્ત્રી
 (૨૭) પ્રશ્નોત્તરમાલિકા સં. છગનલાલ હિંમતલાલ જોશી
 (૨૮) કવિ ચર્યામાળા ભાગ ૧-૨-૩ તથા દયારત્નમાળા
 ભાગ ૧-૨ ભોળાનાથ બાપાલાલ કંથારિયા
 (૨૯) દયારામ રસસુધા : સં. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ
 (૩૦) દયારામ રસધાળ .

પ્રકાશક : દયારામ રમાગઠ સમિતિ, ડભોઈ

(૩૧) દયારામ સાગર લહેરી વાદ્સુધા

સંપાદક : જીવનલાલ છગનલાલ જોશી ડભોઈ

(૩૨) પિંગળસાર અને કીર્તક રતનાવલિ (૩ થ)

(૩૩) દયારામ કાવ્યામૃતઃ સં. જનણલાલ છગનલાલ જોશી, ડભોઈ

(૩૪) સારાવલી અને પ્રેમરસગીતા ૧ દયારામ રમાગઠ
 પુષ્ટિપથ રહસ્ય તથા બીજું સાહિત્ય ૨ સમિતિ, ડભોઈ.

- પુષ્ટિપથ રહસ્ય, પડખતુ વર્ણન } પ્રકાશક :
હરિભક્ત ચંદ્રિકા } ગોવિંદલાલ છોટાલાલ
પરીખ, ડભોઈ.
- ભક્તિપોષણ : સં. ગોવિંદલાલ છોટાલાલ પરીખ, ડભોઈ
- ભક્તિપોષણ : સં. શાસ્ત્રી જ્ઞાનરામ હરજીવન જોશી, ઉમરેઠ
- ભક્તિપોષણ સં.કે.કા. શાસ્ત્રી, શુદ્ધાદ્રેત સંસદ, અમદાવાદ
- દયારામવાણી : સં. વસંતલાલ શાસ્ત્રી
- દયારામ કાવ્યસુધા : સં. ગોવિંદલાલ પરીખ
- દયારામ રસસુધા : ભાગ ૧-૨ દયારામ સ્મારક સમિતિ, ડભોઈ
- દયારામ કાવ્ય માધુરી : સં. લલ્લુભાઈ છગનલાલ દેસાઈ
- ‘અતુમહત્તા દયારામ’ અને ઇચ્છારામ ભટ્ટજી વિશેના લેખો અને તેમાં છપાયેલું દયારામનું અપ્રસિદ્ધ સાહિત્ય
- પ્રબોધ બાવની : પ્રકાશક: દયારામ સ્મારક સમિતિ, ડભોઈ
- પ્રબોધ બાવની - પ્રકાશક : સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક
કાર્યાલય, અમદાવાદ
- ભક્તવેલ : પ્રકાશક નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ
- ભક્ત કવિ દયારામ-સંગીત નાટ્ય રૂપક :
લાલશંકર ધનજી પુરોહિત
- ભક્તકવિ દયારામની પ્રેમભક્તિ -
પ્રો. ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ
- નરસિંહ મહેતાકૃત કાવ્યસંગ્રહ : ગુજગતી પ્રેસ
- ભક્તકવિ શિરોમણિ દયારામ :
પ્રો. મનુકર ગદેરિયા અને કુલીન વેંગ
- જોશી જીવનલાલ છગનલાલના દયારામ વિશેના લેખો :
અનુગ્રહ, વેલુધર, વૈશ્વાનર વગેરે માસિકામાં છપાયેલા.
- નાથાભાઈ ગિરિનથકર જોશીનું જીવન ચરિત્ર :
ગોવિંદલાલ છોટાલાલ પરીખ, ડભોઈ

(૫૩) દયારામ જયંતીના વ્યાખ્યાનો :

(૫૪) દયારામ શતાબ્દી અંકો : વૈશ્વાનર માસિકના

(૫૫) દયારામ સંબંધી લેખો : અનુશ્રુત, વૈશ્વાનર સત્સંગ,
વેણુધર વગેરે માસિકોમાં છપાયેલા

(૫૬) સક્તકવિ દયારામ : એક સંગીત નાટ્યરૂપક
જૂનાગઢ ટ્રેનિંગ કેલેન્ડર

(૫૭) શ્રીગીતા માધુરી : સક્ત કવિશ્રી દયારામ
પ્રકાશક ચેતનસારતી મુંબા

(૫૮) કવિ દયારામ સંબંધી કંઈક :

દી. બા. પ્રો. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

(૫૯) 'દયારામ' ન્હાનાલાલ કવિના જયંતી વ્યાખ્યાનો

(૬૦) 'દયારામ' દિ. બ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાનું વ્યાખ્યાન

(૬૧) 'દયારામ' જો. વા. મોહનલાલ વિકલદાસ ગાધીનું વ્યાખ્યાન

(૬૨) સક્તકવિ દયારામના ભજનો :

સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ.

(૬૩) આપણાં સાક્ષર રત્નો : કવિ ન્હાનાલાલ

(૬૪) ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા : ધીરુભાઈ ઠાકર

(૬૫) જીવન અને સાહિત્ય ભા. ૧ : ૨. ૫. દેસાઈ

(૬૬) દયારામ કાવ્યસુધા : પ્રાણશંકર વ્યાસ.

(૬૭) બ્રાહ્મણ સક્ત સવાદ નાટક : બેશી છગનલાલ હોમતલાલ

(૬૮) દયારામ રસમાધુરી : એવિંદલાલ છાટાલાલ પરીખ

ભાટલાલ ગિરજાશંકર દીપ્પણી

અમદાવાદ કેદલાક અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો.

પુસ્તકો મળવાના ઠેકાણાં

૧. નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ ડભોઈવાળા
કે કવિશ્રી દયારામ ફળિયા, શણુગારવાડી મુ. ડભોઈ, (૭ વડોદરા)
૨. ગિરધરલાલ જગજીવનદાસ શાહ બુકસેલર
કે. શ્રી મોટી હવેલી પાસે ભૂનેશ્વર મુબઈ નં. ૨.
૩. શ્રી નરવરલાલ ચીમનલાલ શાસ્ત્રી
કે મોટા મદિર પાસે સુરત નં. ૧
૪. શ્રી પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય
કે. હવેલી પાસે મુ. નડિયાદ.
૫. શ્રી શુદ્ધાદ્વૈત સ સદ કાર્યાલય
કે. દેસાઈ શેરી ધડિયાળા પોળ મુ. વડોદરા.
૬. વૈશ્વાનર કાર્યાલય, કે. ઝવેરીમજર, પોરબંદર
૭. મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુજે બુકસેલર
કે ત્રણ દરવાજા અમદાવાદ.
૮. ગુર્જરચન્દ્ર રત્ન કાર્યાલય, કુવારા સામે, રીચી ગેડ, અમદાવાદ

તદુપરાંત મુબઈ અને બહારગામના જતણીતા બુકમેનને પાસેથી પણ મળશે.

સુદર ધર્મ
જોતા

દિવ્ય વિગ્ધ રાણી

પ્રત્યે અવરોધનું તેજસ્વી ધોરણ,
જ્ઞાની ન નો ઉપાસક, હોય
મર્મના જરૂરીની સપાસ, બધાં પાને
ઉપનું સ્થિતિ! જુઓ! જરૂં બાન
હાથે જુઓ! હિંસા અને સુદર
માપડે સુમેળ સ્ત્રી જાતની દાર
ખપડી થાય છે. ...અને શાદ શબ્દ
કે એક એક વિષયનું અનંત
પ્રતિષ્ઠા બાદ, પાશુપત અને
અનિષ્ટાનું ચોખ્ખું છે.

- જે જે વધે
- અને બધાં જે વધે
- અનિષ્ટાનું મોંઘા
- અનિષ્ટાનું, અનિષ્ટાનું, જે નામ
- અનિષ્ટાનું જે વધે જે વધે જે વધે.

સાન્ફોરિઝ્ડ

• **SANFORIZED** •
REGISTERED TRADE MARK,
CLUETT PEABODY & CO. INC. U.S.A.

- ★ પોપલીન્સ
- ★ કેટીંગ્સ
- ★ શર્ટીંગ્સ
- ઓરગેડી
- પ્રીન્ટમ
- ફાનિ એન્ડ સુપરફાઇન
- લોન્સ ★ વાયલ્સ
- ફાસ્ટ પીગમેન્ટ્સ

INTER

ધી ન્યુ કમર્શીયલ મિલ્સ કું લી. અમદાવાદ-

સેલર પેટરી

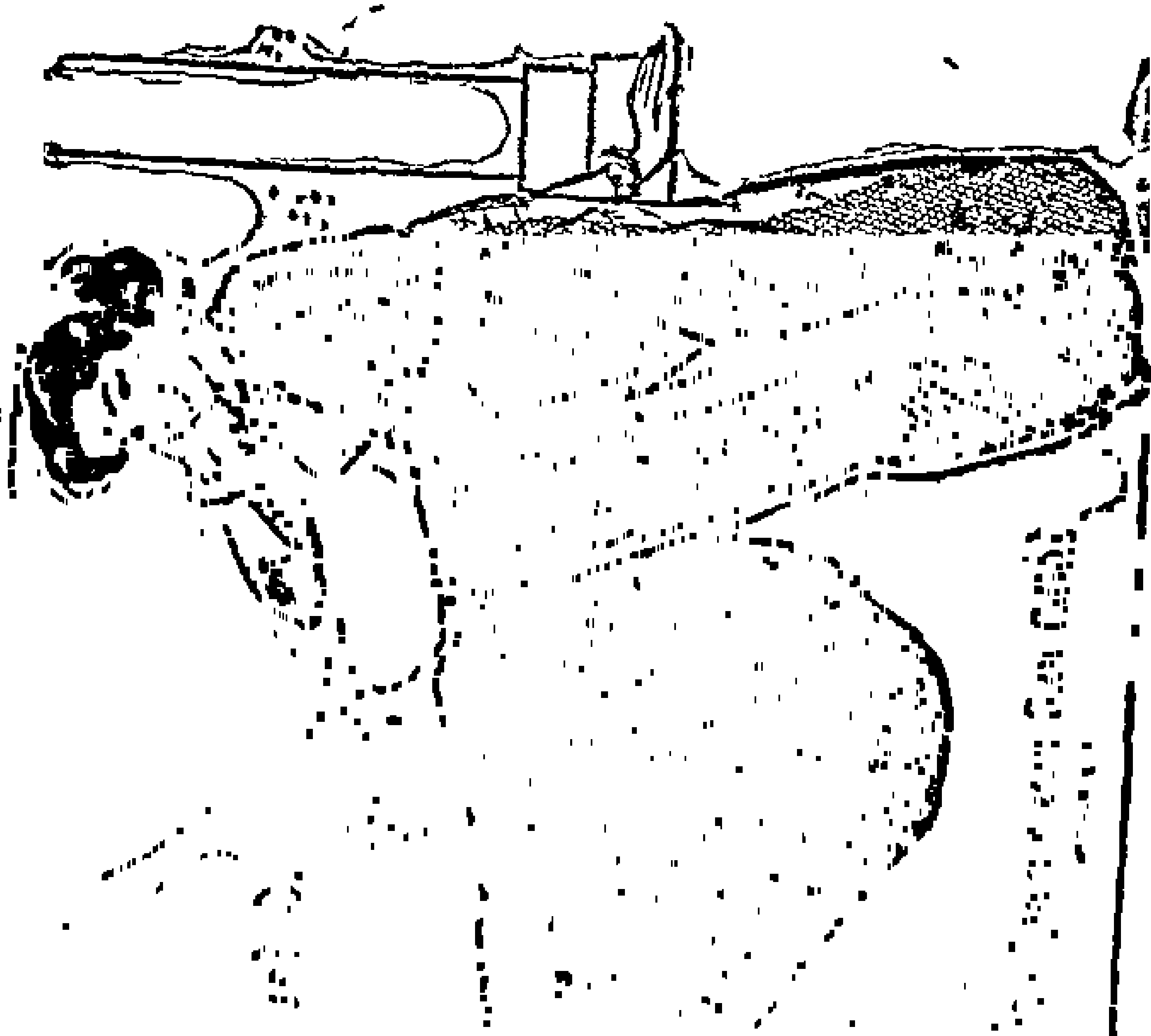
બેલ્કન

દિવ્ય (નિર્મિત) થયેલ

પ્રત્યેક મરશ્ચેનું તેજસ્વી ક્ષેત્ર
 સમગ્રની ચોક્કસ ત્યા ચાલુ, હરેક
 મર્શ્ચનના પાંચ પાંચ, બધા પાંચ
 ઉપનું સિખાનું નુખો! જ્યાં પાંચ
 દર્શન નુખો! દિ જ્યાં મરે રોડર
 નાંચે સુમેજ એ જ્યાંનાં દાર
 ખાખાની રાખો છે અને પદ રાખો
 કે એમ એમ પિચ્છા! મનહર
 પેઢીપસ જ્યાં મળ્યાનાં અને
 દમનિપાયામાં એમરે છે

- જે ર પાંચ
- અને મરે ર પાંચ
- મરેનાં નો પાંચ
- મરેનાં એ પાંચનાં મરે ર પાંચ
- પાંચનાં નાંચે મરે ર પાંચ

શ્રામ : “ભાલકિયા”

ફોન નં. ૫૨૩૬૧-૫૨૩૬૨

ધી ભાલકિયા મિલ્સ કંપની લિં.

અમદાવાદ.

[સ્થાપના સને ૧૯૨૮]

દરેક જાતના બેસ્ટ ટકાઉ ફેબ્રીકેશના મેન્યુફેક્ચરર્સ

→ અમારી સ્પેશ્યાલીટીઝ ★

★ સનફેરાઈઝડ પ્રીન્ટસ

★ ડીપરોડ ખડી પ્રીન્ટસ

★ રેઝીસ્ટર પ્રીન્ટસ

★ સ્ટીન પ્રીન્ટસ વગેરે.

આ ઉપરાંત

ડોપ બોક્સ શર્ટીંગ્સ, હાઇડ પોપલીન્સ

હિર કોર્ડ્સ કોર્ટીંગ્સ, ઘોલીઝ, સાડીઝ

ગાદલા પાટ વગેરે.

: એજન્ટસ :

મેસર્સ નરોત્તમદાસ જેઠાલાલ

એન્ડ કંપની [અમદાવાદ.]

પ્રાઇવેટ લિમિટેડ. અમદાવાદ.

રંગમય પર રજતજયંતિની રૂડી રંગોળી પૂરે છે
 વાણીની પવિત્રતા વર્તનમાં પ્રગટે ત્યારે
 એ વાણી દેવભાષા બની જાય છે
 માનવને દેવ બનાવતા વાણી-વર્તનની
 હૃદયસ્પર્શી રજુઆત ...

- ★ શનિવાર રાત્રે ૮-૪૫ કલાકે
- ★ રવિવાર દિવસે ૩-૦૦ કલાકે

શ્રી ન હલાલ નકુભાર્ષ શાહની સફળ સંસ્કાર બેઠ

મા યા ને મ મ તા

દિગ્દર્શક : કાસમભાઈ ગીતા : મનરવી સંગીત : મોહન જુનિયર
 પ્રકાશ : સૂરેશ વ્યાસ સંપાદક : શંકરરાવ પ્રધાન

સંસ્કારયુતિ શાહિની ★ રૂપરાણી રૂપકુમરિકા
 કુંહંસા, મુશીલા, મનોરમા, મા. વસંત, મા. ગોરધન,
 મા. રમણુ, ભોગીલાલ, મા. અમૃત, દેશવલાલ, જયશ્રી.

શ્રી દેશી નાટક સમાજ

(એ. યુ. ૮ થી ૭) ★ ટેલિફોન : ૨૨૮૩૨
 પ્રીન્સ યાંએટર, ભાંગિયાડી, કાલખોદેવી, મુંબઈ ૨

ટીપ્પણના ભાવ ૫, ૪, ૩, ૨-૨૫, ૧-૭૫, ૧-૦૦, ૭૫ ન.પૈસા

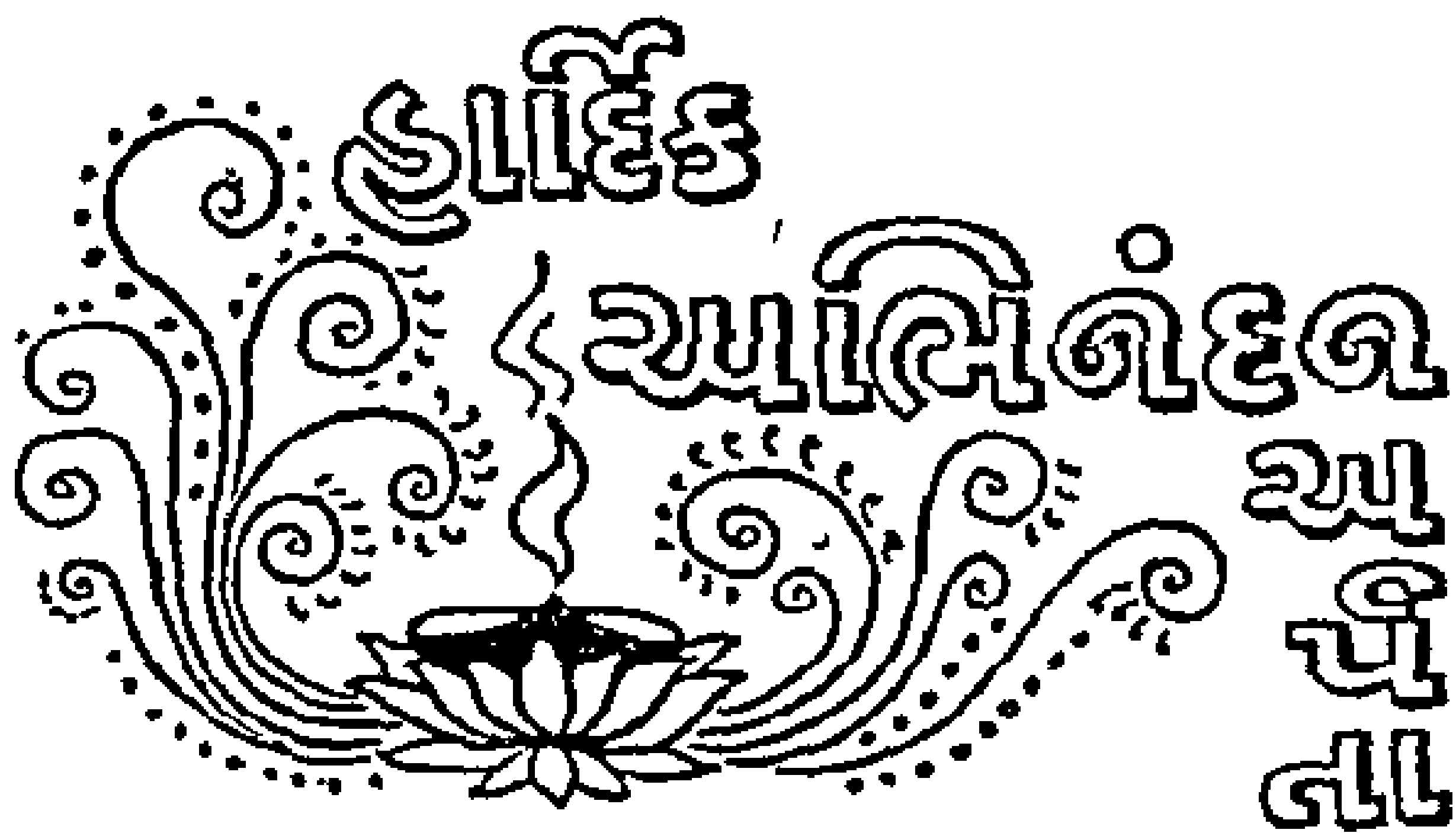
બંસીબોલના દવિ

પાત્રે

સક્ત દવિ

શ્રી દયારામભાઈનું જીવન દર્પણ

પુસ્તક-પ્રકાશન પ્રસંગે

એક સુભેદ્યક

અજ મિહારીનાં આકર્ષણ અનેરાં છે.

મિહારી મિલનાં કાપડનાં આકર્ષણ એવાં જ છે.

મિહારી મિલ્સ લિ.

અસદાવાદ-૮.

નં : ૫૨

ટેલીગ્રામ : "નિરંજન"

સ્થાપના : ૧૯૩૫

નિરંજન મિલ્સ

પ્રાઇવેટ લિમિટેડ.

ફાલસાવાડી,
સુરત.

ચર મીડીયમ ટાઉન્ટસના સૂતરમાંથી બનતું
તમામ પ્રકારનું ટાપડ બનાવનાર

..... સોલ સેલિંગ એજન્ટ

મેસર્સ શાપુરજીની કંપની

મૂળજી જેઠા માર્કેટ, વિહલદાસ ગલી, મુંબઈ-૨.

લીટ્લન નં. ૨૬૨૬૦

ટેલીગ્રામ "નિર્મલ"

‘ટફેટસ’ ટફેટ ગ્લાસ, મોટરો માટેના તથા દરેક
જાતના મજબૂત કાચે બનાવનાર.....

શ્રી વલ્લભ ગ્લાસ વર્ક્સ લી.,

વર્ક્સ નં. ૧
અંધેરી-કુર્લી રોડ,
મુંબઈ-૫૬.

વર્ક્સ નં. ૨
વલ્લભ વિધાનગર,
આણંદ. ટે. નં. ૧૮૨

: રજીસ્ટર ઓફિસ : ટે. નં. ૨૭૩૬

‘તકતાવાલા હાઉસ’, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ.

: મુખર્ષિ ઓફિસ : ટે. નં. ૨૫૧૫૫૦

સીલ્વેસ્ટર બીલીંગ, ૨૦, ઓલ્ડ હસ્ટમ હાઉસ રોડ, મુંબઈ-૧.

—: સોલ સેલીંગ એજન્ટ :—

કૃષ્ણવદન એન્ડ પ્રધર્સ

૨૧/૨૩ ઘનશ રેડીટ, મુંબઈ-૩. ટે. નં. ૩૨૭૨૧૯

: સૂચના :

આ પુસ્તકમાં ચિત્રોની અનુક્રમણિકા છાપી છે તે મુજબ ક્રમ
સચવાયો નથી ચિત્રો આગળ પાછળ મુકાયા છે તે વાંચકોએ જોઈ
લેવા વિનંતી છે.

આ ગ્રંથના પ્રકાશન કાર્યમાં મુંબઈના શેઠ રણજીતલાલ ઇશ્વરલાલ
વઘીણે આ પુસ્તકોની નકલો લઈને ઉત્તેજન આપ્યું છે. તથા ઉત્તેજનાથે
જાહેર ખર્ચે આપનાર અમદાવાદની ન્યુ કમર્શિયલ મિલ્સ કુ. લિમિટેડ,
રાણેકલાલ હરિલાલ મિલ્સ લિમિટેડ., ધી લાલકિયા મિલ્સ કંપની
લિમિટેડ, બિહારી મિલ્સ લિમિટેડ., શ્રી વલ્લભ ગ્લાસ વર્ક્સ લિમિટેડ,
ની નિરંજન મિલ્સ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ, શ્રી દેશી નાટક સમાજના
પ્રતિષ્ઠા તથા એ સર્વેનો સપ્તેમ આભાર માનવામાં આવે છે.

—પ્રકાશક

પ્રેમરસનું પાન કેણુ કરી શકે ?

વિવેકધૈર્યાશ્રય—૫૬

પ્રેમરસ તે પીએ રે, જેમાં હોય અતિ અનુગ્રપણું
 મોટાર્થ ધણી માડી રે, સમજુ ના રાખે લણુ. ૨૬૦
 સુંદર સ્વાદ શર્કરા મધ્યે, દીડી વેળુમાં વેરાઈ;
 હસ્તી હુતા તે હારી ખસ્યા પગી, તેને ગર્ભ પિપ્પાલિકા ખાઈ,
 મોટમ રળે રાખોરે જે હુ મોટા બણું...પ્રેમરસ ૧
 મોટા વૃક્ષને ધણું વિટબણુ, પીડાય બહુ પેરે કરી;
 સ્વપ્ને દુઃખ દેખે નહીં રે, દુર્વા સદા હરી ને હરી,
 સમજુ વિચારો રે, મુખ છે સામા ધણું...પ્રેમરસ ૨
 કમલ તણે મધરંદ તે મધ્યે જે, ભુક્તે જે સમીપ હોય;
 ગુડ દલ દર, નિકટ દલ નાના, તેહ વિચારો સહુ કોય,
 પ્રકટ જર્મ પેખો રે, જે હું જુદું બણું...પ્રેમરસ ૩
 એક સિદ્ધાંત સમજવા માટે, કહ્યા સર્વ દષ્ટાંત;
 શ્રીહરિ પણ દીન બહુ કહાવે, નથી નથી મિત્ર મહાંત,
 માટે દયા થાની રે, તું તો નાનો અણુથી અણુ...પ્રેમરસ ૪

ચતુઃશ્લોકી—મોટા કેણુ ?

હરિ મોટા હરિ મોટા, સહુથી હરિ મોટા હરિ મોટા;
 ખીગ્ન જુદા સર્વ ગપોટા, સહુથી હરિ મોટા હરિ મોટા.....૨૬૦
 હરિ સમાન બુદ્ધિ સહુ સુરમાં, તેજ અસુર મહા જોટા;
 એક આઘ હરિ સદા, સ્વયંભૂ, ખીગ્ન સહુના જોટા...હરિ મોટા ૧
 માયા કાળાતીત અનાદિ, ખીગ્ન જલ પરપોટા;
 આપ્યુ અવરતુ અનિત્ય હરિવણુ, માટે સમજો હાટા...હરિ મોટા ૨
 શેષાદિક પણ હરિથી હેઠા, વિચારો પડિત મોટા;
 હરિ આગાધૃત મોહ હિડોળે, ખાધા સરવે જોટા...હરિ મોટા ૩
 પ્રતિ બ્રહ્માંડે બ્રહ્માદિક સુર, બ્રહ્માંડે અગણિત કોટા;

પ્રીતમ શ્રીકૃષ્ણ ભગ્ન વિણુ, નવ છૂટે જમ મોટા...હરિ મોટા ૪